

2014

XXI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція

30 – 31 березня 2014 р.

ЧАСТИНА 2

Секції:

Економіка

Педагогіка

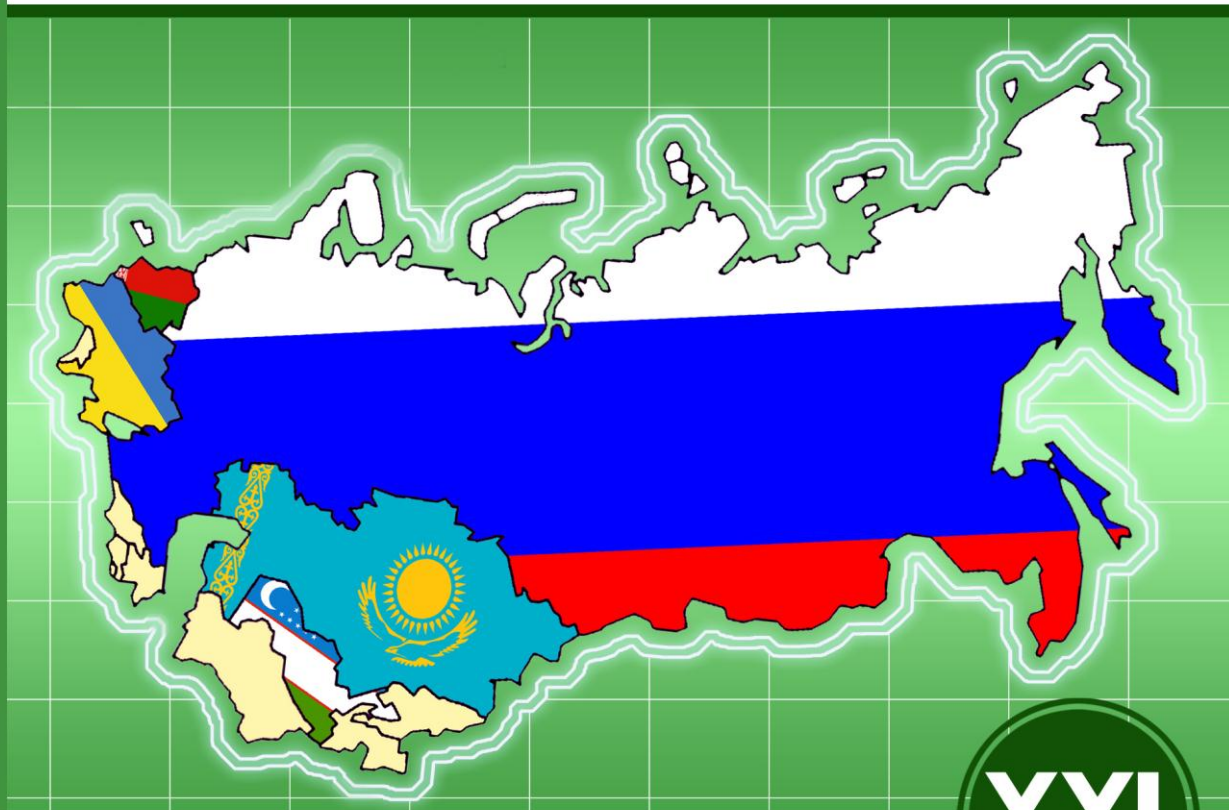
Історія

Психологія

Математика

Філологічні науки

Проблеми та перспективи
розвитку науки на початку третього тисячоліття
у країнах СНД

Переяслав-Хмельницький
2014

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

молодіжна громадська організація
«НЕЗАЛЕЖНА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДІ»

студентське наукове товариство історичного факультету
«КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ»

МАТЕРІАЛИ

XXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття
у країнах СНД»**

30 – 31 березня 2014 р.

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЧАСТИНА 2

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ, МОЛОДЕЖИ И СПОРТА УКРАИНЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ

«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

молодежная общественная организация
«НЕЗАВИСИМАЯ АССОЦИАЦИЯ МОЛОДЕЖИ»

студенческое научное общество исторического факультета
«КОМИТЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ»

МАТЕРИАЛЫ

XXI Международной научно-практической интернет-конференции
**«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия
в странах СНГ»**

30 – 31 марта 2014 г.

СБОРНИК НАУЧНЫХ РАБОТ
ЧАСТЬ 2

Матеріали XXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД»// Збірник наукових праць.— Переяслав-Хмельницький, 2014 р. – 244 с.

Материалы XXI Международной научно-практической интернет-конференции «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах СНГ» // Сборник научных трудов. - Переяслав-Хмельницкий, 2014г. –244 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П.Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,
ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

В.П.Коцур,

доктор исторических наук, профессор, действительный член НАПН Украины, ректор ГВУЗ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

С.М. Рик к.ф.н., доцент;

Я.О. Потапенко д.і.н., доцент;

Т.М. Боголіб д.е.н., професор;

Г.Л. Токмань д.п.н., професор;

Н.В. Ігнатенко к.п.н., професор;

В.В. Куйбіда к.біол.н., доцент;

В.А. Вінс к.псих.н.;

Ю.В. Бобровнік к.і.н.;

С.М. Кикоть к.і.н.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

С.М. Рик к.ф.н., доцент;

Я.О. Потапенко д.и.н., доцент;

Т.М. Боголиб д.э.н., профессор;

Г.Л. Токмань д.п.н., профессор;

Н.В. Игнатенко к.п.н., профессор;

В.В. Куйбида к.биол.н., доцент;

В.А. Винс к.псих.н.;

Ю.В. Бобровник к.и.н.;

С.М. Кикоть к.и.н.

Члени оргкомітету інтернет-конференції:

Ю.В. Бобровнік,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Члены оргкомитета интернет-конференции:

Ю.В.Бобровник,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Упорядники збірника:

Ю.В. Бобровнік,

Ю.С. Табачок.

Составители сборника:

Ю.В. Бобровник,

Ю.С. Табачок.

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

D.M. Zhabykbayeva, D.M. Kasanova, M. Asetova
(Taldykorgan city, Republic of Kazakhstan)

INNOVATIVE APPROACHES TO THE MANAGEMENT OF HUMAN RESOURCES IN THE ENTERPRISE

The increase in the rate of technological progress, the development of information technology, increased competition, globalization of the economy has led to a qualitative change of staff and as a consequence - to the increasing dependence of modern enterprises from the people who work for them. This situation is also reflected in the terminology: instead of the term "staff" introduces the concept of "human resources", are increasingly used the term "human resource management", and human resource managers are increasingly called managers in human resources management.

The adoption of the term "human resources" reflects the undeniable changes that have occurred in the environment of the factors that determine increasing role in modern society. The first and most important of them is to change the content of the work, the application of new technologies, the use of sophisticated equipment that requires specific knowledge and skills to operate it. The widespread use of information technology has led to the establishment of a new type of enterprises and workers forced to rethink the processes taking place in the organization. Modern technology, release the employee from the many complex operations, freed him time for creativity, development and learning.

Increasing demands on the worker indicates increasing its role in the production and at the same time entails a complication of managing a team functions as a whole and each of its members individually.

Competitiveness in many sectors now directly depends on the availability of a skilled labor force of all parts of the production process and the forms and methods of motivation, the application of modern management approaches for the effective use of personnel.

"Considering the labor force as a resource organization, you must be aware that the number of individual categories of highly skilled professionals, managers, workers, compared with the needs of production may be limited. At present, the gap between the ever-changing needs of production and the level of training of employees already exists and will increase, which will require increased investment in education, training and retraining, systematic training. Companies have realized the importance and significance of a highly skilled workforce with extensive practical experience, are already behind her serious competition. This requires a significant investment, but the cost of training of human resources in the long term, are most effective.

Investing in staff enhances the interest of the leaders in sufficiently long and complex use of specific resources that can be beneficial for both the employee and the employer. Continuous work on one and the same enterprise allows you to create, develop and effectively use the so-called special funds. Special capital, along with the general, is part of the human capital and is a unique experience that is acquired during his work at a particular company and provides a high level of competence and informal employee involvement in the affairs of a particular organization, allows it to maximize take the initiative to open their abilities.

Active and highly qualified staff are essential for any modern enterprise, because hard depreciation of equipment, it's rapidly aging and replacement necessitates regular employee training, improving his professional level. By investing in staff, the company expects that competent, trained employee will subsequently be repaid. Forward-thinking leaders are doing building human capital a continuous process, knowing that the presence of the organization highly qualified personnel is a key competitive advantage and makes it virtually inaccessible to poorer human capital rivals.

Obviously, the increased competition in all sectors of the economy will inevitably cause further increase the level of training of employees, and, therefore, more complicated structure and requirements to the workplace, and to management. According to many forecasts, almost all the new jobs that will be in the next ten years will require specialists with higher education, and so in the near future will need to move towards universal higher education as a prerequisite of economic competitiveness in a globalizing world.

All this makes us experts in the field of management to look for such innovative approaches to the management of human resources, which will take account of a new type of highly educated workers, the new character of his work, the changing lifestyle of the whole society.

The achievement of the organization of strategic and tactical goals can be guaranteed if each of its employees in the workplace reached the goals set before him. Contribution of workers to the goals of the organization is different and is defined as tasks that they need to solve, and the powers that are delegated to them. However, for the effective functioning of the organization, an effective work of all the staff.

Therefore, organizations succeed by constantly or periodically should evaluate compliance personnel tasks that put in front of him.

Increased feelings of job satisfaction while improving the use of human resources to the strategic objectives of the organization was not possible within the framework of the creature-lished earlier models of management of its staff. Today's strategic objectives can be realized by staff who not only meets the qualifications insulating requirements dictated by the stated country Term Strategy, but also has a vested interest in its implementation.

The changes observed both in the external environment and in the organization itself, lead to the emergence of new requirements and at the same time the conditions that will allow the employee to find a completely new abilities and use them in such a way that its position and role in the organization may change in

practical terms, this involves a significant innovation in personnel work. These innovations include: the identification of existing potential employee, maximizing the use of this potential for the benefit of the company; forecasting requirements on certain categories of personnel pits, the transition to active methods of selection and

recruitment of employees outside the firm, as well as a significant expansion of in-house training and of staff development. In other words, we need to develop a strategic human resource planning.

With this understanding of the essence of the business instructor should be able to building organizational culture that will integrate the intelligence of people awaken to their initiative, creativity, innovation, ambition, self-sufficient and solutions to attract professionals to the organization and to create an environment that will contribute to their desire to work, help identify targets cotors with organizational goals. Only under such conditions as may unlock the potential of each staff member with, and is the key to the success of companies in today's rapidly changing environment.

REFERENCES

1. Balabanov I.T. Innovation Management: Textbook. manual for high schools. SPb.: Peter, 2006. -304.
2. Morozov U.P. Innovation Management: A manual for schools. Moscow: UNITY - DANA 2006 .. -144.
3. Fatkhutdinov R.A. Innovation Management: Textbook. 2nd ed. Moscow: ZAO "Business - school" Intel - Synthesis ", 2006.-298

Supervisor:

candidate of economic sciences, associate Professor Agymbai A.O.

Артур Виходцев
(Київ, Україна)

ПЕРСПЕКТИВИ ВИДОБУТКУ ТА ВИКОРИСТАННЯ ВУГІЛЬНОГО МЕТАНУ

Вступ. Підвищення цін на природний газ підняли питання щодо використання альтернативних енергетичних ресурсів. Популяризація зв'язку між викидами шахтного метану, великої кількості смертельних випадків і травматизму у зв'язку із вибухами на шахтах та глобальним потеплінням спонукало пошук способів видобутку метану з вугільних лав ще до початку побудови нових шахт чи у процесі виробництва. Залучення вугільного метану в загальний паливно-енергетичний баланс України сприяє вирішенню ряду проблем - економічних, соціальних та екологічних.

Метою роботи є аналіз питань з перспектив видобутку та використання вугільного метану на підприємствах вугільної галузі України.

Викладення основного матеріалу. Протягом двох останніх століть вугілля є важливим джерелом виробництва первинної енергії в світі, і в майбутньому світ як і раніше буде перебувати залежно від вугілля як одного з джерел енергії. Через виділення метану (CH_4) у процесі виїмки вугілля в багатьох шахтах світу виникають небезпечні умови для ведення робіт, неприйнятним наслідком яких є загибель людей в результаті численних аварій, викликаних викидами метану. Разом з тим ефективне управління системами дегазації не обмежується проблемами безпеки. Після виведення в атмосферу, системами дегазації, метан назавжди втрачається як енергоресурс. Крім того, викиди що надходять в атмосферу вносять свій внесок у зміну клімату.

Україна є стороною Рамкової Конвенції ООН зі зміни клімату та Кіотського протоколу і має докладати певних зусиль для зниження викидів парникових газів. Однак, енергетична політика держави може призвести до протилежних наслідків. Так, в енергетичній стратегії заплановано збільшити частку вугілля в паливно-енергетичному балансі до 33% за базовим сценарієм (101 млн. т. т.п.) у 2030 році. Враховуючи, що вугілля є найбільш вуглецевим паливом, збільшення його частки у паливно-енергетичному балансі призведе до збільшення викидів парникових газів більше ніж вдвічі до 2030 року, і буде дорівнювати близько 350 млн. т. CO_2 -еквіваленту. За рахунок цього відсоток викидів від видобутку та споживання вугілля (від загальної кількості викидів парникових газів) може збільшитися до 53% (346 млн. т.) у 2030 р. [1].

Варто зазначити, що повітря також забруднюється внаслідок вентиляції шахт. Так, протягом року на шахтах України викидається близько 5,6 млрд. м^3 метану, зокрема, в Дніпропетровській області - 172,5 млн. м^3 , Донецькій - 3,7 млрд. м^3 та Луганській - 1,8 млрд. м^3 . Найбільш забрудненим є повітря у Донецьку, Макіївці, Алчевську, Єнакієвому, Лисичанську, Горлівці [2].

Слід зауважити, що метан є потужним парниковим газом (вплив 1 тони метану на зміну клімату дорівнює впливу 25 тон CO_2 [3]).

Останнім часом термін "чисте вугілля" (clean coal) все частіше вживається урядовцями та енергетичними компаніями різних країн світу. Однак вугілля належить до найбрудніших джерел енергії, оскільки спричиняє найбільші викиди CO_2 на одиницю енергії, порівнюючи з природним газом та нафтою. Таким чином, вугілля робить найбільший внесок у зміну клімату.

Існує ряд технологій, які зменшують, але не нівелюють, викиди від спалювання вугілля. Термін "чисте вугілля" об'єднує технології, які допомагають зменшити негативний вплив на навколишнє середовище від спалювання вугілля. Деякі з цих технологій полягають в очищенні вугілля від шкідливих домішок перед спалюванням. Наприклад, вимивання небажаних мінералів шляхом перемішування подрібненого вугілля з рідиною, а потім відокремлення домішок різними способами. Інші підходи контролюють спалювання вугілля з метою мінімізації викидів оксидів сульфору та нітрогену шляхом встановлення вологих скрубберів (газоочисних фільтрів). Також використовують зневоднення вугілля нижчих рангів (напр. буре вугілля), щоб збільшити калорійність і, таким чином, підвищити ефективність вироблення електроенергії. Застосовується також і газифікація вугілля - Комбінований цикл комплексної газифікації ([Integrated Gasification Combined Cycle](#)) в результаті чого утворюється суміш монооксиду вуглецю та водню (синтез-газ), яка потім очищується і спалюється в газовій турбіні для виробництва електроенергії. Таким чином, можна зменшити викиди оксидів сульфору та ртуті [4].

Стан вугільної промисловості України дуже важкий. Шахтний фонд України найстаріший серед інших країн СНД, середній вік шахти становить 40 років [5]. Причому, за останні 20 років реконструкція не була проведена на більш як 96% шахт, дві третини шахтного устаткування абсолютного відпрацювали свій термін експлуатації і потребують заміни це одна з причин того, що на 1 мільйон тонн видобутого вугілля в нашій країні припадає 2,2 смерті і маже стільки інвалідності. І статистика з роками не змінюється. За даними профспілок України, власники шахт роблять відрахування на охорону праці менше 2% [1].

Вугільну галузь регулярно підводять катастрофічні раптові викиди вугілля і газу з пластів, що містять у великому надлишку метан (до 50 кубометрів на тонні вугілля). При цьому Україна займає восьме місце в світі за запасами вугільного метану. А за кількістю раптових викидів газу в шахтах - четверте місце в світі.

Метан є вибухонебезпечним газом при концентрації в повітрі в межах 5-15%. Його транспортування, збір чи утилізація при таких концентраціях і навіть при концентраціях, менших в 2,5 рази в порівнянні з нижньою межею його вибухонебезпечності неприпустимі.

Технологічно, ці проблеми можуть бути вирішені паралельно в рамках ефективних і скоординованих заходів реагування.

Видобуток вугільного метану для України - це новий напрямок у природокористуванні, тому особливо важливим завданням є визначення всіх техногенних наслідків для природного середовища на кожному етапі робіт.

Видобуток метану з вугільних пластів дозволяє проводити завчасну дегазацію вугільних пластів, і, таким чином, запобігає виділення в атмосферу метану - парникового газу. Вугільне підприємство також отримує додатково товарну продукцію – найбільш екологічно чисте органічне паливо, використання якого супроводжується зниженням забруднення атмосфери, в порівнянні з мазутом і вугіллям.

Роботи з освоєння метанових ресурсів супроводжуються впливом на навколишнє середовище. Бурові роботи, гідророзрив вугільного пласта, осушення свердловин, а також етап видобутку метану супроводжуються певними техногенними впливами. Метан вугільних пластів - екологічно чистий і ефективний енергетичний ресурс. Може видобуватися як самостійний ресурс, і як попутний продукт, у процесі дегазації шахт перед видобутком вугілля.

Існують два способи вилучення вугільного метану :

Шахтний (на полях діючих шахт). Шахтний спосіб є невід'ємною частиною технології підземного видобутку вугілля для зниження газозованості та запобігання вибухів;

Та бурінням свердловин з поверхні. Завчасний витяг метану до початку ведення гірничих робіт із застосуванням спеціальних технологій інтенсифікації газовиділення пластів.

Технологія завчасної видобутку метану найбільш ефективно може бути використана на полях діючих або споруджуваних шахт. У цьому випадку вирішуються питання забезпечення безпеки ведення гірничих робіт, підвищення ефективності вуглевидобутку (на особливо небезпечних по газу і пилу шахтах навантаження на очисні вибої в 1,5 -2,0 рази нижче технологічно можливих) і таким чином створюється база для успішного вилучення та промислового використання метану, в якості нетрадиційного виду енергії, при значному розширенні можливих напрямків за рахунок високих кондицій одержуваного газу.

Слід враховувати також те, що при видобутку метану з вугільних пластів екологічна ефективність в основному визначається різницею в питомій вазі виділення парникових газів між вугільним метаном і заміною сировиною. При завчасному вилученні метану в межах гірничих відводів шахт кардинально скорочуються викиди парникових газів.

При використанні метану для вироблення теплової або електричної енергії додатковий ефект визначається різницею питомих викидів CO₂ на вироблення одиниці потужності. Так при утилізації метану в котельні (у варіанті переходу з вугілля на газ) викиди CO₂ при тій же тепловій потужності знизяться в 1,74 рази, тобто при переході, наприклад, одного котла ДКВР-10/13 з вугілля на метан абсолютні викиди двоокису вуглецю знизяться майже на 15 тис. т. на рік. При вартості тонни вуглецевого еквівалента від 10 до 15 у.о.

Ще один приклад - Шахта ім. А.Ф. Засядька є першим на Україні підприємством, що опрацювало переробку шахтного газу, що містить метан, і отримує з нього електричну і теплову енергію. Споруджена когенераційна електростанція (КГЕС) втілила самі передові світові технології утилізації метану та когенерації. Дванадцять генераторних модулів з газопоршневими двигунами виробництва австрійської фірми GE Jenbacher, забезпечують загальну встановлену потужність КГЕС 36 МВт електроенергії та 34 МВт теплової енергії, що повністю забезпечує підприємство електроенергією та теплом.

Залучення вугільного метану в загальний паливно-енергетичний баланс України сприяє вирішенню ряду проблем:

- соціальних :
- підвищення рівня безпеки гірничих робіт у вугільній промисловості і, як наслідок, скорочення кількості смертельних випадків і травматизму, у зв'язку із зменшенням ризику вибухів на шахтах;
- створення додаткових робочих місць, у зв'язку з облаштуванням газових промислів і, тим самим, зниження соціальної напруженості у вуглевидобувних районах.
- економічних :
- створення нової паливно - енергетичної галузі в Україні, заснованої на використанні метану;
- зниження економічних витрат на подальшу видобуток вугілля;
- зменшення витрат пов'язаних з ліквідацією наслідків аварій на шахтах і збільшення обсягів видобутку вугілля;
- скорочення витрат на закупівлю і транспортування природного газу з газодобувних областей;
- екологічних:
- поліпшення екологічної ситуації у вуглевидобувних районах, за рахунок скорочення обсягу викидів метану - другого за значимістю « парникового газу » в атмосферу вугледобувними підприємствами.

Література.

1. Мінпаливенерго. Енергетична стратегія України, 2012.
2. Донецький інформаційно-аналітичний центр. Основні проблеми розвитку вугільної галузі та регіону Донбасу. - К., 2002. - 137с.
3. IPCC: Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. — Cambridge: Cambridge University Press, 2007. - 996 p.
4. Dowbey S. What is clean coal technology? 5 October, 2009.
5. ОЕСР/МЕА. Україна: огляд енергетичної політики. - Франція, IEA Publications, 2011. - 380 с.

Науковий керівник:

кандидат технічних наук, доцент, Калінчик Василь Прокопович.

**Олександра Геращенко
(Маріуполь, Україна)**

ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ТНК В ТУРИЗМІ

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку світової економічної системи транснаціональні корпорації (ТНК) стали однією з визначальних рушійних сил економіки. Діяльність транснаціональних компаній в туристичній індустрії носить глобальний характер, основою їх функціонування є концентрація виробництва і централізація капіталу. Одним з основних показників їх глобальної орієнтації є територіальний діапазон. Діяльність ТНК в істотній

мірі визначає не тільки конкурентоспроможність окремих регіонів чи країн, а й загальні обриси сучасної і майбутньої світової економіки. Саме тому досить актуальним постає питання дослідження основних аспектів розвитку ТНК на світовому ринку туристичних послуг.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми транснаціоналізації світового господарства знайшли своє відображення в наукових працях багатьох вчених: Т. Ангмона, Т. Білоуса, В. Білошапка, Ю. Винслава, С. Кіндлбергера, А. Мовсєсяна, В. Новицького, Э. Нуховича, С. Огнєвцева, Х. Перлмутера, В. Плотнікова, Р. Робінзона, Л. Руденко, Ф. Руга, П. Тановой, С. Хірша, М. Хуснутдинова, Г. Чибрикова, В. Щетинина та ін., але більшість з них досліджують ТНК загалом, не виділяючи, конкретну галузь. Отже, сьогодні постає нагальна потреба змістовного розгляду особливостей транснаціоналізації світового туристичного ринку.

Метою даного дослідження є аналіз основних теорій транснаціональних корпорацій з точки зору сфери послуг, що передбачає такі наукові завдання: узагальнити теоретичні основи транснаціональних корпорацій, проаналізувати особливості транснаціоналізації підприємств туристичної індустрії, визначити основні причини та характерні риси розвитку ТНК в туризмі.

Методологічною базою дослідження стали діалектичний метод наукового пізнання та загальнонаукові методи пізнання: абстрактно-логічний метод; метод індукції і дедукції; метод порівняння та системний метод.

Результати наукового дослідження. Термін «транснаціональна корпорація» закріпився в науковій літературі в середині 60-х років ХХ сторіччя. У сучасних умовах ТНК – це міжнародні компанії, які володіють чи контролюють виробництво продукції (чи послуг) поза межами країни базування, розташовуючи в різних країнах світу свої підприємства, об'єднані єдиною власністю на засоби виробництва, і діючі відповідно до глобальної стратегії, розробленої головною компанією. Комісія ООН визначає, що ТНК – це компанія, що включає одиниці у двох або більше країнах, незалежно від їх юридичної форми та сфери діяльності. Її система прийняття рішень дозволяє проводити узгоджену політику і здійснювати загальну стратегію через єдиний керівний центр. Досліджуючи діяльність ТНК, експерти ООН визначили основні ознаки, за якими компанію можна віднести до транснаціональної: річний обсяг такої компанії повинен перевищувати 100 млн дол., наявність філіалів не менш, ніж у шести країнах, також аналізується відсоток продажу товарів за межами країни-резиденції. [4, с. 426-431]

Транснаціоналізація туристичного бізнесу бере початок в країнах, що генерують туристичні потоки і що здійснюють зарубіжне інвестування. Поява ТНК у таких країнах дає поштовх до розвитку туристичної індустрії. Присутність туристичних ТНК посилює взаємозв'язок і взаємозалежність внутрішніх і зовнішніх ринків окремих країн, що є сегментами одного глобального туристичного ринку. Основні причини розвитку ТНК пояснюються багатьма теоріями, які розглянуто автором у контексті еволюції міжнародної економічної думки.

Першою теорією вважається теорія руху капіталу [2, с.81-84; 3, с.20-23]. Ця теорія базується на уявленнях чистої конкуренції (досконала конкуренція), що припускає: виробництво однорідних продуктів великою кількістю фірм туристичної індустрії, відсутність бар'єрів входу і виходу з бізнесу, вільний доступ до ринкової інформації, абсолютну мобільність всіх факторів виробництва. Згідно з теорією руху капіталу ПЗІ можуть бути пояснені відмінностями в очікуваній величині прибутку або процентних ставок в різних туристичних дестинаціях, внаслідок їх різної туристичної привабливості для туристів, що проявляється в наявності унікальних або специфічних туристсько-рекреаційних ресурсів та відповідної інфраструктури.

У своїх дослідженнях американський економіст С. Хаймер [6, с. 49-50] одним з перших довів, що класичні та неокласичні теорії міжнародної торгівлі і руху капіталу не можуть повністю пояснити міжнародні операції ТНК. Так для ТНК індустрії туризму основною метою здійснення прямих закордонних інвестицій є не зменшення витрат виробничого процесу, а отримання ринкової влади на певній туристичній території.

Ще одним теоретичним підходом до пояснення діяльності ТНК є концепція міжнародної конкурентоспроможності галузі в різних її варіантах. Її основою є модель життєвого циклу продукту Р. Вернона [1, с.119-121; 7, с.22-23, 9]. Ця модель заснована на тому, що туристична дестинація, а разом з нею і туристична інфраструктура, як і будь-який інший продукт, проходять різні стадії життєвого циклу, такі як народження, зростання, зрілості, спаду та в окремих випадках вмирання чи відродження.

Таким чином, у відповідності з теорією міжнародної конкурентоспроможності галузі, розвиток ТНК у туризмі відбувається внаслідок системного створення нових іноземних філій і зростання обсягів продажу цих філій на закордонних ринках завдяки використанню технологій і розробок, створених в «материнській» фірмі. В результаті філії виконують функцію продовження життєвого циклу продукції.

Висновки цієї теорії справедливі, насамперед, для сфери послуг, де використання новітніх технологій не є основною конкурентною перевагою фірми, а попит на продукцію підтримується рекламою.

Інший напрям теорії ТНК - теорія інтерналізації [6, с. 51-53; 11], у якій розвиток міжнародного виробництва пов'язується з можливістю зменшення транснаціональних витрат та економії на масштабі діяльності.

Так, з точки зору Р. Коуза, підвищення ефективності організаційної структури компанії призводить до збільшення розміру фірми і її перетворення в транснаціональну корпорацію. При цьому, на думку Р. Коуза саме організація корпорації є рушійною силою підвищення ефективності її діяльності.

О. Вільямсон, спираючись на дослідження змін організаційних форм корпорацій в США, які призвели до створення сучасних ТНК, назвав трансакційні витрати «головним фактором організаційної еволюції корпорацій». Так ТНК сфери послуг є продуктом серії організаційних нововведень, мета і результат яких - економія на трансакційних витратах.

Економія на масштабі сфери діяльності, названа англійським економістом Е. Пенроуз економією зростання, яка виникає завдяки незбалансованості зростання фірми, в якій постійно виникають нові, не використовувані в даний момент часу, виробничі та фінансові ресурси. Економія від використання цих ресурсів і стає стимулом до розширення сфери діяльності фірми. Можливості економії на ефекті масштабу сфери діяльності стимулюють перетворення національних компаній в ТНК, які завдяки збільшенню масштабів та використання ще незадіяних ресурсів знижують середні витрати виробництва.

Ще одним теоретичним напрямом, який пояснює причини виникнення прямих закордонних інвестицій, є "податкова" теорія. Відповідно до цієї теорії, метою прямого іноземного інвестування є прагнення ТНК зменшити обсяг податкових відрахувань. Так, на думку В. Рокоча і О. Хорошуна, ТНК можуть знижувати рівень оподаткування двома способами. Перший - створення виробничої філії в країні з порівняно низькими податками. Другий - використання ТНК механізму трансфертного ціноутворення, яке дає можливість фіксувати прибутки в країнах з низькою ставкою оподаткування, навіть якщо доходи були отримані в країнах з високими податками [5, с. 95].

На початку 80 - х років XX століття, англійський економіст Дж. Даннінг [8,11], ґрунтуючись на вже відомих теоретичних концепціях ТНК, запропонував багатофакторний підхід до дослідження діяльності ТНК. Він створив так звану еклектичну теорію міжнародного виробництва, в якій сформулював загальну парадигму діяльності ТНК, що представляє собою, на його думку, основу для дослідження діяльності ТНК в різних умовах.

Відповідно до теорії Дж. Даннінга, для аналізу будь-якого типу міжнародного виробництва необхідно враховувати три основних групи факторів: переваги володіння; переваги дислокації; переваги інтерналізації, які є найбільш загальними для міжнародного виробництва.

готельні ТНК	<ul style="list-style-type: none"> • капітал, технології, доступ на ринки, додаткові активи (переваги володіння); • володіння природними ресурсами і пов'язаної з ними інфраструктурою (переваги дислокації); • стабільність в забезпеченні ресурсами за регульованими цінами, контроль ринку (переваги інтернаціоналізації).
Сфера послуг	<ul style="list-style-type: none"> • капітал, технологія, інформація, стратегія менеджменту, економія на масштабі, географічної та структурної диверсифікації, торгові марки, доступ на ринки (переваги володіння); • економія від спеціалізації і концентрації (переваги дислокації); • можливості знизити трансакційні або інформаційні витрати, захист прав власності та контроль за якістю продукції, економія від загального управління (переваги інтернаціоналізації).
Туристичні ТНК	<ul style="list-style-type: none"> • доступ до ринку, створення дистриб'юторської мережі (переваги володіння); • можливість бути поруч зі споживачем, післяпродажне обслуговування (переваги дислокації); • контроль якістю продукції, забезпечення відповідної сегментації ринку (переваги інтернаціоналізації).

Рис.1 Фактори, що впливають на розвиток ТНК в туризмі

Одночасний аналіз сукупності факторів для конкретних країн і конкурентних переваг в рамках еклектичної парадигми дозволяє ТНК знаходити оптимальний рівень міжнародної виробничої діяльності залежно від конкурентних переваг корпорації та розміру ринку.

Характерними рисами розвитку ТНК у туризмі є [5, 10]:

- тенденція до регіоналізації діяльності ТНК в сфері послуг;
- розширення географії діяльності ТНК, що проявляється в збільшенні кількості країн – членів іноземного інвестування, що дозволяє розширити портфель пропонованих туристичних продуктів і напрямів. Географія штаб-квартир ТНК підтверджує той факт, що інтернаціоналізація туристичного бізнесу бере початок в країнах, що генерують туристичні потоки і що здійснюють зарубіжне інвестування;
- найбільш чітко процеси транснаціоналізації виявляються в секторі розміщення. Яскравим прикладом можуть бути готельні ланцюги Hyatt Hotels International (США), кількість охоплених країн – 45, Accor Group (Франція), кількість країн – 90, Marriott International має 3700 готелів, розташованих у 68 країнах світу.
- підвищення ступеня «міжнародності» операцій ТНК більшості країн, який характеризується питомою вагою зарубіжних активів, продажу, зайнятих у загальнокорпоративних показниках;
- розширення потоку іноземних інвестицій. Спонукальними мотивами для них є отримання доступу до найновіших технологій, наближення виробництва до ринків збуту, обхід протекціоністських бар'єрів, економія на податках, зниження витрат на охорону довкілля тощо.
- складна мотиваційно-функціональна і географічна структура.

Висновки та пропозиції. Основними закономірностями розвитку ТНК на світовому туристичному ринку на думку автора є величезні масштаби діяльності, залучення ринків країн, що розвиваються, створенням власне міжнародного виробництва в межах компанії, що діє на основі модернізованого міжнародного поділу праці. При цьому ТНК широко використовують переваги міжнародної спеціалізації окремих країн, податкові, інвестиційні та інші пільги, що діють для іноземних інвесторів. Транснаціональні корпорації в сфері послуг мають складну мотиваційно-функціональну і географічну структури. Відповідно складною є і сфера міжнародного перерозподілу інвестиційних ресурсів, в якій тісно переплітаються і взаємодіють внутрішні і міжнародні інвестиційні джерела.

Література:

1. Бураковський І. Теорія міжнародної торгівлі/ І. Бураковський. -К.: Основи, 1996.-241
2. Козик В.В. Міжнародні економічні відносини: [Навчальний посібник]/ В.В. Козик, Л.А. Панкова, Н.Б. Даниленко. – К.: Знання-Прес, 2000. – 277 с.
3. Международные экономические отношения: [Учебник] / Под ред. В.Е. Рыбалкина – 2-е изд. – М.: ЗАО “Бизнес – школа” “Интел – Синтез”, Дипломатическая академия МИД РФ, 1998. – 368 с.
4. Міжнародна економіка /за ред. Ю.Г. Козака, Д.Г. Лук'яненко, Ю.В. Макогона. -К.: Центр учбової літератури, 2009.- 560с.
5. Рокоча В.В. Транснаціональні корпорації/ В.В. Рокоча, О.В. Плотніков, В.Є. Новицький та ін. - К.: Таксон, 2001. - 304 с.
6. Мовсесян А.Г. Транснационализация в мировой экономике: [Учебное пособие]/ А.Г. Мовсесян. – М.: Финансовая академия при Правительстве РФ, 2001. – 316 с.
7. Фомичев В.И. Международная торговля : [Учебник]/ В.И. Фомичев. - М. ИНФРА-М, 2001.-466

8. Dunning J. The Globalization of Business/ J. Dunning. – London: Routledge, 1993.
9. Vernon R. Storm over the Multinationals: The Real Issue/ R. Vernon. — 1988.
10. Владимирова И.Г. Роль и место транснациональных корпораций в современной экономике [электронный ресурс]/И.Г. Владимирова. - Режим доступа // <http://www.cfin.ru/press/management/1998-2/04.shtml>
11. Чижикова О.Н. Теоретические аспекты формирования международного бизнеса в условиях глобализации[электронный ресурс] / О.Н. Чижикова //Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект.-2011.-с.442-445.-режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/prvs/2011_2/tom2/442.pdf

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, доцент Мацука В.М.

Динара Жабыкбаева, Қаһарман Жақсылық
(Талдықорған қ., Қазақстан)

ҚР АӨК ИНДУСТРИАЛДЫ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Қазіргі кезеңдегі ұлттық шаруашылықты қайта қалыптастырудың басты мәселерінің бірі – экономиканың агроөнеркәсіп саласын тұрақтандыру және дамыту барысында индустриалды – инновациялық дамуға үлкен мән беру болып табылады. Инновациялық үрдістер өзінің мәні бойынша ғылым мен өндірісті бейнелейді, техникалық, биологиялық және химиялық құралдар мен заттардың, технологиялар мен шаруашылықты жүргізу тәсілдерін үздіксіз қайта жаңалау, ауылшаруашылық өндірісін агроклиматтық факторлар мен

нарықтың талаптарына сай, тауар өнімдеріне әлемдік стандарттарды қолдану үшін жағдай жасайды. Бұның барлығы ауыл шаруашылығы және қайта өңдеу өндірісінің интенсивтік дәрежесін көтеруге, инновацияны игерумен агроөнеркәсіп кешенінің барлық салаларында еңбек өнімділігін арттыруға және қосымша пайда алуға мүмкіндік береді. Агроөнеркәсіп кешені (АӨК) республикадағы экономикасы жоғары, потенциалды, мүмкіндігі мол, ұдайы өндірістік және әлеуметтік мәнді негізгі саланың бірі болып саналады. Мұнда қазіргі кезде жалпы республикада тұратын халықтың 43 пайызы шамасы, экономикалық белсенді халықтың үштен бір бөлігі тұрады.

ҚР Дүние жүзілік сауда ұйымына кіруге қадам басып жатқан кезеңде, ауыл шаруашылығын реформалауды қайта қарау, оны нарық қатынас жүйесіне толықтай бейімдеу, ауылдың экономикасын көтеру, олар үшін нақты мүмкіндіктер жасау, өндірісті тұрақтандыру негізгі міндеттердің біріне айналуға тиіс. Осыған байланысты, кейінгі жылдары ауыл шаруашылығының жағдайын жақсартуда, оның ішінде агроқұрылымдардың дамуына бағытталған бағдарламалар қабылдануда және жүзеге асыру үшін біраз мәселелер іске асырылуда. Дегенмен, ауыл шаруашылығындағы негізгі мақсаттар, нарық қатынас жағдайындағы кейбір негізгі мәселелер шешілмей

келеді. Олар: ауылдағы тауар өндірушілердің өнімділігін көтеру, тиімділігін арттыру, өнім өндірудегі шығынның көптігі, тауар өндірушілердің табысының төмендігі, өндірістегі өнім өндірушілер мен ауыл шаруашылығындағы өнім өндірушілердің өнімдерінің баға айырмашылығының алшақтығы, көптеген ауыл өнім өндірушілердің зиянға ұшырауы, өнім сапалығының төмендігі, бәсекеге қабілетсіздігі.

Өрине, мұның барлығы олардың тұрақты өнім өндіруге теріс әсер беретіндігін көрсетіп отыр. Нарықтық экономикадағы инновациялардың басым көпшілігі кәсіпкерлік құрылымдар тарапынан өндірістік және коммерциялық міндеттерді шешудің құралы ретінде, әрі олардың тұрақты жұмыс істеуін, экономикалық өсімді және бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз

ететін маңызды фактор ретінде жүзеге асырылады және нарыққа, нақты бір тұтынушы тобына немесе қажеттілікті қанағаттандыруға бағытталады.

АӨК-нің дамуына қажетті шарттардың бірі – ғылыми-техникалық прогресс. Аталмыш процесс ғылым мен техника жетістіктерін игеру арқылы кеңейтілген ұдайы өндірісті жүргізуге мүмкіндік беретін инвестициялық-инновациялық процестерге негізделеді. Сонымен қатар, кадр (маман) әлеуеті агроөнеркәсіп кешеніндегі инновацияларды игерудің басты факторларынан саналады. Сол себептен, кадр әлеуетін күшейтпестен ауыл шаруашылығы өндірісіне озық үлгідегі, ресурс үнемдеуші технологияларды өндіру мүмкін емес [1].

ҚР-ның экономикасының аграрлық саласында әлі күнге дейін сақталып отырған қолайсыз макроэкономикалық ахуал және ауылшаруашылығына салатын инвестициялардың төмен болуы.

Елімізде ғылыми-өндірістік база мен жоғары білікті ғылыми мамандардың барына қарамастан, инновациялық дағдарыс жаңалықтарды ойлап табу мен шығару процесін мемлекеттік реттеу мен басқару деңгейінің күрт төмендеуінен, қаржыландыру көздерінің жоқтығынан және зерттеу ұжымдары қызметінің дұрыс берілмеуінен туындап отыр [2].

Ауыл шаруашылығында инновациялық әлеуетті салсын құрудың және әрі маңызды мақсат қызметі ғылыми-зерттеу және тәжірибелі-конструкторлық жұмыстарды барынша инвестициялау. Осы ағымдағы жыл бойынша республикалық бюджеттен 40 пайызға жуық, жергілікті өңірдегі қаржылардан 28 пайыз орташа есеппен, кәсіпорындар мен ғылыми мекемелерден 32 пайызға жуық инвестиция тартылды. Мысалы дамыған елдерде ауыл шаруашылық ғылымына жұмсалатын мемлекеттік шығындар жылына 4-6% артып отырса, Қазақстанда болса, шығын көлемі біршама жылдан бері жалпы ұлттық өнімнің 0,25%-ынан асқан емес.

Еліміз, бірінші орынға, материалдық өндіріске, еңбекке және ақылға негізделген ұдайы өндіріс тетігін қолдауға; ауыл шаруашылығы өнімдерінің тиімділігі мен бәсекеге қабілетті болуын, агроөнеркәсіп кешен ғалымдарының

ғылыми нәтижелерін уақытында патенттеу жұмыстарын ұйымдастырып қадағалайды күшейтуге; инновациялық жеткен жетістіктерімізді өндіріске ендірілуіне ынталандыруға өте көп көңіл бөлу керек. Өйткені, жаһандану кезеңінде бәсекелестікке төтеп беру үшін ауыл шаруашылығына көптеп талап ететін қаражат, қомақты су жаңа инновациялық технологияларды шұғыл түрде өндіру керек. Осы орайда, ауыл шаруашылығындағы кадр әлеуетінің қазіргі ахуалы инновацияларды іс-жүзінде өндіруге елеулі кедергі келтіретіндіктен, инвестициялардың тиімділігін барынша азайтып,

«Агроөнеркәсіп кешенін дамыту» мемлекеттік жобасының дамуы және іске асуын баяулататынын, кедергі жасайтынын ескергеніміз жөн.

Қазіргі жағдайда ғылым мен техника жетістіктерін ендіру арқылы агроөнеркәсіп өндірісін барынша дамытуға бағытталған инновациялық үрдістерді дамытып қана дағдарыстан шығуға болады.

Яғни, инновациялық үрдістер нақты техникалық және технологиялық идеяларды ғылыми әзірлемелер негізінде осы жаңа технологияларға айналдыру, нәтижесінде сапалы өнім өндіру мақсатында тікелей өндірісте игеруге дейін жеткізудің тұрақты, үздіксіз ағымы болып табылады. Аталмыш үрдіске ауыл шаруашылығындағы өндірісті басқару мекемелері, ғылыми ұйымдар, оқу орындары, өндіріске ендіруші және қызмет көрсетуші құрылымдар, ауыл шаруашылығы тауар өндірушілері қатысады.

Ауыл шаруашылығы өнімдерін ғылыми-техникалық зерттеу, әзірлеу және өндіріске дайындау, яғни, өндіру, сақтау, қайта өңдеу және өткізу инновациялық үрдістің негізгі функционалдық бөліктерін құрайды.

Дәстүрлі тауарлардың ұлттық нарықтары сияқты инновациялық өнімдердің ұлттық нарықтарының да сандық сипаттары, салалық және географиялық құрылымы, өзіндік жарнамалау түрлері, баға есептеу әдістемесі, заңдық ережелері болады. Инновациялық өнім нысандарының айырбасы барысында сату мен сатып алу, жалға алу мен жалға беру, қызмет көрсету, капитал, қарыз және серіктестіктерді инвестициялау келісімдері секілді басқа да коммерциялық мәмілелердің заңдық шарттары орындалады. Экономикасы жақсы дамыған елдердің инновациялық нарықтары негізінде әлемдік инновациялар нарығы құрылады.

Өзіміздің мемлекетімізді қалыптасып келе жатқан инновациялар нарығының толықтай нарықтық қайта құруларды іске асыру кезеңіндегі агроөнеркәсіп кешені экономикасының дағдарысқа ұшырауына сай төмендегідей бірқатар өзіндік ерекшеліктері байқаймыз:

- ғылыми-техникалық саланы алатын болсақ, өткен жылдардан ғылыми-зерттеу және тәжірибелі-конструкторлық жұмыстардың жеткілікті қоры қалса да, оны жүзеге асыру мен ауыл шаруашылығы саласында әзірлемелер мен жаңа зерттеулерді жүргізу үшін тапсырыс беруші тұтынушылардың қаражаты жеткілікті емес;
- инновация нарығы өнімнің өзінен емес, инновациялық қызметті жүргізетін мықты, қабілетті ұжымдар, жекелеген мамандар, ұйымдардан тұрады;
- бүгінгі таңда инновациялық ұйымдар көбіне венчурлық капиталмен қамтамасыз ететін ұйымдардың қаражаттары есебінен өз беттерінше жұмыс істей алмай отыр.

Мемлекетімізде инновациялық және техникалық прогресстің жай баяу қарқынмен дамуы әлемдік нарықтың шикізаттың көзі болып қала беруіне соқтықтырады. Ал мұндай болашақ технологиясы толық дамыған мемлекеттерге тәуелді болып, прогресстің артқы сатыларында болуға итермелейді. Отандық өндірушілер мен тұтынушылардың қандай да бір тауар түрі бойынша сыртқы нарыққа тәуелділігі түбінде мемлекеттің халықаралық бәсекедегі орнын төмендетіп, оларды сатып алудан түскен қосымша құн мен валюталық түсімдер шет елдік бәсекелестердің өндірісі мен технологияларын жаңартуға жұмсалады.

Өндірістің индустриалды-инновация саласында тез дамуын ықпал етіп отырған шаруашылықтың бүгінгі жағдайында келесідей факторларды ескеру қажет:

- институционалды тұрғыда тиімді қызмет атқаруға қабілетті жеке меншік секторын қалыптастыру;
- өндірістік тұрғыда импорттың орнын алмастыру мен инновациялық саясаттарды алға қоя отырып, ішкі нарықтағы өнімдердің бәсекеге қабілетті және сапасын арттыру;
- ресурстық тұрғыда инвестициялық жедел амортизация саясаттарын қалыптастыру мен еңбек ресурстарының тиімділігін көтеру;
- ұйымдастыру – басқару шаралары бойынша өндіріс анклавтары мен мемлекеттік стратегиялар арасындағы мүдделерді үйлестіру.

Аяқтай келе, экономикасы жақсы дамыған елдер тізбегіне жоғарғы технологиялы өнімдер нарығында бәсекеге төтеп бере алатын елдерді жатқызуға болады. Ұлттық экономиканы құру және қалыптастырудың басты тетігі немесе шарты тиімді ұлттық инновациялық жүйенің бәсекеге қабілеттілігі. Егер дұрыс өңделген инновациялық саясат индустриалды-инновациялық дамудың жетекші тізгіні ретінде отандық ғылыми сыйымды өндірісті дамыту мен бәсекеге қабілетті ұлттық экономиканың негізгі құралы бола алады деп ойлаймын.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. А.Н.Токсанова. Финансирование инновационных проектов и методы их оценки. Конкурентоспособность экономики Республики Казахстан: состояние, проблемы и приоритеты развития. Материалы Международной научно-практической конференции. Астана. 2005ж. – 307б.
2. Р.А.Лутфуллаева. Реализация инвестиционной политики в регионе. Национальные экономические системы в центрально-азиатском союзе: возможности и перспективы интеграции. Материалы Международной научно-практической конференции. Астана. 2005ж. – 338 б.
3. Балапанов Ж., Г.Тоқмағанбетов, Баймұханова С., Әмірханов. Агроөнеркәсіп кешенін ұйымдастыру және оның нарықтық инфрақұрылымының дамуы. -Алматы, 2008ж.

Ғылыми жетекші:

э.ғ.к., доцент Ағымбай А.О. І.Жансүгіров атындағы ЖМУ Мемлекеттік басқару және менеджмент кафедрасы.

**Айгуль Искакова, Айгерім Игисина
(Астана, Қазақстан)**

МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС АКТИВТЕР

Бухгалтерлік есепті Ұлттық стандарттарды және бухгалтерлік есеп шоттарының типтік жоспарын жасау және ендіру жолымен реформалауға байланысты тұңғыш рет отандық бухгалтерия тарихында “материалдық емес активтер” ұғымы пайда болды. Ол материалдық-заттай нысаны жоқ объектілерді айқындау үшін арналған.

Материалдық емес активтерді жалға берсе, сатса, айырбастаса, болашақта алынатын экономикалық пайдаға олардың тікелей қатысы болса анықтауға және тануға болады. Кәсіпорын материалдық емес активтерді бақылай алатын болса, онда оның экономикалық табыс әкелу мүмкіндігі ашылады.

Материалдық емес активтер – жылдық жиынтық табыс алу үшін ұзақ мерзімде кезең ішінде пайдаланылатын материалдық емес объектілер. Олардың материалдық-заттық мазмұны жоқ, бірақ құны болады, құжаттармен

қуатталады, табыс әкеледі және табыс алуға алғышарттар жасайды, ұзақ мерзімді кезеңде пайдаланады, мүлктен шығаруға жарамды болады.

Материалды емес активтер болашақта табыс табуға құқықты көрсетеді. Бұл активтердің ерекше белгісі – оның физикалық пішіні жоқ және күтілетін табысқа тәуелді. Материалды емес активтердің негізгі санаттары:

- серіктестіктің іскерлік беделі – “Гудвилл”, патенттер, авторлық құқықтар және сауда маркалары;
- жалға алынған мүлікке меншік құқығы және оны жетілдіру;
- табиғат ресурстарын өндіру құқығы және өндіру шығындары;
- формулар, технологиялар және үлгілер;

- ноу-хау – техникалық құжаттама, сипаттама, жинақталған өндірістік тәжірибе түрінде ресімделген техникалық, технологиялық, басқару, коммерциялық және басқа мәндер жиынтығы, инновация заты болып табылады, бірақ патенттелмеген.

- тауар белгісі – белгіленген тәртіппен тіркелген эмблема, сурет не символ, тауар дайындаушыны айқындайды.

Материалдық емес активтерді төрт топқа жіктеуге болады:

1. Өндіріспен байланысты материалдық емес активтер. Оларға “ноу-хау”, өнеркәсіптік меншік объектілерінің құқықтары, өндірістік мәліметті пайдалану құқықтары, интегральдық микросхемалар технологиясы, өнеркәсіптік үлгілер, селекциялық жетістіктер, ұйымдастыру шығындары, ЭЕМ бағдарламалық қамтамасыз ету, табиғи ресурстарды пайдалану құқықтары.

2. Саудалық (коммерциялық) қызметпен байланысты материалдық емес активтер. Бұл топқа тауарлық және қызмет көрсету белгілері, сауда маркалары, тауардың шыққан орнының аты, ұйымдастыру шығындары, ЭЕМ және мәліметтер базасын бағдарламалық қамтамасыз ету және басқалар жатады.

3. Пайдалану ережелерімен байланысты материалдық емес активтер. Бұл топқа өнертапқыштық құқықтар, патенттер, лицензия, франшиза, өнеркәсіптік үлгілер жатады. Франшиза – белгілі мерзімге берілетін және мәмілемен айқындалатын коммерциялық кәсіпорынды құру құқығы.

4. Материалдық емес активтердің басқа түрлері. Бұған гудвилл (фирма бағасы), интеллектуалдық меншік және басқалар жатады.

Материалдық емес активтер тақырыбы бойынша терминдерге анықтама:

Патенттер – заңды танылған және тіркелген айрықша құқықты куәландыратын құжат. Патенттік құқық патентте айқындалған бұйымды, процессті, қызметті басқа тұлғалардың араласуынсыз пайдалануға, өндіруге, сатуға және бақылауға мүмкіндік береді. Патентті беру кезінде патенттік төлем алынады.

Лицензия – (латыншадан – бостандық, құқық) – Индустрия және сауда министрлігімен сыртқы экономикалық сауда қызметін жүргізуге берілетін рұқсат. Лицензия белгіленген нысандағы бланкілерде рәсімделеді және лицензияланатын тауарды кедендік рәсімдеу үшін негіз болып табылады. Лицензия негізінде тауарлардың экспорты және импортына мемлекеттік бақылау қамтамасыз етіледі.

ЭЕМ бағдарламалық қамтамасыз ету – мәліметтерді өңдеу және бағдарламалық құжаттар жүйесін қамтамасыз ету үшін қажетті бағдарламалар.

“Фирма бағасы” немесе “гудвилл” сатып алу күніндегі барлық активтер мен міндеттемелердің ағымдағы (баланстық) құнынан сатып алу құнының артық болуынан пайда болады.

Жер учаскелерін және табиғи ресурстарды пайдалану құқықтары – бұл сауда қызметін қамтамасыз ету үшін ғимараттар мен құрылыстарды салу немесе алу кезінде пайда болатын мүлктік құқықтар. Жер учаскелерін және табиғи ресурстарды пайдалану құқығының құны жер бағасына тәуелді болады.

Ұйымдастыру шығындары – бұл кәсіпорынды құру және тіркеу уақытында орын алатын шығындар. Оларға жарнама шығындары, заңды фирмалардың қызметін төлеу, мемлекеттік баж салығы, мөр дайындау сияқты шығындар жатады.

Материалдық емес активтер 28 “Материалдық емес активтер есебі” бухгалтерлік есеп жағдайына (стандартына) сәйкес бухгалтерлік есепке бағалаудың төмендегідей түрлері бойынша алынады:

Бастапқы құны – бұл материалдық емес активтерді сатып алу немесе жасау кезінде төленген ақшалардың немесе олардың баламаларының сомасы немесе ағымдағы бағадағы немесе басқадай төлемдер құны. Материалдық емес активтердің бастапқы құнын өлшеу материалдық емес активтердің басқа тараптардан алынғанына немесе кәсіпорынның өзімен жасалғанына байланысты.

Өткізу құны – бұл материалдық емес активті жақсы хабарланған және келісім өткізуге әзір тәуелсіз екі тарап арасында айырбастау мүмкін болатын құн.

Баланстық құны – бұл материалдық емес активті қаржылық есеп беруде көрсету сомасы, ол бастапқы құн мен жинақталған тозу сомасының айырмасы ретінде анықталады.

Амортизацияланатын құн – бұл активтің бастапқы құнынан жойылу құнын шегергенге тең болады. Материалдық емес активтің амортизацияланатын сомасын оның пайдалы қызмет мерзімі ішінде жүйелі бөлу амортизация деп аталады.

Жойылу құны – бұл пайдалы қызмет мерзімі соңында өткізу бойынша жоспарланған шығындарды шегергеннен кейін алыну межеленген сома.

Материалдық емес активтердің ай басындағы және соңындағы қалдығы, олардың келіп түсуі бойынша операциялар; ал кредиті бойынша – материалдық емес активтердің шығуы көрініс табады.

Материалдық емес активтердің келіп түсуін “Материалдық емес активтерді қабылдау-беру Актісімен” құжаттайды. Актіде материалдық емес актив түрінің дұрыс аты, оның қысқаша сипаттамасы, берген және алған тараптардың аты, объектіні алу уақыты, оның бастапқы құны, пайдалы қызмет мерзімі, тозу нормасы және сомасы, беру негізі және басқадай қажет мәліметтер көрсетіледі. Актіні толтыру үшін жеткізушінің счет-фактурасы, талап-тіркеме қағазы негіз болып табылады.

Материалдық емес активтердің шығуы оларды сатумен, моральдық тозуы және жарамсыздығы әсерінен есептен шығарумен, басқа кәсіпорындарға қайтарымсыз берумен және басқа кәсіпорындарға жарғылық капиталына салым ретінде салумен байланысты болады. Серіктестікте материалдық емес активтердің шығуын олардың себептеріне байланысты “Материалдық емес активтерді қабылдау-беру актісі” және “Материалдық емес активтердің жойылу актісі” құжаттарымен рәсімдейді.

“Материалдық емес активтер” бөлімшесінің шоттары бойынша аналитикалық есеп “Материалдық емес активтер есебінің инвентарлық карточкаларында” жүргізіледі. Инвентарлық карточка бухгалтерияда материалдық емес активтің әрбір жеке объектісіне бір данада ашылады. Ондағы жазулар “Материалдық емес активтерді

қабылдау-беру актісі», техникалық және басқа құжаттамалар негізінде толтырылады. Инвентарлық карточкада материалдық емес актив түрінің толық аты, қысқаша сипаттамасы, есепке қабылданған уақыты және құжат номері, бастапқы құны, амортизация нормасы және сомасы, пайдалы қызмет мерзімі кеңінен көрсетіледі. Әрі қарай материалдық емес активтердің жеке объектілерінің шығу шамасы бойынша «Материалдық емес активтерді қабылдау-беру актісі негізінде» шығу мерзімі, құжат номері, себебі көрсетіліп шығуы туралы белгі қойылады. Материалдық емес активтер есебінің инвентарлық карточкаларын «Материалдық емес активтер есебі Ведомосінде» жинақтайды, онда көрсетіледі: материалдық емес активтің аты, қысқаша сипаттамасы, ай басындағы қалдық, олардың бастапқы құны бойынша ай ішіндегі қозғалысы, ай соңындағы қалдық көрсетіледі.

Ғылыми жетекші:

«Есеп және аудит» кафедрасының аға оқытушысы, Исакова Айгуль Болатбековна
Қазақстан Республикасы, Астана қаласы «Қаржы академиясы»АҚ.

**Зульфия Каирканова, Амина Абеннова
Айнур Такенова
(Астана, Казахстан)**

МЕТОДИКА ОЦЕНКИ СТОИМОСТИ БИЗНЕСА

Настоящие Рекомендации разработаны в соответствии с Законом Республики Казахстан «Об оценочной деятельности в Республике Казахстан». Правилами по применению субъектами оценочной деятельности требований к методам оценки предприятия, как имущественного комплекса, утвержденными совместным приказом Министерства юстиции Республики Казахстан.

Оценка стоимости - это обоснование заключения специалиста-оценщика о величине стоимости объекта. *Стоимость* является экономическим понятием, устанавливающим взаимоотношение между правами на Объект, доступными для использования (приобретения), с одной стороны, и теми, кто их использует (покупает) и предоставляет (продает) - с другой. Стоимость является не историческим фактом, а оценкой ценности конкретных прав в конкретный момент времени в соответствии с выбранным определением понятия стоимости.

Оценка стоимости бизнеса становится все более актуальной проблемой, поскольку в деловой практике все чаще встречаются сделки по созданию, покупке или продаже бизнеса, а также по его ликвидации. Для осуществления этих мероприятий, необходимо определиться: по какой стоимости будет осуществляться данная операция.

Рассматриваемая проблема хорошо разработана западными авторами применительно к деловой практике западных стран. На наш взгляд, простой перенос данных методик не приведет к адекватным результатам анализа. В связи с этим встает проблема, связанная с необходимостью разработки методик оценки компаний в процессе проведения создания бизнеса, слияний и поглощений, ликвидации, которые отвечали бы специфическим особенностям деловой практики и, в частности, учитывали бы особенности бухгалтерской отчетности. Несмотря на значительное количество вариаций подходов к оценке стоимости компаний, можно выделить три основных метода оценки: оценку стоимости чистых активов (затратный подход), метод коэффициентов (сравнительный подход) и метод дисконтированных денежных потоков (доходный подход).

Оценка стоимости компании, основанная на определении стоимости ее чистых активов. Под чистыми активами понимается стоимость активов бизнеса за минусом ее обязательств.

Использование данного метода для оценки чистых активов имеет преимущество по двум причинам: во-первых, создается унифицированная система оценки чистых активов; во-вторых, устраняется ряд недостатков форм бухгалтерского баланса. Эта система вносит ряд коррективов в состав активов, которые должны учитываться при оценке чистых активов.

Сравнительный подход определяет стоимость на основе цен, которые были уплачены за схожие объекты на соответствующем рынке. Сложность этого метода заключается в определении схожих объектов и соответствующих рынков. В данном случае необходима экспертная оценка, которая может либо дорого стоить, либо может вовсе отсутствовать вследствие дефицита времени.

Метод дисконтированных денежных потоков дает верное представление о стоимости компании, однако в его основе заложена значительная доля неопределенности, поскольку метод строится на прогнозных данных о денежных потоках. Оценка стоимости компании методом дисконтированных денежных потоков имеет определенные особенности. При любом типе оценки при прогнозе дисконтированных денежных потоков учитываются общие экономические тенденции развития страны, отрасли и рынка, на которых работает оцениваемая компания. В практике использование метода дисконтированных денежных потоков связано с двумя основными типами препятствий: отсутствием у большинства предприятий стабильной дивидендной истории, на основании которой можно было бы прогнозировать размер денежных выплат акционерам, и сложностью толкования бухгалтерской отчетности в целях прогнозирования денежных потоков. Второй тип сложностей можно преодолеть тремя путями: во-первых, путем использования финансовой отчетности, подготовленной в соответствии с западными стандартами учета; во-вторых, при анализе поглощаемой компании могут использоваться методики трансформации бухгалтерской отчетности; в-третьих, при анализе возможно моделирование денежных потоков, основанное на широком круге производственных и финансовых параметров.

Таким образом, получаем, что каждый метод оценки может показывать различную стоимость одно и того же бизнеса, причем разница в оценке может достигать значительных размеров. На наш взгляд целесообразнее руководствоваться следующими правилами при оценке компаний:

- если выбирается стратегия создания и роста компании, то есть смысл применять метод коэффициентов или, иначе говоря, стоимость компании-аналога, потому что такая оценка покажет минимальные первоначальные затраты;

- если у компании цель – поглотить другую компанию, то целесообразнее воспользоваться методом дисконтированных потоков денежных средств, так как нам необходимо знать какой возможный доход в будущем нам принесет бизнес;

- если осуществляется стратегия ликвидации – то лучше всего применять метод оценки стоимости чистых активов, поскольку важно оценить остаточную стоимость бизнеса.

Литературы:

1. <http://www.valuer.kz/zan/akts/28-rekomendatsii-po-primeneniyu-metodov-otsenki-stoimosti-ob-ektov-respublikanskoi-gosudarstvennoj-sobstvennosti>
2. <http://vuzym.lidocs.org/docs/217/index-71638.html?page=4>
3. Законом РК «Об оценочной деятельности в Республике Казахстан».
4. Абдулаев Н.А. Оценка стоимости предприятия. – М., 2000
5. Лаврухина Н.В., Коробкин Ю.И. Оценка бизнеса: Учебно – методическое пособие. – Калуга, 2003.
6. Грязнова А.Г. Оценка бизнеса. – М.: Финансы и статистика, 2004

Научный руководитель:

старший преподаватель кафедры «Учет и аудит», магистр «Оценки», АО «Финансовая Академия», Каирканова Зульфия Раисовна.

**Зульфия Каирканова, Асет Наурызбаев,
Нурсултан Аймагамбетов, Жулдыз Туяш
(Астана, Казахстан)**

НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАР

Негізгі құралдар дегеніміз - өндірісте ұзақ уақыт бойы (бір жылдан артық уақыт) пайдаланылатын, өзінің бастапқы заттай нысанын (пішінін, түрін) сақтай отырып, құнын шығарылған өнімге, орындалған жұмысқа, көрсетілген қызметке біртіндеп бөліп-бөліп есептелген амортизациялық материалдық активтерді айтады. Шаруашылық қызметте пайдалануға арналған негізгі құралдарды. Қайта сатуға немесе ақшаға айналдыруға болмайды. Ақшалай бағаланған негізгі қорлар негізгі құралдар деп аталады. Олар бухгалтерлік есепте осы бағамен көрінеді және субъект балансында көрініс табады. Негізгі құралдар ұзақ уақыт бойы, көптеген өндіріс циклы барысында пайдаланылады, олар бірте-бірте тозады және өзінің қасиеті мен түрін сақтай отырып, өз құнын бірте-бірте жаңадан өндірілген өнімге аударады.

№ 16 ХҚЕС бойынша негізгі құралдар - бұл еңбек құралы ретінде материалдық өндіріс саласында және өндірістік емес саласында ұзақ уақыт бойы (1 жылдан аса) қолда болатын материалдым активтер.

Оған мыналар жатады:

- жылжымайтын мүліктер (ғимараттар, көпжылдық өсімдіктер және жермен байланысты қозғалысы және олардың мақсатына зиян шектірмеу басқа объектілер);

- көлік құралдары;

- жабдықтар, өлшеуаспабы, өндірістік және шаруашылық құрал- саймандары ірі және өнім беретін малдар арнайы құралдармен басқа да негізгі қорлар (кітапхана қор, мұражай құндылықтары, жануар әлемінің экспорттары автомобиль жолдары) және т.б.

Жіктелу топтарында өндіріс процесіне қатысу сипатына қарай негізгі қорлар былай бөлінеді: өндірістік және өндірістік емес.

Өндірістік бұл - өндірістік процесіне тікелей қатысатын немесе өндірістің негізін құрайтын негізгі құралдар. Оның құрамына мыналар жатады: өндіріс үйлер мен ғимараттар, машинамен жабдықтар, өлшеуіш және реттеуші құралы өндірістік және басқа да керек жабдықтар жұмысшы өнім беретін малдар, көпжылдық өсімдіктер енеді.

Өндірістік емес - бұл тұтыну мақсатындағы негізгі құралдар. Олар өндіріс процесіне қатыспайды. Ол ұжымның, мәдени, тұрмыстық қажеттігін қамтамасыз етуге арналған (үйлер, ғимараттар, керек жарақтар, денсаулық сақтау, спорт)

Түріне қарай негізгі құралдар 13 топқа бөлінеді:

1. Жер;
2. Үйлер;
3. Ғимараттар;
4. Беріліс құрылғылар;
5. Машиналар мен жабдықтар;
6. Көлік құралдары;
7. Құрал-сайман;
8. Өндірістік инвентар және керек жарақтар;
9. Шаруашылық инвентар;
10. Жұмысшы және өнім беретін малдар (ірі қара, қоян және т.с.с.);
11. Көпжылдық өсімдіктер (жүзімдіктер, жеміс жидектер, роза және с.с.);
12. Жерлерді (ғимаратсыз) жақсарту жөніндегі күрделі (жерлерді тастардан тазарту және т.б.);
13. Өзге де негізгі құралдар (кітапхана қорлары, спорт жабдықтары, мұражай құндылықтары).

Негізгі құрал өндіріс процесіне қатысумен, жылдар мерзімінің әсерімен, табиғат күшінің әсер етумен пайдалану процесінде біртіндеп тозады. Тозудың екі түрі болады: табиғи және сапалық (моральдық) (заман талабына сай келмеуі).

Негізгі қорлардың табиғи тозуы олардың өндіріс процесіне қатысу нәтижесінен және негізгі құралдардың пайдалануға тікелей қатыспай-ақ, түрлі сыртқы факторлардың әсерінен: ылғалдан, атмосфералық құбылыстар нәтижесінен, металдардың тот басуынан, ескіруінен (тозудың табиғи нысаны) пайда болады.

№16 «Негізгі құралдардың есебі» бухгалтерлік есеп стандартына (ХҚЕС) сәйкес, амортизация – активтің қызмет еткен мерзімі бойына амортизацияланған құнды тарату процесі.

Баланстық құн – кез келген жинақталған амортизация және құнсызданудан жинақталған залал шегерілгеннен кейін актив танылатын сома. Өзіндік құн – бұл активті сатып алу үшін немесе тұрғызу кезінде берілген төленген ақша

қаражаттарының немесе ақша қаражаты баламаларының сомасы немесе өзге қарсылама берудің әділ құны. Негізгі құралды моральды тоздыратын факторлар:

1. Өндірістегі жабдықтар мен жабдықтардың жаңаруы (ескі машиналарды жаңа, неғұрлым өнімделуіне ауыстырады);
2. Технологиялық процестің жетілуі (жаңа технология кезінде қолданыстағы машиналар мен жабдықтарды пайдалану мүмкін емес);
3. Шығарылатын өнім номенклатурасының жаңаруы мен өзгеруі (бұл орайда ескі машиналар мен жабдықтар жаңа өнім шығаруға жарамсыз);
4. Тауар өндіруге арналған машиналар мен жабдықтардың санын азайтуда субъектіден талап ететін, кейбір тауарларға сұраныстың азаюы;
5. Жұмыс күшінің білікті қызметкерлердің еңбекпен қамтылуындағы, өндірістің географиялық орналасуындағы өзгерістер.

Амортизация – бұл тозудың құндық белгісі. Бұл негізгі құралдардың амортизациялық құнын тозу шамасына қарай оның көмегімен өндірілетін еңбек өнімі мен қызметке ауыстырудың, өндіріс шығындарына қосылатын амортизациялық аударымдар арнайы ақша қаражаттарын пайдалану немесе негізгі қорлардың (негізгі құралдың) жай және кеңейтілген өндірісіне айналдырудың объективтік процесі.

Амортизациялық құн - дегеніміз бастапқы құн мен жою құнының арасындағы айырмашылық. Ол негізгі құралдар келіп түскенде қосалқы бөлшектердің, сынықтардың қызмет мерзімінің соңында қалыптасқан қалдықтардың болжамдық құны ретінде анықталады.

Бухгалтерлік есептің №16 ХҚЕС «Негізгі құралдарды (құрал-жабдықтарды) есепке алу» - деп аталатын стандартында негізгі құралдарға амортизациялық аударым есептеу үшін мынадай әдістер бекітілген:

1. құнды бірқалыпты (тура жолды) есептеп шығару әдісі.
2. құнды орындалған жұмыстың (өндірілген өнімнің) көлеміне тепе-тең мөлшерде есептен шығару әдісі (өндірістік әдіс)
3. жылдамдатып есептен шығару әдістері
 - а) қалдық құнның кему (қалдық азайту) әдісі
 - б) сандардың жиынтығы бойынша құнын есептен шығару (коммулятивтік әдіс) әдісі.

Шаруашылық жасаушы субъект үшін өзінің қаражылық жағдайын және төлем қабілеттілерден негізгі құрал объектілерін уақытша пайдалануға, яғни жалға алған тиімді болуы мүмкін.

Жалға жасалатын келісім-шартта: жалға берілетін мүліктің құралы мен құны; жол ақысының мөлшері; жалдық мерзімі; жалға алынған мүліктің жөндеу шарт және қалпына келтіру бойынша тараптардың міндеттері; жол ақысын төлеудің және мүлікті қайтарудың тәртібі және басқа қарастырылады.

Жалгерлік есеп №7-ші «Жалгерлік есеп» деп аталатын бухгалтерлік есептің стандартымен ұйымдастырып реттеледі және сонымен жол мерзіміне байланысты қаржылық және ағымдағы болып бөлінеді.

Жал келісім-шарты қол қойылған күннен бастау алады.

Жал мерзімі: көпке дейін өзгертуге жатпайтын кезеңімен ерекшеленеді және сол жалға алынған мүлік келісім-шартпен ресімделеді, сондай-ақ кез келген келесі кезеңге оның ақысы төленіп немесе төленбей-ақ ұзартылуы мүмкін.

Ағымдағы деп - қаржыландырылатын жалгерліктен басқа кез келген жалгерліктің түрін айтады. Ағымдағы жалгерлікте жалгерлік төлемі бүтін жалгерлік мерзімінің боқында жүйелі түрде әрбір есеп алушының мүлікті тек уақытша иемденуі деп түсіндіріледі. Жалға берілген негізгі құрал жалға берушінің бухгалтерлік есебіндегі 2400 «Негізгі құралдар» бөлімшесінің тиісілі субшоттарында, яғни негізгі құралдардың құрамында көрініс табады.

Негізгі құралдарды есептен шығарған кезде «Негізгі құралдардың есептен шығару актісі» толтырылады. Актінің субъектінің басшысы тағайындаған комиссия немесе соған уәкілетті адам екі дана етіп тағайындайды. Актінің 1-данасы бухгалтерияға беріледі, екіншісі негізгі құрал-жабдықтардың сақталуына жауапты тұлғада болады және ол есептен шығарғаннан кейін қалған қосалқы бөлшектерді, материалдарды, металл сынықтарын және басқаларын қоймаға өткізуге негіз болып табылады.

Қызмет көрсету мерзімі мен күйіне байланысты негізгі қорды бағалаудың келесі түрлері кездеседі:

1. толық бастапқы құны, яғни жаңа құрал - жабдықтың өндіріс жағдайында жасалынған, және іске асырылған құны.
2. толық қайтадан қалпына келтіру құны, яғни өндірістің қазіргі заманғы жағдайындағы негізгі қорлардың әрбір түрін қалпына келтіру құны.
3. тозуды алып тастағандағы бастапқы құны.
4. тозуды алып тастағандағы қайтадан қалпына келтіру құны.

Негізгі құралдарды қайта бағалау №16 ХҚЕС сәйкес, негізгі құралдардың бастапқы құнын белгілі бір күнге әрекет етіп тұрған бағасымен сәйкес келтіру үшін объектілерге қайта бағалау жүргізіледі, содан соң ол есепте және есеп беруде көрініс табады. Оның барысында негізгі құрал-жабдықтардың нақты бары және құрылымы, олардың нақты қалпына келтіру құны мен тозу дәрежесі туралы дәл де толық мәлімет алынады. Негізгі құралдарды қайта бағалау кәсіпорынға өнімнің өзіндік құнын, рентабельділігін анықтаудың экономикалық тиімді жағдайларын тудырады. Негізгі құралдарды түгендеу.

Бухгалтерлік есеп пен есеп берудің деректерінің дұрыстығын қамтамасыз ету мақсатында шаруашылық субъектісі жылына кем дегенде бір рет мүліктермен қаржылық міндеттемелерге түгендеу жүргізеді.

Бухгалтерлік есептің 24 «Бухгалтерлік қызметтің жұмысын ұйымдастыру» деп аталатын стандартқа сәйкес әрбір шаруашылық жүргізуші субъект өз бетінше жүйелі түрде түгендеу жұмысын жүргізіп отыруды көздейді.

Негізгі құралдар түгендеудің негізгі міндеті болып табылатындар:

1. Есепте тіркелмеген объектілерді қоса алғанда, негізгі құралдар нақты қолда барын анықтау;
2. Нақты қолда барын бухгалтерлік есеп деректерімен салыстыру арқылы негізгі құралдар сақталуын бақылау;
3. Жиынтығы бұзылған және күйреудің, тозудың және басқа себептердің салдарынан бұдан әрі пайдалануға жарамсыз негізгі құралдар объектілерін анықтау;
4. Машиналарды, механизмдерді, жабдықтарды, көлік құралдарын және негізгі құралдар басқа объектілерін ұстау және пайдалану тәртіптерін сақтауды тексеру.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Радостовец В.В., Фабдуллин Т.Ф., Шмидт О.И. «Кәсіпорындағы бухгалтерлік есеп» - Алматы: Қазақстан – аудит орталығы, 2002ж – 656 бет.
2. Қ.К. Кеулімжаев, З.Н. Әжібаев, Н.А. Құдайбергенов, А.Ә. Жантаев. «Қаржылық есеп» оқу құралы – Алматы: Экономика, 2001. – 330 бет.
3. Баймұханова С.Б., Балапанова Ә.Ж. «Бухгалтерлік есеп» Оқу құралы – Алматы, Қазақ университеті, 2001ж - 279 бет.
4. «Аудит және бухгалтерлік есеп» Оқу құралы – Алматы: Қазақ университеті 2000ж – 167 бет

Научный руководитель:

старший преподаватель кафедры «Учет и аудит», магистр «Оценки» Каирканова Зульфия Раисовна АО «Финансовая Академия».

Світлана Конькова
(Миколаїв, Україна)

ПРИНЦИП БЮДЖЕТУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВА

Для організації ефективного фінансового контролю на підприємстві рекомендується створення сучасної системи бюджетування, яка б була заснована на розробці і контролі виконання ієрархічної системи бюджетів.

У контексті підприємств під бюджетом розуміється короткостроковий план, в якому відображається алокація (розподіл) ресурсів. Вичерпну дефініцію цього інструменту фінансового управління дав ще в 1850 р. представник італійської школи фінансів Ф. Вілла. Під бюджетом він розумів попередній кошторис, який перед початком планового періоду дає інформацію про очікувані надходження і видатки, рух капіталу та всі результати ділової активності підприємства [1].

Згідно із сучасними трактуваннями, бюджет — це сума коштів, які є в розпорядженні для виконання визначених функцій та проведення певних заходів у рамках загальнофірмового планування [2]. Він може складатися у формі заданих показників, яких слід дотримуватися у плановому періоді. Наприклад, для підприємства в цілому чи для окремого структурного підрозділу доводиться бюджет витрат (чи статті витрат), якого він повинен дотримуватися. Конкретні джерела покриття витрат при цьому не вказуються. Досить часто бюджет складається у формі каталогу заходів, які слід здійснити в плановому періоді; при цьому наводиться обсяг коштів, які виділені для реалізації цих заходів. Водночас є тип бюджетів, в яких поряд з напрямками використання ресурсів відображаються джерела покриття витрат.

У бюджеті можуть відображатися як вартісні, так і кількісні показники планового періоду.

Процес складання бюджетів і контролю за їх виконанням одержав назву бюджетування. До основних характеристик бюджетування можна віднести:

- короткостроковість (до одного року);
- високий рівень конкретизації;
- внутрішню спрямованість;
- тісну інтеграцію з контролем та аналізом відхилень.

Необхідною передумовою і складовою бюджетування є планування, яке власне й конкретизується в бюджетах. І хоча досить часто в літературних джерелах поняття «бюджетування» та «планування» вживаються як синоніми, їх слід розрізняти: бюджетування зорієнтоване в основному на фіксацію та координацію показників у короткостроковому періоді, а планування — на прогнозування шляхів і засобів досягнення поставлених цілей як у коротко-, так і довгостроковій перспективі. Фінансовий план виконує два основні завдання:

- по-перше, він є фінансовим прогнозом, який надає випереджаючу інформацію про розвиток грошових надходжень і видатків у майбутньому;
- по-друге, його можна розглядати як фінансовий бюджет, в якому відображаються задані показники [4].

Процес бюджетування на майбутній рік починається з вибірки та розрахунку центральною службою контролю основних цільових показників монетарного характеру, які впливають зі стратегічного плану. Після цього готується так звана бюджетна резолюція або лист з планування, в якому окреслюються основні орієнтири діяльності підприємства в бюджетному році в розрізі окремих сфер і параметрів діяльності. В листі акцентується увага на основних факторах зовнішнього впливу, доводяться монетарні цілі на бюджетний рік та загальні рекомендації щодо їх досягнення. Наприклад, у листі в розділі спеціальних рекомендацій може зазначатися, що для досягнення планового обсягу операційного Cash-flow слід зменшити затрати на сировину та основні матеріали. Для цього доцільно укласти угоди на поставку на вигідніших умовах, зокрема з оплатою по факту, тобто після надходження сировини та матеріалів на склад, навіть якщо це зумовить необхідність робити закупки у непостійних постачальників [5].

Необхідною передумовою успішного бюджетування на підприємстві є ефективно діюча система обліку, звітності та збору інформації. Для складання бюджетів кожному відповідальному підрозділу чи працівникові доводяться спеціальні табличні форми, в яких у розрізі окремих періодів і позицій зазначається характер показників чи іншої інформації, яку слід представити. Заповнені форми направляються у відділ контролю, який їх обробляє та систематизує. Одна група показників служить базовою інформацією для прогнозних розрахунків, а інші — безпосередньо фіксуються в бюджетах. Зміст окремих форм та їх вигляд визначаються службами контролю залежно від їх інформаційних потреб і структури носіїв інформації на кожному конкретному підприємстві. При складанні бюджетів рекомендується застосовувати форми, які за своїм змістом і структурою наближені до документів фінансової та податкової звітності, що значно полегшить роботу в рамках бюджетного контролю (план-факт порівняння).

Служби контролю повинні обрати найприйнятніший для них метод прогнозування: експертний, екстраполяції чи каузальний.

Характеру бюджету план набуває лише після реалістичної оцінки та коригування прогнозних показників. Отже, прогнозування та планування первинні, а бюджетування — вторинне. Проміжною ланкою між прогнозними

розрахунками і кінцевим бюджетом є процес узгодження наявних альтернатив таким чином, щоб верхня межа грошових видатків у плановому періоді не перевищувала нижньої межі грошових надходжень.

Після аналізу наявних альтернатив проводиться робота із збалансування планів, їх координації та фіксації узгоджених показників у бюджетах. Таким чином, у процесі бюджетування забезпечується логічний зв'язок між показниками, які надходять «знизу», та узгодження з розрахунками, що доводяться «згори». Так звану сервісну функцію при цьому виконують служби контролю.

Як уже зазначалося, невід'ємні складові бюджетування — це бюджетний контроль і рапортування, що виступають основою для коригування планів і діяльності.

Незважаючи на непересічне значення планування та бюджетування для успішної діяльності суб'єктів господарювання, як це йдеться у вітчизняних наукових і методологічних джерелах, в практичній діяльності підприємств цьому питанню приділяється недостатньо уваги. Організація бюджетування на багатьох підприємствах пов'язана зі значними складнощами, зумовленими, з одного боку, відсутністю відповідної системи інформаційного забезпечення та невмінням працівників різних структурних підрозділів підготувати відповідні дані для їх використання в процесі планування, а з іншого — нерозумінням керівництва переваг бюджетування.

Недооцінка планування, яка спостерігається останніми роками, значною мірою зумовлена неправильними підходами до цього інструменту управління, що застосовувалися в умовах адміністративної системи господарювання і скомпрометували саму ідею планування. Хибні принципи, які домінували за централізованого планування, стали одним з основних чинників низької ефективності народного господарства в цілому й окремих суб'єктів господарювання зокрема. З іншого боку, як свідчить досвід економічно розвинутих країн та вітчизняна практика, відсутність планів (бюджетів) або прорахунки в їх складанні стали суттєвим чинником, який може зумовити фінансову кризу на підприємстві.

У теорії і практиці економічної науки можна зустріти різні підходи до формулювання принципів бюджетування та планування. На нашу думку, до основних з них слід віднести такі:

принцип повноти: всі операції підприємства, що призводять до надходжень чи виплат грошових коштів, а також впливають на його фінансові результати, повинні бути відображені в бюджеті;

принцип координації означає, що бюджети окремих центрів прибутковості, затрат, структурних підрозділів тощо повинні складатися з урахуванням можливості їх зведення в єдиний консолідований бюджет; окрім цього, слід узгоджувати стратегічні цілі з показниками довгострокових планів і короткострокових бюджетів;

принцип централізації передбачає, що бюджетування є важливим інструментом фінансового управління підприємством, яке повинно здійснюватися з єдиного центру, а отже, всі грошові надходження (в т. ч. позичкові ресурси) повинні служити для покриття всіх вихідних грошових потоків;

принцип спеціалізації бюджетів вимагає, щоб грошові надходження та виплати відображалися відповідно до їх видів і джерел виникнення, завдяки чому можна проконтролювати рух грошових коштів у розрізі окремих центрів прибутковості та відповідальності;

принцип періодичності бюджетування означає, що бюджети повинні ділитися на окремі періоди, тривалість яких визначається специфікою організації фінансової діяльності підприємства (щоденні бюджети, щодакдні, тижневі, на місяць, квартал тощо);

принцип прозорості передбачає, що бюджети повинні складатися таким чином, щоб усі задіяні в їх виконанні особи чітко уявляли завдання, які перед ними ставляться, та мали стимули до їх виконання;

принцип точності: всі операції та результуючі з них грошові надходження і виплати повинні базуватися на реальних прогнозах;

принцип декомпозиції полягає в тому, що кожний бюджет нижчого рівня є деталізацією бюджету більш високого рівня, тобто бюджети цехів є «вкладеними» у зведений бюджет виробництва, часткові бюджети в розрізі статей затрат конкретизують бюджет виробництва тощо.[6]

Застосування в практичній діяльності підприємств перелічених вище принципів бюджетування дозволить формувати таку систему бюджетування, яка буде сприяти удосконаленню управління підприємством і поліпшити якісні параметри його діяльності. Впровадження принципів бюджетування на підприємстві означає побудову системи бюджетного управління, до числа переваг якої фахівці відносять:

- узгодження різних напрямків діяльності, підрозділів і проектів підприємства на основі єдиного скоординованого бюджету;
- розмежування відповідальності між керівниками різних рівнів за результатами діяльності;
- оперативне прогнозування забезпеченості підприємства коштами, поліпшення ліквідності;
- оперативне управління ресурсами підприємства, оборотними коштами, запасами, підвищення ефективності їхнього використання.

Використання бюджетування на промисловому підприємстві приносить ефект, якщо воно буде ґрунтуватися на науково обґрунтованих принципах бюджетування. Останні дозволяють обґрунтувати необхідність прийнятих управлінських рішень і спрогнозувати ймовірність одержання очікуваних результатів діяльності підприємства. Правильне їхнє дотримання створює передумови для ефективної й раціональної роботи підприємства.

Література:

1. Villa F. Elementi di Amministrazione e Contabilità. 3. Aufl. — Pavia, 1857. — S. 67.
2. Дайле А. Практика контроллинга: Пер. с нем. — М.: Финансы и статистика, 2001. — С. 195.
3. Horvath P. Controlling. 4., überarb. Aufl. — München: Vahlen, 1991. — S. 447; Zuend A. Treasurering und Controlling — Umriss zweier moderner Berufsbilder im Finanz- und Rechnungswesen grosserer Unternehmen. — Bur und Verkauf, 1973. — S. 99—73
4. Olfert O. Finanzierung. Kompendium der praktischen Betriebswirtschaft. — S. 111.
5. Дайле А. Практика контроллинга: Пер. с нем. — М.: Финансы и статистика, 2001. — С. 182.
6. Терещенко О.О. Теоретичні засади бюджетування на підприємстві // Фінанси України. — 2004. — № 11. — С. 17-23.

Науковий керівник:

доцент Сидорець Людмила Василівна.

А. Мирасбекова, А. Оспанова
(Астана, Қазақстан)

НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАР БОЙЫНША ЖАЛ ЕСЕБІ МЕН АУДИТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Елбасы Н.А.Назарбаев әр уақытта халқымыздың әл-ауқатының күшейуіне, тұрмыс жағдайының жақсаруына, ел экономикасының қарқынды дамуына бас назар аударып келеді.

Бүгін Қазақстан дамыған елдердің қолданған халықаралық бухгалтерлік есеп стандартына, заңдарын және икемді салық жүйесін толық пайдалануға талпыныс жасауда. Демек, нарықтық қатынастарға, барлық меншік түрін дамытуға және шаруашылықты жүргізудің экономикалық әдістері мен тәсілдерін таңдауға шаруашылықты басқарудың тиімді механизмін (тетігін) жасауға біртіндеп қолайлы жағдай туып келеді.

Сонымен қатар, аталған құбылыстар қаржылық есепке де, талдау жүйесіне де жаңаша талаптар қойып отыр. Барлық экономикалық ғылымдар ішінде бухгалтерлік есеп өз алдына дараланып тұратын бөлек ғылыми сала. Өйткені бухгалтерлік есеп қоғамдық өндірістің дамуы жолында қажет. Бухгалтерлік есептің мәліметтері мен көрсеткіштері қоғамдық өндірістің дамуын экономикалық тұрғыдан зерттеуге бірден-бір негіз болып табылады.

Сондықтан да қаржылық есептің негізгі міндеті – халық шаруашылығының барлық салаларында нақты тұжырымды мемлекеттік талапқа сай есептеу жұмысының жүргізілуі. Қоғамымыздың даму кезеңдерінің қай сатыларында болмасын дамудың объективті экономикалық заңдылықтарын анықтау және ол заңдылықтарды пайдалану шараларын дұрыс белгілеу үшін есеп жұмыстарын, әсіресе бухгалтерлік есеп жұмыстарын дұрыс ұйымдастырудың маңызы зор.

Қазақстан Республикасының 2007-жылыдың 28-ақпанындағы “Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік” - деп аталатын №234-III заңының 3-тарау 13-бабында қаржылық есептіліктің элементтері белгіленіп көрсетілген. Сол элементтердің бірі болып табылатын активтерге елімізге танымал белгілі ғалым, профессор Қ.К.Кеулімжаев өзінің «Бухгалтерлік есеп принциптері» –атты еңбегінде - Актив деп кәсіпорынның ақшаға (құнмен) бағаланатын игіліктері мен құндылықтарын, мүліктерін (заттарын) айтады деп атықтама береді. Басқаша айтатын болсақ актив дегеніміз кәсіпорынның өткен уақыттардағы шаруашылық операцияларының негізінде пайда болған және алдағы уақыттарда табыс табу үшін пайдаланылатын ресурстар болып табылады. Активтер пайдаланылу уақытына, мерзіміне қарай қысқа мерзімді (ағымдағы) және ұзақ мерзімді (айналыстан тыс) болып екі топқа бөлініп қарастырылады.

Қазақстан Республикасында бухгалтерлік есеп жүргізу мен қаржылық есептілікті құрастыру мен ұсыну талаптарын, есепке алудың негізгі қағидалары мен жалпы тәртібін, ішкі бақылау мен сыртқы аудит талаптарын, сонымен қатар ұйымдардың құқықтары мен міндеттерін «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік жөніндегі» заңы анықтайды. Кез-келген ұйымда бухгалтерлік есеп жұмысын жүргізу экономикалық мәселелердің басты шешімі болмақ. Бухгалтерлік есеп арқылы өндірілген өнімді есепке алуға, сатып-өткізуге, айырбастауға және түскен қаражатты үнемді бөліп жұмсауға, яғни кәсіпорынның шаруашылық үрдістерінің барлығын басынан соңына дейін есептеуге болады.

Бүгін Қазақстан дамыған елдердің қолданған халықаралық бухгалтерлік есеп стандартына, заңдарын және икемді салық жүйесін толық пайдалануға талпыныс жасауда. Демек, нарықтық қатынастарға, барлық меншік түрін дамытуға және шаруашылықты жүргізудің экономикалық әдістері мен тәсілдерін таңдауға шаруашылықты басқарудың тиімді механизмін (тетігін) жасауға біртіндеп қолайлы жағдай туып келеді.

Қоғамдық даму нәтижесінде бухгалтерлік есептің ұйымдастырылуына қойылатын талаптардың өсіп, міндеттердің артып отырғандығы бухгалтерлік есептің тарихынан белгілі.

Нарықтық экономика жағдайында бухгалтерлік есепке жүктелетін міндеттер қай кездегіден болмасын күрделі, ауқымды болып отыр. Қазіргі кезде мемлекет, субъект және жеке тұлғалар арасындағы экономикалық және қоғамдық қарым-қатынастар саясаты жаңа сипат алып отыр. Бұл бойынша еліміздегі халық шаруашылығының қай саласындағы субъектілер болмасын олардың өндірістік және қаржылық іс-әрекеті өз шығындарын өз өтеу, өзін-өзі қаржыландыру принциптеріне негізделуі тиіс. Бүгінгі таңда жүзеге асырылып жатқан реформалар мен істеліп жатқан жұмыстадың, кәсіпкерлік қызметтің мемлекет тарапында және экономика өмірінде атқаратын ролінің ұшан-теңіз екендігі дәлелдеуді қажет етпейді.

Еліміздің егемендік алып, өз алдына ел болғанына да біраз жылдар өтті. Осы жылдардың аралығында бухгалтерлік есеп саласында, жалпы экономиканы басқаруда көптеген өзгерістер болды. Экономикамызды дамыту мақсатында тартылған шет елдік қаржылардың есебін жүргізу барысында бухгалтерлік есеп жұмысына өзгерістер енгізу керектігі анық байқалды.

Ұйымның шаруашылық қызметінің жүзеге асырылуына оның қолда бар экономикалық ресурстары мүмкіндік береді. Экономикалық ресурстар, яғни ұйымның активтері шаруашылық үрдістеріне қатысуына қарай ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді болып екіге бөлінеді. Жалпы экономикалық ресурстардың ішінде ұйымның шаруашылық қызметі үшін негізгі қорлардың маңызы зор, олар ұйымның материалдық-техникалық жарақтандырылу дәрежесін, оның өндірістік қуатын сипаттайды.

Негізгі құралдар дегеніміз ұзақ уақыт пайдаланылатын, өзінің бастапқы түрі мен көлемін сақтай отырып, өзінің құнын сол арқылы өндіріліп шығарылатын жаңа өнімнің өзіндік құнына амортизациялық аударым шегінде біртіндеп қосатын еңбек құралдары болып табылады. Өндіріс үрдісін негізгі құралдармен толық қамтамасыз ету үшін оларға жұмсалатын бастапқы шығындар мөлшері де өте жоғары болмақ.

Сондықтан ұйымдар көп жағдайларда қаржыландыру мәселесін уақыттылы шеше алмайтын болғандықтан бұл объектілерді жалдауға тура келеді. Жалдық төлемнің дұрыс есептелуі жалға алушы мен жалға берушілер арасындағы құқықтар мен міндеттемелердің айқындылығын талап етеді. Сол себепті жалға алынған және жалға берілген негізгі құралдар есебінің дұрыс ұйымдастырылуы бухгалтерлік есептің маңызды бөлімі болып табылады.

Қазіргі экономикалық қатынастар жағдайында жалдық қатынастар тіптен көбеюде, себебі жалға алу арқылы ұйымдар көп қаражатты бірден төлемей-ақ өндірістің үздіксіз қызмет етуін қамтамасыз ете алады. Бүгінгі таңда жалдау қатынастарын шешуге банктер және банктік операцияларды іске асыратын несиелік серіктестіктер, тіпті жекелеген лизингтік ұйымдар саны да арта түсуде.

Негізгі құралдар ұйымның өндірістік қуатын, техникалық құралдармен жабдықталу дәрежесін сипаттайтын объектілер болып табылады. Қандай болмасын ұйымның негізгі мақсаты жоғарғы дәрежелі табысқа қол жеткізу болғандықтан, соған мүмкіндік беретін бірден-бір жол – ұйымның жеткілікті мөлшерде өндірістік құрал жабдықтарының болуы болып табылады. Құрал- жабдықтардың қажетті мөлшерін қамтамасыз етудің негізгі жолы

оларды сатып алу, ал қаражат тапшылығына байланысты оларды пайдалану мүмкіндігіне ие болу жолы – оларды жалға алу болып табылады.

Жалпы, негізгі құралдар - бұл еңбек құралдары ретінде материалдық өндіріс саласында, сондай - ақ өндірістік емес салада ұзақ уақыт бойы қолданыста болатын материалдық активтер. Негізгі құралдардың бухгалтерлік есебі негізгі құралдардың келіп түсуін, кәсіпорын ішінде орын ауыстыруын және шығуын, дұрыс құжаттық рәсімделуін және бухгалтерлік есепте уақытылы көрсетілуін, олардың материалдық жауапты адамдарға бекітілуін және сақталуы мен ұтымды пайдаланылуын бақылайды. Сонымен қатар, негізгі құралдардың есептелген амортизациясы мен тозу сомасының есепте дұрыс көрсетілуін, негізгі құралдарды түгендеуді және қайта бағалауды мезгілінде жасауын және олардың нәтижесін есепте көрсетілуін қамтамасыз етеді.

Негізгі құралдар өндіріс үдерісінде пайдаланылған кезде өздерінің бірте бірте тозуына байланысты күндарын өздерінің көмегімен өндіріліп шығарылатын, жаңадан жасалған өнімдерге біртіндеп ауыстырып отырады.

Кәсіпорын капиталы тозатын, ескіретін, моральдық жағынан артта қалатын болғандықтан оларды үнемі жаңарту қажеттілігі туындайды, сол себепті әр кәсіпорын үшін жаңарту, жарамдылық, негізгі қорларды ұтымды қолдана білу деңгейін анықтау маңызды болып саналады.

Кәсіпорын капиталының деңгейі жалпы нарықтағы бәсеке қабілетті кәсіпорындар қатарына қосылу үшін де өте маңызды болып саналады. Себебі озық деңгейдегі капитал алдағы жетістік кепілі екендігі сөзсіз, сол себепті барлық уақытта капитал деңгейіне басты назар аударуы қажеттілігі дауасыз.

Жалпы алғанда Қазақстанның ғылыми-техникалық жетістіктер деңгейі оның өндіріс құрылымын жақсартудың негізгі жолына айнала алмай отыр. Көп жылдар бойы өндіріске аса тиімді ғылыми - техникалық жетістіктер енгізіліп келеді. Өндірістің негізгі қорларында автоматты қондырғылардың үлесі аз.

Көп жылдар бойы кәсіпорындардың құрал-жабдықтары күрделі жаңартылмайды. Негізгі қордың жұмыс атқаратын бөлігі тозған. Өнеркәсіп қорының тозған мүмкіндіктерінің мөлшері көбейіп келеді. Өнеркәсіп негізгі қорының ескіруі, экономика құрылымының жақсартуға кері әсерін тигізуде, келешекте қажетті өзгерістер енгізу үшін ғылыми-техникалық жетістіктерді талдау қажет. Соңғы жылдары ғылыми-техникалық жетістікті басқаруда, жоспарлауда едәуір өзгерістер енгізілді, республика бойынша болашаққа индикативтік жоспарлар жасалынды.

Қорытындылай келе, кәсіпорын негізгі капиталының құрамы жоғары жеткілікті екендігін, сонымен қатар қызмет жүргізу дәрежесі, негізгі капиталды пайдалануды басқару ұғымды жүргізілгендігін анықтай аламыз. Кәсіпорындағы деректерінің дұрыстығын қамтамасыз ету мақсатында шаруашылық субъектісі жылына кем дегенде бір рет мүліктер мен қаржылық міндеттемелерге түгендеу жүргізіледі.

Жалдау есебінің жалға алушы мен жалға берушіде жал нысанына байланысты ерекшеленетінін бақылап, келесідей қорытындыға келеміз:

Жал операцияларының есебін дұрыс ұйымдастырудың маңызы зор, себебі бұл операциялық қаржылық есептіліктің құрастырылуына, жалпы қаржылық шаруашылық қызметтің нәтижесінің анықталуына тікелей әсер етеді.

Жалға беруші алынатын жалдық төлемдер мен пайыз сомасын дебиторлық борыш ретінде есепке алады және ұзақ мерзімді жал жағдайында негізгі құралдарды өз балансынан есептен шығарады.

Жалға алушы жалға алған негізгі құралдарын ұзақ мерзімді жал жағдайында өз балансында есепке алады және жалдық міндеттемесін көрсетеді.

Жалдау операцияларында жалға алынған/берілген негізгі құралдарға қатысты амортизациялық аударымды есептеу мәселесі өте маңызды, сол себепті жалдық келісім шартта осы жағдайды анық көрсету қажет.

Жалға алынған негізгі құралдарға қатысты күрделі жөндеу шығындарының да есебі дұрыс ұйымдастырылуды, нақтылық пен анықтылықты талап ететін мәселе болып табылады.

Жалдық операциялар мен қатынастардың есеп регистрлерінде дұрыс тіркеліп, сәйкесінше бухгалтерлік есеп шоттарында дұрыс, уақыттылы есепке алыну да ерекше көңіл бөлуді талап етеді.

Жалдық қатынастардың дұрыстығына уақытында және сауатты жүргізілген аудиторлық тексеру нәтижесі де тікелей әсер етеді.

Сонымен, зерттеу нәтижесінде негізгі құралдарды жалдау операцияларының есебін қарастыру бүгінгі күннің маңызды мәселелерінің бірі. Жалдық қатынастардың дұрыс қалыптасуына әсер ететін, оның шарттарының анықтылығын қамтамасыз ететін бірден-бір құжат жал келісім шарты болып табылады. Сондықтан осы құжаттың заңдық күші болуын, оның барлық аспектілерді дұрыс құрастырылуын қамтамасыз ету қажет.

Ғылыми жетекші:

Экономика ғылымдарының кандидаты Садукасова К.Ж. «Қаржы Академиясы» АҚ, Қазақстан Республикасы, Астана.

**Олена Мінєнкова
(Харків, Україна)**

ЗСП ЯК АНАЛІТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ОЦІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Управління діяльністю підприємства є основою його успішного функціонування в сучасних умовах орієнтації економіки України на ринкові відносини. Ефективне управління підприємством можливо лише за наявності всеохоплюючої системи оцінки діяльності підприємства. Результати такої оцінки дозволяють встановити масштаб і зміну спрямованості в управлінні діяльністю підприємства, прогнозувати їх вплив на ключові функціональні підсистеми підприємства, ухвалювати відповідні управлінські рішення щодо підвищення та підтримки рівня ефективності управління діяльністю, вибирати методи, способи, інструменти управління діяльністю підприємства.

Метою даної статті є визначення місця оцінки в загальній системі управління підприємством та обґрунтування доцільності використання збалансованої системи показників як аналітичного інструменту оцінки та управління діяльністю підприємства.

Процедури оцінювання та управління діяльністю підприємства висувають проблему вибору методу, на підставі якого вони мають здійснюватись. Вагомий внесок у дослідження проблем оцінювання діяльності підприємства та управління економічними системами зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як А. Гершун і М. Горський [1], В. М. Гриньова [2], М. С. Дороніна [3], Р. С. Каплан і Д. Нортон [4], М. О. Кизим і А. А. Пилипенко [5,10], П. В. Круш [6], Л. М. Малярець [7], Б. Г. Міркін, П. Р. Нівен [8], Н. Г. Олве [9], А. Н. Тищенко.

Необхідність переосмислення сутності процедур оцінювання та удосконалення методичних підходів до оцінки діяльності підприємства обумовлена значним поширенням критичних висловлювань щодо традиційної фінансово-орієнтованої концепції. В загальній системі управління підприємством оцінка діяльності є необхідною та найважливішою складовою. Визначити місце оцінки в управлінні підприємством можна за допомогою основних завдань, які вирішує система оцінки:

1) вивчення характеру дії економічних законів, визначення закономірностей та тенденцій розвитку економічних систем макрорівня;

2) комплексне обґрунтування всіх процесів і стратегій підприємства;

3) контроль за досягненням цільових орієнтирів діяльності, за ефективністю використання ресурсів;

4) пошук резервів підвищення результативності економічної системи підприємства;

5) підвищення ефективності поточного управління підприємством;

6) розробка плану розвитку підприємства.

Ці проблеми знаходять рішення завдяки різним системам виміру досягнень та оцінки діяльності підприємства таким, як: концепція загального контролю якості (Total Quality Management - TQM); концепція гнучкого виробництва; концепція реінжинірингу бізнес-процесів (Business Process Redesign - BPR). Але саме ЗСП сьогодні є загальновизнаним методом управління підприємством, який інтенсивно розвивається за останні десятиліття. ЗСП забезпечує виконання таких управлінських функцій, як: аналіз, планування, організація, регулювання, стимулювання, навчання, координація та контроль. ЗСП може розглядатися як складова системи управління й може бути її базисом.

ЗСП враховує майже всі основні сфери діяльності підприємства в комплексі взаємозалежних збалансованих показників, які оцінюють визначальні фактори не тільки поточного, але й майбутнього розвитку підприємства, кількісний та якісний аспекти його діяльності. Основною перевагою цієї системи збалансованих показників становить синтез фінансових та не фінансових показників, внутрішнього та зовнішнього погляду на роботу підприємства, забезпечення взаємозв'язку між показниками і цілями та комплексна оцінка перспектив.

Необхідно відзначити, що система оцінки, заснована на ЗСП, відповідає таким загальним принципам оцінки, як:

✓ інтегрованість у загальному системному аналізі – система оцінки повинна мати цільовий характер та органічно поєднувати специфіку бізнесу й пріоритети власників;

✓ науковий характер досліджень – у процесі оцінки слід орієнтуватися на використання сучасних, достатньо теоретично обґрунтованих методик і заходів;

✓ комплексність – оцінка тільки одного чи двох бізнес-процесів не може відобразити загальні результати діяльності підприємства, що зазвичай формуються у двох чи трьох взаємозв'язаних сферах; крім того, кінцеві висновки мають урахувати весь спектр факторів впливу на об'єкт досліджень;

✓ системність – створення системи оцінки діяльності підприємства є економічно вигідним тільки на постійній основі;

✓ об'єктивність – для побудови системи оцінки слід користуватися тільки точними, реальними фактами, методами та заходами, що мінімізуватиме суб'єктивність дослідників чи неточність оцінок;

✓ конкретність – кожний етап оцінки економічних явищ повинен мати конкретне цільове спрямування;

✓ точність – система оцінки має відтворювати реальні економічні процеси;

✓ своєчасність – слід постійно враховувати динамічність господарської діяльності, а також статичний характер будь-яких оцінок.

✓ ефективність – моделюючи систему оцінки, потрібно постійно порівнювати позитивні наслідки її існування та поточні витрати на підтримання її функціонування.

ЗСП дає глибинне розуміння діяльності підприємства, врівноважує історичну точність фінансових показників факторам, які визначають ефективність в майбутньому, та допомагає реалізувати стратегію.

За Р. Капланом і Д. Нортоном ЗСП трансформує місію і загальну стратегію організації у систему взаємопов'язаних показників ефективності, яка задає формат для стратегічної системи оцінки та управління [4]. Пол Р. Нівен розглядає концепцію збалансованої системи показників в трьох аспектах: як систему оцінки, систему стратегічного управління та потужний інструмент розповсюдження інформації [8, с. 15].

Отже ЗСП пропонується розглядати як аналітичний інструмент і метод оцінки підприємством, який забезпечує його ефективними механізмами визначення та реалізації стратегії підприємства. Ця система дає можливість не тільки оцінити результати діяльності підприємства, а й розробити план подальшого розвитку підприємства та його поліпшення. Збалансована система показників забезпечує управління такими ключовими процесами як переклад бачення в стратегії, комунікація та зв'язок, бізнес-планування, посилення зворотного зв'язку і навчання стратегії. ЗСП як аналітичний інструмент оцінки діяльності підприємства забезпечується такими можливостями цього підходу:

1. інтеграція показників ефективності, які базуються на фінансовій й нефінансовій інформації, удосконаленій системі зовнішній та внутрішній звітності;

2. забезпечення постійного контролю змін важливих для підприємства факторів, що дає можливість точно та гнучко реагувати на виявлені зміни;

3. впровадження критеріїв оцінки ефективності прийнятих рішень;

4. орієнтація на покращення економічного стану підприємства у довгостроковому періоді;

5. залучення до процесу визначення стратегії керівництва підприємства та співробітників, що є майбутніми виконавцями стратегічних планів;

6. забезпечення збалансованості інтересів й цінностей працівників з глобальними цілями підприємства, зацікавленість усього персоналу в безупинному кількісному та якісному розвитку підприємства;

7. визначення чітко вимірюваних цілей відповідно до обраних стратегій, узгодження її з показниками оцінки діяльності підприємства, завданнями та програмами комерційних, виробничих й адміністративних структур підприємства;

8. забезпечення кількісної та якісної узгодженості між різними показниками, що допомагають цілісно визначити успішність діяльності підприємства

9. інтеграція системи показників з системами мотивації, фінансування, контролінгу тощо;

10. формалізація стратегії й забезпечення можливості вирішення багатьох оперативних завдань, які найчастіше виникають в ході цього процесу;

11. забезпечення ефективної комунікації та зворотного зв'язку через розповсюдження інформації щодо цілей підприємства та їх розуміння на всіх організаційних рівнях;

12. збільшення прибутковості та капіталізації підприємства шляхом ефективного планування і використання ресурсів.

Збалансованість вважається основною характеристикою ЗСП, яка полягає у досягненні узгодженості між основними складовими: фінансовий, клієнтський, внутрішніх бізнес-процесів, навчання та росту. Для управління та оцінки діяльності підприємства за допомогою ЗСП, як аналітичного інструменту, важливим є збалансованість цієї системи на всіх рівнях підприємства. Узагальнення підходів щодо збалансованості системи дозволив розширити характеристики системи оцінки і визначити основні ознаки, що мають бути узгодженими [5, 7, 11]:

- короткострокові показники й довгострокові цілі;
- інтереси підприємства та його клієнтів;
- об'єктивні та суб'єктивні оцінки, присутні в стратегічній карті;
- внутрішні показники і зовнішні оцінки діяльності підприємства;
- випереджальні індикатори, що відбивають бажані результати, й фактори, які впливають на їх досягнення та лаговими індикаторами;
- виділені у межах стратегічних перспектив пріоритети та відповідні цільові значення показників.

Отже, збалансованість у ЗСП має багатоплановий характер. Перш за все збалансованість передбачає узгодженість між короткостроковими та довгостроковими цілями, фінансовими і нефінансовими показниками, основними та допоміжними параметрами, стратегічним і операційним рівнями управління, минулими і майбутніми результатами, між інтересами окремих працівників і підприємства в цілому, а також між внутрішніми і зовнішніми аспектами діяльності підприємства.

Аналітична функція ЗСП взаємопов'язана з її інформативною функцією. Інформативний аспект складає основу аналітичного дослідження та об'єктивної оцінки діяльності підприємства. Кількість, зміст та своєчасність отримання інформації визначають якість рішень, які приймаються, а також, в кінцевому рахунку, і ефективність діяльності підприємства. Як інструмент управління оцінка висуває певні вимоги до якості інформації. Основними властивостями аналітичної інформації є: повнота, доступність та наочність, своєчасність, достовірність, адитивність, неперервність, перспективність та доречність. Для всебічної оцінки діяльності підприємства пропонується використовувати всі види статистичних показників, якісні та кількісні дані, чітко відомі дані та інформацію нечіткого характеру.

Узагальнюючи викладене, можна сказати, що ЗСП надає підприємствам зовсім новий аналітичний інструмент управління, який дає змогу переводити бачення організації та її стратегію в набір взаємопов'язаних збалансованих показників, що оцінюють фактори не тільки поточного, а й майбутнього розвитку організації. Також вона дає змогу в повному обсязі оцінити всі фактори, які визначають успіх діяльності підприємства і дозволяє вирішувати багато проблем, які виникають на підприємстві. Аналітичні можливості цієї концепції такі, як: використання показників та індикаторів розвитку, формування причинно-наслідкових взаємозв'язків між ними, використання математичних методів, переконливо свідчить про доцільність вибору ЗСП як нового методу управління для вирішення оперативних, тактичних та стратегічних завдань на вітчизняних підприємствах в сучасних інформаційних умовах розвитку економіки України. Саме такий підхід в управлінні підприємствами змістовно, спрямовано та організаційно обумовлює розробку об'єктивної основи оцінки їх діяльності.

Література:

1. Гершун А. Технология сбалансированного управления / А. Гершун, М. Горский. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2005. – 416 с.
2. Гриньова В. М. Управление предприятием в условиях развития рынка: Научное издание / В. М. Гриньова, М. М. Новикова, О. М. Красносова та ін. – Харків : ХДЕУ, 2003. – 168 с.
3. Дороніна М.С. Управление экономическими та соціальними процесами підприємства. Монографія. - Харків: Вид. ХДЕУ, 2003. - 444с.
4. Каплан Р. С. Сбалансированная система показателей. От стратегии к действию: Пер с англ./ Каплан Роберт С., Нортон Дейвид П. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004. – 320 с.
5. Кизим М. О. Збалансована система показників : Монографія / М. О. Кизим, А. А. Пилипенко, В. А. Зінченко. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2007. – 192 с.
6. Круш П. В. Оцінка бізнесу: Навчальний посібник / П. В. Круш, С. В. Поліщук. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 264 с.
7. Малярець Л. М. Збалансована система показників в оцінці діяльності підприємства. Монографія / Л. М. Малярець, А. В. Штереверя.- Харків: Вид. ХНЕУ, 2008. – 180 с.
8. Нивен Пол Р. Діагностика збалансованої системи показників: Підтримуючи максимальну ефективність / Пер. з англ.; [За наук. ред. М. Горського. – Дніпропетровськ : Баланс Бізнес Букс, 2006. – 256 с.
9. Ольве Нильс-Горан. Оценка эффективности деятельности компании. Практическое руководство по использованию сбалансированной системы показателей: Пер. с англ. / Нильс-Горан Ольве, Жан Рой, Магнус Ветер. – М.: Изд. дом «Вильямс», 2003. – 304 с.
10. Пилипенко А. А. Менеджмент: Навчальний посібник/ А. А. Пилипенко, І. В. Ярошенко. – Харків : ВД «Інжек», 2007. – 152 с.
11. Пилипенко А. А. Організація управління інтегрованими структурами бізнесу в контексті збалансованої системи показників: монографія / А. А. Пилипенко, І. В. Ярошенко. – Харків : ВД «Інжек», 2007. – 152 с.

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, професор, Малярець Людмила Михайлівна.

Риза Оспанова
(Астана, Казахстан)

МОТИВАЦИЯ КАК АКТИВ В БАЛАНСЕ

В новой экономике учет расходов на оплату труда имеет определенные системы, на любом крупном предприятии весь персонал, полностью или частично делится на административный и производственный, тем самым дает основу для выбора формы и системы определения расходов компании на оплату труда.

В нынешнее время труд работников оплачивается повременно, сдельно или по иным системам оплаты труда. Оплата может производиться за индивидуальные и (или) коллективные результаты труда. Система оплаты труда может формироваться на основе тарифной, бестарифной или смешанной системы.

Тарифная система оплаты труда включает в себя:

- тарифную ставку (оклады)
- тарифную сетку
- тарифные коэффициенты

Бестарифная система оплаты труда основывается на долевом распределении средств, предназначенных на оплату труда, в зависимости от критериев и на принципах оценки профессиональных качеств работников и их вклада в конечный результат.

Смешанная система оплаты труда может содержать элементы как тарифной, так и бестарифной систем оплаты труда [1].

Для усиления заинтересованности работников в повышении эффективности производства и качества выполняемых работ работодателем могут вводиться системы премирования и другие формы стимулирования труда.

Система оплаты и стимулирования труда работников определяется условиями коллективного договора, трудового договора и (или) актами работодателя.

Система оплаты труда должна обеспечить долю основной заработной платы (относительно постоянной части заработной платы) не менее 75 процентов в среднемесячной заработной плате работников без учета единовременных стимулирующих выплат [2].

Условия оплаты труда, определенные трудовым, коллективным договорами, соглашениями, актами работодателя, не могут быть ухудшены по сравнению с условиями, установленными Трудовым кодексом и иными нормативными правовыми актами Республики Казахстан.

Дополнительный критерий при расчете затрат на оплату труда, в новое время, когда умственные способности ценятся намного выше физических, не должно допускаться принижения в вознаграждениях умственного труда. Например, можно заметить, что сейчас продавец в торговом центре столицы имеет заработную плату намного выше помощника бухгалтера.

По результатам статистического обследования 2013 года дифференциация в оплате труда по видам экономической деятельности между группами занятий, профессиями работников сохраняется. Средняя заработная плата работников, относимых к категории руководителей, в 1,9 раза превышала заработную плату специалистов высшего уровня квалификации, в 2,3 раза – специалистов среднего уровня квалификации и в 4,1 раза – неквалифицированных рабочих, но в данной статистике совсем не учитывается вознаграждения простого продавца в столице [3].

По всем основным группам должностей и профессий заработная плата женщин была ниже заработной платы мужчин. Заработная плата мужчин, работающих на должности руководителя организации, сложилась в 297 тыс. тенге, переводчика – в 161 тыс. тенге, экономиста – в 145 тыс. тенге, бухгалтера – в 118 тыс. тенге. Это в 1,0 – 1,9 раза выше, чем средняя заработная плата женщин.

Таблица 1 – заработная плата специалистов по Республике Казахстан за 2013 год

Профессия	Заработная плата, тенге
Экономист	56 – 309 тыс. тенге
Бухгалтер	53 – 318 тыс. тенге
компьютерный программист	41 – 335 тыс. тенге
инженер по охране труда и технике безопасности	45 – 380 тыс. тенге
юрисконсульт (среднего уровня квалификации)	70 – 357 тыс. тенге
секретарь, офис-менеджер	33 – 273 тыс. тенге
Охранник	21 – 93 тыс. тенге
грузчики, подсобные рабочие	30 – 146 тыс. тенге
водитель автомобиля	42 – 304 тыс. тенге
Составлено автором	

Согласно таблице 2, можно предположить, что в среднем помощник бухгалтера получает от 53 000 тенге и выше, теперь обратимся к зарплате продавцов-консультантов в частности по городу Астане.

Таблица 2 – Заработная плата продавцов-консультантов

Компании города Астаны, предлагающие работу продавца-консультанта	Зарботная плата, тенге
Компания А	70 000
Компания Б	90 000-120 000
Компания В	160 000
Компания Г	75 000-120 000
Интернет-ресурс вакансий www.jooble.kz/	

Нужно заметить, что сейчас все многие государственные инициативы правительства поддерживают развитие более простых специальностей такие как слесарь, монтажник, шахтер и т.д. тем не менее, это не повод дискриминировать специальности с высоким IQ, а наоборот более масштабно и качественно подойти к выработке умственных благ.

Речь не идет о повышении заработной платы помощника бухгалтера, или понижении заработной платы продавца, в данном случае вознаграждения это лишь следствия работы. Речь идет о повышении потенциала помощника бухгалтера, то есть, его умственно-трудовой деятельности. Но так же, речь не идет о предоставлении условий для повышения квалификации помощника бухгалтера или его обучаемости, речь идет о его МОТИВАЦИИ. Данное решение вопроса будет относиться не к самому помощнику бухгалтера, а к его работодателю, управленческому персоналу корпорации [4].

Может возникнуть вопрос как меры стимулирования персонала, вернее, его собственные мотивации могут относиться к бухгалтерскому и управленческому учету?

Сделаем допущение, что законы экономики и простые теории личной психологии могут довольно-таки легко сесть на баланс корпорации.

Для этого компания может открыть дополнительный субсчет в активах 1631 или 2941 - мотивация работников, и вносить ежемесячно общую сумму премий из отчета управленческого персонала, дебетовать сумму в управленческих целях компании, а так же данный счет можно использовать по аналогии с гуд-виллом.

А так же открыть субсчет 3355 и в течение месяца один из работников управленческого персонала в нагрузку своей основной работы будет предоставлять в бухгалтерию отчет на основе которого бухгалтер кредитует сумму предоставленную в отчете на каждого работника по счету 3355.

Отчет, предоставляемый менеджером по каждому работнику и есть оценивание мотивации персонала, а так же является основой для выплаты премии.

Идея в дополнительном критерии оценки расходов на оплату труда остается рекомендацией к крупным компаниям, а вопросы разработки и предоставления в практическом управленческом аспекте должны занять персонал менеджмента корпорации. Отголоски данной идеи можно найти в профессии табельщика, таймкипера, должностные обязанности которых следить за продуктивной работой персонала [5].

Оценка мотивации сотрудников, для внесения ее в баланс, довольно не простая задача для управленческого персонала. Согласно статистике, наиболее действенный способ - прямое наблюдение за центральным элементом оценки на основе практической деятельности. Такое наблюдение имеет важные преимущества в процессе работы, поскольку его результаты могут конструктивно проанализировать мотивацию персонала.

Применение этого способа актуально в особенности, если количество наблюдений ограничено. Один сеанс наблюдения в условиях нетипичной ситуации может создать ошибочное впечатление о компетентности работника. На результаты может повлиять сам факт наблюдения. Уникальность сеансов наблюдения делает их достоверность проблематичной. Двое наблюдателей одной ситуации по довольно понятным причинам могут иметь противоположные точки зрения. Любые попытки оценивать результаты таких наблюдений, должны делаться на основе достоверности и обоснованности [6].

В свете развития информационной экономики, где человеческий умственно-творческий капитал набирает обороты, актуальность оценивания дополнительных затрат на оплату, либо мотивационные вознаграждения труда имеют место быть.

Как сказал Нурсултан Назарбаев в нашем обществе должно быть полностью извлечено социальное иждивенчество и инфантилизм, так и в компании сначала должна идти мотивация персонала и лишь потом вознаграждения в обход обширного управленческого менеджмента, дабы сократить затраты на оплату труда менеджмента, а сразу на прямую в бухгалтерию, в баланс. Есть мотивация - есть вознаграждения, никак не наоборот. Только с помощью этого корпорации могут достигнуть мелона [7]. Сумму чрезвычайно высоких прибылей, предназначенных для распределения.

Литература:

1. Трудовой Кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 17.01.2014 г.) от 15 мая 2007 года № 252-III;
2. Электронное правительство Республики Казахстан, egov.kz, 2014;
3. Официальный интернет ресурс Статистического Агентства Республики Казахстан, stat.gov.kz, 2014;
4. Hansen Mowen, Cost Management: Accounting and Control, 6th Edition, 2009, 865 p., 481p.;
5. Colin Drury, Management and cost accounting: value media edition 2008 – 775 p., 347 p.;
6. Отчет о методах оценки, Университетский Центр совершенствования методики обучения и преподавания вместе с Управлением по бухгалтерскому учету, аудиту и финансам (проф. Дэвид Лайнс и Элизабет Гемми), (Lines and Gammie, 2004);
7. «Юридический словарь sell-express.ru», 2007-2014.

Научный руководитель:

кандидат экономических наук Акимова Бибигуль Жармухаметовна.

**Кунсулу Садуакасова,
Арайлым Мирасбекова, Айжан Оспанова
(Астана, Казахстан)**

НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАР БОЙЫНША ЖАЛ ЕСЕБІ МЕН АУДИТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Елбасы Н.А.Назарбаев әр уақытта халқымыздың әл-ауқатының күшейуіне, тұрмыс жағдайының жақсаруына, ел экономикасының қарқынды дамуына бас назар аударып келеді.

Бүгін Қазақстан дамыған елдердің қолданған халықаралық бухгалтерлік есеп стандартына, заңдарын және икемді салық жүйесін толық пайдалануға талпыныс жасауда. Демек, нарықтық қатынастарға, барлық меншік түрін дамытуға және шаруашылықты жүргізудің экономикалық әдістері мен тәсілдерін таңдауға шаруашылықты басқарудың тиімді механизмін (тетігін) жасауға біртіндеп қолайлы жағдай туып келеді.

Сонымен қатар, аталған құбылыстар қаржылық есепке де, талдау жүйесіне де жаңаша талаптар қойып отыр. Барлық экономикалық ғылымдар ішінде бухгалтерлік есеп өз алдына дараланып тұратын бөлек ғылыми сала. Өйткені бухгалтерлік есеп қоғамдық өндірістің дамуы жолында қажет. Бухгалтерлік есептің мәліметтері мен көрсеткіштері қоғамдық өндірістің дамуын экономикалық тұрғыдан зерттеуге бірден-бір негіз болып табылады.

Сондықтан да қаржылық есептің негізгі міндеті – халық шаруашылығының барлық салаларында нақты тұжырымды мемлекеттік талапқа сай есептеу жұмысының жүргізілуі. Қоғамымыздың даму кезеңдерінің қай сатыларында болмасын дамудың объективті экономикалық заңдылықтарын анықтау және ол заңдылықтарды пайдалану шараларын дұрыс белгілеу үшін есеп жұмыстарын, әсіресе бухгалтерлік есеп жұмыстарын дұрыс ұйымдастырудың маңызы зор.

Қазақстан Республикасының 2007-жылыдың 28-ақпанындағы “Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік” - деп аталатын №234-III заңының 3-тарау 13-бабында қаржылық есептіліктің элементтері белгіленіп көрсетілген. Сол элементтердің бірі болып табылатын активтерге елімізге танымал белгілі ғалым, профессор Қ.К.Кеулімжаев өзінің «Бухгалтерлік есеп принциптері» –атты еңбегінде - Актив деп кәсіпорынның ақшаға (құнмен) бағаланатын игіліктері мен құндылықтарын, мүліктерін (заттарын) айтады деп атықтама береді. Басқаша айтатын болсақ актив дегеніміз кәсіпорынның өткен уақыттардағы шаруашылық операцияларының негізінде пайда болған және алдағы уақыттарда табыс табу үшін пайдаланылатын ресурстар болып табылады. Активтер пайдаланылу уақытына, мерзіміне қарай қысқа мерзімді (ағымдағы) және ұзақ мерзімді (айналыстан тыс) болып екі топқа бөлініп қарастырылады.

Қазақстан Республикасында бухгалтерлік есеп жүргізу мен қаржылық есептілікті құрастыру мен ұсыну талаптарын, есепке алудың негізгі қағидалары мен жалпы тәртібін, ішкі бақылау мен сыртқы аудит талаптарын, сонымен қатар ұйымдардың құқықтары мен міндеттерін «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік жөніндегі» заңы анықтайды. Кез-келген ұйымда бухгалтерлік есеп жұмысын жүргізу экономикалық мәселелердің басты шешімі болмақ. Бухгалтерлік есеп арқылы өндірілген өнімді есепке алуға, сатып-өткізуге, айырбастауға және түскен қаражатты үнемді бөліп жұмсауға, яғни кәсіпорынның шаруашылық үрдістерінің барлығын басынан соңына дейін есептеуге болады.

Бүгін Қазақстан дамыған елдердің қолданған халықаралық бухгалтерлік есеп стандартына, заңдарын және икемді салық жүйесін толық пайдалануға талпыныс жасауда. Демек, нарықтық қатынастарға, барлық меншік түрін дамытуға және шаруашылықты жүргізудің экономикалық әдістері мен тәсілдерін таңдауға шаруашылықты басқарудың тиімді механизмін (тетігін) жасауға біртіндеп қолайлы жағдай туып келеді.

Қоғамдық даму нәтижесінде бухгалтерлік есептің ұйымдастырылуына қойылатын талаптардың өсіп, міндеттердің артып отырғандығы бухгалтерлік есептің тарихынан белгілі.

Нарықтық экономика жағдайында бухгалтерлік есепке жүктелетін міндеттер қай кездегіден болмасын күрделі, ауқымды болып отыр. Қазіргі кезде мемлекет, субъект және жеке тұлғалар арасындағы экономикалық және қоғамдық қарым-қатынастар саясаты жаңа сипат алып отыр. Бұл бойынша еліміздегі халық шаруашылығының қай саласындағы субъектілер болмасын олардың өндірістік және қаржылық іс-әрекеті өз шығындарын өз өтеу, өзін-өзі қаржыландыру принциптеріне негізделуі тиіс. Бүгінгі таңда жүзеге асырылып жатқан реформалар мен істеліп жатқан жұмыстадың, кәсіпкерлік қызметтің мемлекет тарапында және экономика өмірінде атқаратын ролінің ұшан-теңіз екендігі дәлелдеуді қажет етпейді.

Еліміздің егемендік алып, өз алдына ел болғанына да біраз жылдар өтті. Осы жылдардың аралығында бухгалтерлік есеп саласында, жалпы экономиканы басқаруда көптеген өзгерістер болды. Экономикамызды дамыту мақсатында тартылған шет елдік қаржылардың есебін жүргізу барысында бухгалтерлік есеп жұмысына өзгерістер енгізу керектігі анық байқалды.

Ұйымның шаруашылық қызметінің жүзеге асырылуына оның қолда бар экономикалық ресурстары мүмкіндік береді. Экономикалық ресурстар, яғни ұйымның активтері шаруашылық үрдістеріне қатысуына қарай ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді болып екіге бөлінеді. Жалпы экономикалық ресурстардың ішінде ұйымның шаруашылық қызметі үшін негізгі қорлардың маңызы зор, олар ұйымның материалдық-техникалық жарақтандырылу дәрежесін, оның өндірістік қуатын сипаттайды.

Негізгі құралдар дегеніміз ұзақ уақыт пайдаланылатын, өзінің бастапқы түрі мен көлемін сақтай отырып, өзінің құнын сол арқылы өндіріліп шығарылатын жаңа өнімнің өзіндік құнына амортизациялық аударым шегінде біртіндеп қосатын еңбек құралдары болып табылады. Өндіріс үрдісін негізгі құралдармен толық қамтамасыз ету үшін оларға жұмсалатын бастапқы шығындар мөлшері де өте жоғары болмақ.

Сондықтан ұйымдар көп жағдайларда қаржыландыру мәселесін уақыттылы шеше алмайтын болғандықтан бұл объектілерді жалдауға тура келеді. Жалдық төлемнің дұрыс есептелуі жалға алушы мен жалға берушілер арасындағы құқықтар мен міндеттемелердің айқындылығын талап етеді. Сол себепті жалға алынған және жалға берілген негізгі құралдар есебінің дұрыс ұйымдастырылуы бухгалтерлік есептің маңызды бөлімі болып табылады.

Қазіргі экономикалық қатынастар жағдайында жалдық қатынастар тіптен көбеюде, себебі жалға алу арқылы ұйымдар көп қаражатты бірден төлемей-ақ өндірістің үздіксіз қызмет етуін қамтамасыз ете алады. Бүгінгі таңда жалдау қатынастарын шешуге банктер және банктік операцияларды іске асыратын несиелік серіктестіктер, тіпті жекелеген лизингтік ұйымдар саны да арта түсуде.

Негізгі құралдар ұйымның өндірістік қуатын, техникалық құралдармен жабдықталу дәрежесін сипаттайтын объектілер болып табылады. Қандай болмасын ұйымның негізгі мақсаты жоғарғы дәрежелі табысқа қол жеткізу болғандықтан, соған мүмкіндік беретін бірден-бір жол – ұйымның жеткілікті мөлшерде өндірістік құрал жабдықтарының болуы болып табылады. Құрал- жабдықтардың қажетті мөлшерін қамтамасыз етудің негізгі жолы

оларды сатып алу, ал қаражат тапшылығына байланысты оларды пайдалану мүмкіндігіне ие болу жолы – оларды жалға алу болып табылады.

Жалпы, негізгі құралдар - бұл еңбек құралдары ретінде материалдық өндіріс саласында, сондай - ақ өндірістік емес салада ұзақ уақыт бойы қолданыста болатын материалдық активтер. Негізгі құралдардың бухгалтерлік есебі негізгі құралдардың келіп түсуін, кәсіпорын ішінде орын ауыстыруын және шығуын, дұрыс құжаттық рәсімделуін және бухгалтерлік есепте уақытылы көрсетілуін, олардың материалдық жауапты адамдарға бекітілуін және сақталуы мен ұтымды пайдаланылуын бақылайды. Сонымен қатар, негізгі құралдардың есептелген амортизациясы мен тозу сомасының есепте дұрыс көрсетілуін, негізгі құралдарды түгендеуді және қайта бағалауды мезгілінде жасауын және олардың нәтижесін есепте көрсетілуін қамтамасыз етеді.

Негізгі құралдар өндіріс үдерісінде пайдаланылған кезде өздерінің бірте бірте тозуына байланысты күндарын өздерінің көмегімен өндіріліп шығарылатын, жаңадан жасалған өнімдерге біртіндеп ауыстырып отырады.

Кәсіпорын капиталы тозатын, ескіретін, моральдық жағынан артта қалатын болғандықтан оларды үнемі жаңарту қажеттілігі туындайды, сол себепті әр кәсіпорын үшін жаңарту, жарамдылық, негізгі қорларды ұтымды қолдана білу деңгейін анықтау маңызды болып саналады.

Кәсіпорын капиталының деңгейі жалпы нарықтағы бәсеке қабілетті кәсіпорындар қатарына қосылу үшін де өте маңызды болып саналады. Себебі озық деңгейдегі капитал алдағы жетістік кепілі екендігі сөзсіз, сол себепті барлық уақытта капитал деңгейіне басты назар аударуы қажеттілігі дауасыз.

Жалпы алғанда Қазақстанның ғылыми-техникалық жетістіктер деңгейі оның өндіріс құрылымын жақсартудың негізгі жолына айнала алмай отыр. Көп жылдар бойы өндіріске аса тиімді ғылыми - техникалық жетістіктер енгізіліп келеді. Өндірістің негізгі қорларында автоматты қондырғылардың үлесі аз.

Көп жылдар бойы кәсіпорындардың құрал-жабдықтары күрделі жаңартылмайды. Негізгі қордың жұмыс атқаратын бөлігі тозған. Өнеркәсіп қорының тозған мүмкіндіктерінің мөлшері көбейіп келеді. Өнеркәсіп негізгі қорының ескіруі, экономика құрылымының жақсартуға кері әсерін тигізуде, келешекте қажетті өзгерістер енгізу үшін ғылыми-техникалық жетістіктерді талдау қажет. Соңғы жылдары ғылыми-техникалық жетістікті басқаруда, жоспарлауда едәуір өзгерістер енгізілді, республика бойынша болашаққа индикативтік жоспарлар жасалынды.

Қорытындылай келе, кәсіпорын негізгі капиталының құрамы жоғары жеткілікті екендігін, сонымен қатар қызмет жүргізу дәрежесі, негізгі капиталды пайдалануды басқару ұғымды жүргізілгендігін анықтай аламыз. Кәсіпорындағы деректерінің дұрыстығын қамтамасыз ету мақсатында шаруашылық субъектісі жылына кем дегенде бір рет мүліктер мен қаржылық міндеттемелерге түгендеу жүргізіледі.

Жалдау есебінің жалға алушы мен жалға берушіде жал нысанына байланысты ерекшеленетінін бақылап, келесідей қорытындыға келеміз:

Жал операцияларының есебін дұрыс ұйымдастырудың маңызы зор, себебі бұл операциялық қаржылық есептіліктің құрастырылуына, жалпы қаржылық шаруашылық қызметтің нәтижесінің анықталуына тікелей әсер етеді.

Жалға беруші алынатын жалдық төлемдер мен пайыз сомасын дебиторлық борыш ретінде есепке алады және ұзақ мерзімді жал жағдайында негізгі құралдарды өз балансынан есептен шығарады.

Жалға алушы жалға алған негізгі құралдарын ұзақ мерзімді жал жағдайында өз балансында есепке алады және жалдық міндеттемесін көрсетеді.

Жалдау операцияларында жалға алынған/берілген негізгі құралдарға қатысты амортизациялық аударымды есептеу мәселесі өте маңызды, сол себепті жалдық келісім шартта осы жағдайды анық көрсету қажет.

Жалға алынған негізгі құралдарға қатысты күрделі жөндеу шығындарының да есебі дұрыс ұйымдастырылуды, нақтылық пен анықтылықты талап ететін мәселе болып табылады.

Жалдық операциялар мен қатынастардың есеп регистрлерінде дұрыс тіркеліп, сәйкесінше бухгалтерлік есеп шоттарында дұрыс, уақыттылы есепке алыну да ерекше көңіл бөлуді талап етеді.

Жалдық қатынастардың дұрыстығына уақытында және сауатты жүргізілген аудиторлық тексеру нәтижесі де тікелей әсер етеді.

Сонымен, зерттеу нәтижесінде негізгі құралдарды жалдау операцияларының есебін қарастыру бүгінгі күннің маңызды мәселелерінің бірі. Жалдық қатынастардың дұрыс қалыптасуына әсер ететін, оның шарттарының анықтылығын қамтамасыз ететін бірден-бір құжат жал келісім шарты болып табылады. Сондықтан осы құжаттың заңдық күші болуын, оның барлық аспектілерді дұрыс құрастырылуын қамтамасыз ету қажет.

Научный руководитель:

кандидат экономических наук Садуақасова Кунсулу Жилкайдаровна. АО «Финансовая Академия», Республика Казахстан, Астана.

**К.Ж. Садуақасова, Л. Хуаныш,
Жулдыз Туяш, Жулдыз Жангельдина
(Астана, Казахстан)**

ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРМЕН ЕҢБЕКАҚЫ БОЙЫНША ЕСЕП АЙЫРЫСУ ЕСЕБІ

Еңбекке қарай бөлудің нақтылы нысандары еңбек ақы және жалақы арқылы жүзеге асады. Жалақы еңбекпен жасалған қажетті өнімнің негізгі бөлігі. Еңбек төлемінің әр алуан нысандарында және жүйелерінде есеп айырысуды ұйымдастыру тәртібін қарастырсақ, олар мынандай жүйелерде болады. 1.Кесімді еңбек ақы 2.Жеке кесімді еңбек ақы жүйесі. 3.Бригадалық кесімді еңбек ақы жүйесі. 4.Еңбек ақының кесімді-сыйлықтық жүйесі. 5.Үдемелі кесімді еңбек ақы жүйесі. 6.Еңбек ақының аккордтық жүйесі. 7.Қарапайым мерзімді еңбек ақы. 8.Еңбек ақының мерзімдік - сыйлықтық жүйесі. 9.Негізгі төлем 10.Қосымша төлем 11.Ақшалай еңбек ақы 12.Заттай еңбек ақы.

Еңбекке қатысатын жас мөлшері, яғни жеке еңбек шартын он алты жасқа толған адамдармен жасауға жол беріледі. Ал жұмысқа қабылдаудың ең

төменгі шегі ата-анасының біреуінің келісімімен 14 жастан басталады. Сондай-ақ табиғи және климат жағдайларына байланысты бүкіл күнтізбелік жылдан немесе айдан аспайтын белгілі бір кезең (маусым) ішінде жұмыс атқаратын қызметкерлер маусымдық қызметкерлер болып танылады. Мұндай қызметкерлерді жұмысқа қабылдау кезінде қызметкердің оған тапсырылатын жұмысқа сәйкестігін тексеру мақсатымен сынақ белгіленбейді. Сондай-ақ жұмыс беруші мен өзінің материалдарымен және өзіндегі немесе жұмыс беруші бөлетін немесе жұмыс

берушінің қаражаты есебінен сатып алынатын жабдықтарды құрал-саймандармен тетіктерін пайдалана отырып жұмысты үйінде өз еңбегімен орындау туралы жеке шартын жасасқан адамдар үйде жұмыс істейтін қызметкерлерге жатады.

Қызметкерлердің өзге де санаттарының еңбек қатынастарын реттеуге осы заңға және қызметкерлердің жекелеген санаттарының айқындайтын өзге де заң актілерге сәйкес жүзеге асырылады.

Кәсіпорындағы еңбек ақыны ұйымдастыру үнемі өзара байланысты және өзара тәуелді элементтермен атап айтқанда тарифтік жүйемен еңбекті нормалаумен және еңбек ақы төлеудің түрлерімен анықталады. Тарифтік жүйе еңбекті сапасына қарай бағалауға, нормалау жұмсалған еңбек төлемін есепке алуға ал тәртібін анықтауға мүмкіндік береді. Тарифтік жүйе жұмысшыларға еңбек ақыны ұйымдастырудың негізгі ретінде қызмет етеді. Сонымен қатар жұмысшылардың біліктілігіне еңбек ақы төлеу түрлері мен маңызына тәуелді түрде құрылады.

Тарифтік жүйеге мыналар кіреді:

- Бір күнге немесе бір сағатқа төленетін еңбек ақыны анықтайтын тарифтік ставка
- Өртүрлі жұмыстармен біліктілігімен разрядтары арасында еңбек ақының қатынасын көрсететін тарифтік сетка
- Тарифтік сеткаға сәйкес жұмыс пен жұмысшының разрядтарын анықтауға болатын тарифтік біліктілік анықталады.

Қарапайым жұмыстарды орындау 1-ші разрядты жұмысшының тарифтік ставкасы бойынша төленеді. Басқа разрядтағы жұмысшылардың ставкасы бұл көлемінен олардың еңбек біліктілігін деңгейіне былайша айтқанда тағайындалған тарифтік разрядқа немесе белгіленген тарифтік разряд әрбір өндірістік операцияға әрбір жұмысқы тағайындалады. Сондықтан тарифтік ставка орындау уақыт нормасын есепке ала отырып кесімді бағаларды есептеуге пайдаланады.

Кәсіпорындар еңбек ақы төлеу түрлерімен жүйелерін тарифтік ставкаларымен окладтарымен жүйесін құрудың негізі болып ҚР Үкіметі белгіленген «Ең төменгі еңбек ақы» есептеледі. Анығырақ айтқанда заң негізінде белгіленген орташа айлық жұмыс уақытының ұзақтығы мен ең төменгі еңбек ақыдан барып 1 разрядтың сағаттық тарифтік ставкасының ең төменгі мөлшері және орташа айдағы жалақы уақыты тарифтік ставканың ең төменгі мөлшерімен есептеледі. Тарифтік кестеде тарифтік еңбек ақының кесімді және мерзімді еңбек ақы деп аталатын еңбек ақының түрлері бойынша есептелетін жұмысшы қызметкерлерге қарастырылған тарифтік еңбек ақы мөлшері 1 сағатқа белгіленеді. Ол уақыт мөлшеріне немесе өндірілетін өнім көлеміне және орындалатын жұмыс көлеміне қарай бағасын анықтауға пайдаланады.

Қызметкерлердің өндірістік шаруашылық қызметке қатысуына қарай кәсіпорындағы қызметкерлер: өндірістік және өндірістік емес болып бөлінеді. Өндірістік қызметкерлерге негізінен өндірістік қызметпен шұғылданатын қызметкерлерді жатқызады. Өндірістік емес қызметкерлерге тұрғын үй коммуналдық шаруашылықпен шұғылданатын кәсіпорынға қатысты мәдени тұрмыстық және оқу орындарына еңбек ететін қызметкерлер көлік саудадағы тағы басқа қызметкерлерді жатқызады.

Кәсіпорындағы қызмет істеп жүргендерді тізімдік және тізімдік емес қызметкерлер деп бөледі. Тізімдік қызметкерлерге кәсіпорынның негізгі қызметі бойынша 1 күннен артық мерзімге, ал қызметінің қалған түрлері бойынша кем дегенде 5 күн мерзімге жұмысқа қабылданған барлық тұрақты маусымдық және уақытша қызметкерлерде енгізеді. Қызметкерлер тобы мынадай категорияларға бөлінеді: басшылар мамандар және осы топқа жататын басқа да қызметкерлер. Жұмысшыларды өндіріс процесінде қатысуына қарай өнім дайындаумен жұмыс істеумен және қызмет көрсетумен тікелей шұғылданатын негізгі жұмысшылар деп және негізгі цехтарда қосалқы жұмыстар атқаратын немесе қосалқы өндірісте жұмыс істейтін қосалқы жұмысшылар болып бөлінеді.

Қызметке алынған адамға табельдік номер беріліп жеке карточкасын ашады. Бұл жеке карточкада жұмыс істейтін қызметі жалақысы, табельдік номері және жұмыстағы қозғалысы көрсетіледі. Сонымен қатар бұл карточкада еңбек ақы бойынша есеп айырысулар да көрсетіледі. Кәсіпорындағы орташа қызметкерлердің орташа санын анықтау үшін олардың күнделікті сандық есебін жүргізеді. Ол үшін қызметкерлердің тізімдік санын жұмысшылардың жұмысқа алынғаны басқа жұмысқы ауысқандығы, жұмыстан шығарылғаны бұйрықтар негізінде дәлелденіп отырады.

Есеп беретін кәсіпорынның жұмысшы қызметкерлерін орташа саны сол алдағы әрбір календарлық күндегі жұмысшы қызметкерлердің тізімдегі санын қосып (1-31 күн аралығындағы) мейрам немесе жұмыс істемейтін демалыс күндерін қоса алғандағы қосынды санды календарлық күн санына бөлу арқылы алынады. Сондай-ақ басқа жұмыс істемейтін күндердегі қызметкерлердің тізімдік саны сол күннің алдындағы жұмыс күннің мәліметіне сәйкес алынады.

Қызметкерлер мен жұмысшыларына еңбек ақы әркімнің білім немесе мамандық дәрежесіне қарай куәландыратын алғашқы құжаттардың бірнеше үлгісі бар. Олардың қай үлгісін қандай жағдайда қолдану керектігін қолданылатын еңбек ақы төлеудің үлгісіне қарай белгіленеді.

Мысалы, жұмыс уақыты бойынша төленетін еңбек ақыны 03 үлгідегі «Жұмыс уақытын есептеу» табелі негізінде есептейді. Қызметкерлердің категориялар бойынша табельде алфавит бойынша реттік номері, санына қарай жүргізіледі. Табельді есептеу бухгалтериясының бухгалтері толтырады. Онда жұмыс істеушілердің аты-жөні табельдік номері мамандық қызметі көрсетіледі. Бұл табельдерде кәсіпорындағы әрбір құрылымның өкілдері бойынша қызметкерлердің жұмысқа келмегені, жұмыстың тоқтап қалғаны және т.б жағдайларға сәйкес тиісті шартты белгілерді қою арқылы толтырылады. Жұмысшы қызметкерлердің уақытша жұмысқа жарамай қалғандығына берілген құжаттар осы табельге қосымша тіркеледі. Қызметкерлердің демалысқа шығуы, уақытша жұмысқа жарамай қалғандығы жұмысқа себепсіз кешігуі және т.б жағдайлар табельде тиісті белгілермен көрсетіледі. Мысалы: Демалыстағы қызметкерлер үшін – О, ауырған күндері – Б, іс-сапарда болған күндері – К, себепсіз жұмысқа келмеген күндері – П, т.с. сияқты белгіленеді.

Жалпы табельді кәсіпорында еңбек өнімділігін анықтап жұмыс уақытын пайдалануды жақсарту үшін кәсіпорында кеңінен қолданылады. қызметкерлеріне істеген уақытына тұрақты жалақы төленеді. Мұндай жағдайда әр айдағы жұмыс уақытының санына қарамай жұмыс уақытының санына қарамай жұмыс күндері толық есептелінсе белгіленген тұрақты жалақы толық есептелінеді. Егер жұмыс күндері толық есептелінбесе, белгіленген тұрақты жалақы мөлшері сол айдағы жұмыс күндерінің жалпы санына бөліп күндік орта табысы анықталады да оны сол айдағы істеген жұмыс күндеріне көбейту арқылы есептейді. Істеген уақытша мерзімі бойынша төленетін жағдайда әр қызметкердің істеген жұмыс күннің (жұмыс сағатына) санына белгіленген күнді сағаттық тарифтік төлеу бағасына көбейту арқылы еңбек ақы мөлшері анықталады. Еңбек ақы төлеуді есептеуде бекітілген тарифтік ставкаларда (жалақыны) өндіру нормаларын жұмыскерді әртүрлі категорияларына еңбек ақы төлеудің ережелерін басқа да басшылыққа немесе нұсқау материалдарды басшылыққа алу қажет.

Жалақы – еңбек үшін оның күрделілігіне саны емес, сапасына сәйкес төленетін сый ақы немесе табыс.

Орташа жалақы дегеніміз – қызметкерлердің өткен уақыт ішінде алған нақты жалақысынан есептелген еңбек ақы төлемінің мөлшері деп түсінеміз.

Кәсіпорындағы еңбек ресурстарын, еңбек өнімділігінің деңгейін пайдалануды талдау еңбек ақыны төлеумен тығыз байланыста екенін қарастыру керек. Осы кезде еңбек ақы қаражаттарының еңбек өнімділігінің өсу қарқыны оның төлеуінің өсу қарқынынан озып отыруы керек, сол кезде ғана пайдалануға болады. Бірақ мұндай жағдайларда қайта өндірудің қарқынын өсіру үшін мүмкіндіктер туады.

Осыған орай әрбір кәсіпорында еңбек ақыға қаражаттарды пайдаланудың талдауы кең мағына береді. Процесс кезінде оны еңбек ақы қорын пайдалануды жүйелік бақылау арқылы жүзеге асыруға болады. Еңбек өнімділігінің өсуі және өнімнің еңбек сыйымдылығының төмендеуі есебінен қаражаттарды үнемдеу мүмкіндіктерді шығару керек.

Статистика органдарының нұсқаулықтары бойынша еңбек ақы қоры өзіне кәсіпорынның ағымдағы шығындарына жататын, еңбекке төлеу қорын ғана енгізбейді, сонымен қатар әлеуметтік қорға қаражаттарының және таза пайда есебінен, кәсіпорын қарамағында қалатын төлемдерді де енгізеді. Еңбек ақы қорын пайдалануды талдау кезінде, кәсіпорынның жұмысшыларының орташа жалақысы туралы, сонымен қатар оның деңгейін анықтайтын факторлар туралы деректерді зерттеу кең мағына береді. Сондықтан келесі талдау категориясы мен мамандығы бойынша, сонымен қатар кәсіпорын бойынша жалақы алғанда бір жұмысшының орташа еңбек ақысына өзгерту себептерін зерттеуге бағытталған болуы керек. Бұл кезде орташа жылдық еңбек ақы бір жылда бір жұмысшының істеген күндер санына, жұмыс сменасының ұзақтығына және орташа сағаттық еңбек ақысына байланысты екенін ескерген жөн: $ГЗП = Д * П * ЧЗП$. Осы факторлардың жұмысшылар категориясы бойынша орташа жылдық еңбек ақы деңгейінің өзгеруіне әсерін есептеу абсолютті айырмашылықтар тәсілімен жүзеге асырылған.

Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасы алдындағы міндеттер, алдына қойған мақсат бұл - әлеуметтік бағыттағы жоғары тиімді экономиканы қалыптастыру, әлемдік кеңістікте өз орнын табу, экономикалық тәуелсіздікті қамтамасыз ету, халық шаруашылығы құрылымында жоғары технологияны пайдалану болып табылады. Міне, осыған жетуіміз үшін, халықтың тұрмыс дәрежесін көтеруіміз қажет, түрлі меншік иелеріне жол ашып, нарық орталықтарында тиімді заңға негізделген іскерлікке қол жеткізуіміз керек. Сондай-ақ жоғары дәрежелі еңбек өнімділігіне жетуіміз қажет.

Жалпы еңбек және оған еңбек ақы төлеу қай кезде болмасын күрделі мәселе. Өйткені еңбек ақы мөлшері әрбір еңбекшінің тағдыры.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 ж 14 маусым «Салық және бюджетке төлейтін міндетті төлемдер туралы» заң күші бар Жарлығы
2. Қазақстан Республикасының «Бухгалтерлік есеп және қаржы есебі»
3. туралы Заңы 24.06.2002ж
4. Постановление Национальной комиссии РК по бухгалтерскому учету
5. Стандарты бухгалтерского учета, методические рекомендации: Сборник документов. – Алматы, раритет, 2000
6. ҚР-ның Қаржы Министрлігінің 18.09.2002 жылғы №438 бұйрығымен (ҚР Қаржы министрлігінің өзгертулер енгізілген 21.10.2003 жылғы № 372 бұйрығымен) бекітілген Бухгалтерлік есеп типтік жоспары.
7. Аудиторлық іс-қызмет туралы:ҚР-ның 1998 жылғы 20 қарашадағы заңы (15.02.2003 жылғы жағдайы бойынша толықтырулары және өзгерістерімен. А; 2003ж

Научный руководитель:

э.ғ.к., аға оқытушы Садуақасова К.Ж., магистр, аға оқытушы ХуанышЛ.
АО «Финансовая Академия», Республика Казахстан, г. Астана.

Наталія Сербіненко, Олена Дворецька
(Запоріжжя, Україна)

ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ І ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

Формування ринкових економічних відносин в Україні і загострення конкуренції об'єктивно змушують керівників та менеджерів кардинально змінювати систему поглядів на управління підприємством у нестабільному та важкопрогнозованому зовнішньому середовищі. Сьогодні головним завданням підприємства стає адаптація не до самих змін ринкових умов функціонування, а до швидкості цих змін. У зв'язку з цим необхідна така система управління, яка була б здатна адекватно і своєчасно реагувати на зміни як внутрішнього, так і зовнішнього середовища. Тому цій проблемі приділяється все більше уваги в теоретичних дослідженнях науковців та практичній діяльності суб'єктів господарювання.

Так історично склалося, що Україна відстала у своєму економічному розвитку від «ринкових» країн світу. Наші невдачі в проведенні економічних реформ пов'язані з невизначеністю стратегії кардинальної перебудови суспільства (включаючи політичне, соціальне й моральне середовище). У стратегічному менеджменті виникає об'єктивна необхідність. Щоб не допускати грубих помилок надалі, нам необхідно навчитися знаходити оптимальні рішення в умовах недостатньої стабільності й невизначеності соціально-економічного життя, характерного для сьогодишньої України.

Мета роботи: охарактеризувати сучасні проблеми і розглянути перспективи розвитку українського менеджменту.

Сучасна школа менеджменту будується на принципах поєднання соціального управління з рішенням конкретних завдань, що виникають як на мікро-, так і на макрорівні. На сучасному етапі відбувається адаптація вітчизняної теорії й практики управління до становлення механізму змішаної економіки України, а також інтеграції із закордонним менеджментом. У цей час ще не сформульована проблематика інтегрованої теорії сучасного менеджменту. Для проведення корінної перебудови системи управління потрібні не просто виконавці, а добровільні й свідомі однодумці. Найважливішим напрямком розвитку в Україні, що дозволяє різко підвищити продуктивність

праці, є інноваційні процеси, що ґрунтуються на сучасній науково-технічній політиці відновлення виробництва. Головна сфера дій менеджменту в інноваційних процесах - інноваційне підприємство [3, с. 65].

Найбільш важливими проблемами, які мають бути вирішені менеджерами українських підприємств є наступні:

1. Перехід від товариств з обмеженою відповідальністю до акціонерних товариств. Відокремлення підприємства як юридичної особи від власника привело до укрупнення підприємств, збільшення масштабів виробництва, що дозволило знизити собівартість продукції, поліпшити її якість і отримати необхідні кошти для інвестиції та інновацій.

2. Заміна власників-засновників новими, ефективнішими, власниками. Провідні фірми стали дійсно провідними не під час керівництва відомих і харизматичних засновників, а в часи нових власників, які, не дуже переймаючись креативним процесом, починають займатися економічними проблемами підприємства, наймаючи для цього професіональних менеджерів.

3. Заміна у керівництві компаній засновників ефективними менеджерами. За умов конкурентного середовища досягти успіху лише за рахунок інтуїції неможливо. Потрібні не тільки креативна ідея, а й точний розрахунок, стратегія. Розробити ж їх може тільки фахівець, який має не лише досвід роботи у певній галузі, а й відповідні знання та багато інших, наприклад: сполучення „власник - генеральний менеджер”; криза зростання; невміння керівництва компаній ставити цілі та завдання, визначати критерії ефективності роботи; перехід українських підприємств на принципи маркетингу; недовіра до консалтингу і консалтингових фірм; формалізація процесу прийняття рішень на підприємстві. [2, с. 41]

І остання за порядком, але одна із найважливіших - небажання що-небудь змінювати, схильність зберігати стабільність, прагнення охороняти свій status quo, свою позицію, посаду та напруження, пишатися минулими заслугами та досягненнями і продовжувати робити все, як раніше, зберігати непорушність процесів у компанії, які одного разу призвели до успіху. Такий підхід буквально означає самогубство. Безумовно, пишатися минулими досягненнями або минулими стратегіями можна, але вони працюють не завжди [6].

За своєю значимістю і масштабами проблема змін, на мою думку, найважливіша проблема вітчизняних бізнесменів. Вона свідчить про потребу зберегти усталене, напрацьоване і спиратися у своєму розвитку на досягнення, які були досягнуті колись давно. Письменник Максим Горький сказав чудову фразу: «У кареті минулого далеко не виїдеш».

Економічний аспект впливає на економічний розвиток регіону, держави через створення робочих місць, підвищення професійного рівня працездатного населення, підвищення освітнього рівня молоді тощо.

Соціокультурний аспект змін полягає у впливі змін на закони соціального життя людей, економічну, політичну, правову, освітню, моральну та іншу культуру.

Етичний аспект порушує питання норм поведінки, сукупності моральних правил певної суспільної групи, взаємовідносин з природою, етичних цінностей людини, доцільності наукових експериментів.

У технологічному аспекті зміни дають поштовх розвитку технології, створюють перспективи технологічного прогресу [4, с. 125].

Отже, зміни створюють конкурентні переваги на підприємстві.

У разі, коли менеджер хоче змінити співробітників необхідно починати з себе. Посилення штрафів для співробітників, різні системи мотивації, ні «батіг», ні «пряник» не дадуть результатів.

Українським підприємствам притаманна слабкість організаційної культури. Тут постає необхідність у формуванні ефективної організаційної культури з чіткою системою «корпоративних цінностей» та вираженим «корпоративним духом».

Для сталого розвитку необхідний стратегічний погляд, тобто планування менеджменту на глибокий часовий зріз.

Для підтримки інноваційного підприємництва доцільно стимулювати створення приватних і змішаних (державно-приватних) фондів, необхідно розробити програму допомоги по оснащенню науково - дослідних центрів сучасними засобами телекомунікацій і формуванню банків даних.

Одним із чинників, що може вплинути на швидкий розвиток управління та подолання неблагополучної економічної ситуації в Україні, є безкомпромісна відмова від старих звичок і умовностей та запровадження нової техніки і методів управління [5, с. 201].

Модернізація управління має відбуватися на основі нового підходу, за якого керівники бізнесу з метою модернізації методів управління мали б спрямувати зусилля на:

- вироблення нових концепцій управління;
- інтенсивний розвиток системи бізнес – освіти;
- довгострокове планування управління;
- введення системи моніторингу стану управління;
- точне визначення прав і обов'язків зі збереженням почуттям колективізму;
- дослідження і розробки з менеджменту;
- використання сучасних технічних, насамперед інформаційних, засобів [1, с. 74].

Отже, можна передбачити, що у XXI ст. стару організаційну модель, що базується на ієрархії, змінить нова - горизонтальна, побудована на інтеграційних процесах. Від традиційно жорсткої функціональної спеціалізації, за якої чітко окреслюються такі сфери, як маркетинг, виробництво, наукові дослідження, дослідно-конструкторські розробки і т.п., організаційна побудова компаній XXI ст., можливо матиме форму матриці, оскільки жодне важливе рішення не буде прийняте, коли воно не передбачатиме інтеграції та координації цілої низки функцій.

Посилання міжнародного характеру поставить перед теорією і практикою багато нових питань, які доведеться з'ясувати. Найважливіші з них стосуються спільних ознак і відмінностей у місцевому та міжнародному управлінні; закономірностей, форм і методів управління - універсальних або застосованих тільки для конкретних умов різних країн; особливостей національного стилю в управлінні тощо.

Сучасне господарське керування характеризують багатоваріантність можливих вирішень, гнучкість і неординарність господарських ситуацій та неповторність способів дії в конкретній ситуації. Менеджмент нас навчає, як, знаючи прийоми, способи та шляхи вирішення тих чи інших управлінських завдань, досягти успіху в умовах конкретного підприємства. Керівник-менеджер стає центральною фігурою керування, розробляє варіанти господарських вирішень, бере на себе відповідальність за розробку та впровадження управлінських команд.

Організаційна культура підприємств вітчизняного бізнесу є недосконалою. Це негативно впливає на їх конкурентоспроможність та вимагає вдосконалення.

Заходи щодо вдосконалення організаційної культури підприємств українського бізнесу пов'язані з гуманізацією праці, соціалізацією, демократизацією й етизацією управління, створенням раціональної системи трудових відносин, налагодженням сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі, забезпеченням гласності в управлінні.

Майбутні дослідження мають бути спрямовані на подальшу деталізацію моделі організаційної культури вітчизняного менеджменту.

Література:

1. Економіка підприємства: Підручник. За ред. акад. С.Ф. Покропивного. 2-е вид., перероб. та доп.- КНЕУ, 2008.
2. Зозульок О., Длігач А., Писаренко Н. Сучасні проблеми менеджменту українських підприємств.// Економіка України. - 2002. - № 6. - с. 41-46.
3. Осовська Г.В. Основи менеджменту. Навч. посібник.- К.:Кондор, 2009.
4. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент : учебник / Р.А. Фатхутдинов. – Изд. 4-ое. – СПб. : Изд-во "Питер", 2003. – 400 с.
5. Економічний аналіз: Навч. посіб./ За ред. Акад. НАНУ, проф.. М.Г.Чумаченка.-К.:КНЕУ, 2007.
6. Ільченко О. Смертні гріхи українського менеджменту, або Що заважає досягти успіху // <http://blog.management.com.ua/item/1172>
7. Щокін Г.В. Практична психологія менеджменту: Як зробити кар'єру. Як будувати організацію: Науково-практичний посібник. – К.: Україна, 1994. – 399 с.
8. Будзан Б.П. Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи. – К.: Основи, 2001. – 349 с.

Антоніна Сушко
(Київ Україна)

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЯ ОБЛІКУ ПОТОЧНОЇ ДЕБІТОРСЬКОЇ ЗАБОРГОВАНOSTI

Актуальність теми дослідження зумовлено необхідністю дослідження дебіторської заборгованості, як фактора безперервного забезпечення виробничого циклу оборотними засобами в умовах ринкового господарювання.

Метою роботи є вивчення нормативно-правової природи обліку розрахунків з дебіторами, виявлення нагальних проблем, пов'язаних з ними, виокремлення основних засад та помилок у сучасній організації обліку дебіторської заборгованості, рекомендацій щодо покращення існуючих методів організації та обліку дебіторської заборгованості.

Організація обліку дебіторської заборгованості – це процес, який дає змогу вчасно виявити проблемні моменти та вживати заходи щодо відновлення платоспроможності покупців та замовників.

Виклад основного матеріалу. Дебіторська заборгованість може бути зумовлена нормальним процесом господарської діяльності підприємства або порушенням фінансових розрахунків чи платіжної дисципліни. Вона являє собою постійно оновлюючий елемент продажу в кредит [1,с.24].

Серед науковців немає єдиної методології щодо класифікації дебіторської заборгованості. Тому виділяють такі ознаки: залежно від терміну погашення; залежно від операційного циклу (операційну і не операційну) [3,с.41].

Автори Чацкіс, Гейер, Наумчук, Власова виділяють також такі ознаки класифікації дебіторської заборгованості: термін погашення; характер виникнення; економічний зміст розрахункових операцій; контрагенти; валюта розрахунків; забезпеченість; дотримання умов договору; ймовірність погашення.

Дана класифікація в більшості зустрічається в зарубіжній практиці проте має ефективний характер. Переваги такої класифікації очевидні: правильність нарахування доходів та витрат; планування грошових потоків; достовірність оцінки коштів підприємства; забезпеченість розрахунків тощо [7,с.256-258].

Дебіторську заборгованість класифікують за різними ознаками, але найчастіше її класифікують за однією певною ознакою в межах плану рахунків. Це зумовлено тим, що облік в Україні чітко регламентований.

Однак слід зауважити, що підприємство може самостійно обрати ознаку класифікації. Досить доречним є пропозиція ряду науковців про поділ дебіторської заборгованості за ступенем дотримання фінансової дисципліни на допустиму та невинуватну (виникає при недоліках в діяльності підприємства). Це дасть можливість простежити порушення фінансово-господарської дисципліни і виявити неякісну роботу контрагента. [4,с.133].

Розрахунки підприємств з покупцями та замовниками виникають по операціях продажу товарів, здійснення робіт, надання послуг, що є основними видами діяльності підприємства. Оскільки розрахунки за товарними операціями включають в собі одночасно двосторонній рух і грошових коштів, і товарів, робіт, послуг, то й документи при проведенні розрахункових операцій поділяються на дві складові: фінансові та товарно-розрахункові.

Серед документів, що створюються самим підприємством здебільшого з контрольною метою, слід назвати спеціалізовані реєстри: виписаних та отриманих документів.

В реєстрі виписаних документів зазначається дата створення документа та номер присвоєння йому індивідуального коду. Такі реєстри запобігають зловживанням з приводу безконтрольної виписки документів та вживанням їх не в інтересах підприємства.

Загальна тривалість складання документу повинна бути мінімальною, тому необхідно обмежити число осіб, що беруть участь в його складанні, встановити раціональну послідовність складання у графіку руху. На кожен документ складають документограму.

Представлення даних за допомогою комп'ютерної техніки, відображаються в системі рахунків методом подвійного запису, ускладнюється і доповнюється спеціальними функціями, що необхідні для відображення специфіки операцій за різними ділянками обліку.

В цих умовах набувають великого значення бухгалтерські рахунки, оскільки вони є першим і єдиним інструментом, що містить інформацію про певний факт фінансово-господарської діяльності підприємства.

Для накопичення інформації про розрахунки з покупцями та замовниками Планом рахунків активу, капіталу, зобов'язань та господарських операцій передбачено активний рахунок 36 «Розрахунки з покупцями та замовниками»

[11]. За умови попередньої оплати товарів, робіт, послуг, авансові платежі, які вже надійшли на поточний рахунок підприємства, обліковують на пасивному рахунку 681 «Аванси отримані». Особливу увагу треба приділяти перевірці сальдо цього рахунку з метою недопущення дублювання записів відносно оплати по рахунку 36.

Аналітичний облік повинен дати інформацію про розрахунки в розрізі контрагентів. Тобто кожному покупцю відкривають аналітичні рахунки. Записи проводяться на підстав первинних документів та за кожним поданим до сплати рахунком.

Регістрами аналітичного обліку є розрахунків з дебіторами є реєстр дебіторів. В ньому відображаються назви дебіторів, дата і документ, що засвідчує виникнення заборгованості, сума, дата і документ, що засвідчує погашення дебіторської заборгованості [10,с.241].

Найбільш зручним способом реєстрації інформації про розрахунки в облікових регістрах є лінійно-позиційний. Його реалізація можлива за наявності раціонально побудованого та докладного аналітичного обліку, регістром якого може виступати Аркуш - розшифровка розрахунків з контрагентами.

Підсумковий рядок Аркуша-розшифровки формуватиме відповідний рядок у Відомості, яка призначена для синтетичного обліку розрахунків з якоюсь групою контрагентів. Відповідно підсумковий рядок відповідної Відомості формуватиме відповідний рядок у журналі 3. Такий регістр аналітичного обліку допоможе налагодити чіткий облік розрахунків з покупцями.

Розрізняють такі завдання організації розрахункових операцій: дотримання виконаних договірних умов; забезпечення своєчасного надходження та оформлення первинних документів по розрахункових операцій; розробка та дотримання графіку документообороту; суворе дотримання розрахункової дисципліни; встановлення суворого порядку щодо стягнення боргів задля виключення утворення безнадійної заборгованості; підтвердження фактичного стану розрахунків з контрагентами шляхом організації та проведення у встановлені терміни інвентаризації; забезпечення достовірної оцінки заборгованості за розрахунками в поточному обліку; розподіл обов'язків щодо відображення в обліку інформації про розрахунки серед працівників бухгалтерії; забезпечення використання сучасної комп'ютерної техніки та програмних засобів для обробки даних щодо розрахунків [8,с.359].

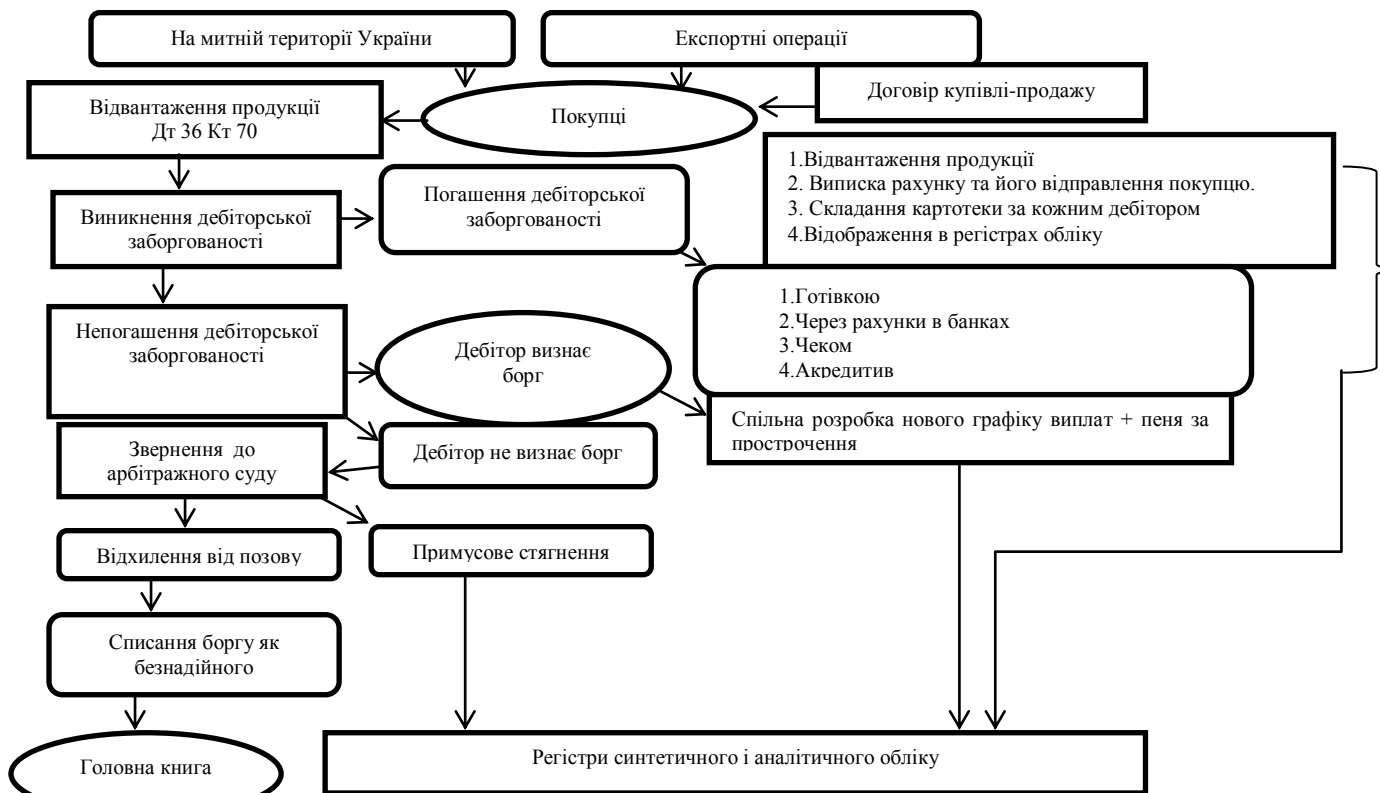

Рис 1. Загальна схема організації бухгалтерського обліку розрахунків з покупцями та замовниками

Загальна схема організації бухгалтерського обліку розрахунків з покупцями та замовниками наведена на рисунку 1 [10,с. 426].

Отже, під час організації обліку розрахунків з дебіторами потрібно визначити номенклатуру робочих бухгалтерських рахунків, побудову аналітичного обліку, забезпечити контроль правильності і своєчасності розрахунків, мати перелік дебіторів та їх юридичні адреси, передбачити організацію претензійної роботи [3,с.44].

Варто зауважити, що запропонована діючим в Україні Планом рахунків та П(С)БО 10 класифікація дебіторської заборгованості не повністю задовольняє потреби користувачів, з метою групування інформації доцільним було б створення єдиного класифікатора дебіторської заборгованості. Необхідно було б врахувати якісні характеристики дебіторської заборгованості, користувачів інформації, а також мету класифікації [9].

Також необхідно внести зміни до П(С)БО 10, які б чітко розмежовували поняття довгострокової та короткострокової заборгованості [5,с.287].

Щодо балансу дебіторська заборгованість має потрапляти за чистою реалізаційною вартістю, тобто за вирахуванням безнадійної заборгованості та резерву сумнівних боргів. Отже, для реального відображення в балансі дебіторської заборгованості необхідним є створення резерву сумнівних боргів.

Проте на сьогодні практикою доведено, що більшість підприємств відмовляються від створення резерву сумнівних боргів. Причинами цього є те, що створення такого резерву передбачає вилучення з обороту коштів, а суми що резервуються не включаються до складу валових витрат у податковому обліку, і в свою чергу, не впливають на зменшення податку на прибуток

Також потрібно зауважити деяку неточність у класифікації дебіторської заборгованості на рахунку 37. Сюди увійшли різні види розрахунків з дебіторами, які неоднорідні за своєю природою.

Щодо організації синтетичного обліку, то рекомендується вести синтетичний облік дебіторської та кредиторської заборгованостей у різних регістрах. Наприклад, Журнал 3.1 – для дебіторської, а Журнал 3.2 – для кредиторської [4, с.134].

Очевидною є необхідність, розробки моделі, яка б оптимізувала співвідношення дебіторської та кредиторської заборгованостей, а також певного інструмента, який дав би змогу швидко та якісно виявити негативні явища, які впливають на кількісні та якісні зміни цих заборгованостей. Оптимальним співвідношенням є переважання кредиторської заборгованості над дебіторською на 10-20% [5, с.287].

З метою мінімізації відхилень розрахункової вартості боргу від її реальної величини можна запропонувати комплексний підхід до оцінювання дебіторської заборгованості, що базується на коригуванні первісної вартості дебіторської заборгованості відповідно до коефіцієнта часу, що створить можливість для прогнозування напрямів і обсягів поточних та майбутніх грошових потоків підприємства [6, с.31].

Саме тому потрібно дотримуватися таких правил організації розрахунків з дебіторами: формулювання принципів кредитної політики відносно покупців продукції; створення стандартів оцінки покупців і визначення умов надання кредиту; чітке визначення можливої суми фінансових коштів, які будуть інвестовані в дебіторську заборгованість; формулювання чіткої системи контролю та організації процедури інкасації дебіторської заборгованості; впровадження вексельної форми розрахунків у систему господарських взаємовідносин для попередження виникнення дебіторської заборгованості [8, с.360].

Висновок. У цілому під час організації та ведення обліку поточної дебіторської заборгованості підприємство має: включати до підсумку балансу розмір заборгованості за чистою реалізаційною вартістю; вдосконалювати методику визначення суми резерву сумнівних боргів; обирати оптимальну класифікацію дебіторської заборгованості відповідно до Плану рахунків; Формувати якісну та актуальну інформацію щодо стану розрахунків з дебіторами; формувати чітку систему контролю та організацію процедури інкасації дебіторської заборгованості; попереджувати виникнення безнадійної заборгованості тощо.

У свою чергу, дотримання підприємствами основних правил організації розрахунків з дебіторами зведе кількість ризиків до мінімуму.

Література:

1. Дерев'яно С., Смолий М. Організація та облік дебіторської заборгованості: сучасний стан, проблеми та шляхи вирішення//Бухгалтерія в сільському господарстві.-2011.-№6 (279).-С.24-28.
2. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку №10 «Дебіторська заборгованість», затверджений наказом МФУ від 08.10.99 р. № 237.
3. Сук Л. Сук П. Облік розрахунків з покупцями// Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2010. - №23(272).-С.39-44.
4. Власюк Г.В. Проблеми класифікації та оцінки дебіторської заборгованості: шляхи їх вирішення//Держава та регіони.-2011.-№6.-С. 131-135.
5. Новицька Н.В. Теоретичні аспекти понять «Дебіторська заборгованість» і «Кредиторська заборгованість»//Актуальні проблеми економіки.-2012.-№2(128).С.286-289.
6. Полях В.М. Удосконалення обліку, аналізу, аудиту розрахунків з покупцями та замовниками// Фінансові ринки, цінні папери.-2009.-№16.-С. 29-32.
7. Чацкіс Ю.Д., Гейер Е.С., Наумчук О. А., Власова І.О./Організація бухгалтерського обліку. Навч. Посіб. –К.: Центр учбової літератури, 2011. – 564 с.
8. Супрунова І.В. Особливості організації бухгалтерського обліку дебіторської заборгованості// Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу.-2012.-№2(23).С.357-360.
9. Олійник С.О. Дебіторська заборгованість: сутність та класифікація [Електронний ресурс]/ Олійник С.О.- Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nvnau_eamb/2011_168_1/110so.pdf
10. Сук Л.К., Сук П.Л./ Організація бухгалтерського обліку: Підручник.-К: Каравела; Піча Ю.В., 2009. – 624 с.
11. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, затверджена Наказом Міністерства фінансів України від 30 листопада 1999 р.№291 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0893-99>

Науковий керівник:

доцен, кандидат економічних наук, Ходзицька Валентина Василівна.

**Нуриля Таштанова, Лена Хуаныш
Асем Сатыбаева
(Астана, Казахстан)**

ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІКТІ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

Қазақстан Республикасының экономикасының барынша бәсеке қабілетті болуы заман талабы, ал сол бәсеке қабілеттіліктің негізгі атрибуты болып есепке алу жүйесі мен қаржылық есептілік жүйесінің халықаралық стандартқа сәйкестендіру болып жатыр. Бүгінгі таңдағы мәселеге үңілсек, Қазақстан Республикасында отандық бухгалтерлік есептілік стандарттарынан халықаралық есеп стандарттарына көшу жолы үстінде. Осы айтылып отырған жағдайды нақты қаржылық есепке толық тоқтала отырып түсіндіруге тырысайық, сонымен бүгінгі таңда, көп елдерде қаржылық есептіліктің екі халықаралық тілінің қолдау тауып отырғанын айтып өту керек. Ол: халықаралық қаржылық есептілік стандарттары (International Financial Reporting Standards – IFRS) және АҚШ-ғы жалпы қабылданған бухгалтерлік есеп принциптері (Generally Accepted Accounting Principles-GAAP). Халықаралық аренада бухгалтерлік есеп жүйесінде кәсіпорынның қаржылық есептілігі толықтылық және дәлділікті халықаралық қаржылық есептілік стандарттар(IFRS, бұдан әрі ХҚЕС)-дың үлесіне тиіп отырғандығы әлемдік тәжірибе дәлелделін тауып отыр, осыған сай көп елдер ХҚЕС таңдауды дұрыс деп көреді. Осы жерден ХҚЕС-ке тоқталуға не себеп? Оның қажеттілігі, артықшылығы неде? Деген сауалдарға жауап беруге тырысайық, олар:

- инвесторлардың қажеттілігін қанағаттандыру;

- ұлтаралық корпорациялардың жұмысын жеңілдету;
- бухгалтерлік мәліметтерді ортақ пайдалануға жол ашу. Жоғарыдағы тізімді толықтыра отырып, ХҚЕС-тің артықшылығы мен кемшіліктеріне тоқталып өтейік, артықшылықтар:
- ХҚЕС әртүрлі мемлекеттің бухгалтерлерінің жинаған тәжірибелерінен құрастырылған;
- жеке мекеметтердегі бухгалтерлік есепті реттеу ерекшеліктерін міндеттемейді;
- ішкі пайдаланушылармен қатар әлемдік көлемде бухгалтерлік құжаттарды компаниялар арасында пайдалануға жол береді;
- ХҚЕС есеп беруге дайындалу барысында компания шығындарын елеулі түрде азайтуға мүмкіндік ашады;
- ХҚЕС қолданушыларға ұсынылған қаржылық ақпараттарды қабылдаудағы қарапайымдылығымен ерекшеленеді.

Кемшіліктері:

- ХҚЕС - қа қосымша түсініктеме нұсқамалардың жоқ болғандығы, стандарттар бойынша нақты ситуацияларға мысалды шешімдердің жоқтығы;
- ХҚЕС-тың нарық экономикасына бейімделуі, сонымен байланысты дамушы мемлекеттердің оны пайдалану барысында қиындықтар туындайтыны анық. [4]

Сонымен ХҚЕС-қа өту, яғни күрделі де маңызды шараға аяқ бастық деп айтуға болады, алайда осы уақытқа дейін біздің отандық бухгалтерлік жүйенің де жеткізген жетістіктерін мақтанышпен айтып өтуге болады, жалпы біздің отандық бухгалтерлік есеп жүйесінің қалыптасуында келесі жағадайды айтуға болады: 1995 жылдың 26 желтоқсанында «Бухгалтерлік есепке алу және қаржылық есеп беру туралы» Қазақстан Республикасының заңына сәйкес Қазақстанда бухгалтерлік есепті реформалау және оны бухгалтерлік есептің халықаралық жүйесімен біріктіру басталды. Республикада бухгалтерлік есептің жаңа жүйесіне көшу жүзеге асырылады, бұл мақсаттарға жету үшін:

- Бухгалтерлік есеп стандарттары енгізілді;
- Бухгалтерлік есеп шоттарының жоспары енгізілді;
- Бухгалтерлік есепті компьютерлендіру процесі күнделікті жүруде. [3]

Нарықтық экономикадағы бухгалтерлік есептің рөлі мен маңызын, сондай-ақ одан әрі қарқынды дамытудың қажеттілігін ескере отырып, 1998 жылдың 28 қаңтарында Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен бекітілген, «1998-2000 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында бухгалтерлік есеп пен аудитті дамыту және жетілдірудің мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды. 2003 жылдан бастап халықаралық қаржылық есеп беру стандарттары енгізілген. [1]

Жоғарыда айтылып өткендей Қазақстан Республикасының экономикасының барынша бәсеке қабілетті болуының негізгі атрибуты болып есепке алу жүйесі мен қаржылық есептілік жүйесінің халықаралық стандартқа сәйкестендіру болып саналады, сонымен осыны біле отырып, алдымызға ХҚЕС-қа сатылап көшуді жөн көрдік, яғни «Бухгалтерлік есепке алу мен қаржылық есептілік туралы» Қазақстан Республикасының заңына сәйкес кәсіпкерлік қоғамдар халықаралық қаржы есептілігінің стандарттарына (ХҚЕС) 2005 жылғы 1 қаңтардан бастап, ал қалған ұйымдар 2006 жылғы 1 қаңтардан бастап өтеді. Уәкілетті органның өкілі «Қазақстан Республикасында ХҚЕС-на өтудің практикалық аспектілері» атты конференцияда берген ақпаратқа сәйкес 2005 жылғы 1 қаңтардан бастап ХҚЕС- на көшетін ұйымдар 2004 жыл үшін бухгалтерлік есебін жүргізуді және қаржы есептілігінің толық топтамасын жасауда ХҚЕС-на сәйкес жүргізеді. Тек баланстық есеп қана ХҚЕС бойынша қайта есептеледі. Акционерлік қоғамдар үшін ХҚЕС бойынша алғашқы қаржы есептілігі 2006 жыл үшін есептілік болып танылады. ХҚЕС - қа 2006 жылғы 1 қаңтардан бастап көшетін ұйымдар ХҚЕС бойынша алғашқы қаржы есептілігін 2007 жыл үшін табыс ететін болады. [1]

ХҚЕС - қа кезең кезеңімен көшу бухгалтердің қаржы есептілігінің мақсатын - компания қызметі туралы шынайы ақпарат беруді тереңірек танысуға мүмкіндік береді. [2]

«Бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілік туралы» ҚР Заңының 18-бабына сәйкес ұйымдар жылдық қаржы есептілігін 30 сәуірден кешіктірмей табыс етеді.

«Бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілік туралы» ҚР Заңының 16-бабына сәйкес қаржылық есептілік бухгалтерлік балансты, кірістер мен шығыстар туралы есепті, ақша қозғалысы туралы есепті, меншік капиталдағы өзгерістер туралы есепті, есеп саясаты туралы ақпаратты және түсіндірме жазбаны қамтиды. Есептілік нысандары «Қаржы есептілігінің нысандарын бекіту туралы» ҚР Қаржы министрінің 24.06.2003 ж. №241 бұйрығымен бекітілді. Сонымен қатар кәсіпорындардың көпшілігі қаржы есептілігінің белгіленген нысандар бойынша тапсыруын тоқтатты. Мұның өзі салық есептілігінің формасында баланс, кірістер мен шығыстар туралы есеп, ақша қозғалысы туралы есеп түрінде қосымшалардың енгізілуімен байланысты. Бұл қосымшалар қаржы есептілігін жасау үшін бекітілген нысандардан біраз айрықшаланады. Бухгалтерлер осыған сәйкес қаржы есептілігін жасауды артық деп ойлайды. Кейде шағын бизнес кәсіпорындарынан да қаржы есептілігін беру талап сұрайды. Сонда ғана бухгалтер қаржы есептілігін белгіленген нысан бойынша жасауды бастайды. [5]

Қазақстан Республикасының 2007 жылдың 28 қаңтарындағы «Бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілік» заңындағы өзгертулер Қазақстан Республикасының бухгалтерлік есеп жүргізу жүйесін халықаралық қаржылық есеп беру стандартына көшірудің нақты мерзімін анықтауға байланысты болып отыр, яғни осы заңға сәйкес үлкен кәсіпкерлікпен айналысатын ұйым мен мекеме субъектілерінен басқа жеке кәсіпкерлер және ұйымдар қаржылық есептілікті отандық стандартқа байланысты құрайтын болады, ал халықаралық стандартқа байланысты қаржылық есептілікті құрастыруға міндетті болып үлкен кәсіпкерлікпен айналысатын ұйым мен мекеме субъектілері болып саналады. [6]

Бұл заңның негізгі тұжырымдамасы Ұлттық банк пен бухгалтерлік есеп жүргізу мен қаржылық есеп беру мәселелерін зерттеу жөніндегі қаржы ұйымдарының қатынастарын ажырату, сондай-ақ ұйымдық - құқықтық нысанына сай келетін кәсіпорындармен ұйымдарды халықаралық қаржылық есеп беру стандартына (ХҚЕС) көшіру мерзімін ұзартуды қарастырады. Осылайша, талқыланып отырған, ХҚЕС-ға көшіру қашан жүзеге асырылады деген сұраққа толығымен нақты жауап алынды деуге болады. [6]

Қазақстан Республикасында халықаралық қаржылық есептілік стандарты қазақстандық бухгалтерлік есеп стандарты күшіне енген 1997 жылдан бастап игеріле бастады. Бұл нарықты экономиканың талаптарына байланысты болған. Қазақстандық стандарт бухгалтерлік есеп жүргізудің жалпыға бірдей принциптері мен әдістеріне негізделген өтпелі кезең экономикасына бейімделген болып саналады. Республика экономикасын одан әрі реформалауға, бағалы қағаздар нарығын, банктік және қарыздандыру ісін, инвестициялық қызметті жандандыра

түсіруге бағытталған бірқатар заңнамалық актілердің қабылдануына байланысты қазақстандық есептіліктің халықаралық қаржылық есептілік стандартына көшуі туралы шешім қабылданды. Қазақстандық бухгалтерлік есеп жүргізу стандарты (бұдан былай КСБУ), жарлығының және қазақстандық есеп бизнестің қаржылық есептеріне тән емес есеп жүргізудің бірқатар қағидаттары мен әдіс - тәсілдерін ашудағы шектеулеріне қарамастан көптеген қазақстандық бухгалтерлер үшін ХҚЕС-ны игерудің тамаша дайындық базасы болып саналады. [3]

Бүгінгі таңда елімізде осы жағдайдың жүзеге асуы қалай болып жатқаны жайлы не айтуға болады? ХҚЕС бойынша есепке алу бүгінгі таңда кәсіпорындар үшін 3 немесе 4 жүйе болып табылады, яғни салық есебі, бухгалтерлік және басқарушылық есептен кейін орында алып жатыр. Осыған дейінгі болған жағдайға сараптама жасау арқылы бүгінгі күндегіні түсіндіруге тырыссақ, отандық кәсіпорындармен бухгалтерлік есепке алу мен қаржылық есеп беруді негізінен салық органдарының қолданушыларына ғана құрастырылатын және сыртқы қолданушылардың талаптарын толық қамтамасыз етпейтінін айтып өткен абзал. Ал бірақ ХҚЕС бойынша қаржылық есептіліктің мақсаты - кәсіпорындардың қаржылық жағдайы, шаруашылық нәтижесі және қаржылық жағдайындағы өзгерістер жайлы қолданушылардың барлығына экономикалық шешім қабылдауға ақпаратпен қамтамасыз ету болып есептеледі. Осыны барлығымыз бірдей түсіне бермеуімізге ХҚЕС туралы толық мәліметтермен қамтылмағанымыз басты себеп болып табылады. ХҚЕС туралы мәліметтер, ақпараттар дегенге келетін болсақ, Қазақстан Республикасының Заңының 1-2 бабына сәйкес ХҚЕС жайлы басылымдар бір уақытта қалай қазақ тілінде болса, сол сияқты орыс тілінде болу керек деп көрсетілгенімен. Осы жерде ескерте кететін мәселе: ХҚЕС бойынша комитет ХҚЕС-ті пайдалануды ұйғарған мемлекеттерге қатаң түрде ХҚЕС-ті өз ыңғайына қарай өзгертуге тиым салды. [3]

ХҚЕС-та нысандарға байланысты артықшылық мазмұнының талаптары жарияланады, КСБУ-да да осы қарастырылады. Нысандардың артықшылық мазмұны компанияның нәтижелері мен операциялары құқықтық нысанмен емес, шаруашылықты жүргізудің мазмұны мен шарттарына қарай есептелуіне қарай ескеріледі. Біздің тәжірибеміздің көптеген жағдайларында бұл принцип оны жүзеге асырудың механизмінің және артықшылықты белгілеудің заңмен бекітілген құқықтық нысандарының жоқтығынан сақталмай жатады. [5]

Халықаралық стандарт кәсіби ой-толғауының немесе қаржылық есептілікке дайындық негізіндегі іске баға бере білудің негізінде құрылады. Осы айтылған себептер қазақстандық бухгалтерлер үшін бухгалтерлік есеп жүргізу мен қаржылық есептіліктің қатаң тәртібіне айналуы тиіс.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Қазақстан Республикасының президенті Н.А.Назарбаевтың халыққа 28.02.2007 жылғы жолдауы.
2. Қаржылық есептілік және құрастыруға концептуальдық негіздер. 29.10.2002 жылғы.
3. «Бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілік» Қазақстан Республикасының № 234 Заңы.28.02.2007ж
4. «Қаржылық есептілікті ұсыну» №1 ХҚЕС.
5. Бухгалтерлік есептің «Қаржылық есептілікті ұсыну» №1 халықаралық стандартың қолдану бойынша әдістемелік нұсқаулар.
6. Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2005 жылғы 22 желтоқсандағы №426 бұйрығымен бекітілген бухгалтерлік есеп шоттарының жұмыс жоспары.

Ғылыми жетекші:

«Есеп және аудит» кафедрасының аға оқытушысы магистр,
Таштанова Нуриля Нурмашевна.

**Світлана Фімяр
(Черкаси, Україна)**

НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Проблема та її зв'язок з науковими та практичними завданнями. У світовій практиці спочатку формувалася банківська система, а потім уже система регулювання та нагляду. В Україні ці процеси відбуваються паралельно, що є, безумовно, ускладнювальним фактором. Водночас Україна має й деякі переваги – вона може і повинна скористатися накопиченим світовим досвідом у галузі банківського регулювання та нагляду.

Необхідність банківського регулювання та нагляду в умовах ринкової економіки не виключають саморегуляцію банківського сектора через ринкові механізми. Ці дві форми регулювання мають доповнювати одна одну. Банки повинні діяти, керуючись принципами комерційного розрахунку та надійності.

У свою чергу, органи банківського регулювання та нагляду мусять діяти, керуючись принципами розумного, обачливого ставлення до банків, тобто вони не повинні вимагати від банків здійснення операцій, які могли б послабити їхній фінансовий стан, посягати на свободу підприємницької діяльності банків.

Аналіз досліджень та публікацій. Аналіз сучасного стану та перспективи розвитку національної банківської системи, ролі НБУ у забезпеченні державного регулювання, зокрема організації ефективного банківського нагляду та контролю привернули до себе увагу багатьох науковців та практиків, зокрема - В.С. Стельмаха, С.В. Науменкової, Н. М. Рогової, Н.В. Внукової, В.В. Глущенко, В.І. Науменка, П.М. Сенища, Д. М. Гладких, В.І. Міщенко та інших.

Постановка завдання. В умовах ринкової економіки банки мають надзвичайно великі можливості впливати на економічні процеси як позитивно, так і негативно, що зумовлює необхідність регламентації їхньої діяльності. Дослідження ролі банків у ринковій економіці дає можливість з'ясувати причини, які примушують державу взяти на себе функцію банківського регулювання та нагляду.

Викладення матеріалу та результати. Зміст регулювання банківської діяльності Національним банком України в межах наданих йому повноважень полягає у здійсненні впливу на банки та інші кредитно-фінансові установи з метою забезпечення стабільності грошової одиниці України, сприяння дотриманню стабільності банківської системи, а також цінової стабільності. Всі складові стабільності банківської системи тісно пов'язані між собою і для їх оцінки необхідно встановити, з яким ступенем ризику працює кожен банк, які ресурси є в наявності для управління певним ризиком і чи є достатнім обсяг ресурсів для того, щоб збалансувати ризики.

У світовій банківській практиці управління кредитним ризиком розглядається як проблема, що має державне значення. У зв'язку з цим органи банківського регулювання та нагляду зобов'язують банки створювати резерви для відшкодування можливих втрат за позиками. Розмір резервів визначається загальною сумою всіх наданих позичок та ступенем їхнього ризику.

Завдяки своїй широкій депозитній базі комерційним банкам притаманний високий рівень перевищення залучених коштів над капіталом. Рівень капіталу, який може поглинути ризики, повинен втримуватись на нормативному рівні. Комерційні банки стабільно дістають значну частину прибутку, мобілізуючи короткострокові вклади за низькою відсотковою ставкою, кредитуючи чи інвестуючи такі ресурси в довгострокові активи під більш високі відсотки. Ця притаманна ліквідності невідповідність потенційно небезпечна і банки вимушені зберігати високе співвідношення ліквідних активів (десь 20-25% від загальної суми активів), щоб задовольнити нормальну потребу своїх клієнтів у ліквідності.

Одним із питань покращення діяльності комерційних банків в умовах ринку є ліквідність банків і кредитоспроможність їх клієнтів. Ліквідність у банківській практиці розуміють як здатність банків вчасно й безперервно здійснювати платежі за своїми зобов'язаннями.

Отже, ліквідність банку - це мобільність його активів для забезпечення вчасного виконання заздалегідь узятих зобов'язань та вимог, що виникли у процесі господарювання. Тому ліквідність передбачає не лише передоплату рахунків за дорученням клієнтів, видачі їм готівкових коштів, здійснення переказу коштів на рахунки інших організацій, а й надання кредитів і гарантій інвестування вільних коштів у цінні папери тощо. Загалом управління ліквідністю здійснюється двома шляхами: через нагромадження ліквідних коштів або набуття їх на грошовому ринку [3].

Щоб зберегти загальну ліквідність банківської системи, центральний банк також забезпечує послуги "кредитора останньої інстанції" комерційним банкам, щоб задовольнити їх потребу в готівці, таким чином гарантуючи, що неплатоспроможність не настане. Без подібних послуг проблеми ліквідності банків можуть швидко трансформуватись в проблеми платоспроможності, оскільки швидка ліквідація довгострокових активів обов'язково призведе до грандіозних втрат капіталу.

Державне регулювання банківської ліквідності у багатьох економічно розвинених країнах здійснюється через юридично встановлені коефіцієнти відповідності між активними та пасивними операціями за ступенем їх ліквідності та строками. Порівняльний аналіз дозволяє зробити висновок, що наявний в Україні механізм нормативного регулювання банківської ліквідності на мікрорівні є досить виправданим, гнучким інструментом та добре відповідає цілям державного регулювання банківської діяльності.

Державне регулювання банківської ліквідності, власного капіталу, страхування депозитів, а також централізоване збирання та розповсюдження інформації щодо банківських ризиків не є альтернативними стратегіями підвищення надійності банківського сектору, вони діалектично пов'язані та доповнюють одна одну.

Основними формами державного регулювання банківських ризиків є кількісне та якісне регулювання капіталу банків, державні програми страхування вкладів, централізоване збирання та розповсюдження інформації про банківські ризики [4, с. 176].

У багатьох країнах державні органи з метою покращення функціонування банківської системи та посилення довіри між комерційними банками створюють централізовані служби банківських ризиків, пропонують послуги колективного користування інформаційних баз даних за допомогою телекомунікаційного комп'ютерного доступу. В таких країнах як Нідерланди, Японія, Швейцарія, Німеччина Центральному банку законодавчо делеговані подібні функції.

Найбільш поширеною і традиційною формою державного контролю банківських ризиків є кількісне та якісне регулювання капіталу. Основними причинами державного регулювання банківського капіталу є підтримка суспільної довіри до банків, а також обмеження витрат уряду щодо страхування депозитів.

Необхідно згадати, що страхування депозитів є також однією із форм державного регулювання ризику банківських операцій. Нині в Україні страхування депозитів існує лише у непрямому вигляді, за допомогою мінімальних резервів. Недоліком державного страхування депозитів є те, що воно знижує нормальний рівень уважності вкладників до надійності банків, що зумовлює, на даному етапі становлення банківської системи, створення в Україні системи приватних інформаційних агенцій з питань кредитоспроможності та надійності банків.

Для удосконалення банківського нагляду на основі оцінки ризиків розглянемо підходи до оцінки операційних ризиків, які пропонує "Базель-2".

Згідно з підходом базового індикатора вимогу до капіталу розраховують за формулою:

$$E_{IA^2} = \left[\sum (GI_{1..n} * \alpha) \right] / n, \quad (1)$$

де E_{IA^2} - вимога до капіталу за підходом базового індикатора;

GI - середній річний валовий дохід, якщо він позитивний, за останні три роки;

n - номери років, в які річний валовий дохід був позитивний;

α - альфа-коефіцієнт, встановлений на рівні 15%.

Фактори цієї формули потребують пояснення. По-перше, під валовим доходом Базельський комітет розуміє суму чистого процентного доходу та чистого непроцентного доходу згідно з визначеннями місцевих органів нагляду або стандартів обліку. По-друге, якщо валовий дохід від'ємний, така ситуація потребує вирішення органом нагляду в межах розрахунку регулятивного капіталу.

Стандартизований підхід відрізняється від підходу базового індикатора поділом усієї операційної діяльності банку на вісім бізнес-ліній та визначенням бета-коефіцієнтів для кожної лінії від 12 до 18%. Встановлення видів бізнес-ліній та значень коефіцієнтів є прерогативою Базельського комітету. Формула розрахунку вимоги до капіталу за стандартизованим підходом виглядає так:

$$E_{NI} = \left\{ \sum_{i=1-8} \max \left[\sum (GI_{i-8} * \beta_{i-8}), 0 \right] \right\} / 3, \quad (2)$$

де E_{NI} - вимога до капіталу за стандартизованим підходом;

GI_{i-8} - річний валовий дохід за відповідний рік у розрізі кожної бізнес-лінії;

β_{i-8} - бета-коефіцієнт від 12 до 18% для кожної бізнес-лінії.

В таблиці 1 подано значення бета-коефіцієнта за стандартизованим підходом.

Таблица 1

Значення бета-коефіцієнта за стандартизованим підходом [2]	
Бізнес-лінія	Фактор, %
Корпоративне фінансування (β_1)	18
Торгівля та продаж (β_2)	18
Роздрібне кредитування (β_3)	12
Комерційне кредитування (β_4)	15
Розрахунково-касове обслуговування (β_5)	18
Агентські послуги (β_6)	15
Управління активами (β_7)	12
Роздрібні брокерські послуги (β_8)	12

За підходу поглибленої оцінки використовується та ж формула, що й при стандартизованому підході, однак значення коефіцієнтів визначає сам банк.

Використання валового доходу як бази розрахунку операційного ризику деякі банкіри вважають невинуватим, оскільки це не стимулює банки до поліпшення фінансових результатів. Мало того, на думку багатьох експертів валовий дохід не є адекватним виразом рівня операційного ризику банку. До речі, в першому проекті нової Угоди про капітал Базельський комітет визначив, що базою розрахунку для деяких напрямів діяльності банку є розмір його активів або кількість інструментів, наприклад, пластикових карток. У подальших версіях проекту і в затвердженій 2004 року редакції Комітет визначив єдиною базою розрахунку операційного ризику за всіма підходами, крім альтернативного стандартизованого підходу, валовий дохід банку. За альтернативного стандартизованого підходу базою оцінки для роздрібного та комерційного кредитування слугує обсяг кредитної заборгованості, а бета-коефіцієнт лишається незмінним [2].

Отримане за одним із альтернативних варіантів значення вимоги до капіталу переводять в еквівалент зважених за ризиком активів потім сумарну вимогу до капіталу перемножують на 12,5 для підстановки до формули розрахунку адекватності регулятивного капіталу:

$$\text{Адекватність капіталу} = \frac{\text{Капітал}}{\text{Еквівалент зважених за ризиком активів}} = \min 8\% \quad (3)$$

Запровадження вимоги до капіталу на покриття операційного ризику створить для банків України додаткове навантаження на регулятивний капітал. Воно буде істотнішим, ніж навантаження, що виникає внаслідок запровадження вимоги до капіталу під ринковий ризик. Крім того, з огляду на тенденції розвитку банківської системи України - стале зростання основних показників, у тому числі й рівня прибутковості, - можна зробити висновок про наявність потенціалу для постійного збільшення необхідного рівня капіталу на покриття операційного ризику. Зважаючи, що рівень валового доходу банку залежить не лише від дій його керівництва, а й від конкурентної позиції банку, планування необхідної суми капіталу є складним процесом. Цим операційний ризик відрізняється від решти ризиків - кредитного і ринкового, - щодо яких банк може точніше оцінити свої майбутні потреби в капіталі, а отже, своєчасно подбати про забезпечення дотримання мінімального рівня адекватності.

Висновки та напрямки подальших досліджень. Отже, процес внутрішнього контролю, що історично служив як механізм для мінімізації випадків шахрайства розкрадань або помилок, придбав більш широкий характер, охопивши всі різноманітні ризики, зв'язані з діяльністю банківських установ. В даний час визнано, що ефективний процес внутрішнього контролю відіграє найважливішу роль у здатності банку виконувати поставлені цілі і зберігати фінансову життєздатність.

Важливим результатом роботи Базельського комітету можна вважати розроблені ним принципи ефективного банківського нагляду. Базельський комітет вважає, що досягнення кожною країною відповідності основним принципам буде важливим кроком на шляху поліпшення як національної, так і міжнародної фінансової стабільності. Ефективний банківський нагляд разом з ефективною макроекономічною політикою має стати основним інструментом забезпечення фінансової стабільності в кожній країні.

Література:

1. Закон України «Про Національний банк України» із змінами і доповненнями станом на 01.12.2005 № 3163 – 1V.
2. Донченко Л.О. Державне регулювання банківської системи України: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. наук. з держ. упр. 25.00.02 / Укр. Акад. держ. упр. при Президенті України. - К., 2003. - 20 с.
3. Роговая Н. Деякі теоретичні аспекти державного регулювання банківської діяльності // Економіка України. - 2004. - № 4. - С.36 - 39.
4. Міщенко В.І. Банківський нагляд. - К.: Знання, 2004.
5. Симановский А.Ю. Базельские принципы эффективного банковского надзора и их реализация в России // Деньги и кредит —2011 - №3 – с.19-24.
6. Стельмах В.С. Контроль: інспектування, аудит, банківський нагляд: Монографія / В.С. Стельмах, А.О. Єпіфанов, І.В. Сало, М.А. Єпіфанова. - Суми: ВТД "Університетська книга", 2006. - 432 с.

Лена Хуаныш,
Айгерим Игисинова, Сабина Есенбекова
(Астана, Қазақстан)

ҚЫСҚА МЕРЗІМДІ АКТИВТЕР ЕСЕБІ: АҚША ҚАРАЖАТТАРЫ ЖӘНЕ ДЕБИТОРЛЫҚ БОРЫШТАР

Өндірістік қызмет барысында ұйымдар өнімді өткізумен, жабдықтаушылардан материалдардың келіп түсуімен, қаржылық міндеттемелерінің орындалуы және тағы басқаларымен байланысты әр түрлі қарым – қатынасқа түседі. Осыған байланысты ақшалай есеп айырысулар қолма-қол ақшасыз есеп айырысу түрінде, не қолма – қол ақша айналымы түрінде жүргізіледі. Ақшалай есеп айырысу жүйесінің дұрыс және тиімді ұйымдастырылуы кәсіпорын қызметі барысында үлкен рөл атқарады.

Ақша қаражаты – бұл жоғары өтімді актив және жалпыға бірдей айырбас құралы, сонымен бірге барлық қалған активтерді бағалау мен есептеу негізі болып табылады. Ақша қаражаты міндеттемелерді тез арада өтеуге қабылетті болуы керек.

Ақша қаражаты-кассандағы және банктегі нақты ақшадан құрылады. Бухгалтерлік есептің №7 «Ақша қаражаттарының қозғалысы жөніндегі есеп» деп аталатын халықаралық стандартына сәйкес қаржылық ұйымдарда ағымдық шоттардағы ақша, қолма-қол купюралар, монеталар, валюта және айналымдық несиелік – ақшалай құжаттар жатады.

Ақшаны қаражатының эквиваленті деп ақша, қаражатының белгілі бір сомасына жеңіл айнала алатын және құндылығын өзгерту қаупіне аз ұшырайтын қысқа мерзімді өтімділігі жоғары салымдарды айтады.

Кассадағы операциялар есебі 1000 «Ақша қаражаты» бөлімшесінің 1010 «Кассадағы ақша қаражаты» активті синтетикалық шоттарында жүргізіледі.

1010 «Кассадағы ақша қаражаты» – деп аталатын шоттар бойынша жүргізілетін операциялардың есебі: кредит бойынша осы журнал-ордерде, ал дебет бойынша осы журнал-ордердің ведомосында жүргізіледі.

Ағымдық шоттар бойынша операциялар шот иесінің жазбаша бұйрығы негізінде жүргізіледі. Субъектінің банктегі ағымдық шотына нақты ақша қабылдануы және берілуі немесе нақты ақшасыз есеп айырысу үшін кең тараған құжаттар:

- төлем хабарламасы
- ақша чегі
- төлем тапсырмасы
- талап төлем тапсырмасы
- есеп айырысу чегі

Кәсіпорын банктен уақтылы ағымдық шотынан үзінді, яғни есепті кезеңдегі жасалған операциялар тізбегін алып отырады. Банктің үзіндісіне басқа да ұйымдар мен кәсіпорындардан ағымдық шотқа келіп түскен және одан аударылған ақша қаражаты бойынша құжаттар, сондай-ақ кәсіпорыннан келген құжаттар тіркеледі.

Ұйымның бухгалтериясы ағымдық шоттағы операциялардың синтетикалық есебін 1030 «Банктік ағымдық шоттағы ақша қаражаты» шотында жүргізеді.

1030 «Банктік ағымдық шоттағы ақша қаражаты» – деп аталатын шоттың кредитінде жазылған операциялар номері 2-журнал-ордерде, ал дебетінде жазылған операциялар осы журналдың ведомосында есептелінеді.

Аударылған, бірақ әлі кәсіпорынның шотына келіп түспеген, яғни кіріске алынбаған ақша қаражаттары жолдағы ақшалай қаржылар болып саналып, ал олардың есебі 1020-«Аударылған жолдағы ақшалай қаражаттар»- деп аталатын шотта жүргізіледі. Бұл шот ай соңында кәсіпорынға немесе фирмалардан аударылған, бірақ әзірге келіп түспеген, яғни кіріске алынбаған жолдағы ақшалай қаржылар жайлы ақпараттарды қорытындылауға арналған.

Шетел валютасымен байланысты операциялар № 21 «Валюталық бағам өзгерістерінің әсері» ҚЕХС реттеледі.

Шетел валютасындағы ақша қаражатының есебі 1030 «Банктік ағымдық шоттағы ақша қаражаты» шотарында жүргізіледі. Бұл шот активті. Бұл шоттың дебетінде есепті мерзімнің басындағы және соңындағы шетел валютасымен ақша қаражатының қалдығы, шетел валютасымен түскен ақша қаражаты, ал кредитінде шыққан шетел валютасы көрсетіледі. Бұл шоттардың аналитикалық және синтетикалық есебі 1010 және 1040 шоттарындағы есеп тәріздес жүргізіледі.

21 «Валюталық бағам өзгерістерінің әсері» ҚЕХС –на сәйкес, шетел валютасындағы операция шетел валютасында көрінетін және реттелетін мәміле болып табылады. Оған келесі мәмілелер жатады:

- бағасы шетел валютасында көрсетілген тауарлар мен қызметтерді сатып алғанда немесе сатқанда;
- алашақ немесе берешек сома шетел валютасында көрсетілгенде;
- валютаны айырбастау келісімін орындалмаған тарап болып табылса;

Шетел валютасын теңгемен қайта есептегенде ҚР Ұлттық Банкімен бекітілген бағам емес, нарықтық бағамды қолдану керек делінген.

Бағамдық айырма – бұл бағам өзгерген жағдайда шетел валютасының дәл сол мөлшерін бухгалтерлік есеп және қаржылық есеп беру жүйесінде есептілік валютасында көрсету нәтижесінде пайда болған айырмашылық.

Кәсіпорындар мен ұйымдар, фирмалар өздерінің ақшалай қаржыларын сақтауға банк мекемесінен арнаулы шот ашуына болады. Бұл шотта ашылған аккредитивтердегі ақшалай қаржылар, чек кітапшаларындағы ақшалай қаржылары, банктен берілген арнаулы шоттардағы ақшалар және басқадай құжаттардағы ақшалай қаржылар есептелінеді.

Шаруашылық субъектілері 1060-«Аккредитивтердегі ақшалай қаржылар» – деп аталатын шотта жабдықтаушы және басқа да кәсіпорындар мен ұйымдардың, фирмалардың аттарына ашылған аккредитивтегі ақша қаражаттарын есептейді. Негізінен есеп айырысудың бұл түрі басқа қаладағы жабдықтаушылармен қолма-қол ақшасыз есеп айырысу үшін қолданылады.

Аккредитив – сатып алушыға қызмет ететін банк мекемесінің осы кәсіпорынды немесе ұйымды жабдықтайтын шаруашылық субъектісіне қызмет көрсететін банк мекемесіне тауарларының жіберілгендігін немесе қызметтерінің көрсетілгендігін дәлелдейтін құжаттар бойынша төлем төлеу жайлы тапсырмасы.

Аккредитивтердің «өтелінген» және «өтелінбеген» – деп аталатын түрлері ашылуы мүмкін. Аккредитив сонымен қатар «кері шақырылатын» және «кері шақырылмайтын» болып екі түрге бөлінеді.

Ақша құралдары және оның эквиваленттерінен басқа қысқа мерзімді өтімді активтерінің маңызды түрлерінің бірі дебиторлық борыш (алынуға тиісті шоттар) және алынған вексельдер болып табылады. Олар тауарды несиеле

сатқанда пайда болады. Алынуға тиісті шоттар осы кәсіпорынның басқа компанияның ақша құралдарына, тауарлары мен қызметтеріне және өзге де ақшалай емес активтеріне қойылатын талабы болып табылады. Басқа заңды және жеке тұлғалардың кәсіпорынға қарызы дебиторлық борыш болып табылады.

Дебиторлық борыштар төлеу мерзіміне сәйкес немесе борышты өтеу мерзіміне қарай келесі түрлерге бөлінеді:

ұзақ мерзімді;

қысқа мерзімді (ағымдағы);

Дебиторлық берешек баланста күмәнді талаптар бойынша құрылған резервтерді шегеру арқылы көрсетіледі.

Қазақстандық және халықаралық стандарттарға сәйкес, дебиторлық берешек тек өзімен байланысты кіріспен бірге танылады. Бұл кезде дебиторлық берешек бастапқы құны бойынша бағаланады, дебиторлық борыш сомасы күмәнді талаптар сомасына, ақша жөнілдіктеріне, сату жөнілдіктерінің сомасына және қайтарылған тауарлар сомасына шегеріледі. Нәтижесінде дебиторлық берешекін таза құны анықталады.

Есеп беруге тиісті тұлғалардың есебі 1250 «Қызметкерлердің қысқа мерзімді дебиторлық берешегі» шотына ашылған «Есеп беруге тиісті тұлғалардың берешегі» аралық шотында жүргізіледі. Бұл шоттың дебетінде есеп беруге тиісті тұлғалардың айдың басы мен аяғындағы қарызының қалдығы және есеп беруге тиісті тұлғаның есепті ай ішіндегі дебиторлық берешегі бейнеленеді. Кредит бойынша қарыздың өтелуі көрсетіледі.

Есеп беруге тиісті тұлға басшыға орындаған жұмыстар туралы рапорт береді, ал бухгалтерияға іс-сапар куәлігі мен іс-сапар кезіндегі шығыстар туралы аванстық есеп береді. Іс-сапар шығындарына байланысты аванс сомасы бухгалтерия жасаған есебі негізінде жүргізіледі.

Ұйымның дебиторлық борышы келесі жағдайларда күмәнді талаптар болып саналады:

Келісім шартта көрсетілген мерзімде немесе төлеу мерзімі бекітілмеген жағдайда қажетті қалыпты уақытта өтелмесе;

Қажетті кепілдемеммен қамтамасыз етілмесе.

Дебиторлық борыштың сенімсіз талаптары деп, Қазақстан Республикасының заңына сәйкес талап ету мерзімі өтіп кеткен борышты айтады. ҚР Азаматтық кодексінің 178 бабына сәйкес бұл мерзімге 3 жыл берілген.

Күмәнді талаптар бойынша резервтер есебі 1290 «Күмәнді талаптар бойынша резерв» шотында жүргізіледі. Бұл шот контрактивті, өйткені сатып алушы мен тапсырыс берушілердің дебиторлық борышының бағасын түзетеді.

Ғылыми жетекші:

«Есеп және аудит» кафедрасының магистр, аға оқытушысы,
Хуаныш Лена Хуанышқызы.

**Лена Хуаныш, Гульбану Шынбай, Каирова Каирова
(Астана, Казахстан)**

ҚЫЗМЕТКЕЛЕРМЕН ЕҢБЕКАҚЫ БОЙЫНША ЕСЕП АЙЫРЫСУ ЕСЕБІ ЖӘНЕ АУДИТІ

Еңбекақы – еңбек үшін төлем, оны еңбек келісім-шартында және қызмет нұсқауында белгіленген көлеміне сай еңбеккерлер орындаған жұмысы үшін алынады. Сыйақыларды жазу үшін басқару аппараттарының басшы қызметтеріне статистикалық есептің деректері, жедел есептің деректері негіз болып табылады. Бухгалтерлік есептің ең басты бөлігінің бірі – еңбекақыны есептеу, ұйымдастыру және тарату болып табылады.

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі 27 мамыр 2010 жыл (берілген өзгерістер мен толықтыруларымен): «еңбекке ақы төлеу - осы Кодекске және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілеріне, сондай-ақ келісімдерге, еңбек шартына, ұжымдық шартқа және жұмыс берушінің актілеріне сәйкес қызметтерге еңбегі үшін берілетін сыйақының міндетті төлемін жұмыс берушінің қамтамасыз етуіне байланысты қатынастар жүйесі» - деп көрсетілген.

Қазіргі кезде еңбекақының мәнін екі жақтан қарастыруға болады: бір жағынан, ол – қоғамға қажет өнімнің бөлігі, екінші жағынан – жұмыскерлер мен қызметкерлердің ортақ іске қосқан жеке және ұжымдық үлесіне қарай олардың жеке тұтынуына берілетін кәсіпорын табысының бір бөлігі болып табылады.

Кез келген кәсіпорын мен ұйымдардағы жұмыстарды орындап, қызметтерді атқарып жүрген адамдардың еңбегін дұрыс бағалап, олардың сіңірген еңбегіне қарай әділ еңбекақы төлеу, қай кәсіпорынның болмасын күрделі мәселесінің бірі. Белгілі уақыттағы ұйымның жұмысшылары мен қызметкерлерінің тізімдегі орташа санын анықтау үшін жұмысшылар мен қызметкерлердің күнделікті сандық есебін жүргізу, еңбекақы есебін маңызды элементі болып табылады. Еңбектің күрделілігіне, мамандық дәрежесіне қарай еңбекақы төленеді. Маңызды элементтің бірі тиісті еңбекақымен қатар қосымша төлемдер жүргізіледі. Сол қосымша ақылар құрамына жас өспірімдерге еңбекақы төлеу. Әрине, белгіленген заңға сәйкес қысқартылған жұмыс күніне байланысты тиісті еңбекақы төленеді. Ең маңыздысы күндізгі ақыға қарағанда тарифтік мөлшері жоғары болады.

Еңбек пен еңбекақы есебінің негізгі міндеттері - өндірілетін өнімдер мен істелінетін жұмысқа кеткен еңбек пен оған төленетін еңбекақы мөлшерін дұрыс бағалау. Еңбек өнімділігін дұрыс бағалау. Жұмсалған еңбектің саны мен сапасын бақылау. Жұмысшылар мен қызметкерлерге еңбекақы төлеу үшін еңбекақы қорынан, қоғамдық тұтыну қорынан және тағы басқа қорлардан бөлінетін қаржыларды бақылау.

Жұмысшылар мен қызметкерлерге еңбекақы төлеуді тексерудің негізгі міндеті – еңбекақы төлеуде нормативтік-құқықтық актілердің сақталуын бақылау, жалақыдан ұстап қалу мен еңбекақы төлеуде бухгалтерлік есепті жүргізудің дұрыстығын тексерту болып табылады. Жұмысшылар мен қызметкерлермен уақытылы дұрыс есеп айырысу. Өндіріске жедел басшылық жасау тиісті мәлеметтер алу. Еңбек және еңбекақы жайлы статистикалық және бухгалтерлік қорытынды есепті беру.

Қазақстандағы экономикалық бақылау нарықтық экономиканың маңызды элементтерінің біріне айналып отыр. Басқарудың барлық жүйесі мен деңгейлерін қажетті ақпараттармен қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін жаңа бақылаушы мемлекеттік емес органдар пайда болды және әрекет етіп жүр.

Соңғы жылдары елімізде тәуелсіз аудиторлық бақылау жүйесін құру, аудитор кадрларын дайындау және олардың қызметін лицензиялау, қабылданған жекелеген заң актілеріне сай аудитордың кәсіби міндетін, құқықтары мен жауапкершіліктерін реттеу жөнінде көптеген жұмыстар жүргізіледі.

Аудиттің ақпараттық негізі бухгалтерлік есеп болып табылатындықтан ұйымдарды тексеретін аудиторлар бухгалтерлік есептеме нақтылығымен олардың аудиторлық дәлелдерін және өндірісті жетілдіру мақсатындағы шағандарды, қаржыларды жетілдіру жөніндегі ұсыныстарды, жобаларды бизнес-жоспарлармен жоспарларды жасау үшін дәйекті ақпараттар алу және қызмет процесін басқарудың тиімділігін арттыру мақсатында басқа іс-шараларды іске асыру үшін тексерудің арнаулы әдістері мен тәсілдерін қолдана білуі керек.

Қолданылатын әдіс, тәсілдері бойынша жалпы еңбекақының жүйелік тәсілдері көп. Тариф жүйесінің кестесі, мөлшері мамандық анықтамасына бөлінетіннен байқадық. Тарифтік кесте еңбекақы жұмыстарының түріне қарап екіге бөлінеді. Халық шаруашылығының әр түрлі салаларындағы ұйымдарда өндіріс түрлеріне байланысты еңбек және еңбекақы мөлшерінің есебін қолдануға сәйкес өнім өндіру есебінің әр түрлі тәсілі бар. әрбір операция бойынша өндіріс түріне қарай оның өзі түгендеу болып табыады.

Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасы алдындағы міндеттер, алдына қойған мақсат бұл – әлеуметтік бағыттағы жоғары тиімді экономиканы қалыптастыру, әлемдік кеңістікте өз орнын табу, экономикалық тәуелсіздікті қамтамасыз ету, халық шаруашылығы құрамында жоғары технологияны пайдалану болып табылады. Міне осыған жетуіміз үшін, халықтың тұрмыс дәрежесін көтеруіміз қажет, түрлі меншік иелеріне жол ашып, нарық орталықтарында тиімді заңға негізделген іскерлікке қол жеткізуіміз керек. Сондай-ақ жоғары дәрежелі еңбек өнімділігіне жетуіміз қажет.

Нарықтық экономика жағдайында кәсіпорындардың жұмысын жетілдіру және бақылау үшін бухгалтерлік есепті және аудитті белсенді пайдалану қажеттілігі артып отырғаны белгілі. Демек, бухгалтерлік есеп және аудит шаруашылық қызметті сипаттап қана қоймай, оның дамуына септігін тигізеді. Сондай-ақ қазіргі нарықтық экономикакезеңінде бухгалтерлік есепке жүктелетін міндеттер қай кезеңдегіден болмасын күрделі болып отыр, өйткені қазір де қоғамдық дамудың жаңа кезеңінде өндіріс жабдықтарына түрлі меншіктер мен қатар кооперативтер орын алуда және олардың дамуына Қазақстан Республикасының меншік туралы заңдары арқылы кең өріс ашылуда. Осыған орай, қазіргі нарықтық экономика кезеңіндегі кәсіпорынның арасындағы экономикалық және қаржылық қатынастар саясаты жаңа сипат алып отыр. Кейбір субъектілер өндірген өнімге норма бойынша қажетті еңбек шығындарын көп жұмсап, еңбек өнімділігін қолдан кемітіп жүр. Содан шаруашылықтың табысын азайтып, мемлекеттік төленуге тиісті салықтардың мөлшерін азайтып көрсетеді. Мұндай жағдайда еңбектің есебін жетілдіруге кері әсерін тигізуде. Сондықтан еңбек есебін жетілдіру және оған еңбекақы төлеуді жақсартудың шаруашылықтың барлық түрлеріне еңбек күнге көшірудің маңызы үлкен. Себебі оның есебін жүргізу аса күрделі емес және шаруашылық үшін тиімді.

Осыдан, іс-тәжірибе еңбекақы пәнінің жаңа түсінігін іске асыру мақсатында, еңбек төлемін басқаруда болған жетіспеушіліктерді жою және қызметкерлердің жағдайын жақсартуда және экономиканы нығайтуда оны қолдану мүмкіндіктері ұсынылады:

- Халықаралық негізде талқылауды және еңбекақы бойынша экономикасы дамыған елдердің тұжырымдамасында іс-тәжірибесі есебі мен осы сұрақтағы барлық деңгейдегі басқарушы органның рөлі мен бірқалыпты орнын белгілеуді анықтау;

- еңбекақы бойынша белгіленген тәртіптегі заңды құжаттарды қабылдау, онда есеп айырысудың қолдану тәртібі және тұтыну қорының анықталуы, күн көрістің төменгі мөлшері, тарифтік ставка көрсетілуі қажет;

- өнеркәсіпте және экономиканың басқадай саласында еңбек өнімділігінің өсуі бойынша үкімет деңгейінде арнайы бағдарламаларды өңдеу және орындау.

Жоғарыда айтылған мәселелерді қорыта келе кез келген мекеме еңбекақы есебін дұрыс жүргізіп, кәсіпорынның қаржылық жағдайын тұрақтандырып, сол кәсіпорынның қызметін алға жүргізу үшін олар келесі міндеттерді орындау керек:

- шығарылатын өнімдер мен істелінетін жұмысқа кеткен еңбек пен оған төленетін еңбекақы мөлшерін дұрыс анықтау;

- еңбек өнімділігінің өсімін бақылау;

- жұмсалынған еңбектің саны мен сапасын бақылау;

- қызметкерлерге еңбекақы төлеу үшін еңбекақы және басқа да қоғамдық тұтыну қорлардан бөлінетін қаржыларды бақылау;

- қызметкерлермен уақытылы және дұрыс есеп айырысу;

- өндіріске жедел басшылық жасау үшін тиісті мәліметтер алу;

- еңбек және еңбекке қатысты басқа да көрсеткіштерді статистикалық және бухгалтерлік қорытынды есептіліктерде көрсету.

Сонымен қатар, еңбек пен еңбекақы есебін ұйымдастыруды одан әрі жетілдіру үшін мынадай жағдайларды қарастыру қажет:

- еңбектің өнімділігі мен орындалатын жұмыстың көлемін ұлғайтуға ынталандыратын еңбекақы тиімді түрлерін кеңінен қолдану;

- еңбек пен өндірісті басқарудағы ғылыми жолмен басқарудың типтелген прогресстің құрылымын қолдау;

- еңбекақы төлеудің сыйақы беру жүйесімен басқа да түрлерін жұмыстағы жетістіктермен тығыз байланыстыра отырып, дұрыс қадағалау;

- еңбекақы есептеуде осы күнгі талаптарға сай есептеу мен ұйымдастыру техникаларын қолдану: алғашқы есеп жүйесін жетілдіру мен жеңілдету.

Еңбекті нормалау жұмыстың орындалуына қажетті еңбек шығынының анықтауға кіретін өндірістік басқару қызметінің құрамдық бөлігін білдіреді және еңбек шығынының бағалаулардың реттеудің негізі болып табылады, сондай-ақ адамның барлық жұмыс істейтін кезеңдерінде оның қалыпты еңбекке қабілеттілігін сақтауға септігін тигізетін шектен тыс психикалық және физикалық жүк түсірмеуді көздейтін жұмысшыларды әлеуметтік жағынан қорғайтын біліктілік деңгейде де сипатталады.

Еңбекақы жүйесінің ұйымдастырылуын қарастыра отырып, келесідей ұсыныстарды айта аламыз: икемді жалақы жүйесіне көшу; жалақы деңгейі мен еңбек нарығының бір-біріне тікелей тәуелді ету.

Лена Хуаныш, Сабина Есенбекова, Айгерим Игисина
(Астана, Қазақстан)

АҚША ҚАРАЖАТТАРЫ МЕН ОЛАРДЫҢ БАЛАМАЛЫРЫНЫҢ ЕСЕБІ МЕН ТАЛДАУЫ

Қазақстан Республикасы Президентінің өз халқына «Қазақстан 2030» Бағдарламасы ел дамуының соңғы мақсаты болып экономикалық өсу табылатыны және экономикалық басымдылық «бүгін, ертең және алдағы 30 жылда ең маңызды болатыны» атап көрсетілді.

Қазақстан Республикасының «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік» туралы заңы еліміздегі бухгалтерлік есепті жүргізу жүйесін анықтайды, қаржылық есеп беру мен оның пайдаланылуын және есепке алудың негізгі принциптері мен жалпы тәртібін, ішкі бақылау және сыртқы аудит жөніндегі талаптарды, сондай-ақ ұйымдардың құқықтары мен міндеттерін белгілейді. Қазақстан Республикасының аумағында жұмыс істейтін барлық кәсіпорын бухгалтерлік есептеу мен қаржылық есеп беруді осы заңға сәйкес жүргізуге міндетті.

Кез-келген ұйымда бухгалтерлік есеп жұмысын жүргізу экономикалық мәселелердің негізгі және басты қажеттілігі болып табылады. Бухгалтерлік есеп арқылы өндірілген өнімді есепке алуға, сатып-өткізуге, айырбастауға және одан түскен қаржыны тиімді де ұқыпты етіп бөліп жұмсауға, яғни кәсіпорындағы шаруашылық үдерістердің барлығын басынан соңына дейін есептеуге болады.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында бухгалтерлік есептің әрі қарай даму және жетілдіру, нормативтік-құқықтық актілерді жасау және бекіту, оның жаңа жүйеге-адекватты нарықтық экономикаға өтуін жеделдету жұмыстары жүргізіліп жатыр.

Бүгінгі таңда ел экономикасының нарықтық жолға көшуіне байланысты жаңа кәсіпкерлік қызметтердің пайда бола бастауына сәйкес бухгалтерлік есептің маңызы мен рөлі арта түсуде. Осыған орай бухгалтерлік есептің мазмұны мен құрылымына өзгерістер енгізілді. Еліміздегі жүргізіліп отырған бухгалтерлік есеп жұмысы ірі және жария мүдделі кәсіпорындарда халықаралық қаржылық есеп беру талаптарына сай орындалуда.

Шаруашылық субъектінің материалдық құндылықтарын, ақша қаражаттарын, сондай-ақ басқа да ресурстарын тиімсіз жұмсауға қарсы күреске бухгалтерлік есептің маңызы мен мәнін айрықша атап өтуге болады.

Кәсіпорындар үшін ақша құралдарының есебін жүргізу экономиканың құрылымдық тұрғыдан қайта жаңғыруын жеделдетіп, кәсіпорынның әрі қарай дамуына әсер етеді.

Қазіргі таңда ақшалар қозғалысын басқару қаржы нарығының күрделілігіне байланысты маңызды мәселе болып саналып отыр. Ақшалар мен оның баламаларын дұрыс ашып көрсету және жіктеу кәсіпорын қызметінің нәтижесін дұрыс бағалау үшін қажет.

Барлық шаруашылық жүргізуші субъектілер өз ақша қаражаттарын банктік мекемелердегі тиісті шоттарында сақтап және міндеттемелері бойынша төлемдерді, әдетте, осы мекемелер арқылы ақшасыз нысанда, ал қажет жағдайда Қазақстан Республикасының ұлттық банкісінің нормативтік құжаттарымен белгіленген шегінде нақты ақшамен есептесуді жүзеге асырады.

Ақшаны басқару қаржылық нарықтық күрделілігіне байланысты күннен – күнге үлкен маңызға айнала бастады. Бәсекеге қабілеттілік ұйымның одан әрі дамуы үшін қажетті ақшаны жеткілікті деңгейде табуды талап етеді. Ақша есебін дұрыс ашып көрсету және ұйымның өтімділігін бағалау үшін өте қажет.

Ақша қаражаттары есебінің, тараптар арасында есеп айырысу кезіндегі орнының ерекше екенін айта кеткен жөн.

Ақша қаражаттарының кәсіпорын қызметін үздіксіз ұдайы жүргізуге қосатын үлесі көп, сондықтан да олардың жағдайын қарастыру, есебін жүргізу, бақылау жүргізу әрдайым қажет. Сонымен шаруашылық қызмет барысында әр түрлі есеп айырысу операциялары пайда болады. Есеп айырысу операциялары – кредиторлық және дебиторлық борыштардан тұрады.

Ақшалай қаражатпен, әсіресе оның жылжымалы бөлігі - қолма-қол ақшамен (еңбек ақы бергенде, өндірістік шығыстарды төлегенде, есеп берілетін соманы беру мен пайдалануда және т.б.) жасалатын операциялар-міндетті тұтастай тексеруді талап етеді.

Қазақстан Республикасының бүкіл халық шаруашылығының нарықтық экономикаға өтуі, кәсіпкерліктің жедел дамуы, ұйымдардың жаңа ұйымдастыру-құқықтық нысандары мен меншікті сан қырлы нысандарының пайда болуы экономикалық бақылау жүйелері механизмдеріне түбегейлі әсер етті.

Есепке алу мәліметтегі кәсіпорынның және оның құрылымдық бөлімшелерінің қызметін жедел басқару үшін, экономикалық болжамдар мен ағымдық жоспарлау жасау үшін, сөйтіп ел экономикасының даму заңдылықтарын зерттеу үшін қолданылады. Шаруашылық жүргізудің қазіргі жағдайында кәсіпорынның күрделі экономикалық тетігін нық, дұрыс жолға қойылған есеп жүйесінсіз, сондай – ақ сенімді экономикалық ақпаратсыз басқару іс жүзінде мүмкін емес. Осы тұрғыдан есептегенде ақша қаражаттарының есебі мен оның талдауы өзекті болып есептелінеді.

Әр бір кәсіпорын ақша қаражаттарын сақталуы мен дұрыс пайдалануын қадағалау мақсатында талдау жүргізіп отыруы тиіс.

Талдау нәтижесінде басшылармен менеджерлер тиісті басқару шешімін шығарып, ұйымдастыру мәселелерін қарастырады.

Кәсіпорындар үшін ақша құралдарының есебін жүргізу экономиканың құрылымдық тұрғыдан қайта жаңғыруын жеделдетіп, кәсіпорынның әрі қарай дамуына әсер етеді.

Қазіргі таңда ақшалар қозғалысын басқару қаржы нарығының күрделілігіне байланысты маңызды мәселе болып саналып отыр. Ақшалар мен оның баламаларын дұрыс ашып көрсету және жіктеу кәсіпорын қызметінің нәтижесін дұрыс бағалау үшін қажет.

Барлық шаруашылық жүргізуші субъектілер өз ақша қаражаттарын банктік мекемелердегі тиісті шоттарында сақтап және міндеттемелері бойынша төлемдерді, әдетте, осы мекемелер арқылы ақшасыз нысанда, ал қажет жағдайда Қазақстан Республикасының ұлттық банкісінің нормативтік құжаттарымен белгіленген шегінде нақты ақшамен есептесуді жүзеге асырады.

Ақшаны басқару қаржылық нарықтық күрделілігіне байланысты күннен – күнге үлкен маңызға айнала бастады. Бәсекеге қабілеттілік ұйымның одан әрі дамуы үшін қажетті ақшаны жеткілікті деңгейде табуды талап етеді. Ақша есебін дұрыс ашып көрсету және ұйымның өтімділігін бағалау үшін өте қажет.

Ақша қаражаттары есебінің, тараптар арасында есеп айырысу кезіндегі орнының ерекше екенін айта кеткен жөн.

Кәсіпорныдар мен ұйымдардағы ақшалардың қозғалысын ішкі және сыртқы бақылау өте маңызды. Ақшалардың сақталуын қамтамасыз ету, яғни оны қорғау көптеген кәсіпорындар мен ұйымдардың ең маңызды мәселесі болып табылады. Ақшаларды жасыру немесе оны ұрлау өте оңай, өйткені олардың белгілі бір белгілері жоқ және тез айырбасталады. Сондықтан, міндетті түрде ақша құралдарының есебі және оның аудиті жүргізілуі тиіс. Ақшалардың үздіксіз және тұрақты банк шоттарынна келіп түсуін басынан бастап бақылау мақсатымен есептеу және тіркеп жазу жұмысы жүреді.

Ақшаларды басқару функциялары мен оны тиісті құжаттарға тіркеп жазу функцияларының жүзеге асырылуына үздіксіз бақылау жасау ұйымның кассалық операцияларына күнделікті қабылданатын және касса арқылы төлемдер жүргізілетіндігі туралы есепті құрайды.

Қазақстанда бүгінгі таңда кәсіпорындағы ақша құралдары есебі мен талдауының экономиканың серпінді дамып келе жатқан бөлігі болып келе жатыр. Келешекте осы серпіннен шет қалмай, осы қарқынмен қарыштай адымдасақ, еліміздің гүлденуі сөзсіз.

Ғылыми жетекші:

«Есеп және аудит» кафедрасының магистр, аға оқытушысы,
Хуаныш Лена Хуанышқызы.

Володимир Шевченко
(Київ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО СТРАХОВОГО РИНКУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Об'єктивно існуючою реальністю сьогодення є глобалізація світової економіки. В умовах посилення впливу міжнародних фінансових ринків на національні, виникає все більше проблем пов'язаних з адаптацією та створенням умов для забезпечення конкурентного середовища фінансових посередників. Досвід розвинутих країн показує, що в умовах загострення конкурентної боротьби, досить часто національні фінансові посередники не в змозі протистояти більш розвинутих і капіталізованим транснаціональним фінансовим групам. Це не тільки пов'язано з досить низьким рівнем фінансового забезпечення, але й з відсутністю досвіду функціонувати в умовах жорсткої конкуренції.

Стрімке розширення інтеграційних процесів з країнами ЄС створюють передумови для збільшення інвестиційної привабливості вітчизняного страхового ринку для іноземних інвесторів. Поряд з цим, виникають суттєві проблеми з можливостями вітчизняних страхових компаній не скільки пов'язані з тим, щоб інтегруватись у міжнародні ринки, а з тим, щоб взагалі зберегти конкурентні позиції на внутрішньому страховому ринку. Саме питання адаптації вітчизняного страхового ринку до міжнародних стандартів є на сьогодні найбільш нагальною проблемою. Адже ті страхові компанії, які не зможуть стати конкурентними на трансформованому під впливом інтеграційних процесів ринку, будуть змушені його залишити або трансформуватись шляхом укрупнення.

Дослідження впливу глобалізаційних процесів на страхові ринки є предметом розгляду багатьох науковців. Серед вітчизняних економістів дану проблематику розглядали: В. Базилевич, К. Воблій, Н. Внукова, О. Гаманкова, В. Грушко, О. Заруба, М. Клапків, С. Осадець, Р. Пікус, Ф. Фурман та інші. Значний інтерес науковців до питань інтеграції вітчизняного страхового ринку є закономірним, проте окремі проблеми, пов'язані з необхідністю стрімкої зміни та адаптації вітчизняних страхових компаній до сучасних умов, висвітлені недостатньо.

Попри те, що об'єктивною необхідністю для вітчизняного страхового ринку, протягом тривалого періоду, є адаптація до міжнародних стандартів та зростання капіталізації, можна констатувати, що переважна більшість існуючих страхових компаній не відповідають сучасним глобалізаційним вимогам.

За своєю суттю, глобалізація страхових відносин являє собою процес поступового стирання, як економічних, так і законодавчих бар'єрів між окремими національними ринками. Такі зміни відбуваються під впливом на дані процеси світової економіки та мають на меті поступове формування єдиного глобального страхового ринку. Перші ознаки створення такого ринку були закладені в ЄС, де існує уніфіковане нормативно-правове регулювання єдиного європейського страхового ринку. Слід відмітити, що в останнє десятиріччя дані процеси почали пришвидшуватись, а масштаби глобалізації відображаються у процесах концентрації страхового та перестрахового капіталу, зростанні кількості споживачів страхових послуг, розширенні участі страхових компаній у пенсійному страхуванні, трансформації видів та форм страхових послуг, їх зрощенні з фінансовими послугами. Характерними рисами глобалізаційних процесів є концентрація великого обсягу капіталів через укрупнення, злиття та поглинання, в результаті чого створюються потужні транснаціональні страхові компанії. Поряд з цим, поглиблюється взаємопроникнення і зрощення капіталів страхових компаній та банків в результаті чого, утворюються транснаціональні фінансові групи.

Вітчизняний страховий ринок є досить слабкий порівняно зі світовим і перебуває на його периферії. Проте в найближчі роки можна очікувати суттєві зміни у цих процесах. В зв'язку з чим виникає питання пов'язане з позитивними та негативними наслідками інтеграції вітчизняного страхового ринку [1, с.16]. Серед позитивних наслідків впливу глобалізаційних тенденцій можна виділити:

- зростання капіталізації та ємності вітчизняного страхового ринку обумовлене залученням іноземних коштів;
- зменшення розмірів перестраховування за кордоном, через входження на ринок висококапіталізованих страхових компаній;
- зростання обсягів резервів страхових компаній, що позитивно позначиться на стабільності страхового ринку;
- збільшення розмірів іноземних інвестицій для розвитку інфраструктури страхового ринку;
- розширення переліку та зростання якості надання страхових послуг;
- використання новітніх технологій страхового бізнесу;
- підвищення надійності страхових послуг та розширення обсягів додаткових фінансових ресурсів за рахунок відновлення довіри з боку споживачів.

Проте, поряд з позитивними, слід також визначити і негативні наслідки від посилення впливу глобалізаційних процесів на вітчизняний страховий ринок. До них належать:

- зростання кількості іноземних компаній, що може негативно вплинути на можливості держави регулювати страховий ринок;

- широка експансія з боку великих міжнародних страховиків, в тому числі, використання з їх боку цінового демпінгу при наданні страхових послуг;
- ризики пов'язані з можливостями посилення спекулятивних процесів, що у випадку виникнення фінансової нестабільності, можуть вкрай негативно відобразитись на вітчизняному фінансовому ринку;
- ймовірність банкрутства значної кількості вітчизняних страхових компаній, що може негативно вплинути на соціально-економічну ситуацію в окремих регіонах;
- можливе поглинання вітчизняних страхових компаній великими міжнародними страховиками.

Лібералізація вітчизняного страхового ринку матиме негативні наслідки для більшості не досить конкурентоспроможних на сьогодні страхових компаній. Проте прихід іноземних компаній на вітчизняний страховий ринок може здійснюватись у різні способи, зокрема через: вкладення інвестицій у вже існуючі на території України страхові компанії; створення самостійних дочірніх структур; відкриття міжнародними страховими компаніями філій в Україні. З точки зору захисту національного фінансового ринку та економіки, найбільш привабливим, серед наведених, є варіант коли іноземні компанії викуповують національні страхові компанії або ж беруть участь у їх капіталі. Це обумовлено тим, що держава в такому випадку, має більше контрольних функцій за фінансовими операціями, а вітчизняні страховики мають можливості розвивати вже існуючі структури і запроваджувати передові технології страхового бізнесу, при цьому, зберігаються національні особливості ринку.

Щодо створення філій іноземних страхових компаній, то для держави, цей варіант, може мати дещо негативні наслідки. Це пов'язано з особливостями державного регулювання зазначених структур, яке у відповідності до законодавства є досить обмеженим, а тому, залишається простір для різного роду зловживань, у тому числі, вивезення коштів у країну в якій знаходиться материнська компанія або навіть в офшорні зони [2, с. 68]. Крім того, філії не мають власного статутного капіталу, а посилюються на статутний фонд материнської компанії, проте у випадку банкрутства, остання, не несе відповідальності за українськими зобов'язаннями. З цієї точки зору, у вітчизняному законодавстві можуть бути передбачені певні умови щодо діяльності філій зарубіжних страхових компаній, у відповідності до яких, самим компаніям буде не вигідно використовувати даний вид капіталовкладень. Певні обмеження діють у багатьох зарубіжних країнах. Так в деяких країнах, від компаній які бажають відкрити філію, вимагають внести кошти на спеціально відкритий депозит (Японія, Канада, Швеція, Швейцарія), при цьому, досить багато розвинутих країн мають такі ж вимоги до платоспроможності до нерезидентів-філій страхових компаній, як і до самих страховиків (США, Японія, Італія, Іспанія). В такому випадку, можливі зловживання зведені до мінімуму. Існують і інші підходи до обмеження діяльності філій, зокрема у Австрії, Нідерландах та Ісландії у законодавстві передбачено, що відкриття філій страхових компаній на їх території можливе лише у випадку наявності дозволу на діяльність філій з боку відповідної країни [3, с.80]. Такі обмеження є виправданими і покликані, в першу чергу, захистити вітчизняних споживачів страхових послуг.

Сам по собі вітчизняний страховий ринок є досить слабим, а тому його інтеграція у світовий простір матиме значні негативні наслідки для діяльності переважної більшості страховиків. У більшості зарубіжних страхових компаній є набагато більші, порівняно з українськими, обсяги капіталу, що безперечно стане вирішальним аргументом для споживачів страхових послуг [4, с. 280]. Проте, і вітчизняні страхові компанії спроможні зайняти певну нішу на трансформованому страховому ринку. Так у зарубіжній практиці досить часто страхувальники віддають перевагу тим страховим компаніям, які є найбільш територіально наближеними до них, а отже, при умові наявності розгалуженої мережі філій, деякі страхові компанії будуть спроможними конкурувати навіть з великими міжнародними компаніями. Проте, для того щоб це стало можливим, у найкоротші терміни необхідно створити ефективний механізм досягнення вітчизняним страховим ринком конкурентного потенціалу. Для цього необхідним є:

- внесення змін до нормативно-правових актів покликаних стимулювати розвиток різних видів страхування;
- збільшення вимог рівня капіталу та напрямків вкладення вільних грошових коштів страховиків;
- створення фонду гарантування страхових виплат, наявність якого позитивно вплине на зростання рівня довіри з боку споживачів страхових послуг;
- підтримка розвитку інфраструктури страхового ринку;
- удосконалення системи оподаткування в сфері страхування та перестрахування;
- покращення рівня моніторингу та контролю за діяльністю страхових компаній.

Вдосконалення регулювання та моніторингу за діяльністю страхових компаній, має бути спрямоване на виявлення зловживань і усунення з вітчизняного страхового ринку тих страховиків, діяльність яких є сумнівною. Поряд з тим, має бути посилені вимоги до рівня капіталу, що безперечно призведе до виходу з ринку неефективних, недокапіталізованих страхових компаній. Зменшення кількості за рахунок укрупнення є світовою практикою, яка може виявитись досить ефективною для вітчизняного страхового ринку та створить передумови для покращення конкурентних позицій страховиків у майбутньому.

Література:

1. Пікус Р.В. Розвиток страхового ринку в умовах глобалізації/ Р.В. Пікус // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія „Економіка”. – 2011. – Вип. 126.–С. 15-18.
2. Дворак М. Вплив глобалізації світової економіки на розвиток українського ринку страхових послуг/ М. Дворак // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 8 (62). – С. 67 – 74.
3. Мікрюкова А.В. Розвиток вітчизняного ринку страхових послуг в умовах глобалізації / А.В. Мікрюкова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія „Економіка”. – 2009. – Вип. 113-114.–С. 79-80.
4. Журавка О.С. Вплив іноземного капіталу на розвиток страхового ринку України / О.С. Журавка // Наука й економіка. – 2008.– №1. – С. 277-285.

СЕКЦИЯ: ІСТОРІЯ**Бекзод Аббосов**
(Наманган, Ўзбекистон)**ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛИГИ АРХИВ
ИДОРАЛАРИ ТАРИХИ**

Ўрта Осиёда махсус алоҳида архивларни ва архив ташкилотларини ташкил қилиш ғояси фақат XIX аср охирларида шакллана бошлади. Бу Россия империясининг ўз мустамлакаларида амалга ошириётган маъмурий ислохотлар билан боғлиқ эди.

Маълумки, Россия империяси Ўрта Осиёда ўз ҳукумронлигини ўрнатгач, 1867 йил Тошкент шаҳрини Туркистон генерал-губернаторлигининг маъмурий-сиёсий маркази сифатида белгилаб олинди. Шу воқеа билан бир хил вақтда Тошкентда бир қатор давлат ва ҳарбий муассасалар тузилиб, уларда ўлка тарихини ўрганишга оид муҳим иш юритишга доир ҳужжатлар ҳам тўпланиб йиғилиб борди.

Бунинг натижасида эса ҳужжатлар тўпланиб, идоровий сақлашни ташкиллаштиришга ёки идоровий архивлар ташкил қилишга эҳтиёж сезилди. Ўша даврда Туркистон ўлкаси маъмурияти томонидан архив ташкил қилиш ишлари умуман олиб борилмаган деган хулосага келадиган бўлсак, бу унчалик тўғри эмас. Лекин Россия империяси Туркистонда ҳукумронлигини ўрнатилиши биланоқ ўлкада архив тузишни режалаштирган.

1867 йили қабул қилинган “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низом”га мувофиқ ҳарбий ва халқ бошқарувида оид барча ҳужжатлар – Туркистон генерал-губернаторлиги маҳкамасига топширилиши шарт эди.

Архивлар тузиш эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда 1873 йилнинг октябрида генерал-губернатор Фон Кауфман Туркистон генерал-губернаторлик девонхонаси бошлиғига ўлкада архив ишини ўрганиб, “Тошкентда Марказий архивни ташкил қилиш лойиҳаси”ни ишлаб чиқиши тўғрисидаги буйруқ беради. Буйруқ асосида эса Тошкентда ўлка бош Бошқарма ҳузурида Марказий архив ташкил қилиниб бунга қўшимча сифатида эса Тошкент оммавий кутубхонасини ҳам архивга қўшиш режада кўзда тутилган. Марказий архив структурасига тўхталадиган бўлсак.

Марказий архив структураси 4 та бўлимдан иборат бўлиб:

1. Туркистон генерал-губернатори девонхонаси йиғмажилдларини сақлаш учун мўлжалланган эди.
2. Вилоят бошқармаси, шаҳар бошқармаси, уезд судлари ҳамда Тошкент ярмарка қўмитаси ҳужжатларни тўплаш назарда тутилган.
3. Туркистон ҳарбий округи штаби, ҳарбий округ кенгаши ва бошқа ҳарбий округ бўлимлари ҳужжатларини тўплаш режалаштирилган.
4. Сирдарё вилояти штаби, ўқчи биригада бошқаруви, госпиталлар ва бошқа давлат аҳамиятига молик ҳужжатлар тўпланиши шарт эди [1, б. 1-2].

Юқорида санаб ўтилган лойиҳада бир томонлама хусусиятга эга бўлиб, мазмун моҳиятига кўра, фақат алоҳида империя идораларининг ҳужжатларини тўплашга қаратилган эди, холос.

Архивда сақланаётган охириги йиллардаги йиғмажилдлар ҳаттоки маълумотнома хусусиятини йўқотиб, маълум вақт ўтгач эса маълумотлар ҳам ўз кучини йўқотиб, нафақат ўлкани тадқиқ этаётган тадқиқотчилар, балки девонхона учун ҳам кераксиз ҳужжатларга айланиб, йўқотишга ажратилиши мумкин.

Вилоят маҳкамаларига тегишли ҳужжатлар тўғрисида ҳам юқоридагиларни таъкидлаб, уларда сақланаётган ҳужжатларнинг ярим қисми ўлка бошлиғининг кўрсатмасига биноан Марказий архивга топшириши мумкин эди.

Қолган барча ҳужжатлар бошқармалар архивида сақланиб, беш-олти йилдан кейин йўқотилиши мумкин [2, б. 11]. Генерал-лейтенент Н.Н.Головачев томонидан ўз қўл остидаги идоралар маълумоти таяниб, Марказий архивга сақлаш учун топширган йиғмажилдлар сони тўғрисида қуйидаги статистик маълумотларни келтириб ўтсак:

1. Тошкент ярмарка қўмитасидан 500 йиғмажилд;
2. Тошкент шаҳар бошқармаси, судьялар ва Қўрама уезд бўйича 7600 йиғмажилд;
3. Сирдарё вилоят бошқармаси бўйича 8000 йиғмажилд;
4. Шаҳар ва жандарма қўмитасидан 500 йиғмажилд;

Сирдарё вилояти маъмурий бошқармасидан жами 31200 йиғмажилд сақлаш учун топшириш режалаштирилган. Режа бўйича ҳар йили архивга 5000 тадан йиғмажилд топшириш мўлжалланган [2, б. 10].

Архив материалларига назар солсак, 1870 йилдан вилоят ва уезд бошқармалари қошида махсус архив идоралари ташкил қилинган. Лекин, Туркистонда кўплаб маъмурий ва бошқа турдаги йирик ташкилотларнинг архивларига эътибор берилмаган ҳамда ночор аҳволда қолаверган. Бунга мисол қилиб оладиган бўлсак, 1907 йили Сирдарё вилояти бошқармасининг архив биноси яроқсиз деб топилиб, уни бошқа бинога ёки бошқа жойга кўчирилиши кераклиги таъкидланган. Юқоридагиларни далили сифатида Сирдарёни мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин. Бундай ҳолатларни ўлкани жуда кўп жойларида кузатишимиз мумкин.

Шундай қилиб, Ўрта Осиёда алоҳида ва махсус идоровий архивлар XIX асрнинг охирларида шакллана бошлаган. Бу омил Россия империяси томонидан ўлкани мустамлакасига айлантириш натижасида амалга оширилган ўлкадаги маъмурий ислохотлар билан боғлиқдир. Узоқни кўзланган мақсадлар ва Туркистон ўлкаси тарихига қизиқишни ортиб бориши империя маъмуриятини ўлкадаги идораларда ҳужжатлар сақловини таъминлайдиган архив ташкилотларини тузиш бўйича давомли ва мақсадли ишлар амалга оширилмаган.

Адабиётлар:

1. ЎзРМДА, И -17-жамғарма, 1-рўйхат, 348 йиғмажилд.
2. ЎзРМДА, И -1-жамғарма, 16-рўйхат, 689 йиғмажилд.

**БЛАГОДІЙНІСТЬ БЕССАРАБЬСЬКОГО ДВОРЯНСТВА В 60-70-х рр. XIX ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ
«КИШИНІВСЬКИХ ЕПАРХІАЛЬНИХ ВІДОМОСТЕЙ»)**

Як відомо, благодійність – це діяльність, завдяки якій громадські та приватні ресурси добровільно спрямовуються їхніми власниками для допомоги окремим соціально незахищеним групам людей, вирішення суспільних проблем, а також поліпшення умов громадського життя. Традиція благодійності, яка протягом століть була важливою складовою суспільного життя на українських землях, сьогодні є актуальною як у науковому плані, так і в практичному застосуванні, що спонукає постійно звертатися до її історичного досвіду [1].

З другої половини XIX ст. через суттєві зміни в соціально-економічному житті Російської імперії спостерігалось піднесення благодійності, яке характеризувалося підвищенням соціальної активності, розмаїттям організаційних форм і напрямів застосування, соціальним пріоритетом та особистими прагненнями благодійників. Особливо це стосувалося дворянства.

Одним з джерел, за допомогою якого можна оцінити рівень участі бессарабського дворянства в благодійних справах, являється часопис «Кишинівські єпархіальні відомості», який почав виходити з 1 липня 1867 р. Журнал друкувався спочатку на двох мовах – російській та молдавській, а з 1872 р. виходив вже лише російською. Структура часопису була традиційною для свого часу: він поділявся на два відділи – офіційний та неофіційний. В офіційному відділі розміщувалися розпорядження влади та єпархіального керівництва, постанови духовної консисторії тощо. Неофіційний відділ друкував праці церковних журналістів, істориків, богословів.

В інформації, яка публікувалась на сторінках «Кишинівських єпархіальних відомостей» ми знайшли чимало згадок про участь та благодійну допомогу з боку дворянства місцевим духовним навчальним закладам та церковним установам.

В середині XIX ст. бессарабські аристократи виконували почесні обов'язки піклувальників, про що інформували своїх читачів «Кишинівські єпархіальні відомості» практично в кожному з випусків.

З метою підтримки та популяризації благодійницької діяльності в єпархіях, Святіший Синод 13 травня 1870 р. видав розпорядження щодо благословення осіб, що пожертвували на користь церков, монастирів, каплиць, церковнопарафіяльних шкіл тощо певну суму. Серед інших ми зустрічаємо прізвища світських осіб (дворянин Єгор Стоянов, поміщик Гаврила Катаказі, дворянки Олександра Кассо, Катерина Кочу, Смаранда Руссо). Так дворянин Єгор Стоянов придбав ризу для священика за 150 руб.; поміщик Гаврила Катаказі подарував на розвиток церковнопарафіяльної школи 225 руб.; поміщик Михайло Геращинецький – виділив 109 руб. різних церковних речей; бессарабські поміщиці надали одноразову допомогу: Олександра Кассо – 110 руб., Катерина Кочу – 115 руб., дворянка Смаранда Руссо – 1 000 руб.; губернський секретар Ігнатій Залевський – 674 руб. [2, с. 359-363].

В цьому ж році часопис неодноразово згадував прізвище князя Стурдзи, який пожертвував на потреби Кишинівського духовного училища 300 руб. [3, с. 73], а власник містечка Єдинці (Хотинський повіт) статський радник Петро Козіцин запропонував вигідні умови та дешеву землю для облаштування духовного училища в його містечку, до того ж обіцяв подарувати 2 000 крб. сріблом на його будівництво [4, с. 303].

25 грудня 1873 р. вийшов височайший рескрипт на ім'я міністра народної освіти графа Дмитра Толстого, в якому серед іншого зазначалося, що справа народної освіти в дусі православної віри є священною, а її підтримці «повинні слугувати не лише духовенство, а й всі освічені люди країни, особливо російське дворянство, яке завжди слугувало прикладом відданості суспільній справі» [5, с. 51-52]. В рескрипті містилося звернення до місцевих предводителів дворянства, яким пропонувалося ставати піклувальниками навчальних закладів губернії.

Всього у відомстві Кишинівської єпархії в 1888 р. було 80 церковнопарафіяльних шкіл, а на території Південної Бессарабії на цей час розташовувалося лише 11% від загальної кількості освітніх закладів цього рівня, в яких навчалось 334 дитини [6].

Дворяни здійснювали допомогу не лише навчальним закладам Бессарабії. Вони активно займалися благодійницькою діяльністю по відношенню до місцевих храмів та монастирів. Так, священик Акерманського повіту повідомив, що гофмейстер двору його імператорської величності, світліший князь, Григорій Петрович Волконський, пожертвував на ремонт Каменномостської церкви посада Турлак 300 руб. сріблом [7, с. 362]. Дворянка Ганна Іванівна Бонгардт подарувала церкві кишинівської в'язниці 100 крб., а дворянка Поліна Степанівна Макаревич тій же церкві пожертвувала тканини на 5 крб. [8, с. 380]. Поміщик села Реди-Мар Олександр Бржезовський побудував власним коштом церкву в одному з сіл Сорочинського повіту Бессарабії. Протягом кількох десятиків років він безпосередньо опікувався матеріальним станом цієї церкви, проводив ремонтні роботи, встановив огорожу, на що витратив власних коштів 750 руб.; а поміщиця Макрі з селища Старі Дубоссари (Кишинівський повіт) пожертвувала на церковні потреби 377 руб. [9, с. 19, 23].

У 1874 р. допомога з боку дворян бессарабським церквам і монастирям продовжилася. Так, за наявної інформації по Циганештському монастирю поміщик с. Реден Кишинівського повіту Іван Руссо подарував 20 сажень деревини на виготовлення цегли та 30 сажень для опалення всього монастиря протягом зимового часу. Загальні витрати аристократа становили 400 руб. Окрім цього він ще подарував 50 сажень каменю вартістю 200 руб. на будівництво нової церкви та келій, інший будівельний матеріал на 100 руб., а також продуктів на 40 руб. Загальний внесок І. Руссо на користь монастиря становив 740 руб. Вазарештський монастир також знаходився під постійною опікою з боку аристократів. Лише за один рік на його утримання з їхнього боку було виділено наступні кошти та інші речі: поміщик с. Корбу Петро Броєско – 100 руб., дворянин Олександр Яні – 100 руб., поміщик Микола Черкез – 100 руб. Не відставала в цьому відношенні й жіноча частина шляхетного стану. Так, поміщиця Марія Негруца пожертвувала монастирю 100 руб. сріблом та передала в користування ченцям 12 книг життя святих молдавською мовою. Поміщиця Софія Катаржи подарувала Вазарештському монастирю срібну чашу вартістю в 200 руб., а поміщиця Пульхерія Циганка різних церковних речей на 100 руб. [10, с. 136-137].

Дворяни Хотинського повіту Бессарабської губернії також не залишалися осторонь справи допомоги та благодійних справ по відношенню до православних церков краю. Місцевий поміщик губернський секретар Георгій Чегударев зробив подарунок церкві села Чепеліуц. Він складався з 90 руб. сріблом, дорогоцінного Євангелія (молдавською мовою) в оксамитовій обкладинці тисненій золотом і сріблом, будівництва огорож навколо церкви та церковного цвинтаря (загальна вартість робіт та матеріалів 240 руб.). Його дружина – поміщиця Еатерина Чегударева пожертвувала на користь тієї ж церкви 70 руб. сріблом [11, с. 346].

В Ясському повіті камер-юнкер Георгій Ришкан пожертвував на ремонт церкви с. Боросени 300 руб. сріблом. Дворянин Дмитро Камболі виділив кошти на купівлю ікони в срібній ризі, вартість якої перевищувала 400 руб. [12, с. 484].

Цікаво, що допомогу православним церквам Бессарабії надавали не лише шляхетні представники відповідного віросповідання. Влітку 1874 р. було оголошено царську подяку та вручено грамоти особам, які не належали до православної віри: князю Григорію Манук-Бею та землевласникам Мардарію Назарову, Карпу Баліозу, Івану Огоновичу, Христофору Фокшиняну, Христофору Анушу та колоністу Андрію Файделену [13, с.321-323].

Ми зупинилися на невеличкій частці наявного матеріалу, однак і він беззаперечно свідчить, що бессарабські дворяни були одними з найактивніших учасників благодійних заходів на території краю.

Література:

1. Гринчак М.О. Благодійна діяльність промисловців Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст./ М.О. Гринчак / Режим доступу – <http://ukrhst.at.ua/publ/21-1-0-435>
2. Кишиневские епархиальные ведомости. – 1870. – № 12. – С. 359-363.
3. Кишиневские епархиальные ведомости. – 1870. – № 6. – С. 73.
4. Кишиневские епархиальные ведомости. – 1872. – № 13. – С. 303.
5. Кишиневские епархиальные ведомости. – 1874. – № 4. – С. 50-52.
6. Кишиневские епархиальные ведомости. – 1888. – № 24. – С. 898-914.
7. Кишиневские епархиальные ведомости. – 1872. – № 16. – С. 362.
8. Кишиневские епархиальные ведомости. – 1872. – № 17. – С. 380.
9. Кишиневские епархиальные ведомости. – 1874. – № 2. – С. 19-26.
10. Кишиневские епархиальные ведомости. – 1874. – № 7. – С. 135-138.
11. Кишиневские епархиальные ведомости. – 1874. – № 17. – С. 346.
12. Кишиневские епархиальные ведомости. – 1874. – № 24. – С. 484.
13. Кишиневские епархиальные ведомости. – 1874. – № 15. – С. 321-323.

Науковий керівник:
д.і.н., проф. Циганенко Л.Ф.

Ёдгор Болтабоев
(Наманган, Ўзбекистон)

ФАРҶОНА ВИЛОЯТИ ШАҲАР ДУМАЛАРИГА САЙЛОВЛАРНИНГ ТАШКИЛ ЕТИЛИШИ ТАРИХИГА ДОИР

Шаҳарлар ҳар бир ҷамиятнинг ажралмас қисми бўлиб, ҷамият билан биргаликда айрим синфлар ёки ижтимоий ғуруҳларнинг манфаатларини қўзлаб эмас, балки ҷамиятнинг барча аъзолари манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ривожланиб боради. Мамлакатда шаҳарлар тараққиёти уларнинг иқтисодий қўшадиган ҳиссаси самарадорлигини оширишни, аҳоли турмуш шароити ва яшаш тарзини яхшилашни ўз ичига олади. Турли хил шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожлантириш, шу шаҳарларда истиқомат қилаётган кенг аҳоли қатламларини турмуш даражасини у ёки бу даражада ўзгаришида муҳим аҳамият касб этади.

1917 йил февраль инқилобининг натижасида Россияда 305 йил давом этган Романовлар сулоласи ва империя тузуми ағдариб ташланган. Россия империясидаги февраль инқилобининг ғалабаси ва подшоҳнинг мустабид тузумини ағдарилганлиги ҳақидаги хабар, 1917 йил 3 март куни Фарғона вилоятининг Скобелев, Қўқон, Андижон, Наманган, Марғилон ва бошқа шаҳарларига етиб келган. Бу хабар мустамлака тузумидан азият чеккан барча Туркистон ўлкаси фуқаролари томонидан, шу жумладан Фарғона вилояти фуқаролари томонидан катта қувонч билан қутиб олинган. Скобелев шаҳридан Тошкент шаҳрига юборилган телеграммада “Шаҳарда оммавий хурсандчилик ва кўтаринки кайфият. Шаҳар аҳолиси ва шаҳардаги ҳарбий қисмлар катта қувонч билан янги тузилган ҳукумат томонига ўтдилар. Шаҳардаги полиция қисмлари қуролсизлантирилди” сўзлари битилган эди [1, с. 101].

Россияда 1917 йилнинг март ойида император Николай II тахтдан воз кечганидан сўнг, Керенский раҳбарлигида Муваққат Ҳукумат ташкил этилган. 1917 йилнинг 7 апрель куни Туркистон ўлкасини бошқариш учун Муваққат Ҳукуматнинг Туркистон Комитети ташкил этилган. Муваққат Ҳукумат 1917 йилнинг март ойида мамлакатнинг бошқарув масаласига доир бир қатор декретлар ва қонунлар эълон қилинган. Янги ҳукумат айниқса маҳаллий ўзиниўзи бошқариш муассасаларини ташкил этишга, шу жумладан мамлакатнинг барча шаҳарларида шаҳар думаларини ташкил этилишига алоҳида, жиддий эътибор берган. Янги ташкил этиладиган шаҳар думалари сайлов асосида ташкил этилиши белгилаб қўйилган. Шаҳар думасига сайловлар демократик сайлов тамойиллари асосида: умумий, тўғридан тўғри, сайловчиларини тенг ҳуқуқли ва яширин овоз бериш йўли билан ўтказилиши шартлиги алоҳида таъкидланган.

Россиянинг марказий ҳудудларида ва чекка ўлкаларида нашр этиладиган газеталар саҳифаларида ҳам янги ташкил этиладиган шаҳар думаларига ўтказиладиган сайловларга тайёргарлик масалаларини кенг ёритиб беришга ҳаракат қилинган. Қўлаб газеталарда келтирилган маълумотларда Россиянинг қўлаб шаҳарларида сайловчилар рўйхатига киритилган фуқароларнинг кўпчилиги сайлов олди жараёнларига бефарқ **пассив** муносабатда бўлаётгани ва фуқароларнинг кўпчилиги сайловларда иштирок этмаётганлиги таъкидланган. Масалан: Муваққат Ҳукуматнинг раҳбарларидан бири Владислав Меровскийнинг таъкидлашича Феодосия шаҳар думасига ўтказилган сайловларда 16000 нафар сайловчилардан 8000 нафари, Царицын шаҳар думасига ўтказилган сайловларда 70000 нафар сайловчилардан атига 30000 нафари иштирок этган [2, с. 1].

1917 йил февраль буржуа инқилобига қадар, шаҳар думаларига сайловлар 1892 йил 11 июнда қабул қилинган “Шаҳар Низомини” асосида ташкил этилган. Ушбу низомга кўра, шаҳар фуқароларига мулк цензи асосида сайлаш ҳуқуқи берилган. Аҳоли сони 100000 мингдан кўп бўлган пойтахт ва йирик шаҳарларда қиймати 3000 рубльга тенг, губерня шаҳарларида қиймати 1000 ёки 1500 рубльга тенг, уезд шаҳарларида эса қиймати 300 рубльга тенг бўлган кўчмас мулк эгалари, шаҳардаги савдо ёки ишлаб чиқариш корхоналари эгалари, гильдияларга аъзолиги ҳақида гувоҳномага эга бўлган шаҳар фуқаролари шаҳар думаларига ўтказиладиган сайловларда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлганлар [3, с. 234]. Ўрта ва майда буржуазия табақалари вакиллари сайлов ҳуқуқига эга бўлмаганлар. Натижада Россия империяси шаҳарларида сайловчилар сони бир неча баробарга қисқарган.

1917 йил апрель-июнь ойларида Муваққат Ҳукумат юқоридаги низомга бир қатор ўзгаришлар киритган. Аввалги мулк цензи асосида сайланган шаҳар думалари ўрнига, умумий ва тенг ҳуқуқлилик асосида сайланадиган шаҳар думаларига ташкил этилган. 1917 йилнинг 9 июнь куни Муваққат Ҳукумат томонидан: “Амалдаги шаҳар низомига шаҳарларнинг жамоатчилиги асосида бошқарувига ўз-ғартиришлар киритиш тўғрисида”ги қарори қабул қилинган. Бу қарорга кўра, шаҳарларни ўзини ўзи бошқариш муассасалари ваколатига: маҳаллий бошқарувга оид барча фаолият турлари, шаҳар ҳўжалигини бошқариш ва назорат қилиш, шунингдек барча қонунда белгиланган ваколатлар киритилган [4, с. 15]. Бу қарор шаҳар низомига янги ўзгаришлар киритилгунига қадар амал қилиши алоҳида таъкидлаган.

Низомга киритилган янги қўшимчалар шаҳар думалари ваколатларини бирмунча кенгайтирган. Бундан буён шаҳар думаси раисини, шаҳар бошқарув муассасасини вакиллари, шаҳар бошқармаси бошлигини, шаҳар бошқармаси бошлиғи ўринбосарларини сайлаш ва лавозимига тайинлаш ҳуқуқи шаҳар думалари ихтиёрига берилган.

1917 йилнинг 15 апрель куни Муваққат Ҳукуматнинг Туркистон Комитети томонидан “Туркистон ўлкаси шаҳарларида шаҳар думаларини ташкил этиш” тўғрисида қарор қабул қилинган. 1917 йилнинг апрель ва май ойларида Фарғона вилояти шаҳарларида ҳам ўзини-ўзи бошқариш муассасалари - шаҳар думалари ташкил этишга тайёргалик бошланган. Фарғона вилояти шаҳарларини аҳолиси, барча Туркистон ўлкаси халқлари каби Россиядаги 1917 йил февраль инқилоби, Туркистон генерал губернаторлигининг тугатилиши ва Муваққат Ҳукуматнинг Туркистон Комитетининг ташкил этилиши жараёнларига катта ҳайрихоҳлик билан қараган. Фарғона вилоятининг аҳолиси янги ислохотлар ўтказилиши, халқ оmmasига демократик эркинликлар берилишига катта умид билан қараган.

Фарғона вилояти шаҳарларида шаҳар думаларини ташкил этилишида аҳолининг турли табақалари фаол иштирок этганлар. Подшо Россияси даврида шаҳар ҳўжалиги ва шаҳар бошқарув муассасалари фаолияти аҳолини кенг қатламларини эътиборини жалб этмаган. Фақатгина шаҳар бошқарув муассасаларида бирор бир лавозимни эгаллаган кишиларни эътиборини жалб этган ҳолос.

1917 йилнинг апрель-май ойларига келиб, шаҳарлар аҳолиси шаҳарларда ўзини-ўзи бошқарув муассасалари, шаҳар думаларини ташкил этилиши жараёнларида фаол иштирок эта бошлаган.

Сайлов жараёнларида фуқаролар яъни сайловчилар муҳим ўрин тутадилар. Аммо Туркистон ўлкасининг айрим шаҳарларида бўлганидек, Тошкент шаҳрининг европалик аҳоли вакиллари истиқомат қиладиган ҳудудларида шаҳар думалари сайловларига тайёргарлик жараёнлари жуда сустр борган. “Туркестанские Ведомости” газетасининг 1917 йил 25 июль № 100 сонида “Обиватель” номли мақолада: “Ҳоҳлаган сайлов ўтказиладиган сайлов участкасига бориб сайловчилар рўйхатига киритилган сайловчилардан қанчаси сайлов карточкаларини олиб кетиш учун ташриф буюрди, деб савол бер-сангиз, ҳамма бир хил жуда ҳам оз деб жавоб беради. Сайловчиларни 10% и ёки 20% и ташриф буюрди деб жавоб беради” деган маълумот келтирилган [5, С. 1.]

Ҳақиқатан ҳам ҳар куни сайлов участкаларига санокли сайловчилар ташриф буюрган ҳолос. Аммо бу ҳолат шаҳарларнинг фақат европалик аҳоли истиқомат қиладиган янги шаҳар қисмида кўзга ташланган. Шаҳарларнинг маҳаллий миллат вакиллари истиқомат қиладиган қисмида аҳвол тамоман бошқача бўлган. Маҳаллий миллат вакиллари ўзларининг фуқаролик бурчларига, европалик аҳоли вакилларига нисбатан катта маъсулият билан ёндошганлар. Шаҳарларнинг асосан маҳаллий миллат вакиллари истиқомат қиладиган эски шаҳар қисмидаги сайлов участкаларида маҳаллий миллат вакиллари ўзларининг сайлов карточкаларини олиш учун навбатда турганлар. Маҳаллий миллат вакиллари орасида шаҳар думасига сайловларда иштирок этмайдиганлар сони европалик миллат вакилларига нисбатан жуда оз бўлиши сайлов-лар бошланмасидан олдиноқ маълум бўлган.

Шаҳар думаларига сайловларга тайёргарлик кундан кунга қизғин тус олган. Турли партияларнинг комитетларида сайловларга қизғин тайёргарлик ишлари олиб борилган. Партиялар кўпроқ сайловчиларни ўз томонларига оғдириб олиш мақсадида, турли мазмундаги чақириқлар, тарғибот ва ташвиқот варақалари, плакатлар, расмлар тайёрлаганлар. Сайловчилар эътиборини қозониш учун турли тадбирларни ташкил этганлар. Масалан: Маҳаллий аҳоли зич яшайдиган ҳудудларда сайлов олди йиғилишларини, хатто митингларни ташкил этганлар. Йиғилиш ва митингларда маҳаллий аҳоли орасида катта обрўга эга фуқаролар ва мансабдор шахслар сўзга чиқиб, аҳолини ўзлари қўллаб қувватлаётган рўйхатдаги номзодларга овоз беришга даъват этганлар. Янги тузилган партиялар ва гуруҳлар ҳам шаҳар думаларига ўтказиладиган сайловларда ўзлари тузган номзодлар сайлов рўйхати билан иштирок этганлар. Айрим шаҳарларда турли партияларнинг тарғиботчилари ўртасида ҳам, ўзаро қарама-қаршилиқлар ва келишмовчиликлар келиб чиққан. Деярли барча партияларнинг тарғиботчилари сайловларга тайёргарлик жараёнларида, белгилаб қўйилган сайловларга тайёргарлик жараёнидаги талабларни бузганлар.

Муваққат Ҳукуматнинг 1917 йил 3 июндаги қарорига кўра, давлат маъмурий бошқарув муассасаларида ва милиция тизимида хизмат қиладиган фуқаролар ҳам шаҳар думалари депутатлари сайланадиган сайловларда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Шаҳар думалари депутатлари сайловларида фақатгина роҳиблар, ақли заиф, тентак, қар ва соқовлар қонунга биноан иштирок этмасликлари кўрсатиб ўтилган.

Шу қарорга кўра, аёлларга ҳам сайловларда иштирок этиш ҳуқуқи берилган. “Ўртоқ аёллар буюк озодлик даври келди. Кечаги ҳуқуқсиз аёллар бугун озод фуқароларга айландик. Биз ҳаётимизда биринчи маротаба шаҳар думасига ўтказиладиган сайловларда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлдик. Шаҳар ўзини-ўзи бошқариш муассасаларини яқин дўсти сифатида, шаҳарларимиздаги мавжуд муаммоларни ва эҳтиёжларимизни ҳал қилишда ёрдам бериш учун ҳам сайловларда фаол иштирок этишимиз лозим [6, с. 3]”.

Адабиётлар:

1. Фергана. – Т.: Ўзбекистон, 1977.
2. Туркестанские ведомости. 1917. 23 июль. – № 99.
3. Ерошкин.Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1983.
4. Кручковская В. М. Центральная Городская Дума Петрограда 1917 г. – М: Наука, 1986.
5. Туркестанские ведомости. 1917 год 25 июля. – № 100.
6. Туркестанские ведомости. 1917 год 11 июня. – № 64.

Бахтиёр Бўронов
(Наманган, Ўзбекистон)

АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ЖАМИЯТ ВА УНИ БОШҚАРИШ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

IX-XII асрларда Марказий Осиё ҳудудида бутун мусулмон дунёсига ўзларининг асарлари билан танилган, аждодларимизнинг илмий ютуқларини хотирада сақлаб, жаҳон илмий тафаккурининг олдинги қаторига олиб чиққан буюк алломалар етишиб чиққан. Улар олиб борган тадқиқотлар, уларнинг амалга оширган кашфиётлари жаҳон, умуминсоният фани ва маданиятининг олтин хазинасини ташкил этади [1].

Шундай улуғ алломалардан бири Абу Наср Форобий (873-950 йиллар)дир. Ўрта асрнинг бир фанча илмий ютуқлари, умуман, Яқин ва ўрта Шарқ мамлакатларидаги тараққиқпарвар ижтимоий-фалсафий тафаккур тараққиёти унинг номи билан боғлиқ. У ҳаётлик вақтидаёқ «Иккинчи Аристотел», «Шарқ Аристотели», «Муаллимин ас-соний» деган фахрий ном олган эди. Бу унинг илми ва хизматларига берилган юксак баҳодир [2].

Форобий асарлари Шарқ ва Ғарб олимларини ҳалигача билим доирасининг кенглиги билан ҳайратга солиб келмоқда. У фаннинг турли соҳалари бўйича 160 дан ортиқ асар ёзган, лекин кўплари бизгача етиб келмаган.

Форобий «Фозил одамлар шаҳри», «Бахт саодатга эришув йўллари ҳақида рисола», «Давлат арбобининг хикматлари» каби асарларида ўрта аср шароитида Шарқда биринчи бўлиб, жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида таълимот яратган. Бу таълимотда ижтимоий ҳаётнинг кўп масалалари—давлатга бирлашиш хусусиятлари, давлатни бошқариш, давлатнинг вазифалари, инсоннинг жамиятдаги ўрни ва бурчи, умумий бахт саодатга эришиш йўллари, таълим-тарбия, ахлоқ, маърифат, диний эътиқод, уруш ва тинчлик, меҳнат ва бошқалар қамраб олинган.

Форобий инсонни бахт-саодатли қилиш жамиятнинг асосий мақсади эканлигини таъкидлайди ва бунга барча воситалар билан эришиш зарур, бу бахт саодат инсонлар жамоасида амалга оширилиши мумкин деб кўрсатади. Форобий бутун жаҳон миқёсида урушсиз, тинчликка, адолатга, ўзаро ҳурмат ва ёрдамга, ҳамжиҳатликка асосланган, ҳар томонлама етук, барча аҳолини бахт саодатга, илм-маърифатга олиб боровчи ягона идеал инсоният жамоасининг барпо этилишини орзу қилади, барча инсонларни ўзаро ҳамкорликка чақиради.

Форобий асарлари орасида «Фозил одамлар шаҳри» асари алоҳида аҳамиятга эга. Унда жамиятни (инсонлар жамоаси) келиб чиқиши, адолатли жамиятга эришиш йўллари, фозил шаҳар ҳокими ва аҳолисининг фазилатлари, давлат ҳокимияти ва бошқарувчи кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш каби масалалар баён этилган. Бундан минг йилча муқаддам яратилганига қарамасдан, бугунги ўқувчи ҳам бу асардан ҳозирги ҳаётнинг мураккаб муаммоларини ҳал қилишда асқотадиган муҳим фикр ва йўл йўриқларини топа олади [3].

Форобийнинг давлатни бошқариш ҳақидаги фикрлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. У давлатни бошқаришни алоҳида санъат деб ҳисоблайди. Ахлоқ ва фаолиятда изчил, бир нормада, яъни бир меъёрга иш олиб боровчи киши давлат ва мулкда фаол иштирок этувчидир. Фаолиятда топиш санъати раҳбарлик қилиш санъатидир. Алломанинг фикрича, давлат раҳбари шундай санъатга эга бўлиши керакки, у бирон нарсага хизмат қилиш воситаси ҳам, бошқа санъат томонидан бошқарилиш объекти ҳам бўлиши мумкин эмас. Ҳокимлик санъатига бошқа барча санъатлар бўйсунди. Бундай санъатга эга инсонни бошқа ҳеч ким бошқармайди, у комилликка эришган ҳамда амалдаги ақл ва тушунчага айланган. Бундай инсон юксак даражадаги комилликка эришган бўлиши ва саодатнинг чўққисида бўлиши керак.

Унга бахтга эришишга ёрдам берадиган ҳар қандай ҳаракат маълум. У ўз билимини сўзлар орқали яққол ифодалашни ва одамларни энг яхши усуллар билан бахтга йўналтиришни билиши керак. Бундай ҳислатларга эса комил файласуфларгина эга. Бахт-саодатга эришув ва туғма қобилиятларнинг ривожланиши ўз-ўзича бўлавермайди, балки бу масалада қандайдир бир муаллим ёки раҳбарга мууҳтожлик туғилади.

Бошқаларга раҳбарлик қилиш, уларни бахт-саодатга эришув даражасига қўтариш ҳам ҳар кимнинг қўлидан келавермайди. Кимда бировни бахт-саодатга эриштириш, зарур бўлган иш ҳаракат қабиларга руҳлантира олиш қобилияти бўлмаса ва бу иш ҳаракатини бажара олишга қудратсиз бўлса бундай одам сира ҳам раҳбар бўла олмайди.

Баъзи раҳбарлар, бир шаҳарнинг соҳибкори, шаҳар халқи ҳаётига тегишлиишларда тадбиркор бўладилар. Улар бу йил-йўриқ, нормаларни ўтмишда кечган бошлиқлардан ўргандилар, лекин шу билан бирга, раҳбар келажак учун ўтмишдаги расм-русм, йўл-йўриқ нормаларни ислоҳ қилишни лозим ва фойдали топса, турмуш шароити тақозосига қараб уларни ўзгартиради. Шунингдек, ёмон одатларни ўзида ифодаловчи ўтмишни ҳам ўзгартирмоғи керак.

Буюк донишманднинг ушбу сўзлари ҳудди бугунги кун ҳақида айтилгандек. Зеро, мамлакатимизда кечаётган ислохотларнинг босқичма-босқич, инқилобий сакрашлар-у, ларзаларсиз амалга оширилаётгани ўтмиш меросимиздаги барча илғор қадриятлар, нормалар, тамойилларни олиб эски ўз умрини яшаб бўлган, бугунги кун талабларига асло жавоб бермайдиган жиҳатлардан эса қатъиян воз кечилаётган давлатимиз сиёсатининг айнан Форобий, Амир Темури каби донишманд аждодларимиз тафаккури эришган ютуқлар давлат сиёсатидан тобора мустаҳкам ўрин олаётганидан далолат бермоқда. Подшонинг қиладиган ишидан мақсади шу бўлиши керакки, деб ёзади Форобий, у халққа ҳам, ўзига ҳам фойда келтирсин, бу подшо меҳнатининг ғояси ва мазмунидир. Агар подшо халқ бахтининг сабабчиси бўлса, у ўз халқи орасидаги энг бахтли киши бўлиши керак.

Фозил давлат раҳбари, аллома фикрича, қуйидаги туғма табиий ҳислатларга эга бўлиши керак: 1) табиатан нозик, фаросатли бўлиши; 2) комил аъзоларга эга бўлиши; 3) яхши хотирага эга бўлиши, кўрган, эшитган ва идрок этган нарсаларини тавсилотлари билан ёдда тутиши; 4) ўткир зеҳнли, зукко бўлиши; 5) ифодали нутққа эга бўлиши; 6) таълим олишга, билим ва маърифатга ҳавасли бўлиш, ўқиш ва ўрганишда сира чарчамайдиган, машаққатидан қочмайдиган бўлиш; 7) баднафслик, ичкилик ва шахвонийликдан ўзини тия оладиган бўлиш; 8) ҳақиқатни ва унинг учун курашувчиларни яхши кўриш, ёлғондан ва ёлғончилардан нафратланиш; 9) ўз қадрини билувчи ва ор номусли одам бўлиш, туғма олий ҳиммат бўлиш ва улуғ ишларга интилиш; 10) мол дунё кетидан қувмайдиган бўлиш; 11) табиатан адолатпарвар бўлиш; 12) зарур беб билган ҳаракатни амалга оширишда қатъиятли, саботли, журъатли, жасур, мард бўлиш, қўрқоқлик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслик[4].

Форобий давлат бошқарувида қонунлар, меъёрлар ишлаб чиқариш муҳим ўрин тутишини, айти пайтда, уни ҳаётга тадбиқ этиш зарурлигини алоҳида таъкидлаган. Фақат эзгу мақсадларга хизмат қиладиган, барча учун баробар даҳлдор қонунлар, меъёрларгина жамиятда тўқинликларсиз амал қилишини ўқтирган [5].

Юқоридагилардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Форобий фозил шаҳарнинг фозил ҳукмдори тимсолида одамларга ҳақиқий бахт-саодатга эришиш йўллари кўрсатувчи ва комил инсон ғоясини илгари сурувчи

буюк алломадир. Унинг ғоялари Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат қуришда етакчи бўлиб келаётган шаҳар, туман ва вилоятларнинг ҳокимлари ҳамда бошқа раҳбарлар учун ибрат мактабидир.

Шундай қилиб, Абу Наср Форобий инсоният жамияти, унинг келиб чиқиши, бошқариш усуллари ва воситалари ҳақидаги ўз устозларининг ғояларига, илғор назарий меросга таяниб, ўзининг ҳаётий кузатишлари ва мулоҳазалари асосида жамият ва давлатнинг турларини, қўринишларини, давлат ва жамият келиб чиқишининг асосий сабабларини, жамиятда кишиларнинг жамоа бўлиб яшаш қонунларини баён этган.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Тошкент: «Ўзбекистон», 1997. –Б.259.
2. Shasiddinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 1-kitob. –Тошкент: «Sharq», 2010. –Б.226.
3. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-жилд. -Тошкент: Ўзбекистон, 1999. –Б. 90.
4. Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1971. –Б. 301.
5. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. –Тошкент: «Халқ мероси», 1993. –Б.166-167.

Володимир Власов
(Київ,Україна)

ФІЛОСОФІЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розглядаючи соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри філософії глобалізації проф. В.Г. Воронкова зазначила, що глобалізація є історичним процесом, який ще не завершений, а сама глобалізація – це утворення міжнародного правового і культурно-інформаційного поля, інфраструктури міжрегіональних, у тому числі інформаційних обмінів [1].

При цьому дослідниця відзначила п'ять основних факторів особливостей глобалізації ХХІ ст.: системна цілісність світу, зростаюча глобальна стратифікація, технологічна диференціація, системна вестернізація і значне зростання прямих інвестицій [1, С. 9].

Для дослідника питань філософії глобалізації глобалізація – це історичний період, який настав після завершення „холодної війни” при інтенсифікації трансмереживних економічних, політичних, соціальних і культурних зв'язків, трансформації світової економіки і тріумфу американської (європейської) системи цінностей, ортодоксальної ідеології та технологічної революції, нездатності національних держав самостійно вирішувати глобальні проблеми.

Сам процес економічної глобалізації, з точки зору В.Г. Воронкової, це: якісно новий етап розвитку світового простору ринкової цивілізації; етап, пов'язаний з кризою світового капіталізму, переходом від індустріального до постіндустріального та інформаційного суспільств; посилення ролі загального у взаємозв'язках загального, одиничного і особливого, у контексті яких здійснюється вплив глобальних процесів на всіх рівнях і в усіх сферах життєдіяльності суспільства; етап все більш тісної взаємозалежності національних відтворювальних комплексів, зумовлених зростанням масштабів і прискоренням переміщення факторів виробництва, товарів і послуг, грошового капіталу; новий етап розвитку, що відображає у своїй об'єктивній основі загальнолюдські, регіональні, державні інтереси, колективні та особистості, а у суб'єктивному процесі – інтереси світової олігархії; новий етап розвитку при радикальній зміні існуючої системи регулювання міжнародних відносин, формування глобального управління і розвитку світосистемних відносин.

При цьому, В.Г. Воронкова вважає, що теоретико-методологічною основою філософії глобалізації є синергетика, яка для економічних і політичних відносин побудована на основі методології синергетичного історизму. Виходячи з положень методології синергетичної парадигми філософії, В.Г. Воронкова сформулювала дещо відмінне від наведеного у передмові формулювання поняття глобалізації [1. С. 9.] як процесу швидкого формування єдиного загальносвітового фінансово-економічного простору на основі нових, переважно інформаційних комп'ютерних технологій, а в контексті синергетичної методології глобалізація за її визначенням – це процес становлення єдиного взаємозв'язаного світу, у якому народи не відокремлені один від одного, а взаємопов'язані один з одним і детермінуються економічними, фінансовими, політичними чинниками, з'єднуючись в єдиний глобальний світ [1, С.28-29].

Торкаючись світового господарства як єдиного наднаціонального світогосподарського комплексу в контексті соціоекономічних вимірів глобалізації, В.Г. Воронкова виокремила етапи його формування: I. ХVІІ –ХVІІІ ст. – генезис світового ринку; II. ХVІІІ – ХІХ ст. – становлення міжнародного поділу праці; III. ХІХ – ХХ ст. – формування системи світового господарства; IV. Середина ХХ ст. – початок ХХІ ст. – функціонування гео економічної системи. При цьому, В.Г. Воронкова виокремила, крім того, дві підсистеми світового господарства: економічну як систему економічних відносин і правову як сукупність загальних правил підприємницького права і норм господарської поведінки [1, С.29-31].

Розглядаючи Україну в контексті глобалізації та європейської інтеграції, В.Г. Воронкова узагальнила виклики, які стоять перед нашою державою: перехід від „наздоганяючого розвитку” до розвитку на технологічній межі; глобалізація і швидкий розвиток країн, що розвиваються; зміни глобальної структури виробництва (інноваційні зміни виробничих процесів); вплив на країни, що розвиваються, і поява нових лідерів; глобалізація фінансових ринків; зростання попиту на продовольчі товари, енергетичні та інші ресурси.

Виходячи з цього, В.Г. Воронкова сформулювала напрями структурної перебудови України, які стануть вирішальними на шляху країни до ЄС: підтримка макроекономічної стабільності; урахування збільшення невизначеності у постіндустріальну епоху; посилення пріоритету приватних ініціатив; розгортання приватно-державного партнерства; сприяння зростанню продуктивності праці як головної задачі на найближче майбутнє; ефективне вирішення регіональних проблем; розвиток інноваційної економіки як відповідь на виклик; сприяння розвитку конкурентоспроможності як частини структурної політики; подолання корупції; розвиток нових інститутів як стрижень захисту прав на власність [1, С.45-50].

Спираючись в основному на економічну глобалізацію, яка для В.Г. Воронкової якісно відрізняється від взаємозалежної економіки тим, що „мова йде не просто про значно зростаючі об'єми торгівлі”, а про такий „світовий ринок”, який виявляє себе як ринок „єдиної держави” [1, С.17], автор дає два трактування цього поняття:

1. „Це процес небаченого збільшення обсягів міжнародних трансакцій у торгівлі, фінансовій та інноваційних сферах, переміщення інформації, ідей та культурних цінностей, пов'язаних з технологічним обміном ”; 2. Це нова (специфічна) стадія (стан, конкретно-історична форма) процесу інтернаціоналізації або наслідок інтенсифікації дії закону інтернаціоналізації господарських зв'язків різних підсистем світової економіки ”, об'єднавши їх ще в одне трактування, як „процес, що звільняє рух товарів, послуг, капіталів і робочої сили від національних перешкод; правова і економічна основа міжнародного бізнесу ”, або ще: „економічна глобалізація – це процес, що означає формування „*homo esopotims*”, який підпорядковує людську діяльність інтересам грошового нагромадження ” [1, С. 88].

В.Г. Воронкова водночас виокремлює політичну глобалізацію як новий тип міждержавних відносин, характерними рисами якої є: „інтенсифікація економічних зв'язків; наявність жорсткої конкуренції за сфери впливу, поглиблення взаємозв'язків між провідними центрами; поєднання гострої конкуренції із розширенням елементів взаємодії і співробітництва; інтернаціоналізація виробничих зв'язків у високотехнологічних галузях; формування глобальних ринків; інформаційна відкритість; стрімкий розвиток комунікації, що швидкою мірою супроводжується нівелюванням інститутів самоідентифікації націй; інтенсифікація зусиль відносно розв'язання глобальних мереж безпеки ” [1, С.84], а також культурну глобалізацію як процес формування нової глобальної культури, що означає залучення великої частини людства у єдину відкриту систему суспільно-політичних, економічних і культурних зв'язків на основі модерних засобів інформатики і телекомунікацій і водночас відкриває небувалі можливості для прискорення уніфікації та поширення передових технологій тощо, породжуючи безпрецедентні загрози та ризики [1, С. 90- 95].

Повертаючись до поняття „глобалізація” при аналізі системної цілісності економічних, політичних, культурних і національних процесів, В.Г. Воронкова зазначила, що під „глобалізацією” вважається взаємозв'язок процесів інтернаціоналізації економіки, розвитку єдиної системи світового порядку, зміни й послаблення функцій національної держави, активізації діяльності транснаціональних недержавних утворень як нових політичних акторів, формування спільної системи цінностей і принципів міжгрупових відносин ” [1, С.96].

У цілому, ніби підводячи підсумки своїх різнопланових визначень поняття „глобалізація”, В.Г. Воронкова зазначила, що дати чітке і єдине визначення глобалізації складно оскільки глобалізація є історичним процесом, який ще незавершений, і що поняття глобалізація ширше, ніж поняття інтеграції [1, С.96].

Завершуючи монографію, В.Г. Воронкова зазначила:

1. Філософія глобалізації базується на Цілях Розвитку Тисячоліття;
2. Процес політичної глобалізації посилює інтеграційні тенденції у міжнародному розподілі праці;
3. Економічна глобалізація – внутрішнє суперечливе явище з великою кількістю прямих і зворотних зв'язків з тенденцією до утворення всесвітнього інвестиційного середовища та інтеграції національних ринків і капіталів;
4. Економічна глобалізація співпадає з процесами глобалізації, включає систематичне взаємопереплетіння всіх економічних і соціальних зв'язків, передбачає розвиток комунікацій, переміщення товарів, послуг, подій, капіталів, а також розмиває кордони національних держав; сприяє становленню гнучкого і багатоцентрового характеру міжнародних відносин; є процесом інтеграції різноманітних культур у єдину ринкову логіку; це нова (специфічна) стадія (етап, конкретно-історична форма) процесу інтернаціоналізації, в умовах якої глобальна політика зводиться до правил, що необхідні для ринкового обміну [1, С.256-261].

При цьому, оцінюючи наслідки глобалізації для світової економіки (в оригіналі наслідки для глобалізації світової економіки – В.В.), В.Г. Воронкова виокремила п'ять ключових проблем: 1) „глобалізація сприяє подальшому економічному зростанню, особливо країн, що розвиваються; 2) чи підтримує глобалізація макроекономічну стабільність чи її підриває; 3) чи сприяє глобалізація зростанню безробіття; 4) чи посилює глобалізація нерівність доходів висококваліфікованих працівників тільки у розвинених країнах, чи нерівність зумовлена інтенсифікацією дії ринкових сил в усіх кутках світу; 5) як урядові структури всіх рівнів – регіональні, національні і міжнародні – мають можливість застосувати свої владні механізми до глобального ринку, який формується ” [1, С.259].

Література:

- 6.1.1.1. Воронкова В.Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри : монографія /Воронкова В.Г. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2010. – 272 с.

Володимир Власов
(Київ, Україна)

ГЛОБАЛЬНА ЕКОНОМІКА І СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Насамперед слід зазначити, що І.О. Бочан та І.Р. Михасюк, автори підручника „Глобальна економіка”, абсолютно справедливо, на нашу думку, ставлять питання щодо „**необхідності прискорення виділення глобальної економіки**” (виділено нами – В.В.) [1]. Оскільки глобальна економіка є складовою частиною нової науки, яка має назву глобалістика, то це підсилює позицію автора, який разом з академіком НАН України О.Г. Білорусом поставив питання щодо офіційного визнання глобалістики як науки з відповідним її введенням до переліку наукових спеціальностей ДАК МОН України [2].

Оцінюючи глобалізацію і як стан, і як процес, в якому на життя впливає комплекс факторів – від політичних до мистецтва, автори підручника вважають, що найбільш суттєвою формою глобалізації є *глобалізація економіки* [1, с. 15].

Виходячи з цього, автори зазначають, що **глобальна економіка** – це і історичний, і соціальний процес, змістом якого виступає зростаючий взаємозв'язок та взаємозалежність національних економік, злиття національних ринків у єдиний світовий ринок, а глобалізація, крім того, є перспективою розвитку людського суспільства, об'єднання людськості у цілісному світі

[1, с. 23]. Разом із тим, вони навели низку визначень кількох термінів: **глобальне середовище** – це оточення, зовнішня система компонентів, яка діє на елементи світової системи ззовні; **глобальні процеси** – це закономірні, послідовні зміни, розвиток світової системи, перехід від інтернаціоналізації до глобалізації, а **глобалістика** – це сучасна, самостійна галузь науки про загальні, планетарні проблеми нинішнього і майбутнього розвитку людської цивілізації та глобалізації, науки про глобалізм і глобалізацію.

При цьому процеси глобалізації автори запропонували, спираючись на погляди інших дослідників, поділити на дві групи: 1) процеси, пов'язані з розвитком людства, його діяльністю; 2) процеси, які відбуваються на Землі, як об'єкті Сонячної системи [1, с. 27-29].

Утвердження глобальної економіки, на думку авторів, переважно відбувається під впливом низки причин:

- Науково-технічний прогрес;
- Розширення сфери діяльності міжнародних організацій і лібералізація зовнішньої торгівлі;
- Транснаціоналізація капіталу;
- Стандартизація ринків та утворення мегасупільства;
- Глобалізація тіньової економіки [1, с. 30-31].

При цьому автори не долучили до головних причин всесвітню фінансову систему, яка базується на сучасних комунікаційних технологіях, дозволяючи миттєво переправляти мільярди грошових одиниць у будь-який куточок планети.

У цілому глобалізація, за оцінкою І.О. Бочана та І.Р. Михасюка, просувається в циклічно-хвилеподібному ритмі і тому застосування такого підходу є новим напрямом на стику історії та глобалістики. Разом із тим, вони надали коротку характеристику тільки нинішньому процесу глобалізації, який характеризується сповільненням через посилення тероризму та інших негативних явищ [1, с. 47-49]. Повне завершення світової глобалізації, на їх думку, потрібно чекати сотні років [1, с. 56].

Цікаво представлено оцінку міжнародної освіти у XXI ст. через порівняння підходів до неї трьох груп міжнародних організацій та інтеграційних об'єднань: 1. Освіта – суспільний товар (ЄС, Рада Європи, Європейська асоціація університетів); 2. Освіта – основа розвитку сучасної економіки (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури; Світовий Банк); 3. Освіта – товар, що продається та купується (Світова організація торгівлі; Організація економічного співробітництва та розвитку). При цьому автори пропонують розглядати *механізм регулювання інтеграційних процесів у сфері освітніх послуг* як сукупність взаємопов'язаних процесів (розвиток „економік”, заснованих на знаннях, активізація діяльності в рамках міжнародних та регіональних угод зі співробітництва між системами вищої освіти – Болонська декларація, між вищими навчальними закладами – Велика Хартія університетів; розвиток комерційних відносин в освітній сфері; транснаціоналізація освіти) [1, с. 220].

Безсумнівним на даний час є те, що світ переживає зміни великомасштабного, глобального характеру, які охопили різні сфери життя, у тому числі й соціальні. Саме питанням трансформаційних змін соціального розвитку присвячені дослідження професора В.А. Зленко [3], яка зазначила, що процес глобалізації економіки та розвал комуністичного блоку спровокували вибух інтересу до соціальної сфери, а інтеграція національних економік у світову систему не тільки не ліквідувала чи ослабила розбіжності між ними і різноманітні прояви нерівності, а навпаки, зробила їх рельєфнішими з появою нових форм нерівності:

По-перше, економічна нерівність між державами, диспропорція у рівнях прибутків між країнами;

По-друге, незіставність між країнами продовжує існувати поряд з нерівністю всередині держави;

По-третє, спостерігається збільшення незіставності і зростання злиднів у промислово розвинутих країнах, в яких пустили коріння нові, невідомі до цього часу форми злиднів, які в Європі дістали назву „соціальної ізоляції”, а в США – „зростання декласованих верств населення” [3, с. 293-295].

Оцінюючи ситуацію в українському суспільстві, В.А. Зленко зазначила, що в сучасному суспільстві зростає соціальне розшарування населення, зростає бідність і час від часу спостерігається ескалація соціальної напруженості [3, с. 306-309].

Розвиваючи цю проблематику, В.А. Зленко в іншій монографії [4] визначила, що глобалізація формує новий рівень взаємодії між країнами, державами, націями, економічними системами і людьми, а результатом глобалізації стає **формування інтегрованої міжнародної торгово-індустріальної системи**, породжуючи нові вимоги до людини – її освіти, кваліфікації, знань, здоров'я, що потребує значних вкладень у збереження і розвиток людського потенціалу, який є рушійною силою цивілізаційного процесу [4, с. 564].

При цьому, вплив процесу глобалізації на людський розвиток далеко не однозначний і не цілком оцінений, що пов'язано як з позитивними, так і з негативними наслідками глобалізації.

За їх оцінкою, у промислово розвинутих країнах глобалізація економіки змушує проводити швидку і складну структурну перебудову з негативними наслідками для зайнятості, а в бідних країнах може призвести до ще більшої бідності і нерівності, посилюючи політичну і соціальну нерівність між країнами при відсутності тенденції скорочення розриву між багатими і бідними верствами працюючого населення всередині країни [4, с. 566-568].

Більше того, у міру розвитку глобалізації в розвинутих країнах глобальна економічна конкуренція **ставить під загрозу концепцію держави добробуту і суспільства всезагального добробуту** (виділено нами – В.В.). Зазначимо, що ця оцінка В.А. Зленко нині реально простежується у соціальній напруженості, що існує в розвинутих країнах Європи.

Таким чином, все більш очевидними стають загальнолюдські соціальні наслідки глобалізації економіки, коли глобалізація розширює можливості одних країн і людей, створюючи умови для людського прогресу, водночас обмежуючи можливості інших.

Але, на думку В.А. Зленко, негативні наслідки глобалізації не мають характеру об'єктивних неминучих закономірностей, а їх наслідки можна попередити й уникнути за рахунок глобального управління в інтересах суспільства, економіки і збереження довкілля [4, с. 569-571].

Поряд з оцінкою соціальних наслідків глобалізації, В.А. Зленко значну увагу у своїх дослідженнях приділила інноваційним стратегіям соціального розвитку [5].

Зазначаючи, що в сучасних умовах відбувається загострення конкурентної боротьби у межах світового господарства за джерела сировини, дешеву робочу силу, ринки збуту та ін., В.А. Зленко вважає, що національна стратегія повинна бути спрямована на створення та зміцнення конкурентноздатної національної економіки і соціальної політики, тобто в умовах глобалізації конкурентноздатність національної економіки, її соціальної політики, робочої сили та ін. стають одними з найважливіших факторів сучасного розвитку.

При цьому, досягнення конкурентноздатності, за її оцінкою, залежить від багатьох факторів: довгострокова політика у сфері підготовки висококваліфікованих кадрів, прискорений розвиток інформаційно-комунікативних технологій, інноваційна політика, зростання ролі інвестицій в науку, освіту та охорону здоров'я, пожвавлення малого та середнього бізнесу.

Одним із ключових факторів підвищення конкурентноздатності В.А. Зленко вважає інновації, які є динамічним процесом, що втягує до себе нові та традиційні виробництва, створюючи соціальні, політичні та інституційні

формування, ініціюючи не тільки структурну перебудову економічного розвитку країни, а й кардинально коректуючи структуру і потреби міжнародного ринку праці [5, с. 536-539].

За оцінкою В.А. Зленко, на початку XXI ст. в умовах глобалізації особливої уваги на ринку праці вимагали такі проблеми:

- продовження структурних змін в економіці, скорочення зайнятості у сільському господарстві, чорної та текстильної індустрії, зменшення зростання зайнятості у сфері послуг;
- скорочення зайнятості у суспільному секторі та підвищення зайнятості у приватному секторі, особливо у малому бізнесі;
- зростаюче значення неформального сектора зайнятості;
- різкі зміни у професійній структурі робочої сили у зв'язку із зростанням її кваліфікаційного рівня, підвищення вимог до комп'ютерної освіченості;
- низький рівень стабільності робочої сили і безпеки праці;
- зростання неповної зайнятості, розширення структури і довжини безробіття [5, с. 541].

Оскільки соціальна безпека є важливою, то В.А. Зленко звертає увагу на дві принципово важливі сфери – нерівність і нестабільність. При цьому, якщо глобальна нерівність має два виміри: нерівність між країнами і нерівність всередині країни, то нестабільність фінансових ризиків і нестабільність економічної активності, на нашу думку, кордонів не має [5, с. 542-543].

Торкаючись проблеми України, В.А. Зленко виокремила соціальні загрози в соціальній та гуманітарній сферах:

- невідповідність програми реформування економіки країни і результатів їх реалізації визначеним соціальним пріоритетам;
- неефективність державної політики відносно трудових доходів громадян, подолання бідності й збалансованості зайнятості працездатного населення;
- криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення, погіршення стану здоров'я населення;
- поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб;
- загострення демографічної кризи;
- зменшення можливостей отримання якісної освіти представниками бідних прошарків населення;
- прояв моральної і духовної деградації нації;
- зростання дитячої та підліткової бездоглядності, безпритульності, бродяжництва [5, с. 561].

Література:

1. Бочан І.О. Глобальна економіка: [підручник] / І.О. Бочан, І.Р. Михасюк. – К.: Знання, 2007. – С. 14.
2. Білорус О. Глобалістика – нова синтетична наука / О. Білорус, В. Власов // Вісн. нац. акад. наук України. – 2010. – № 3. – С. 17 – 26.
3. Глобальні трансформації і стратегії розвитку / [Білорус О.Г., Лук'яненко Д.Г., Зленко В.А. та ін.]. – К.: ІСЕ МВ, 1998. – 416 с.
4. Глобальна безпека розвитку: монографія / [Білорус О.Г., Гончаренко М.О., Зленко В.А. та ін.]. – К.: КНЕУ, 2001. – 727 с.
5. Глобальное конкурентное пространство: монография / [Белорус О.Г., Пахомов Ю.М., Зленко В.А. и др.]: рук. авт. кол. и науч. ред. О.Г. Белорус. – К.: КНЭУ, 2008. – 720 с.

Саодат Давлатова
(Тошкент, Ўзбекистон)

АНЪАНАВИЙ МИЛЛИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИҚДА РАМЗЛАР СЕМАНТИКАСИ

Ўзбек миллий ҳунармандчилигида шакл ва безак семантикаси масалалари нафақат санъатшунослик балки, этнологиянинг айрим масалаларини ўрганишда ўзига хос муаммолардан бири ҳисобланади. Айниқса, ҳунармандчилик, яъни халқ амалий санъатида ҳар қандай тасвир ва ранг маълум бир маънога эга бўлган. Шунингдек, уларда акс этган рамзлар, тасвирлар, элементларда ифодаланган кишиларнинг табиат ҳодисалари ҳақидаги мураккаб дунёқарашини акс эттирган. Безак, ашёлар, кашталар табиат ҳодисалар тўғрисидаги рамзларнинг унутилган жиҳатларини вақтлар ўтиши билан ўзида сақлаб қолувчи хусусиятга ҳам эга бўлади. Бу шакл ва семантик тасвирлар ўзида шу қадар кўп ахборотни жамлайдики, вақти келиб уларни тавсифлаш ва тасвирлаш керак бўлади.

Амалий безак санъатида ҳам тасвирланган нақшлар шунчаки шакл бўлиб қолмасдан, балки муҳим этнографик манбалардан бири ҳам саналади. Ушбу нақшлар халқнинг диний тасаввурлари ва эътиқодлари билан бевосита боғлиқдир. Нақшлар ўз хусусиятларига кўра қуйидаги турларга бўлинади: геометрик, ўсимлик шаклидаги, зооморф (ҳайвон шаклидаги) ва антропоморф (одам) нақшлар [1, с. 12]. Улар орасида зооморф нақшлар ўз ичига ҳақиқий ёки ҳаёлий жониворларнинг услубий тасвирини олади (бундай нақшлар одатда, “ёввойи” услуб деб ҳам номланади). Зооморф нақшларни айниқса, тўқимачилик ва каштачилик буюмларида кўп учратиш мумкин.

Заргарлик буюмларнинг композицияларида ҳам антропоморф, зооморф ва ўсимликсимон нақшлар тасвири ифодаланган. Вақт ўтиши билан шаклларнинг асл рамзий моҳияти ўзгариб, фақатгина чиройли нақш сифатида қарала бошлади [2, с. 99-100]. Шу ўринда кўчманчи халқларда кенг тарқалган нақшлардан бири шохлар билан безатилган ромбли ҳосимон нақш эди. Бу нақшларнинг машҳурлиги эса уларнинг генетик яқинлигидан далolat беради [3, с. 178]. Бу услуб кейинчалик ўтроқ - зироаткор жамоаларда ҳам кенг тарқалган.

Ўрта Осиё халқлари уй-рўзгор буюмларида кўчқор шохига ўхшаш нақшлар кўплаб учрайди. Кашталардаги кўчқор шохига ўхшаш нақшлар хусусида шундай фикрларни билдирган: “Нақшларда асосан кўчқорнинг битта белгисини унинг шох ифодаланган. Бундай нақшлар Ўрта Осиёнинг маҳаллий ўтроқ ва кўчманчи халқларида “кўчқорак”, Фарғона водийсида яшовчи қирғизларда “Қайқалак”, Нурота ўзбек туркманларида “мўйиз”, туркманларда “чоч бўйиз” деб аталган. Бу нақш икки спиралнинг қайрилган кўринишидан иборат бўлиб, нақш композициянинг марказий қисмига туширилган [4, с. 78]. Қўй шох икки қўй култидан келиб чиққан ҳолда ишлатилганлигига

шак-шубҳа йўқдир. Умуман олганда, қадимги диний тасаввурларга кўра, қўй ҳимояловчи жонивор ҳисобланган. Қўй ўзи инс-жинслар ва ёмон кўзларга қарши ҳимоячи ҳисобланган [5, с. 315]. Қўчқор шоҳлари тасвири “ёвуз” кучлардан ҳимоя вазифасини бажарган. Уларни ёғочдан тайёрлашиб, болалар ва қизлар бош кийимларига тикиб қўйишган. Пишитилмаган тандир сиртига ҳам қўчқор шоҳларининг рельеф тасвири туширилган. Кўриниб турибдики, эндиликда жониворнинг ўзи эмас, балки унинг маълум бир тана қисми ҳимоя воситасига айланган [6, с. 87]. Сурхондарё вилояти Бойсун тумани ҳунармандлари тикаётган дўппиларида ҳам ҳозирда қўчқор шоҳлари тасвири учрайди. Бу ҳам инсонни ҳар қандай балолардан асровчи магик қудрат белгиси сифатида тушунилади [7, б. 8]. Қашқадарёда ҳам ёш келин-куёвлар чимилдиғига ёки яшайдиган уйи хонасига қўчқор шоҳи нақши туширилган сўзаналар осиб қўйилган. Уларни илиб қўйишдан мақсад, ёш келин-куёвни турли инс-жинслардан асраш бўлган [8, б. 10]. Қолаверса, бу амалий ҳунармандчилик маҳсулотларини осиб қўйиш безак вазифасини ҳам бажарган. Ва бу анъана ҳозирга қадар Қашқадарё қишлоқлари аҳолиси орасида сақланиб қолган.

Умуман оганда, чорвачилик билан шуғулланувчи қабилалар орасида илоҳий кучлар анъанавий тарзда тотем (қабила сиғинадиган мавжудот ёки буюм) жонивор ва қуш деб тушунилган. Шунинг учун уларнинг жойнамози меҳробли пештоқи остида, гиламларида қўчқор шоҳи ёки қушлар тирноғи тасвирини тез-тез учратиш мумкин. Тотем ҳайвонларнинг рамзий белгилари уларнинг илоҳий кучига ишонч шартли берилганлигига ишорадир [9, б. 15]. Айниқса, халқ гиламлари нақшлари мазкур анъанавий мавзулари, шунингдек, хотиржамлик ва бахт тушунчалари билан боғланиб кетади. Айниқса, Қашқадарёда гиламчилик анъаналарида бу кўпроқ сезилади.

Ўзбек кўнғирот уруғларига хос кашталарда асосан зооморф тасвирида бўлиб, асосан қушлар тасвири туширилган. Бу тасвирларни чеварлар товус нусха деб атайдилар [10, б. 7].

Ўзбекистон ҳудудидан топилган археологик, этнографик топилмалардаги тасвирлар ўша даврда мавжуд бўлган тотемизм ҳақида тўлиқ маълумот беради. Масалан, илон эзгулик ва ёвузлик ибтидоси рамзи бўлган [11, б. 39]. У бойлик ва хазина соқчиси, хонадон ва оила ҳимоячиси ҳисобланган. Илонларнинг жуфт тасвирлари қоя тошларидаги расмларда, тошдан ва металлдан ишланган турли нарсаларда сақланиб қолган. Илонлар тасвири туширилган бутрама кумуш билакузуклар кўплаб топилган. Билакузукларнинг илк шакллари икки илоннинг чирмашиб чиқиб, бир-бирига юзланиб турган шаклидандан иборат. Илонларнинг жуфт тасвири санъатда ўз маъносига эга бўлиши керак. Балки улар инсон ҳаёти ибтидосининг эркак ва аёл жинсидан бошланганига ишорадир. Бу кумуш билакузуклар аёллар ва болаларнинг кўздан сақловчи воситалари бўлган бўлиши эҳтимолга яқин. Ўзбекистон тарихи ва маданияти музейида тошдан ишланган ва икки илоннинг бурама шаклига эга тақасимон кўринишидаги амулет сақланади.

Ўзбекистон қадимий санъатида буқанинг, оҳунинг, тоғ эчкисининг образлари кенг қўлланилган бўлиб, улар табиат ва коинот кучлари рамзи бўлган. Шернинг тасвири қудрат ва мардлик тимсоли сифатида кенг тарқалган. Азалдан ўлкада баъзи қушлар муқаддас ҳисобланган. Хўроз, товус ва қирғовул “қуёш қушлари” ҳисобланган. Бургут тасвири куч ва ҳокимиятни ифодалаган. Қирғовул, товус, каптар ва каклик, кўпинча, бахт қуши сифатида тасвирланади. XI аср туркий халқлар амалий санъати наъмуналарида учрайдиган Анқо (бошқача номи Ҳумо) қуши ҳам шундан далолат беради. У қадимдан туркий халқларининг оилани муҳофаза қилувчи сеvimли тимсоли бўлиб, яратувчи аёл зоти ва барака маъбудасини ифодалаган.

Аждодларимиз қушларни муқаддас деб билишган ва уларни “қуёш мавжудотлари” ҳисоблашиб, қушларга ҳам ҳосилдорлик рамзи сифатида қарашган. Исломгача бўлган даврда Ўрта Осиёда аёллар ўз тақинчоқларига қуш патлари ва тирноқларини қадаб юришган. Улар илоҳий кучлар билан боғланиш имконини беради деб тушунилган ва қаралган. Таъкидлаш жоизки, фақат бош кийимни ва сочларни турмаклашда қўлланиладиган тўғноғич, заргарлик буюмларига қуш патлари қадаб юрилган. Бир тутам қуш пати бош учун энг яхши безак саналган. Бу қадимги одамларнинг ташқи кўринишида қушларга ўхшаш интилиш борлигидан далолат беради. Айни ҳодиса инсониятнинг энг қадимги диний эътиқоди билан бевосита боғлиқ [12, с. 284]. Заргар усталарнинг тақинчоқларида қушлар тасвирининг ифодаланиши қадимдан халқнинг маънавий дунёқараши билан боғлиқ бўлган. “Қуш, - деб таъкидлайди Л.Ремпель, - кишиларнинг борлиқни ва табиатни ҳис қилишини ўзига хос образли белгиси, рамзидир. Унда кишиларнинг ақлий ва руҳий олами, туйғулари, дунёқараши акс этади. Ҳар бир давр ва ҳар бир амалий санъат тури учун унинг ўзига хос бадий шакли мавжуддир” [13, с. 31].

Дунган заргарлари нишон ва халқлар илгинган, баъзиларига асровчи рамзлар сифатида “тумор” ва турли ҳаракатларни ифодаловчи фантастик ҳайвонлар шакли осилган, занжир кўринишидаги кумуш бўйин тақинчоқларини ясашгани маълум. Шунингдек, усталар хўроз, капалак шаклидаги сирғалар, қурбақа кўринишидаги узуклар ва ўйма нақшлар туширилган қўйма билакузукларни ҳам зўр маҳорат билан ясашган [14, б. 20].

Заргарликда ишлатиладиган энг қадимги тасвирлардан яна бири қўл, бош тасвирларидир. Албатта, қадимда ҳам одамлар қўли инсоннинг ишлаш қобилиятини асоси деб билишган. Қўл шаклидаги туморлар насронийларда “Мариянинг қўллари”, мусулмонларда “Биби Фотиманинг қўллари”, бобилликларда “Иштарнинг қўллари”, қадимги мисрликларда “Исиданинг қўллар” деб аталган. Д.Фахретдинованинг таъкидлашича, “тақинчоқ безак ашёларида ифодаланган бош тасвири ғунча, донга ўхшаш бўлганлиги боис, уни ҳаётнинг бошланиши, табиатнинг гуллаб-яшнаши рамзи деб ҳисоблаш мумкин. Тақинчоқлардаги қуёш, юлдуз сингари самовий жисмлар тасвири эса кишиларга мева инъом қиладиган табиат кучлари рамзи ҳисобланади [2, б. 9].

Ўрта Осиёда ҳам бошқа малакатларда бўлгани сингари қуёш шар ва доира шаклида тасаввур қилинган ҳамда шар, доира, юлдузлар ва бошқа осмон жисмлари тасвири билан ёнма-ён акс эттирилган. Кўпинча эса, айлана ва шар шакли ромб ёки тўпбаргул шакллари билан бир жойда кўрсатилган.

Қашқадарёнинг араби гиламларида кўплаб ой, юлдуз сингари осмон жисмлари тасвири кўрсатилган. Бу арабларнинг исломгача осмон жисмларига эътиқод қилишгани билан боғлиқ. Араб гиламдўзлигида қизгилаам алоҳида ўрин тутаяди. Бу гилам ҳар бир оилада муқаддас ёдгорлик сифатида сақланган. Ушбу гилам ёш оилани ёмон кўздан, суқлардан асрайдиган муқаддас рамзлар билан безатилган. Жумладан, мазкур гиламчада икки қушнинг услублаштирилган шакли туширилган. Бу икки қуш рамзида эр ва хотин назарда тутилган бўлиб, ушбу рамз бахтли турмуш ва авлодлар давомийлигини билдиради.

Ўсимликсимон нақшлар кам сонли мавзуларни қамраб олган бўлиб, асосан меъморчилик, қулолчилик, каштачилик ва гиламдўзликда кенгрок қўлланилади. Жумладан, илмий тадқиқотларда анор рамзи кўп ўрганилган. Ушбу рамз бу ҳудудда ривож топган деҳқончилик маданияти ва у билан боғлиқ удум, маросимлар билан боғлиқ. Анор ҳосилдорлик рамзи ҳисобланган. Ҳосилдорлик худоси Анахита ҳам қўлида анор шохчасини ушлаб турган ҳолда тасвирланган. Хитойликлар ҳам анорга алоҳида аҳамият беришган. Анор тасвири эркак авлоднинг рамзларидан бири ҳисобланган (кўп дон – кўп фарзанд, кўп ўғил деб тушинилган; дон ва болалар – бир иероглиф – цзи билан ифодаланган). Шунинг учун никоҳ тўйида келиннинг сепида анор тасвири туширилган соч тўғноғич

бўлиши албатта шарт саналган [2, б. 11]. Рамзлар маъносидаги бу ўхшашлик қадим замонларда ушбу ҳудуддан Буюк ипак йўли ўтганлиги ҳамда мустақкам маданий ва этник алоқалар бўлганлиги билан боғлиқдир. Анор дарахти Хитойда ўрта асрларда пайдо бўлганлиги назарда тутилса, анорга боғлиқ удумлар Ўрта Осиёдан Хитойга ўтганлиги аёнлашади. Каштачиликда асосан ўсимлик – ислимий нақшлар, уларга қўшимча қушлар, ой, қуёш тасвири, гуллар, ғунчалар, мураккаб комбинацияли нақшлар, бундан ташқари, ёмон кўздан асраш мақсадида пичоқ, қилич тасвирлари ҳам тикилган.

Қадимги Эронда ҳам бош кийимларга дарахт, барг тасвирини тушириш анъанага айланган. Барг қадимдан ҳаёт ва табиатнинг уйғонишининг рамзи ҳисобланган [15, б. 9].

Ўзбек миллий сўзаналарида, зардеворларда тасвирланган лола гуллар, жуфт қушлар, гуллар ўсиб чиқаётган новдалар ҳам ўзига хос локал семантик тасаввур уйғотган. Айниқса, бундай сўзаналар келин-куёвлар хонасига - чимилдиққа яхши ниятлар билан яъни, ҳаёти бахтли бўлиб, гулларга тўлиб, доимо жуфт-жуфт бўлиб юрсинлар деб осиб қўйилган.

Бундан ташқари, кўнғиротларнинг каштали бўғжомаларидаги нақшларда, асосан, улардаги тинчлик ва тотувликдан дарак берувчилик ҳиссини уйғотувчи ўсимликлар битилган нақшлар билан безатилиши диққатга сазовардир [10, б. 8]. Ҳунармандчилик буюмларидаги тасвирларда акс эттирилган ойнинг ўроғи шакли ҳайвонат олами билан қуёш айланаси эса ер, ўсимлик ва инсоният дунёси билан боғланганлигини билдиради. Қолаверса, бу семантик рамзларда халқнинг мафкуриси, юксак маънавияти, асрий анъаналар, урф-одатлари, диний ва дунёвий дунёқараши, турмуш тарзи, ҳўжалик фаолияти ҳам акс этиб, ўтган аждодларнинг ўлмас меросига асосланади.

Хуллас, ҳунармандчилик буюмларидаги нақшлар даврлар ва жамиятнинг барча қатламлари учун хос маънавий олам ўртасидаги боғлиқлик мавжудлигини билдириб туради. Улар ислом анъаналари, шунингдек, миллий маданий – тарихий жараёни кўрсатиб турадиган абадий манба бўлиб қолади.

Адабиётлар:

1. Гуль Э. Диалог культур в искусстве Узбекистана. – Т. 2005.
2. Фахретдинова Д.А. Ювилерное искусство Узбекистана. Ташкент, 1988.
3. Вайнштейн С.Н. Мир кочевников центра Азии. – М., Наука, 1991.
4. Сухарева О.А. Орнамент декоративных вышивок Самарканда и его связь с народными представлениями и верованиями (вторая половина XIX – нач. XX в) // СЭ. 1983. № 6.
5. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969.
6. История материальной культуры народов Узбекистана. – Т., 1961.
7. Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти. Бойсун туман кишлоқлари. 2011.
8. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти. Ғузур тумани Яргунчи кишлоғи. 2010.
9. Элмира Гул. Жойнамоздаги рамзлар // San"at. 2001. № 3.
10. Носирова З. Бойсун нақшларида баҳор ифори // Мозийдан садо. 2008. №1.
11. Сирождидинов Ш. Дин ҳақида суҳбатлар // Ёшлик. № 1. 2008.
12. Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М., 1975.
13. Ремпель Л.И. Цепь времен (Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии). Ташкент. 1987.
14. Левтеева Л. Дунган либослари ва тақинчоқлари // San"at. 2005. № 3-4.
15. Лунеева В. Ўзбекистонда бош кийимлари беаги тарихидан // San"at. 2005. № 3-4.

Даврон Мамажонов
(Наманган, Ўзбекистон)

ХІХ АСР ОХИРИ-ХХ АСР БОШЛАРИДА НАМАНГАН ШАҲРИДА МАОРИФ СОҲАСИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

Туркистонни босиб олган подшо Россияси Маҳаллий аҳолининг маданий эҳтиёжларини қондириш масаласида ҳам мустамлакачилик сиёсатида тўла амал қилди. Бу борадаги сиёсат маҳаллий аҳолининг маънавий ҳаётига аралашмаслик йўли деб кўрсатилган бўлса ҳам аслида руслаштириш, миллий маданият ривожланишини бўғиш билан боғланиб кетган эди.

Россия ҳукуматининг маҳаллий аҳолини замонавий билимлар билан таништирувчи мактаблар очишга, маданий-оқартирув муассасалари қурилишига, санитария ишларини яхшилашга ҳам асло эътибор бермади. Эски мактабларда ўн йиллаб ўқиган болалар фақат ўқиш ва ёзишни ўрганиш, қуръонни ёдлаш билан чегараланиб, фаннинг бошқа соҳалари бўйича юзаки билим олиш билан чекланар эдилар.

1900 йилда Фарғона вилоятида 2316 та диний мактаб бўлиб, уларда 24690 ўғил ва 6559 қиз болалар ўқиш эди. Бу ҳолат ҳақида К.К.Пален шундай деб ёзади: «Улар ҳаммаси маҳаллий аҳолининг диний ҳаётига аралашмаслик сиёсатини олиб бордилар. Шу сабабли ҳам мактаб воситаси билан бирор-бир маърифий тадбирни ўтказмадилар. Ўлкадаги мактаблар Туркистон Россияга қўшиб олинишидан олдин қандай бўлган бўлса, шу ҳолатда ҳам кетаверди.

Ўқув юртлари бошқармаси Россия халқ маорифи Вазирлиги ва Туркистон генерал-губернаторлигига бўйсунар эди. Ўқув юртлари бошқармасига қуйидаги муассасалар қарашли эди. Бунга: 1. Ўқитувчилар институти (Тошкент). 2. Гимназиялар (Тошкент, Верний), 3. Гимназияларга яқин бўлган ўқув юртлари (ўлкадаги барчаси). 4. Билим юртлари (барчаси). 5. Мактаблар (барчаси). 6. Хусусий мактаблар (барчаси). 7. Миллий ўқув юртлари (мактаб ва мадрасалар) киради.

Рус ва миллий мактабларнинг барчаси Туркистон генерал-губернаторининг бевосита назорати остида бўлган. Ўлка губернатори ҳузурида халқ билим юртлари инспектори хизмат қилган. Инспектор Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бошқармасини бошқарган.

Халқ билим юртлари инспекторининг вазифаси қуйдагилардан иборат эди: миллий ва рус ўқув юртлари очиш ва янгисини қуриш, молиявий масалалар, ходимларини ишга қабул қилиш ва озод қилиш, ўқув юртларини тафтиш ва назорат қилиш, ҳисоботлар тузиш. Барча қилинган ишлар бўйича бош инспектор бевосита генерал-губернатор олдида, генерал-губернатор эса халқ таълими Вазирлигига ҳисобот топширар эди.

Ўлка ўқув юртлари бош инспектори қошида девонхона бўлиб, у котиб ва котиб ёрдамчисидан иборат эди. Девонхонага ўлкадаги барча ўқув юртлари ҳақидаги ахборотлар (ёзишмалар, ҳисоботлар) келиб тушар эди. Ҳар бир вилоятга халқ билим юртлари инспекторлари тайинланар эди. Улар бош инспектор олдига вилоятда амалга оширилган ишларга жавоб берадилар. Миллий билим юртларини назорат қилиш учун 1890 йилда ўқув юртларининг 3-инспектори лавозими таъсис этилди. 1895 йилда бу лавозим тугатилди. Ҳар бир ўқув юрти, гимназия, билим юрти ва бошқаларга директор ва инспекторлар тайинланар эди. Ўқув юртлари бошқармаси 1918 йилда ўз фаолиятини тўхтатди. Туркистон босиб олинган, бу ерда мустамлакачилар ўзларининг рус-тузем мактабларини оча бошладилар.

Фарғона вилоятининг 1890 йилгача бўлган маълумотида кўрсатилишича, Фарғона вилоятида шу даврда II та рус билим юртлари бўлиб, Қўқон, Наманган, Андижон, Ўш вилоятларида 5 та рус-тузем мактаби бор эди.

Рус-тузем мактаблари 1886 йилда эски Марғилон, Қўқон, Наманган, Андижон ва Ўшда очилди. Империя манфаатларини кўзлаб, ўлкада рус ва маҳаллий халқ болалари учун ташкил этилган рус-тузем мактаблари замирида босқинчиларнинг ғаразли мақсадлари ётар эди. Ўлкадаги дастлабки рус-тузем мактаблари «...улкан руслаштириш режасини амалга оширишда мактаб катта аҳамият касб этиши лозим» деган нуқтаи назар билан иш тутувчи генерал-губернатор Розенбах даврида очилди [1]. Илғор зиёлиларимиз ўша даврдаёқ маккорона сиёсатни англаб етдилар. Туркистон жадидлари раҳномоси М.Бехбудий бу мактабларнинг очилишидан кўзланган мақсадларни бундай изоҳлаган эди: «... Эски ҳукумат зоҳиран бизни маданий қилмоқ учун русско-туземний» исмида бизнинг учун мактаблар очиб ўз фахмларича бизни дунё ва охиракетинг бахти, яъни носорон (хрестиян) келтургон миссионерларга топширдилар. Бу мактабларга зоҳиран мусулмон муаллимидан тайин этиб, 15 сўмдан 25 сўмгача вазифа берадилар. Албатта, бу пулга ҳеч муқтадир киши муаллимлик қилмас эди. Дигар бошқа тарафдан хуфия ва приказлар ила бу мактаблардаги мусулмон болаларини оз таълим бермоққа ва боқадри инсон умрини зое ва ўзини ҳайвон қилмоққа фармоиш қилардилар...».

Юрт истиқлолини ва тараққиётини замонавий билимлар билан қуролланган етук мутахассисларсиз тасаввур эта олмаган жадидлар шу мақсад йўлида XIX аср охирида бутун Туркистонда, хусусан Наманганда ҳам янги усул мактаблари очиб зарурлигини англадилар ва уларни ташкил этиш учун ҳаракат бошладилар.

Туркистон халқлари турмушидаги ҳар бир янгилик мустамлакачи маъмурлар назаридан четда қолмаган, албатта. XX аср бусағасида ўлкамизда янги усул мактабларнинг пайдо бўлиши ҳам уларни ғоятда ташвишга сола бошлади. Халқ маорифи соҳасида ҳукумат рус тузем мактаблари билан ёнма-ён, янги усул мактабларининг пайдо бўлиши сира кўз юмиб бўлмайдиган ҳол эканлиги, бу мактаблар замон талаблари асосида келиб чиққанлиги «Туркестанские ведомости» газетасининг 1909 йил 1 сониди таъкидлаб ўтилади.

Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бош назоратчиси О.Керенский 1909 йил 12 январда ва 1910 йил 27 январиди Фарғона вилояти ҳарбий губернаторидан янги усул мактаблари уларнинг очилиши сабаблари қачон ва қим томонидан очилгани ҳақида маълумот беришини сўрайди.

Фарғона вилоят ўқув юртлари инспектори С.Егоров Туркистон ўлкаси ўқув юртлари инспекторига бундай мактаблар дастлаб рухсатсиз ва яширин суръатда очилганлиги ҳақида маълумот беради. Шу билан бирга, у бу мактабларнинг ёпилиши ёки фаолиятининг таъқиқланиши маҳаллий аҳоли орасида кескин норозиликнинг келиб чиқишига олиб келиши мумкинлигини таъкидлаб ўтади. Янги усул мактабларининг ёпиш учун қонуний асос бўлмаганлиги сабабли, улар учун алоҳида дастур ва қонун ишлаб чиқишни таклиф қилади.

Фарғона вилоятидаги дастлабки янги усул мактаби Наманганда Исҳоқхон Жунайдуллохонхўжа ўғли (Ибрат) томонидан очилади [2].

Исҳоқхон Ибрат (1862-1937) 1878-1886 йиллари Қўқоннинг Муҳаммад Сиддиқ Тунқатор мадрасасида таълим олади. Ўша кезлари у Боғчасаройда нашр этиладиган «Таржумон» газетаси сонлари билан ҳам мунтазам танишиб турган. Ушбу нашр орқали у янги усул мактабининг афзалликлари, таълим усуллари, дарсхоналарнинг тузилиши ва дарсликлари ҳақида маълумот олиб борган. Мадрасани тамомлагач 1886 йил Тўрақўрғонга қайтади ва товуш усулига асосланган янги мактаб очади. Лекин мактаб тез орада ёпиб қўйилади у 1907 йилга келиб, иккинчи бор мактаб очади унинг мактабида европа тилларидан ҳам дарслар ўтилган [3].

Маълумотларга кўра, 1908 йилда Фарғона вилоятида 30 та янги усул мактаби бўлиб, унда 1300 дан ортиқ ўқувчи ўқиган [4].

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Россия Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг ва ҳокимият большевиклар қўлига ўтгандан сўнг ҳам Совет ҳукумати раҳбарлари барча динлар қатори ислом динига, унинг асосий таянчи бўлган мусулмон мактаб ва мадрасаларига нисбатан зиддиятчи ва очиқдан-очиқ зўравонлик сиёсатини олиб борди.

Совет ҳокимиятининг даҳрийлик ва улуғ давлатчиликка асосланган миллий сиёсати натижасида мусулмон мактаб ва мадрасалари, уларни вақфлари маъмурий йўллар билан тугатилди.

Наманган шаҳар хўжалик бошқармаси Наманганда билим юрти очилишини сўраб Туркистон ўлкаси ўқув юртлари Бошқармасига мурожаат қилиши натижасида 1909 йилда уч синфли Билим юрти очилади. Бунинг учун 11500 сўм маблағ ажратилган. Билим юртида дастлаб учта ўқитувчи ишлайди. 1910 йилга келиб мазкур билим юртига яна бир синф қўшилади. 1914 йилда билим юртида ўқиш ҳақи 8 сўмдан 12 сўмгача оширилади.

Наманган маърифатпарварлар жамиятининг талабини ҳисобга олиб, 1913 йил кузидан бошлаб иккинчи разрядли аралаш типдаги уч синфли яна бир ўқув юрти ташкил этилди. Шу даврга келиб аёлларнинг мактабда ўқишлари муаммоси кўтарилган бошланди. Боғчасарой шаҳрида чиқадиган «Олами нисвон» журналининг 1906 йилги сонларидан бирида босилган Фотиҳа Макаеванинг мақоласи ўша даврнинг энг ҳарактерли воқеаларини қамраб олган эди. Мақолада Наманганда маҳаллий халқ илм олиши учун дастлаб нималар қилиш кераклигини ёзилиши билан бир қаторда, ўзбек хотин-қизлари илм-маърифатга ташна эканликлари ўз ифодасини топди. У 1905 йил сентябр ойида Сардоба даҳасида аёллар учун биринчи мактаб очишга эришади. 12 йил мобайнида Фотиҳа опа кўпгина қизлар ва аёлларни хат-саводини чиқаришга муваффақ бўлди. Фотиҳа Макаева 1937 йилгача Наманган шаҳрида ўқитувчи қилиб, жуда кўп шогирдлар етиштирди.

Бироқ, шуни таъкидлаш лозимки, Россия ҳукуматининг Туркистондаги маҳаллий миллат ёшларини ўқитиш соҳасидаги сиёсати барча соҳаларда бўлгани каби мустамлака характерига эга эди.

Шундай қилиб Наманганнинг XIX аср охири-XX аср бошларидаги маданий ҳаётида мустамлакачиларнинг тиш-тирноғи биноан қаршилиқ кўрсатишига қарамай бир қатор ижобий ўзгаришлар юз берди. Ҳурматли Президентимиз таъбирлари билан айтганда, улар «Миллатни ўзига қарам қилмоқ мақсадида, унинг маданиятига чанг солмоқчи бўлдилар. Лекин уларнинг бу ёвуз ниятлари амалга ошмади. Чунки буюк тарих ва бой маданиятга эга бу халқни ҳеч қим қарам қила олмайди, бу тарихий ҳақиқатдир». Маданий ҳаётнинг ҳар бир соҳасига қарамайлик, хох у маориф бўлсин, матбаачиликми, адабиёт ва санъат, ёки архитектура ва меъморчиликни олмасизми, барча

соҳаларда мустамлакачиларни ўйлаган мақсадларига қарши ўлароқ, ривожланиш ва ижодий ютуқларга эришишни кўришимиз мумкин.

Адабиётлар:

1. Ризаев Ш. Жадид драммаси. –Т.: Шарқ. 1997. –Б. 38.
2. Воҳидова К. Исҳоқхон Ибрат //Фан ва Турмуш. 1995. № 4. –Б.26-27.
3. Носиров О. Маъмуров М. Ўзбек адабиётининг муҳим саналари. Наманган: Наманган Давлат Университети. 1993. –Б.124.
4. Умаров А. Культурная жизнь Ферганской долины во второй половине XIX-начале XX вв. Автореф: дис.к.и.н.-Ташкент. 1985. –С.15.

Кенжебек Жылкыбаев
(Астана, Казахстан)

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ МЕН ТАРИХИ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

"Би" сөзінің этимологиясы жайлы қазіргі күні бірауызды келісіліп-пішілген тұжырымды пікір жоқ. Бұл мәселеге алғаш көңіл аударған Ш. Уәлиханов "би" сөзінің түбірін көне түркінің "бек" және "бей" сөздеріне тіреп, оның негізгі мағынасы "сотты" білдіретінін атап көрсеткен-ді [1.87]. Мұнан кейінгі уақытта А. Леонтьев "би" сөзін "билеу" етістігінен туындата келіп, оның "басқарушы" мағынасында қолданылғанын айтса. В.В.Бартольд "би" төркіні "бек" лауазымының нұсқасы, осман түркілерінде бұл термин "бем" формасында қолданылып, біріншіден, қара халықтан да, билеуші әулеттен де бөлек тұрған "шонжарларды", екіншіден, тайпа немесе рудың жетекшісі ретінде князьды, үшіншіден сөздің кең мағынасында кез келген "басқарушыны" білдіреді дейді. В.В.Бартольд төрізді В. Радлов та "би" сөзінің үш түрлі мағынасын келтірген болатын: "би" - князь, патша (царь), қожайын (господин); "би" - сот (судья); "би" - дана, шешен. Кеңес дәуірінде жарық көрген кейбір сөздіктерде "би" ұғымы осы В. Радловқа негізделіп отырып "билеуші, қожайын, көсем, князь" мағынасында түсіндіріледі [15.30]. Құрбанғали Халид "Ғы — бектен, бек — бұюктен" қысқарған атаулар. "Бұюк — үлкен, зор" мағынасында айтылған" дейді [120]. Кейінгі зерттеушілер арасында мұндай тұжырымды О. Сүлейменов қайталайды [4,54].

Аталмыш терминнің шығу төркініне байланысты С. Аманжолов айрықша көзқарас ұстанады. Оның ойынша, "берік" (мысалы, "ақылға берік" мағынасында айтылатын) сөзінен "бек" ("бек мықты"), ал одан "би" сөзі туындайды. Ендеше, "бек" сөзі - белгілі, танымал, бекзат ұғымын, ал "би" - сот, судья, билеуші ұғымын білдіретінін айтса, қазіргі ғалым-зерттеушілердің басым көпшілігі Ш. Уәлиханов пен А. Леонтьевтің тұжырымын қолдайды. Мәселен, "XV—XVIII ғасырлардағы қазақ хандықтарының тарихына қатысты "материалдардың" авторлары академик В. В. Бартольдты қайталап, "бек", "би" сөздерінің "рубасы" мағынасын білдіретінін және осы мағынада ол арабтың "әмір", сол сияқты монғолдың "ноян" сөздерінің синонимі болып табылатынын айтса [14,103], Т. Сұлтанов келтірілген пікірге қоса, "би" сөзінің ежелгі түркінің "бек" сөзінен бас алатынын және бұл орайда терминнің XV ғасырға дейінгі деректерден мүлдем ұшыраспайтындығын айтады [5,351]. "Қадырғали би Касымұлы және оның жылнамалар жинағы" атты құнды зерттеу еңбегінің авторлары Р.Сыздықова мен М. Қойгелдиев "би" сөзін "бек" сөзінің бір нұсқасы ретінде қарастыра келіп, "бек" - ханнан кейінгі билеушінің титулы, ал "би" вариантымен ру-тайпаның басшысын, билеушісінен немесе билеуші топтың өкілін атаған деп жазады. [6,68].

Қарастырылып өткен ғылыми болжамдардың айналып келгенде, бір ғана пікір төңірегінде тоқайласып жатқанын байқау қиын емес. "Би" сөзі ежелгі түркінің "бек" сөзінен бас алады да, негізінен "басқару", "билеу", "билік ету" ұғымдарын білдіреді. Олай болса, "би" сөзінің пайда болу уақыты да ежелгі түркі заманына тірелетіні даусыз. Десек те, "терминдерге" (шендер мен әскер түрлерінің атаулары, топонимдер мен этнонимдерге т. б.) келетін болсақ, егер тарихшының өзі, әр түрлі жеке сөздердің этимологиясына емес, оқиғалар комплексіне сүйене отырып, мәселені өзі шешіп алмаса, бұл сөздердің мәнісін ашу ісінде... ешкім көмек бере алмайды, өйткені әлгі оқиғалар шоғырын сипаттау үстінде осынау қиын сөздер әр түрлі үйлесімде кездесіп отырады ғой. Шын мәнінде де, V-VII ғасырларға жататын көне түркі жазбаларынан "би" сөзі ұшыраспағанымен, "бек" сөзі жиі кездеседі. Мәселен, "Күлтегін" ескерткішінің кіші жазуында түркі қағанының оңындағы "-шад апат бектер", солындағы "тарқандар, бұйрық бектер" жайлы айтылатыны бар [3,91]. Бұл жерде "бек" сөзінің мағынасы қағаннан кейінгі лауазымды білдіріп тұрғаны айқын. Алайда, ежелгі түркі қоғамының әлеуметтік жүйесінде қаған (хан) әулетіне жататын ақсүйек ябіулар, шадтар, тарқандар және бұйрықтармен қатар қара халықтан шыңнан бектердің болғаны да әбден дәлелденген нәрсе. А.Бернштамның көрсетуінше: "түркі қағаны қалыптасып келе жатқан жаңа таптың -бектердің мүддесін қорғаушы". Соңғыларының бір бөлігінің сот билігін атқарушылар мен салық жинаушылар ретінде хан әулетіне тікелей қатысы бар" [8.114,]. Ал бектердің екінші бөлігі болса, ол негізінен қара халық, "-будынмен" байланысты. Ал енді, XI ғасырдың туындысы болып табылатын Махмуд Қашқаридің "Диуани лұғат ат-түрк", яғни "Түркі тілдерінің сөздігі" кітабындағы "бек" сөзінің мағынасы да белгілі бір лауазым иесін білдіретіні шек келтірмейді. Мысалы: "Күнде сызат жоқ, бекте қайту жоқ", "Батырмен ұрыспа, бектермен тұрыспа" [9,101]. және тағы сол сияқты. VII—IX ғасырлар туындысы болып есептелетін "Оғыз-нама" жырында Оғыз қаған бектері мен ел-жұртына қарап:

Мен сендерге болдым қаған!

Алалық жай, тағы қадам!

Тамга бізге болсын бұйан

Көк бөрі болсын ұран" —дейтіні бар.

О. Сүлейменов "Игорь полкі туралы жырдағы" Святославтың Игорьді үш рет "буим" деп атағанын, жырда "буим" сөзінің көп кездестіріліп және "буй" түбірінің, жырдың аудармашылары айтқандай бұйный", яғни "ашушан", "қатыгез" мағынасында емес, "атағы биік", "атақты" мағынасында қолданылатындығын дәлелдейді [4,58]. Оғыз қағанның жоғарыда келтірілген сөзіндегі "бұйан" сөзі көне түркі тілінде "ізгілікті" мағынасын білдіретіндіктен, V—XII ғасырлар аралығын қамтитын түркі кезеңінде "бек" сөзі тек қана лауазым иелерін ғана емес, сонымен қатар рулар мен тайпалардың бетке ұстар игі-жақсыларын білдірген болар деп ойлаймыз. Жалпы, түркі тілдерінде "бек" ұғымы "игі-жақсы" мағынасында осы күнге дейін қолданылады: "бек жігіт", "бек көркем" және т. с. с, ал әйелдерге қатысты "бегім" ұғымы жағымды кейіпте кеңінен айтылатыны белгілі: "бегім сұлу", "бегім айдай" т. б. ұғымда болуы мүмкін.

Л.Гумилев ежелгі түркі қоғамының әлеуметтік құрылымын қарастыру барысында бектерді қара халықты билеуге қойылған ел басқарушылары ретінде сипаттайды. Мұның дәлелі ретінде көне түркі жазуларындағы "бектер"

мен "будын", яғни қара халықтың үнемі қосақтала аталуы және будынның қатардағы жауынгерлерді, ал бектердің көбінесе әскербасылар санын құрайтындығы көлденең тартылады [7,17]. Шындығында да, ежелгі түркілер дәуірі мен IX—XII ғасырлардағы Оғыз мемлекеті, Қарлұқ мемлекеті, Түргеш қағандығы, Қарахан мемлекеті тәрізді саяси бірлестіктердің әлеуметтік құрылымынан дәстүрлі түрде орын алған бектер, ақсүйектік және мұрагерлік заңына негізделген қағандық институтына қарағанда, әлеуметтік топтардың төменгі жіктеріне біршама жақын, халықтың қайнаған ортасынан шығып, табиғи дарынының арқасында абырой - беделге ие болған ру - тайпа жетекшілерінен құралған деуге толық негіз бар. Ал, отандық тарихшы, ежелгі сақ қоғамы тарихының білгірі К.А.Ақышев скиф, савромат және сақ мәдениетіндегі ортақтық пен ішкі және сыртқы факторлар нәтижесіндегі тарихи біртектілікті айта келіп, скиф мәдениетінің шеңбері тек Скифияның ғана емес, сонымен қатар Батыс Қазақстан мен Тобыл өзенінің оңтүстігіне қарай созылатын сақтар аумағын да толығымен қамтитындығын атап айтатынын есте ұстар болсақ [15,32], скифтер мен сақтардың әлеуметтік құрылымындағы ұқсастықтарда белгілі бір заңдылық барын байқау өсте қиын емес.

Қазақ тарихындағы билер институты есімінің белгілі алғашқы өкілі - Майқы би. Ол - Шыңғыс ханның замандасы әрі оны "ақ киізге отырғызып, хан көтерген" 12 бидің төбе биі [12, 79]. Халық жадында Майқы би тек қана сот үкім - кесімдеріне байланысты билік айтып қана қоймай, сонымен бірге үлкенді - кішілі саяси мәселелерді түйіндеп, шешім шығара білген қоғамдық қайраткер есебінде сақталған. "Түгел сөздік түбі бір, түп атасы - Майқы би" деген мәтел осының дәлелі. Билер институтының сол тұстың өзінде - ақ тек қана әлеуметтік немесе құқықтық қана емес, сонымен қатар саяси рөл атқарғанын Майқы бидің "хан атаулының қазығы, қара бұқараның азығы" аталуынан да аңғаруға болады [12. 82]. Майқы бидің Шыңғыс ханның жақын серігі әрі ақылгөйі болғандығын, Ш. Уәлихановта растай түседі [11.,6].

XIII—XIV ғасырлар аралығындағы монғол үстемдігі тұсында бек, би институттары қатаң әскери - әкімшілік жүйеге сүйенген әлеуметтік құрылым тасасында қалып, қоғам өміріндегі өзінің дәстүрлі үлес -салмағын біршама жоғалтып алды. Кезінде қатардағы ру - тайпалардың арасынан шығып, халық алдындағы беделі арқылы қағанға да қарсы шығудан қаймықпаған жекелеген қайраткерлердің көмегімен "ақ киізге көтеріліп, хан сайланған" Шыңғыс хан келе - келе өзі "найзаның ұшы, білектің күшімен" құрған алып империяның түбіне жететін осы ру - тайпа басшылары тарапынан төнер қатер болатынын жақсы түсінсе керек. Монғол империясының әлеуметтік - қоғамдық өмірі оның, жүздік, мыңдық және түмендік қатаң сатылы әскери жүйеге негізделуінің бір сыры осында еді. Ендеше, Шыңғыс ханның көзі тірісінде де, кейінгі Алтын Орда тұсында да сонау ұлы Түркі қағанаты мен одан кейінгі саяси бірлестіктердің барлығына бірдей тән халық жиналыстары, құрылтайлар, билер кеңестері тәрізді демократиялық институттардың маңызы күрт кеміп, оның есесіне хан тұқымы мен ақсүйек төрелердің жеке билігі тым бөлек алып кеткені кездейсоқ емес-ті. Мәселен, Шыңғыс хан сайланған 1206 жыл мен оның үшінші ұлы Үгедей хан көтерілген 1229 жылдар аралығында құрылтай бар болғаны бір - ақ, мәрте - 1235 жылы шақырылып, онда да Шыңғыс ханның немересі Батудың Батысқа жорық жасау мәселесін ғана шешкені мәлім.

Алтын Орданың қоғамдық - саяси және әлеуметтік құрылымы Шыңғыс әулетінен тараған хандардың шексіз билігімен сипатталады. Тарихи деректер бұл тұста "хандардың таң қаларлықтай билікке ие болғаны" туралы бірауыздан қайталайды. Мысалы, 1245-1247 жылдар аралығында қазіргі Қазақстан, Орта Азия және Монғолия жерлеріне саяхат жасаған П. Карпини былай деп жазады: "Император же этих татар имеет изумительную власть над всеми - никто не смеет пребывать в какой - нибудь стране, если где император не укажет ему. Сам же он указывает, где пробывать вождам, вожди же указывают места тысячникам, тысячники сотникам, сотники же десятникам. Сверх того, во всем том, что он предписывает во всякое время, во всяком месте, по отношению ли к войне, или к смерти, или к жизни, они повинуются без всякого противоречия деп жазған болатын [17,229]. Хан билігінің мұндай шексіздігіне Шыңғыс ханның заңдар жинағы "Ұлы жасақ" елеулі ықпал еткені айқын. Мәселен, "Жасақтық" бір бабы ру - тайпа басшыларының ең беделді дегенінің өзі, кінәлі болған жағдайда, ханның жазалау үшін жұмсаған қарапайым қызметшісінің өзіне сөзсіз бағынуы тиіс екендігін қаулы етсе, келесі бір бабы монғолдарға бағынышты рулар мен тайпалардың жетекшілерінің қандай да бір лауазым иеленуше тыйым салады.

Көріп отырғанымыздай, көшпелі тұрмыс - тіршілік үрдісіне сүйенген қоғам жағдайындағы билер институты дегеніміздің өзі, ең алдымен, мұрагерлік заңына негізделген дәстүрлі бекзаттық билік - хандық институтына қарағанда, халықтың қайнаған ортасының өзі тарихи қалыптастырып шығарған демократиялық билік тұтқасы. Өзінің XVIII ғ. дәстүрлі Қазақ қоғамына тән классикалық үлгісіне дейін билер институты бірнеше сатыдан өтті:

- қазіргі Қазақстан аумағында қалыптасқан көшпелі қоғамдардың ерте кезеңіндегі ақсақалдар кеңесі ру-тайпалық құрылымның өзін -өзі басқару тәрізді қоғамдық тетігі ретінде бек, би институттарының пайда болуының негізгі алғышарты болып табылды;

- ерте орта ғасырларда бек, яки билер институты ру-тайпалардың бетке ұстар игі-жақсыларынан құралып, бекзаттық қаған билігі жүйесінде халық тарапынан өкілдік етуші әлеуметтік тетік рөлін атқарды. Бұл тұста бек, яки билер институтының аражігі әлеуметтік өмірдің жоғарғы сатысында тұрғандардан да, төменгі сатысында орналасқандарынан да нақты ажырамаған;

- орта ғасырлардағы көшпелі қоғамдар үшін билер институты - бекзаттық хан билігінің халық тарапынан қолдау көруін қамтамасыз етуші саяси тетік. Алайда бұл дәуірде билер институты хандық институтынан іргесі ажыраса да, бұқара халықтан әлі нақты бөліне қоймағанды, сондықтан да сөз болып отырған кез де би институты "батыр", "яуырау" институттарымен тығыз астасып жатыр;

- кейінгі орта ғасырлар үшін хандық институтына да тәуелсіз, халықтық қалық топтарына да дербес билер институты тән. Бұл тұстағы билер институтының тарихи қызметі — бір жағынан, ру-тайпалық қарым-қатынастарды реттеп отырушы әлеуметтік тетік, екінші жағынан, аристократиялық хан билігі мен демократиялық халық билігін текдестіріп отырушы саяси тетік.

Пайдаланған әдебиет тізімі:

1. Валиханов Ч. Ч. Записка о судебной реформе. Суд биев в древней народной форме / Собр. соч. в пяти томах. Т. 4. Алма-Ата, 1985.
2. Бартольд В. В. Бег /Сочинения. Т. V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. М., 1968.
3. Древнетюркский словарь. Л., 1969
4. Сулейменов О. Аз и Я. Алматы, 1992.
5. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. Алматы, 1992.
6. Сыздыкова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. Алматы, 1991

Шавкатжон Имомов
(Наманган, Ўзбекистон)

МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТАРИХИЙ ТАЖРИБА ВА АЖДОДЛАР МЕРОСИНИНГ АҲАМИЯТИ

Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақданаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астрономия, меъморлик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда камдан-кам топилади.

Ислом Каримов

Ўзбекистон бугунги кунда ўз миллий давлатчилигини тиклаш, унинг ҳуқуқий тизимини шакллантириш ва шу асосда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидан бормоқда. Истиқлол даврига келиб миллий давлатчилик тажрибаларини, унинг ғоявий, сиёсий, ҳуқуқий негизларини илмий тадқиқ қилиш, ҳар томонлама ўрганиш стратегик вазифага айланди. Ўзбек давлатчилиги ривожининг ғоявий-тарихий тажрибасига таяниш конституциявий тамойил бўлиб, Асосий қонунимизнинг муқаддимасида кўрсатиб берилган.

Шу боис мустақиллик йилларида буюк аждодларимизнинг муборак номларини қайта тиклаш, бой ва ноёб меросини ўрганиш, табарруқ қадамжоларни обод қилиш бўйича кўп эзгу ишлар амалга оширилди.

Биргина Конституциянинг 49-моддасида «Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар. Маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир», деб белгиланди [1]. Маданий меросни ҳуқуқий муҳофаза қилишга қаратилган 1998 йил 29 августда «Маданий бойликларнинг олиб чиқиши ва олиб кирилиши тўғрисида»ги ҳамда 2001 йил 30 августда «Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунлари қабул қилинди. Шу билан бирга, 1998 йил октябрда аллома Аҳмад ал-Фарғоний таваллудининг 1200 йиллиги, буюк мутафаккир Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги, 2000 йил ноябрь ойида Имом ал-Мотуридий таваллудининг 1130 йиллиги, Бурхониддин Марғиноний таваллудининг 1200 йиллиги кенг нишонланиб, уларнинг шох асарлари нашр этилди.

Тарихдан бизга маълумки, XXI асрга келиб миллий давлатчиликни ривожлантиришнинг янги босқичи бошланди. Давлатимиз инсон ҳуқуқи, эркинлигини олий қадрият сифатида ҳимоялаётган бир даврда, тарихий асоснинг туб илдизларига таянган янги замонавий ғоялар, ёндашувлар шаклланимоқда [2].

Шу муносабат билан буюк алломалар, мутафаккирларнинг давлат ва ҳуқуқ, қонунларни такомиллаштириш, жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш ҳақидаги таълимотларини ўрганиш долзарб вазифалардан саналади. Зеро, давлат ва ҳуқуқ тарихини ўрганиш, унинг тарихий-ғоявий асосларини пухта билиш, ундан миллий тараққиёт йўлида илмий фойдаланиш давлат хавфсизлигини кафолатлайди.

Аждодларимиз асрлар мобайнида адолатли жамиятни, тенг ҳуқуқли давлат бошқарувини орзу қилиб келишган ҳамда ўзларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотларида инсонпарвар давлат ҳақидаги ғояларни илгари суришган.

Хусусан, улуғ алломаларимизнинг илмий меросида давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлар етакчи йўналишлардан саналади. Уларнинг шаклланиши ва ривожланиши юртимиз араб халифалиги томонидан фатҳ этилган даврларга тўғри келади ҳамда ўша вақтдаги ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий муаммоларни ўзида акс эттиради.

Мовароуннахрнинг қадимий шаҳарлари — Тошкент, Бухоро, Самарқанд ҳамда Марвда таҳсил олиб, кейинчалик араб халифалигининг илм-фан марказлари бўлмиш Бағдод, Қоҳира, Дамашқ, Исфаҳон, Ҳамадон ва бошқа шаҳарларига сафар қилган Форобий, Беруний ва Ибн Сино сингари буюк алломаларимиз бу юртларда халқлар ҳаёти билан танишган, турли миллий ва диний эътиқодга мансуб олимлардан илмнинг кўплаб соҳалари бўйича таҳсил олишган. Айни пайтда давлат бошлиқлари, ҳокимлар билан ҳамсухбат бўлиб, ўзлари учун жуда муҳим бўлган илмий ва ҳаётий хулосаларни чиқаришган [3]. Эътиборлиси, бу мутафаккирлар давлат бошқарувида ҳам иштирок этишган. Жумладан, Форобий Алеппода Сайф ад-Даулнинг хизматида бўлиб, давлат бошқаруви тўғрисида маслаҳатлар берган; Ибн Сино эса Ҳамадон шаҳри ҳокими Шамс ад-Давла ҳамда Ала ад-Давланинг вазирлиги ва маслаҳатчиси бўлиб хизмат қилган; Абу Райҳон Беруний хоразмшоҳ Али ибн Маъмун, Маъмун ибн Маъмун ҳамда Султон Маҳмуднинг хизматида бўлиб, давлат бошқарувида кўмаклашган.

Шарқ Уйғониш даври мутафаккирларининг, жумладан, Форобийнинг сиёсий-ҳуқуқий ва фалсафий таълимотида умуммусулмон минтақалари муаммолари ўз аксини топган. Форобий нафақат ислом илоҳишунослиги ва метафизик фалсафанинг яратувчиси, шу билан бирга, сиёсий фалсафанинг энг машҳур вакили ҳамдир. Форобийнинг ўша замон илмлари, айниқса, "илк фанлар" деб номланган илмлар соҳасидаги фавқуллодда қобилияти, ҳар бир масалага чуқур кириб бориши, улуғ юнон файласуфлари ғояларини талқин қилишдаги тафаккур қудрати, жумладан, Афлотун ва Арасту асарларидаги мураккаб нуқталарни аниқ тушунтириши — буларнинг ҳаммаси олимнинг бекиёс билими ва буюклигидан далолатдир [4].

Бундай ҳайратланарли қолатлар Абу Райҳон Беруний ва Ибн Сино қарашларида ҳам акс этган. Хусусан, Беруний фалсафадаги икки йўл, икки субстанциянинг мавжудлигини тан олиб, "Ҳиндистон" асарида шундай ёзади: "Баъзиларнинг фикрича, фақат ҳақиқий борлиқгина биринчи сабабчидир. Чунки у борлиқнинг ҳеч нарсага эҳтиёжи йўқ; бошқалар биринчи сабабчига муҳтожлар... Сўфийлар, яъни ҳокимларнинг тушунчалари ана шундайдир". Берунийнинг фикрича, олам биринчи сабабчи орқали эмас, балки ўз-ўзидан мавжуд бўлган.

Шарқ Уйғониш даври мутафаккирларининг сиёсий қарашларида давлат ҳукмдор (подшоҳ) томонидан бошқариладиган экан, у кўпчилиكنинг маслаҳатига таянган ҳолда, яъни олиму уламолар, фозиллар билан кенгашиб иш юритмоғи лозимлиги қайд этилади. Шундай сиёсат ила бошқарувни амалга оширган ҳукмдор Форобий таълимотида фозил шаҳар ҳокими саналса, Беруний қарашларида адолатли ҳукмдор, Ибн Сино қарашларида эса маърифатпарвар шоҳ сифатида таърифланган. Ушбу қарашларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларда агар ҳокимият отадан фарзандга мерос тариқасида ўтадиган бўлса, ҳукмдор бўлажак ҳукмдорга, яъни фарзандига давлатни бошқариш санъати билан бирга, давлат бошлиғига хос фазилатларни, ахлоқ-одоб қоидаларини ҳам ўргатиши кераклиги айтилади.

Шарқ мутафаккирлари ҳукмдорнинг шахсий сифатларига алоҳида эътибор қаратганлар. Масалан, Форобийнинг таъкидлашича, идеал ҳукмдор ўзида камида ўн иккита фазилатни мужассамлаштирган тақдирда

давлатни муваффақиятли идора қилиши мумкин. Бу сифатларнинг орасида муҳимлари: донолик, мулоҳазалилик, ишонтира билиш, тасаввур эта олиш ва бошқалар.

Мутафаккирлар амалдорлар, қонунни ҳимоя қилувчилар, шаҳар ҳокимларини оқилана танлашга асосланган ўзига хос кадрлар сиёсатини ҳам назарда тутганлар. Ҳукмдорнинг атрофидагилар яхши фазилятли, ҳаққўй, уни ҳар нарсадан хабардор қилиб турадиган кишилар бўлиши керак, дейди Кошифий.

Хуллас, Шарқ Уйғониш даври мутафаккирларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари ўзбек миллий давлатчилигини ривожлантиришда, мамлакатимизда кечаётган демократик ва сиёсий ислохотларни чуқурлаштириш жараёнида бекиёс аҳамиятга эгадир.

Буни чуқур англаган ҳолда аجدодларимизнинг бой маънавий мерослари ўзбек халқининг бугунги тараққиёти ва ривожланиши йўлида бекиёс манбаа эканлигини ҳис қилиб, уларни тиклаш, тўплаш ва ўрганиш ишига катта эътибор қаратилмоқда.

Шу ўринда Республикамиз Президенти И.Каримовнинг қуйидаги сўзларини эсга олиш ўринли: «Тарихий хотира – бу умр мазмунини, авлодлар ўртасидаги ворислик туйғусини, уларнинг бир-бирига дахлдор эканини, ҳаётнинг бамисоли узвий халқалар каби кетма-кет боғланишини англаш, тарихдан хулоса чиқариб, бугунги кун учун тўғри йўл танлаш, ота-боболаримизнинг руҳи покларига ҳурмат билан қараш, миллий қадрият ва анъаналаримизни топташга йўл қўймаслик, уларни кўз қорачиғидек асраш демакдир» [5]. Зеро, кечаги тажриба ва бугунги тадқиқотлар эртанги тараққиётга хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Тошкент: Ўзбекистон. 1992. –Б. 1, 12.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Тошкент: Маънавият. 2006. –Б. 43.
3. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи. 2-китоб. –Тошкент: Шарқ, 2010. –Б. 153-168.
4. Жўраев Н., Каримов Ш. Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. –Тошкент: Ўзбекистон, 2011. –Б. 108.
5. «Тарихдан сабоқ олиб, замон билан ҳамқадам бўлиб яшаш – бугунги ҳаётнинг ўткир талаби» Президент Ислом Каримов интервьюси. Халқ сўзи. 09.05.2012.

Қодиржон Инамов
(Наманган, Ўзбекистон)

МИЛЛИЙ-МАДАНИЙ МАРКАЗЛАР ФАОЛИЯТИДА МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК ҲОЯСИНИНГ СИНГДИРИЛИШИ

XXI аср ибтидоида Ўзбекистон Республикаси бозор муносабатларига асосланган демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш каби Конституциявий мақсадларни амалга оширишда миллий истиқлол ғоясига маънавий куч сифатида таянган ҳолда жамиятнинг барча соҳаларида демократик янгиланиш ва мамлакатни модернизация қилиш босқичма-босқич амалга оширилмоқда.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотларни пировард мақсади юртимизда яшайдиган ҳар бир фуқарога миллати ва динидан катъий назар, ҳар томонлама муносиб турмуш шароитини яратиб беришдан иборат, токи, бундай мақсад ва вазифаларнинг маъно-мазмунини Республикасимизнинг ҳар бир фуқароси онгидан жой олиши ва уларни ушбу мақсадли вазифаларнинг бажарувчисига айлантиришга хизмат қилсин. Миллий ғоямизнинг узвий таркибий қисмларини ташкил қиладиган "Миллатлараро тотувлик" ғояси кўп миллатли бўлган Ўзбекистонда бирон-бир инсон, гуруҳ ёки миллатнинг манфаатига эмас, балки барча халқ ва элатнинг мақсад ва манфаатларига йўналтирилганлиги билан ажралиб туради [1].

Миллий ғоя кундалик машаққатли ишларимизда ва бунёдкорлик фаолиятимизда кучимизга куч, ғайратимизга ғайрат қўшиб, ҳақиқатдан ҳам келажаги буюк давлат қураётганимизга мустаҳкам ишонч бағишлаб, руҳимизни баланд, белимизни бақувват қилишини турли миллат вакиллари тўғри англаб етиш, миллий ғояни тўғри тушуниб олишга ёрдам беради.

Миллий истиқлол ғояси Ўзбекистон жамиятининг устувор мақсад ва манфаатларини ўзида ифода этади. "Бу ғоя-ҳар бир миллат вакилининг истеъдоди ва салоҳиятини тўла рўёбга чиқариш учун шароит яратади ва уни Ватан раванқи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби эзгу мақсадлар сари сафарбар этади" [2].

Мана шундай ғоя билан қуролланган мамлакатимиз халқи, бу ерда яшаётган ҳар бир миллат вакили ўзининг ақл-заковатини Ўзбекистонда халқ фаровонлигини ошириш учун сафарбар этиш имкониятига эга бўлади. Бу эса, албатта мустақил юртимизнинг ўзига хос бойлиги ҳисобланади ва мана ғоявий куч-қудрат асосида Ўзбекистоннинг жуғрофий-стратегик имкониятлари ҳамда табиий ҳом-ашё ресурсларидан фойдаланиш масалаларини тобора ижобий ҳал этилиб бормоқда. Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатларига асосланган демократик жамият қуриш вазифаларини амалга ошириш ишлари тобора юксалмоқда.

Ўзбекистоннинг демократик жамиятга ўтиш ва мамлакат аҳолиси онги ва қалбига миллатлараро тотувлик ғоясининг сингдирилишида мамлакат аҳолисининг кўпмиллатли эканлиги ҳам муҳим роль ўйнайди. Президентимиз И. А.Каримов таъкидлаганидек, "Мамлакатимизда кўп миллатлик омили демократик ўзгаришларни жадаллаштириш ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг фуқаролар жамияти қурилишининг таъсирчан воситасига айланиб қолган". Мамлакатимизда статистик маълумотларга кўра, 136 миллат, элат, халқ ва этник гуруҳларнинг вакиллари яшайди[4]. Уларнинг ҳар бири ўз миллий маданий урф-одатлари, анъаналар, тилига, конституциявий ҳуқуқий тенгликка эга. Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларининг тиллари урф-одатлари ва анъаналарини ҳурмат қилишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади [5].

Бугун мамлакатимизда турли миллий маданий марказлар фаолиятида миллий истиқлол ғоясининг ҳаётга тадбиқ этишда ўрни катта. Масалан, Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган Қозоқ-маданий маркази миллий истиқлол ғоясини амалга оширишда, миллатлараро тотувлик ҳамжиҳатлигини таъминлашда ҳамда халқлар ўртасида дўстликни, иноқлик, аҳилликни мустаҳкамлашга ғоят катта ҳисса қўшиб келмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистонда 1 миллиондан ортиқ қозоқлар истиқомат қилади. Улар асосан 7 та вилоятда жойлашган бўлиб, қозоқ болалари учун она тилидан Республикамизда таълим тарбия олиб бораётган 605 та мактаб мавжуд унда 15 минг бола ўқимокда [6]. Қозоқ ва ўзбек халқлар тарихининг барча давларида бирга бўлган, ёнма-ён қадам ташлаб, турмушнинг бор шодлиги ғамини бирга баҳам кўрган, не-не босқичларни, қирғинларни кўрган бу тупроқни бирга баҳамжиҳат боболаримиз ёнма-ён туриб ҳимоя қилганлар. Шу маънода марказ раҳбари Абу Наср

Фаробийнинг қуйидаги сўзларини келтиради. "Бахтга эришиш мақсадида ўзаро ёрдам берган халқ-фазилятли халқдир. Шу йўсинда барча халқлар бахтга эришиши учун бир-бирларига ёрдам берсалар, бутун ер ўзи фазилятли бўлади" [7].

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда 220 мингдан ортиқ корейслар ўзга миллатлар билан ҳамжиҳатликда истиқомат қилмоқда. Корейс миллати манфаатларини ифода этган. Тошкент театр-рассомчилик институтида корейс тилида драма ва кино актёрларини тайёрлаш факультети фаолият кўрсатмоқда. Корейс миллий маданий марказнинг бошчилигида турли мавзуларда тадбир ва фестиваллар мунтазам равишда ўтказиб келинмоқда. Бу ҳол миллий марказларнинг миллий ғояни ривожлантиришга ижобий таъсирини кўрсатади.

Бугун мустақил Ўзбекистонда 300 мингдан зиёд украинлар яшайди, улар учун бу қуёшли, саховатли ва тинч ўлка иккинчи Ватан бўлиб қолди. Улар дўстликни мустаҳкамлашда, халқлар ўртасида ўзаро ҳамжиҳатликни ва умумий уйлари бўлган Ўзбекистоннинг гуллаб-яшнаши ва порлоқ келажаги учун ўз ҳиссаларини қўшишга ҳаракат қилмоқдалар.

Шунингдек, бугун мустақил Ўзбекистонда фаолият олиб бораётган рус маданий маркази миллий истиқлол мафкурасини амалга оширишда миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатликни амалга оширишда ҳам миллий маданият, тиллар, урф-одат ва анъаналарни ривожлантиришда фаол ишлар олиб бормоқда. Ўзбекистонда ўзларининг она тилларини сақлаб қолишда руслар биринчи ўринда туради. Республика байналминал маданий маркази ўз тассарруфидаги миллий маданий марказлар фаолиятини бирлаштириб, тарихий, этнографик, маданий-маърифий, мустақил-театр, илмий-оммабоп, илмий-ахборот ва ижтимоий хайрия билан тадбирлар ўтказиш орқали миллий ғоя ривожига ўз ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар.

Турли маданий марказлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик, маданий чиқишлар муҳим аҳамият касб этмоқда. Мустақиллик кунини, Ўзбекистон Конституцияси, янги йил, хотин-қизлар, ўқитувчилар ва мураббийлар, хотира ва қадрлаш кунларини умумий байрам кунини сифатида биргаликда нишонлаши жамиятда фуқаролик бирлигини шакллантирмоқда. Айни пайтда ўзларининг миллий урф-одат ва анъаналарини, миллий маданиятларини тиклаш ва ривожлантириш орқали миллий ғояни ривожлантиришда, унинг миллий ва умуминсоний қадриятларини бир-бири билан боғлаб олиб бормоқдалар. "Шу азиз Ватан-барчамизники, унинг бахт-саодати ёруғ истиқболи, фаровон келажаги учун яшаш, курашиш, керак бўлса жонни фидо қилиш шу муқаддас заминда яшаётган ҳар бир инсон учун бахтдир"-дея таъкидлайди Президентимиз И.А.Каримов [8].

Ягона оила бўлиб яшаётган кўпмиллатли халқимизнинг тинчлик, барқарорлик, миллатлараро тотувликка чорлаётган бундай долзарб шиор миллий ғоямиз ва мафкурамизнинг асосий мезонига айланиб қолса, нафақат бугунги, балки келажак авлодларимизни ҳам асрайдиган ва барчамизнинг эзгу орзуларимизни рўйга чиқарадиган асос бўлиб хизмат қилар эди. Бугунги ҳар бир миллат, халқ ўзининг миллий ғояси тўғрисида қайғурмоқда, чунки ҳар қандай халқ ўзининг миллий давлатини қуришда, юксак вазифаларни амалга оширишда, шу йўлда одамларни бирлаштириш ва сафарбар қилишда, уларнинг қалбида ишонч уйғотишда эски ижтимоий тузумдан мутлақо янги тузумга ўтишда ўзига қўшимча куч-қувват ва мадад топишда умумий ягона мақсад ва орзу интилиш ифодаси бўлган миллий ғояга таянади ва суянади.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов "Миллий ғоя, миллий мафкурани ишлаб чиқиш, уни шакллантириш учун ҳар қайси миллатнинг энг илғор вакиллари, керак бўлса мутафаккирлари, халқ ва Ватан равнақи учун ҳаётини бағишлайдиган фидоий зиёлилар меҳнат қилиши лозим" дейди.

Албатта, барчамиз яхши тушунамизки, "Миллий ғоя" деган сўз фақат бир миллатга мансуб бўлиб қолмасдан, мана шу табарруқ диёримиз-Ўзбекистон тупроғида яшаётган, уни ўз она Ватани деб билган барча миллат ва элатларга бирдек дахлдордир. Республика байналминал маданий маркази ва миллий маданий марказлар фаолияти ва миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатлик ҳақида батафсил маълумотлар Ўзбекистон телевидениясининг барча каналлари хусусан "Ахборот", "Давр", "Ассалом Ўзбекистон", "Пойтахт" дастурлари орқали ҳамда Халқаро телеканалнинг "Ўзбекистон-умумий уйимиз", "Ягона байроқ остида", "Ягона оилада", уйғур тилида олиб бориладиган "Умид", қозоқ тилидаги "Жетиген ва "Дийдор", қирғиз тилидаги "Айчурек" тожик тилидаги "Меҳрангез" ва Рангинкамон", украин тилидаги "В доброй хате", корейс тилидаги "Чинсен" кўрсатувлари ёрдамида телетомошабинларимизга оммавий ахборот воситалари орқали мунтазам равишда кенг ёритиб келинмоқда. Республика байналминал маданият маркази Ўзбекистон радиоси ҳамда қатор етакчи рўзнома ва ойномалар билан ҳам яқиндан ҳамкорликда иш олиб бормоқда. Хусусан, "Халқ сўзи", "Правда Востока", "Тошкент оқшоми", "Ташкентская правда", рўзномаларида "Миллий-маданий марказларда" руқни остида уларнинг фаолияти мунтазам равишда кенг ёритиб борилмоқда. Булардан ташқари 2000 йилда "Республика байналминал маданият маркази" номли махсус қўлланма чоп этилди.

Ҳозирги энг муҳим, энг долзарб вазифамиз кўпмиллатли Ўзбекистонда миллатлараро ва ижтимоий ҳамкорликни таъминлаш орқали миллий мафкурани шакллантириш ва бунёдкор кучга айлантиришдир. Бу ғоя орқали турли миллатлар умуммақсад йўлида бирлашиб, ўзларининг салоҳиятларини Ўзбекистонда ҳуқуқий, демократик, фуқаролик жамиятини қуриш мақсадларини амалга оширишга сафарбар этадилар. Бизнинг энг улуғ мақсадимиз, энг улуғ ғоямиз шуки, Ўзбекистоннинг битта йўли бор мустақилликни мустаҳкамлаб мамлакатимизни ҳар томонлама юксалтириб, ёруғ ва эркин ҳаёт сари олға юриш.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1997. –Б. 230.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. –Тошкент: Ўзбекистон, 1996. –Б. 297.
3. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1998. –Б. 76.
4. Халқ сўзи. 1998 йил. 21 январ.
5. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Тошкент: Ўзбекистон, 2003. –Б. 4.
6. Каримов И.А. Туркистон умумий уйимиз. –Тошкент: Ўзбекистон, 1995. –Б. 41.
7. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. –Б. 97.
8. Миллий истиқлол мафкураси-халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. –Тошкент: Ўзбекистон, 2007. –Б. 21.

Беҳзод Исхаков
(Наманган, Ўзбекистон)

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ЎЗБЕКЛАРИНИНГ АНЪАНАВИЙ ТАБИАТДАН ФОЙДАЛАНИШ ТИЗИМИ

Ҳар бир халқнинг турмуш тарзи ва маданияти, менталитети шаклланишида у яшаган табиий-экологик муҳит билан бирга анъанавий ҳўжалик фаолияти ҳамда у билан боғлиқ анъаналарга бевосита боғлиқ. Бу борада Ўрта Осиё халқлари узоқ даврлардан бошлаб табиий шароитга мослашиб ўзига хос ҳўжалик-маданий типларини яратганлар. Бундай жараёнлар Фарғона водийси ўзбекларининг ҳўжалик ҳаётида ҳам ўз тасдиғини топган.

Ўзбекистон ҳудудига маҳаллий ҳўжалик анъаналарни қуйидаги ҳўжалик-маданий типларга ажратиш мумкин: 1) суғорма деҳқончилик 2) боғдорчилик, чорвачилик билан биргаликда тоғ ва тоғ олди деҳқончилик ҳўжалиги 3) дашт деҳқончилиги ва яйлов чорвачилиги ҳудудларига бўлишимиз мумкин [1].

Фарғона водийсининг қулай географик ҳолати нафақат ўлканинг иқтисодий, маданий тараққиётини таъминлаб берган балки, турли этник ғуруҳларнинг бу ерга келиб жойлашиб қолишида ҳам муҳим омил ҳисобланган. Бундан ташқари, Фарғона водийсининг табиий географик ҳимояланганлиги ўлканинг бир қадар осойишта бўлишига ва ҳатто баъзида сиёсий жараёнлар таъсиридан ташқарида қолишига ҳам имкон берган.

Деҳқончилик ўзбек халқининг қадимги анъанавий ҳўжалик машғулотларидан бири ҳисобланган. Асрлар давомида тажриба ва усуллар, нозик фенологик кузатишлар асосида ўзига хос деҳқончилик билан боғлиқ экологик маданият шаклланган. Экологик маданият маҳаллий диний қарашлар ва ритуалларда ҳам муҳим аҳамият касб этган. Умуман олганда, деҳқончилик билан боғлиқ тасаввур ва қарашлар халқ тафаккурининг мўъжизаларидан биридир.

Аждодларимиз қадим замонлардан бери турли табиий ҳодисаларни мунтазам кузатиб яшаганлар. Об-ҳаво ўзгаришларини маҳаллий белгиларга қараб аввалдан аниқлашнинг турли-туман йўллари излаган бобо деҳқонларимиз жониворлар, ўсимликлар ва осмон ҳисмларининг муайян ҳолатига қараб яқин ёки узоқ муддатда рўй бериши мумкин бўлган табиий ҳодисаларни аввалроқ башорат қилганлар. Фасллар алмашинуви, об-ҳаво ўзгаришлари мўъжизакор табиатнинг турли хусусиятлари билан мутаносиблиги айрим халқона қарашларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Деҳқонлар катта ҳаётий тажрибаларига таяниб туриб, қалдирғочлар ер бағирлаб учса ёки булутли кунда гулхан тутунлари тепага қараб ўрмаламай, пастлаб ёйилса, ёмғир ёғишини, кузда товўқлар эрта туллаш бошласа, ҳали-бери совуқ изғиринли қиш келмаслигини башорат қилганлар. Об-ҳавони олдиндан айтиб бериш маҳаллий деҳқончилик ҳўжалигини юритиш учун жуда зарур эди [2].

Шунингдек, уларнинг турмуш-тарзи, ҳамда деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиш зарурати осмон ёритгичлари ҳолатини мунтазам кузатиб боришни тақозо этган. Улар ой, қуёш юлдузларнинг ҳаракатини кузатиш асосида вақт ҳисобини юритишнинг илк усулларини ўйлаб топганлар. Чорвадорлар янги яйловларга кўчиш муддатини, деҳқонлар эса дала юмушларини бажариш вақтини осмон ёритгичлари ҳолатига ва фенологик белгиларга қараб аниқлаганлар [3].

Само ёритгичларини кузатиш халқимиз турмуш-тарзида муҳим ўрин тутганлигини халқимизнинг қатор деҳқончилик билан боғлиқ удумларида ҳам кузатиш мумкин. Деҳқонларимиз азалдан ерга уруғ сепиш, ғалла ўрим, ерга омон солиш каби ишлар вақтини қайси ерда қачон бошлаш, баҳор мавсумининг қандай бошланиши, табиий офатларнинг деҳқончиликка салбий таъсири, бўлғуси қурғоқчиликларни тажрибали синчининг осмон ёритгичлари ҳолатига қараб чиқарилган фарзларига асосланиб аниқлаганлар ва уларга амал қилганлар. Шунинг учун чорвадор ҳам, деҳқон ҳам, боғбон ҳам юлдузлар ҳаракатига, қуёш, ойнинг юзига қараб қутилажак об-ҳавонинг ҳолатини аниқлаганлар. Ахборотчиларнинг маълумотларига кўра, эрталаб қуёш қизариб чиқса шу кун об-ҳаво ўзгаради, қор ёки ёмғир ёғади ёки тарози юлдузининг уфқ устида пайдо бўлиши ёз фасли бошланганлигидан дарак беради [4].

Фенологик билимлар билан боғлиқ ирим ва урф-одатлар гарчи одамларнинг талабларига тўлиқ жавоб беролмаган бўлса-да, аммо улар халқ анъанавий қарашларига эътиқодни, яъни эзгуликка ишончни мустаҳкамлаган. Анъанавий фенологик билимларга таяниш, атроф муҳитни асрашга интилиш, табиий офатлардан сақланиш воситаси сифатида юзага чиққан десак хато бўлмайди.

Аждодларимиз тасаввурида ердаги ҳар бир инсоннинг самода ўз юлдузи бор, само юлдузларидан бири учган лаҳзада, ердаги одамлардан бири вафот этади деган қарашлар шаклланган. Агар самода бирорта юлдуз учаётганини кўрсангиз, мевали дарахтга қаранг деган нақл ҳам мавжуд. Бизнингча, бу нақлнинг замирида мевали дарахтнинг ҳосилдорлик хусусияти асосий мазмуни билан боғланган. Демак, мазкур халқона қарашнинг шаклланишида ҳосилдорлик култи ҳам алоҳида ўрин тутган.

Халқона қарашларга кўра, буғдой, олма, қовун, анжир ва райҳон дастлаб жаннатда ўсган. Шу боисдан ҳам бу ўсимликлар ва мевалар доимо эъзозлаб келинган. Айниқса, халқ орасида ерга буғдой сепиш энг хайрли амаллардан бири саналган ва буғдой экилган майдонларни оёқости қилиш, уни босиш гуноҳ ҳисобланган.

Деҳқонларнинг табиат инжиқликлари олдидаги ожизлиги, сермашаққат меҳнат эвазига етиштирилаётган ҳосилнинг табиий офатлар туфайли нобуд бўлиши ва табиатнинг уларга номаълум, кўринмас кучларидан кўрқув муаммолардан қутилиш чораларини излаш ҳамда деҳқончилик билан боғлиқ қатор магик маросимлар бажарилишига асос бўлган. Мазкур маросимлар ва урф-одатлар илдизи жуда узоқ даврга бориб тақалиб, қадимги анимистик тасаввурлар билан боғлиқ бўлган. Деҳқончилик билан боғлиқ равишда ўтказилган урф-одатлар, маросимлар турли аграр культларнинг магик (сеҳрарлик) кучига бўлган инонч асосида шаклланган.

Фарғона водийсида эрта баҳорда деҳқончиликни яхши биладиган кексалар далаларга чиқиб тупроқни шудгорлаш учун етилган ёки етилмаганини аниқлашган. Агар ер хайдаш учун тайёр бўлса, деҳқончиликнинг яна бир удуми ҳисобланган “шоҳмойлар” маросими ўтказилган. Ушбу маросим-удумга кўра қозонга ёғ қуйиб қиздирилган ва унда бўғирсоқ ва чалпак пиширилган. Сўнгра оиладаги кексароқ киши худди шу қозондаги ёғ билан ҳўкизнинг шохини, елкасини, туёқларини ва ҳатто ирим қилиб омоннинг тишини ҳам мойлаган.

Ўзбек халқи анъанавий деҳқончилик машғулоти билан боғлиқ маросимларда ўлиб, қайта тирилувчи табиат култи излари, гарчи, қолдиқий кўриниш шаклида бўлса-да, етиб келганини ва аксарият ҳолларда исломий қарашлар билан қоришган ҳолда амалга оширилишини кузатишимиз мумкин. Ислом динининг айнан ушбу ҳўжалик тури билан боғлиқ архаик культларга нисбатан бағрикенглиги қадимий диний-мифологик тасаввурлар асосидаги деҳқончилик урф-одатларидан кўзланган асосий мақсад соф диний таълимот билан эмас, балки ҳаёт давомийлигини таъминлашга қаратилган меъёрлар, яъни, мўл-кўл ҳосил етиштириш ва уни нест-нобуд қилмасдан йиғиб олишга қаратилган.

Аждодларимиз қадим даврлардан бошлаб табиий шароитга мос ҳолда, ўзига хос ҳўжалик-маданий типларни яратганлар. Бу ҳолат эса маҳаллий этносларнинг шаклланиш жараёнига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Чунки, табиий шароитнинг таъсири белгиларини этник маданиятнинг барча соҳаларида, ишлаб чиқариш воситаларида, айниқса, меҳнат қуролларидан бошлаб, маиший турмуш буюмлари ва ҳатто этносларнинг номларига кузатиш мумкин. Масалан, табиий иқлимга қараб, одамларнинг турар жойлари ва уй-жой қурилиши, кийим-кечаклари ва рўзгор буюмлари, қишлоқ ҳўжалиги экинларининг турларини аниқлаш мумкин.

Турли ижтимоий-иқтисодий жараёнлар туфайли нафақат ёндош минтақалар, балки Фарғона водийсининг алоҳида ҳудудларидан одамларнинг яшаш учун қулай жойларга келиб ўрнашганлиги сабабли XIX–XX аср бошларида Фарғона водийси Ўрта Осиёнинг аҳолиси энг зич ва кўп миллатли минтақасига айланган. Фарғона водийсининг ранг-баранг табиий шароити аҳолининг кўп қиррали ҳўжалик машғулотларининг шаклланишига олиб келган. Баланг адирлар ёзги яйловлар сифатида хизмат қилган бўлса, ярим дашт ҳамда тоғолди адирлари эрта баҳор яйловлари ва лалми деҳқончилик ривожини учун хизмат қилган.

Демак, аждодларимиз деҳқончилик маданияти тараққиёти жараёнида атроф муҳит муҳофазаси билан боғлиқ анъаналарни ҳам ривожлантирганлар.

Адабиётлар:

1. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: 1994. – Б. 89.
2. Жўраев М. Наврўз (Наврўз билан боғлиқ афсоналар, одатлар ва иримлар). – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 84.
3. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. – Т., 1974. – С. 167. Жўраев М. Наврўз (Наврўз билан боғлиқ афсоналар, одатлар ва иримлар). – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 90–99.
4. Дала ёзувлари. Ўзбекистон Республикаси, Наманган вилояти, Чуст тумани, Ариқбўйи қишлоғи. 2010 йил.

Зоряна Комаринська
(Львів, Україна)

РУХ ОЩАДНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВА

Поява ощадних закладів в Україні пов'язана з необхідністю і потребою окремих верств населення у грошових позиках. Зародження ощадної справи в Україні припадає на другу половину ХУІІІ ст.

1783 р. у Львівському губернаторстві було створено 18 державних окружних ощадних кас. 1826 року у Львові було організовано Австрійську ощадну касу, а 1843 – Галицьку Касу Ощадності, девізом якої було «Працєю і зберігай», а символом мурашка як працююча комаха [1, с. 28].

На основі проведених досліджень доходимо висновку про нерівномірність розвитку й діяльності ощадних установ і товариств західноукраїнських земель. Це залежало, у першу чергу, від політичного й адміністративно-територіального підпорядкування територій Західної України іноземним державам, які не були зацікавлені у становленні економічно сильних верств українського населення, і тому натомість, свою економічну політику зосереджували на «викачуванні» ресурсів з краю, тим самим ставлячи місцевих жителів у ще більшу залежність від іноземного капіталу. І все ж, ощадні каси, які існували у формі кас взаємодопомоги, позиково-ощадних кас у містах і селах західного регіону (у більшій мірі у Галичині) додавали українцям віри у власні сили, у творення самостійних економічних інституцій.

Важливе завдання, яке стояло перед українськими господарсько-економічними й банківськими інституціями того часу, зокрема Земельним гіпотечним банком, кооперативним банком «Дністер», Центральним кооперативним банком – зменшення бідності, піднесення економічних можливостей, розвиток українського промислу, ремесла, торгівлі, сільськогосподарського виробництва, незважаючи на усі труднощі, переслідування й утиски з боку іноземних поневолювачів, зокрема, польської влади, було зреалізовано через ощадності акції в західноукраїнських містах і селах у міру політичних та економічних реалій того часу.

Варто зауважити, що ощадність як явище в українських землях поширилось з-за кордону. Особливої актуальності ощадність набула у світі у 1920-х роках. По завершенні Першої світової війни багато держав опинилися у скрутному економічному становищі, глибока криза і повоєнний хаос супроводжували соціально-економічні та політичні процеси. Тому саме рух ощадності став підмогою для низки країн у подоланні складної ситуації в економіці та виході з кризи. Організатором його виступив Міжнародний комітет ощадності, який виник якраз після Першої світової війни і мав на меті поширювати та популяризувати ідеї ощадності. Завдяки різноплановим ощадністевим акціям упродовж 1920-30-х років заощадження населення Швейцарії, Данії, США, Німеччини, Великобританії, Польщі зросли майже удвічі. Важливо, що влада активно підтримувала ідею ощадності серед своїх громадян.

Згодом було започатковано відзначення Всесвітнього (Міжнародного) Дня заощаджень 31 жовтня 1924 року в Мілані на першому Міжнародному конгресі ощадних кас представниками 29 країн. Засновники за допомогою традиції святкування Дня заощаджень намагалися донести до населення, що заощадження створюють фінансовий захист і сприяють підвищенню життєвого рівня населення.

Ідеї ощадного руху поширились і в українських землях. Так, у 20-30-х роках ХХ століття на теренах Галичини (Західна Україна), та в м. Львові зокрема, існувала чимала кількість банківських установ (90 установ). Банківські заклади й установи, які, крім власне банків, існували також у формі кас взаємодопомоги, позиково-ощадних кас у містах і селах західного регіону (найбільше - у Галичині), додавали українцям віри у власні сили, творення самостійних економічних інституцій, досягнення свободи політичної через самостійність економічну.

З метою залучення коштів в українські ощадні установи, а також кооперативні та акційні банки для подальшого їх використання на розбудову українських кооперативів, українського промислу та сільського господарства - у містах і селах Східної Галичини, починаючи з 1927 р., щороку проводилися Свята ощадності. Їх мета - відзначити кращих банківських працівників та громадсько-суспільних діячів, причетних до розвитку банківської справи, а також акумулювати заощаджені кошти населення для розвитку українського національного виробника у складних умовах іноземного поневолення. Ці дні перетворилися на підтвердження активної діяльності ощадних установ, стали масовими святами та стимулом для подальшого розвитку як окремих учасників, так і товариств, об'єднань, установ.

Перед проведенням цих свят товариство «Ощадність», що було створене у Львові 1926 року, зверталось до українців із патріотичними відозвами, закликаючи їх бути свідомими господарями, об'єднатися у спільній справі відродження української державності [4, с. -38].

У день проведення Свята ощадності в кожному селі, містечку, місті Галичини організовувались збори, на яких виступали громадські діячі, кооператори, пропагуючи ідею ощадності. Поширювалась література на тему ощадності.

У серпні, вересні та жовтні 1928 року Управа товариство «Ощадність» і Ревізійний Союз Українських Кооперативів у Львові звернулися із закликом до громадян з приводу відзначення Дня ощадності у Львові 28 жовтня. Була укладена програма ознайомлення громадян Львова з основними засадами ощадності. Так, про основні принципи ощадності протягом жовтня - листопада 1928 року населення інформували відомі громадські, політичні й кооперативні діячі того часу - Кость Левицький, Омелян Саєвич, Остап Луцький та багато інших, які виступали в читальнях товариства «Просвіта», навчальних закладах (Духовна семінарія, торговельна школа товариства «Просвіта», жіноча гімназія, учительська семінарія товариства «Рідна школа», гімназія сестер-василіянок, в усіх українських школах краю) [5, с. 93-99].

Активною була пропаганда ощадності у тогочасній галицькій пресі. Так, газета «Діло», «Господарсько-кооперативний часопис» закликала пам'ятати, що «ощадності вклади в Центробанку розбудовують українське господарство і збагачують національну культуру» [2, с. 121-123].

Важливого значення у пропаганді ідей ощадності надавалося церкві. Так, Митрополичий Ординаріат доручав усьому духовенству підтримувати своєю діяльністю і авторитетом діяльність товариства «Ощадність», його ідеї, а також вступати в члени товариства та заохочувати вірних до цього, у проповідях роз'яснювати значення ідей ощадності, заохочувати вірних до їх реалізації через здійснення заощаджень в українських кооперативах чи інших кредитних установах.

Масовості цим акціям і довіри до них додавав Митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький, авторитет якого серед народу був величезний. Митрополит Андрей не раз звертався до українців краю з відозвами з приводу відзначення Дня ощадності, в яких зазначав, що суттю «ощадності є створення могутніх підойм народнього добробуту з малих, дрібних, щоденних змагань поодиноких людей. Ощадність є конечним господарським принципом, який мусить бути приміненем..., якщо має бути удержана господарська рівновага... цілого народу».

Будучи великим прихильником ідеї ощадності Митрополит у Зверненні до громадян з нагоди свята Ощадності, датованому 19 жовтня 1927 року, сказав так: «Ощадність - це вміння людини розумно користуватися даними їй матеріальними та духовними благами...» [3, с. 465].

Ідея ощадності не втратила свого потенціалу і безпосередньо стосується таких актуальних для сучасного українського суспільства завдань: залучати найширші верстви суспільства заощаджувати зароблені кошти і вкладати їх у банківські установи, щоби таким чином вони сприяли зростанню добробуту громадян і працювали на розвиток економіки й розбудову держави.

Проведення Свята ощадності, його результати, традиції, що виробилися й утвердилися упродовж десяти років, були взяті за основу досліджень, які проводилися у Львівському інституті банківської справи Університету банківської справи Національного банку України ще зі середини 1990-х років.

Відзначення Свята ощадності завдяки різноплановим акціям – рекламним акціям банківських установ, популяризації свята у засобах масової інформації, проведенням економічних уроків-презентацій про ощадність та розвиток банківської системи України у навчальних закладах повертається із забуття.

У сучасних умовах Дні ощадності святкують у Франції, Німеччині, Болгарії, окремих областях Італії, відновлено їх святкування у Словенії та Боснії. Мета святкування Днів ощадності - посилити довіру до банків, мотивувати громадян здійснювати заощадження та зберігати їх у банках.

2012 року Україна приєдналася до відзначення Всесвітнього дня заощаджень, який тривав місяць. Метою його проведення стало роз'яснення населенню значення заощаджень та підвищення рівня фінансових знань. Цю акцію, ініційовану Незалежною Асоціацією українських банків, підтримали Національний Банк України та 35 українських банків. Відтепер наприкінці жовтня в Україні відзначається Свято ощадності та проводяться заходи з популяризації ощадностевих акцій та підвищення рівня фінансової грамотності

у формі проведення рекламних акцій банківськими установами, популяризації свята у засобах масової інформації, проведення економічних уроків-презентацій, тренінгів про ощадність, фінансову грамотність та розвиток банківської системи України у банківських установах навчальних закладах, банківських установах, у літніх таборах для школярів.

Фінансова культура у сучасному житті стала важливим елементом системи вмінь та правил поведінки вцілому. Тому це свято стане святом всіх громадян України, зацікавлених у зростанні власного добробуту та фінансовій могутності Української держави.

Література:

1. Банки Львова: минуле і сучасне: [монографія] / за ред. канд. екон. наук Я. В. Грудзевича і канд. істор. наук З. М. Комаринської. – Л.: ЛБІ НБУ, 2002. – 223 с.
2. Комаринська З. «Господарсько-кооперативний часопис» як важливе джерело до вивчення та дослідження руху ощадності в західноукраїнських землях (20-30-ті рр. XX ст.) / З. М. Комаринська // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали другої наукової краєзнавчої конференції 24 листопада 2004 р. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – С.121-124.
3. Енциклопедія для банкіра: У 2 т. – Том I (теоретична та історична частина) / авт. кол.; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. Т. Смовженко, канд. екон. наук Г. Стеблій, д-ра філос. наук, проф. З. Скринник. - К.: УБС, 2012. – 483 с.
4. Становлення і розвиток ощадної справи в Україні (друга половина ХУІІІ – початок ХХІ ст.): [монографія] / За ред. д-ра екон. наук Т.С.Смовженко. – Львів: ЛБІ НБУ, 2003.- 216 с.
5. Комаринська З. М. Українські банки та їх сподвижники (кін. ХІХ ст. – 1939 р.): [монографія] / З. М. Комаринська. – Львів, ЛБІ НБУ, 2006. – 159 с.:іл.

Икром Кузикулов
(Наманган, Ўзбекистон)

КАСПИЙОРТИ ВИЛОЯТИДА РУС ПОСЁЛКАЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

Каспийорти вилоятида руслар томонидан ҳарбий мақсаддаги қўғонларини ташкил этишни 1714 йилда Пётр I томонидан жўнатилган Бекович-Черкасский экспедицияси амалга ошириши керак эди. Русларнинг доимий иштирокини таъминлаш мақсадида Каспий денгизининг шарқий қирғоқларида Авлиё Пётр, Александровск ва Қизилсув қўғонлари қурилган [1, с. 2]. Экспедициянинг барбод бўлиши билан қўғонларни сақлаб қолиш имконияти бўлмади. Русларнинг кейинги ҳаракатлари 1834 йилда бошланди. Перовскийнинг буйруғи билан Қайдак кўрфази қирғоғида жойлашган Қизилтош ҳудудида янги қўғон барпо этилди. Шу билан Каспийнинг шарқий ҳудудларида русларнинг доимий иштироки таъминланди. Лекин қўғон 1846 йилда Манғишлоқ яриморлига кўчирилган ва Форт-Александровск номи билан юритиладиган бўлди. Бир йилдан кейин денгиз ёқасида балиқчилар посёлкаси – Николаевский ташкил этилган бўлса 1869 йилда полковник Столетов бошчилигида Красноводск истеҳкоми барпо этилган [1, с. 3]. Ташкил этилган бу истеҳкомлар кўп ўтмай вилоятдаги энг катта шаҳарларга айланган.

Каспийнинг шарқий соҳилларида посёлкалар аввалига истеҳком сифатида қурилган бўлса, Манғишлоқ уездининг Долгий, Заворот, Николаевский посёлкалари, Красноводск уездининг Петровский посёлкаси балиқчилик посёлкалари сифатида вужудга келган.

Россия ва Эрон ўртасидаги 1881 йилги келишувга кўра, Эроннинг айрим чегара ҳудудлари Каспийорти вилоятига берилганлиги сабабли шу ҳудудда жойлашган Гермоб ва Бахердин қишлоқларининг форсийзабон аҳолиси ўз уйларини ташлаб кетишга мажбур бўлганлар. Аҳолидан бўшаган қишлоқларда 1889 йилда 22 та рус оилаларини жойлаштириш билан Михайловский, кейинроқ Дмитриевский ташкил этилган [2, с. 30].

Маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, вилоятда мустамлака ҳокимиятининг хайрихоҳлиги сабабли посёлкаларнинг сони жуда тез ортиб борган. 1897 йилга келиб вилоятда 4 та балиқчилик ва 16 та деҳқончиликка ихтисослашган посёлкалар қурилган бўлса [3, с. 10], 1910 йилга келиб посёлкаларнинг сони 32 тага етди: Манғишлоқ уездида Николаевский, Долгий, Заворот, Кулали, Красноводск уездида Александровский, Анненковский, Никольский, Петровский, Асхабод уездида Ванновский, Дмитриевский, Комаровский, Куропаткинский, Михайловский, Обручевский, Невтонский, Рерберговский, Романовский, Верхне – Скобелевский, Нижне – Скобелевский, Самсоновский, Яблонка, Янабский, Тумановский, Боголюбовский, Прохладный, Таджен уездида Крестовый, Наврўзобод, Хон-Ёб, Арчиньян, Хиваобод, Марв уездида Козелковский, Гродековский, Алексеевский, Полтавский посёлкалари қурилган [4, с. 204-213]. Ташкил этилган посёлкаларнинг кўпчилиги Асхабод уездида жойлашган эди. Уезддаги мавжуд 17 та посёлкадан 12 таси область бошлиғи генерал Куропаткин даврида ташкил этилганди [2, с. 31].

Рус посёлкалардан ташқари Форт-Александровск, Красноводск, Асхабад каби руслар томонидан ташкил этилган катта шаҳарлар ҳам мавжуд бўлган. 1903 йилга келиб 27308 киши [5, с. 11] рўйхатга олинган Асхабад шаҳрида руслар 10700 кишини, татар ва лезгинлар 6060 кишини, арманлар 5340 кишини ташкил этишган [5, с. 155]. Россия империяси истилосидан сўнг Туркистонда кавказликларни учратиш ажабланарли ҳолат эмасди. Каспийорти вилоятида эса улар кўпчилигини ташкил этган. Масалан, вилоятда руслар 32290 кишини ташкил этган 1903 йилда грузинлар 319 кишидан, арманлар 8414 кишидан, татар ва лезгинлар 7069 кишидан иборат бўлганлар [5, с. 12]. Бундан ташқари жуда озчилик бўлсада осетин, лезгин, черкес каби миллат вакиллари ҳам учратиш мумкин бўлган [6, с. 70].

Каспийорти вилоятда кўчириш сиёсати туфайли миллий хилма-хиллик Европа миллатлари ҳисобига ҳам кенгайган. 1903 йилги маълумотга кўра вилоятда поляклар 1715 кишини, немислар 1003 кишини, юнонлар 55 кишини, французлар 8 кишини ташкил этганлар [5, с. 12]. Бундан ташқари болгар, чех, литвалик каби миллат вакиллари учратиш қийин эмасди [7, с. 90].

Туркистон яҳудийлари ўзларининг тарихи билан бошқа халқлардан ажралиб туради. Улар Россия босқинигача ўлкада яшаб келган бўлсаларда, ижтимоий – сиёсий ҳуқуқлари чекланган эди. Мустамлакачилик даврида бу тенгсизликка барҳам берилиб, улар бошқа маҳаллий халқлар билан бир хил ҳуқуқларга эга бўлган. Натижада яҳудийларнинг сони тез ортиб борди. 1903 йилги маълумотга кўра, уларнинг сони 989 кишига етган [5, с. 12]. Улар, асосан, шаҳарларда яшашган бўлсаларда, яҳудийларни посёлкаларда ҳам учратиш қийин эмасди. 1897 йили Асхабод уездида ташкил этилган Яблонка посёлкаси яҳудийлар томонидан бунёд этилган [2, с. 37].

Каспийорти вилоятида кўчириш сиёсатининг ўзига хос яна бир жиҳати шундан иборат эдики, форслар ва афғонларни кўплаб учратиш мумкин бўлган. 1899 йилда афғонлар, асосан, Марв уездида истиқомат қилган бўлса, форсларни барча уездларда учратиш мумкин эди. Шу йили вилоятда афғонлар 37 кишини, форслар эса 7814 кишини ташкил этган. 1910 йилга келиб афғонларнинг сони 2964, форсларнинг сони эса 30684 нафарга етган [1, с. 21]. Форслар 1890 йилда кўчиб келган аҳолининг 29 % ини, 1891 йилда эса 35 % ини ташкил этган. Хатто, руслар ҳам бундай кўрсаткичга эга бўлмаганлар: 1890 йилда 25 %, 1891 йилда эса 31 % [8, с. 24].

Аввалига посёлкаларни ташкил этиш аста-секинлик билан бошланган бўлса XIX асрнинг 80 – йиллари охирида бу соҳадаги фаолият тезлашиб кетди. Каспийортида 47 йил давомида (1847 йилдан 1888 йилгача – И.К.) 2 та посёлка ташкил этилганлиги, кейинги 22 йил оралиғида (1888 йилдан 1910 йилгача – И.К.) 32 та посёлкалар бунёд этилгани фикримизни тасдиқлайди (жадвалга қаранг).

Каспийорти вилоятидаги рус посёлкалари тўғрисида маълумот (1911 йил) [9, с. 6-12]

Посёлка номлари	Ташкил этилган йил	Уезд	Хўжа лик сони	Аҳ оли сони
Николаевский	1847	Манғишлоқ	258	13
Долгий	1876	Манғишлоқ	85	53
Михайловский	1888	Асхабад	30	38
Ванновский	1890	Асхабад	13	6
Верхне-Скобелев	1891	Асхабад	16	15
				8
				87
				77

	Дмитревский	1891	Асхабад	11	47
	Александровский	1892	Красноводск	10	35
	Самсоновский	1892	Асхабад	13	65
	Алексеевский	1892	Марв	107	55
					8
0	Петровский	1893	Красноводск	16	27
1	Крестовый	1893	Тежен	61	33
					9
2	Обручевский	1894	Асхабад	30	22
					5
3	Рерберговский	1894	Асхабад	14	40
4	Куропаткинский	1894	Асхабад	19	13
					0
5	Комаровский	1894	Асхабад	7	19
6	Авневковский	1895	Красноводск	7	24
7	Никольский	1896	Красноводск	18	10
					9
8	Романовский	1896	Асхабад	34	18
					8
9	Полтавский	1896	Марв	25	11
					3
0	Невтоновский	1897	Асхабад	12	57
1	Тумановский	1897	Асхабад	19	88
2	Яблоновский	1897	Асхабад	7	84
3	Заворот	1902	Мангишлоқ	4	26
4	Наврӯзобод	1905	Тежен	13	71
5	Янобский	1906	Асхабад	10	38
6	Нижне-Скобелев	1908	Асхабад	9	17
7	Арчиньян	1908	Тежен	31	20
					7
8	Хиваобод	1908	Тежен	35	20
					4
9	Блогодарный	1908	Тежен	18	76
0	Кулали	1909	Мангишлоқ	9	39
1	Боголюбовский	1909	Асхабад	10	15
2	Козелковский	1909	Марв	40	18
					3
3	Гродековский	1909	Марв	57	22
					5
4	Прохладный	1910	Асхабад	9	55

XIX асрнинг охирларига келиб Россиянинг Европа қисмида 23 миллион ортиқча ишчи кучи тўпланиб қолган эди [10, с. 22]. Ишчи кучини Туркистон ўлкасига кўчириш орқали подшо ҳукумати бир қатор ижтимоий – сиёсий, жумладан, миллий масалани ижобий ҳал этиш мақсадини кузлаган. 1891 йилда Россиянинг ғарбий ва марказий ҳудудларида юз берган очарчилик 40 миллион аҳолини қамраб олган. Натижада 90 – йиллар охирига келиб йилига 5 – 6 миллион аҳоли очарчилик юз берган ҳудуддаги қишлоқларни ташлаб кетишга мажбур бўлган. Уларнинг бир қисми турли шаҳарлардаги завод ва фабрикаларда доимий ишчиларга айланган бўлсалар, бир қисми деҳқончилик учун янги ва қулай ерларни қидириб топиш истагида эди [11, с. 37]. Россиянинг Европа қисмидаги қоратупроқли ҳудудларда ҳосил яхши бўлмаган 1890 – 1899 йилларда аҳолининг кўчиши сезиларли даражада кучайган. Масалан, Чернигов губерниясидан 1890 йилда 152 киши Туркистоннинг турли ҳудудларига кўчган бўлса, 1891 йилда 3965 киши, 1896 йилда 36198 киши ўз ихтиёри билан кўчиб келган [10, с. 26].

Россия ҳукумати аҳолини кўчириш орқали ўз губернияларидаги ички аҳволни изга солиш билан бирга Туркистонда империя таянчини яратиш имкониятига эга эди. Шунинг учун кўчириш давлат сиёсати ҳисобланиб кўчиб келаётганлар қўллаб-қувватланган ва ҳукумат томонидан жуда катта ёрдам кўрсатилган. Туркистон кўчириш бошқармаси кўчиб келганларга ер бериш, уй қуриши, хўжалик юритиши учун дастлабки маблағ ва хўжалик инвентарларини тақсимлаш билан шуғулланган. 1886 йилги Низомга кўра кўчиб келган ҳар бир эркак учун 10 десятина, 1903 йилдан эса ҳар бир хўжаликка суғориладиган ерлардан 10 десятина, аралаш туманларда эса 20 десятинагача ер тақсимланиши белгиланган [12, с. 126]. Каспийорти вилоятида биргина 1889 йил Михайловский

посёлкасини ташкил этиш жараёнида харбий вазир область бошлиғи генерал Комаров ва уезд бошлиғи Невтоновга кўчирилаётган хар бир хўжаликка 100 рубль миқдорида маблағ, кўчиш жараёнида транспорт билан таъминлаш, 10 йилгача солиқ ва мажбуриятлардан (харбий мажбуриятдан ҳам – И.К.) озод қилиш каби имтиёзлар берилиши кераклигини таъкидлаган [2, с. 30].

Посёлкалар табиийки энг қулай ҳудудларда ташкил этилган. Янги ташкил этилган посёлкаларда савдо дўконлари, мактаблар, ибодатхоналар, касалхона ёки амбулаториялар бўлиши қаттиқ назорат қилинган. Рус бўлмаган келгиндиларга ҳам шунга ўхшаш имкониятлар яратилган. Масалан, Марвда 1884 йил генерал Каморов, 1886 йилда уезд бошлиғи полковник Алиханов рухсати билан яҳудий мактаблар очилган [1, с. 268].

Туркистон ўлкасида бўлганидек, Каспийорти вилоятида ҳам кўчириш сиёсати туфайли бошқа миллатга мансуб аҳоли вакиллари кўпайиб борди. Қисқа муддат ичида рус ва бошқа миллат вакиллари истиқомат қиладиган ўнлаб посёлкалар ҳамда шаҳарлар ташкил этилди. Албатта, буларни ташкил этишда кўчириш комиссияси томонидан вилоятдаги энг қулай ҳудудлар ва унумдор ерлар танлаб олинган. Натижада тез орада фақат вилоятдагина эмас, бутун ўлкада подшо ҳукуматининг таянчи вужудга келтирилди.

Адабиётлар:

1. Обзор Закаспийской области за 1899 год. Асхабад. 1900.
2. Обзор Закаспийской области за 1901 год. Асхабад. 1902. Приложение.
3. Обзор Закаспийской области за 1897 год. Асхабад. 1898.
4. Обзор Закаспийской области за 1910 год. Асхабад. 1915.
5. Обзор Закаспийской области за 1903 год. Асхабад. 1904.
6. Обзор Закаспийской области за 1911 год. Асхабад. 1915.
7. Обзор Закаспийской области за 1904 год. Асхабад. 1905.
8. Обзор Закаспийской области за 1891 год. Асхабад. 1893.
9. Общий очерк о характере и состоянии русских посёлков Закаспийской области и её колонизационных районов. Асхабад. 1913.
10. Фомченко А. П. Русские поселения в Туркестанском крае в конце XIX – начале XX в. (Социально – экономический аспект). – Т.: Фан, 1983.
11. Джамгерчинов Б. Д. О прогрессивном значении вхождения Киргизии в состав России. – Ф.: 1963.
12. Шмачков П.А. О дружбе русских переселенцев и дехкан Туркестана (1867 - 1917 гг.) // Труды Самаркандского университета. 1960. № 101. Ч. II.

Бахтияр Курбанов
(Наманган, Ўзбекистон)

ХИВА ХОНЛИГИНИ АҒДАРИЛИШИНING ИЖТИМОИЙ–СИЁСИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ОҚИБАТЛАРИГА ДОИР

Ўзбекистоннинг ўз давлат суверенитетини қўлга киритиши ватанимиз тарихига оид илмий-тадқиқот ишларини миқдор ва сифат жиҳатдан янги юқори савияга кўтариш заруратини тақозо этди. Мазкур вазифа Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 1998 йил 26 июнда бир гуруҳ тарихчи олимлар ва оммавий ахборот воситалари ходимлари билан учрашувида ҳамда ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги “ЎзФА Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорида долзарб қилиб қўйилди. Қарорда “ҳудудимизда ... давлатчилик ривожининг турли тарихий босқичларида халқларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва маънавий масалаларини” [1, б. 2] ўрганиш устувор йўналиш сифатида белгиланиб, унга алоҳида эътибор қаратилди.

Шу ўринда Ўзбекистон тарихида муҳим ўрин тутган Хива хонлиги тарихини ўрганиш, унга ҳолисона баҳо бериш муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, хонлиkning XIX аср охири – XX аср бошларидаги тарихи ўзбек давлатчилиги тарихининг босқичи сифатида алоҳида эътиборга молик бўлиб, тарих фани учун долзарб аҳамиятга эгадир. Бу даврда хонлик Россияга қарам давлатга айлантирилган бўлиб, ўз сиёсий мустақиллигини йўқотган, лекин ички бошқарув тизимини сақлаб қолган эди. Ана шундай шароитда хонликда кечган ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва сиёсий курашлар тарих фанида ҳалигача ўз баҳосини олмаган.

XX аср бошларида Хивада шаклланган жадидлар бошқача тарихий шарт-шароитда вужудга келди. У бу ерда асосан икки оқимдан иборат эди. Унинг ўнг оқими хонликда ривожланаётган савдо-саноат корхоналари эгалари ҳамда йирик бойларнинг вакиллари ўзига бирлаштирган эди. Бу оқимга Хива хони Асфандиёрхоннинг бош вазири Ислохўжа бошчилиги қилган. Жадидчиликнинг ўнг оқими ўз олдида мамлакатда хон ҳокимиятини сақлаб қолган ҳолда ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ўтказиш орқали эркин бозор муносабатларини ривожланишига кенг йўл очиб беришни мақсад қилиб қўйган эди. Хивада жадидчиликнинг сўл оқими эса майда сармоядорлар, ҳунармандлар ва халқнинг турли табақа вакиллари бирлаштирган бўлиб, қозикалон Бобоохун Салимов унинг раҳбари эди. Улар Хива хонлигида янги усул мактабларини ташкил этиш орқали халқ оммасининг сиёсий фаоллигини ўстиришни ўз одиги мақсад қилиб қўйган эди. 1904 йил “жамияти хайрия” тузилиб, унинг кўмаги билан Хива шаҳрида дастлабки янги усул мактаби очилган. Хива жадидлари маърифий ишлар билан кифояланиб қолмасдан, хон тузумига қарши кураш олиб бордилар. Биринчи жаҳон урушигача Хива жадидларининг ягона маркази ва дастурий ҳужжатлари бўлмаган. Бироқ, жадидчилик ҳаракати Хива хонлигида катта ижтимоий-сиёсий кучга айланиб, 1914 йил августдан партия гаклини олган [2, б. 519].

1917 йил октябрда Петроградда рўй берган давлат тўнтаришидан сўнг “ёш хиваликлар” ўз Устав ва дастурини қайта кўриб чиқдилар. Дастурда қуйидаги вазифалар белгилаб олинган эди. 1. Хон ҳокимиятини тугатиш; 2. Хива вилоятини Туркистон билан бирлаштириш ва уни собиқ Россия Федератив социалистик Республикаси таркибига қўиш; 3. Хива хонлари, шахзодалари, беклари ва нозирлари қўлида бўлган барча қимматбаҳо нарсаларни улар нималардан иборат бўлишидан қатъий назар халқ мулки деб эълон қилиш; 4. йирик заминдорлар қўлидаги ерларни деҳқонларга бўлиб бериш; 5. барча вақф ерларидан тушадиган маблағни маориф ишларини ривожлантиришга сарфлаш; 6. аста-секин Хива шаҳрида болалар берпул ўқийдиган мактаблар очиш; 7. Хива шаҳрида ва бошқа аҳоли истиқомат қиладиган жойларда касалхоналар очиш ва бепул табобат ёрдами кўрсатиш; 8. аҳолининг қашшоқ қисмига хондан олинган ерларни уларга қайта бериш; 9. йўл ва кўприкларни ободонлаштириш; 10. мажбурий

ишларни барчасини бекор қилиш; 11. хон ҳокимиятини ағдариш, юқоридаги тadbирларни амалга оширадиган халқ ҳокимиятини ўрнатиш. Совет ҳукумати душманлари билан эса шафқатсиз кураш олиб бориш [3, б. 123].

Россиянинг чекка ўлкаларидаги халқ оммасининг сиёсий фаоллигидан қути ўчган Россия муваққат ҳукумати ҳам хонлиқдаги тартиб-қоидаларни қўллаб-қувватлади. У ўзи эълон қилган эркинликлардан воз кечиб, хонлиқни ислоҳ қилиш зарурлиги ҳақидаги ваъдаларига хилоф равишда чор Россиясининг эски сиёсатига қайтди ва хонлиқдаги монархия тартибини қўллаб-қувватлади [4, б. 46].

Большевиклар дохийси В.И.Ленин Шарқ мамлакатларидаги миллий-озодлик ҳаракатларининг ривожланишида Россия давлатининг ўрни хусусида фикр билдириб, бу аралашув Шарқ мамлакатларида, жумладан, Бухоро ва Хивада Рус империалистик босқинчилик сиёсатининг янги усули эканлигини алоҳида таъкидлаган эди [4, б. 47].

Хива хонлиги мустақил давлат сифатида мавжуд бўлган (1918 йил январь-1920 йил январь) икки йил давомида Жунаидхон мамлакатни бошқарди. 1918 йилнинг ёзи ва кузида у ўзига қарши чиққан барча кучларни шафқатсизлик билан бостириб, Амударёнинг ўнг қирғоғида ўрнатилган шўролар ҳукуматини тугатишга ҳаракат қилди.

1918 йил 19 сентябрда ТАССРнинг Хива ва Амударё ишлари бўйича фавқуллодда вакили қилиб эсер, штабс-капитан В. П. Коноплев тайинланган. 1918 йил октябрь ойи охирида Коноплев 120 кишилик отряд билан Петро-Александровска етиб келди. У шаҳар совети ва ҳарбий раҳбарликни ўз қўлига олди. Коноплев ташаббуси билан Урал казакларидан учта (ҳар бири 100 кишидан иборат) отлик отряд тузилиб, қуроллантирилди. Улардан бирининг бошлиғи атаман Фильчев бўлган [5, б. 280]. В.Қ.Коноплев шахсиятига ўша воқеалар иштирокчилари хотираларида яхши баҳо берилган [6, б. 69-70]. Айниқса, 1918 йил ноябрда Жунаидхоннинг Тўрткўлга ҳужумини қайтаришда унинг хизматлари, мудофаа бўйича қилган тadbирлари катта аҳамият касб этган. Лекин совет даври тарихшунослигида Коноплев Қ.Осипов тарафдори, кейинчалик оқ гвардиячиларга ўтиб кетган хоин сифатида таърифланади [7, б. 11-25]. Умуман, бу даврдаги тарихий шахслар фаолиятига баҳо берганда улар амалга оширган ишларга қараб ҳаққоний фикр юритмоқ даркор.

Петро-Александровск шаҳрида бўлаётган воқеалардан Жунаидхон тўла хабардор эди. Шунинг учун ҳам зудлик билан ҳужум қилишга шошилди. У 1918 йил 24 ноябрда Петро-Александровскни қамал қилди. Қамал 11 кун давом этди. Учинчи декабрда шаҳар ҳимоячилари Жунаидхоннинг 7 та ҳужумини мардонавор қайтариб, қарши ҳужумга ўтдилар. Жунаидхон отрядлари тартибсиз ҳолда Шаббоз томон чекина бошлади. Бу жангда Жунаидхон 1700 га яқин аскардан ажралди [8, б. 292].

Амударё бўлимидаги аҳолининг мадад сўровларидан сўнг у ерга Туркистонга Н. Шайдаков, С. Наумов, А. Тимошенко каби ашаддий большевиклар келди. 1919 йилнинг 2 апрелида Тошкентдан Тўрткўлга Христофоров, Голубь, Луценко, Федьколардан иборат Хива ишлари бўйича комиссия ҳам юборилди. Худди шу шахслар Хивада инқилоб бўлишида катта роль ўйнадилар [3, б. 129].

1919 йил 9 апрелда Жунаидхон Хива яқинидаги Тахта қалъасида жойлашган қароргоҳида РСФСР билан Хива хонлиги ўртасида яраш битими - шартнома имзоланди. Бу битимни тузиш учун келган совет ҳайъати Луценко, Голуб, Христофоров, Федько ва Туркия капитани Муҳаммад Козимбекдан иборат эди. Шартномага биноан хонлиқдаги халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи тан олинди, иккала томон ҳар қандай ҳарбий ҳаракатларни тўхтатиш, бир-бирларига вакиллар юборишни йўлга қўйиш, иккала мамлакат фуқароларининг сув ва қуруқликдаги барча йўللарда эркин ва хавф-хатарсиз ҳаракат қилишини, ўз ҳудудларида тижорат мақсадларида алоқа ўрнатишини кафолатлаш мажбуриятини олган [9, с. 159]. Ҳайъат аъзолари 27 апрелдагина Хива шаҳрига келиб, Сайид Абдуллахон билан учрашдилар ва қуйидаги масалаларни муҳокама қилдилар:

1. Миссияга Хива ҳудудида ғалла, гуруч, мол сотиб олиш учун хоннинг рухсат бериши тўғрисида;
2. Амударёни кечиб ўтадиган кемалар ҳаракатини тиклаш тўғрисида;
3. Чоржуй-Петро-Александровск йўлидаги телеграфни тиклаш тўғрисида;
4. Керосин ва нефть сотиш ёки бу маҳсулотларни Хива орқали Астрабоддан сотиб олишда миссияга хоннинг воситачилиги тўғрисида;

5. Ҳар иккала давлат фуқароларининг Амударёдан эркин ўтиб юриши тўғрисида;
6. Тинчлик шартномаси тузилгандан кейин жиноят қилиб, Хива хонлигида қочиб юрган рус фуқароларининг Хива ҳукумати томонидан Совет ҳукуматига топширилиши тўғрисида.

Бу моддалардан фақат учинчисига, яъни телеграфии тиклаш тўғрисидаги моддага қизиқарли жавоб олинди, бошқа барча масалалар тўғрисида бирорта натижага эришилмади. Хива ҳукумати Хива ҳудудига совет кишилари-нинг келишлари ва агитация қилишларини мутлақо истамади [10, б. 144-147]. Чунки ҳар қандай ташвиқот Хивадаги мавжуд ҳукуматга қарши қаратилган бўлиб, совет Россияси ҳам подшо Россияси каби Хоразмни ўз таъсир доирасида сақлаб қолишини истарди. Бу эса иккала давлатнинг ҳам ўзаро дўстликни мустаҳкамлашни истамаганлигини тахмин қилишга асос бўларди. Шунинг учун ҳам шартнома шартлари амалда бажарилмади.

Хоразмда юз берган инқилобий ўзгаришларнинг фаол иштирокчиларидан бири ушбу сўзларни ёзганда ҳақ эди: “1918 - 1919 йиллар Хива хонлиги аҳолиси учун оғир синов йиллари бўлди. Тинч ва меҳнаткаш аҳоли зулм ва ҳақсизликлар домида қолган эди”. Айнан шу вазият 1919 йил ноябрь ойи бошларида Илонли, Кўҳна Урганч, Хўжайли бекликларида Жунаидхон сиёсатига қарши қўзғолон кўтарилишига сабаб бўлди. Қўзғолонга Қўшмамедхон, Ғулом Алихон, Шомурод баҳши, Яхшигалди ва бошқа Жунаидхондан норози туркман уруғ бошлиқлари бошчилик қилганлар. Ёш хиваликларнинг ташвиқот ва тушунтиришлари бунга туртки бўлганди. Чунки 1919 йил октябрь ойида Орол денгизи атрофидаги туркманлар йўлбошчиси Қўшмамедхон билан Ёш хиваликлар партияси қўмитаси раҳбарияти битим тузгандилар. Бу битимга Шомурод баҳши, Ғулом Алихонлар ҳам қўшилганлар. Бу ҳақда мулла Жуманиёз Султонмуродов Тошкентдаги Ёш хиваликлар Марказий Қўмитасига шундай хабар берган: “Хива тарафдан машхур Ғулом Али, Илонлидан Мулла Наврўз, ҳам Ҳасанхон келган. Кўлли ёвмут Қўшмамедхондан машриқ - Мулла Ўрозлар келганлар. Булар келиб, Тўрткўл ҳукуматидан аскар сўраганлар”.

Хулоса қилиб айтидигани бўлинса, 1919 йил охирида Хивадаги вазият, ундаги сиёсий кучлар ва ташкилотларнинг жойлашуви ҳамда мақсадлари қуйидагича эди:

1. Туркман уруғ қабила бошлиқларининг мақсади Жунаидхонни ағдариб, унинг ўрнини ўзлари эгаллашдан иборат эди.

2. Ёш хиваликлар партияси ва уларга эргашган миллий буржуазия, ўрта табақа вакиллари, зиёлилар, диний уламоларнинг бир қисми ҳар қандай кучга, айна вазиятда Туркистон совет ҳукумати ва унинг қизил армия қўшин-ларига таянган ҳолда Жунаидхон ҳукмронлигига барҳам бериш, мамлакатда тубдан демократик ўзгаришларни амалга оширишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйгандилар.

3. Урал казаклари, оқ гвардиячилар қандай бўлмасин Хивани ўз таъсир доираларида сақлаб туриш, унинг Россия тасарруфидан чиқиб кетмаслигини таъминлаш мақсадида Хивадаги воқеаларни кузатиб турдилар.

4. Совет ҳукумати, большевиклар партияси ва ундаги барча оқимларнинг мақсади ҳам Хива хонлиги ҳудудини ўз ҳукмронлиги доирасига қиритиш ва унинг бойликларини талаш, хом ашё етказиб берувчи минтақа сифатида сақлаб туриш эди, бу йўлда ҳар қандай сиёсий ташкилот билан олдин иттифокда бўлиш мақсадига эришилгач, иттифоқчиларни йўқ қилиб, ўзларининг мутлақ ҳукмронликларини таъминлашдан иборат эди. Меҳнаткаш Хива аҳолиси бу сиёсий курашлардаи жуда узоқ бўлиб, ҳукумат тепасидаги ўзгаришларга унчалик аҳамият бермасдилар.

5. 1919 йил охирларидаги сиёсий вазият Ёш хиваликлар, большевиклар, туркман уруғ бошлиқлари иттифоқининг биргаликда ҳаракат қилишларини талаб этарди. Айнан шу иттифок Хива ҳудудига қизил аскарларнинг босқинчилик ниятда кирганлигини оқлашга имкон беради. Айнан шу иттифок, Жунаидхон кучларини енгиб, Хива хонлигининг ағдарилишига замин яратиб, туркман меҳнаткаш аҳолиси билан ўтрок ўзбек аҳолиси орасидаги муносабатни яхшилади. Шу иттифок Хоразмдаги демократик ўзгаришларни бошлаб берди.

Адабиётлар:

1. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 27 июля 1998 г. «О совершенствовании деятельности Института истории АН РУз» // Народное слово. 1998, 29 июля.
2. Узбекистан Миллий Энциклопедияси. 3-жилд. – Тошкент.: Давлат илмий нашриёти, 2002.
3. Абдурасулов А. Хива. – Тошкент.: Узбекистон, 1997.
4. Хива – минг гумбаз шаҳри. – Тошкент: Шарқ, 1997.
5. Чепрунов Б. Материалы и документы по истории гражданской войны в Каракалпакии. Қорақалпоғистон Тил ва адабиёт институти кутубхонаси. 14-фонд.
6. Рассказ красного партизана тов. Савицкого, Қорақалпоғистон Тил ва адабиёт институти кутубхонаси. 14-фонд, 2-иш.
7. Шляпин. Описание гражданской войны и октябрьской революции в Каракалпакии. Қорақалпоғистон Тил ва адабиёт институти кутубхонаси. 14-фонд, 2-иш.
8. Чепрунов. Материалы и документы по истории гражданской войны в Каракалпакии. Қорақалпоғистон Тил ва адабиёт институти кутубхонаси. 14-фонд.
9. История Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент: Фан, 1976.
10. ЎЗР МДА. 17-фонд, 1-руйхат, 200-иш.

Зоҳид Мадраҳимов, Улуғбек Юлдашев
(Наманган, Ўзбекистон)

XVIII-XIX АСР 70-ЙИЛЛАРИДА ҚЎҚОН ШАҲРИ БОЗОР ВА КАРВОНСАРОЙЛАРИ

Қўқон хонлиги XVIII-XIX аср 70-йилларида Ўрта Осиёнинг йирик давлатларидан эди. Қўқон шаҳри хонлиқнинг пойтахти бўлиш билан бирга йирик иқтисодий маркази ҳам ҳисобланган.

Ҳар бир давлатнинг тараққий этиши албатта унинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий равишига боғлиқдир. Олий ҳукмдорлар табиий равишда мамлакатдаги фаровонлиқни савдо билан боғлаганлар. Савдони тараққий эттириш, унинг учун етарли шароитларни яратиб бериш асосий вазифалардан бири саналган. Айниқса, марказлашган давлатнинг салоҳияти кучли бўлган даврларда мамлакат иқтисодиёти равишга тоғлан, янги бозорлар қурилган, мавжудлари кенгайтирилган, савдо дўконлари, карвонсаройлар ва бошқа савдо иншоотлари барпо этилган. Савдо муносабатлари, бож тизими тартибга солиниб, уларнинг назорати кучайтирилган.

Хонлик бозорлари орасида пойтахт Қўқон бозори яққол ажралиб турган. Хонлиқнинг кўплаб ҳукмдорлари мамлакат шаҳарларида, пойтахтда бозор, савдо расталари, дўкон ва карвонсаройлар қуришга катта эътибор берганлар. Хусусан, Қўқон хони Шохруҳбий (1709-1721) янги ташкил қилинган давлатнинг марказига Ўрда билан бир қаторда бозор бунёд этган. Унинг вориси Абдурахимбий (1721-1734)нинг пойтахтда дастлабки амалга оширган ишларидан бири бозор ва расталарни қуриш бўлган [1, б. 4-5]. Абдукаримбий (1734-1750) эса Қўқон атрофини девор билан ўраган ҳамда шаҳарда янги бозор ва расталар барпо қилган [2, б. 18]. Норбўтабий (1763-1798) ҳукмронлиги даврида хонлиқнинг нисбатан иқтисодий юксалган даври бошланган бўлиб, хонлик шаҳарларида, хусусан, Қўқонда ариқлар, масжид, мадраса, ҳаммом, карвонсарой ва савдо дўконлари барпо қилинган [3, с. 18].

XIX аср бошларидан хонлик иқтисодий ҳаёти аста-секинлик билан ривожланиб бориши оқибатида бозорлар сони ҳам ортиб борган. Жумладан, 1813-1814 йилларида хонлиқда бўлган Ф.Назаровнинг ёзишича, Қўқон марказида учта тошдан қурилган бозор бўлган ва уларда ҳафтада икки марта бозор ташкил этилган [4, с. 76]. 1830 йилда Қўқонда бўлган хорунжий Потанин, хонлик пойтахтида 6 та бозор бор деб кўрсатган [5, с. 281]. Номаълум муаллиф маълумотларига кўра, XIX аср 40-йилларида Қўқонда мавжуд бўлган 6 та бозорнинг 2 тасида маҳаллий, 4 тасида турли ҳудудлардан келган савдогарлар савдо ишларини олиб борганлар [6, с. 213]. Қўқон бозорларининг баъзиларининг Ўрта Осиёда мавжуд бўлган анъанага кўра усти ёпиқ бўлиб, ёғингарчилик мавсуми учун ҳам қулай бўлган. Қўқон бозори Бухоро бозоридан сўнг Ўрта Осиёда энг яхши бозорлардан бири бўлган ва бу номга у Муҳаммадалихон даврида эришган [7, с. 200]. Чунки, Муҳаммадалихон ҳукмронлик қилган XIX аср 20-йилларида хонлиқнинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан анча юксалиши – пойтахтда бозор ва савдо билан боғлиқ иншоотлар қурилишига ва бу соҳага эътибор кучайишига олиб келган.

Худоёрхон (1845-1858, 1862-1863, 1865-1875) ҳокимиятни мустақил бошқаришни бошлаганидан сўнг (1852), хонлиқнинг турли ҳудудларида, хусусан, кичик шаҳар ва қишлоқларида ҳам бозор, дўкон, карвонсарой ва бошқа савдо иншоотлар қурилиши давом эттирилган. 1856-1857 йилларда Қўқон асосий бозорида қурилган карвонсарой ва тўқимачилик моллари сотиш учун мўлжалланган савдо расталари шулар жумласидандир. Хоннинг буйруғи билан Каримқули меҳтар томонидан қурдирилган чит растаси пойтахтдаги энг йирик савдо расталаридан бири ҳисобланган. Худоёрхон ҳукмронлигининг учинчи даврида (1865-1875) ҳам савдо иншоотлари қурдиришни давом эттирган. Жумладан, у 1867-1868 йилларда хазинабон Исо Авлиёга хонлиқнинг ҳамма ҳудудларида бозор, янги дўкон ва карвонсаройлар қурдиришни буюрган [8, с. 332-334]. Натижада, Қўқон бозорида чит сотиладиган савдо расталари, каппон, катта ва кичик – пахта, ўтин ва бошқа маҳсулотлар сақланадиган ва улар билан савдо қилинадиган карвонсаройлар барпо қилинган [7, с. 199]. Бу даврда Қўқон бозоридаги чит расталари сони 250 тага етган [9, с. 65]. 1870 йил Қўқон марказий бозорининг тўқимачилик расталари жойлашган қисмида ёнғин чиқиши натижасида чит растасининг 250 дўконидан 5-6 тасигина омон қолган [10, с. 316]. Худоёрхон фармони билан қисқа муддатда Қўқон бозорининг чит растаси қайта қурилган [11, с. 244]. Ёнғиндан оз муддат ўтгач, Қўқонда бўлган

А.П.Федченко, Қўқон бозори ҳақиқатдан эътиборга лойиқ, у ҳамма томондан ўзига хос меъморчилик услубида қурилган, бозор ташкилий ишлар юзасидан Ўрта Осиёда энг яхшиларидан ҳисобланади. Қўқон савдо саройларининг усти баланд ёғоч том билан ёпилган ва унда ҳаво жуда яхши айланади, – деб қайд этган [11, с. 49].

Ўрта Осиё шаҳарларида хос тарзда Қўқоннинг асосий бозори шаҳарнинг марказида, турли қўчалар туташган ерда жойлашган ва “Катта бозор” номи билан танилган бўлиб, А.Л.Кун 1875 йил пойтахтга келган даврда бу бозорда 2000 атрофида дўкон бўлганлигини қайд этган [12, с. 61-62]. Асосий бозор маҳсулот турларига қараб, алоҳида савдо расталарига ёки кичик бозорларга бўлинган. Деҳқончилик маҳсулотлари бозори ва ғалла бозори, ипак ва пилла бозори, пахта бозори, ўсимлик ёғи бозори, майиз бозори (қуруқ мевалар бозори), пичан, ёғоч, беда, похол бозорлари, гуруч бозори, баққолчилик моллари бозори, кийим-бош бозори, чой растаси, заргарлик растаси, чорва моллари бозори, дон бозори шулар жумласидандир. 1271 йилги (1854-1855) маълумотларга кўра, Қўқон асосий бозоридаги бўёқ маҳсулотлари растаси бозорнинг чеккасида – “Бозор-и поён”да (Қуйи бозор), чорва моллари бозори эса Ўрта Осиё шаҳарсозлиги анъаналарига хос равишда шаҳар чеккасидаги майдонда жойлашган эди [7, с. 199].

Қўқон шаҳарлари бозорларидаги дўконлар уч турга: ҳукмрон сулола вакиллари ва турли амалдорларга тегишли, хусусий ва вақф дўконларига бўлинган. Архив маълумотларига қараганда, хонлик тугатилиши арафасида Қўқон шаҳри бозорларида 1911 савдо дўкон бўлган ва уларнинг 599 таси ҳукмдорга қарашли, 1312 таси хусусий дўконлар ҳисобланган [13, б. 25-26]. Н. Пантусов маълумотларига кўра, Художон ҳукмронлиги даврида пойтахтдаги карвонсарой, дўкон, ҳаммом ва бошқа савдо иншоотларининг аксари қисмидан солиқ олинмаган. Чунки, уларнинг асосий қисми хонга қарашли бўлган ёки вақф мулклари ҳисобланган [14, с. 2]. Хусусан, бу даврда шаҳардаги 10 та карвонсаройнинг 5 таси хонга тегишли бўлган [7, с. 201]. Дўконлар савдогарларга ижарага берилган ҳамда улардан белгиланган тартибда ижара ҳақи олинган. 1874 йилда Қўқондаги 575 савдо дўконидан хон хазинасига 2131 тилло даромад тушган [14, с. 3].

Қўқон хонлиги бозорларида энг йирик савдо очиқ бозор майдонларида амалга оширилган бўлса, карвонсаройларда нисбатан қиммат моллар, чет эл моллари ва улгуржи моллар савдоси амалга оширилган. Қўқон бозорлари савдогар ва харидорлар билан гавжум бўлиб, биргина майда савдо-сотик ишлари билан асосий бозорда 600 атрофида савдогар шугулланган [7, с. 200].

Хонлик иқтисодий ҳаёти анча мўътадил кўрсаткичга эришган XIX аср ўрталарида эса, Қўқонда бозор ҳафтада уч кун – чоршанба, пайшанба ва якшанба кунлари эрталабдан кечгача давом этган [5, с. 46]. Чоршанба асосий бозор куни ҳисобланиб, шу куни бозорга хонлиқнинг турли шаҳарларидан ва қўшни ҳудудлардан савдогарлар келганлар.

Қўқон атрофидаги қишлоқларда ҳам ҳафтанинг турли кунларида бозорлар ташкил этилган бўлиб, Конибодомда якшанба, Бешариқ, Янгикўрғон ва Олтиариқда душанба, Яйпан, Бувайда ва Риштонда сешанба, Исфарада чоршанба, Чоркуда пайшанба куни бозор бўлган [13, б. 185].

Хонлик пойтахти Қўқонда кўплаб карвонсаройлар мавжуд бўлган. В.В.Вельяминов-Зернов, XIX аср ўрталарида Қўқонда 9 та карвонсарой борлиги ҳақида маълумот берган [15, с. 111] бўлса, XIX аср 70-йилларида пойтахтда бўлган А.П.Хорошхин, шаҳарда 10 та карвонсарой бор ва уларнинг бири – Закотсаройда рус савдогарлари, яна бирида пахта билан савдо қилувчи савдогарлар туради [16, с. 40 – 41], деб маълумот қолдирган. Шунингдек, номаълум муаллиф маълумотларига кўра, XIX аср 70-йилларида Қўқонда 15 та катта ва бир неча кичик карвонсарой ишлаб турган [17, с. 34].

Қўқон хонлиги бозорларидаги олди-сотди жараёни бир маромда давом этиши ва тозалик, тартиб-интизомнинг жойида бўлишида давлат амалдори – раисларнинг ўрни катта бўлган. Раис хонлик шаҳарларида баъзан, қози раис деб ҳам аталган. Бу лавозимга хулқ-атвори яхши, шариат илмининг чуқур билимдони ҳамда аҳоли ўртасида катта ҳурматга эга бўлган кишилар тайинланган. Бу вазифага баъзан қозилар ҳам тайинланган бўлиб, шунинг учун ҳам қози раис деб аталган. Хонлиқнинг йирик шаҳарларида биттадан, кичик шаҳар ва қишлоқларнинг бир нечасида битта раис бўлган. Хусусан, Тошкент ва Қўқонда ҳам Россия иттилосига қадар биттадан раис бўлган. Раис диний маросимларни назорат қилиш билан бирга, дўкон, савдо расталари ва бозорларда савдо-сотик жараёнини назорат қилган. У бозор кунлари ўзининг халфа деб аталадиган 10 дан ортқ ёрдамчиси билан бозор айланган. Раис тартиббузарлиқни олдини олган, тарозиларни тўғри ишлаётганини ва ҳатто ҳунармандлар томонидан тайёрланган буюмлар сифатини ҳам текширган. Шунингдек, спиртли ичимликлар савдосига қарши курашган. Раис кўча, ариқ ва бозор майдонларининг тозалигига ҳам жавобгар бўлган. Бозордаги нарх-наводан, савдогарлардан ва тарозидан норози харидорлар арзларини эшитган ҳамда айбдорларни жазолаган. Жазо икки усулда амалга оширилган бўлиб, биринчисида, айбдорга 3 тадан 39 тагача қамчи билан урилган бўлса, иккинчисида бозор ва шаҳар кўчаларида сазойи қилинган. Раиснинг ҳукми хонлиқдаги оддий фуқаролардан тортиб, амалдор ва хорижликлар учун ҳам қатъий эди [18, с. 2].

Қадимдан Ўрта Осиёда мамлакатлари иқтисодиётида бозор ва унда амалга оширилган савдо катта даромад манбаи ҳисобланган. Сиёсий жиҳатдан мустаҳкамланиб олган хонлиқда бозор ва савдо иншоотлари – карвонсаройлар, савдо расталари ва дўконлар қуриш, мамлакатда савдони ривожлантириш учун кўплаб ижобий ишлар изчил амалга оширилган. Бу соҳада пойтахт – Қўқон шаҳри яққол ажралиб турган. Хонлиқнинг бошқа ҳудудлари каби пойтахт Қўқонда ҳам бозор, дўкон ва карвонсаройлар қурилган, мавжудлари кенгайтирилган, бозорлар фаолиятини тартибга солган. Бозор ва карвонсаройлар фаолиятини яхшилаш, бозорлардаги тартиб-интизомни мустаҳкамлаш, солиқларни назорат қилиш мақсадида ҳукмдорлар томонидан махсус давлат амалдорлари белгиланган. Шунингдек, бозорларда чойхона, ҳаммом, сартарошхоналар мавжуд бўлиб, аҳоли бу ерга нафақат савдо қилиши, балки маданий ҳордиқ чиқариши учун ҳам келган. Натижада, XIX аср биринчи ярмида Қўқон бозорлари меъморчилиги, ташкилий ишларнинг яхши йўлга қўйилганлиги, озодлиги, тўқинлиги ва савдогарлар учун яратилган шароитлар бўйича Ўрта Осиёда етакчи мавқеиларни бирини эгаллаган.

Адабиётлар:

1. Махмуд Ҳаким Яйфоний. Хуллас ут-таворих. Қўқон шаҳар F афур Фулом номидаги вилоят адабиёт музейи. ҚП. 4101.
2. Муҳаммад Фозилбек Отабек ўғли. Мукаммали Тарихи Фарғона // Қўлғизма ЎзРФА ШИ. – №597.
3. Махкамов А. А. Роль города Коканда в развитии экономических связей Средней Азии с Россией сопредельными странами в XIX – начале XX веков: Дисс...канд... ист.. наук. – Т., ЎзРФА Тарих институти, 1988.
4. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – Москва., 1968.
5. Потанин Н. И. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1830) // ИРГО. Том V. Часть XVIII.–СПб., 1856.

6. Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки РГО. Кн. III. – СПб., 1849.
7. Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973.
8. Саид Магомед Худояр-хан Коканский // Туркестанский сборник. Том 89.
9. Мухаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш. Воҳидов, Д. Сангирова. – Т., Маънавият, 1999.
10. Нияз Мухаммад бин Ашур Мухаммад. Тарихи Шохрухи. – Казань, 1885.
11. Федченко А. П. Путешествие в Туркестан. – Москва., 1990.
12. Кун А. Л. Очерк Кокандского ханства // Известия РГО. Том XII. – СПб., 1875.
13. ЎзР МДА, И. 276-фонд, 1-рўйхат, 123-иш.
14. Пантусов Н. Сборы пошлины в бывшем Коканском ханстве // Туркестанские ведомости. 1876. – № 17.
15. Вельяминов-Зернов В. В. Исторические известие о Коканском ханстве, от Мухаммад-Али до Худоярхана.–СПб., 1856.
16. Хорошхин А. П. Сборник касающихся Туркестанского края. – СПб., 1876.
17. Коканское ханство по новейшим известиям // Туркестанский сборник. Том 23. 1870.
18. Гаффаров Абдул Сатторхон. Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // Туркестанские ведомости. 1892. – №26.

Хушнудбек Мамадалиев
(Наманган, Ўзбекистон)

АНДИЖОН ШАҲРИНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА МАЪМУРИЙ ҲУДУДИЙ ЎЗГАРИШЛАРИ (XIX АСР ОХИРИ ХХАСР БОШЛАРИ)

Фарғона водийсининг қадимий шаҳарларидан бири бўлиб, Россия тажовузи арафасида Қўқон хонлигидаги Андижон беклигининг маркази эди. Бу даврда шаҳар аҳолиси тахминан 35000 кишини ташкил этган [1, с. 132]. 1876 йилда хонлик тугатилгач, беклик Андижон уездига айлантирилди ва шаҳар Андижон уезди маркази мақомини олди.

Уезд маркази бўлган Андижонда уезд маъмурияти жойлашган бўлиб, шаҳарда полиция хизмати, амалдорлар ва ҳарбийлар кўпчиликини ташкил этган. Уезд маркази бўлган Андижон шаҳри бу даврда ҳам худди Қўқон хонлиги давридагидек 4 даҳага бўлинган. Бу даҳаларда жами 43 та маҳалла бўлган [2, б. 8]. Маҳаллалар оқсоқоллар томонидан, даҳалар эса волост бошқарувчилари томонидан бошқарилган. Андижон шаҳрининг хўжаликка оид масалалари ҳам уезд бошлиғи бошқарган, 1 та маҳаллий, 2 та рус аҳолиси вакилларида иборат депутатлар аҳолидан солиқ тўплаш билан шуғулланганлар.

Шаҳар аҳолиси ўта зич жойлашган бўлиб, 1888 йилда 31931 киши бўлса, 1914 йилга келиб 87741 кишига етган, яъни 26 йил давомида 64 % га кўпайган. Бу энг аввало шаҳарда рус аҳолиси учун «янги шаҳарча» барпо этилиши ва 1898 йилда Тошкент-Андижон темир йулининг битказилиб, ишга тушиши, саноат корхоналарининг кўпайиши билан боғлиқ эди.

Андижон шаҳри XIX аср бошларидаёқ ип–газлама ва шойи матолари мамлакат ҳудудидагина эмас, балки Шарқий Туркистон, Эрон, Ҳиндистон каби мамлакатлар билан савдо–сотиқ жараёнларида ҳам асосий ўринни ҳам эгаллаган. XIX аср охирида шаҳарда 39 та шойи тўқиш корхоналари, 50 та кунчилик, 70 та темирчилик, 25 та сопол қувур ясовчи устахона, 177 та тегирмон, 182 та ёғ-жувоз, 18 та чўян қувурчи корхоналар фаолият юритган. Россия босиб олиши билан 1876 йилда шаҳарда жами 2000 га яқин ҳунармандчилик устахоналари ҳисобга олинган [2, б. 10–11].

Бундан ташқари шаҳарда 348 та тўқувчи, ўнлаб қурувчилар, заргарлар, мисгарлар, бўёқчилар, этикдўзлар фаолият юритган [2, б. 11]. 1882 йилда шаҳарда 1044 та ҳунармандчилик корхонасида 1760 та ҳунарманд иш олиб борганлиги аниқланган. Улар ички эҳтиёжларни қондириш билан бирга айрим махсулотларни, масалан пояфзал, эгарлар қўшни вилоятлар ҳамда Қашқарга ҳам жўнатилган.

Аммо ўлкага метрополиядан завод-фабрика махсулотларининг кириб келиши туфайли кўпгина ҳунарманчиликнинг айрим турлари қисқариб, ҳунармандалар касодга учради. Масалан, 50 та Андижон уездидаги 52 та кунчилик корхонаси 9 тага, 40 та кулолчилик устахонаси 16 тага, 34 та совун ишлаб чиқарувчи корхона 10 тага тушиб қолган [3, б. 225].

Бироқ ҳунармандчиликнинг айрим турлари замон талабларига мослашиб, ривож топган. Масалан матога ишлов бериш, ипак матолар тайёрлаш корхоналари кўпайиб борган. Шу билан бирга янги ҳунарлар – тикувчилик, сураткашлаик, муковасозлик, соатсозлик усталари, босмаҳоналар пайдо бўлган, қандолатчилик, мева шарбати тайёрлаш ривожланган.

Шаҳарда айниқса ипакчилик соҳаси муҳим аҳамият касб этиб, йил сайин ривожланиб борган. Ипакчилик махсулотлари нафақат Россияга, балки хорижга ҳам катта миқдорда олиб кетилган.

Андижон шаҳри Фарғона вилоятидаги савдо муносабатларида катта ўрин тутган. Шаҳарда XIX аср охирида 22 та карвонсарой ва 1646 та ёйма дўкон [4, б. 8], 20 та йирик савдо маркази бўлган. Аммо ҳукумат савдо муассасаларига етарли эътибор қаратмаган. Шунга қарамай савдо билан шуғулланувчилар сони йил сайин ортиб борган. 1911 йилда маъмурият шаҳарда солиқ тўловчи 3000 та савдогарни рўйхатга солган, аммо солиққа тортилмаган майда савдогарлар улардан ҳам кўп эди [5, б. 452].

Вилоятда пахтачиликнинг ривожланиши шаҳарда пахта савдоси билан шуғулланувчи фирмалар, сармоядорларнинг кескин кўпайишига олиб келди. Айниқса 1898 йилда Тошкент-Андижон темир йули ишга тушгач, бу жараён авж олиб, Андижондаги станция пахта жўнатишда вилоятдаги энг йирик пунктга айланди.

Андижон шаҳри нафақат пахта савдосида, балки пахтани тозалаш саноатида ҳам муҳим ўрин тутар эди. XX аср бошида Андижон уездида фаолият юритган 32 та пахта заводининг 27 таси Андижон шаҳрида жойлашган эди. Умуман, шаҳар саноат ишлаб чиқариши соҳасида вилоятда биринчи ўринда турар, 1915 йилга келиб, Андижонда саноат корхоналари сони 62 тага етган эди.

1877 йилда Андижоннинг жанубий–шарқий томонида, шаҳар девори ташқарисидаги Хоқон қишлоғида рус маъмурияти ва аҳолиси учун «янги шаҳар» қурилиши бошланди. Бу ерда елпиғич шаклидаги йуналишда янги тош кўчалар ётқизилиб, дарактлар экилди, йул бўйларига ариқлар азилди, бозор учун алоҳида ер ҳам ажратилди [6, с. 101]. Жуда тез суратлар билан барпо этилган янги шаҳарчада рус маъмурлари ва ҳарбийлари учун почта, телеграф,

савдо дўконлари ва турли кўнгли очар масканлар, парклар, Европа типдаги бир қаватли иморатлар қад кўтарди, касалхона, дорихоналар, кутубхоналар очилди, боғлар барпо этилди. Шаҳарни ободонлаштириш ишлари ҳам кенг кўламда олиб борилди, дарактлар ўтказилиб, боғлар барпо этилди. Шаҳарнинг кенг кўчаларини тунда керосин фонарлари ёритиб турган.

Андижонда рус аҳолиси учун 5 та бошланғич (шундан 2 таси рус-тузем мактаблари эди), 2 та ўрта, 1912–1914 йиллардан эса аёллар ва эркаклар гимназиялари, кечки курслар ташкил этилган. 1915 йилдан бошлаб шаҳарда рус аҳолиси учун “Известия”, “Телеграмма”, “Туркестанский голос” газеталари нашр этила бошлаган. Бундан ташқари Андижонда янги қисмда почта, телеграф йўлга қўйилади.

Ўлканинг бошқа шаҳарлари сингари Андижоннинг “янги қисми” аҳолиси ҳам дастлаб ҳарбий маъмурлар, рус амалдорлари, савдогарлардан иборат эди. Кейинчалик Андижонда саноат корхоналарининг кўпайиши, темир йўллар қурилиши билан шаҳарга кўчиб келувчилар сони тобора ортиб борди [7, с. 45]. “Янги шаҳар”да дастлаб 215 хонадон бўлган бўлса, 1914 йилга келиб, уларнинг сони 1332 тага етган [8, б. 38]. Шаҳарда турли миллат вакиллари – руслар украинлар, татарлар, бошйирдлар, яҳудийлар, беларуслар яшаган.

Шаҳарнинг “янги қисми”дан Андижон уездига етиштирилган қишлоқ хўжалик хом-ашёлари (пахта, пахта ёғи, уру-и, чорва териси ва ҳ.к.) жуда катта миқдорда Россияга жўнатилади эди. Хусусан, бу ердаги темир йўл станцияларидан 1909 йилда 4304562 пуд юк жўнатирилганлиги (шундан 1877500 пуди пахта хом ашёси) бу жараёни яққол намоёниш этади [9, с. 314].

Шаҳарда саноат ва савдо ривожланиши билан молия тизими ҳам кенгайиб боради. Андижонда 1915 йилда 6 та банк филиаллари, бир неча транспорт конторалари фаолият юритган. Бу даврга келиб шаҳардаги саноат корхоналарининг сони 62 тага етган бўлиб, Андижон саноат шаҳри сифатида водийда биринчи ўринда турган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Андижонда қадимдан хунармандчилик ишлаб чиқаришни яхши ривожланганлиги кейинчалик саноатининг ҳам тез кенгайиши замин бўлди. Андижон шаҳри савдода ҳам муҳим рол ўйнаган. Асосан пахта ва пахта ёғи савдоси, қуруқ мева, тери, жун билан савдо қилган савдонинг кенгайишида темир йўлнинг ўтказилиши катта роль ўйнаган.

Шаҳарда 60 та мактаб, 17 та мадраса, 58 та янги усул мактаби бўлган. Шаҳарда бу даврда илк бор медицина хизмати йўлга қўйилади, кейин бу жуда чекланган даражада бўлиб, бир йилда кўпи билан 2000 кишига тиббий хизмат кўрсатилган, ҳолос.

1902 йил 3 декабрда Андижонда содир бўлган зилзила шаҳарга катта талафот етказди, минглаб уй-жойлар вайрон бўлиб, жуда кўп кишилар ҳалок бўлди. Зилзиладан сўнг тиклаш ишлари жараёнида шаҳарнинг «янги қисми» га катта маблағ сарфланиб, янги маъмурий бинолар, замонавий хусусий уйлар қурилди. Янги шаҳарда маъмурий бинолар, аҳоли пунктлари ва саноат объектлари алоҳида қурилиши, банк, жамоат жойлари, парклар, бозорлар ва дўконларнинг тартиб билан қурилиши янги Шаҳар тузилишини ва кўринишини ўзгартириб, замонавий тус берди.

Бу даврда темир йўллар орқали арзон қурилиш материалларининг кириб келиши Европа типдаги уйларни қурилишини осонлаштириб, уларнинг сони кўпайиб борди.

Адабиётлар:

1. Военно-статистический сборник. Выпуск 3, 1868.
2. ЎзР МДА, ф.И-276, 1-рўйхат, 117 йўзма жилд.
3. ЎзР МДА, ф.И-25, 1-рўйхат, 20 йўзма жилд.
4. ЎзР МДА, ф.и-19, 1-рўйхат, 5211 йўзма жилд.
5. ЎзР МДА, ф.и-2322, 25-рўйхат, 1322 йўзма жилд.
6. Шарафиддинов А. Социально-экономическая и культурная жизнь города Андижан в конце XIX-начале XX вв. Дисс. канд. ист. наук. – Т., 1980.
7. Обзор Ферганской области за 1892 год. Обзор Ферганской области за 1897 год, Обзор Ферганской области за 1901 год.
8. Жалилов С. Андижон. – Т., 1989.
9. Путеводитель по Туркестану и железным дорогам Среднеазиатской и Ташкентской. 1912.

Акрамжон Мамасиддиқов
(Наманган, Ўзбекистон)

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ВА УНИНГ ДАВЛАТЧИЛИК ТАРИХИМИЗДА ТУТГАН ЎРНИ

Мустақиллигимиз биз ёшларга ҳаққоний тарихимизни ўтмишимизни аждодларимизни ўрганишда том маънода қалқон бўлди. Ўзбек халқининг тарихи буюқдир. Бизнинг диёримиз кўплаб илм – фан оламининг етук алломаларини тарбиялаб берди. Уларан бири Ҳам шох ҳам шоир бўлган Бобур умрининг кўп вақтини жангу-жадалларда Ватандан йироқда юрт соғинчи азобида ўтказган бўлсада бебаҳо мерослар қолдиришга улгурди.

Захириддин Муҳаммад Бобур Амир Темурнинг 3-ўғли Мироншоҳнинг эвараси Умаршайх Мирзо хонадониди 1483- йилнинг 14-февралда Андижон шаҳрида таваллуд топган. Унинг туғилган жойи ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Баъзи бир маълумотларда уни Аҳсида туғилган деган қарашлар ҳам мавжуд. Бизга тарихдан маълумки ўша даврда ҳукмдорларнинг иккита қўғони бўлиб бири ёзги ва иккинчиси қишки. Умаршайх Мирзонинг ёзги қароргоҳи Аҳси қўғони, қишки қўғони бу Андижондир. Бобур еса айнан қишда Адижонда туғилган.

Унинг болалик чоғлари Андижон ва Аҳси шаҳарларида ўтган. Умаршайх Мирзонинг 1494- йилда фожеали холда вафот етиши унинг ҳаётида кескин бурилиш ясайди. Шу пайтда у эндиgina 11-ёшга кирган еди. Бобур бу ҳолатни кейинчалик ўзининг Бобурнома асарида келтириб Умаршайх Мирзо жардин кабутар ва кабутархона билан учиб шундай бўлди дейди. Шундай бир оғир вазиятда Андижон тахтига 11-ёшли Бобур ўтирди. Ёш Бобурга отасининг беклари давлатчилик ишларини ўргатишган. Аммо бу беклар ва юқори мартаба эгалари давлат ишларида кўп панд беришди. Буларнинг асосий сабаби бекларинг қариндош уруғлардан бўлганликлари ва улар ўз навбатида алоҳида ҳукмронлик қилишга интилишлари асосий сабаб бўлади. Бу сабаларни Бобурнома асарида ҳам таъкидлаб ўтади. Энг эътиборли беклардан бўлган тоғаси Мир Ғиёс ҳақида “Бобурномада” таъкидлар экан “Султон Абусаид Мирзо эшигида мундин илгарроқ йўқ эрди. Абу Саид Мирзонинг чорсу муҳри мунда эди” деб таъкидлар экан унинг энг юқори мартабали беклардан бўлганлигини айтиб ўтади ва унинг яққол тасвирини кейинги сатрларда бериб

ўтади. "Кулагич ва хаззол киши эди, фискада бебок киши эди" деб баҳолаши Бобур ҳокимиятининг ички заифлигини билдириб ўтади.

Бобур ёш бўлишига қарамай бобоси Амир Темурнинг ягона салтанатини тиклаш шон шухратини химоя этиш учун умр бўйи курашди. Бу борада илк ҳаракатларини 1495-1496 йилларда Самарқандга юриш билан бошлайди. 1497-йил кузида у Самарқанд атроқидаги бир қанча жойларни ва етти ойлик қамалдан сўнг Самарқандни эгаллайди. Аммо унинг ички душманлари туфайли 3-маротаба қўлга киритган Самарқанд шахрини қўлдан бой беради. Бобур 1504-1507 йиллар ораллиғида Мўғилистон ва Мовароуннахр ерлари қувғинда юради ва нихоят оз сонли лашкар билан Хисор тоғларидан ошиб Қобул шахрини эгаллайди. У бошидан жуда оғир қунларни ўтказди. Бобур Мирзонинг қизи Гулбаданбегим (1523-1603) ўзининг "Хумоюннома" асарида шу хусусида алоҳида таъкидлайди. "Тўлиқ 11-йил давомида Мовароуннахр ўлкасида Чигатой Темир ва ўзбек султонлари билан шундай жанглар ва мудофалар қилдиларки уларнинг саноғи батафсил баён қилишга қалам ожиз ва нуқсонлидир. Охириги ҳамроҳлари ва қариндошлари бўлиб жами 250 яқин киши пиёда елкаларида чопон оёқларида чорик қўлларида таёқ бўлгани ҳолда беяроқ ҳудого таваккал қилиб Бадахшон ва Қобулга қараб йўл олдилар"[1]. Бобур Мирзо Афғонистондаги тарқоқ қабилаларни бирлаштиради. Қобулдан сўнг Ғазнани эгаллайди. Қобул Бобур давлатининг пойтахти этиб тайинланади. Афғонистонда 1526-йилга қадар ҳукмронлик қилган. 1526 йил 27-апрелда Панипат жангида Иброҳим Лўдий лашкарини тор-мор этиб афсонавий Хиндистон давлатини эгаллайди. Бу Бобурнинг юрт олишдаги йирик ғалабаси мақсад сари интилишининг самарали меваси эди. "Пайшанба куни ражаб ойнинг йигирма саккизида намоздигар Аграга келиб Султон Иброҳимнинг манзилига тушулди" [2].

Бобур ўзининг давлатчилик сиёсатида адолатни инсофни энг муҳими инсонийликни асос деб билди. Унинг Амир Темур саройи қодаларига юксак этибори дипломатик муносабатларда моҳирлиги Афғонистон ва Хиндистондаги давлат бошқарувида қўл келди ва ўзини тўла оқлайди. Энди Бобурга ерлик йирик рожалардан бири Раана Сонгаа қарши чиқади. Бобур Хиндистондаги тўрт йиллик ҳаёти ерли халқининг бот-бот салтанатига қарши кўзғалиб туриши ва йирик рожалар бошбошдоқлигига барҳам бериб Бобурийлар империясига асос солади.

Бу империя Хиндистонда 332 йил, 1526 йилдан 1858 йилга қадар инглизлар босқинигача яшайди. Аммо Бобур ўз салтанатида атиги 4-йил умр кўради. Бобур Афғонистон ва Хиндистонни ўз тасарруфига киритар экан бу ўлкаларда ўз она юрти Мовароуннахрда қилиб улгурмаган бунёдкорлик ишларини амалга оширади, қўллаб боғроғлар йўллар карвонсаройлар ва ҳаммомлар ариқ сув омборларини бунёд этади. Хиндистонга дастлаб кирган пайтида бир мабудхона бутларини синдириб боғ яратишга амр беради ва бир оз вақт ўтмай бу ҳаракати ерлик халқ билан муносабатини тубдан бузилишига сабаб бўлишини англаб, зинҳор бу ишни қайта такрорламасиликка аҳд қилади. Бобур ўғли Камрон Мирзога васият мактубини ёзиб таъкидлаб ўтади. "Ей фарзанд! Хиндистон мамлакатини турли мазҳаблардан иборат. Субҳонллох таоло ҳаққи сенга буюрилдики ҳар бир мазҳаб ва тариқатга адолатли бўл. Хусусан сигирини қурбон қилишдан сақлангинки, бу вилоят аҳли подшоҳга яхши назар билан боғлар" дея таъкидлаб ўтади [3]. Бу эса Бобурнинг миллатлараро тинч-тотув муносабати асосини толерантликнинг моҳиятини белгилаб беради. Унинг Хиндистонда олиб борган сиёсати у ерда соғлом маънавий муносабатларга асос солганидан далолат беради. Бобурномада зикр этилган маълумотлар Бобурнинг Хиндистонда амалга оширган бунёдкорлик ишлари катта иштиёқ билан яхлит режа асосида олиб борганигини кўрсатади. Бобурнинг Хиндистон мулкида иморатлар боғ-роғлар барпо қилар экан ҳеч вақт бу юртга бегона вақтинчалик келган ҳукмдор сифатида қарамаган. Шу ўринда ҳинд халқи ҳам боғ-роғлар барпо этиш ишларини яхши қарши оладилар Ҳинд халқининг буюк фарзанди. Жаҳоҳарлап Неру "Хиндистоннинг кашф этиши", "Жаҳон тарихига бир назар" асарларида Бобур Мирзо шахсига юксак баҳо берган. У ўзининг асарида "Бобур-дилбар шахс, уйғониш даврида типик ҳукмдори мард ва тадбиркор одам бўлган. У санъатни адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди", - дея таърифлайди [4].

Бобур Мовароуннахрни эслатувчи аммо Хиндистонда мавжуд бўлмаган ҳар қандай янгиликни бу ўлкада ривож топишига астойдил киришган. Бобур Мовароуннахр ва Ҳуросондан олиб келиниб Хиндистонда янглик сифатида жорий этган ҳар бир мисолини "Бобурнома"да келтириб ўтади.

"Балхӣй полизкорни қовун эккали қўюлиб эди. Бир неча қовун саҳлағон екандур келтирди ҳейли йаҳшиғина қовунлар эрди. Бир – икки бута ток ҳашт-беҳишт боғида ектириб эдим анинг ҳам йаҳшиғина унумлари бўлиб еди. Шайх қурон ҳам бир собод узум йигириб еди ёмон эмас эди. Хиндистон қовун узумнинг мунча бўлури филжумла хурсандлиғи бўлди. Бобур Хиндистонда бўлган даврида фақатгина бино ва боғлар яратиш билан шуғилланмасдан балки бу ердаги архитектура ёдгорликлари маҳаллий аҳоли уй жой иморатларини диққат билан ўрганган .

Унинг бу биноларнинг шунчаки кўринишига эътибор қилмасдан ҳақиқий муҳандис каби мулоҳаза юритиши кишини ҳайратга солади. Бобур фаннинг бошқа соҳаларида ҳам янги ютуқларга эришиши Хиндистон халқига янги қулайликларни олиб келишига замин яратди. Бобур Хиндистонда илк бор почта хизматини йўлга қўяди. Буни "Бобурномада" таъкидлаб ўтади. "Пайшанба куни рабиул оҳир ойнинг тўртида мундоқ муқаррар бўлди. Аградин Қобулгача Чармоқбек Шоҳий тамғочининг нависонлиғи билан таноб ургай, Ҳар тўққин курук манор қопорғайларким манорнинг баландлиғи ўн икки қари бўлғай".

Устида бир чордона қопорғайлар Ҳар ўн саккиз курукда олти ём оти боғлағайлар. Ёмчи ва саисга улуфа ва отларга алиқ тайин бўлғай. Андоқ фармон бўлдики бу ём оти боғларин ер агра бир холисаға йовуқ бўлса аниқ уғдасида қилсунлар. Ушбу кун чақмоқ била шоҳий аграда чиқтилар. Бу курукларни мил била мувофиқ тайин қилилди. Бу маълумотларга таянган ҳолда Бобурнинг бу кашфиёт шарқда ягоналигидан ташқари бу соҳада хизмат қилувчиларнинг маошидан тортиб уларнинг шавфсизлиғи манзилга зудлик билан етиб боришлари ҳар бир тўхташ жойларда барча муаммоларни ҳал этишнинг бир неча чораларнинг белгиланиши Бобурнинг давлат бошқарувидаги ноёб маҳоратидан дарак беради. Яна шунингдек бу матнда милл ва курух сўзларига эътибор берсак Бобур Хиндистонда ўлчов бирликларида ҳам бир мунча янгиликларни киритганини билиб оламиз. Ўлчов бирликлари тўғрисида батафсил маълумотни Бобур ўзининг "Мубайин асарида таъкидлаб ўтади. Бу асарда у тўлиқ маълумотлар келтириб ўтиб буларни орасидан тафовутни ҳам ҳисоблаб топади.

Мубайин асарида келтирган мисоллари буни яққол ифода этади.

Тўрт мингдур қадам била бир мил

Бир куриш они ҳинд эли дер бил

Дедилар бир ярим қари бир қадам

Ҳар қари билки бордир олти тутам

Ҳар тутам тўрт элик яна элик

Олти жав арзи бўлди бил бу билки.

Бу мисралар Бобурнинг янглик киритишга қанчалик жиддий ёндошгани масъулият уни юксак ижодкорликка ундагина гувоҳ берамиз. Бу мавзуга жиддий ёндошган ҳолда Бобур ўз асарида алоҳида таъкидлаб ўтиб " яна ҳинд

эли вазнларни тавре тайин қилиб турлари саккиз раттий бир маъша тўрт маъша бир (мисқалким қириқ раттий бўлғай. Беш маша бир мисқолким) таанҳким ўттиз икки ратий бўлғай. Беш маъша бир мисқолким қириқ раттий бўлғай ўн тўрт тўла бир сер, Бу ҳуд муқаррадуким ҳар ерда қириқ сер бир ботмон бўлур, ўн икки ботмон бир мания бўлур. Юз манийни бир манаса дерлар.

Жавохир ва марваридни таонк била тодарлар. Юқорида мисол орқали Бобур ўз салтанатидагина эмас бутун шарқ тараққиётига доир янгилик жорий қилган англашилади. Бобур Ҳиндистон тарихида ажойиб кашфиётларга ҳам ўз хиссасини қўшади. Ҳиндистонда кечаси ва кундузи занг уриб вақтни белгилаш – аниқроғи соат вазифасини бажариши лозим бўлган воситага ўзгариш киритишни таклиф этади. Бу восита аҳолига айниқса лашкар ахлига аниқ вақтни билдириш ҳолатини уриб туради. Бу эса Бобурнинг Ҳиндистон тарихида ўчмас из қолдирганидан далолат беради. Ҳинд халқи ҳам Бобур ва унинг авлодларини фахр билан ёдга олади. Бобур садоқатли ўғил меҳрибон ота содиқ дўст вафодор эр ва ғамхўр қариндош эди [5] – деб ёзади ҳинд халқининг вакилларида бири Л.П.Шарма. Ҳатто Бобурнинг империясига жаҳон ахли юксак баҳо берган инглиз тарихчиси У.Эрксин Ўрта асрларда қудратли ҳукмдоргина яхши давлат бошқарувчиси бўлиши мумкин еди. Асрлар давомида ражпут турк ва афғонлар навбатма – навбат Ҳиндистонда салтанат ва кучли монахрия ўрнатишга уриниб келдилар. Лекин уларнинг ҳеч бири бу ишни удалай омади. Бобур эса бу ўлкада ўзининг ҳукмдорлар сулоласини ва улкан салтанатни ўрнатади.

Адабиётлар:

1. Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. –Тошкент., 1959. –Б. 24-25.
2. Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг давлатчилик сиёсати ва дипломатияси. –Тошкент., 2011. –Б. 26.
3. Қудратуллаев Ҳ. Бобур давлатчилик сиёсати ва дипломатияси. –Тошкент., 2011. –Б. 71.
4. Неру. Открытие Индии. –Москва. Политиздат. 1989 год. –С. 272-273.
5. Қудратуллаев Ҳ. Бобур давлатчилик сиёсати ва дипломатияси. – Тошкент. 2011. –Б. 130.

Гулнора Маматвалиева
(Наманган, Ўзбекистон)

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТИЗИМИДАГИ ИСЛОҲОТЛАР

Ўзбекистон Республикасида мустақилликнинг биринчи йилларида соғлиқни сақлаш тизимини янги ижтимоий ва сиёсий ўзгаришларга жавоб берадиган ҳамда замон талабларига мос келтириш учун тиббий муассасалар тизимини қайта ўзгартириш, бирламчи тиббий ёрдамни ривожлантириш, тиббиёт ходимларини тайёрлаш, оналар ва болалар соғлиғини муҳофаза қилиш, аҳоли ўртасида юқумли касалликларнинг олдини олиш, тиббиёт муассасаларини молиялаштириш, нодавлат хусусий тиббий тизимни кенгайтириш ва чет давлатлар билан алоқаларни кучайтириб, тиббиёт фанини ривожлантириш ишларига алоҳида аҳамият берилди. 1992-йилнинг март ойида Соғлиқни сақлаш вазирлигининг ҳайъат йиғилишида республикада Соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари тасдиқланди. 1996-1998-йилларга мўлжалланган мажмуавий дастур, 1999-йил 14 январ куни «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимида бошқаришни такомиллаштириш тўғрисида» Вазирлар Маҳкамасининг қарори қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасида соғлиқни сақлаш тизимининг асосий вазифаси қилиб касалликларнинг олдини олиш, хасталарни даволаш, яшаш муҳитини соғломлаштиришдан иборат қилиб белгиланди. Бунда халқ табобатининг бой аъёналарига, илм-фан ва техниканинг илғор ютуқларига, олим ва мутахассисларнинг заковат-у салоҳиятига суяниш кўзда тутилди. 1991-йилга келиб Ўзбекистонда касалхона муассасалари сони 1370 тани, касалхоналардаги ўринлар сони 256,6 мингга, врачлар сони 71,1 мингга етган эди. Советлар тузуми даврида соғлиқни сақлаш тизими кенгайган бўлса-да, лекин ерга турли хил кучли химикатлар солиниши, пахта якка ҳокимлиги ва бошқа ижтимоий оқибатлар натижасида аҳоли орасида касалликлар кўпайиб кетган эди. Ўзбекистонда ҳар йили 8 миллионга яқин киши хасталиги туфайли тиббий муассасаларга мурожаат этиб, шулардан 240 минг киши юқумли касалликлар (шуларнинг 120 мингги гепатит) билан оғриб турди, айти вақтда уларнинг 70 фоизи болалар эди. Гўдақлар орасида ўлим ҳоллари бир қадар камайган бўлса ҳам, лекин уларнинг сони янги туғилган ҳар 1000 бола ҳисобидан олганда 35,5 нафарга тўғри келди. Ҳар йили ўрта ҳисобда 24 минг бола бир ёшга етмай ўлиб кетарди. Оналар ўртасидаги ўлим ҳам анча юқори эди, яъни тирик бола туққан 100 минг аёл ҳисобидан олганда 65,3 тага тўғри келадиган бўлди. Одамларнинг ўртача умри жаҳоннинг ривожланган мамиякатлари — Япония, Швеция, Буюк Британия ва бошқаларга қиёсан олганда 8—10-йил кам бўлиб чиқди [1].

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг аҳолининг саломатлигини муҳофаза қилиш муаммолари қайтадан кўрила бошланди. Бунда тараққиётнинг экстенсив йўлидан воз кечиш, интенсив йўлига ўтиш, айти вақтда соҳага мўлжалланадиган маблағни республика аҳолисининг ҳар бир жон боши ҳисобидан ажратиш; соғлиқни сақлаш ишининг асосий таомили-профилактик йўналишни тиклаш; оналар ва болалар муҳофазасини кучайтириш; тиббий таълим тизими ва кадрлар сиёсатини ислоҳ қилиш; мамлакатда етарли дори-дармон ва тиббиёт ашёлари ҳамда техник воситалари ишлаб чиқарадиган саноатни вужудга келтириш; соғлиқни сақлаш муассасаларининг моддий техник базасини янада яхшилаш; даволаш-профилактика муассасаларини давлат тасарруфидан чиқариб, мулкчилик шаклини ўзгартириш ва сўғурта табобатига ўтиш асосий вазифа қилиб қўйилди. Соғлиқни сақлаш эҳтиёжлари учун 1994-йили миллий даромаднинг 4,1 % мқдоридида маблағ ажратилган бўлса, 2000 йилга бориб у (баҳолар ўзгаришини ҳам ҳисобга олган ҳолда) 6,5—7 % ни ташкил этди.

1996-йил 21-майда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 182-сонли Қарори билан 1996-98-йилларда қишлоқ ижтимоий инфраструктурасини ривожлантириш ва 1998-йил 10-ноябрда Республика Президенти Фармони билан тасдиқланган 2006-йилгача Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш Давлат дастури қабул қилинди. 1991-йилда 188400 та шифо ўринлари фаолият кўрсатган бўлса, 2000-йил 1-январ кунига самарасиз ишлаётган 56600 шифо ўринлари қисқартирилди [2]. Уларнинг ўрнида аҳолига қулай ва иқтисодий жиҳатдан арзон, барча шароитларга эга бўлган 47407 кундузги шифо ўринлари ташкил этилди. Бундан ташқари 217 амбулатор жарроҳлик марказлари ва 106 та махсус амбулатор даволаш комплекслари ташкил қилинди. 1999-йил давомида республикада 5613744 нафар беморлар тиббий муассасаларда даволанди. Биргина 1997-йилда 159 та қишлоқ-тиббиёт пункти ишга туширилди, 1,5 минг беморга мўлжалланган шифохоналар қурилди. 202 та тиббиёт муассасаси қишлоқ тиббиёт пунктларига айлантирилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда аёллар умрининг давомийлиги 72 дан 73 ёшгача узайди. Шу даврнинг ўзида Россия, Қозоғистон ва Қирғизистонда аёллар умрининг давомийлиги 1-3 ёшга қисқарди, Туркия ва Индонезияда аёллар умрининг давомийлиги шу давр ичида ошди, лекин тегишли равишда 71 ва 66 ёш даражасида сақланиб турибди. Худди шундай вазият эркакларда ҳам кузатилмоқда, Ўзбекистонда эркаклар умрининг давомийлиги 1990-йилдаги 66 ёшдан 1998-йилда 68 ёшгача кўтарилди, айти пайтда Россия ва Қозоғистонда эркаклар умрининг давомийлиги 2-4 ёшга қисқарди, Туркия ва Индонезияда эркаклар умрининг давомийлиги узайди, лекин тегишли равишда фақат 66 ва 62 ёш даражасига етди.

Ўзбекистонда тиббий таълимнинг узлуксиз боришига ва мутахассисларнинг ўз малакаларини ошириб боришига катта аҳамият берилди. Тошкентда врачлар малакасини ошириш институти ишлаб турибди. Унинг 42 кафедраси ва ҳар хил ихтисосликка мўлжалланган курсларида ҳар йили 5-6 мингга яқин врач, жумладан бошқа ҳамдўстлик мамлакатларидан келган мутахассислар ўз малакасини ошириди.

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотнинг бориши тиббиёт ходимлари тайёрлаш ишини, умуман тиббий таълим тизимини такомиллаштиришни тақозо қиларди. Республикадаги тиббиёт институтларида бакалаврлар ва магистрлар тайёрлаш кўзда тутилди. Шунга кўра «даволаш ишлари» ихтисослигидан врач кадрлар тайёрлаш иши 3 босқичдан таркиб топадиган бўлди, шулардан биринчиси-табобат бўйича 5 йил давомида умумий тайёргарлик кўриб, бакалавр, яъни врач ёрдамчиси унвонини олиш; иккинчиси-тўла-тўқис тиббий маълумотга эга бўлиб, тиббиёт доктори даражасига эришиш; учинчиси-ходимнинг танлаган ихтисосига қараб, магистратурада ўқиш. Магистратурада мутахассис врач тайёрлаш энг яхши илмий мактаблар ва клиникаларда олиб борилди. Айти вақтда замонавий таълим технологиясидан фойдаланила бошланди. Шу билан бирга, мутахассиснинг малакасини текшириб бориш ёки ошириш учун уни вақти-вақтида синов (аттестация)дан ўтказиб турилади. Ҳозирги вақтда «Ўзбекистон Республикасининг ўрта таълим мактаблари учун китоблар ва ўқув қўлланмаларга бўлган стандарти ишлаб чиқилган» ҳамда Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан маъқулланган, дафтарлар, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларни ишлаб чиқариш техник шартлари ишлаб чиқилди.

Республикада соғлиқни сақлаш тизимини ислох қилиш Давлат дастурини амалга ошириш бўйича Самарқанд ва Андижон вилоятларида шошилинч тиббий ёрдам марказлари очилди. Вазирлар Маҳкамасининг 1998-йил 4-мартдаги махсус қарорига мувофиқ Шошилинч тиббий ёрдам ўқув маркази ташкил этилди [3]. 2002-2006-йилларда мамлакатнинг барча вилоятларида энг замонавий ускуналар билан жиҳозланган шошилинч тиббий ёрдам марказлари қурилиб фойдаланишга топширилди. Республикада тиббиёт ходимларини тайёрлашда янги дастур қабул қилинган, бу бўйича 2380 та умумий (оилавий) амалиёт врачлари тайёрланмоқда. 1999-йилда 4 та ҳамшираларни ўқитиш коллежлари ташкил қилинди. Республика бўйича 234 та тиббиёт муассасалари қисман ўз-ўзини молиялаштиришга ўтди. 1999-йилда 48 та тиббий муассасалар мулк шаклини ўзгартириб хусусийлаштирилди. 3075 та шифокорлар яқка тартибда фаолият кўрсатиш учун махсус рухсатнома олдилар. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти томонидан ёш тиббий ходимларни чет мамлакатлар (Англия, Италия, Россия, Исроил ва Швеция)да ўқитиш учун 18 та грант ажратилган. Мустақиллик йилларида тиббиёт соҳасида эришилган илғор жаҳон тажрибаларини ҳаётга татбиқ қилиш билан бир қаторда дунё табобат илмининг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшган улў бобокалонларимиз меросини ўрганиш борасида ҳам бир қатор ишлар қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан Ибн Сино халқаро жамғармаси ташкил этилганлиги ҳам ушбу соҳанинг ривожланишига давлат миқёсида катта эътибор берилётганини кўрсатади.

Тиббиётдаги ислохотларнинг асосий йўналишларидан бири, бу тиббий хизмат сифатини ошириш учун ташкилий ва амалий шароитлар яратиш. Жамиятда тиббиёт ходимларининг мавқеини кўтариш, уларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш ва моддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштиришдан иборатдир. Бу борада Республикамиз Президентининг 2005-йил 1-декабрдаги «Тиббиёт ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори асосида тубдан янги, бажарилган ишнинг ҳажми ва сифатига боғланган тизим жорий этилди [4].

Ўтган йиллар мобайнида Ўзбекистонда тиббий хизмат кўрсатиш тизими амалда тўлиқ қайта кўриб чиқилди. Ҳозирги вақтда бу борадаги ислохотларнинг асосий босқичларидан бин ниҳоясига етмоқда. Аҳолига бепул шошилинч ва юқори малакали тиббий ёрдам кўрсатиш учун энг юксак талабларга жавоб берадиган ихтисослаштирилган шифохона ва бўлимлар тармоғининг ташкил этилиши бу босқичнинг энг муҳим ва аниқ натижаси бўлганини таъкидлаш жоиз. Махсус ташкил этилган республика маркази бу тизимга раҳбарликни ва уларнинг фаолиятини мувофиқлаштиришни таъминламоқда.

Соғлиқни сақлаш соҳасида сифат ўзгаришларини амалга оширишни таъминлаш борасидаги ишлар 2010 йилда Соғлиқни сақлаш тизимини ислох илиш давлат дастури асосида давом эттирилди. Ҳозирги кунда мамлакатамизда сифат жиҳатидан янги, энг юксак талабларга жавоб берадиган ва республика ҳамда вилоятлар шошилинч тиббий ёрдам кўрсатиш марказларини ўз ичига олган тиббиёт муассасалари тармоғи шаклланди. Барча вилоятлар марказларида катталар ва болалар учун кўп тармоқли тиббиёт марказлари, ҳар бир туманда энг замонавий медитсина асбоб-ускуналари билан жиҳозланган қишлоқ врачлик пунктлари фаолияти йўлга қўйилди. Қишлоқ врачлик пунктларининг сони 2000 йилга нисбатан 2 баробар кўпайиб, 3 минг 200 тадан ошди. Соғлиқни сақлашнинг бирламчи бўғинининг тузилмаси ўзгартирилди. Аввалги тизим - туман марказий шифохонаси, туман шифохонаси, қишлоқ участка шифохонаси, қишлоқ врачлик амбулаторияси, фелдшер-акушерлик пунктларидан ташкил топган бўлса, янги тизимда барча бўғинлар туман марказий шифохонаси ҳамда қишлоқ врачлик пунктларига бирлаштирилди [5].

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда мамлакатимизда соғлом ва баркамол авлодни тарбиялаш, ёшларнинг ўз ижодий ва интеллектуал салоҳиятини рўёбга чиқариш, юртимиз йигит-қизларини XXI аср талабларига тўлиқ жавоб берадиган, ҳар томонлама етук шахслар этиб вояга етказиш учун зарур шарт-шароит ва имкониятларни яратиш бўйича кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. "Соғлом бола" давлат дастурида акс этган мақсад ва вазифалар замирида ягона ғоя мужассам. Бу ғоя, Президентимиз таъбири билан айтганда, соғлом зурриёд, яъни жисмоний ва маънавий етук авлоднинг шаклланиши, уларнинг имкониятларини рўёбга чиқариш учун зарур бўлган тизимни яратиш, ёшларимизнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялаш, замонавий билим ва касбга эга бўлишини, жамиятимиз ҳаётида муносиб ўрин эгаллашни таъминлашдан иборат.

Адабиётлар:

1. Jo'raev N., Fayzullaev T. O'zbekistonning yangi tarixi. 3-kitob. –Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa, 2009. –B. 259

2. Xolov A., Zamonov A., Bekmurodov N. O'zbekiston tarixi fanidan mukammal qo'llanma. – Toshkent: Davr Press, 2010. – B. 391
3. Shifokor va hayot. 1998 yil, 5 mart.
4. Xalq so'zi. 2005 yil, 2 dekabr..
5. Karimov I.A. 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi nutqi ma'ruzasi – Toshkent, 2011. –B. 126.

Улуғбек Мансуров, Санжар Абдукаримов
(Наманган, Ўзбекистон)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА МИЛЛИЙ АРМИЯНИНГ БАРПО ЭТИЛИШИ ВА ҲАРБИЙ ИСЛОҲОТЛАР

Мустақиллик, тинчлик ҳар бир инсон, ҳар бир халқ орзу қиладиган ва эъзозлайдиган улуғ неъмат. Бу неъматга эришиш, уни сақлаш муқаддас бурч. Дунё харитасидан мустақил Ўзбекистон деган давлат ўрин олган кундан бошлаб Президентимиз Ислоҳ Каримов раҳбарлигида тинчлик-осойишталикни сақлаш ва мустаҳкамлаш энг муҳим устувор вазифамиз бўлиб келмоқда. Айни шу мақсадни амалга ошириш учун мустақиллигимизнинг дастлабки кунларидан эътиборан ҳар томонлама яхши таъминланган, ихчам ва ҳаракатчан, турли замонавий таҳдидларга муносиб жавоб қайтаришга қодир қуролли кучларни шакллантиришга улкан аҳамият берилмоқда.

2012 йил 9 май-Хотира ва қадрлаш куни муносабати билан оммавий ахборот воситалари ходимларига берган интервьюсида Ислоҳ Каримов мамлакатимиз ва Марказий Осиё минтақасидаги ҳарбий-сиёсий вазиятга тўхталар экан, миллий армиямизнинг, халқимизнинг тинч-осуда ҳаёти ҳимоясида посбон бўлиб турган Қуролли Кучларимизнинг салоҳияти ва қудратини янада ошириш, муҳтасар айтганда, миллий армиямиз том маънода халқимизнинг ғурур-ифтихорига айланиши учун ҳисса қўшиш барчамизнинг муқаддас бурчимиз бўлиши кераклигини яна бир бор таъкидлаб ўтди [1].

Тарихдан маълумки, юртимиз бошига оғир, синовли кунлар тушганда унинг озодлиги, осойишталигини ҳимоя қилишга қодир мард фарзандлар кўкрагини қалқон қилиб ёвга қарши чиққан. Тўмарис, Спитамен, Муқанна, Жалолiddин Мангуберди, Амир Темур каби довурак, жасур, ватанпарвар буюк саркардаларнинг номлари ва жасоратлари тилларда дostonга айланган. Асрлар ўтса-да уларнинг қаҳрамонликлари халқимиз қалбида мангу яшайди, ҳар бир ватандошимиз учун ўрнатилган бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистонни ўзи танлаган тараққиёт йўлидан қайтаришга қаратилган жиддий ҳаракатлар миллий армиямизни шакллантириш ҳақидаги фикр ва мақсадларни уйғотишга ва бу борада амалий ишларга ўтишга сабаб бўлди, десам, ҳақиқатни айтган бўлсам, деб ёзган эди Ислоҳ Каримов миллий армиямизга асос солиниши билан боғлиқ ўз хотираларида [2].

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1991 йил 31 августида бўлиб ўтган навбатдан ташқари ўн иккинчи чақириқ олтинчи сессиясида „Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида“ги баёнот қабул қилинди. Унда қуйидаги сўзлар битилган: „Давлат мустақиллигини, ҳудудий яхлитлигини, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоя қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикасида Мудофаа ишлари вазирлиги ва Миллий гвардия тузилади [3]. Миллий армиямизнинг ташкил этилиши тарихий заруратдан келиб чиққанини биз шунда кўрамизки, биринчидан, Президентимиз Ислоҳ Каримов олдида янги тузилган давлатни бошқаришда бир-биридан муҳим, бир-биридан чигал, мураккаб вазифалар, муаммолар пайдо бўлаётган бир вақтда давлат мустақиллигини, тинчлик-осойишталикни, моддий ва маънавий бойликларни ҳимоя қилиш, халқни уруш ва очликдан асраб қолиш бош масала бўлиб кун тартибига чиқди. Ўзбекистон Республикаси ўз Қуролли Кучларини тузишда БМТнинг ҳужжатлари, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича Хелсинки якунловчи акти, МДҲ Коллектив хавфсизлик шартномаси каби халқаро ҳужжатларнинг барча талабларига риоя қилди. Ўзбекистон ҳудудида жойлашган ҳарбий тузилмаларнинг 1992 йил 14 январдан республика юрисдикциясига ўтказилганини инобатга олиб, 1993 йил 29 декабрдаги Ўзбекистон Республикасининг „Ватан химоячилари кунини белгилаш тўғрисида“ги Қонунига биноан 14 январь-Ватан химоячилари куни деб эълон қилинди.

Мустақилликни дастлабки йилларида миллий армиямизнинг шаклланиш босқичидаги катта муаммолардан бири кадрлар масаласи эди. У пайтда ҳарбийлар сафида маҳаллий кадрлар жуда оз бўлган. Республикамизда 2003 йил 1 майда Тошкент умумқўшин қўмондонлик билим юрти, 2003 йил 29 майда Жиззах олий ҳарбий авиация билим юрти, 2004 йил 14 майда Чирчиқ олий танки қўмондонлик-муҳандислик билим юрти, 2004 йил 26 октябрда Самарқанд олий ҳарбий автомобиль муҳандислик-қўмондонлик билим юртини ислоҳ этиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари қабул қилинди ва улар асосида ўқув жараёнлари қайта ташкил этилди, бунда асосий эътибор қурол-яроғ ва техниканинг замонавий турлари, қўшинларни бошқариш методлари, жанговар операцияларни амалга оширишнинг тактик усуллари қаратилди, ҳарбий таълим муассасалари зарур ҳарбий техника ва тренажёрлар билан жиҳозланди [4]. Ҳарбий ислоҳотлар доирасида 2007 йилдан бошлаб бу ерда олий ҳарбий билим юртлари, сержантлар тайёрлаш мактаблари профессор-ўқитувчиларининг касбий маҳоратларини ошириш мақсадида Мудофаа вазирлигининг услубий маркази ташкил этилди. Шу билан бир қаторда бу йўналишда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг ўқитувчилар малакасини ошириш институти, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети қошидаги Олий педагогика институти, Ўзбекистон Республикаси Президентининг „Истеъдод“ жамғармаси билан ҳамкорликда иш олиб борилмоқда.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Миллий армиямиз сафи мустақил Ўзбекистонимизга садоқат билан хизмат қилиш, унинг манфаатлари ва сарҳадларини, халқимизнинг тинч ва осуда ҳаётини таъминлашга азму қарор қилган мард ва фидойи, интеллектуал жиҳатдан етук кадрлар билан тўлдирилмоқда. Бугунги кунда халқимиз Қуролли Кучларимизни Ватанимиз мустақиллиги, тинч-осойишталиги, бунёдкорона меҳнатининг ишончли ҳимоячиси деб билади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Халқ сўзи. 2012 йил, 10 май.
2. Каримов И.А. Миллий армиямиз-мустақиллигимизнинг, тинч ва осойишта ҳаётимизнинг мустаҳкам кафолатидир. –Тошкент : Ўзбекистон, 2003. –Б. 18-19.
3. Жўраев Н., Файзуллаев Т. Ўзбекистон тарихи. III-китоб. –Тошкент: Шарқ, 2000. –Б. 98.

4. Жўраев Н. Ўзбекистон тарихи. –Тошкент:Шарқ, 2012. –Б. 89.

Мансур Махмудов
(Наманган, Ўзбекистон)

XX АСРНИНГ 20–30 ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТИДА МАДАНИЙ МЕРОС ОБЪЕКТЛАРИГА БЎЛГАН МУНОСАБАТ МАСАЛАСИ

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг тарих фанининг асосий вазифаларидан бири сифатида “ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи, ўзбек халқи этногенези, маданий мероси ҳамда ушбу муоммолар бўйча археологик ва барча турдаги ёзма манбалар тадқиқотлари натижаларини жамлаш, ҳар томонлама илмий-қиссий таҳлил қилиш” вазифалари белгиланди. Дарҳақиқат, тарихни бирламчи манбалар асосида ўрганиш жамият ҳаётида узоқ ўтмишда содир бўлган жараёнларни ҳолисона баҳолашда, ҳаққоний талқин этишда муҳим аҳамиятга эга.

Шу ўринда Туркистоннинг XIX аср охири – XX аср бошидаги тарихини ёритишда ўша давр матбуоти муҳим манба сифатида алоҳида этиборга лойиқдир. Зеро, даврий матбуот янги тарихий даврда пайдо бўлган манбалардан бири сифатида ўша замондаги барча жараёнларни ўзида акс эттирган муҳим маълумотлар турлича қарашларни мужассамлаштирган бу давр матбуоти газеталар, журналлар, илмий жамиятларнинг нашрларидан иборат бўлиб, улар орасида газеталар алоҳида ўрин тутган. Газета сўзи италянча “газетта” сўзидан олинган бўлиб, “чақа” деган маънони билдиради. Газеталар кундалик жараёнлар, бўлаётган воқеалар тўғрисидаги маълумотларни тезкорлик билан кичикроқ ҳажмдаги нашрлар сифатида эълон қилса, ойлик журналларда умумлаштирувчи маълумотлар муоммовий ва таҳлилий характерга эга бўлган мақолалар чоп этилган.

Халқнинг маданий қадриятлари ва маънавий мероси минг йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавий манбаи сифатида хизмат қилган. Узоқ вақт давом этган қаттиқ мафкуравий тазйиққа қарамай, Ўзбекистон халқи аجدодлардан авлодларга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Шуни инобатга олган ҳолда Ўзбекистон Президенти И. А. Каримовнинг қуйидаги фикрларини келтириш ўринлидир: “Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади” [1, б. 29-30].

Маълумки, собиқ совет даврида ҳар бир маҳаллий маданият намунаси қоқоқ, четдан қабул қилингани илғор деган нотўғри тушунча пайдо бўлган эди. 1920–30 йилларда эса сиёсий жиҳатдан нотўғри қўйилган “Шаклан миллий, мазмунан социалистик” қабилидаги шиорлар ва 1956 йилд қабул қилинган “Меъморчилик ва қурилишда жимжимадорликни бартараф этиш ҳақидаги” давлат қарори тезроқ бадиий ижодиётни ва меъморчиликни бир умумий қолипга солишга қаратилган эди [2, б. 3].

XX асрнинг 20–30 йиллар тарихшунослигига назар ташланар экан, моддий мерос масаласи шу даврда ҳам алоҳида аҳамиятга молик бўлган воқелик сифатида намоён бўлганлигини гувоҳи бўлинади. Айниқса, бу масала 20-йилларнинг иккинчи ярмида анчагина қизғин тус олган бўлиб, даврий матбуотда бу борада эълон қилинган мақолаларда келтирилган маълумотлар фикримизнинг ёрқин далили бўла олади. Жумладан, худди шу даврда ҳозирги Фарғона шаҳрида чоп этилган “Маориф ва ўқитғувчи” журналида Туркистон ўлкаси таркибига кирган ҳудудларда моддий мерос объектлари, уларнинг аҳволи, янги совет ҳукуматининг осори-атиқаларга муносабати ёритиб берилган. Масалан, журналнинг 1925 йил 11-сонига қуйидагича маълумот берилган: “Урта Осиё эски маданий бир мамлакат бўлганлигидан қадим тарихий, ёдгорликлар ила тўладир. Қимматли майдон форс ва турк орифанинг юксалган даври хотираларини ҳали ўз бағрида сақлайдир. Шарқий Туркистон эски турк ёдгорликлари бешиги экан ғарбий ва жанубий Туркистон бир ёқдан Сосониёлар ва Чигатойлилар асарлари хазинасидир. Бу ерлар минг йиллик майдонни ҳаётнинг мазори бўлмишдир.

Ўзбекистонда ўлкани таниш ҳаракатлари бу кун куч ола бошлагач юрт тарихига қизиқиш ола бошлади. Юрт тарихининг энг бой бир соҳаси эса ҳали ер остидадир. Олмон, фаранг ва кейинроқ рус мусташирларининг диққат назарини жалб этган бу ер ости олами ва тарихнинг мужассам ҳайкаллари кам бўлса ҳам ҳайрон кўзларини тебрата бошлади. Бунинг натижасида ҳаракат ва ишнинг муқаддимаси ўлароқ сўзлар бошланди, матбуотда чиқишлар бўлди. Қора истибоднинг кўр кўзлари бу илм урфон хазиналаридан истифода эмас, буларни кўра олмай йиқитиш ва йўқотиш ҳаракатига киришди. Бу восиқалар билан соқит бўлди” [3, б. 92].

Юқоридаги мақоладан ҳам кўриниб турибдики, совет даврида маданий мерос объектларига муносабат эътиборсиз бўлган. Яна бир муҳим жиҳат борки, 1923 йилда Туркистонда осори атиқаларни сақлаш ва таъмирлаш комиссияси тузилганига қарамасдан, комиссия фаолиятига сиёсий тус берилиб, унинг йўналиши совет мафкураси билан суғорилган эди.

Кўриб ўтилаётган даврда маҳаллий зиёлиларнинг фаолиятида меъморчилик иншоотларининг сақланиш ҳолатларининг аҳволи, уларнинг таъмирланиш жараёнининг таъқиқлаб қўйилганлиги кўзга ташланади. Жумладан, XX асрнинг 20–30-йилларида яшаган М. Саиджоновнинг фаолиятида ҳам кўзга ташланади. Масалан, Бухоро шаҳридаги кўҳна ёдгорликлар ҳақида М. Саиджоновнинг “Бухоро шаҳри ва унинг эски бинолари” номли йирик илмий мақоласи 1927 йилда “Маориф ўқитувчи” журналида чоп этилган. Унда асосан, Бухородаги тарихий жойлар, арк, Шахристон, Регистон ва унда Аштархонийлар даври бинолари ва Сомонийлар даври иншоотлари каби тарихий ёдгорликлар ўрганилиб тадқиқ этилади. Асар Бухородаги маълум ҳудудлар тарихи, айниқса, Сомонийлар даври бинолари ҳақидаги маълумотлари билан қимматлидир. Марказий Осиёни тадқиқ қилиш француз институти (ИФЭАК) хомийлигида чоп этилган бу асар 2005 йилда ИФЭАК журналининг июн ойидаги 16 махсус сонига нашрдан чиқди [4, б. 116]. Интернет хабарларига кўра, ушбу китоб ҳозиргача МДХ ва Европа давлатларининг кўпгина кутубхоналар томонидан сотиб олинган.

М. Саиджонов Бухоро шаҳридаги Сомонийлар мақбараси 1925 йилда атоқли шарқшунос олим В. Л. Вяткин раҳбарлигида ўрганилганлигини “Маориф ва ўқитғувчи” журналининг 1927 йил 9–10 сонларидаги мақоласида баён этиб берган [5, б. 52].

Саиджоновнинг кейинги нашр қилган “Обследование усыпальниц Чильдухтарон в Самаркандэ” номли мақоласи 1936 йилда “Социалистическая наука и техника” журналида нашр қилинган [6, с. 31]. Мақола номи остида “(Из работ Узкомстариса 1935 г)” деб кўрсатилади ва бундан М. Саиджоновнинг Республика тарихи ва маданий

ёдорликларни муҳофаза қилиш қўмитаси тизимидаги фаолиятида олиб борган муваффақиятли тадқиқотлари хусусида ахборот берилганлиги маълум бўлади. Мақолани ўрганиб чиқиш жараёнида мураккаб илмий салоҳиятли Саиджоновнинг илм-фан тараққиётида археология, топонимика, манбашунослик ва тарих фани соҳаларини ниҳоятда кучли билимдони эканлиги билиш мумкин. Унда Чилдухтарон мақбарасининг тарихи ва вақфномалар ҳужжатлари асосида маълумот берилган.

Олимнинг нашр учун тайёрланган, лекин чоп этилмаган илмий асарлари бир неча сонли бўлиб, булар асосан ўлкашунослик, археология ва этнографияга оид бўлиб, булар вақфнома ҳужжатларини ўрганиш асосида 1930 йилдан кейин тўпланган асарлардир. Тадқиқот давомида Б. Эргашев, С. Горшенина ва Н. Наимовларнинг мақолаларидан маълум бўлишича, айрим сабабларга кўра нашр этилмаган “Шайх Сайфиддин Бохарзий вақфномаси”, “Самарқанднинг меъморий ёдномаси”, “Самарқанд архитектураси. Шаҳар тарих”, “Бухоро атрофида жойлашган мақбаралар”, “Хоразмдаги биринчи музей”, “Ўзбеклар тарихи учун материаллар”, “Адиблар антологияси” каби турли ҳажмдаги тўплам ва асарлари ҳамда Чилдухтарон, Масжиди калон ҳақидаги брошюралари ҳозирги кунгача ўзининг илмий аҳамиятини сақлаб келмоқда. Шунингдек, М. Саиджонов Қашқадарё воҳаси обидаларини ўрганиб, “Шахрисабз меъморий ёдорликлари тарихи” тўпламини тузган. 1936 йилда ёзиб тугатилган ушбу асар ўлка меъморий обидалари ҳақидаги ягона йирик илмий иш ҳисобланади [7, б. 79]. Лекин, афсуски, юқорида кўрсатилган илмий рисоалар ҳали тўла ўрганилиб, тадқиқ этилмаган ва оммалашмаган.

Мусо Саиджонов “Маориф ва ўқитғувчи” журналининг 1927 йилги 9-сонидан чоп этирган “Бухоро шаҳри ва эски бинолари” номли мақоласида Бухоро шаҳрида ҳонликлар даврида қурилган иншоотлар, уларнинг фаолияти ҳақида муҳим маълумотларни беради. Жумладан: “Бухорода хон бўлган Субхонқулихон мамлакатни тинчлантиргандан кейин илм ва маърифат тараққийсига қолишган ҳукмдор “Тиб” ва «Риёзиёт»га аҳамият берган кишидир. Саройда турли илм ва фанга мутахассислардан 40 кишини сақлаб улар билан илмий суҳбатлар этишни ҳар нарсадан ортиқ кўрар эди. Ўзи ҳам турли илмларга оид рисоалар ёзгандир.

Тиб илмига ўзгача аҳамият бериб “Дор ал-шифо” мадрасасини бино эттирган. Мадраса 18 ҳужрадан иборат. ... “Доралшифо” ёлғиз тиб илмидан дарс бериш учун махсус бўлмасдан, касалхона ва амбулатория хизматларини ифода этган. Шундай ҳолича бир дорихона (аптека) бўлиб ундан ҳар кимга текин дори берилган. Касалхона қисмида кўриш узоқ ерлардан келганлар қабул этилгани учун бундайларнинг йўлқиралари ва кимларга тақсимот бўлган. Булардан бошқа махсус бир кутубхона ва бир ибтидои мактаби бўлган. ... Кейинги вақтларда бу мадрасада оддий мадрасалар каби ёлғиз диний дарслар ўргатар эдилар” [5, б. 52].

1923 йилда тузилган “Осори атиқа” комиссияси Марказнинг моддий ёрдамидан бебаҳра қолган эди. Бунинг натижасида Туркистон халқларининг қўллаб меъморчилик обидалари таъмирланмай қолиб кетган эди. Ушбу комиссиянинг фаолият дастури қуйидаги йўналишлардан иборат эди:

1. Қўқон, Бухоро ва Хоразмда музейлар очиш.
2. Музей экспонатларини мусулмончалаштириш.
3. Самарқандда осори атиқа музейини ташкил этиш.
4. Эски ёзма асарларни сақлаш учун Самарқандда ер ҳозирлаш,
5. Афросиёб ва Бухорода мунтазам қазилма ишларини ишларини олиб бориш,
6. Ўзбекистондаги эски биноларнинг мукамал рўйхатларини тузиб, расмларини чиқариш.
8. Вақф ва эски комиссияга эски васиқаларни сақлаш.

Ниҳоят, 1925 йилнинг 24 июлда Ўрта Осиё эски асарларини сақлаш қўмитаси томонидан Хоразм эски асарларини ахволини ўрганиш бўйича комиссиянинг фаолияти бошланган. Ушбу комиссияга Марказдан келган вакил Масолский раис этиб тайинланган. Масолский қисқа вақт мобайнида Хоразм меъморчилиги маркази бўлган Хивадан моддий мерос объекларининг аҳволи тўғрисидаги маълумотларни йиғиб, қўмига тақдим этган эди [3, б. 95].

Хулоса сифатида шуни қайд этиш лозимки, XX асрнинг 20-30 йиллари Ўзбекистон учун мураккаб кечган давр бўлиб, барча соҳаларни ривожланиб кетиши анча қийин бўлган. Бу жараёнлар даврий матбуотда жадаллик билан ёритиб борилган. Лекин, Совет ва маҳаллий ҳукуматнинг айрим қисмлари содир бўлаётган ўзгаришларга бепасанд муносабатда бўлишда давом этган. Бу эса ўз навбатида Туркистон аҳолисининг норозилигига, маданиятнинг топталишига, маҳаллий аҳоли тафаккурининг ошишига салбий таъсир кўрсатган.

Адабиётлар:

1. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Аҳмедов М. Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1995.
3. Маориф ва ўқитғувчи. – 1925. – №11.
4. Саиджонов М. Бухоро шаҳри ва унинг эски бинолари // ИФЭАК. Серия “Рабочие документы”. – Вып. 16 (июнь 2005 г.).
5. Саиджонов М. Бухоро шаҳри ва эски бинолари // Маориф ва ўқитғувчи. – 1927. – № 9–10.
6. Саиджанов М. Ю. Обеледование усыпальниц Чильдухтарон в Самарканде // Социалистическая наука и техника. – 1936. – № 5.
7. Астанова Г. Аждодлар меросини ўрганиб (тарихий меросимиз тадқиқотчиси) // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2005. – №1.

Жавлон Мирзавалиев
(Наманган, Ўзбекистон)

ФАРҒОНАНИНГ ЗОТЛИ ОТЛАРИ (ЎТМИШ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН)

Бундан бир аср аввал ер куррасида қарийб юз миллионга яқин от бор эди. Эндиликда уларнинг сони 30 млн.га қадар камайган, чунки отлар ўрнини машиналар эгаллаган. Лекин шунга қарамай ер куррасининг турли минтақаларида отлар ҳали ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Отлар табиатнинг ажойиб инъоми бўлиб, ўзида хушқадлиги қудратини, улуғвор мазмунлиг-у тезкорликни мужассан этган. Ўзбек халқида шундай гап бор: “От минганга инсу жинслар яқинлаша олмайди, чунки отда дев бўлиб, инсу жинслар отнинг девидан кўрқад”, - деб таъкидланади. Ҳатто одамлар учиги қодир қанотли отлар борлигига ишонишган. Самовий отлар тўғрисидаги афсоналар Ўрта Осиёнинг турли минтақаларида оғиздан оғизга кўчиб юрган.

Хитой сайёҳи Чжан Цзян (мил. авв. II аср) Довоннинг (Қадимги Фарғона) учар отларига доир ёзма маълумотлар қолдирган.

Довоннинг машҳур “самовий отлари” тасвирлари туширилган қоятош суратлари бизнинг кунларимизга қадар сақланиб қолган. Хусусан, Ўшдан 8 км узоқликдаги Айримчатовнинг қоя адирларида 30 та чиройли зотдор отларнинг тасвирлари бор. Худди шунга ўхшаш тасвирлар Марҳамат яқинидаги Аравон қоясидан, Навкат воҳаси ва Обиширсойдан ҳам топилган. Қояларда тасвирланган отларнинг аксарияти чайир, яғрини баланд, оёқлари алифдек, мўъжазгина каллали, узун оҳиस्ताгина эгилган бўйинли бўлиб, зотли отнинг ўзига хос белгиларидир [1, б.101].

Бу суратлар эҳтимол отга топиниш аломатлари бўлиб, улар муайян илоҳга, эҳтимолки, Қуёшга бағишланган бўлиши мумкин.

Геродот ўз давридаёқ (мил. авв. V аср) “массагетлар Қуёшни улуғлашади, унга атаб отларни қурбонлик қилишади. Бундай қурбонликни моҳияти шундай: улар шохларнинг энг шиддатлисига ҳайвонлардан энг шиддатлисини бахшида этишади” дегани бежиз эмас.

Довон ҳукмдорининг уйида олтиндан ясалган от ҳайкали туриши ҳақидаги Хитой маълумотлари шундан далолат беришади [2, б.93].

Хитой элчиси Чжан Цзян Довон давлатида бўлганида “самовий тулпорлар”га алоҳида эътибор берган. Унинг таърифича, бундай отлар гўёки қон билан терлайди. Хитой тарихидаги бир ривоятга кўра эса “самовий тулпорлар”ни кўрган Хитой императори У Ди (мил. авв. 140-87) машҳур Хитой подшоши Мувонг (мил. авв. 1001-947) каби тулпор отларга миниб, Фарбга саёҳат қилишни орзу қилади. Орзуга етишиш иштиёқида у фол очтирганида, фолбин “хосиятли отлар кунботар томондан келади”, деб айтганмиш. У Дининг Хитой манбаларидаги Мувонг қилган ишларга қизиқиши бежиз эмас эди. Чунки Мувонг Хитой тарихида кўп ғаройиб ишлари билан машҳур улуғ инсон сифатида тасвирланади. Ривоятларда у Мутайзи номи билан 8 та тулпор кўшилган соябонли аравада Фарбга саёҳат қилиб, авлиё она Шивангму ҳузурда меҳмон бўлган. Хитой тадиқотчилари таҳлилига кўра, Шивангму Ҳиндистон ва Жанубий Туркистон заминида 4-5 минг йиллар муқаддам (Ҳиндистонда “Ума”, Туркистонда “Умай” номи билан) боқий ҳаёт рамзи, илоҳийлашган она образи сифатида тасвирланади. Умай онани зиёрат қилиш учун “Тулпор отлар” ёрдамида қушдай учиб, булутларни ёриб ўтиб, минг чақирим йўллар босиб у (Умай она) турган манзилга етиб бориши мумкин эди. Ривоятни тарихий ҳақиқат деб тушунган император У Ди машҳур Дайюан тулпорларини қўлга киритиб, хоқонлик шухратини оширсам, “Дунё ҳукмдори”, “тангрининг ўғли” деб таниламан, деган орзу-ҳавасга берилади [3, б.173–174]. Шу боис у Довон давлатига юриш қилганлиги бизга маълум.

Шундай қилиб мил. авв. II асрда Довон отлари тилга олинади, сўнги маълумотлар эса Фарғонадан император саройига элчилар совға олиб келган 479 йилга оид. Лекин зотдор отлар ҳақидаги маълумотлар кейинчалик ҳам тилга олинади.

“Таншу” Хитой йилномасида Хутталонда ажойиб отлар борлиги ҳақида маълумот келтирилган. Хутталон “самовий отлари”нинг келиб чиқиши ҳақидаги ривоятга махсус бағишланган IX аср араб географи Ибн Хордадбекнинг ҳикояси эътиборга лойиқ. Унинг сўзларига қараганда ўша вақтларда ана шу ерларнинг эгаси Бикнинг кўплаб байталлари бўлиб, уларни яйловларга юборар эди. Туш вақтида улар булоқ ёнига келиб, дарахт соясида дам олишарди. Кунлардан бир кун чўпон уйғониб қараса, отлари орасида ҳаддан ташқари узун, улкан отга кўзи тушади. У кўз узмай отни кузата бошлайди. Қош қарая бошлаганда от бирдан булоққа булоққа тушиб, ғойиб бўлади, чўпон ҳайратдан ханг-у манг бўлиб қолади. У кунлардан бирида бу отнинг бошқа отлар билан биргаликда булоқдан чиқиб келгунига қадар эринмай уни кузатишда давом этади. Бу отлар яйловда унинг бошқа отлари билан доимий ўтлайдиган бўлибди, натижада номдор, хушқад қулунлар дунёга келибди.

“Самовий отлар” шу алфозда вужудга келган. Санкт-Петербургдаги Эрмитажда сақланаётган Юнон-Бақтрия даврига мансуб от ва сув ўсимликлари тасвирланган кумуш чойидиш ана шу ривоят учун яққол мисол бўла олади. Чойидиш тубида бамисоли кўлни эслатувчи очилган нилуфар кўринишидаги безак бор.

Отни сув билан боғловчи афсонанинг яратилиши тасодифий эмас. Зеро Ҳинд-Эрон халқлари мифологиясида қулун сув ўсимликларининг илоҳийлигини ифодалайди ва сувдан пайдо бўлган яшин рамзи ҳисобланади [2, б. 95].

Яна шундай ҳикоя (ривоят)лар Наманган вилояти Янгикўрғон туманидаги Заркент, Порамон ҳамда Чортоқ туманидаги Ҳазратишоҳ қишлоқларида ҳам мавжуд. Порамонлик Жўрабой ота Тошматовнинг ҳикоя қилиб беришича, Порамондаги Ўнғор тоғи ва Қирғизистондаги Боспи (халқ тилида Бўстин Бува) тоғида бир чавқар от бўлган экан, у от жудаям хушбичим бўлиб, оёқлари узун, кўкраклари кенг бўлган экан. Бу от ҳақида шу ердаги маҳаллий бойлар билгач уни қўлга олиш пайига тушибдилар, у от ҳар кунги Ўнғор тоғи устидаги булоққа сув ичгани келар экан. У булоқлар иккита бўлганлиги сабабли отни сув ичгани қайси бирига келишини билмай, бойлар уни битта булоққа сув ичгани келадиغان қилиш учун бир булоқни устига кигиз ташлаб сув йўлини тўсадилар, иккинчи булоқ олдида отга тузоқ қўядилар. Лекин отни қўлга тушира олмайдилар ва улар булоқни батамом қуритиб отни холдан тойдириб қўлга ололмачи бўлдилар. Шу мақсадда иккинчи булоқ устига ҳам кигиз бостириб, уни ҳам тўхтатадилар, лекин отни барибир қўлга ололмайдилар ва ўзларини энг зўр бияларини шу тоққа қўйиб юборадилар. Натижада шундай кўркам тойчоқлар (қулунлар) вужудга келадики, улар ўзларининг чопқирлиги билан кишиларни лол қолдиради. Жўрабой ота яна шуни айтдики, булоқдан сув чиқмай қолгандан сўнг, бу булоқ суви йўналишини ўзгартириб ҳозирги Чортоқ туманидаги Балиққўл қишлоғидан чиққанлигини таъкидладилар. Бу фикрни шу қишлоқдаги Ирисов Мусажон ота ҳам тасдиқладилар. Бу беркитилган булоқ ўрни ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, у Ўнғор тоғидаги Ёмонжон қоясининг устида жойлашган. Бу Балиққўлга борадиган сувнинг гулдуреган овозини Ўнғордаги Кунтегмас қояси тағига қўлоқ солса ҳам эшитиш мумкин, деб таъкидладилар. Бунга мисол қилиб 60-йилларда руслар бу ердан сув йўли ўтганлигини билганларидан сўнг бу қояни портлатиб, сувни шу ерга чиқариб, дам олиш манзилгоҳларини қурмоқчи бўладилар. Лекин бу ердаги қишлоқ оқсоқоллари бунга қаттиқ қарши чиқадилар. Улар агар бу сув Порамондан чиқариладиган бўлса, Балиққўл, Бештол каби қишлоқлар сувсизликдан хароб бўлиши мумкинлигини айтадилар. Шу тариқа бу сув йўлига руслар тегмайди ва ўз ҳолича қолдирилади [4, б. 2].

Бу айtilган воқеа ҳақиқатдан ҳам бўлиб ўтган дейиш мумкин, чунки бу фикрларни Заркент ва Ҳазратишоҳ қишлоқларидаги ёши улуғ отахонлар ҳам тасдиқладилар. Ирисов Мусажон ота айтишига қараганда, 70-йилларда Порамон қишлоғидаги Ҳамравой деган улоқчи одамнинг оти бўлган. Қаерда улоқ бўлса, бирор маротаба улоқсиз қайтмаган. У отнинг ишқибозлари жуда кўп бўлиб, у от худди биз юқорида таъкидлаган отларга ўхшаб кетган.

Ҳозирги кунимизда ҳам бундай отларни учратишимиз мумкин. Масалан, Заркент қишлоғида яшовчи Акбаров Абдуғофур отанинг айтишича, у киши отга жудаям қизиқанлар ва улоқларга борганлар. Абдуғофур ота 1974 йилда ҳозирги Қирғизистондаги Початадан саман тойчоқ сотиб оладилар. Бу тойчоқни тез орада харидорлари кўпаяди. Ота уларни рад этиб, отни ўзи мина бошлайди. Отани сўзларига қараганда, бу от жудаям чопқир бўлган: “бу отни тўрт йил минган бўлсам бирор маротаба унга қамчи урмаганман, оёқ ниқтасам бўлди, жуда тез чопарди”. Абдуғофур

ота: “Ман бу отга Устихонданб миниб, бир оёқ ниқтасам, Порамонга етиб борардим”. Абдуғофур ота 1978 йилга келиб пулга эҳтиёж сезганликлари сабабли 2500 сўмга, яъни битта “Жигули” автомобили нархига сотиб юборганларини айтдилар. Абдуғофур ота ўз отларини кузатганларида, отнинг орқа оёқлари олди оёқларидан ҳам ўтиб кетган экан. Бу чопқир отларга хос хусусият ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Фарғона водийси ўзининг зотли аргумоқлари билан қадимдан машхур бўлган. Ҳозирги кунда ҳам бу отларнинг авлодлари сақланиб қолган дейишимиз мумкин.

Адабиётлар:

1. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. –Т.: Янги аср авлоди, 2012.
2. Анорбоев А. Довоннинг самовий отлари // Фан ва турмуш. № 3-5, 2008.
3. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Т.: Университет, 2007.
4. Дала ёзувлари. Порамон қишлоғи. Мусажон Ирисов, 85 ёш; Жўрабой Тошматов, 81 ёш; Мирзавалиев Ўсмонбой, 81 ёш.

Бахтиёр Мирзаджанов
(Наманган, Ўзбекистан)

ХАРАКТЕРИСТИКА КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ БОЛЬШЕВИКОВ В ТУРКЕСТАНЕ

Центральная власть РСФСР, учредив институт управленческих кадров, попыталась упорядочить внутреннюю жизнь Туркестана. Чрезвычайный комиссар Центра по Средней Азии П.А.Кобозев во время своего краткого пребывания (февраль-май 1918 г.) объявил Туркестан советской автономной республикой, и как было принято в официальной советской историографии, впервые привлек в руководящие органы ТАССР представителей коренного населения. Однако провозглашение края территориальной автономией осталась лишь революционной фразой [1, с. 48].

Оторванность от Центра обрекали комиссаров новой власти на «своеобразное» разрешение местных вопросов. Этот период охарактеризован наличием различных группировок в органах управления республики, которые погружались в омут ожесточенных аппаратных интриг. Занятые междоусобной борьбой, власть имущие мало уделяли внимания хозяйственной жизни края, которая текла сама по себе.

В статье Р.Базарбаева дан очень интересный материал, в котором член ВЦИК и ТуркЦИКА И.А.Апин в докладной записке ВЦИК о положении в Туркестане в 1918 году писал: «В первое время из-за искажений политики партии в Туркестане местное население не допускалось в органы Советской власти и в Красную Армию, хотя оно имело к этому упорное стремление и доказало достаточную подготовленность, умение и желание служить общему делу. Это невольно толкало мусульман на мысль, что им совершенно не доверяют и что европейское население, как привыкшее, желает по прежнему властвовать над коренным населением» [2, с.2]

Эти слова дают яркое представление об отношении новой власти большевиков к коренным народам Туркестана и её кадровой политики в крае, которая красной нитью проходила на протяжении всей истории нашего народа советского периода. В советской историографии очень часто замалчивали и просто скрывались факты ущемления прав коренных народов в сфере управления национальных государств. Иногда эти факты представлялись под иной окраской для общественности страны. Только в безвыходных моментах под давлением общественности и представителей национальной интеллигенции получали огласку те или иные случаи впоследствии научной литературе получавших различные «оправдательные» (Б.М.) названия как – старые коммунисты, активные большевики, группа Успенского, проявления «великодержавного шовинизма» и др. И как всегда бывало в истории большевиков очень часто для ухода от исторической ответственности в этом обвиняли «закравшиеся», «примазавшиеся» (Б.М.) элементы. Особенно сильно в этом деле досталось бывшим союзникам, левым эсерам (с помощью которых они пришли к власти в борьбе с не менее сильными политическими партиями и впоследствии – Б.М.) объединившихся с большевиками на основании единой платформы.

На начальном этапе союз между этими двумя партиями представлялся в виде партийного блока. В результате чего кадровая политика проводилась на общем основании, то есть ответственные посты в высших правительственных органах и в Советах, командные посты в армии могли занимать и представители большевиков и левых эсеров. Но, уже с 1918 года большевики начинают проводить политику ограничения влияния левозеро-эсерской партии. Так II съезд КПТ и предложил ограничить допуск левых эсеров на ответственные посты в Советах, а ответственные должности в Красной Армии, как отмечалось в резолюции «Об отношении к политическим партиям», необходимо заполнять «своими лучшими силами» [3, с. 33] (т.е. большевистскими – Б.М.).

В дальнейшем для увеличения своего численного состава в Туркестане первоначально большевики в своей кадровой политике начали политику слияния с левыми эсерами – которые постепенно понимая о безнадежности дальнейшего своего положения в деле управления краем приняли такой выход из создавшегося положения. Законодательной основой решения о слиянии партии левых эсеров с КПТ стал, собравшийся 20 марта их последний, VIII краевой съезд и постановление фракции левых эсеров на VII Чрезвычайном краевом съезде Советов, «слиться с коммунистами в единую рабоче-крестьянскую коммунистическую партию» [4, с. 4] а также II партийная конференция КПТ (март 1919 г.) принявшая решение о слиянии. В результате этого уже к марту 1919 г. левозеро-эсерская партия прекратила свое существование.

Проблема привлечения левозеро-эсерских кадров в партию советов не везде проходил одинаково. В одни организации левые эсеры вливались механически целыми группами; в других партийные собрания обсуждали каждую кандидатуру, как это было, к примеру, в Керки и Чарджуе. На основе Программы и Устава Коммунистической партии вступали в КПТ левые эсеры Верненского, Пишпекского, Пржевальского, Токмакского уездов. Не подчинился указанию о простом слиянии Самаркандский обком. В телеграммах, посланных в Чарджуй, Новую Бухару, Керки, Термез, Каттакурган, Ура-Тюбе, Джизак и Ходжент Самаркандский обком писал, что при приеме в партию левых эсеров «никаких отступлений от нашей программы и тактики быть не может» [5, с. 136].

Впоследствии именно это слияние советская историография обвиняла во многих своих неудачах в крае. Считалось, что в результате слияния, в ряды КПТ «проникли люди, враждебно относившиеся к Советской власти, создававшие различные трудности и преграды в партийно-советском строительстве, в осуществлении национальной политики» [5, с. 136]. Но в тех условиях слияние с левыми эсерами превращало Коммунистическую

партию Туркестана в единственную правящую партию в республике, что постепенно закреплялось дальнейшим укреплением Советской власти в крае. Но надо признать, что к этому времени большевистская партия также пополнилась выходцами из партии левых эсеров, действовавших поверивших политической платформе их власти. Но результат этого слияния все же окончился для левых эсеров весьма плачевно, к 20 м годам XX века они были полностью «очищены» из рядов КПТ и со всех занимаемых должностей.

Одной из наихудших проявлений кадровой политики большевиков в Туркестане является одна из самых трагичных моментов истории нашей родины, является привлечение ими армянской партии «Дашнакцутюн» для укрепления своей власти в крае. Непродуманность (может и «продуманность» - Б.М.) данной политики заключается в том, что зная об отношении этой партии к тюркским народам и не учитывая исторических корней этой неприязни они все же привлекли их в Туркестан.

В кровавой истории «Дашнакцутюн» в Туркестане немало чудовищных страниц – таких как резня в Чусте и Коканде в феврале 1918 года. Та самая, в результате которой была потоплена в крови Кокандская автономия - оставшаяся практически не известной попытка создания в Центральной Азии национально-демократического государства.

Кокандское правительство объявило о намерении созвать 20 марта 1918 года свой парламент на основе всеобщего прямого, равного и тайного голосования. Две трети мест в парламенте предназначались мусульманским депутатам, а одна треть - представителям немусульманского населения. Существование такого парламента должно было стать первым шагом к демократизации Туркестана. Как было уже сказано выше, это было результатом того, что в образованном в то же время в Ташкенте правительстве Туркестанской Советской Республики (ТАССР) из 14 его членов не было ни одного человека из представителей коренных народов.

Как потом вспоминал Мустафо Шокай, формально продекларировав право наций на самоопределение, большевики загнали в прочные оковы саму идею независимости нерусских народов бывшей царской России. На IV краевом съезде Советов Туркестана (19 - 26 января 1918 года) представитель фракции большевиков И.Тоболкин однозначно выразился за создание особых условий для "класса трудящихся, класса пролетариата", но если учесть, что в Туркестане пролетариат был представлен только русскими переселенцами, то эта завуалированная формулировка означала откровенное пренебрежение интересами коренного населения. А на практике съезд большевиков принял постановление "объявить вне закона Кокандское автономное правительство и арестовать главарей". Сам факт провозглашения автономии Туркестана был квалифицирован как "попытка контрреволюционных элементов найти опору в среде мусульманской буржуазии и темной массы мусульманства". В январе 1918 в ответ на предъявленный ультиматум Шокай отказался признать власть Советов. И тогда для уничтожения Туркестанской автономии из Москвы в Ташкент прибыли 11 эшелонов с войсками и артиллерией.

Не имея армии, Кокандская автономия не сумела противостоять превосходившим силам большевиков, и после 64-дневного существования 13 февраля 1918 года была разгромлена. На самом деле разгром этот представлял собой самую настоящую резню мирного населения.

Турар Рыскулов в разделе своей книги "Революция и коренное население Туркестана" под названием "Что делали дашнаки в Фергане" пишет, что: "В пылу подавления восстания в течение девяти дней в Коканде творились и разные грабежи. Весьма расчетливые дашнаки решили сразу же нажать "деньгу", и город подвергся тщательной "чистке". Так, в Коканде после прихода дашнаков". По его словам, "торговые слои армян тоже оказались ярыми "революционерами" и, влившись в отряд, приступили к разгрому города. Разгромлены были все магазины, все, что было возможно, свезено на склады, остальное было сожжено. Происходили массовые убийства". "В Андижане, после восстания, "гарнизон из тех же дашнаков обвинил весь старый город", решено было провести в нем обыск. Обыск продолжался целую неделю, сопровождавшийся грабежом, убийствами и изнасилованием" - продолжает Рыскулов [6, с. 105-108.]. В те дни как утверждает в монографии С.Агзамходжаева в Коканде погибло более 10000 человек [7, с. 231]. Население Коканда, которое в 1897 году составляло 120.000 человек, в 1926 году сократилось до 69.300. Город был разрушен и сожжен.

Участник VII чрезвычайного съезда Советов (17 марта 1919 года) Аббасхонов выступая с докладом о деятельности «Дашнакцутюн» в Чусте с возмущением говорил, что: «Было совершено нападение на Чуст. Из Намангана и Коканда прибыли армянские дружины из дашнаков и было убито 1500 невинных людей» [8, с. 72].

В своей статье И.Хайдарова «Туркистонда ижтимоий-иқтисодий аҳвол» приводит также интересный факт злоупотреблений армянской партии в Фергане: «Армяне живут в Фергане богато и сыто. Даже генерал Куропаткин никогда так не жил, а местный народ живет впроголодь. Они сыты и творят злодеяния» [9, с.121].

Эти союзники большевиков настолько дискредитировали себя в глазах туркестанской бедноты, что согласно ходатайству ферганских коммунистов Туркестанское правительство самостоятельно решает порвать с партией "Дашнакцутюн". К маю 1919 г. Коммунистическая партия Туркестана, порывает с ней всякое сотрудничество.

Впрочем, даже после того, как дашнаки были зачислены в разряд "контрреволюционеров", расклада сил в Средней Азии это не меняет: уже в 1922 году Семан Буденного на посту командующего Туркестанским фронтом сменяет Гаспар Восканов.

Предложение о создании комиссии по расследованию преступлений боевиков «Дашнакцутюн» было заблокировано И.О.Тоболкиным, который заявил, что «вообще смешно говорить о жестокости в такой момент и в такой борьбе» [10, с.2].

Литература:

1. Кошанов Б.А. Большевики в Туркестане. 1917-1922 гг. Доктрина и реальность. Автореф. на. док. ист. наук. – Москва, 1994.
2. Базарбаев Р.Дж. Архивные материалы по истории кадровой политики в Каракалпакстане (1917-1924 гг.) / Тарих фани ва архив иши: интеграция муаммолари. – Тошкент: Фан, 2010. (Российский центр хранения документов новейшего времени, ф.17, оп.65, д.380, л.2.)
3. Резолюции и постановления съездов Коммунистической партии Туркестана. 1918-1924 гг. – Ташкент, 1968.
4. Архив АП РУз., ф. 60, оп. 1, д.10, л.4.
5. Иноят Х.Ш. Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. – Москва, Мысль, 1984.
6. Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана. – Ташкент, 1925.
7. Агзамходжаев С. История Туркестанской автономии (Туркистон мухторияти). – Ташкент, 2006.
8. Архив АП РУз ф-60, оп.1, д.99, л.72.

9. Хайдаров И. Туркистонда ижтимоий-иқтисодий аҳвол / Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва тарихий жараёнлар. – Ташкент, ЎзМУ, 2006.
10. Наша газета. 1918. 26 феврал.

Шукрулло Насриддинов
(Наманган, Ўзбекистон)

ҚАДИМИЙ ДИНИЙ ТАСАВВУРЛАРНИНГ МОДДИЙ МАНБАЛАРДА АКС ЭТИШИ

Дунё халқларида ибтидоий даврдан бошлаб турли диний қарашлар мавжуд бўлган. Ушбу диний қарашларнинг турли-туман бўлишига ҳудудларнинг жойлашган ўрни, аҳолининг турмуш тарзи ва дунёқараши сабаб бўлган. Табиий муҳит илк диний қарашларнинг вужудга келишида ва ривожланишида муҳим рол ўйнаган. Дастлабки диний тасаввурлар сўнгги палеолит даврида (мил.авв. 40-12 минг йилликлар) пайдо бўлган [1, б. 179]. Бундай диний қарашлар жумласига тотемизм, анимизм, магия, фетешизм каби диний қарашлар киради.

Этнографик маълумотларга қараганда, диний қарашлар, асосан, овчилик ва чорвачилик билан шуғулланган қабилаларнинг асосий эътиқодларидан бири бўлиб келган. Кейинчалик деҳқончилик ривожланиши натижасида ер ва ўсимлик дунёси, уларни табиатни янгиловчи, ўзгартирувчи ва бошқа хусусиятлари, инсон учун зарур бўлган жиҳатлари уларга сиғинишни келтириб чиқарган ва бу ҳолатнинг ривожланишига олиб келган.

Диний қарашлар қачон пайдо бўлган, деган савол кўпчиликни қизиқтириши табиий ҳол. Айрим ашёвий далиллар диний қарашлар неолит даврида пайдо бўлганлигидан далolat беради. Чунки, шомонларнинг руҳларга ишонишлари худди шу даврдан бошланган, деган фикр мавжуд. Бундай ҳолат ибтидоий одамлар турмуш тарзида ҳам ўз аксини топган. Масалан, ибтидоий одамлар бир вақтда, одамнинг кўзига кўринмайдиган, унга итоат қилмайдиган қандайдир алоҳида кучлар борлигини тасаввур қилганлар.

Германияда XX аср охирида чоп этилган рисолада қайд этилишича, Франциянинг Труа шаҳридаги Фрер ғорида милoddан аввалги тахминан ўн икки минг йил муқаддам чизилган расмда шомоннинг ҳайвон терисига ёпинган ҳолда рақс тушаётганлиги тасвирланган [2, б. 3]. Аслини олганда, диний қарашлар тош асрининг сўнгги босқичида (мил.авв. 40-12 минг йилликлар) пайдо бўлганлиги ҳақиқатга яқинроқдир. Чунки, ибтидоий одамлар турмуш тарзида сўнгги палеолит даврида илк диний тасаввурлар юзага келган эди. Этнографик маълумотларнинг гувоҳлик беришича, диний қарашлар, асосан, овчилик ва чорвачилик билан шуғулланган қабилаларнинг асосий эътиқодларидан бири бўлиб келган. Кейинчалик деҳқончилик ривожланган даврда ер ва ўсимлик дунёси, уларни табиатни янгиловчи, ўзгартирувчи ва бошқа хусусиятлари, инсон учун зарур бўлган сифатлари, уларга сиғинишни келтириб чиқарган. В. Басиловнинг фикрига қараганда, деҳқончиликнинг пайдо бўлиши туфайли табиат кучларини илоҳийлаштириш билан боғлиқ маросимлар асосий ўринни эгаллаган ва бу урф-одатлар диний қарашларни жамиятдаги муҳим ўрнидан маҳрум этиб, сиқиб чиқарган [3, с. 10].

А. П. Окладников “диний қарашлар тасаввурлари мажмуи жуда қадимий илдизларга эга бўлиб, палеолит ғояларига бориб тақалади” деб қайд этган бўлса [4, с. 32], О. Қаюмовнинг 2003-2004 йилларда Навоий вилояти Навбахор тумани ҳудудидаги Сармишсой дарасида олиб борилган экспедиция кузатишлари натижасида Сармишсой қояларида ўрта палеолит даврида ўйиб туширилган расмлар орасида ҳам йиғилишиб, зикрга тушаётган қадимги одамлар тасвири мавжудлиги аниқланган [5, б. 16-18]. Умуман олганда, мажкур ёдгирликларни қадимги амалий санъат намунаси сифатида эмас, балки ибтидоий давр шомонларининг ёзувлари сифати ўрганиш лозим.

Тўғри, одатда, муайян расм-русмларни талқин қилиш ҳамиша мунозарали бўлиб келган. Жумладан, диний қарашлар эътиқоди учун хос бўлган хусусият руҳларга ишонишдан ташкил топган бўлиб, бусиз диний қарашларни тасаввур қилиб бўлмайди. Руҳларга ишониш диний қарашларда анимизмнинг таъсири борлигини кўрсатади. Руҳларга сиғиниш палеолит даврида шаклланган бўлса, бундан руҳлар билан боғлиқ бўлган диний қарашлар ҳам бевосита ўша даврда пайдо бўлган деган хулоса ҳам чиқади. Бу тўғрида бошқача қарашлар ҳам мавжуд. Жумладан, В. Басиловнинг таъкидлашича, “диний қарашлар маросимлари овчилик ва чорвачилик билан шуғулланувчи халқларда анча ривожланган. Деҳқончиликнинг пайдо бўлиши туфайли табиат кучларини илоҳийлаштириш билан боғлиқ маросимлар асосий ўринни эгаллаган ва бу урф-одатлар диний қарашларни жамиятдаги муҳим ўрнидан маҳрум этиб, сиқиб чиқарган. Деҳқончиликнинг неолит даврида шаклланганлиги инobatга олинса, диний қарашлар неолит давригача пайдо бўлган ва ўзининг юксак даврини неолитгача босиб ўтган”.

Одамлар Ер, Осмон ва ўзини ўраб турган табиат ҳақидаги маълум бир тасаввурларга эга бўлган. Кейинчалик шу тасаввурларни маълум бир тизимга солувчи ва химоя қилувчи одамлар - шомонлар вужудга келган. Геродот диний қарашларни милoddан аввалги XI асрда вужудга келганлигини қайд этган бўлса [6, б. 49], археолог Р. Л. Кызласов Хакасиянинг Тузкўл кўлидан топилган қоятош суратлардаги шомонларнинг қадимги тасвирларига асосланиб, Сибир туркийларида шомонлик милoddан аввалги I асрда пайдо бўлган деб таъкидлайди.

Дунёдаги барча халқлар (Шимолий ва Шарқий Осиё, Шарқий Африка, Австралия) орасида диний қарашлар у ёки бу номда, турлича кўринишда мавжуд бўлган. Улар ёлгон ва кўзга кўринмайдиган алоқа, таъсирларнинг табиатда борлигига кишиларни ишонтириш, одамларнинг табиатга ёки бир-бирларига таъсири мавжудлигини уқтириш билан машғул бўлганлар. Жон, рух ва арвоҳларнинг мавжудлигига ишониш ибтидоий одамларга хос хусусиятдир. Уларнинг тушунчаси бўйича руҳлар шомонларни танлайди, тарбиялайди, ўза кишилардан фарқ қилувчи ва ўша рух ҳамда атрофидаги кишиларга хизмат қилувчи илоҳий кучга эга шахслар бўлиб етишишларига кўмаклашади. Шуни қайд этиш лозимки, диний қарашларнинг бошқа қадимий диний тасаввурлар тотемизм, анимизм, фетишизмдан фарқи бор. Агар одамлар тотемизмда ҳайвон ва ўсимликларга, анимизмда руҳларга, фетишизмда эса жонсиз буюмларга сиғинган бўлса, диний қарашларда одамга - шомонга яъни ўша даврнинг ўзига хос руҳонийсига сиғинганлар. Бу ҳолатлар диний тасаввурлар эволюциясида жуда катта янгилик бўлган. Кейинчалик диний тасаввурларнинг мазмун-моҳиятини ўзгартириб, энди одамлар худога, пайғамбарларга, турли хил авлиёларга сиғина бошлаганлар. Дунё халқларида шомонларнинг вужудга келиши масаласи турлича талқин қилинади. Жумладан, ёқутларда шомоннинг руҳи муқаддас бир дарахтдан туғилади ва шомоннинг она қорнидаги вужудига киради, деб ҳисобланса, тунгуслар эса шомон шайтон ёрдами билан дунёга келган, деб ўйлаганлар. Бундан ташқари, ёқутларда шомон билан темирчи бир булоқдан вужудга келган деган ибтидоий тасаввурлар мавжуд бўлган.

Шундай қилиб, диний қарашлар диннинг энг бошланғич шакллардан бири бўлиб, у асосан уруғ-қабилалар тараққиётининг ўрта босқичидаги халқларда шаклланган. Шундай экан, диний қарашлар эътиқоди ва анъаналари

инсон онгида ғайритабиийлик тўғрисидаги тасаввурлар тўлиқ шаклланган вақтда пайдо бўлган. Бу тасаввурлар инсонларнинг бир-бирига, алоҳида индивид ва жамиятнинг табиатга бўлган муносабатларини акс эттирган.

Адабиётлар:

1. Косвен М. В. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. – Тошкент: Фан, 1960.
2. Жаҳон илми тасхири тарихидан. // Қалб кўзи. 1997 йил июль.
3. Басилов В. Н. Избранные духов – М: Наука, 1984.
4. Окладников А. П. Прошлое Якутии до соединения к Русскому государству. – Якутск, 1949.
5. Қаюмов О. Сармишсой пиктографларини ўқишга доир // “Давлат тили ва умуминсоний қадриятлар” мавзuidaги республика илмий анжумани материаллари. Навоий., 2004.
6. Усмон Турон. Туркий халқлар мафкураси.. – Тошкент: Чўлпон, 1993.

Дадахон Норқўзиев
(Наманган, Ўзбекистон)

ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛИГИНИ ИДОРА ЭТИШ УЧУН ҚАБУЛ ҚИЛИНГАН НИЗОМЛАР ВА УЛАРНИНГ ЎЛКАНИ ИДОРА ЭТИШДАГИ АҲАМИЯТИ

ХИХ асрнинг иккинчи ярми Ўрта Осиё халқлари тақдирида кескин ва фожеали бурилиш ясалган давр бўлди. Россия империяси босиб олинган ҳудудларда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш ва бошқариш учун мустамлакачиларнинг манфаатларини ҳимоя қиладиган мустаҳкам бошқарув тартибларини жорий этиш учун барча чора-тадбирларни кўрдилар. Чунки бошқарув тизими Россия ҳукумати учун жуда муҳим бўлиб, босиб олинган жойларда мустамлакачилик сиёсатини олиб боришда асосий таянч ҳисобланган. Бунда улар томонидан қабул қилинган ўлкани бошқариш тўғрисидаги низомлarning ўрни ва аҳамияти катта бўлди.

Россия империясининг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати ва амалиёти унинг бу ўлкада ўз давлатчилигини жорий этиш орқали олиб борилди. XVIII асрда ташкил топган мустақил Қўқон хонлиги давлати йўқ қилиниб бир вилоятга айлантирилди, Туркистонда миллий давлатчиликка барҳам берилди. Чор Россияси ўзининг бошқарув тизимини секин-асталик билан жорий эта бошлади. Аммо империянинг бу ўлкада ўрнатган маъмурияти унинг тасрруфидаги бошқа ўлкалар бошқарувидан ўзининг кескин ҳарбий-миршаблик тартиби билан ажралиб турган. Мустамлакачи ҳукумат Туркистонни бошқарувига кўплаб қонун лойиҳаларини (1865, 1867, 1873, 1884, 1886, 1908, 1912, 1916) ишлаб чиқди, уларни тасдиқлади ва ҳаётга татбиқ қилди. Бу қонуннинг модаларига адлия, молия, ҳарбий, ички ишлар ва бошқа вазирликлар киритган ўзгаришларда Туркистонни бошқарувидаги ҳарбий-миршаблик руҳи аниқ ўз ифодасини топган. Юқоридагиларни исботи сифатида Рус зодагонларидан бири А.Б.Вревский “Туркистон халқлари ўзларини бошқарувчи ва суд қилувчи ягона ҳокимиятга ўрганган” деб ўлкада қаттиққўл мустабид идора зарурлигига ишора қилади [1, б. 191].

Туркистонда бошқарувни ташкил қилишга Россия ўлкани босиб олиши биланоқ киришди. 1865 йил 2 мартда Россия Сенатининг Оренбург генерал-губернаторлиги таркибида Орол денгизидан Иссыкқўлгача бўлган Ўрта Осиё хонликлари билан чегарадош ҳудудларда Туркистон вилоятини ташкил қилиш тўғрисидаги фармони эълон қилинди [2, б. 30]. Ушбу ҳудудда дастлабки ҳисоб-китобларга кўра, 453 минг киши истиқомат қилар эди. Туркистон вилоятининг ички маъмурий-ҳудудий бўлиниш тизими соф ҳарбий вазифаларни ҳал қилишга қаратилган бўлиб, унинг асосини ҳарбий-ҳудудий бирликлар ташкил қилар эди. Вилоят уч бўлимдан иборат бўлиб, кейинчалик Сирдарё раёни номини олган ўнг қанотга Аралск, 1-фрот (кейинчалик Казалинск деб номланди) ва Перовск; марказга Туркистон ва Чимкент раёнлари; чап қанотга Авлиёота, Нарке ва Пишпек шаҳарлари киради.

Дастлаб Туркистон вилоятининг маъмурий маркази қилиб Чимкент шаҳри белгиланди. Рус қўшинлари Тошкентни эгаллаганидан сўнг, то у Россия таркибига расман киритилгунига қадар, бу шаҳар Туркистоннинг маъмурий маркази бўлиб турди. 1866 йилда Империяга расман қўшиб олинган Тошкент ва унинг атрофидаги ҳудудлар Тошкент раёни деб аталган алоҳида бирликни ташкил қилди. 1866 йили Туркистон вилояти таркибида Эржар Зомин бўлимлари, Ўратепа ва Жиззах раёнлари ташкил қилинди.

Мустамлака ўлкаларни бошқариш асослари абсолютизм давридаёқ юзага келган бўлиб, улар смдержавия (подишо ҳокимияти) нинг Волгабўйи, Сибир, Қозоғистон, Кавказ ва бошқа қатор ҳудудлардаги манфаатларини озми-кўпми таъминлаб келарди. Улар замирида ҳарбий ва ҳарбий бўлмаган ҳокимият бирлашар ҳамда маъмурий, судлов ҳўжалик ва бошқа вазифалар битта муассаса кўлида жамланар эди. Худди шунга ўхшаш бошқарув усули, деярли ўзгармаган тартибда замонга мосланган ҳолда Туркистон ўлкасида ҳам секин асталик билан жорий қилина бошланди.

Россия империяси Туркистонда кенг кўламли босқинчилик юришларини бошлар экан, ўлкани бошқаришга доир олдиндан пухта тайёрланган режага эга бўлмаган. Ваҳоланки, босиб олинган ерларда бошқарувни ташкил қилиш билан боғлиқ тайёр лойиҳалар ҳам йўқ эди. Мана шундай шароитда Туркистон вилоятининг маъмурий тузилишини тартибга солишга қаратилган меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ташаббуси Рус ҳарбий кўмондонлигига ўтди. Худди шундай ҳужжатлардан биринчиси Янги Қўқон лийниси кўмондонни М.Г.Черняевнинг Ҳарбий штабида ишлаб чиқилиб, Петербурга “Ўрта Осиё чегара вилояти ҳақидаги низоми лойиҳаси” кўринишида тақдим этилди. Бу лойиҳа ҳарбий вазирликда кўриб чиқилиб, қайта ишланди ва 1865 йилнинг 6 августида Александр II “Туркистон вилоятини бошқариш ҳақидаги муваққат низоми” га имзо чеқди [3, б. 32].

Ушбу ҳужжатга мувофиқ, маҳаллий маъмурият бошлиғи ҳарбий генерал- губернатор ҳисобланиб, унинг қўлига ҳарбий ва ҳарбий бўлмаган ҳокимият берилган эди. Бундай лавозимга рус амалдорлари тайинланиб, маҳаллий аҳоли устидан умумий назорат юритувчи маҳаллий бошқарувчилар бўйсундирилган эди. Уларга қуйидаги вазифалар юклатилган: карвон тижорати хавфсизлигини таъминлаш; туб аҳолидан солиқ йиғимларини тўплаш; аҳолининг мажбуриятларини ва маъмурият кўрсатмаларини бажаршни назорат қилишдан иборат эди.

Маҳаллий бошқарувчилар зиммасига судлов функциялари ҳам юклатилган бўлиб, улар маҳаллий ва рус аҳолиси арлашган қотиллик, ўғирлик ва талончилик билан боғлиқ жиноий ишлар билан шуғилланар эдилар.

Бундан ташқари, улар шариат судлов муассасаларининг фаолиятини ҳам назорат қилардилар. Маҳаллий бошқарувчиларнинг ҳўжалик функциялари ҳам белгилаб берилган бўлиб, унда ўрмонларнинг бутлиги, суғориш тармоқларидаги сув тақсимооти ва бу тармоқларни яроқли ҳолда сақлашни кузатиб бориш билан чегараланган эди [4, с. 42].

Худди шунга ўхшаш мажбуриятлар “1865 йилги муваққат Низом”да шаҳар ҳокимлари зиммасига ҳам юклатилган бўлиб, бу лавозимга йирик шаҳарларда рус офицерлари тайинланарди. Ушбу бошқарув аппаратида “маҳаллий” деб аталувчи маъмурият кўмакчи рол ўйнар эди. Ўрта Осиёда хонлик даврида бўлгани каби шаҳарларнинг тўб аҳолиси яшайдиган маҳаллаларни оқсоқоллар бошқарар эди. Бош оқсоқолга маҳалла томонидан сайланувчи шаҳар туманлари оқсоқоллари бўйсунардилар. Полиция вазифасини раислар бажарардилар. Улар бозорларда асосан тош-тарозини, савдо ва жамоат тартибини назорат қилардилар. Солиқ йиғимлари билан закотчи шуғулланарди [1, б. 201].

Чор мустамлакачилари қишлоқларни бошқаришда 1867 йилги Туркистон генерал-губернаторлигининг вилоятларни бошқариш ҳақидаги “Вақтли низом лойиҳаси” деб аталган ҳужжатлар мажмуасига амал қилдилар. Унга кўра кўчманчи аҳолига икки босқичли (волост ва овуллар), ўтроқ аҳолига эса бир босқичли (оқсоқоллар) бошқарув тизими жорий этилди.

Туркистон вилоятининг кўчманчи аҳолиси уруғлар, бўлимлар ва гуруҳларга бўлинарди. Уруғларни уруғбошилар – манаплар, султонлар ва катта бийлар; бўлимларни – бийлар; гуруҳларни – тўғочлар бошқарадилар. Султон, манап ва бий унвонлари асосан отадан болага мерос бўлиб ўтарди. Шунга қарамай, султон, манап ва бийларнинг ўрнига сайланган янги шахслар маҳаллий аҳоли бошқарувчиси, чор ҳарбий амалдорининг тасдиғидан ўтишлари [5, б. 33] лозим бўлган.

1867 йил 14 июлда император Александр II Туркистон ҳарбий округини таъсис этди ва Ўрта Осиёда босиб олинган ва салтанат таркибига киритилган ҳудудлар ҳисободан Туркистон генерал-губернаторлигини ташкил қилиш тўғрисида фармон эълон қилади. Туркистон генерал-губернатори ўз қўлида ҳарбий ва фуқаро ҳокимиятини бирлаштирган. Бир вақтнинг ўзига у подшо ноиби, ҳарбий округ қўшинлари кўмондони, Еттисув казак қўшинлари кўмондони, бош миршаб, бош прокурор вазифаларини ҳам ўтаган. Унга Бухоро амири ва Хива хони ҳам бўйсунган.

Бош бошқарманинг ижроий органи бўлган генерал-губернатор маҳкамаси дастлаб тўрт бўлимдан иборат бўлган. Биринчи бўлим маъмурий ва назорат ишларини бошқарган. Иккинчиси бош бошқарманинг молиявий-хўжалик ишларига қараган. Учинчи бўлим солиқлар, шаҳарлар маблағлари ҳамда бошқарувга доир низомлар лойиҳаларини тайёрлаш билан шуғулланган. Тўртинчи бўлим эса махсус бўлим ҳисобланиб, унинг фаолият доираси ғоят кенг ва серқирра бўлган. 1886 йилгача мустақил иш кўрган бу бўлим ҳарбий ва адлия вазирлари кўрсатмаларидан мустасно равишда суд қарорларини ҳам қайта кўриш ҳуқуқига эга бўлган [6, б. 425].

1886 йил 12 июлда император Александр II тасдиқлаган “Туркистон ўлкасини идора қилиш тўғрисидаги янги Низом” арзимас ўзгаришлар билан 1917 йилга қадар амал қилди. Низом тўртта асосий бўлимдан иборат бўлган: 1) ўлканинг маъмурий тузилиши; 2) суд тузилиши; 3) ер тузилиши; 4) солиқлар ва йиғимлар. Бу Низом генерал-губернаторлик ҳудудий бирликлари номларини ўзгартиришни ва уларни бундан кейин ҳам бир хиллаштириб боришни назарда tutар эди [7, б. 2].

Хулоса қилиб айтганда, Туркистон ўлкасида русийзабон аҳолига жуда кўплаб имтиёзлар берилган бўлиб, бундай имтиёзлар маҳаллий аҳолига тегишли бўлмаган. Рус мустамлакачилик тартиблари, идора услуби ва руслаштириш сиёсатидан норозилик қуйи маъмурият сайловларида очикдан- очик сиёсий чиқишлар шаклида намоён бўлди. Мустамлака шароитидаги миллий ва синфий тенгсизлик ҳамда рус ишчиларининг имтиёзлари ва уларнинг маҳаллий ишчилардан кескин фарқланувчи ҳукмрон мавқеи, чоризмнинг руслаштириш сиёсати, кўчириб келтирилган рус аҳолисига маҳаллий аҳоли ерларининг бўлиб берилиши миллий-озодлик ҳаракатларига сабаб бўлган эди.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т.: “Шарқ”, 2000.
2. Abduraxmonova N., Ergashev F. Turkistonda chor mustamlaka tizimi. – Т.: “Akademiya”, 2002.
3. Абдурахмонова Н. Туркистонда чор мустамлакачилик тизими. – Т.: Академия, 2002.
4. Фомченко А.П. Русские поселения в Туркестанском крае в конце XIX – начале XX в. (Социально-экономический аспект) – Т., 1983.
5. Абдурахмонова Н. Туркистонда чор мустамлакачилик тизими. – Т.: Академия, 2002.
6. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Т.: Янги аср авлоди. 2012.
7. <http://ziyonet.uz/>

Абдилатип Саримсоқов
(Наманган, Ўзбекистон)

СОВЕТ ДАВРИ ТАҚИҚОТЛАРИДА ТАҚВИМИЙ МАРОСИМЛАР МАВЗУСИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

XX аср иккинчи ярмидан бошлаб Европа ва Шарқий Осиё халқларининг йил тақвими билан боғлиқ урф-одат ва маросимлари махсус тадқиқ этила бошланган [1]. Шулар қатори Марказий Осиё халқлари тақвимий маросимларининг айрим элементлари у ёки бу тадқиқот доирасида ёритилган. Бироқ, ўзбек халқи тақвимий маросимлари тадқиқот объекти сифатида махсус ўрганилмаган. Тақвимий маросимлар ва улар билан боғлиқ қарашлар мазкур даврда яратилган йил тақвимлари, самовий қарашлар, қадимий эътиқодлар, табиат культлари, маиший турмуш тарзи ва хўжалик машғулотларига оид тадқиқотларда қисқача ёритилган ёки айрим мақолалардагина акс этган. Ушбу мақолада совет даврида яратилган адабиётлар ҳамда амалга оширилган тадқиқотларда тақвимий маросимлар масаласи қай даражада ўрганилганлигини ёритишга ҳаракат қиламиз.

Тақвимий маросимлар мавзусини совет даври тарихшунослигида ёритилишини уч гуруҳга бўлиш мумкин, яъни 20–30 йиллар тадқиқотлари, 40–70 йиллардаги илмий изланишлар ҳамда 80- йиллар тадқиқотлари каби даврларга бўлиш мумкин.

XX аср биринчи чорагида, яъни 30- йилларгача бўлган даврда анъанавий қарашлар бирмунча етакчилик қилган. Ўз навбатида, ўзбеклар оилавий, хўжалик ва ижтимоий турмуш тарзида кейинги даврларга нисбатан анъанавий қадриятлар анча яхши сақланган. Шу боисдан ҳам бу даврда фаолият юритган тадқиқотчилар тақвимий урф-одат ва маросимларда иштирок этган ахборотчиларнинг ўзларидан маълумотлар олганлар.

Бу даврда амалга оширилган тадқиқотлар доирасида фикр юритганда дастлаб А. Самойлович мақолаларига тўхталиб ўтиш жоиз. Тадқиқотчи озарбайжон ва бошқа туркий халқлардаги ҳафта кунларининг номланиши, уларга

оид тасаввурлари ҳамда «хосиятли» ва «хосиятсиз» кунлар билан боғлиқ қарашларини ёритишга ҳаракат қилган [2, с. 98-115]. Мазкур мақолада келтирилган материаллар ўзбеларнинг тақвимий тасаввурлари генезиси ҳамда ривожланишини ўрганишда ўзига хос аҳамият касб этади.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Марказий Осиё минтақасида илмий фаолиятини амалга оширган дастлабки этнографлардан бири М. С. Андреев анъанавий маҳаллий мавсумий маросимларга оид кўплаб асарлар яратган [3, с. 111-112]. Чунончи, унинг 1928 йил ёзида Шимолий Фарғонанинг Косонсой туманида бўлиб, сафар таассуротлари асосида ёзган асари тақвимий маросимлар тарихшунослигида катта аҳамиятга эга. Асарда муаллиф косонсойлик тожикларнинг тақвимий қарашлар ҳамда қадимий эътиқодлар билан боғлиқ «*Сафар қочди*» маросими ҳақидаги маълумоти тадқиқотимиз учун қимматлидир. Муаллиф ушбу маросим ҳақида шундай ёзади: «Ҳар йили сафар ойининг охириг чоршанба куни кўчаларда гулханлар ёқилади ва одамлар ундан покланиш мақсадида «*Алас, алас, ҳар қандай балодан халос*», – деб сакраганлар» [3, с. 109-149]. Андреевнинг ушбу асари орқали биз XX аср бошида Фарғона водийси тожиклари турмуш тарзида йил тақвими билан боғлиқ ҳолда бажарилган маросимлар ҳақида маълумотларга эга бўламиз.

Этнограф Е. М. Пешчерованинг Қўқон уездига Исфара ҳудудида ўтказилиб келинган «лола сайли» тўғрисида маълумотлари Фарғона водийси ўзбекларининг йил тақвими билан боғлиқ баҳорги маросимларини ўрганиш жараёнида муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади [4, с. 374-383]. Жумладан, тадқиқотчи ушбу сайилнинг ўтказилиш тартиби, унда эркак ва аёлларнинг иштироки, сайил билан боғлиқ эътиқодий қарашлар, сайил давомида айтиладиган халқ оғзаки ижодиётига доир маълумотларни қайд этган.

Шу даврда фаолият олиб борган М. Гаврилов ҳам қиш фаслида ўтказилувчи маросимлар тўғрисида бир қатор маълумотларни қайд этган [5, с. 9]. Унда ўзбек тақвимий маросимлари таркибидан ўзига хос ўрин олган «ясаюсун» ва «гап-гаштак»ларнинг генезиси ҳамда ривожланиши борасида диққатга сазовор мулоҳазалар баён қилинган.

20–30- йилларда амалга оширилган тадқиқотларда мафқуравий тазйиқ у даражада кучли бўлмаганлигини кузатамиз. Шу боис бу давр тадқиқотларидаги маълумотлар кейингиларидан бирмунча аниқлиги ва ҳаққонийлиги билан ажралиб туради.

XX аср 40–70- йилларида амалга оширилган тадқиқотларда янги тақвимга ўтиш муносабати билан анъанавий халқ тақвимлари билан боғлиқ қарашларнинг бирмунча йўқолиб боришини кузатиш мумкин. Шунингдек, ишлаб чиқаришда техника кучидан тобора кўпроқ фойдаланиш ҳам бир қатор тақвимий урф-одат ва маросимларнинг заифлашувига сабаб бўлган. Булардан ташқари, мазкур даврда кенг қулоч ёйган мафқуравий тазйиқлар кўплаб миллий қадриятларимиз қатори тақвимий урф-одат ва маросимларнинг ўтказилишига ҳам тўсқинлик қилган ҳамда кейинчалик унутилишига, мазмун-моҳиятининг ўзгаришига олиб келган. Шундай бўлишига қарамай, мазкур даврда амалга оширилган тадқиқотларда йил тақвими билан боғлиқ бўлган қарашлар ва маросимларни синфийлик нуқтаи назаридан ёндашилган ҳолда ёритишга ҳаракат қилинган.

Мазкур даврда Марказий Осиёдаги қўшни халқлар турмуш тарзидаги тақвимий маросимлар этнограф мутахассислар томонидан анча яхши ўрганилган ва бу борада маълум натижаларга эришилган. Хусусан, Х. Абишев, Х. Аргынбаев ва Ж. Х. Кармишева каби тадқиқотчилар томонидан қозоқларнинг астрономик, тақвимий қарашлари ҳамда деҳқончилик ва чорвачилик билан боғлиқ урф-одатлари тўғрисида маълумотлар берган бўлсалар, Д. Айтмамбетов, Т. Д. Баялиева, А. С. Бежкович тадқиқотларида қирғизларнинг тақвимий маросимларига оид маълумотлар қайд этилган. Л. М. Майский, Н. А. Кисляков, М. Р. Раҳимов, И. Мухиддинов, Р. Р. Раҳимов каби тадқиқотчилар тожик халқи турмуш тарзидаги йил тақвими билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар борасида муҳим маълумотларни берганлар. В. Н. Басилов тадқиқотларида эса туркманларнинг қадимий ва исломлашган қарашлари, улар билан боғлиқ тақвимий урф-одатлари тўғрисидаги маълумотлар мавжуд.

Умуман олганда, мазкур тадқиқотчиларнинг маълумотлари Фарғона водийси ўзбекларининг йил тақвими билан боғлиқ маросимларининг қадимий илдизлари, уларнинг ривожланиш босқичларини аниқлашда ҳамда қўшни халқлардаги урф-одатлар билан қиёсий солиштириб, ўзига хос этник хусусиятларини очиб беришда муҳим амалий аҳамият касб этади.

Тадқиқотчи А. Х. Ҳамроев Бухоро ҳудудларида қадимдан ўтказилиб келинган «қизил гул сайли» деб номланувчи маросимни тадқиқ этган бўлиб [6, б. 72-73], унда гул сайлининг келиб чиқиши, ўтказилиш жараёни ва аҳамиятини ёритишга ҳаракат қилган. Мазкур сайил, гарчи Фарғона водийси билан боғлиқ бўлмаса-да, водийда ўтказилувчи гул сайиллари билан қиёсий солиштириш натижасида уларнинг муштарак томонларини аниқлашда муҳим ҳисобланади.

Г.П. Снесаревнинг «*Хоразм ўзбекларида мусулмонликкача бўлган эътиқод ва маросимлар қолдиқлари*» номли фундаментал монографияси [7, с. 107-182] ҳамда бошқа бир қатор тадқиқотларида Хоразм воҳаси ўзбеклари турмуш тарзидаги қадимий диний эътиқодлар билан боғлиқ урф-одат ва маросимларни мажмуавий тарзда ёритиб берган. Мазкур тадқиқотлар қадимий диний эътиқодлар мавзуси доирасида бўлса ҳам ўзбек тақвимий маросимлари таркибидаги қадимий қарашларни ёритишда ўзига хос ўринга эга.

Тадқиқотчи Р. Я. Рассудова эса Фарғона водийсининг суғорма деҳқончилиikka ихтисослашган ҳудудларида сув ҳавзаларининг ҳомий культлари, аҳолининг уларга нисбатан муносабати ҳамда қишлоқ ҳўжалигида жамоанинг ўрни ҳақида маълумотлар берган [8, с. 274-282]. Унинг мазкур маълумотлари тадқиқотимизнинг ушбу мавзу доирасидаги қисмларини ёритишда муҳим аҳамиятга эга.

Академик К. Шониёзовнинг бир қатор монография ҳамда илмий мақолаларида тақвимий урф-одат ва маросимлар билан боғлиқ қимматли маълумотлар мавжуд [9, с. 87-98]. Айниқса, «*Ўзбек халқининг этник тарихи (қилчоқ компоненти материаллари асосида тарихий этнографик тадқиқот)*» номли йирик монографиясида Фарғона водийси қилчоқлари турмуш тарзини ёритиш жараёнида тақвимий маросимларга оид кўплаб маълумотлар келтирилган.

Марказий Осиё халқлари этнографиясига доир кўплаб тадқиқотларни амалга оширган Н. П. Лобачева ўзбекларнинг анъанавий оилавий, жамоавий, диний байрамлари ҳамда уларнинг трансформацияга учраган кўринишлари билан бирга янги пайдо бўлган байрамлар тўғрисида ҳам маълумотлар берган. Гарчи мазкур маълумотларда мафқуравий таъсир сезиларли даражада акс этган бўлса-да, бироқ тақвимий маросимлар трансформацияси ва ўша даврга хос инновацияларни таҳлил қилиш имконини беради.

Хуллас, кўрсатилган даврга тегишли мавзуга доир адабиётларда келтирилган маълумотларга кўра, қадриятларнинг чекланганлиги, айниқса диний тусга эга бўлган тақвимий маросимларнинг мафқура таъсири натижасида асл моҳиятини йўқотганлиги кузатилади. Шунингдек, бу даврда европаликларга тегишли бўлган бир қатор маросим ва байрамларнинг кириб келиши ҳамда ўзбеклар турмуш тарзида ўзига хос ўрин эгаллашини ҳам

кўришимиз мумкин. Ер ҳайдаш ва ҳосил йиғимида техника кучидан кенг фойдаланиш ҳам бир қатор тақвимий маросимларнинг янги ҳаётини олишига сабаб бўлган.

Умуман олганда, ушбу тадқиқотларда водийдаги деҳқончилик маданиятининг шаклланиш тарихи, деҳқончилик маросимлари ва деҳқончилик билан боғлиқ қадимий культлар тарихига оид қатор эътиборга сазовор мулоҳазалар билдирилган бўлиб, бу водийдаги деҳқончилик билан боғлиқ тақвимий қарашларни қиёсий таҳлил этиш учун аҳамиятлидир.

«*Ўрта Осиё халқларининг қадимий маросимлари, эътиқод ва культлари*» номли 1986 йилда чоп этилган монографияда Ўрта Осиё халқлари турмуш тарзи, ҳўжалик анъаналари ҳамда оилавий маросимларидаги исломгача бўлган эътиқодий қарашлар ва культлар билан бир қаторда тақвимий маросимлар ҳам бой этнографик материаллар асосида батафсил таҳлил этилган [10, с. 206].

Мазкур монография асосан этнографлар томонидан Ўрта Осиёнинг турли тарихий-этнографик минтақаларида яшовчи халқларга оид тўпланган дала этнографик материаллари асосида ёзилган. Унда бир қатор этнослар турмуш тарзи билан боғлиқ маросимлар генезисига оид қатор илмий мулоҳазалар билдирилганлиги сабабли тадқиқотимиз учун муҳим илмий қимматга эга.

80-йилларнинг охиридаги сиёсий вазият кескин ўзгариб, жамият ҳаётида демократлаштириш юз берди. Бу эса ўтмиш ҳақида ҳам ошкора, ҳолисона фикр билдиришга имконият яратди. Айни шу даврда аҳолининг маънавий эҳтиёжи туфайли анъанавий қарашлар, урф-одат ва маросимлар, халқ байрамлари ҳеч қандай тарғиботларсиз қайтадан нишонлана бошлади.

Умуман олганда, собиқ иттифоқ даврида этнографлар томонидан йил тақвими билан боғлиқ маросимлар ва қарашларга оид бошқа ҳудудлар мисолида жиддий тадқиқотлар бажарилган. Чунончи, айнан мазкур даврда мавзу доирасида кўплаб китоб, рисола, мақолалар чоп этилган бўлса-да, уларнинг бирортаси ҳам «ўзбекларнинг тақвимий маросимлари» йўналишида бўлмаган. Айниқса, Фарғона водийси ўзбекларининг тақвимий маросимлари тадқиқотчилар диққат-эътиборидан четда қолган. Мавзунинг совет даврида ўрганилиш даражасини таҳлил қилиш натижасида тақвимий маросимларнинг оила, ҳўжалик ва ижтимоий ҳаётдаги излари ҳақида муҳим этнографик маълумотлар аниқланган. Бироқ, улар тақвимий маросимларни фақатгина ўзларининг тадқиқотларини тасдиқлаш мақсадида ёки бошқа этнослар мисолида ёритганлар, баъзи ҳолларда эса мавжуд тузум давридаги атеистик сиёсат таъсирида ҳулосалар чиқарганлар. Оқибатда баъзи бир тақвимий урф-одат ва маросимларга диний тус берилиб, синфийлик нуқтаи назаридан ёндошилган. Шундай бўлса-да, 80-йиллардаги тадқиқотларда янги қарашлар намоён бўла бошлаган. Ҳуллас, йил тақвими ва у билан боғлиқ маросимлар мазкур даврда ҳам умумлашган, яхлит тарзда махсус ўрганилмаган.

Адабиётлар:

1. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. – М.: Наука, 1973.
2. Самойлович А. Названия дней недели у турецких народов // Яфетический сборник. II. – Пг., 1923.
3. Андреев М.С. Поездка в лето 1928 г. в Касанский р-н (север Ферганы. Изв. общ. для изуч. тадж. и иранских народностей за его пределами. – Т., 1929.
4. Пещерова Е.М. Праздник тюльпана (лола) в село Исфара Кокандского уезда. – Т., 1927.
5. Гаврилов М. Два слова об обычаях сартов / ТВ, 1911, №162; Ўша муаллиф: Остатки ясы и юсуна у узбеков. – Т., 1929.
6. Хамраев А.Х. Праздник «красной розы» // Общ. науки. – Москва, 1958. –№ 6.
7. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969.
8. Рассудова Р.Я. Формы организации труда в общинах некоторых районов поливного земледелия Средней Азии. (конец XIX – начало XX в.) // Среднеазиатский этнографический сборник. III. – Л., 1971.
9. Шаниязов К. Узбеки–карлуки (историко этнографический очерк). – Т.: Фан, 1964; Ўша муаллиф: Отгонное животноводство у узбеков // Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. – Л.: Наука, 1973.
10. Древние обряды верования и культуры народов Средней Азии. – М.: Наука, 1986.

Мухриддин Содиржонов
(Наманган, Ўзбекистон)

ЎЗБЕКИСТОНДА ЁШЛАРГА ОИД ДАВЛАТ СИЁСАТИ ВА УЛАРНИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯЛАШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИЛИШИ

Ўзбекистон Республикасида узоқ кутилган мустақилликни қўлга киритилган илк кунлардаёқ ёшлар сиёсати масаласи, уларнинг ижтимоий ҳимоялаш давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида қаралди. Ўз навбатида эса бунинг ҳуқуқий асосларини яратиш мақсадида «Ўзбекистон Республикасида ёшларга доир давлат сиёсати тўғрисида»ги қонуни қабул қилинди ва бугунги кунга қадар бу ва бошқа бир қатор қонунларимиз мамлакатимиз ёшларининг ижтимоий ҳимоялаш, улар фаолиятини рағбатлантиришнинг ҳуқуқий асос вазифасини ўтаб келмоқда.

Давлатимиз раҳбарининг бевосита ташаббуси билан ёшлар сиёсати давлат сиёсатининг устувор йўналиши дея эътироф этилди, уни амалга ошириш мақсадида «Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида»ги Қонун қабул қилинди.

Мазкур қонуннинг мақсади, ёшларнинг ижтимоий шаклланиши ва камол топиши, ижодий иқтидори жамият манфаатлари йўлида имкон борича тўла-тўқис рўёбга чиқиши учун ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, ташкилий жиҳатдан шарт-шароит яратиш ҳамда уларни кафолатлашдан иборат этиб белгиланди.

Ўзбекистон Республикасида «Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида»ги қонун ва бошқа ёшлар ижтимоий фаолияти билан боғлиқ қонунлар нафақат ёшларнинг ижтимоий ҳимояси, балки уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини белгилаб беради ва кафолатлайди. Бу ўринда ёшлар алоҳида ижтимоий демографик қатлам сифатида сиёсатнинг объекти ҳисобланади. Шу билан бирга ҳар бир ёш жамиятнинг фуқароси сифатида сиёсатнинг субъекти ҳам ҳисобланади. У сиёсатда иштирок этади, унга таъсир этади, яъни давлат ва жамият ишларида жамият сиёсий тизимини такомиллаштиради.

Айниқса, истиқлол йилларида ёшларимизнинг чуқур билим ва касб-ҳунар эгаллаши учун тегишли замин яратилгани, уларни замон талаб қиладиган мутахассислар этиб тайёрлаш тизими йўлга қўйилгани, қисқача

айтганда, янги авлод кадрлари учун барча шароитлар туғдириб берилгани биз қўлга киритаётган барқарор натижаларнинг акси бўлиб хизмат қилмоқда.

Мамлакатимизда ёш авлодни баркамол, юксак маънавиятли этиб вояга етказиш, истедод ва қобилиятини тўлиқ намоён этишга давлатнинг устувор сиёсати тарзида кенг имкониятлар яратилмоқда. ЮНЕСКОнинг таснифига кўра, Ўзбекистон аҳолиси қарийб мутлоқ саводхонликка эга бўлган энг ёш давлатлардан биридир. Айтиш жоизки, бу Ўзбекистоннинг келажига умид бағишлаши муҳим омиллардан бири саналади.

Ватанимизнинг келажига, халқимизнинг эртанги куни, мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги обрў-эътибори авваламбор фарзандларимизнинг униб-ўсиб, улғайиб, қандай инсон бўлиб ҳаётга кириб боришига боғлиқдир. Биз бундай ўткир ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак [1].

Президентимиз таъкидлаганидек, шахс ижтимоий ҳаётнинг маҳсули экан, у албатта, болани ўраб олган муҳит таъсирида ривожланади. Шахснинг ҳаётий фаолияти давомида муҳит унга ё ижобий, ё салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Ёшларга оид мақсадли давлат сиёсати олиб борилаётгани боис Ўзбекистонда ёшларнинг турли қатламлари, жумладан, ўқувчилар, талабалар, ишчи-хизматчилар, ёш олимлар ва ижодкорлар, мутахассислар ва тадбиркорлар учун қулай ҳуқуқий, ижтимоий ва иқтисодий шарт-шароитлар яратмоқда. Мамлакатимизда бу йўналишда қонуний ва ҳуқуқий база яратилгани ёш авлоднинг порлоқ келажигани таъминлаш учун улар билан ишлаш борасида бой амалий тажриба тўпланган. Тезкор ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, янгиликлар даврида ёшларнинг ўз ҳаётлари ва келажакларига таъсир этадиган қарорларни қабул қилишда бевосита иштирок этишлари ўзига хос аҳамиятга ва мазмунга эга.

Шу муносабат билан Президент Ислом Каримовнинг «Фарзандларимиз биздан кўра яхшироқ, ақлли, доно ва албатта, бахтли бўлишлари шарт!» - деган сўзларини эсга олиб ўтиш ўринли бўларди. Юртбошимизнинг бу фикри ёшларнинг манфаатлари олиб борилаётган сиёсатда ўз ўз аксини топаётгани яна бир бор исботлайди. Шундай экан, Ўзбекистон ёшлари ўз куч ва интилишларини мамлакатнинг эртанги кун қандай бўлишига бевосита таъсир кўрсатадиган бугунги муҳим ижтимоий-иқтисодий муаммо ва масалаларни ҳал этишга йўналтириш лозим. Шунингдек, улар давлат бошқарувининг барча тизимлари учун заҳира кадрлар эканликларини ҳам унутмаслик керак.

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиёти ислохотлари йўлидан бундан кейинги ривожланиш ҳамда ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг тараққиёти, табиийки, аҳоли орасида, жумладан, ёшлар ўртасида ҳам, янги ижтимоий гуруҳ ва қатламларнинг пайдо бўлишига шароитлар яратиб беради. «Ёшларнинг турли аломатларга кўра мустақил гуруҳларга қатламлашиш, ижтимоий ва ижтимоий-касбий, яъни ёшга, жинсга, маълумотга, касбга, сиёсий ва маданий қарашларга, савиясига кўра табақалаш бунга туртки бўлди» [2].

Замонавий Ўзбекистон ижтимоий тартибининг ўзига хослиги ёшлар вакилларини сонининг кўплиги билан изоҳланади. Табиийки, бундай шароитда, ёшларнинг жамият ҳаётидаги ўрни қандай, улар ўзларининг ҳаётий, маънавий кучларини ҳаётий тажрибаларини амалга ошириш жараёнлари қандай қилинади, улар нимага интилишмоқда, деган саволлар кун тартибидан муҳим ўрин эгаллайди.

Мамлакатимиз аҳолисининг қарийб 64 фоизини ташкил этувчи ёшлар катта ижтимоий-сиёсий куч эканига бир томондан давлат зиммасига улкан масъулият юкласа, иккинчи томондан ёшларга оид мақбул сиёсат юритиш натижасида ижобий имкониятларни ҳам беради. Яъни, ёшларни ҳаётга тўғри йўналтириш, уларга моддий ва маънавий шароит яратиб бериш асосида ёшлар ва давлат ўртасидаги муносабат мустаҳкамланади. Давлат томонидан юритилаётган бундай сиёсат бевосита ёшларнинг ўз ҳуқуқларига риоя қилиш масъулиятини оширади. Ҳозирги пайтда мазкур механизмга мамлакатимизда қатъий амал қилинаётганлигини таъкидлаш лозим.

«Ёшлар йили»да ёшларимизнинг манфаатларини таъминлаш борасида давлатимиз томонидан кўзда тутилаётган ва давлат дастури асосида амалга оширилаётган ишлар, жорий йилнинг бошланишидан оқ бошлаб юборилди, десак, муболаға бўлмайди. Фикримизнинг далили сифатида Қонунчилик палатаси томонидан 2007 йил 23 ноябрда қабул қилинган, Сенат томонидан 1 декабрда маъқулланган, 2008 йил 8 январдан бошлаб кучга киритилган «Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунини кўрсатишимиз мумкин.

Бу қонун 32 та моддани ўз ичига олган тўртта бўлимдан иборат бўлиб, умумий қоидалар, бола ҳуқуқларининг асосий кафолатлари, ижтимоий ҳимояга муҳтож болалар ҳуқуқларининг қўшимча кафолатлари ва яқунловчи қоидаларга оид масалалар қонуний тарзда кўрсатилган. Бу қонун ўзининг мақсади билан, бола ҳуқуқларининг кафолатлари борасидаги муносабатларини тартибга солиши билан бошқа қонунлардан фарқ қилади ва ўзининг ана шу жиҳати билан аҳамиятлидир.

Мамлакатимизда соғлом ва баркамол авлодни тарбиялаш, ёшларнинг ўз ижодий ва интеллектуал салоҳиятини рўёбга чиқариш, мамлакатимиз йигит, қизларини XXI аср талабларига тўлиқ жавоб берадиган ҳар томонлама ривожланган шахслар этиб вояга етказиш учун зарур шарт-шароитлар ва имкониятларни яратиш бўйича кенг қўламли аниқ йўналтирилган чора-тадбирларни амалга ошириш мақсади мужассам [3].

«Баркамол авлод йили» Давлат дастурида биринчилар қаторида ёш авлод манфаатларини таъминлашни кучайтиришга қаратилган ҳуқуқий базани янада мустаҳкамлаш, амалдаги қонун ҳужжатларини бугунги кун талаблари нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш зарурлигига эътибор берилган. Дастурнинг биринчи қисми, биринчи бандидаги «Амалдаги норматив-ҳуқуқий базани, унинг болалар ва ёшлар манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишга оид қисмини такомиллаштириш юзасидан тақлифлар ишлаб чиқиш мақсадида инвентаризациядан ўтказиш» тадбирининг ижросини таъминлашга бевосита амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти масъул этиб белгиланган. Ушбу мақсадда институт ҳамда Адлия, Халқ таълими, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, соғлиқни сақлаш, Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирликлари, шунингдек, Ўзбекистон ёшларининг «Қамолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати, «Келажак овози» ёшлар ташаббуслари маркази каби ташкилотларда ишчи гуруҳ тузилди.

Ишчи гуруҳ томонидан мустақиллик йилларида қабул қилинган амалдаги қонун ҳужжатлари атрофлича таҳлил қилиниб, ёшлар ҳуқуқлари, манфаатлари ва эркинликлари белгиланган қонун ҳужжатлари тизими шакллантирилди. Амалдаги норматив-ҳуқуқий базани, унинг ёшлар манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишга оид қисмини такомиллаштириш мақсадида инвентаризациядан ўтказиш жараёни Конституция ва кодекслардан ташқари, бу соҳадаги 22 та қонун, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 15 Фармони ва 11 қарори, Вазирлар Маҳкамасининг 41 қарори, 32 идоравий-меъёрий ҳужжат мавжуд эканлигини кўрсатди [4].

Ҳар бир қонун, Фармон ва қарор бугунги кунда олиб борилаётган кенг қўламли ислохотлар, ёшларга оид давлат сиёсатининг асосий йўналишлари ва дастурларнинг мазмун-моҳиятига мослиги нуқтаи назаридан танқидий таҳлил қилинди.

Бунда қайси қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши тақозо этиши ва яна қандай янги ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиниши лозимлигига алоҳида эътибор қаратилди. Айниқса, ёшларнинг бугунги кундаги долзарб замонавий имтиёз ва имкониятларини ҳисобга олган ҳолда, соғлиқни сақлаш, меҳнат, ижтимоий таъминот, таълим соҳаларига оид қонун ҳужжатларини янада такомиллаштиришга оид таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқди.

Ишчи гуруҳ фаолиятининг натижаси сифатида бевосита ёшлар манфаатлари ва ҳуқуқларига дахлдор бўлган 130 дан ортиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар рўйхати тузилди, бу борада халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ва хорижий мамлакатлар қонунчилиги қиёсий-ҳуқуқий таҳлил қилиниб, амалдаги қонун ҳужжатларини такомиллаштириш бўйича аниқ ва асосланган таҳлиллар тайёрланди.

Адабиётлар:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch». -T.:Ma'naviyat, 2008. – B. 11.
2. Tursunov P. Yoshlarni ijtimoiy tabaqalanishi. //Ta'lim menejment. 200 7№6.B-78-79.
3. Karimov I.A. «Barkamol avlod yili» Davlat dasturi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. //Xalq so'zi. 2010-. 28 yanvar.
4. www.lex.uz

Муяссар Тожиохмедова
(Наманган, Ўзбекистон)

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛИЙ ВА МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ТИКЛАНИШИ

Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди. Халқимиз сиёсий мустақиллик ва озодликни қўлга киритгач, ўз тақдирининг чинакам эгаси, ўз тарихининг ижодкори, ўзига хос миллий маданиятининг соҳибига айланди. Мустақилликка эришилганидан сўнг Ўзбекистон раҳбарияти, энг аввало, халқимизнинг эҳтиёжи, орзу-истакларини ҳисобга олиб, азалий байрамларни тиклашга ва янги истиқлол байрамларини шакллантиришга катта эътибор бера бошлади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов Фармонлари асосида “Наврўз”, “Рўза ҳайити”, “Қурбон ҳайит” лари расман тикланиб, халқ ўртасида кенг нишонлана бошлади. Шунингдек, истиқлолни шарафлайдиган байрамлар “Мустақиллик куни” ва “Конституция куни” жорий этилди. Ўз навбатида, давлатимиз раҳбарияти советлар даврида пайдо бўлган барча байрамларни тақиқламади. Улар орасида умуминсоний ғоя ва қадриятларни тарғиб қилувчи “Янги йил байрами”, “Хотин-қизлар байрами” кабилар сақлаб қолинди [1].

Тарих хотираси, халқнинг жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг ҳолис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди. Тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк аجدодларимизнинг ишлари ва жасоратлари тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда. Ахлоқий тарбия ва ибрат манбаига айланмоқда.

Марказий Осиё тарихида сиёсий ақл-идрок билан маънавий жасоратни, диний дунёқараш билан қомусий билимдонликни ўзида мужассам этган буюк арбоблар кўп бўлган. Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Хожа Баҳроуддин Нақшбанд, Хожа Аҳмад Яссавий, Муҳаммад ал-Хоразмий, ал-Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқа кўплаб аждодларимиз миллий маданиятимизни ривожлантиришга улкан ҳисса қўшдилар, халқимизнинг миллий ифтихори бўлиб қолдилар. Уларнинг номлари, жаҳон сивилизатсияси тараққиётига қўшган буюк ҳиссалари ҳозирги кунда бутун дунёга маълум.

Жамият маънавиятини юксалтиришда тарихий хотира, аждодларимиз тарихини билиш, миллий ахлоқий қадриятлари ҳамда анъаналар ва муқаддас динимизнинг ўрни ва аҳамияти катта. Бирон бир халқ ўз тарихини билмай, асрлар оша яратилган маънавий меросга таянмай ва уни ривожлантирмай туриб келажагини тасаввур эта олмайди. Зеро Миллий “ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади”[2]. Ибтотгалаб бўлмаган ушбу ҳақиқат мустақиллик йилларида давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Шу боис, мустабид тузум даврида сохталаштирилган халқимиз тарихини ҳолисона, ҳаққоний ёритиш, барча ўқув масканларида Ватан тарихини ўқитиш борасида муҳим тадбирлар амалга оширилди. 1996 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва Жамият қурилиши академияси қошида “Ўзбекистоннинг янги тарихи маркази” ташкил этилди.

Ўзбек халқи ва ўзбек давлатчилиги тарихини, тарихимизнинг бошқа саҳифаларини ҳаққоний илмий асосда ёритиш вазифалари Президент И.А. Каримовнинг бир гуруҳ тарихчилар билан 1998 йил июн ойида бўлган суҳбатида, Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори белгилаб берилган [3]. Маънавий ҳаётнинг ажралмас қисми бўлган тарихга янгича кўз билан, ҳолисона, илмий жиҳатдан ҳеч бир мафкуравий ақидасиз ёндошиш имконияти пайдо бўлди. Илгари совет мафкурасига хизмат қилган тарих фани олдида ўзбек халқининг тарихий хотирасини тиклаш, ҳаққоний тарихини яратиш вазифаси қўйилди. «Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг ҳолис ва ҳаққоний тарихини тиклаш, миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жарёнида ғоят муҳим ўрин тутди» – деб таъкидлайди Ўзбекистон Президенти И. Каримов [4].

Мустақиллик йилларида Ватанимиз тарихини ёритиш ва ўрганиш масалалари партиявийлик, синфийлик ёндашувлардан, ҳукмрон коммунистик мафкура таъсиридан халос этилди. Неча минг йиллар давомида бузиб кўрсатилган ёки сўзсиз юритилмай келган тарихий воқеаларни ҳолислик, тарихийлик, ҳаққонийлик тамойиллари асосида юритилган қатор илмий асарлар, дарсликлар ва ўқув адабиётлари яратилди.

Қарийб уч минг йиллик тарихга эга ўзбек давлатчилиги ўзининг бутун тараққиёти давомида юксалиш ва инқирозли даврларни бошидан кечирди. Қадимги даврларда Ўзбекистон ҳудудида юзага келган Хоразм, Бақтрия, Парфия, Фарғона давлатларида ўзбек давлатчилиги асослари ва анъаналари шакллана бошланди. Улар Марказий Осиё халқлари сиёсий, ижтимоий – иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим ўрин тутган Кушонлар, эфталитлар, Ашиналийлар, Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Ануштегинийлар сулолалари вакиллари

томонидан янада ривожлантирилди ва янги тарихий тажриба билан бойитилди. Ўзбек давлатчилиги Амир Темури даврида сифат жиҳатдан энг юқори босқичга кўтарилди. Жуда катта ҳудудларни бирлаштирган марказлашган давлатни тузишга муваффақ бўлган ва ҳукмдорнинг кучини адолат асосида юритиладиган сиёсатда деб билган Амир Темури даврида марказий ва маҳаллий бошқарув тизими такомиллаштирилди, иқтисодий ҳаётни жонлантириш борасида давлатнинг роли ошиб борди, солиқларни ундириш ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш борасидаги тадбирлар такомиллаштирилди. Бироқ, бу жараён Амир Темури ва унинг авлодлари – Темурийлардан сўнг Ўрта Осиё сиёсий ҳаёти саҳнасига келган турли сулола ва давлатлар томонидан ижодий ривожлантирилмади. Натижада XVIII – XIX аср биринчи ярмида давлатчиликнинг турли элементлари – маъмурий бошқарув тизими, солиқлар тизими, қўшин, давлатнинг иқтисодий ҳаёт борасидаги сиёсати, аҳолининг ижтимоий ҳимояси давр талабларига жавоб бера олмай қолди.

Амир Темури юбилеи муносабати билан Самарқанд ва Шаҳрисабзда ўнлаб тарихий обидалар таъмирланиб қайта тикланиб, янги иншоотлар бунёд этилди. Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарлари марказларида кўрам Амир Темури майдонлари барпо қилинди ва улуғвор ҳайкаллар ўрнатилди. Шунингдек, бу шаҳарларга “Амир Темури ордени” ҳам топширилди [5]. Амир Темури юбилейининг байрам қилиниши ҳақида алоҳида тўхталиб ўтмоқчиман. Ўтган йиллар мобайнида “Босқинчи Темури”, “вайрон қилувчи Темури” ҳақида ўқиган ва эшитган вақтимизда неча бор ўзимизга ўзимиз: “Қандай қилиб унинг даврида она заминимизда маданият ва иқтисодиёт бу қадар раванқ топган экан?”, дея савол берардик. Мустақилликка эришганимиздан кейингина биз буюк аجدодимизнинг ҳурматини ўрнига қўя олдик. Бизнинг бу интилишларимизни Марказий Осиёдаги қўшнилариимиз, маданий халқаро ҳамжамият қўллаб-қувватлади. Бу ҳол тасодикий эмас, балки минтақамиздаги барча халқларнинг, бутун маърифий инсониятнинг бойлигидир.

1997 йилда Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги, 1999 йилда буюк ватанпарвар сиймо Жалолоддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллиги нишонланган. 2002 йилда Термиз шаҳрининг 2500 йиллиги нишонланди. 2009 йилда мамлакатимиз пойтахти Тошкент шаҳрининг 2200 йиллик тантаналари Мустақиллигимизнинг 18 йиллиги байрами билан уланиб кетди. Мустақиллик йилларида ўтказилаётган “Янги авлод”, “Келажак овози”, “Ватан ягонадир, Ватан биттадир”, “Янги номлар” ва бошқа кўрик-танловларнинг ўз йўналиши, ўзига хос мақсад ва вазифалари бор.

Ватанимиз озодлиги йўлида шаҳид кетган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир ва бошқа халқ зиёлилари номи, ҳурмати ўз жойига қўйилди, асарлари нашр этилди. Ўзбек халқининг ана шундай минг-минглаб фидойи ва матонатли ўғил-қизларининг хотирасини эслаш, ҳақиқат ва адолатни тиклаш, замондошларимиз, хусусан, ўсиб келаётган ёш авлод қалби ва онгидаётганлар хотирасига ҳурмат ва эҳтиром туйғусини тарбиялаш истиқлолимиз туфайли давлат сиёсати даражасига кўтарилган муҳим ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ва мафкуравий масала бўлиб қолди. Президент фармони билан қатағон қурбонларини ёд этиш куни ҳар йили 31 август куни Мустақиллик байрами арафасида нишонланади. Бу ҳам бежиз эмас, чунки орқамизга бир назар ташлаб тарихий хотирадан сабоқ олиб олдинга интиламиз. Президент Ислам Каримов ташаббуси билан Тошкентда мустамлакачилик даври қурбонлари хотираси абадийлаштириш мақсадида “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуаси бунёд этилди. Мазкур мажмуа қошида “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи қурилиб, 2002 йил 27 август куни фойдаланишга топширилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 1 майда қабул қилган “Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисида”ги фармонида шундай дейилган: “Эл-юртимиз озодлиги ва эркинлиги йўлида, халқимизнинг қадр-қиммати, ор-номусини, миллий анъаналаримиз ва урф-одатларимизни ҳимоя қилишда, босқинчи ва ёвуз кучларга қарши машаққатли курашларда қурбон бўлганлар хотираси миннатдор авлодлар ёдида абадий сақланиб қолади.

Истиқлол туфайли миллий маданиятимиз, жаҳон цивилизацияси тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган буюк бобоқолларимизнинг маънавий мероси қайтадан ўрганилди ва тикланди. Халқимиз улардан баҳраманд бўла бошлади.

Мустақиллик йилларида халқимиз маънавияти юлдузлари бўлган буюк алломаларимизнинг таваллуд топган тарихий саналари Юнеско билан ҳамкорликда мамлакатимизда ва халқаро миқёсда кенг нишонланди:

1. 1991 йил – Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги;
2. 1992 йил – Бобораҳим Машраб таваллудининг 350 йиллиги;
3. 1993 йил – Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 510 йиллиги;
4. 1994 йил – Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги;
5. 1996 йил – Амир Темури таваллудининг 660 йиллиги;
6. 1997 йил – Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон таваллудининг 100 йиллиги;
7. 1998 йил – Аҳмад ал-Фарғоний таваллудининг 1200 йиллиги;
8. 1999 йил – “Алпомиш” достони яратилганлигининг 1000 йиллиги;
9. 2000 йил – Бурхониддин Марғилоний таваллудининг 910 йиллиги;
10. 2000 йил – Камолиддин Бехзод таваллудининг 545 йиллиги;
11. 2001 йил – “Авесто” яратилганлигининг 2700 йиллиги;
12. 2002 йил-Термиз шаҳрининг 2500 йиллиги;
13. 2005 йил-Маъмун академиясининг 1000 йиллиги;
14. 2006 йил-Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги;
15. 2007 йил-Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллиги;
16. 2007 йил-Марғилон шаҳрининг 2000 йиллиги;
17. 2009 йил-Тошкент шаҳрининг 2200 йиллиги.

Хулоса қилиб айтганда, халқимизнинг келажати, энг аввало, унинг ўзига, маънавий қудратига ва миллий онгининг ижодий кучига боғлиқдир. Моддий фаровонликка табиий интилиш миллатнинг маънавий ва ақлий ўсиш эҳтиёжига ғов бўлмаслиги лозим. Маънавийлик ва маърифийлик халқимизнинг кўп асрлик тарихи давомида доимо унинг энг кучли ўзига хос хусусияти бўлиб келди.

Адабиётлар:

1. Qoraboev U. O'zbekiston madaniyati. –Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2011. –B. 149.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – Toshkent: Sharq, 1998. – B. 5.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risidagi qarori // O'zbekiston ovozi. 1998 yil 28 yil. Yana qarang: O'zbek xalqi davlatchiligi tarixi konsepsiyasi // O'zbekiston tarixi. – Toshkent, 1999. – №1. – B. 31.
4. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Toshkent: O'zbekiston, 1997. – B. 140.
5. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – Toshkent: Sharq, 1998. – B. 12.

Турсунов Шокир
(Наманган, Узбекистан)

ПОЛОЖЕНИЕ НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ В 20 Х ГГ. ХХ ВЕКА

27 февраля 1917 года в столице Российской империи городе Петроград произошла буржуазно-демократическая революция. В итоге император России Николай II был свергнут с престола, тем самым закончилась долгое время существовавшая власть династии Романовых. В государстве сформировалось двоевластие, то есть Временное правительство буржуазных слоёв и рабоче-крестьянских советов. Революция в первую очередь ликвидировала монархический режим и раскрыла возможности в различных сферах. В том числе, в Декрете Временного Правительства и Обращении гражданам России, открыли ряд политических свобод. Тем самым гарантировались свобода слова и печати, недопущения ограничений в религиозных и национальных вопросах, которое действовало при бывшей власти.

После революции, девизы распространённые среди народа о свободе, равенстве, независимости начали непосредственно внедряться в жизнь. Эти процессы постепенно дошли до Туркестана и местное население вначале очень активно восприняло их. Эти процессы повлияли на национально-политическое возрождение и процессы в самосознании народа.

Произошедшая революция положительно повлияла на жизнь мусульманского духовенства. Как и ранее оно заняло ведущее место в жизни страны. Вместе с этим, школы и медресе многие века считавшиеся источниками духовного просветительства укрепили свои позиции. Несмотря на различные ограничения и давления, во времена Империи, они смогли сохранить своё достоинство и уважение народа. В период Революции их число продолжало увеличиваться. В то время джадидское движение явилось зачинщиком включения в школьные программы естественных светских наук.

Сформированное в начале XX века джадидское движение помогло в повышении просвещённости местных народов. Они стремились объединить в своих рядах мусульманское духовенство, преподавателей и слушателей духовных школ, мелких чиновников, просвещённых людей. Самыми яркими представителями этого движения стали Мунаввар Кори Абдурашидхонов, Махмудхужа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулла Кодирий, Убайдулла Хужаев, Полвонийёз Хожи Юсулов, Тавалло, Чулпон.

В постепенно усиливающихся демократических процессах, джади́ды защищали политические интересы народа.

Джади́ды активно принялись к развитию просвещения народа, являющуюся основой цивилизованного государства, развитию национальных культур, укреплению национального единства в этом крае. Этому во все времена уделялось большое внимание путем развития просвещения. Они стали активными организаторами и пропагандистами в создании организаций «Шурои Исломия», «Шурои Уламо», «Иттиходи тараккий», «Турон», «Миллий иттиход», «Миллий Истиклол» [1, с. 300-342]. Основной целью и идеологией этих организаций стало установление в крае справедливости, равенства, мира, свободы.

Деятели джадидского движения в целях просвещения политического сознания местного населения во многих крупных городах края начали издавать периодические издания – газеты и журналы. С этой целью в Ташкенте были изданы такие печатные издания как «Хуршид», «Садои Туркистон», «Турк эли», «Нажот», «Кенгаш», «Шурои ислом» [2, с.293-297].

Демократические преобразования февраля 1917 года захлестнули и Туркестан. Эти процессы особенно отразились в сфере просвещения, так как в тот период, имевшие глубокие корни в культуре крае школы, медресе, корихона ещё существовали. Вместе с этими школами действовали русско-туземные школы нового типа обучения.

В демократическом движении Туркестана сыграли особую роль утвержденные на съезде (курултае) 14 июля 1917 года в городе Скобелев (Новый Маргилан) документы партии «Турк Адами Марказияти» (партия Тюркских федералистов). При разработке программных документов: - «Мухторият Лойихаси» (Проект Автономии) огромный вклад внесли Мунаввар Кори Абдурашидхонов, Махмудхужа Бехбудий, Обиджон Махмудов. В этом документе отдельное внимание уделено духовным вопросам. То есть с целью объективного контроля в духовных делах каждой республики, «Туркестанские федералисты» предложили в столице учредить «Махкамаи Шариа» (Палата Законов), в областях её отделения, в каждом городе и кишлаке местные отделы юстиции (козихона). Кроме этого одновременно со светским образованием, открывались широкие возможности для духовных учебных заведений [3, с.178].

В 1917 году в Туркестане пока нерешённой стояла проблема организации национального просвещения. 9-14 мая в Ташкенте состоялся курултай (съезд) учителей Туркестана. На нем обсуждалось множество вопросов связанных с системой образования, а также образования «Союза Туркестанских учителей».

Выступившие на съезде: член комитета Временного правительства Туркестана С.Максудов, крупный востоковед А.Зимин, инспектор просвещения по Ферганской области Ф.Егоров в деле обучения местного населения, доказали неэффективность использования для этих целей русско-туземных школ.

Так же на съезде особое внимание уделили деятельности школ и медресе старого типа. На основании Постановления съезда, было решено о необходимости подразделения всех медресе на три этапа обучения: нижнее то есть начальное (адно), среднее (авсат), верхнее то есть выпускной (аъло). В противовес ранее существовавшей системе, учебно-воспитательные процессы передавались непосредственно советам мударрисов (руководителям медресе) [4, с.45]. Контроль над деятельностью медресе согласно Постановления съезда осуществляло Духовное Управление [5, с.26].

Российская Дума после долгих дебатов утвердило проект преобразования русско-туземных школ в национальные школы. Но приобретенная свобода развития деятельности местных школ Туркестана в ходе

февральской революции 1917 года, после октябрьского государственного переворота со стороны большевиков была потеряна.

После октябрьского переворота, была выдвинута задача по организации новых советских школ. В выполнении этой задачи большое место принадлежит созданному в 1917 году народному комиссариату Просвещения. Его первым народным комиссаром был К.Я.Успенский.

На этот комиссариат был возложен контроль над деятельностью всех школ и учебных заведений, в том числе и религиозных школ.

В период красной империи национальную культуру узбекского народа, его родной язык, религию, планировалось различными мерами постепенно ликвидировать путем замаскированных реформ, преобразований, изменений в системе просвещения, путями русификации местных народов. И эти стремления уже никому не являются секретом. Исполнок веков в Туркестане существовала своеобразная, присущая только здесь система образования с развитой национальной культурой многочисленных школ (мактабов) и медресе. Образование местной молодежи по существовавшей системе помогала обретению своего самосознания. Поэтому, тоталитарный советский строй проводил политику ограничений в национальном просвещении, путем лишения школ и медресе вакуфных земель. Советские органы стремились претворять более активно и глубже политику ограничений в деле национального просвещения.

К концу 20х годов XX века, медресе и мактабы занимавшие важное место в культурной и духовной жизни узбекского народа многие века были закрыты насильственными методами советской властью.

Литература:

1. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ўзбекистон тарихидан материаллар (Учинчи китоб). Андижон. 2004.
2. Ўзбекистон тарихи. Р.Х.Муртазаева ум.таҳр.ос.-Т.: Янги аср авлоди, 2003.
3. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: (Очерклар)/ Масъул муҳаррирлар: Д.А.Алимова, Э.В.Ртвеладзе. –Т.: Шарқ, 2001.
4. Иулдош Ж., Хасанов С. Туркистонда ўқиш-ўқитиш ишлари тарихидан // Халқ таълими. 1993. -№ 8-9.
5. Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти: миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси // Масъул муҳаррир: Д.Алимова. –Т.: Маънавият, 2000.

Шухрат Ҳайдаралиев
(Наманган, Ўзбекистон)

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ВА ЎЗБЕКИСТОН

Ҳозирги кунда дунёда сиёсий ўзгаришлар жараёни кескин авж олиб бормоқда. Давлатлар ўртасида ҳамкорлик, ҳамжихатлик интеграция жараёни ривожланиб бориш билан биргаликда, терроризм, наркобизнес каби муаммолар ва низолар ҳам кучайиб бормоқда. XXI аср халқаро вазиятлар жуда чигаллашиб иқтисодий ва сиёсий инқирозларни келтириб чиқармоқда ва бунинг натижасида айрим минтақа ва давлатлар бундан қаттиқ зарар кўрмоқда. Йирик давлатларнинг манфатлари тўқнаш келиш жараёнида ва нуфузли халқаро ташкилотлар БМТ, ЕХҲТ, МДХ, ШҲТ кабиларнинг мавқеи пасайиши натижасида кўпгина мустақил давлатларнинг тинчлик ва хавфсизлигига таъсир кўрсатмоқда. Бунга мисол қилиб Африка қитъасидаги сиёсий ўзгаришлар ва Афғонистон муаммоси, Марказий Осиёдаги миллатлараро низоларни мисол келтириш мумкин.

Марказий Осиё халқлари тарихдан маълумки бир-бирлари билан дўст, қариндош қудда-анда булиб тинч-тотув яшаб келишган. Ушбу давлатларнинг ҳар бири ўз мустақиллигини тинч йўл билан қўлга кирийтиб ўз тараққиёт йўлига эгадирлар. Мустақил давлатларнинг вужудга келиши Марказий Осиё минтақасидаги давлатларнинг ривожланишига янада имкониятлар яратиб берди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Ўзбекистон мустақиллик туғайли дунёга, жаҳонга чиқди. Қарийб юз йилдан бери ёпиб қўйилган чегаралар очилди... жаҳон жамоаси Ўзбекистонни, бизнинг Ватанимизни кучоқ очиб қабул қилди... Собиқ Иттифоқ доирасидаги мустақил республикалар билан яхши муносабатлар ўрнатдик... Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон – қондош-қариндош қўшниларимиз билан янада яқинроқ бўлди. Бугун шуни комил ишонч билан айтишим мумкинки, мустақил давлатлар даврасида Ўзбекистон ўзининг ўрнини эгаллади. Ўзбекистон тенгларамо тенг бўлди” [1, б. 426-427]. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамиятининг мустақил субъектига айланиб, минтақа ва жаҳон миқёсидаги муаммоларни ҳал қилишда фаол иштирок этмоқда.

Бугунги кунда Марказий Осиё минтақасида айрим Ғарб давлатларининг (АҚШ, Россия) ўзаро манфаатлари тўқнаш келаётган ҳудудга айланиб бориши натижасида минтақада сиёсий, иқтисодий ўзгаришлар юз бериб тобора ўзига хос кураш майдонига айланиб бормоқда. Бу, авваламбор, минтақанинг геостратегик мавқеи ва табиий ресурсларга бойлиги билан боғлиқ. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Марказий Осиё ўзининг жўғрофий-сиёсий ҳолати жиҳатидан коллектив хавфсизлик тизими изчил йўлга қўйилмаган минтақа ҳисобланади. Биз Россия, Хитой ва Ҳиндистоннинг, Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг бир-бирига мос келмайдиган манфаатлари юзага чиқадиган минтақанинг бир қисмимиз” [2, б. 12]. Ўзбекистон Республикасини ташқи сиёсатининг асосини ҳам минтақада ва жаҳон динчлик, осойишталик, миллатлараро тотувликни сақлаб қолишда минтақада мавжуд бўлган ёки туғилиши мумкин бўлган турли хил таҳдидларнинг моҳиятини, уларнинг тарихий илдизларини чуқур англаб етиш, уларни келтириб чиқараётган омилларни ўз вақтида ҳал этиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ҳақли равишда таъкидлаганидек: “XXI аср, шубҳасиз, халқаро муносабатларда бутун дунё қамраб олинадиган аср бўлади. Бундай шароитда интеграция жараёнини халқаро институтлар ва ташкилотларда суверен давлатларнинг иштирок этишини кенгайтириш жараёнини фақат тарих тақозоси деб эмас, балки айрим минтақалар кўламида ҳам, шунингдек, умуман-бутун сайёрамиз кўламида ҳам собитқадамлик, барқарорлиқнинг қудратли омилли деб ҳисобламоқ зарур” [2, б. 241].

Ҳозирги ривожланиш даврида бирорта ҳам давлат жаҳон миқёсида ҳам, минтақавий нуқтаи назардан ҳам ўзга мамлакатлардан ажралган ҳолда тараққий эта олмаслигини ҳозирги давр воқелиги яққол кўрсатиб турибди. Бундай ўзига хос вазият ҳозирги замон инсоният тараққиётига хавф туғдираётган минтақавий, ҳамда глобал аҳамиятга молик долзарб муаммолар юзага келмоқда. Улар қаторига, энг аввало халқаро терроризм, диний экстремизм, сепаратизм, экологик ва миллатлараро муносабатлар сингари инсоният хавфсизлигига таҳдидларни санаб ўтиш мумкин. Бундай омиллар ўзини яққол намоён этаётган минтақалар қаторига аҳолисининг тарихий илдизлари, дини

урф-одатлари, маданий-маънавий қадриятлари муштарак бўлган Марказий Осиёни ҳақли равишда киритиш мумкин. Бундан ташқари, Марказий Осиё жаҳон миқёсида юз бераётган жараёнларга бевосита таъсир кўрсатаётган минтақалардан бири ҳисобланади. Ҳозирги даврда Марказий Осиё ҳам жаҳон, ҳам минтақа сиёсий жараёнларида фаол иштирок этаётган кучлар диққат марказидан ўзига хос ўрин эгаллаган.

Мустақил давлатларнинг вужудга келиши Марказий Осиё минтақасида яшаётган халқларнинг тараққий этиши учун катта имкониятлар яратди. Жумладан, Марказий Осиё минтақасида жойлашган республикаларга нисбатан халқаро терроризм ва диний экстремизм балосининг таҳдиди авж олди ва минтақада миллатлараро муносабатлар ҳамда сув муаммоси, афғон муаммоси минтақа хавфсизлигига, айти пайтда бутун минтақада яшаётган халқлар ҳаётига хавф солмоқда. Уларга қарши кучларни уйғунлаштириш зарурияти кучайиб бормоқда. Бунинг учун эса мавжуд зўравон кучларнинг маъно-мазмунини, улар келтираётган моддий, маънавий ва ахлоқий зарарлар ҳамда таҳдидлар оқибатларини ўрганиш ва уларни тинч йул билан ҳал этиш минтақа давлатларининг олдида турган вазифалардан бири бўлиб қолмоқда. Шу ўринда Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримовнинг 2012 йил 6-8 сентябрда Қозоғистон Республикасига қилган расмий таъширларида ҳам Қирғизистон ва Тожикистон республикаларида қурилаётган гидроиншоотларга тўхталиб ўтдилар.

Ўзбекистонда барқарорлик, тинчлик, осойишталик, миллатлараро тотувликни сақлаб қолиш ва минтақада халқлар ўртасида низоларни ўз вақтида ҳал этиш муҳим аҳамият касб этади. Бу муаммолар ҳозирги кунда бир давлат ҳудудидан чиқиб, бутун минтақани қамраб олган. Шу ўринда Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги миллатлараро муносабатлар жуда кескинлашиб боришига, ҳар-хил низолар келтириб чиқаришга ҳаракат қилаётган ташқи кучларни иштироки ҳам кучаймоқда.

Қирғизистон жанубида 2010 йил ёзида вужудга келган вазиятни алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу ерда юз берган фожиали воқеалар оқибатида жабр кўрган одамларга инсонпарварлик ёрдамни кўрсатиш бўйича кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирларни амалга ошириш зарур эди. Қирғизистон Республикасининг жанубида 2010 йил 11-15 июнь кунлари содир этилган фожеали воқеалар оқибатида 100 мингга яқин Қирғизистон фуқароси Ўзбекистоннинг Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятларида вақтинчалик қабул қилиниб, жойлаштирилган эди.

Ўзбекистонда қўшни давлатдан кўчиб келганларга бепул тиббий ёрдам кўрсатилди. Улар барча зарур нарсалар – палаткалар, кўрпа тўшак, кийим-кечак, озиқ-овқат ва маиший буюмлар билан таъминланди. Вақтинчалик кўчиб келганлар жойлашган лагерларни ташкил қилиш учун кўплаб одамлар ва молия ресурслари жалб қилинди. Ўзбекистон ҳукумати жабрланганларга умумий қиймати 4034412,9 минг сўмлик инсонпарварлик ёрдами кўрсатди. Бундан ташқари, мамлакатимиз ташкилотлари ва корхоналаридан 3,1 миллиард сўмдан ортиқ пул маблағлари тушди, Ўзбекистоннинг барча аҳолиси катта ёрдам кўрсатди [3, б. 2].

Хулоса қилиб шуни айтиш жоизки, Марказий Осиё халқлари тарихдан бир-бири билан яхши дўстона алоқада бўлиб келган улар ҳеч бир бошқа давлатлар (Ғарб давлатлари) назорати остида ёки уларни сиёсатига бўйсуниб яшашни ҳоҳламайдилар ва Марказий Осиё давлатлари ўз мустақиллигига доим содиқ бўлиб тинчликсевар давлат бўлиб қоладилар. Бу шундан далолат берадики, Ўзбекистон Республикаси минтақада қолаверса жаҳон миқёсида тинчлик ва барқарорлик йўлида доимий ҳамкор давлат бўлиб қолади.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон дунё харитасидан ўзига муносиб жой олди. // Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. –Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. –Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
3. Ишонч. 2010 йил. 1 июль.

З.У. Ҳайдаров, Б. Б. Инатуллаев
(Наманган, Ўзбекистон)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ФАОЛИЯТ КЎРСАТАЁТГАН МУЗЕЙЛАР ТАРИХИДАН (НАМАНГАН ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА)

XX асрнинг сўнги ўн йиллигида Ўзбекистон Республикасида янги жамият қуриш иши янада ривожланиб, мустақиллик деб аталмиш ижтимоий адолат сари интилишнинг амалий натижаси юртимизда қарор топди. Жамият аъзолари қалби, тафаккури ва тасаввурида янгича қарашлар пайдо бўлди. Эркинлик, демократия ва адолат ижтимоий ҳаётнинг барча бўғинларида намоён бўла бошлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов таъбири билан айтганда, “Ҳар биримиздан дунё қарашимиз, онгу тафаккуримизни, сиёсий ва ҳуқуқий савиямизни юксалтириш, ён-атрофимизда бўлаётган воқеаларга дахлдорлик туйғуларини янада кучайтириш, юрт – мен учун ягона Ватан, унинг бошидан кечириётган қувонч ва ташвишлари – менинг қувонч ва туйғуларим, деб шундай ҳиссиёт билан яшашни талаб қилади!”[1].

Мустақиллик шароитида жамиятдаги янги ўзгаришларни амалга ошириш жараёнида, жамият аъзолари эркин, демократик тафаккур ва миллий ғоя руҳида тарбиялаш вазифаларини бажаришда музейларнинг аҳамияти каттадир.

Ўзбекистон Республикасидаги музейлар ва тарихий меъморий ёдгорликлар миллатнинг маданий уйғониши, миллий ғояни тарғиб этиш, халқ онгида миллий ғурур ва қадриятларни кучайтиришда, мустақиллик ғояларига содиқлик ҳиссиётини, демократия ва тараққиётга ишончни мустаҳкамлашда муҳим рол ўйнайди. Музейлар нафақат табиат ва жамиятнинг ноёб ҳамда хилма-хил ашёлари хазинаси, муҳим илмий, маърифий-тарбиявий, ижтимоий коммуникациянинг муҳим халқаси ва марказлари ҳамдир.

Республикада мустақиллик йилларида музейларнинг фаолиятини ҳар томонлама ўрганиш ва таҳлил этиш музейшуносликнинг долзарб илмий йўналишини ташкил этади ҳамда ёрқин истиқболлини белгилаб беради.

Музейлар ўзларининг илк пайдо бўлган кунидан бошлаб, ўз замонасининг акс эттирган, ҳар бир даврнинг эҳтиёжларини ифода қилган, қисқа қилиб айтганда замон кўзгуси вазифасини бажарган. Дастлабки шаклланиш даврида маълум бир шахслар учун хизмат қилган музейлар, аста-секин оммавийлашиб борди ва жамият маданиятининг ажралмас бир қисмига айланди.

Ҳозирги кунда «музей» сўзининг бир қатор тушунчалари мавжуд бўлиб, маълум даражада бу феноменнинг мураккаблигини англатади. XX аср инсониятга янги типдаги музейларни тақдим этди. Энди буюмларни нафақат

сақлаш ва экспозицияга қўйиш, балки уларга хос атроф-муҳитни, турли тарихий-маданий жараёнларнинг лавҳаларини, инсон фаолиятининг турларини кўрсатиш вақти келганлиги англанди. Очiq осмон остидаги музейлар пайдо бўлди, уларнинг асосини предметларнинг анъанавий коллекцияси эмас, балки ўзининг табиий атроф муҳитида намоёиш этиладиган, халқ турмушини акс эттирувчи меъморий ёдгорликлар ташкил этди. Шунингдек, асл нусхадаги предметларни эмас, уларнинг нусхаларини намоёиш этувчи музейлар ҳам пайдо бўлди [2]. Туркистон Республикаси халқ комиссарлари советининг 1918–йил 19–апрелдаги декрети билан Тошкентда князь Николай Романовнинг мажмуалари давлат мулки деб эълон қилинди. Унинг данғиллама ҳовлиси халқ музейига айлантирилди. Шу декретга асосан Наманган шаҳрининг марказидаги савдогар Ҳамдам Қаландаров дўкони биноси музейга ажратиб берилди. Наманган вилоят ўлкашунослик музейига 1920–йил асос солинган. Музейга 1920–1927 йилларда В.И.Иванов раҳбарлик қилган.

1923–йилнинг сўнгида музей 6 бўлимдан иборат бўлиб, экспонатларнинг сони 770 тани ташкил этди. Музейга 1920–йили 3205 нафар, 1923–йилда эса 20339 нафар киши ташриф буюрди. 1922–1927 йилларда музей томонидан илмий ҳаракатдаги қуйидаги ишларни амалга ошириш кўзда тутилган:

а) этнография бўлимини маҳаллий аҳолининг кийим-кечаклари билан тўлдириш, уй-рўзғор буюмлари яъни идиш-товоқ коллекциясини тўлдириш. Чуст хунармандлари маҳсулотлари эркак ва аёл дўппилари ҳамда пичоқлари коллекциясини бойитиш;

б) Табиатшунослик бўйича коллекцияни тўлдириш мақсадида ёз фаслида вилоятнинг Чуст, Янгикўрғон ва Косонсой туманларида паҳлалар уюштириш;

в) Маҳаллий аҳолининг турмуш тарзини хунармандчилик санъатини, савдо-сотиқ ишларини, меҳнат фаоллигини акс эттирувчи фотосуратлар кўргазмасини ташкил этиш;

г) Аҳоли ҳаёти қилган сопол буюмлар коллекциясини тартибга келтириш;

д) Аҳолидан нумизматикага оид экспонатларни йиғиб олиш ва уларни даврлаштириш ишларини амалга ошириш ва бошқалар [3].

1930 йиллардан кейин музей жамоаси Наманган аҳолисини, айниқса мактаб ўқувчиларини табиатга қизиқишларини ҳисобга олиб, соҳага оид экспонатлар тўплаш ва намоёиш этишга эътиборни кучайтирди. «Ўлка географик тузилиши», «Аҳолиси», «Тупроқлари», «Иқлими», «Сув манбалари», «Тоғлари» каби мавзуларда маълумотлар тўпланди.

Уруш йилларида Москва ҳарбий музикаий мактаби тарбияланувчилари музей биносига жойлаштирилганлиги учун вақтинча у ўз фаолиятини тўхтатди. 1945–йил 20-октябрдаги Ўзбекистон ССР халқ комиссарлари Кенгашининг 1766-сонли Қарори билан Наманган вилоят ўлкашунослик музейи Наманган вилоят халқ маорифи бўлимида Наманган маданий-оқатув муассасалари бўлими тасарруфига ўтказилди [4].

1960–йилнинг 25-январида Ўзбекистон ССР Олий Совети Президуми Фармонида биноан Наманган вилояти тугатилиши муносабати билан вилоят ўлкашунослик музейи ҳам айни вақтда Андижон вилоятига бўйсунувчи Наманган шаҳар ўлкашунослик музейига айлантирилди. 1966–йили ушбу музейга 74019 нафар киши ташриф буюрган. Музей бўйича 518 та экскурсия ташкил этилган. 1966–йили вилоят туманларида кўчма музей фаолият юритган. Ушбу музейни 9108 киши томоша қилган. Кўчма музей экспозициялари бўйлаб 222 та экскурсия ташкил этилган. 1967–йил 1-январда музей ихтиёрида 22375 та экспонат мавжуд эди [5]. 1967–йил 18 декабрда Ўзбекистон ССР Олий Совети Президумининг Фармонида биноан Наманган вилояти қайта тикланди. Натижада 1968–йилда Наманган шаҳар ўлкашунослик музейи Наманган вилоят маданият бошқармаси тасарруфидаги вилоят ўлкани ўрганиш музейига айлантирилди [6].

Наманган вилоят ўлкани ўрганиш музейи илмий муассаса мақомида қуйидаги фаолият турини олиб борган:

- ўлка тарихи ва табиатини ўрганиш;

- ўлка табиий ресурслари намуналарини йиғиш, тарғиб қилиш;

- табиат ҳақидаги илмий билимларни тарқатиш;

- меҳнаткашларни, ёшларни Ватанга меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялаш ишларига кўмаклашиш ва бошқалар.

Наманган вилоят партия комитети, вилоят ижроия комитетининг раҳбарлигида 1975 йили майда вилоят ўлкани ўрганиш музейи филиали «Шон-шухрат уйи» (Ҳозирги «Хотира ва қадрлаш уйи» музейи) ташкил этилди. Наманган вилоят ўлкани ўрганиш музейидаги аждодларимиз мероси бўлмиш ажойиб, ноёб экспонатларни кўриб, ота-боболаримиз санъатига чуқур эҳтиром туйғулари пайдо бўлади кишида. Айниқса, II–III асрларга мансуб саклар ханжари, VI–VII асрларга доир Турк хоқонлиги даври камон ўқ пайконлари, мунчоқлар ярим қимматбаҳо тошлардан, ёғоч, данак, балиқ умуртқаси ва ҳайвон суякларидан тайёрланган, баъзиларида нақшиндор гуллар солинган, уста кулоллар томонидан кулолчилик чархида, қўлда ясалган идиш-товоқлар ва бошқа шунга ўхшаш қимматбаҳо ёдгорлик, экспонатларнинг бизнинг давримизгача етиб келиши ва ҳозирги ёшларимизнинг уларни ўз кўзлари билан кўриб, қўллари билан ушлашлари улар қалбида ўша давр тарихига нисбатан ҳурмат ҳисси шаклланишида катта манба бўлиб хизмат қилади [7].

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши муносабати билан музейлар фаолиятида ҳам янги давр бошланди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998–йил 12-январда “Музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида”ги фармони қабул қилинди.

Кишилар онгида тарихий тафаккурнинг шакллантиришда музей ва хотира уйлариининг ўрни беқиёслигини инобатга олган ҳолда Наманган вилояти раҳбарияти томонидан бир қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан, 1993–йил 28-августда Поп туманида археология музейи барпо қилинди. Шунингдек, 1995–йилда Тўрақўрғон шаҳрида Ибрат уй музейи қурилди. Ўзбекистон Республикаси маданият ишлари вазирлиги ҳайъатининг 1996–йил 3-майдаги қарорига асосан Мингбулоқ, Уйчи, Чортоқ туманларидаги ва Косонсой шаҳридаги музейларга “халқ музейи” унвони берилди [8]. Бу ўринда ўлкани ўрганиш музейи алоҳида аҳамият касб этади. Вилоят ўлкани ўрганиш музейи 2010–йил ўзининг 90 йиллик юбилейини нишонлади.

Бугунги кунда Наманган вилоят ҳокимлиги маданият ва спорт ишлари бошқармаси тизимига қарашли 6 та «Халқ музейлари» мавжуд бўлиб, улар Косонсой, Тўрақўрғон, Чортоқ, Янгикўрғон, Уйчи, Мингбулоқ туманларида меҳнаткашларни, ёшларни ўтмиш анъаналари руҳида Она-Ватанга меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялаш борасида катта ишларни амалга ошириб келмоқдалар. Косонсой «Халқ музейи» Косонсой шаҳридаги Маҳдуми Аъзам мақбара мажмуасининг биринчи қаватида жойлашган. Музей 1982–йилда ташкил этилган. Унинг биринчи биноси Жомеъ масжидида очилган бўлиб, 1993–йилдан Косонсой истироҳат боғида фаолият олиб борган, 2007–йил 31–августдан улуғ аллома Маҳдуми Аъзам мажмуасига кўчиб ўтиб, ҳозирда ўша ерда фаолият олиб боради. Музейдаги жами экспонатлар сони 1608 донани ташкил этади. Музей кўргазма залларида қадимий Косон шаҳрининг ташкил топиши,

ривожи, хунармандчилик санъати, маданияти, Муғ қалъа тарихи, Шўролар даври, Мустақиллик йилларида Косон шаҳри, тумани одимлари, ютуқлари билан таништирувчи экспонатлар жой олган [8].

Чортоқ тумани Алихон кишлоғидаги «Халқ музейи»ни ташкилотчиси (музей 1985-йилда ташкил топган) тарихчи, меҳрибон мураббий 1930-йилда таваллуд топган, вилоят музейчиларининг энг тажрибали, кекса сардори, музей фидойиси Каримжон Тошпўлатов ташаббуси билан ташкил этилган. Музей кўргазма заллари ва хазина фондларида жами 1310 дон аҳамиятли тарихимизни ҳикоя қилувчи экспонатлар жой олган. Музей кўргазмаларида Чортоқ туманининг муқаддас зиёратгоҳлари, сиҳатгоҳлари, олим-шоирлари ҳаётини кўрсатувчи ноёб-нодир экспонатлар жой олган [9].

Тарих зарварақларини варақлар эканмиз, Тўрақўрғон ҳудудини «Аллома-юрти» дегимиз келади. Шоирлар султони Асириддин Ахсикатий, З.М.Бобур, Шавқий, Ҳайрат Тўрақўрғоний, маърифатпарвар Ибрат сингари аждодларимизнинг жаҳон илму фанига ва маданияти ривожига қўшган ҳиссалари уларга бўлган меҳримизни орттиради. Қадимги Фарғона пойтахти шаҳрининг Тўрақўрғон ҳудудида Сайхун соҳилида қад ростлагани ҳам ўлка тарихи нақадар узоқ ва бой эканлигидан далолатдир. Бу тарихимизни 1978-йилда ташкил топган «Хотира ва қадрлаш» музейида, «Ибрат уй-музейи» да қўйилган экспонатлар орқали кўриш билан биргаликда аждодлар меросига бўлган ҳис-туйғуларимиз яна ҳам ортади. Ушбу музейда 1500 га яқин нодир-ноёб экспонатлар кўргазмалардан жой олган.

Уйчи тумани тарихи узоқ-узоқларга бориб тақалади. Чунки, туманининг Жийдақапа кишлоғининг шундоққина ёнгинасидан «Буюк Ипак йўли»нинг ўтганлиги қадимда Уйчида хунармандчилик, савдо-тижорат ишларини юксалишига туртки бўлган. Уйчи тумани «Халқ музейи» 1995 йилда ташкил топган. Ушбу музейда 1300 дан ортиқ нодир-ноёб экспонатлар музейнинг хазина-фонд ва кўргазмаларидан жой олган бўлиб, туман ёшларини ватанпарварлик руҳида тарбиялаш борасида манба вазифасини бажариб келмоқда [10].

Янгиқўрғон тумани ўзининг жойлашган географик ўрни билан алоҳида хусусиятга эгадир. Табиати ёқимли, сувлари зилол, одамларининг истараси иссиқ Нанай, Мамай, Заркент, Порамон сингари хушхаво жойларида дам олиш сиҳатгоҳлари, «Наманган олмаси» номи билан машҳур бўлган олма-ю, антик ва ўрта асрларга оид археологик ва меъморий ёдгорликлари билан машҳур.

Ушбу тарихий манбалар билан 1983 йилда ташкил этилган, 1990 йилда «Халқ музейи» мақоми олга 1840 дондан ортиқ экспонатга эга бўлган музей кўргазма залларида танишиб туман тарихини ўтмишини узоқ ва ранг-баранг эканлигини кўриш мумкин.

Вилоятнинг энг кекса туманларидан Мингбулоқ (собиқ Задарё) тумани 1952 -йилда ташкил этилган. У Марказий Фарғонанинг асосан қуруқ ва бўз ерларида жойлашган. Туман табиий географик ўрни алоҳидалиги билан ажралиб туради. Ҳудудида Сирдарёдан ташқари Қўқонкўл, Қолгандарё, Тўнғизкўл, Тегирмонкўл каби кўллар мавжуд. Бир сўз билан айтганда Мингбулоқ қадимий Фарғонанинг пойтахти Ахсикент археологик ёдгорлигининг ёнгинасидан жойлашганлиги, туман маркази Жомашўй шаҳарчасининг тарихини ҳам узоқ-узоқларга боришини кўрсатади. Туман тарихини, табиатини, аҳолисини турмуш даражасини ва уларни машғулотиини ўрганишда 2004 йил ташкил этилган «Халқ» музейининг илмий-маърифий ишлари катта аҳамият кўрсатмоқда. Музейда 1200 дан ортиқ экспонатлар мавжуд бўлиб, улар нодир-ноёб ашёлар туркумига мансуб.

Тарихда «Буюк Ипак йўли» деб номланган қитъалараро савдо йўли кунчиқар мамлакатларни кунботар мамлакатлари билан боғлаган. Поп туманининг Мунчоқтапа ва Баландтепадаги илмий қазув ишлари Попнинг бу савдо йўлида муҳим роль ўйнаганлигини кўрсатмоқда. Кўплаб, ипак матолар, Хитойнинг У-Шу, Кай Юайнь каби танга чақалари шундан далолат беради. Яна Шомозор яқинидан ўтган «Улуғ йўл» айнан Баланд-тепа яқинидан ўтган. Шундан бўлса керакки, 1989-йилда Мунчоқтапада олиб борилган қазув ишлари натижасида Ўрта Осиёда ягона бўлган нодир-ноёб ашёлар Мунчоқтапа харобасидан топилиши, 1993-йилда Попда водийда ягона, Республикада иккинчи археология музейи ташкил этилишига сабаб бўлди [11]. Ҳозир Поп археология музейидаги экспонатлар VII-VIII асрга оид бўлиб, бу ашёлар тарихий қиммати юқорилиги билан алоҳида хусусиятга эгадир.

Бундан ташқари Чуст шаҳрида Мавлоно Лутфиллоҳ истроҳат боғининг ичида Чуст ўлкашунослик музейи, Ҳаққулбод шаҳрида янги ташкил этилган ўлкашунослик музейи, Наманган туманидаги Тўхтаон Раҳимованинг уй музейи, Наманган шаҳридаги Машраб истроҳат боғида жойлашган «Машраб уй музейи» вилоят мактабларидаги «Мактаб музейлари» ҳуллас жамоатчилик асосида 100 га яқин «Хотира ва қадрлаш» музейлари шу кунларда фаолият олиб бормоқдалар. Вилоят ўлкани ўрганиш музейи хазинасида 64455 дан ортиқ экспонатлар мавжуд. Шулардан 3 мингга яқини ноёб ашёлардир. Жумладан, Қорахонийлар, Сомонийлар, Амир Темур ва Қўқон хонлиги даврига оид бўлган тангаларнинг бу ўринда алоҳида тилга олиш жоиз.

Хулоса қилиб айтганда, Наманган вилоятида бугунги кунга қадар ташкил этилган барча музейлар вилоят аҳолисининг маънавий оламини бойитиш билан бир қаторда ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда асосий вазифасини ўтамоқда.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А., Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 19 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи // Ўзбекистон овози. 2010 йил 11-сентябр.
2. Курязова Д., Ўзбекистонда музей иши тарихи. –Т.: Санъат, 2010. –Б. 9.
3. Мирзалиев Э., Наманган вилоят ўлкани ўрганиш музейи: кеча ва бугун. –Фарғона. 2010. –Б. 11-12.
4. Наманган вилоят ўлкани ўрганиш музейининг 2006– йил йиллик ҳисоботидан. - Namangan, 2006, -Б.12.
5. НВДА,796-фонд. 1-рўйхат, 45-иш, 9-варақ.
6. Мирзалиев Э., Наманган вилоят ўлкани ўрганиш музейи: кеча ва бугун. –Фарғона. 2010. –Б.15-16.
7. Асқаров А., Анорбоев А., Матбобоев Б., Қадимги Фарғона сирлари.// Фан ва турмуш, 1989. №1. -Б.10.
8. Наманган вилояти ҳокимли Маданият ва спорт ишлари бошқармасининг 1991-2007 йиллар учун маълумотлар тўпламидан. –Б. 1-2.
9. Хомидий Х, Аширов А., Умаралиев М. Косонсой тарихи. –Т.: EXTREMUM PRESS, 2010. -Б.131.
10. Муаллифлар жамоаси. Чортоқ. –Т.: Университет, 1995. –Б. 180.
11. Мирзалиев Э., Наманган вилоят ўлкани ўрганиш музейи: кеча ва бугун. –Фарғона. 2010. –Б.81.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ЎЗБЕКЛАРИНИНГ “ДАҲА” МАРОСИМИ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Тарихга ҳурмат туйғуси, ўтмишни ўрганиш халқнинг ўзлигини англашдаги муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши туфайли унинг маънавий ҳаётида янги давр – руҳий покланиш ва уйғониш босқичи бошланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов тўғри таъкидлаганидек, “Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлларимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналаримизни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак” [1, б. 176].

Халқнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавий манбаи бўлиб хизмат қилган. Узоқ вақт давом этган қаттиқ мафкуравий тазйиққа қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан-авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди.

Фарғона водийси аҳолиси анъанавий турмуш тарзида ҳам қадимдан турли диний эътиқод ва культлар мавжуд бўлиб, водийга ислом дини кириб келганидан сўнг мазкур диний эътиқодлар билан боғлиқ маросим ва урф-одатлар исломлашган кўринишда давом этган. Шу боис ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзидаги турли хил урф-одат ва маросимлар ва унинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Маълумки, ҳар бир халқнинг ўзига хос анъаналари, урф-одат ва маросимлари мавжуд. Кўп асрлик тарихга эга бўлган ўзбек халқининг диний эътиқодлари билан боғлиқ маросимлари авлоддан-авлодга маданий мерос сифатида ўтиб келмоқда.

Диний маросимларидан бири бўлган мотам билан боғлиқ урф-одатлар қадимдан халқнинг ўтмиши ҳамда дунёқарашини ўзида акс эттирган ҳолда, турли хил кўринишда бизгача етиб келган. Ўз ўрнида шуни эътироф этиш лозимки, мотам маросимлари инсоният пайдо бўлганидан буён географик муҳит, ижтимоий ҳаёт ва кишиларнинг имкониятлари, табиий-илмий тасаввурларига ва дунёқарашларига боғлиқ ҳолда ўзгариб борганлигини кузатиш мумкин. Мотам маросимлари ҳамма халқларда ўзига хос расм-русумларга ва қоидаларга эга бўлиб, умумий ҳаммага хос маросимлар жумласига киради.

Элшунос олим А. Ашировнинг таъкидлашича, мотам маросимлари таркибига нафақат марҳумни дафн этиш билан боғлиқ, балки мотам ва у дунё билан боғлиқ тасаввур ва магик урф-одатлар, турли туман табулар, эҳсон ва қурбонликлар, маросимий йиғилар, қабр тошлар, аза маросимлари ва либослари ҳам киради [2, б. 105]. Мазкур маросимлар нафақат тавсифий жиҳатдан, балки тарихий-назарий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Шу боис тадқиқотнинг ушбу қисмида ўзбек халқи мотам маросимларида бажариб келинаётган турли исломгача ва исломий урф-одат, расм-русумларнинг синкретлашувиغا эътибор қаратиш ва батафсил таҳлил қилишни жоиздир.

Шундай маросимлар жумласига “Даҳа”ни ҳам киритиш мумкин [3, б. 35–36]. “Даҳа” атамаси форс-тожик тилидан олинган бўлиб, “ўн кунлик” деган маънони билдиради. Бошқа бир маълумотга қўра, ўзбекларда рамазон ва ийди қурбон ҳайити байрами арафасида ўтказиладиган ўн кунлик ибодат ва у билан боғлиқ маросимлар йиғиндиси тушунилади [4, б. 216]. Бу маросимнинг яна бир муҳим хусусияти шуки, у Ўзбекистоннинг ҳамма жойида ҳам ўтказилмаслиғидир. Биз дала тадқиқотларини олиб борган Фарғона вилояти Қўқон олди ҳудудлари ҳисобланмиш Данғара, Бувайда ва Учкўприк туманларида ушбу маросимнинг ҳозирги кунгача ўтказилишига гувоҳ бўлдим. Бу маросимнинг ассосий мақсади, ўтганларни хотирлаш ва уларнинг руҳига ҳурмат бажо келтиришдан иборатдир. Одатда, маросим қуйидагича бошланади: Марҳум чиққан уйнинг эгаси ҳайитга 11 кун қолганда эртага даҳа кириши тўғрисида барча ўз яқин қариндошларини огоҳлантириб, эрталаб катта ҳовлига йиғилишини эслатиб қўяди. Шундан сўнг ўлик чиққан хонадон маросим бошлангунга қадар тозаланиб, шай ҳолатига келтирилади. Даҳанинг биринчи куни эрталаб бомдод намозидан кейин то қуёш чиққунга қадар хонадонга тўпланганлар овоз чиқариб йиғлаб, марҳумни эсга оладилар. Нима учун айнан бомдод намози билан қуёш чиққунгача бўлган оралик вақтда йиғланишини ахборотчилардан сўралганида, улар худди шу вақт оралигида марҳумлар озодликда бўлиши, шунинг учун уларни эслаб йиғланганида уларнинг руҳи шод бўлиши мумкинлиги ҳақида маълумот бердилар [5, б. 21]. Бу маросимнинг яна бир қизиқ томони шундаки, даҳа бошланганидан кейин кинначи [6, б. 368] лар ўз фаолиятларини вақтинча тўхтатадилар. Бунинг сабаби улардан сўралганида, даҳа кирганидан сўнг кинчанинг таъсири беморга ўтиши қийинлашар экан. Шунинг учун водийдаги кўпгина кинначилар даҳа кирганидан кейин беморларни қабул қилмайдилар [7, б. 14].

Ўз навбатида шуни қайд этиш лозимки, “Даҳа” фақатгина диний маросим бўлибгина қолмай, у халқнинг кундалик машғулотида ҳам ўз аксини топган. Масалан, элшунос А. Саримсоқовнинг қайд этишича, тақвимий маросимларни ўрганиш жараёнида халқ ҳўжалигининг муҳим тармоқларидан бўлган пиллачилик билан боғлиқ маросимларга ҳам эътибор қаратмоқ жоиздир. Мавсумий машғулот тури ҳисобланган пиллачилик, яъни ипак қуртини боқиш билан Ўзбекистонда, жумладан, Фарғона водийсида баҳорнинг охири – ёзнинг бошларида шўғулланиб келинган. Ипак қурти пиллага айлангунга қадар бўлган вақт турли даврларга бўлинган. “Даҳа” деб юритилувчи мазкур даврлар “кичик” ва “катта” даҳаларга бўлинган. “Кичик даҳа” ипак қуртининг 1-, 2-, 3- уйқуси бўлса, “катта даҳа” 4- ва 5- уйқуси ҳисобланади. Ипак қуртлари кўмилгач, “ёмон кўз”лардан асраш мақсадида унга бегона кишилар яқинлаштирилмайди [8, б. 3].

Пилла ҳашар усулида, ёши улуғ онахонлар бошчилигидаги териб олинган. Ҳозирги кунга қадар бундай ҳашарларда асосан мошхўрда, ширгуруч таомларининг пиширилиши серҳосиллик рамзи билан боғлиқ бўлса керак. Мошли таомлар фақат “иссиқ” маъракаларда тайёрланиши ва ҳосилдорлик билан боғлиқ эканлиги А. Аширов тадқиқотларида ҳам қайд этилган [2, б. 211]. Н. П. Лобачеванинг таъкидлашича, пилладан маҳаллий усулда – қўл меҳнати асосида ипак олинган даврларда пиллачилар ўз ҳомийлари бўлмиш Биби Фотимадан ёрдам сўраганлар.

Хулоса қилиб эътироф этганда, асрлар ўтиши билан анъана ва урф-одатларнинг баъзилари йўқолиб, бошқалари ўзгариб, янгиланиб бораверади. Халқ ҳаётига, руҳига сингиб кетган удумлар авлоддан-авлодга ўтиб бугунги кунларимизгача етиб келганлиги айни ҳақиқатдир. “Даҳа” маросими билан боғлиқ урф-одатлар ҳам ана шу узвийликнинг бир кўринишидир. Бу одатнинг халқимиз турмуш тарзида сақланиб қолишига сабаб, ота-боблар удумлари ва маросимларига қаттиқ амал қилиш анъанасининг жуда ҳам мустаҳкамлиги билан изоҳланади.

Адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Тошкент: Ўзбекистон, 1995.
2. Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.
3. Султонмурод Олим. Байрамларимиз. – Тошкент: Маънавият, 2008.

4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Рус тили нашриёти, 1981. – Т. 1.
5. Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Данғара тумани Тумор қишлоғи. 2013.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.2. –Тошкент: ЎЗМЭ, 2006.
7. Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Данғара тумани Урганжи қишлоғи. 2013.
8. Дала ёзувлари. Наманган вилояти Чуст тумани Какликқўрғон қишлоғи. 2010.

Болат Шыныбеков
(Астана, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазақстан аумағында мемлекеттің пайда болуы және даму үрдісі өте ұзақ тарих. Оны түсіну ең алдымен көшпелілікті әлемдік өркениеттің құрамдас бөлігі деп танудан басталады, себебі дала өркениеті адамзат дамуының айрықша бағыты және жарқын нәтижесі. Қазақ тарихын еуразиялық көшпелілікпен байланыстыра отырып, этностың тарихи бастаулары өте көне замандарда екенін ұмытпаған жөн. Көшпеліліктің тарихқа қатынасы тек соңғы жүз жылдықтардан гөрі, одан әрі мыңжылдықтарда көбірек болған. Жаратылыс әлемінен оқшау шыққан адам баласы үшін кәсіптің ең табысты деңгейі көшпелі мал шаруашылығымен тығыз байланысты болғаны белгілі. Олардың әлеуметтік құрылымының, рухани тұлғасының, саяси табыстарының бәрі еленіп өз заманында өзге қоғамдарға тигізген ықпалы әлі де зерттеуді қажет етеді. Осыған байланысты «Орталық Азияның көшпелі халықтарының Қытай, Үндістан және Батыс елдеріне жетуі (олардан ежелгі дүниенің мәдениеттері жылқыны пайдалануды үйренді) үш облысқа да бірдей әсер етті: жылқыны иеленген бұл көшпелі халықтар әлем кеңістігін таныды. Олар ежелгі дүниенің ұлы мәдениеттерін жаулап алды. Қиын – қыстау тіршілік, қатерлі жорықтар дүниенің жалғандығын түсінуге көмектесті, ал үстем нәсіл есебінде олар бұл әлемге ерлік және трагикалық сананы енгізіп, оны эпос түрінде білдірді», - деген А. Вебер пікірі аса құнды.

А.Вебер «тарихтағы бұл төңкерісті үндіеуропалық жаулап алушы халықтар жасады. II мыңжылдықтың соңында көшпелі халықтар Қытайға еңсе, одан кейін олар Иран мен Үндістанға да жетті.

Осыған дейін Қытай дан бастап Еуропаға дейінгі аумақта тарихтың терең қойнауына кететін көне мәдениеттер өмір сүрген, оларды жартылай матриархалды деп сипаттауға болады, бұлар не отырықшы малшылар, не құнарлы жерлерде өзгелерден оқшау отырған халықтар. Тарих сонымен осы екі күштің арасындағы тай талас күреске айнала бастады, оның біржағы-тұрақты, ұйқылы ояу, көне, жалғастығы көп матриархалды мәдениет және екінші жағы-жаңа, қозғалысқа бейім, еркіндікке ұмтылған, өзінің даму бағытын санамен білетін көшпелі халықтардың мәдениеті» деп Еуразия көшпелілерінің мемлекеттік тарихтың бастауларында екенін жазады [1,89 б.].

Сөз жоқ, оқырман біздің мемлекеттік тарихымызды көне замандармен байланыстырып отырғанымызға күрделі де, қиын да көндігі мүмкін. Шығыстың ұлы тарихшысы Рашид-ад-дин өзінің «Жәми ат-тауарих» кітабында түрік және моңғол халықтарының өзінің арғы бабасы және алғашқы билеушісі деп Алаша ханды (Абулджа хан) дәріптейтінін бірнеше жерде атап өтеді. Оған дерек берген шежірешілердің мәліметтеріне қарағанда Алаша хан «Библияда» айтылатын қаһармандардың құрдасы:

«Нұқ пайғамбар, оған мәңгі бейбіт тірлік берсін ! – жерді солтүстіктен оңтүстікке қарай үшке бөлді. Бірінші бөлігін ол өзінің бір баласы Хамға берді, ол қара түсті адамдардың түп атасы; екіншісін, Самға, араб және парсы халықтарының түп атасына берді; үшінші ұлы Яфеске, түрік халықтарының арғы бабасына, үшінші бөлікті беріп оны Шығысқа жұмсады. Моңғол мен түріктер бірдей осы әңгімені айтады, бірақ түріктер Яфетті Алаша хан (Абулджа хан) деп атағанын қоймайды. Осы Алаша ханның Нұқ пайғамбардың ұлы не немересі екенін де нақыи білмейді, дегенмен оның заманы соларға жақын екенін бәрі айтады. Бүкіл моңғолдар, түрік тайпалары және бүкіл көшпелі (дала тұрғындары) осының нәсілінен тарайды» [1, 89 б.].

Осы түсінікке байланысты өзінің Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының тарихына арналған керемет кітабын Рашид-ад-дин Алаша хан туралы аңыздан бастайды. Оған әсіресе Қазан ханның ордасында ақылшы қызметін атқарған абыройлы Болат-чинсан дала халықтарының тарихын барынша әдемі баяндады. Соның кеңесімен Ұлы даладан бірнеше шежіреші қариялар Хулагу сарайына арнайы қонақ болып келді. Рашид-ад-дин Болат-чинсан мен қарияларды тарихи аңыздардың білгірі еді дейді: «(Болат чинсан) түрік тайпаларының шыққан тегін және олардың тарихын таратқанда, әсіресе моңғолдарға келгенде, әр түрлі өнер түрлері туралы әңгіме айтқанда, оған жер бетіндегі адамзат баласынан тең келетін ешкім де жоқ» [2,67 б.]. Осы қариялардың арқасында далалықтардың көне тарихқа қатысты қадірлі аңыздары жазба тарихтың ұлы туындысына енді. Рашид-ад-дин «түріктің және моңғолдың барлық тайпалары мен оның бұтақтары бір-біріне жақын және барлығы да бұрын бір атаумен аталған; бірақ моңғолдар түріктердің (ерте ажыраған) бір тармағы еді, сол себепті олардың арасында әжептеуір үлкен айырмашылық бар» [2,66 б.].

Осы аңызды қазақтың қариялары әлі күнге дейін майын тамызып тұрып айтады: «Бұл Алаша ханнан бұрын қазақ ел болып, жұрт болып, көзге көрініп, ауызға ілінген емес. Өз алдына отау тіккен емес. Әр жұртқа қоңсы болып жүрген...Қазақтың емін-еркін өз тізгіні өзіне тиіп тұрған күнінде қатын керек болса, ноғайлардың қызын еріксіз, сұраусыз алып кете берген.... Қалмақ ежелден атасының асындай болған...» [3,8 т,130 б.].

Жоғарыдағы қазақ аңызының мәні «ел болу, жұрт болу», яғни өз алдына ұлт құру, «өз алдына отау тігу», яғни өз бетімен мемлекет көтеру. Осы шаруалардың бәрі Алаша хан заманында жасалды дейді тарихи аңыз. Бұл өте көне заман, ол кезеңде әлемнің әр қилы түкпірінде адамзат баласы маймыл-атадан тым алшақтап кете қоймаған, ормандар мен шөл далаларда әр түрлі жәндіктерді, шөптің тамырын жинап, аң атып, балық аулап жүрген, әлі де өндіруші шаруашылықтың не екенін белмейтін кезең. Алаша хан, сөз жоқ, жылқыны жаңа ғана қолға үйреткен алғашқы бақташылар әлемінің жинақталған және жалпыланған бейнесі. Осы жалқышы тайпалар өзінің өнімділігі, адамның табиғи ортасынан алатын пайдасы, табиғат пен адам арасындағы үндестік тұрғысынан өзгелерді көш артқа тастаған әлемдегі бірінші көшпелі өркениетті құрды. Дәл осы алға өзгеден жылдамырақ ұмтылған ортада мемлекет идеясы пайда болды және олардың мемлекетқұру қуаты кейін келе алыс және жақын көршілерін шарпыды.

Орхон-Енесей түріктерінің сына жазуларында айтылғандай «ел болу, жұрт болу» біздің тарихымыздың көне түріктік кезеңінде негізгі идеяға айналды. Түріктер туралы кейбір деректер бұл қауымның тарихы ертеден ақ өзге лерге белгілі болғанын айқындайды. Түрік тайпасы (турлар) жөніндегі ең көне мәлімет «Авестадан» басталады. Түрік (Тур) аты аңызға айналған Феридун патшаның үш ұлының бірі. Осы патша әлемді үшке бөлгенде үлкен ұлы Сәлімге Ұрымды берген-мыс, Түрікке Тұранды ұлыс қылып берген, ал кіші Эраджға Эраншахрды сыйлапты. Осы аңыз бойынша ағайындылар арасындағы күрес Эрадждың өліміне алып келді, осы себепті солтүстік пен оңтүстік

арасында бітіспес күрес басталды. Бұл біздің пікірімізше бір жүйе, бір координат белдеуі ішіндегі бәсекелестік, күш сынасу (дәстүрлі қастық институты). Әлемнің немесе жеке елдің үш ұлға енші есебінде үшке бөліну тарихы өте көне замандарға бастайды (Алаша хан туралы афсананы, немесе скифтердің Тарғытай мен оның үш ұлы туралы аңыздарын қара). Бұл үштік бөлініс туралы аңыздар Ұлы далада туындады ма, жоқ әлде Орта Азия Аршак әулеті билеген кезеңдегі оңтүстік пен солтүстік және Орта Азия мен Ұрым арасындағы бітіспес жаугершіліктің әсері болды ма, әлі белгісіз.

Шығыс деректерінде, әсіресе Рашид-ад-дин мен Әбілғазыда, Түрікке генеалогиялық тарихтарында ерекше көңіл бөлінеді. Рашид ад дин «моңғолдар түрік халықтарының бірі еді», «соңғы төрт жүз жылда олардан толып жатқан ұрпақ тарады...олардың соңғы кезде күшеюіне байланысты бұл аумақтардағы ел де солардың атымен таныла бастады, сол себепті түріктердің үлкен бөлігі қазір моңғол атанады» [2,77 б.]. Ал Әбілғазы болса: « Яфеттің, Нұх пайғамбардың кіші ұлы, сегіз ұлы бар еді –Түрік, Хазар, Сақлаб, Рус, Минг, Чин, Кеймари, Тарих. Осы балаларының ішінен өзінің орнына тақ иесі қылып үлкен ұлы Түрікті тағайындап, өзгелеріне: «Түрікті патша деп таныңдар және оған бағыныңдар» деген өсиет қалдырды. «Ол өте білімді және ақылды адам болды,-дейді Әбілғазы,-әкесі қайтыс болған соң, жер аралап жүріп, бір жерді өе ұнатты, сол жерге қоныстанды, осы жерді Ыстық көл деп атайды» [4,16 б.].

Мемлекет тарихын зерттеу оның билеушілерінің өмірі мен қызметінің қыр-сырын анықтамай мүмкін емес. Бұл әсересе біздің тарихымызға қатысты. Қазақ шежіресінде жігерлі тұлғаларға ең басты назар аударылады, осы әдіс арқылы біздің өткен тарихымыз жаңғыртылады. Біздің ұлттық дерек көздеріндегі тарих –бұл хронологиялық тізбеде әр түрлі фактілер мен оқиғаларды сипаттай беру емес, керісінше өткен заманды ұлы тұлғалар арқылы баяндау. Тарихты ұлы тұлғалар жасайды. Бұл деңгейге жататын ел басшылары: Алаша хан, Уыз хан, Жошы хан, Асан қайғы, Өз Тәуке хан, Абылай хан, Қаз дауысты Қазыбек би т.б. Тарихты баяндаудың қағидаларының бастыларының бірі –циклдарға топтау, көрнекті билеушілердің кейбір қасиеттері, маңызды фактілер кейде қайталанып отырады.

Біздің ұлттық тарихымыздың өзегін құраған тарихи тұлғалар қасиетті, яғни сакральді. Олардың өмір баяндары мен генеалогиялары ғажайып оқиғаларға, таңғажайып қимылдарға, құбылыстарға, қабілеттерге толы. Болашақ ел билеушелері алақанына қан уыстап туады, олар өз аттарын өздері қояды, көбінесе оларды орталары қабылдамай, қуғынға ұшырайды, өмір мен өлім арасынан өтеді, бірақ ғайыптан оларға күш бітеді, тіршілік үшін күресте жеңіп шығады және ұлы хан болады.

Бүгінгі күні Қазақстан өзінің егемендігін орнықтырып жатқанда қазақтың билеуші әулеттерінің тарихы мен генеалогиясына қадағалай үңілу, олардың ел мен мемлекеттің тағдыры туралы қабырғасы қайысқанын сезу, ел басшыларының жауапты шешімдерге бару үшін жасаған құрбандықтарын білу аса маңызды. Бізге ру-тайпалық (потестарлы) және саяси биліктің дәстүрлерін ой талқысына салу өте өзекті. Ұлттық элита елді басқаруды, көршілермен ара қатынас жасауды өзіміздің тәжірибемізден үйренуі керек. Тарих тек дәуірлер мен формациялардың бір бірін ауыстыру заңдылықтарын ғана қадағаламай, оның ішінен тұлғаны көріп, бағлауды үйренуі керек. Бұл ұлттың рухани саулығын қалыптастыру үшін қажет.

Әдебиеттер:

1. Вебер А. Избранное. Кризис европейской культуры. СПб.,1998.
2. Рашид ад – дин. Джами ат-таварих: Сборник летописей. Т.1. кн. 1.М.,1952
3. Көпейұлы М.-Ж. Шығармалары. 13 томдық. Павлодар, 2002-2009
4. Абуль-Гази. Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, хивинского хана (Пер. и предисловие Г.С.Саблукова, с послесл. и прим. Н.Ф.Катанова). Казань,1906.

Ғылыми жетекші:

PhD, Курманов Нурлан Адильханович

Анвар Эрқұзиев
(Наманган, Ўзбекистон)

ЎРТА ОСИЁ ВА ЕВРОПА ЎРТАСИДАГИ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРИДА МОСКВА ДАВЛАТИНИНГ ТУТҚАН ЎРНИ ХУСУСИДА (XVI-XVII асрлар)

Москва давлати ҳудуди жаҳон савдосининг ғарб-шарқ йўналишидан шимол-жануб йўналишига ўзгариши оқибатида куруқликдаги жаҳон савдосининг марказларидан бирига айланган. Бу эса Ўрта Осиё давлатлари ва Россия ўртасидаги дипломатик муносабатларнинг йўлга қўйилишига хизмат қилган.

XVI асрга келиб, марказлашган Россия давлатининг ташкил топиши билан унинг ҳудудий-географик имкониятлари кенгайган. Шу сабабдан, жанубий ўлкаларга олиб борадиган савдо йўлларида ўзгаришлар юз бериб, улар фаолияти такомиллашган. Савдо йўллари орқали туташадиган чегара ва йирик савдо шаҳарларида божхоналар фаолият юритган. Россия ҳудудида рус ҳукумати фармони билан ташкил этилган божхоналар карвон йўллари бўйлаб жойлашган бўлиб, улар Астрахань, Оренбург, Орск, Троицк, Семипалатинск, Петропавловск, шунингдек, Россиянинг деярли барча шаҳарларида мавжуд эди.

Ўрта Осиё савдогарларининг Астрахандан ташқари Москва давлати ҳудудларидаги савдо фаолиятлари ҳам Ўрта Осиё ҳақида европаликлар томонидан маълумотлар тўпланишида муҳим роль ўйнаган. Европалик савдогарлар билан бевосита савдо олиб борилиши ва уларга таклиф этилган Ўрта Осиё савдо моллари уларнинг Ўрта Осиё ҳақидаги дунёқарашларини бойитган. Шу сабабдан Ўрта Осиёдан олиб келинадиган савдо молларига алоҳида эътибор билан қараганлар.

“Татариядан (Уралдан шарқдаги ҳудудлар – А.Э) Москвага кўпгина отлар ва кигиз олиб келадилар. Татар халқлариға мансуб қалмиқ ва чиғатой татарлари, шунингдек, нўғай татарларидан шарқда, Каспий денгизи ортида яшовчи “яшил қалпоқли” татарлар кўп миқдорда фақат ипак матолар олиб келадилар. Бу халқлар эса бу ердан туз, отнинг қайиш югани, тери ва кийимлар сотиб оладилар” [1, с. 61].

XVI асрда А. Женкинсон ва Р. Жонсонлар томонидан Анлияга етказилган маълумотга кўра, Астрахан ва Москвага Бухородан мушк, ровоч, кулранг анбар, пахта матоси, ипак, бўёқлар олиб келинган. XVII асрда эса ипак, пахта матолари, гиламлар, кимхоб, турли рангдаги ипак маҳсулотларидан ташқари Бақтриянинг қимматбаҳо тошлари ва машхур қиличлари олиб келинган. Европада Ўрта Осиёнинг иқтисодий имкониятлари ҳақидаги маълумотлар

мотлар кўпайиб борган сари, Ўрта Осиёлик савдогарлар томонидан Россия орқали Европа мамлакатларига чиқарадиган маҳсулотларининг турлари кўпайиб борган.

1593 йилнинг июнь-декабрь ойларида Москвада бўлган Австрия императори Рудольф II нинг элчиси Стефан Гейснинг сўзларига қараганда, “Бу улғувор шахарга (Москва-А.Э.) кўп сонли маҳаллий ва чет эллик савдогарлар келиб кетадилар. Улар узоқ Туркия, Татария, Эрон, Туркман ва Қабардин ўлкаларидан турли савдо молларини олиб келадилар” [1, с. 136].

Бухоролик савдогарларнинг Россиянинг турли шаҳарларидаги савдо-сотиқ ишларидаги моҳирликларини бу шахарга ташриф буюрган европалик сайёҳлар ўз кундаликларида уларни эслаб ўтадилар. 1526 йилда Москвада бўлган герман императорининг элчиси, “Москва ишлари ҳақида ахборот” асарининг муаллифи Сигизмунд Герберштейн Татариядан Москвага эгар-жабдуқ, кийим-кечак, тери, яширинча тарзда курул-аслаҳа ва темир олиб келиниши ҳақида маълумот берган [2, с. 25]. Немис сайёҳатчиси Лерберг XVII асрда бухороликларнинг Тара, Томск ва Тобльскдаги савдо фаолиятлари ва улар келтирган моллар ҳақида эслаб ўтса, Сигизмунд Герберштейн бухоролик савдогарларни Москвада кўрганлиги қайд этган [3, с. 9].

XVIII асрда Россияда фаолият олиб борган немис савдогари Иоан фон Шведеннинг маълумотларига кўра, Каспий денгизининг нариги томонида жойлашган Татарияда Эрон юнгига ўхшаган юқори сифатли юнг тайёрлайдиган мамлакат жойлашган [4, с. 171]. Ўрта Осиё ипагининг Россия бозорларидаги шухрати туфайли унга Европа бозорларида ҳам талаб юқори бўлган. Ўрта Осиё ипаги асосан Кавказорти транзит савдо йўли орқали Европага чиқарилган. Шунингдек, Нуғайлар ортида Каспий денгизи бўйларида яшовчи қалмиқ ва чигатой татарларидан, шунингдек, яшил қалпоқлилардан, ипак матолар, юпка газламалар Россия орқали Германия бозорларига олиб келинган [5, с. 22].

XVII аср ўрталарида Сибирда бўлган хорват сайёҳи Крижанич, Ямишев кўли ярмаркасининг аҳамиятини Россия учун бениҳоя юсаклигини аниқлаб, Жунгория ва Бухоро билан савдони ривожлантириш ва Ҳиндистонга Бухоро орқали савдо йўлини очиш режасини ўртага ташлаган [6, с. 43]. Бу режа асосида шимоли-шарқий йўлда ҳам денгиз савдосига алоҳида эътибор берилган эди. Аммо, режа Волга-Каспий сув йўли фаолиятига салбий таъсир этиши мумкин эди.

Шунингдек, Румин сайёҳи Никола Спафарийнинг маълумотида кўра, Иртиш даёсидан 5 вёрст масофада жойлашган Ямишев ярмаркасида қалмиқлар, бухороликлар ва татарлар рус савдогарлари билан отлар, кўп миқдорда хитой моллари билан савдо-сотиқ олиб борганлар.

Россия давлати ўзининг иқтисодий манфаатларини Ўрта Осиёнинг бой иқтисодий имкониятлари ҳисобига кенгайтириш ниятида ўлкага кўплаб савдогарлар ва сайёҳларни жўнатиб турган. Бундай вакилларга биринчи навбатда, Ўрта Осиёдаги сиёсий ва иқтисодий ҳолатни ўрганиш муҳим вазифа сифатида белгиланган.

1750 йилда Оренбургдан Бухоро ва Хивага савдо иши билан келган Шариб Бекментьев хонликларда савдо муносабатларини аҳоли ҳақида маълумот берган. Ш. Бекментьев Бухоро ва Хивага келган даврда ҳар икки мамлакат эндигина Нодиршоҳ зулмидан озод бўлган давр бўлиб, Мовароуннаҳр Эронга қарам бўлган даврда Нодиршоҳ томонидан кўп йиллик солиқларни юки аҳоли ҳаётини қийинлаштириб қўйган эди. Шу сабабдан мамлакатларнинг савдо ва ҳунармандчилик ишлаб чиқариш муносабатлари таназзулга юз тутган эди. Савдогар Ш. Бекментьев Хивада фақат жума куни бозор бўлганлиги ва аҳолининг савдо молларига эҳтиёжи бўлмаганлиги сабабли Хивада ҳеч нарса сота олмаганлигини ёзиб қолдирган.

Бухорода эса, ўзаро тахт учун курашлар туфайли мамлакат иқтисодиётига бу даврда ҳукумат томонидан безътиборсизлик мавжуд эди. Аммо, Ш. Бекментьев Бухорода бозор кунларининг кўплиги ва бозорларнинг хари-дорлар билан гавжумлиги сабабли савдо молларини қарзга ва зиёнига бўлсада, сота олган [2, с. 45].

Россия давлати саноатининг юксалиши натижасида ишлаб чиқарилган молларни сотиш учун бозорлар талаб қилган. Европа бозорларида сифат жиҳатидан Европа савдо маҳсулотлари билан рақобатлаша олмайдиган рус маҳсулотларини сотиш учун энг қулай бозорлар Ўрта Осиё бозорлари эди. Шу сабабдан рус ҳукумати Ўрта Осиёни ўрганиш ишларига жидий эътибор бера бошлаган.

Ф. Негри миссиясига (1820–1822) инструкция бўйича Ўрта Осиёнинг табиий ресурслари, уларни бошқараётган хонлари, уларнинг ўзаро муносабатлари, шунингдек, Афғонистон, Эрон, Усмонийлар империяси билан муносабатлари, бу ўлкалар ва шимолий Ҳиндистондаги сиёсий ҳолат, Сирдарё ва Амударёда савдо кемаларини сузиш имкониятларини ўрганиш, энг асосийси, бу ўлкаларда Европанинг қандай савдо маҳсулотлари бор ва улар қайси йўл билан бу ерда олиб келинишини аниқлаш юклатилган эди [7, с. 67]. Миссия ўз ишини яхши уддалаб, Ўрта Осиё ҳақидаги мукамал маълумотлар тўплаб олган. Миссия таркибида бўлган француз олими Е. К. Мейендорф Бухоро мамлакатининг аҳолиси, машғулот, ташқи ва ички савдоси ҳақида маълумотлар тўплаб, мукамал ва қимматли асар ёзган.

Россиянинг Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдода воситачилик ролининг ортишида мамлакат ҳудудидаги ярмаркалар муҳим омил сифатида хизмат қилган. Бу ярмаркалар мамлакатнинг турли бурчакларида фаолият юритиб, географик жиҳатдан катта ҳудудни эгаллаган Россия давлатига ҳудудий ишлаб чиқариш сифатларига қараб, Шарқ ва Ғарб савдо маҳсулотлари кириб келишини таъминлаган. Шу сабабдан Россиянинг шарқий минтақаларида жойлашган ярмаркаларда кўпроқ шарқ молларини учратиш мумкин бўлган. Баъзан ғарб моллари савдоси ҳам салмоқли ўрин эгаллаган. XVII асрга келиб, Россия, Бухоро ва Хитой маҳсулотлари олди-сотдиси қилинадиган Ирбит ярмаркасида Европа ва Осиё мамлакатларида қандай савдо маҳсулотлари ишлаб чиқарилган бўлса, уларнинг барчасини топиш мумкин бўлган [8, с. 14].

Шарқ ва Ғарб ўртасидаги даллоллик ва транзит савдодан фойда олган руслар Ғарбий Европага шарқ шойи газламаларини рус газламаси сифатида сотар эдилар [9, б. 28]. Чунки, Европага шарқ халқлари томонидан таклиф этилган моллар фақат руслар воситачилиги орқали уларга етиб борган. Ҳатто, Европага етказилган моллар руслар сотадиган нархдан паст бўлган вазиятда ҳам, европаликлар Россияга келиб шу ерда савдо қилишни афзал кўрганлар.

Ўрта Осиё савдогарларининг Россия орқали европалик савдогарлар билан бевосита ва билвосита савдо алоқалари Россия давлатининг Шарқ ва Ғарбдаги таъсири кучайишига хизмат қилган. Шунингдек, Ўрта Осиёнинг бой иқтисодий имкониятлари Россиянинг кейинги ташқи сиёсати йўналишини белгилаб берган.

Адабиётлар:

1. Иностранцы о древней Москве (Москва XV–XVII веков). – М.: Изд. Столица, 1991.
2. Панков А. В. К истории торговли Средней Азии с Россией. В. В. Бартольд. Туркестанские друзья и ученики и почитатели. – Т., 1927.

3. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: Наука, 1975.
4. Курц Б. Г. Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича. – Киев, 1915.
5. Аннинский С. А. Рассуждение о Московии Ф. Тьеполо / Исторический архив. Т.3. Изд. АН СССР. М–Л. 1940.
6. Путешествия Спафария. Зап РГО по отделу этнография. Т.10. – СПб., 1882–1883.
7. Исмаилова Б. Политическая история Бухарского эмирата при Эмире Хайдаре. Изд. Қонуният. – Душанбе, 1999.
8. Лебедев Д. М. География в России. – М-Л. 1949.
9. Машарипов Қ. Хоразмнинг Ўрта Шарқ ва Европа савдо марказлари билан тарихий алоқалари. (X–XV аср.): Тарих фан. номз. ...дисс. – Урганч. ЎЗР ФА ҚҚ ТАИ, 2004.

Зафар Юсупов, Лутфулло Мамасаидов
(Наманган, Ўзбекистон)

ЎЗБЕКИСТОНЛИК УКРАИНЛАР – БУ БИЗНИНГ УКРАИНЛАР

Кундалик ҳаётда амал қилинадиган анъана, урф-одатлар ҳар бир халқнинг этник хусусиятлари, турмуш тарзи ҳамда табиий шароити билан боғлиқ ҳолда тарихий асосда юзага келади, асрлар давомида сайқалланиб, уларнинг энг яхшилари миллий қадриятга айланиб боради. Ҳар бир миллатнинг турмуш тарзи билан боғлиқ одат ва анъаналари, миллий таомлари, кийим-кечаклари, ҳунармандчилиги, одоб-ахлоқ қоидалари, маросимлари ана шу тарзда шаклланиб келган ва даврлар ўтиши билан турли даражада сақланган.

Демократиянинг вужудга келиши ва қайта қуриш бошланиши собиқ иттифоқ республикаларида миллий маданий марказларнинг очилишига туртки берди. Шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам турли этносларнинг миллий-маданий марказлари очила бошлади. Миллий маданий марказларнинг очилиши, бу миллатларнинг миллий маданий меросини сақлашга келажак авлодга етказишга ёрдам берса, шу билан бирга миллатлараро тотувликни дўстликни вужудга келтиради, натижаси эса ижтимоий барқарорликни таъминлашдан иборат бўлади.

Ўзбекистон дунёдаги кўп миллатли давлатлардан бири. 1989 йилги аҳоли рўйхати бўйича, Ўзбекистонда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари истиқомат қилган. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика департаментининг 2002 йилги маълумотида кўра эса, тожиклар 1202,0 минг, руслар 1133,3 минг, қozoқлар 989,0 минг, қорақалпоқлар 534,8 минг, татарлар 298,2 минг, қирғизлар 221,8 минг, корейслар 172,4 минг, туркманлар 147,0 минг, украинлар 103,5 минг, арманлар 43,6 минг, озарбайжонлар 41,0 минг, белоруслар 23,2 минг, яхудийлар 12,3 минг, немислар 7,5 минг, молдаванлар 5,2 минг, грузинлар 3,9 минг, литвалар 1,3 минг кишини ташкил этган [1, с. 83-84].

Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 8-моддасида “Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқарolari ташкил этади” [2, б. 5], дея белгилаб қўйилган. Бунинг мазмун-моҳияти шундан иборатки, Ўзбекистон фуқарolari, ўзларининг насл-насаби, ирқи, ижтимоий келиб чиқиши ва бошқа ҳолатларидан қатъи назар, Ўзбекистон халқини ташкил этади. Конституцияда Ўзбекистон халқини ташкил этувчи барча миллат ва элатларнинг урф-одатлари ва миллий анъаналарининг ҳурмат қилиниши кафолатланган [3, б. 40].

Бу ҳақида Президент И.А.Каримов: “Адолатли жамиятда яшамоқчи эканмиз, бошқа халқ вакиллариининг манфаатларини ҳам муҳофаза этишимиз, уларга ҳурмат ва эътибор кўрсатишимиз зарур... Шу тупроқда туғилиб, шу юртга меҳнати синган ҳар бир инсон – агар у Ватанимизни худди биз каби муқаддас билса – Ўзбекистон фуқароси деб саналишга лойиқ”, –деган эди [4, б. 16].

Ўзбекистонда бошқа миллатлар билан дўстлик ва ҳамжиҳатликда яшаб келаётган этнослардан бири украинлардир. Украин миллий-маданий маркази 1994 йили Тошкент шаҳрида “Батківщина” номи билан ўз фаолиятини бошлади. Украинлар Ўзбекистоннинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида фаол қатнашиб келмоқдалар. Президент И.А.Каримов Украинадаги расмий сафарларидан бирида: “Ўзбекистон украинлари–бу бизнинг украинларимиз”,– дея бежиз таъкидламаган эди [5, б. 2]. 2002 йил маълумотида кўра, Ўзбекистонда 103,5 минг украинлар (0,4%) истиқомат қилган [6, б. 114].

Ўз навбатида Украина Президенти Л.Д.Кучма Ўзбекистонда расмий ташриф билан бўлганда, 200 дан ортиқ украинлар билан суҳбатлашди. Украинларнинг ҳаёти, турмуш тарзи ҳақида жуда кўп нарсалардан хабардор бўлди. У Ўзбекистонда украинларга ғамхўрлик қилиш ҳавас қилгулик даражада эканлиги, миллий урф-одат, анъана ва байрамларини нишонлай олиш имконияти берилганлиги ҳақида илиқ фикрлар айтиб миннатдорчилик билдирди.

Ўзбекистонга келиб қолган ёш бастакор Б.Гиенко келажакда машҳур санъат арбоби, Тошкент консерваторияси профессорига айланиб украин шоирлари шеърларига мусиқа басталади ва “Украин сюитаси”ни ўзбек халқ чолғу асбобларига мослаган ҳолда яратиб, мусиқа санъатининг бойишига ҳисса қўшди [7, с. 149]. Бу икки халқ ўртасида ўрнатилган ришталарни мустаҳкамлашни, бир-бирларининг миллий урф-одатлари ва анъаналарини нозик қирраларига ҳам тушуниб етганлигидан далолат беради.

Республика Байналмилал маданият маркази ёрдами билан Украин миллий-маданий маркази Тошкентда бир қанча маданий-маърифий тадбирлар ўтказди. Болалар рассомчилиги бўйича “Мен ва менинг кучукчам”, “Менинг азиз шифокорим” мавзусида кўргазма, саккизта миллий-маданий марказлар билан биргаликда “Ягона дўстона оила” ижодий кўргазма фестивалида украин ёшларининг “Баҳорги кўргазма” суратлар намойиши ташкил этилди [8, б. 2].

Украин маданиятини, унинг миллийлик хусусиятларини акс эттиришда оммавий ахборот воситаларида ҳам кенг ўрин берилди. Миллий-маданий марказ томонидан бир йилда икки марта “Батківщина” номли ахборотнома чоп этилади. Ўзбекистон телевидениесида “Меҳмондўст уй” номли кўрсатув ташкил этилган [7, с. 149]. Украин миллий маданият маркази “Батківщина” Республикада амалга оширилаётган барча маданий-маърифий соҳага доир тадбирларда бошқа маданий марказлар билан биргаликда қатнашади. Ўзбекистонда бошқа миллатлар билан бир қаторда украинларга яратилган шароит ҳақида “Батківщина” украин миллий-маданий маркази раиси, “Дўстлик” ордени соҳиби С.Мансуров-Коврегинко “Ўзбекистонлик украинлар ўз урф-одатлари, анъаналари, маданияти ва тилини сақлаб қолиш, ривожлантириш учун зарур шарт-шароитларга эга”– деб таъкидлаган эди [9, б. 114-115].

Миллий-маданий марказлар Ўзбекистоннинг бошқа мамлакатлар билан сиёсий, иқтисодий алоқаларида ҳам актив иштирок этиб келмоқда. Масалан, 1995 йил 21 июлда Республика Байналмилал маданият марказида Украина Республикаси Президенти Л.Д.Кучма билан украинлар жамоасининг аъзолари ўртасида дўстона учрашув [9, б. 50], бўлиб ўтди.

Хулоса қилиб айтганда, Миллий маданий марказлар Ўзбекистонда қуйидаги ҳолатларни юзага келишида муҳим омил вазифасини ўтайди:

- Ўзбекистон Республикасида истиқомат қилаётган кўп миллатли халқлар ўртасидаги байналмилал муносабатларни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- Давлат сиёсатининг устивор йўналишларидан бири бўлган ҳудудимизда истиқомат қилаётган ҳар бир миллат вакилига дини, ирқи, келиб чиқишидан қатъий назар Ўзбекистон фуқароси деб қараш;
- Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир фуқаро онгида ўзининг ва бошқа миллат вакиларининг миллий қадриятларига ҳурмат билан қараш ҳиссини ўйғотиш;
- Республикадаги миллат ва элатларни сонидан қатъий назар ўзаро бирлашишлари учун яратилган имкониятларни юзага чиқариш;
- Ўзбекистонинг бошқа давлатлар билан олиб бораётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳалардаги ҳамкорлигига ижобий таъсир қилиш.

Адабиётлар:

1. Муртазаева Р. Толерантность как интегрирующий фактор в многонациональном Узбекистане – Т.: Узбекистан, 2010.
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2009.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т.: Ўзбекистон, 1996.
5. Мансуров С. Мы чувствуем заботу и поддержку // Единство, 1996. 13 апрел.
6. Муртазаева Р. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. – Т.: Универстет, 2007.
7. Мансуров-Ковригенко С., Ковбас М. Украинско-Узбекские истоки дружбы и согласия // Узбекистан на пути межнационального соглашения. – Т.: Универстет, 1996.
8. [http://www. ut. uz/ rus/ obshstvo/mi_vmeste_edini](http://www.ut.uz/rus/obshstvo/mi_vmeste_edini). Mgr
9. Ўзбекистон – умумий уйимиз/ Тузувчи-муаллиф: М. Нурматова.–Т.:Ўзбекистон, 2001.

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Людмила Десяева, Аліна Алечка
(Пирятин, Україна)

ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНІ МЕТОДИ В КОМПЛЕКСНОМУ АНАЛІЗІ ФІНАНСОВОГО СТАНУ ПІДПРИЄМСТВА

Проблема підвищення рівня фінансового стану підприємства носить у сучасному світі універсальний всеохоплюючий характер. Від того, наскільки успішно вона вирішується, залежать численні аспекти економічного життя країни. Особливу значимість дана проблема набуває в умовах ринкової економіки, коли мінливість і динамічність факторів навколишнього середовища досягають найбільш високого ступеня в порівнянні з періодами стабільного стану економічної системи. Високопрофесійна побудова економіко-математичних моделей фінансового стану підприємства є передумовою прийняття ефективних управлінських рішень та нормального функціонування підприємства. Тому розвиток теорії й практики економіко-математичного моделювання фінансового стану підприємства має в сучасних умовах винятково важливе значення. [2, с.6]

Економіко-математичні моделі фінансового стану підприємства призначені:

- для аналізу тих або інших передумов і положень фінансового стану підприємства;
- для логічного обґрунтування економічних закономірностей, які виявлено при аналізі фінансового стану підприємства і його фінансових результатів;
- отримання якісних висновків відносно підвищення рівня фінансового стану підприємства серед конкурентів.

У практичному плані економіко-математичні моделі фінансового стану підприємства застосовуються як інструмент прогнозування, планування, керування в фінансово-економічній підсистемі підприємства, що суттєво впливає на діяльність всіх його підсистем.

У загальному вигляді економіко-математична модель представляється як система лінійних рівнянь. Проте моделювання фінансового стану підприємства не завжди описується лінійними рівняннями, але будь-яке нелінійне рівняння можливо привести до форми лінійного за допомогою логарифмування.

За способом математичного представлення економіко-математичні моделі умовно поділяються на прості й складні. Прості моделі представлені одним рівнянням, однією залежністю, складні – декількома рівняннями, декількома залежностями. Прості економіко-математичні моделі можна розділити на однофакторні й багатфакторні. У свою чергу, як одно факторні, так і багатфакторні можуть бути представлені лінійними й нелінійними функціями.

Складні економіко-математичні моделі представляються декількома видами систем рівнянь залежно від мети дослідження.

Розглянемо методику побудови економіко-математичної моделі для аналізу та прогнозування прибутку підприємства.

На основі статистичних даних про значення факторного показника x – витрати підприємства на придбання нового устаткування, тис. од., та результативного показника y – прибутку від продажу виготовленої продукції, тис. од.:

- 1) оцінити щільність зв'язку між показниками;
- 2) побудувати лінійну регресійну модель, оцінити всі її параметри;
- 3) перевірити адекватність моделі;
- 4) визначити довірчі інтервали для параметрів з рівнем надійності 0,9;
- 5) перевірити показник y на автокореляцію, оцінити параметри моделі за допомогою методу Ейткена і порівняти результати;

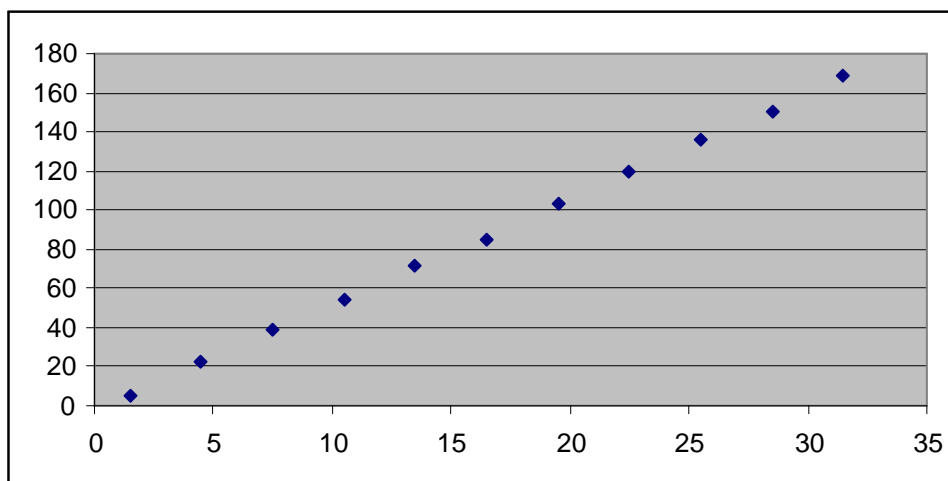
6) оцінити прогноз y_{n+1} для заданого значення x_{n+1} , побудувати довірчий інтервал для прогнозованого значення;

7) проілюструвати залежність між ознаками графічно.

x_i	,5	,5	,5	0,5	3,5	6,5	9,5	2,5	5,5	8,5	1,5
y_i	5	2	9	4	2	5	03	20	36	50	69

$$x_{n+1} = 32.$$

Графік залежності значень y від x .

Форма графіка дозволяє зробити припущення про лінійну форму залежності: $y = b_0 + b_1 x$.

1) Середні значення: $\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n}$; $\bar{y} = \frac{\sum_{i=1}^n y_i}{n}$; $\bar{x} = 16,5$; $\bar{y} = 86, (81)$.

2) Дисперсії: $\sigma_x^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n}$; $\sigma_y^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}{n}$; $\sigma_x^2 = 99$; $\sigma_y^2 = 2900,9$.

3) Середні квадратичні відхилення:

$$\sigma_x = \sqrt{11} = 9,9498; \quad \sigma_y = \sqrt{1718,818} = 53,86.$$

Обчислюємо коефіцієнт кореляції: $r = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n \sigma_x \sigma_y}$; $r = 0,9$.

Оскільки значення коефіцієнта кореляції близькі до 1, то між факторними і результативними показниками існує суттєвий прямий зв'язок.

Зміна факторного показника впливає на $R^2 = 0,9^2 \cdot 100\% = 81\%$ на зміну результативного показника.

Оцінка параметрів b_1 та b_0 лінійного рівняння регресії $y = b_0 + b_1 x$:

$$b_1 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n \sigma_x^2}; \quad b_1 = \frac{5358}{11 \cdot 99} = 4,92.$$

$$b_0 = \bar{y} - b_1 \bar{x} = 86,81 - 4,92 \cdot 16,5 = 5,636364.$$

Рівняння регресії має вид: $\hat{y} = 5,636364 + 4,92011x$.

При збільшенні факторного показника (витрат підприємства на придбання нового устаткування) на 1 (1 тис. гр. од.) результативний показник (прибуток від продажу виготовленої продукції) збільшиться на 4,92011 (4,92011 тис. од.); якщо значення факторного показника будуть дорівнювати 0, то значення результативного дорівнюватимуть 5,636364.

Дисперсія похибки: $\sigma_e^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_i)^2}{n} = \frac{251,145}{11} = 22,83$.

Дисперсія похибки менша від дисперсії σ_y^2 . Це дозволяє висунути гіпотезу про адекватність побудованої моделі.

Застосовуємо критерій Фішера, перевіримо нульову гіпотезу $H_0 : \beta_1 = 0 \left(\hat{y}_i = \bar{y} \right)$, при альтернативній

$H_1 : \beta_1 \neq 0 \left(\hat{y}_i \neq \bar{y} \right)$, β_1 - нахил узагальненої регресійної моделі.

$$F_{\text{ном}} = \frac{(n-2) \sum_{i=1}^n (\hat{y}_i - \bar{y})^2}{\sum (y_i - \hat{y}_i)^2} = \frac{9 \cdot 23965,41}{251,145} = 858,8213.$$

За таблицями F-критерію за рівнем значущості $\alpha = 0,1$ (надійністю 0,9) та числами ступенів свободи 1 і 9 $F_{1,9}(0,1) = 3,36$. Оскільки $F_{\text{ном}} > F_{1,9}(0,1)$, та побудована регресійна модель може вважатися адекватною з ймовірністю 90%.

Середня квадратична похибка:

$$\hat{\sigma}_\varepsilon = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_i)^2}{n-2}} \quad \hat{\sigma}_\varepsilon = 5,282518.$$

Оцінки дисперсії параметрів b_0 і b_1 :

$$\hat{\sigma}_{b_0} = \hat{\sigma}_\varepsilon \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n x_i^2}{n \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}} \quad \hat{\sigma}_{b_0} = 3,195.$$

$$\hat{\sigma}_{b_1} = \frac{\hat{\sigma}_\varepsilon}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}} \quad \hat{\sigma}_{b_1} = 0,167.$$

Спостережувані значення Критерію Стюдента для параметрів регресії:

$$t_{\text{ном}}(b_0) = \frac{|b_0|}{\hat{\sigma}_{b_0}} \quad t_{\text{ном}}(b_0) = 1,76.$$

$$t_{\text{ном}}(b_1) = \frac{|b_1|}{\hat{\sigma}_{b_1}} \quad t_{\text{ном}}(b_1) = 29,3.$$

Критичне значення $t_9(0,1) = 1,833$. Оскільки спостережувані значення більші $t_9(0,1)$, а отже, обчислені значення b_0 та b_1 є статистично значущими.

Довірчі інтервали для параметрів рівняння регресії:

$$\beta_1 = b_1 \pm t_{\text{крит}} \cdot \frac{\hat{\sigma}_{b_1}}{\sqrt{n}} \quad \beta_1 = 4,92011 \pm 0,092788.$$

$$\beta_0 = b_0 \pm t_{\text{крит}} \cdot \frac{\hat{\sigma}_{b_0}}{\sqrt{n}} \quad \beta_0 = 5,636364 \pm 1,766.$$

Прогноз для значення факторної ознаки $x_{n+1} = 32$:

$$\bar{y}_{n+1} = b_0 + b_1 x_{n+1} = 5,636364 + 4,92011 \cdot 32 = 163,07988.$$

Довірчий інтервал для залежної змінної y : $\bar{y}_k \pm \gamma$,

$$\gamma = t_{0,01} \hat{\sigma}_\varepsilon \sqrt{1 + \frac{1}{n} + \frac{(x_{n+1} - \bar{x})^2}{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}} = 1,782 \cdot 5,282518 \sqrt{1 + \frac{1}{11} + \frac{(32-6)^2}{990}} = 10,87$$

Отже, інтервал довіри для прогнозу має вигляд $y_{n+1} = 163,07988 \pm 10,87$. З ймовірністю 90% можна стверджувати, що прогнозоване значення результативної ознаки набуватиме значення з інтервалу (152,2; 173,95).

Фінансовий стан - це найважливіша характеристика економічної діяльності підприємства в зовнішній середовищі, визначає конкурентоздатність підприємства, його потенціал у діловому співробітництві, оцінює, у якому ступені гарантовані економічні інтереси самого підприємства і його партнерів по фінансовим і іншим відносинам. Широке застосування математичних методів є важливим напрямком удосконалення фінансово-економічного аналізу, підвищує ефективність аналізу діяльності підприємств, їхніх підрозділів та інших структур.

Література:

1. Грабовецький Б.Є. Економічне прогнозування і планування: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 188 с.
2. Куліков П. М., Іващенко Г. А. Економіко-математичне моделювання фінансового стану підприємства. Навчальний посібник – Харків: Вид. ХНЕУ, 2009. - 178 с.
3. Мец В. О. Економічний аналіз фінансових результатів та фінансового стану підприємства: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 1999. – 132 с.
4. Отенко І. П., Малярець Л. М., Іващенко Г. А. Аналіз та оцінка стратегічного потенціалу підприємства: Наукове видання. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2007. – 208 с.
5. Самарский А.А., Михайлов А.П. Математическое моделирование. Идеи. Методы. Примеры. – 2-е изд. – М., 2001.

Зебинисо Ашурова (Самарканд, Узбекистан)
Нодира Жураева (Ташкент, Узбекистан)
Фаридун Турсунов (Самарканд, Узбекистан)

ОБ ОДНОМ КЛАССЕ ГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ ОПРЕДЕЛЕННЫХ В НЕОГРАНИЧЕННЫХ ОБЛАСТЯХ

Известно, что для гармонических функций определенных в неограниченных областях теорема единственности неверна. Однако, при некоторых условиях на область и на функции теорема единственности остаётся справедливой.

Пусть $y = (y_1, y_2, y_3), x = (x_1, x_2, x_3), x, y \in R^3, 0 < x_3, y_3 < h, h = \frac{\pi}{\rho}, \rho > 0$.

Если $K(\omega) = (\omega - x_3 + 3h)^{-1} \exp \left[-a \operatorname{chi} \rho_0 \left(\omega - \frac{h}{2} \right) - b_1 \operatorname{chi} \rho_0 \left(\omega - \frac{h}{2} \right) \right], \omega = y_3 + i\eta$,

то, для функции $\Phi(x, y)$ определенного равенством

$$\Phi(x, y) = \frac{1}{2\pi^2 K(x_3)} \int_0^\infty \operatorname{Im} \frac{K(i\eta + y_3)}{(y_3 - x_3 + i\eta)} \frac{udu}{\eta},$$

$$\eta^2 = u^2 + \alpha^2, \quad \alpha^2 = (y_1 - x_1)^2 + (y_2 - x_2)^2$$

имеет место оценка:

$$|\Phi(y, x)| \leq \frac{C}{\exp(\sigma)} \left(\frac{1}{r^3} + \frac{1}{r_1^3} \right)$$

где

$$\sigma = ach \eta \rho_1 \cos \rho_1 \left(y_3 - \frac{h}{2} \right),$$

$$r^2 = (x_1 - y_1)^2 + (x_2 - y_2)^2 + (x_3 - y_3)^2, \quad r_1^2 = (x_1 - y_1)^2 + (x_2 - y_2)^2 + (x_3 - y_3 + 3h)^2, \text{ и}$$

C некоторая константа не зависящая от x.

Доказательство: так как

$$\begin{aligned} \exp(-ach(-\eta \rho_1 + i \rho_1(y_3 - \frac{h}{2}))) &= \\ &= \left\{ \cos(ash \eta \rho_1 \sin \rho_1(y_3 - \frac{h}{2})) - i \sin(ash \eta \rho_1 \sin \rho_1(y_3 - \frac{h}{2})) \right\} \\ \exp \left\{ -ach \eta \rho_1 \cos \rho_1(y_3 - \frac{h}{2}) \right\} \end{aligned}$$

$$\text{Если обозначать} \quad \delta = ash \eta \rho_1 \sin \rho_1(y_3 - \frac{h}{2}),$$

$$\begin{aligned} \text{тогда } \operatorname{Im}(\beta - i\eta)^2 (\beta_1 - i\eta) [\cos(\delta) - i \sin(\delta)] &= \\ \operatorname{Im} \left[(\beta^2 - \eta^2) \beta_1 - 2\beta \eta^2 \right] - i [2\rho \beta_1 \eta + \eta(\beta^2 - \eta^2)] \bullet (\cos(\delta) - i \sin(\delta)) &= \\ - [(\beta^2 - \eta^2) \beta_1 - 2\beta \eta^2] \sin(\delta) - [2\beta \beta_1 \eta + \eta(\beta^2 - \eta^2)] \cos(\delta) \end{aligned}$$

Для оценки функции $\Phi(x, y)$ преобразуем подынтегральное выражение в виде:

$$\operatorname{Im} \frac{K(y_3 + i\eta)}{(y_3 - x_3 + i\eta)} = \frac{-[(\beta^2 - \eta^2)\beta_1 - 2\beta\eta^2]\sin(\delta) - [2\beta\beta_1\eta + \eta(\beta^2 - \eta^2)]\cos(\delta)}{(u^2 + r^2)^2(u^2 + r_1^2)\exp(\sigma)}$$

Кроме того

$$J_1 = \frac{\exp(y_3 + a \cos \rho_1(x_3 - \frac{h}{2}))}{3h}.$$

$$\frac{-\pi}{2} < \rho_1(x_3 - \frac{h}{2}) < \frac{\pi}{2}, \quad \text{поэтому} \quad \cos \rho_1(x_3 - \frac{h}{2}) \geq a > 0.$$

Так как $\alpha \leq \eta$

$$\exp(a \cos \rho_1(y_3 - \frac{h}{2}) \cosh \rho_1 \alpha) \leq \exp(a \cos \rho_1(y_3 - \frac{h}{2}) \cosh \rho_1 \eta)$$

Так как ,

$$\lim_{\eta \rightarrow 0} \frac{((\beta^2 - \eta^2)\beta_1 - 2\beta\eta^2)\sin(\delta)}{\eta^2 + \beta^2} = 0$$

то существует такое положительное число ε , что для $|\eta| < \varepsilon$ функция

$$\frac{((\beta^2 - \eta^2)\beta_1 - 2\beta\eta^2)\sin(\delta)}{\eta^2 + \beta^2}$$

ограничено.

Если $|\eta| > \varepsilon$, то имеет место неравенство

$$\left| \frac{((\beta^2 - \eta^2)\beta_1 - 2\beta\eta^2)\sin(\delta)}{\eta^2 + \beta^2} \right| \leq \frac{4h}{\varepsilon^2}$$

Кроме того $\frac{\eta^2}{u^2 + r_1^2} \leq \frac{\eta^2}{u^2 + \beta_1^2} \leq 1$. Таким образом, мы получим

$$\frac{((\beta^2 - \eta^2)\beta_1 - 2\beta\eta^2)\sin(\delta + \delta^1)}{(u^2 + r_1^2)\exp(\sigma + \sigma^1)} \leq \frac{C}{\exp(\sigma)}$$

Аналогично,

$$\frac{[2\beta\beta_1\eta + \eta(\beta^2 - \eta^2)]\cos(\delta)}{\exp(\sigma)} \leq \frac{c(\eta + \eta^3)}{\exp(\sigma)}$$

Из полученных неравенств следует доказательство предложения:

$$\begin{aligned} |\Phi(y, x)| &\leq \frac{C}{\exp(\sigma)} \left(\int_0^\infty \frac{du}{(u^2 + r_1^2)(u^2 + r^2)^2} + \int_0^\infty \frac{\eta^2 du}{(u^2 + r_1^2)(u^2 + r^2)^2} \right) \leq \\ &\leq \frac{C}{\exp(\sigma)} \left(\frac{1}{r^3} + \frac{1}{r_1^3} \right) \end{aligned}$$

Для некоторого класса гармонических функций определенных в неограниченной области с некомпактной границей используя доказанное предложение устанавливается интегральное представление. Далее, применяя теорему Ландиса доказывается теорема единственности для гармонических функций в неограниченной области.

Литература:

1. Ш.Я.Ярмухаммедов. Изв. АН УзССР, сер. физ.-мат. 1981, №5 (36-42).
2. Z.R.Ashurova. Yu.I.Zhuraev. Uniqueness theorem for unbounded domain. Funcl-an@babbage . sissia. it 9502003

Зебинисо Ашурова (Самарканд, Узбекистан)
Нодира Жураева (Ташкент, Узбекистан)
Журабек Муторов (Самарканд, Узбекистан)

ОБ ОДНОЙ СВОЙСТВАХ ГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ В НЕОГРАНИЧЕННЫХ ОБЛАСТЯХ

В данной работе мы доказываем теорему единственности для некоторого класса гармонических функций определенных в неограниченной области, лежащей в слое.

Пусть D односвязная неограниченная область в R^3 лежащая внутри слоя

$$\{y = (y_1, y_2, y_3) \in R^3 : 0 \leq y_3 \leq h, h = \frac{\pi}{\rho}, 0 \leq \rho < 1\}$$

Предположим, что $\partial D = v_1 \cup v_2$, где v_i - поверхности, задаваемые уравнениями $y_3 = f_i(y_1, y_2)$, $i = 1, 2$ и функции f_i удовлетворяют условиям

$$\left| \frac{\partial f_j}{\partial y_i}(y_1, y_2) \right| \leq M, M = \text{Const}, j = 1, 2; i = 1, 2.$$

Пусть $A_\rho(D)$ пространство гармонических функций в D непрерывных вместе со своими частными производными первого порядка вплоть до конечных точек границы ∂D и удовлетворяющих условию:

$$|U(y)| + |\text{grad}U(y)| \leq \exp(0(\exp \rho|y|)), |y| = \sqrt{y_1^2 + y_2^2 + y_3^2} \rightarrow \infty.$$

Нашей целью является доказательство следующей теоремы.

Теорема. Если функция $U \in A_\rho(D)$ удовлетворяет следующим условиям

$$U(y) = 0 \quad y \in \partial D$$

$$\left| \frac{\partial U}{\partial n}(y) \right| \leq \exp(c|y|), y \in \partial D,$$

(где n есть вектор внешней нормали к ∂D , а c некоторая константа), то $U=0$ в D .

В случае, когда (1.2) заменяется условием $\left| \frac{\partial U}{\partial n}(y) \right| \leq c|y|^k$, где $c=\text{Const}$, $y \in \partial D$ и k целое неотрицательное число, эта теорема была доказана З.Р. Ашуровой [1]. Доказательство теоремы основано на интегральном представлении гармонической функции в неограниченных областях с некомпактной границей [3] и теореме Е.М. Ландиса [2].

При выполнении условий нашей теоремы, для функций U из класса $A_\rho(D)$ согласно [3], имеем

$$\int_{\partial D} (U \frac{\partial \Phi}{\partial n} - \Phi \frac{\partial U}{\partial n}) ds = \begin{cases} 0, & x \notin D \cup \partial D \\ U(x), & x \in D. \end{cases}$$

Введем обозначения

$$I_j = -\int_{v_1} \Phi(y, x) \frac{\partial U}{\partial n} ds, \quad j = 1, 2, \quad a_1 = a \cos \rho_1 \frac{h}{2}.$$

поскольку v_1 задается уравнением $y_3 = f_1(y_1, y_2)$, где f_1 является ограниченной функцией вместе со своими частными производными, получим

$$|I_1| \leq C_5 \iint_{R^2} \frac{\exp(c\sqrt{y_1^2 + y_2^2 + h^2})}{\gamma \exp(a_1 \rho_1 \alpha)} dy_1 dy_2 = C_5(I_{11} + I_{12} + I_{13} + I_{14}),$$

где через I_{ii} , $i = 1, 2, 3, 4$, обозначены интегралы по квадрантам соответственно. Сначала оценим I_{11} . Мы можем написать его в виде

$$\int_0^\infty \int_0^\infty \frac{\exp(c\sqrt{y_1^2 + y_2^2 + h^2})}{\gamma \exp(a_1 \rho_1 \alpha)} dy_1 dy_2$$

Так как $\sqrt{y_1^2 + y_2^2 + h^2} \leq y_1 + y_2 + h$ при $y_1, y_2 \in (0, +\infty)$, то

$$\int_0^\infty \int_0^\infty \frac{\exp(c\sqrt{y_1^2 + y_2^2 + h^2})}{\gamma \exp(a_1 \rho_1 \alpha)} dy_1 dy_2 \leq$$

$$\int_0^\infty \int_0^\infty \frac{\exp c(y_1^2 + y_2^2 + h^2)}{[\exp(a_1 \rho_1 \sqrt{(y_1 - x_1)^2 + (y_2 - x_2)^2})] \sqrt{(y_1 - x_1)^2 + (y_2 - x_2)^2 + (f_1 - x_3)^2}} dy_1 dy_2.$$

Производя замену переменных $t_1 = y_1 - x_1$ и $t_2 = y_2 - x_2$, для последнего интеграла

$$\int_0^\infty \int_0^\infty \frac{\exp c(y_1^2 + y_2^2 + h^2) dy_1 dy_2}{\sqrt{(y_1 - x_1)^2 + (y_2 - x_2)^2 + (f_1 - x_3)^2} \left[\exp(a_1 ch \rho_1 \sqrt{(y_1 - x_1)^2 + (y_2 - x_2)^2}) \right]} =$$

$$\begin{aligned} \text{получим оценку} &= \exp c(x_1 + x_2 + h) \int_{-x_1 - x_2}^\infty \int_{-x_1 - x_2}^\infty \frac{\exp c(t_1 + t_2) dt_1 dt_2}{\sqrt{t_1^2 + t_2^2} \exp(a_1 ch \rho_1 \sqrt{t_1^2 + t_2^2})} \leq \\ &\leq C_6 \exp(c|x|) \cdot \int_{-\infty - \infty}^\infty \int_{-\infty - \infty}^\infty \frac{\exp c(t_1 + t_2) dt_1 dt_2}{\sqrt{t_1^2 + t_2^2} \exp(a_1 ch \rho_1 \sqrt{t_1^2 + t_2^2})} \leq C_7 \exp(c|x|), \end{aligned}$$

так как интеграл

$$\int_{-\infty - \infty}^\infty \int_{-\infty - \infty}^\infty \frac{\exp c(t_1 + t_2) dt_1 dt_2}{\sqrt{t_1^2 + t_2^2} \exp(a_1 ch \rho_1 \sqrt{t_1^2 + t_2^2})}$$

сходится, аналогично для I_{1j} имеем

$$|I_{1j}| \leq C_{j+6} \exp(c|x|), \quad j = 2, 3, 4.$$

и

$$\left| \int_\gamma \Phi(y, x) \frac{\partial U}{\partial n} ds \right| \leq C_{11} \exp(c|x|).$$

Оценку нашего интеграла по части γ_2 можно получить аналогичным путем. Таким образом, согласно (3.1) и (3.5) мы имеем

$$|U(x)| \leq C_{12} \exp(c|x|).$$

Тогда

$$\lim_{R \rightarrow \infty} \frac{\max_{|x|=R} |U(x)|}{\exp \frac{c_1}{h} |x|} = 0$$

Следовательно, используя теорему 6.1 [2] получим, что $U(x) \leq 0$. Применяя вышеприведенные рассуждения к функции $-U(x)$ получим, что $-U(x) \leq 0$. Таким образом, $U(x) \equiv 0$, где $x \in D$. Теорема доказана.

Литература:

1. Ашурова З. Р. // Теоремы типа Фрагмена –Ленделева для гармонических функций многих переменных. Док. Акад. Наук УзССР. (1990), N 5, 6 – 8.
2. Ландис Е. М. // Эллиптические и параболические уравнения второго порядка. Москва, Наука, 1971.
3. Ярмухамедов Ш. Я. // Формула Грина для бесконечной области и ее приложения. Изв. Акад. Наук УзССР, сер. физ-мат (1981), N 5, 36 – 42.

Зебинисо Ашурова, Умидахон Жураева, Фаррух Турсунов
(Узбекистан, Самарканд)

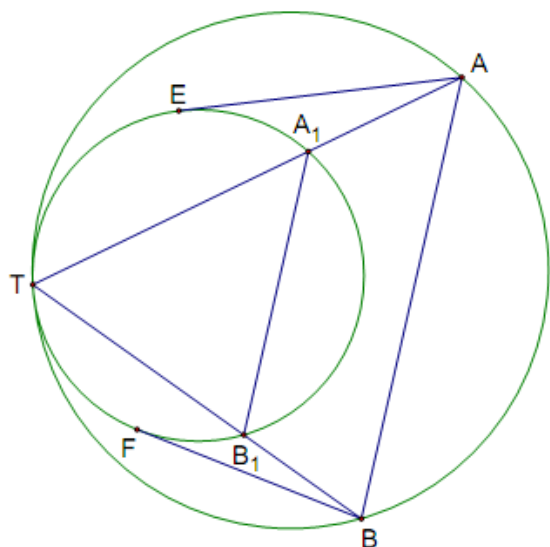
ICHKI URINUVCHI AYLANALARDAGI BA'ZI METRIK MUNOSABATLAR

Biz ushbu maqolada ko'pchilikka noma'lum bo'lgan yangi va muhim geometrik teorema hamda ushbu teorema yordamida isbotlanadigan ba'zi masalalarga to'xtalamiz.

Teorema. ω aylana hamda undagi ixtiyoriy A va B nuqtalar berilgan bo'lsin. γ aylana ω aylanaga ichki ravishda T nuqtada urinadi. AE va BF lar γ aylanaga mos ravishda E va F nuqtalarda urinuvchi urinmalar bo'lsin. U holda

$$\frac{TA}{TB} = \frac{AE}{BF}$$

tenglik o'rinli.

Isbot: AT va BT lar γ aylanani ikkinchi marta mos ravishda A_1 va B_1 nuqtalarda kesib o'tsin. Bizga ma'lumki, γ va ω aylanalar bir-biriga ichki ravishda uringanligi uchun $A_1B_1 \parallel AB$ bo'ladi. Bu munosabatdan esa $\frac{TA}{TB} = \frac{TA_1}{TB_1}$ (1) tenglik o'rinli ekanligi kelib chiqadi.

Demak teoremani isbotlash uchun $\frac{TA_1}{TB_1} = \frac{AE}{BF}$ (2)

tenglikni isbotlasak yetarli.

$A_1B_1 \parallel AB$ ekanligidan Fales teoremasiga ko'ra

$$\frac{AA_1}{A_1T} = \frac{BB_1}{B_1T} \quad (3)$$

$$\frac{AT}{A_1T} = \frac{BT}{B_1T} \quad (4)$$

tengliklar o'rinli ekanligi kelib chiqadi. (3) va (4) munosabatlarni hadma – had ko'paytirib yuborsak,

$$\frac{AA_1}{A_1T} \cdot \frac{AT}{A_1T} = \frac{BB_1}{B_1T} \cdot \frac{BT}{B_1T}$$

$$\frac{AA_1 \cdot AT}{(A_1T)^2} = \frac{BB_1 \cdot BT}{(B_1T)^2} \quad (5)$$

tenglikka ega bo'lamiz. AE va BF chiziqlar urinma ekanligidan, urinma xossasiga ko'ra $AE^2 = AA_1 \cdot AT$ va $BF^2 = BB_1 \cdot BT$ tengliklar o'rinli ekanligi kelib chiqadi. Hosil qilingan tengliklardan (5) munosabatda foydalansak, $\frac{TA_1}{TB_1} = \frac{AE}{BF}$ munosabatga ega bo'lamiz. Shuni isbotlash talab etilgandi.

1-masala. (Vetnam Milliy Matematika Olimpiadasi) Ω va ρ aylanalar mos ravishda ABC uchburchakka tashqi va ichki chizilgan aylanalar bo'lsin. ρ aylana BC tomonga D nuqtada urinsin. ω aylana Ω aylanaga ichki ravishda T nuqtada hamda BC ga D nuqtada urinadi. I nuqta ρ aylananing markazi bo'lsa, $\angle ATI = 90^\circ$ ni isbotlang.

Yechish: E va F nuqtalar ρ aylananing mos ravishda CA va AB tomonlar bilan

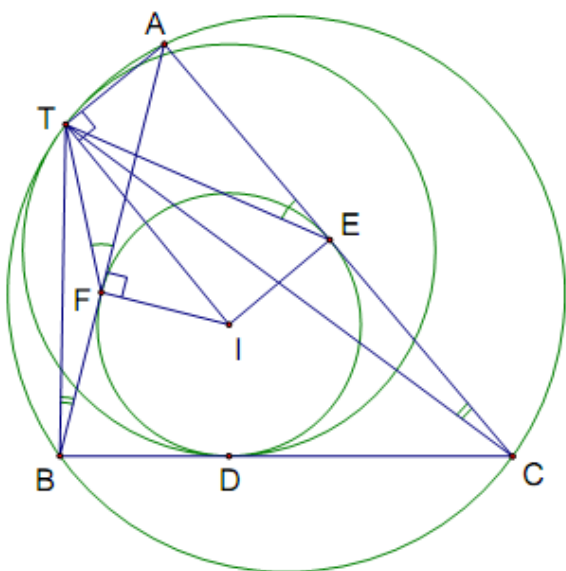
urinish nuqtalari bo'lsin. Yuqoridagi teorema hamda

$BD = BF$ va $DC = CE$ tengliklardan foydalansak,

$$\frac{TB}{TC} = \frac{BD}{DC} = \frac{BF}{CE}$$

$$\frac{TB}{TC} = \frac{BF}{CE}$$

tenglikka ega bo'lamiz. Bundan TBF va TCE uchburchaklarning o'xshash ekanligi kelib chiqadi. Demak, $\angle TFA = \angle TEA$ tenglik o'rinli. Bundan esa A, T, F, E nuqtalar bir aylanada yotishi kelib chiqadi. Bizga ma'lumki, A, F, I, E nuqtalar bir aylanada yotadi. Demak, A, I, E, F, T nuqtalar bir aylanada yotadi. Bundan esa $\angle ATI = \angle AFI = 90^\circ$

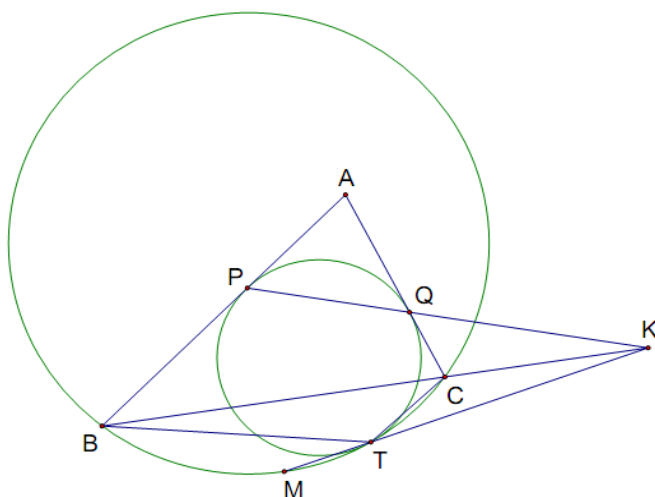
tenglik o'rinli ekanligi kelib chiqadi. Isbotlandi.

2-masala. (MOSP) ABC uchburchak berilgan. ω aylana B va C nuqtalardan o'tadi. ω_1 aylana ω aylanaga ichki ravishda T nuqtada va AB, AC tomonlarga mos

ravishda P, Q nuqtalarda urinuvchi aylanadir. M nuqta ω aylananing T

nuqtani o'z ichiga oluvchi BC yoyining o'rtasi. PQ, BC, MT to'g'ri chiziqlarning bir nuqtada kesishishini isbotlang. Yechish: $PQ \cap BC = K$ va $MT \cap BC = K'$ bo'lsin. Biz $K = K'$ ekanligini isbotlashimiz

kerak. Buning uchun $\frac{KB}{KC} = \frac{K'B}{K'C}$ tenglikni isbotlasak, yetarli. ABC uchburchakda PK kesuvchi uchun Menelay teoremasini qo'llaymiz:

$$\frac{KB}{KC} \cdot \frac{QC}{QA} \cdot \frac{PA}{PB} = 1 \Rightarrow \frac{KB}{KC} = \frac{BP}{CQ}$$

Demak, $\frac{K'B}{K'C} = \frac{BP}{CQ}$ tenglikni isbotlasak

yetarli. M nuqta ω aylananing T nuqtani o'z ichiga oluvchi BC yoyining o'rtasi bo'lganligi uchun MT to'g'ri chiziq $\angle BTC$ ning tashqi bissektisasi bo'ladi.

Bundan esa $\frac{K'B}{K'C} = \frac{TB}{TC}$ tenglik to'g'ri ekanligi kelib

chiqadi. Endi biz $\frac{BP}{CQ} = \frac{TB}{TC}$ tenglikni isbotlasak yetarli.

Ushbu tenglik esa teorema ko'ra o'rinni. Isbotlandi.

Mustaqil yechish uchun masalalar

1. $ABCD$ to'rtburchak Ω aylanaga ichki chizilgan. ω aylana Ω aylanaga ichki ravishda T nuqtada va DB, AC larga mos ravishda E va F nuqtalarda urinadi. $EF \cap AB = P$ bo'lsa, u holda TP to'g'ri chiziq $\angle ATB$ ning ichki bissektisasi bo'lishini isbotlang.

2. (Moldova Milliy Matematika Olimpiadasi)

ABC uchburchak va unga tashqi chizilgan Ω aylana berilgan. ω aylana Ω aylanaga ichki ravishda T nuqtada va AB, AC larga mos ravishda P va Q nuqtalarda urinadi. Agar $AT \cap PQ = S$ bo'lsa, isbotlang: $\angle SBA = \angle SCA$.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. www.imo.com sayti.
2. www.imo-official.org sayti.
3. www.matholymp.com sayti.

Степан Ехилевский, Евгений Потапенко
(Полоцк, Беларусь)

МОДЕЛИРОВАНИЕ РАБОЧЕГО ПРОЦЕССА ДЫХАТЕЛЬНОГО АППАРАТА НА ХИМИЧЕСКИ СВЯЗАННОМ КИСЛОРОДЕ ПОСЛЕ ИЗМЕНЕНИЯ РЕЖИМА ЕГО ЭКСПЛУАТАЦИИ

В данной работе будет рассмотрен рабочий процесс дыхательного аппарата после изменения режима его эксплуатации, обусловленного уменьшением скорости фильтрации регенерируемого воздуха. Поскольку в рассматриваемых задачах новая структура работающего слоя сорбента формируется при наличии его начальной загрязненности, воспользуемся предложенным в [2] формализмом:

$$-\omega'_\xi(\xi, \tau) = \omega(\xi, \tau) - e^{-\tau} \left[u(\xi, 0) + \int_0^\tau e^\tau \omega(\xi, \tau) d\tau \right], \quad \tau \geq 0 \quad (1)$$

$$u(\xi, \tau) = e^{-\tau} \left(u(\xi, 0) + \int_0^{\tau} e^{\tau} \omega(\xi, \tau) d\tau \right), \quad \tau \geq 0 \quad (2)$$

где $\omega(\xi, \tau)$ и $u(\xi, \tau)$ приведенные объемные концентрации молекул CO_2 и связанного углерода соответственно, ξ и τ - безразмерные координата и время, связанные с глубиной проникновения в фильтр x и продолжительностью работы аппарата t соотношениями

$$\xi = \beta x / v, \quad \tau = \beta \gamma t, \quad (3)$$

в которых v – скорость фильтрации, а β и γ - феноменологические постоянные, характеризующие скорость и ресурс реакции по связыванию CO_2

В предложенной постановке $u(\xi, 0)$ - известная начальная загрязненность патрона, влияние которой на динамику сорбции и является целью настоящего исследования.

Согласно [2], решение (1) может быть представлено в виде ряда по степеням ξ

$$\omega(\xi, \tau) = e^{-\tau} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{f_n(\tau)}{n!} \xi^n, \quad (4)$$

переменные коэффициенты которого определяются с помощью рекуррентной процедуры

$$f_{n+1}(\tau) = u_{\xi}^{(n)}(0, 0) + \int_0^{\tau} f_n(\tau) d\tau - f_n(\tau), \quad n = 0, 1, 2 \dots \quad (5)$$

старт которой обеспечивается вытекающим из (4) при $\xi = 0$ соотношением

$$f_0(\tau) = e^{\tau} \omega(0, \tau), \quad (6)$$

обеспечивающим влияние переменного граничного условия на динамику сорбционной активности. Зависимость $\omega(\xi, \tau)$ от начальной загрязненности $u(\xi, 0)$, в соответствии с формулой Маклорена, вошла в (5) через ее производные на входе в фильтр

$$u(\xi, 0) = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{u_{\xi}^{(n)}(0, 0)}{n!} \xi^n. \quad (7)$$

Соотношения (4) – (6) позволяют по известным $\omega(0, \tau)$ и $u(\xi, 0)$ найти $\omega(\xi, \tau)$ и подставив результат в (2) вычислить $u(\xi, \tau)$, завершив таким образом решение неоднородной и нестационарной задачи динамики сорбции.

В частности, при отсутствии начальной загрязненности ($u(\xi, 0) = 0$) соотношения (1), (2) примут вид

$$-\omega_{\xi}'(\xi, \tau) = \omega(\xi, \tau) - e^{-\tau} \int_0^{\tau} e^{\tau} \omega(\xi, \tau) d\tau, \quad (8)$$

$$u(\xi, \tau) = e^{-\tau} \int_0^{\tau} e^{\tau} \omega(\xi, \tau) d\tau. \quad (9)$$

Выполнив в (8) интегрирование по частям, получим

$$-\omega_{\xi}'(\xi, \tau) = e^{-\tau} \left[\omega(\xi, 0) + \int_0^{\tau} e^{\tau} d_{\tau} \omega(\xi, \tau) \right]. \quad (10)$$

При $\tau = 0$ из (10) следует

$$\omega(\xi, 0) = \omega(0, 0) e^{-\xi}. \quad (11)$$

С учетом этого обстоятельства решение (10) удобно искать в виде

$$\omega(\xi, \tau) = e^{-\xi-\tau} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{f_n(\tau)}{n!} \xi^n, \quad (12)$$

выделив $e^{-\xi}$ в качестве множителя. Благодаря чему исчезает последнее слагаемое в (5)

$$f_{n+1}(\tau) = \int_0^{\tau} f_n(\tau) d\tau. \quad (13)$$

При $\xi = 0$ из (12) следует условие (16), которое при постоянной концентрации сорбтива на входе в фильтр ($\omega(0, \tau) = 1$) примет вид

$$f_0(\tau) = e^{\tau}. \quad (14)$$

Решением рекуррентного соотношения (13), (14) является

$$f_n(\tau) = e^{\tau} - \sum_{k=0}^{n-1} \frac{\tau^k}{k!}. \quad n=1, 2 \dots \quad (15)$$

Подставив (14), (15) в (12) получим зависимость проскока CO_2 от времени и координаты при нулевой начальной загрязненности патрона и постоянной концентрации CO_2 на входе в фильтр

$$\omega(\xi, \tau) = e^{-\xi-\tau} \left[f_0(\tau) + \sum_{n=1}^{\infty} \frac{\xi^n}{n!} f_n(\tau) \right] = e^{-\xi} \left[1 + \sum_{n=1}^{\infty} \frac{\xi^n}{n!} \left(1 - e^{-\tau} \sum_{k=0}^{n-1} \frac{\tau^k}{k!} \right) \right]. \quad (16)$$

С помощью (9) найдем соответствующую (16) загрязненность патрона

$$u1(\xi, \tau) = e^{-\xi} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{\xi^n}{n!} g_n(\tau) \equiv 1 - e^{-\tau} \left(1 + e^{-\xi} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{\xi^n}{n!} \sum_{k=1}^n \frac{\tau^k}{k!} \right), \quad (17)$$

в которой

$$g_n(\tau) = 1 - e^{-\tau} \sum_{k=0}^n \frac{\tau^k}{k!}. \quad (18)$$

Будем считать, что до изменения режима работы аппарата загрязненность патрона эволюционировала в соответствии с формулами (17), (18). Затем в момент времени $\tau 1$ скорость фильтрации в α раз изменилась. При этом, в соответствии с (3), в α^{-1} изменится обезразмеренная длина патрона. То есть, если под ξ понимать обезразмеренную координату после изменения режима дыхания, в качестве начальной загрязненности в (1), (2) нужно подставлять $u1(\alpha \xi, \tau)$. Для рекуррентной процедуры (5) потребуются производные этой функции по ξ на входе в патрон

$$\frac{\partial^n u1(\alpha \xi, \tau)}{\partial \xi^n} \Big|_{\xi=0} = \alpha^n \frac{\partial^n u1(\xi, \tau)}{\partial \xi^n} \Big|_{\xi=0}. \quad (19)$$

Согласно (17) имеют место равенства

$$\begin{aligned} u1'_{\xi}(\xi, \tau) &= -e^{-\xi} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{\xi^n}{n!} g_n(\tau) + e^{-\xi} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{\xi^{n-1}}{(n-1)!} g_n(\tau), \\ u1'_{\xi}(0, \tau) &= -g_0(\tau) + g_1(\tau), \\ u1''_{\xi}(\xi, \tau) &= e^{-\xi} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{\xi^n}{n!} g_n(\tau) - 2e^{-\xi} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{\xi^{n-1}}{(n-1)!} g_n(\tau) + e^{-\xi} \sum_{n=2}^{\infty} \frac{\xi^{n-2}}{(n-2)!} g_n(\tau), \\ u1''_{\xi}(0, \tau) &= g_0(\tau) - 2g_1(\tau) + g_2(\tau). \end{aligned}$$

Аналогично

$$u1'''_{\xi}(0, \tau) = -g_0(\tau) + 3g_1(\tau) - 3g_2(\tau) + g_3(\tau),$$

что позволяет заметить общую закономерность

$$u1^{(n)}_{\xi}(0, \tau) = \sum_{k=0}^n (-1)^{n-k} C_n^k g_k(\tau), \quad (20)$$

где C_n^k - числа сочетаний из n объектов по k .

То есть в (5) в соответствии с изложенным и формулами (19), (20), (18) следует подставлять

$$u_{\xi}^{(n)}(0,0) = u1^{(n)}_{\xi}(\alpha \xi, \tau 1) \Big|_{\xi=0} = \alpha^n \sum_{k=0}^n (-1)^{n-k} C_n^k \left(1 - e^{-\tau 1} \sum_{m=0}^k \frac{\tau 1^m}{m!} \right). \quad (21)$$

При этом для старта итерационной процедуры нужно пользоваться выражением (14), так как изменение скорости фильтрации не меняет содержание CO_2 в выдохе.

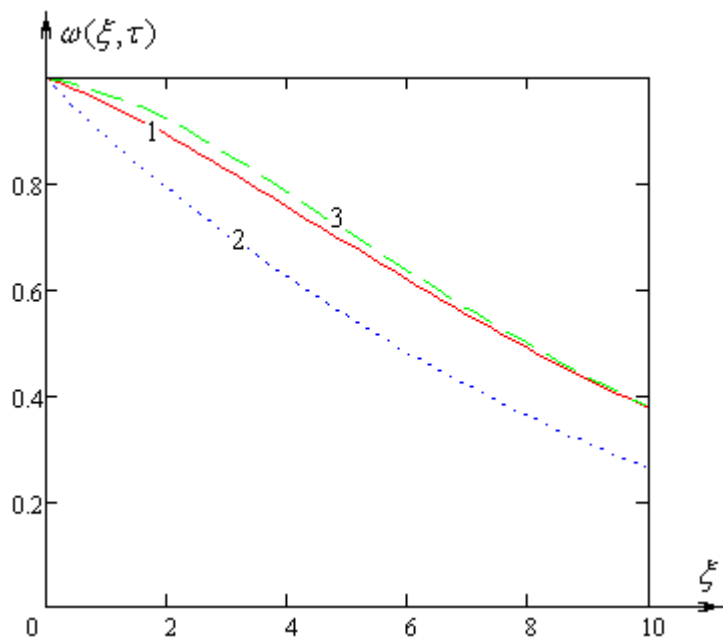

Рис. 1. Изменение критического проскока CO_2 (кривая 1) после замедления воздуха: 2 - $\tau = 0$; 3 - $\tau = \tau_2$

начинается постепенный (эволюционный) рост концентрации CO_2 , обусловленный дальнейшим постепенным истощением поглотительного ресурса регенеративного патрона. Наконец в момент $\tau = \tau_2 = 2.078$ происходит повторное достижение критического проскока CO_2 (кривая 3) уже в ослабленном режиме работы дыхательного аппарата. Заметим, что таким образом время защитного действия аппарата возрастает на 100% ($\tau_2/\tau_1 = 1$). Существенно, что кривая 3 является более выпуклой, чем кривая 1, описывающая приведенную концентрацию в момент критического проскока, но до замедления потока. Это означает формирование новой структуры работающего слоя сорбента после изменения режима дыхания. Более медленные молекулы CO_2 связываются за тоже время более узким слоем поглотителя. Как следствие интенсивнее нагружена передняя часть работающего слоя сорбента и быстрее истощается ее ресурс. По этой причине в лобовом слое патрона спад кривой 3 происходит медленнее, чем кривой 1. В конце патрона кривые пересекаются, значит, работающий слой сорбента после уменьшения скорости фильтрации стал уже.

Очевидно, при изменении режима работы аппарата время наступления критического проскока (прирост срока эксплуатации) не может быть мерой прироста защитного действия. В качестве таковой согласно [5] следует использовать среднюю загрязненность патрона. В данном случае ее прирост составляет 28,3%, что равно относительной разности площадей под кривыми 2 и 1 (см. рис. 2). Кривая 3 соответствует моменту $\tau = 5$ после изменения режима работы аппарата. Для сравнения на рис. 3 приведена кривая 4

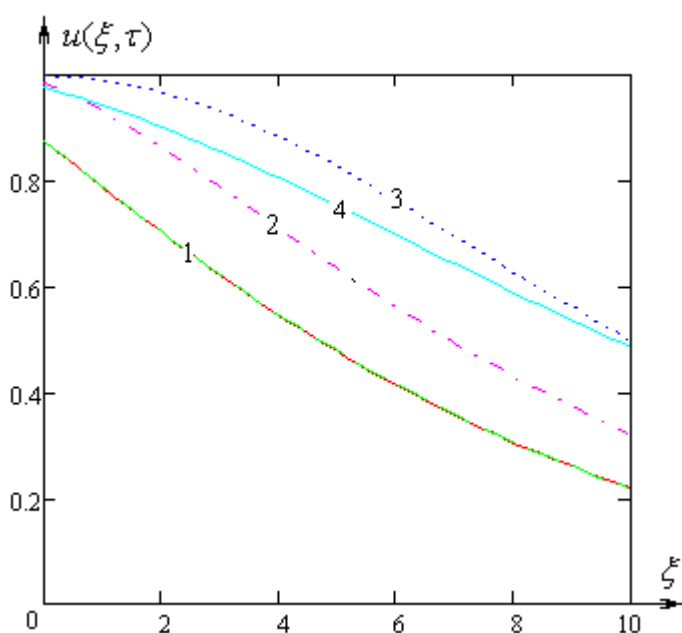

Рис. 2. Эволюция отработки патрона после критического проскока CO_2 (кривая 1) с замедлением воздушного потока 2 - $\tau = \tau_2$; 3 - $\tau = 5$ и без (кривая 4)

Результаты численных расчетов, выполненных по формулам (1), (4), (5), (14), (21) в среде пакета MathCAD представлены на рисунках 1, 2. Рассмотрена ситуация, когда трехкратное замедление воздушного потока ($\alpha = 1/3$) увеличивает обезразмеренную длину патрона до $\eta = 10$. Согласно [3, 4], это соответствует самоспасателю с массой кислородсодержащего продукта 1 кг при переходе от 10 режима дыхания (близкая к предельной нагрузка при быстром покидании горнорабочим зоны аварии) к 3-му (нагрузка ниже средней при спокойном выходе горнорабочего из зоны аварии).

Видно (рис. 1), что уменьшение скорости фильтрации воздуха выполненное в момент $\tau_1 = 2.077$ критического проскока CO_2 ($\omega(\eta, \tau_1) = 0.375$) привело к более длительному пребыванию молекул углекислого газа в слое хемосорбента и, как следствие, снижению их содержания в регенерируемом воздухе (кривая 2). Происходит это практически мгновенно ($\tau = 0$) (за время протекания фронта медленного потока через фильтр). Затем

Кривая 3 соответствует моменту $\tau = 5$ после изменения режима работы аппарата. Для сравнения на рис. 3 приведена кривая 4 отвечающая тому же количеству молекул CO_2 , поступившему после τ_1 в патрон, работающий в прежнем режиме $\omega(\xi, \tau_1 + \alpha \cdot 5)$. Благодаря более высокой скорости фильтрации проскок оказывается выше, а степень отработки кислородсодержащего продукта – ниже. При этом кривая 3 более выпуклая, чем кривая 4, что еще раз подтверждает сужение работающего слоя сорбента.

Таким образом, в работе развит формализм, позволяющий моделировать регенерацию воздуха в изолирующем дыхательном аппарате после изменения режима его работы. В среде пакета MathCAD написаны программы для проведения численных экспериментов, позволяющие отслеживать изменение содержания углекислого газа в регенерируемом воздухе и накопление связанного углерода в толще кислородсодержащего продукта. Правильность полученных результатов подтверждается их внутренней

непротиворечивостью и разумной интерпретируемостью.

Литература:

1. Кримштейн, А.А. Решение задачи изотермической динамики сорбции при произвольных граничных и начальных условиях / А.А. Кримштейн // Труды 1 научно-технической конференции ТНИХИ «Динамика сорбции и ее практическое положение». Тамбов. – 1974. – С. 3 – 8.
2. Ехилевский С.Г., Потапенко Е.П., Голубева О.В. Влияние начальной загрязненности регенеративного патрона на работу шахтного респиратора на химически связанном кислороде // Изв. вузов. Горный журнал. – 2014. (в печати).
3. Пак В.В., Ехилевский С.Г., Ильинский Э.Г., Конопелько Е.И. Значения феноменологических параметров модели хемосорбции в регенеративных патронах шахтных респираторов // Изв. вузов. Горный журнал. - 1998. - №11-12. - С. 108-112.
4. Диденко Н.С. Регенеративные респираторы для горноспасательных работ. - М.: Недра, 1990. 160 с.
5. Ехилевский С.Г., Голубева О.В., Ольшаников С.А., Потапенко Е.П. Оценка повышения эффективности использования ресурса дыхательного аппарата на химически связанном кислороде // Изв. Донецкого горного института. – 2013. – № 2. – С. 113 – 120.

Научный руководитель:

доктор технических наук, профессор Ехилевский Степан Григорьевич.

Василий Калинин, Александр Мейта
(Киев, Украина)

НЕЙРОСЕТЕВАЯ МОДЕЛЬ ШАРОВОЙ МЕЛЬНИЦЫ

Введение. Всякий технологический процесс может быть представлен как задача многокритериальной оптимизации, в которой максимизируются либо минимизируются различные целевые функции тесно связанные между собой условием выполнения общей задачи, но противоположные по своей природе и не могущие достичь оптимальных значений одновременно. В общем случае это противоречие проявляется в сочетании “затраты - производительность”, а кроме того следует учитывать ограничения, которые накладываются количеством доступных ресурсов. В промышленном производстве противоречие состоит в том, что есть необходимость достижения целей обусловленных требованиями технологии с одной стороны и экономичности производства с другой. Следует учесть то, что даже цели, объединенные в класс технологических требований, могут носить противоречивый, взаимоисключающий характер.

Цель и задачи исследования. Цель исследования – создание модели на основе нейронных сетей для описания объектов дробильно-помольного комплекса. Для этого решаются задачи выбора структуры сети, вектора входных и выходных величин, обучение сети.

В основе построения систем оптимального управления измельчающими агрегатами лежит выявление управляемых, управляющих и возмущающих воздействий. Достоверность модели процесса будет в значительной мере зависеть от полноты знаний об изучаемом объекте. Для помола это две категории величин: параметры сырья и параметры измельчающего оборудования.

Измельчаемое вещество может быть описано целым рядом свойств, которые характеризуют вещество, а значит и влияют на количество энергии, затрачиваемой на его разрушение. В практике измельчения вещество обладает следующими свойствами [1, 2]:

- плотность (истинная и насыпная – для оценки занимаемого веществом объема и расчета других инженерных величин);
- крепость (оценка сопротивляемости горных пород разрушению);
- абразивность (способность сыпучих материалов изнашивать при трении соприкасающиеся с ними поверхности);
- влажность (оценка содержания воды в сырье);
- сыпучесть (величина, используемая при расчете бункеров, питателей, разгрузочных устройств);
- кусковатость (характеризует гранулометрический состав вещества);
- удельная поверхность минерального сырья (показатель при оценке степени измельчения сырья и эффективности его сепарации различными методами);
- дробимость и измельчаемость (параметры, определяющие протекание процессов разрушения вещества).

Для описания шаровых мельниц используются следующие параметры [3]:

- Габаритные размеры (длина и диаметр);
- Характеристики приводного механизма (частота вращения, потребляемая мощность, диапазон регулирования скорости);

- Шаровая загрузка и футеровка (степень заполнения, сортамент, размеры, форма, степень износа);

Выделение значимых факторов, описывающих работу измельчающих агрегатов из множества переменных может производиться формальным методом, заключающемся в оценке мнений нескольких экспертов по интересующему вопросу [3]. Использование данного метода выделило для дробилок и мельниц следующие значимые факторы: производительность, крепость исходной руды, степень дробления, крупность дробления, ширина разгрузочной щели (для дробилок), шаровую загрузку, плотность вещества в мельнице (для мельниц).

Результаты исследований. Дробильно-помольный комплекс является составной частью таких производств как обогащательное, цементное, производство кирпича. Требования к помолу как к процессу будем описывать тремя показателями: производительностью Q , тонкостью (качественный показатель) T и электропотребление (показатель эффективности) W . Тонкость помола определяется требованием к качеству продукции и варьируется в некоторых пределах, что подразумевает наличие некоторых пределов изменения «смежных» параметров – диапазоны производительности и электропотребления. Тонкость (тонина) помола понятие достаточно обобщенное, поскольку

включает в себя понятия размера зерна и гранулометрический состав готового продукта. Из трех выделенных, тонкость – наиболее гибкий параметр. Электропотребление и производительность связаны более жестко – для увеличения производительности необходимо увеличить электропотребление. Для показателей W и Q существуют следующие ограничения:

1. Даже при отсутствии полезного выхода мельница потребляет некоторую мощность.
2. Увеличение производительности выше некоторого предела невозможно технически даже при увеличении подводимой энергии
3. Для более точного определения режима работы по W и Q можно ввести дополнительный критерий, который бы в одинаковой мере объединял бы и то и другое. Например, таким критерием может служить удельное электропотребление.

В связи с вышеизложенным возникает необходимость в управлении помолом, которое бы могло обеспечить выполнение всех предъявляемых к измельчению требований (по производительности, электропотреблению, качеству помола либо сочетанию этих величин) с учетом факторов, определяющих работу измельчающих агрегатов. Имеющиеся данные относятся к входным и выходным величинам, а четких законов, описывающих внутримельничные процессы нет (законы измельчения представляют собой эмпирические зависимости), поэтому задача построения модели системы представляет собой задачу «черного ящика».

Подходящим математическим аппаратом для решения подобного рода задач есть искусственные нейронные сети.[4] Нейронные сети способны обучаться устанавливая связи между величинами, предназначены для работы с большим количеством переменных, успешно осуществляют прогнозирование и могут заменить человека в принятии решений. Задача управления помолом с помощью нейронных сетей реализуется следующим образом (рис. 1). Каждый вход сети соответствует одному из факторов. Выходы сети соответствуют производительности, тонкости и электропотреблению, весовые коэффициенты сети определяют значимость факторов. Таким образом, можно произвести выявление иерархии факторов. В дальнейшем, на основании полученной иерархии задачу многокритериальной оптимизации можно будет свести к однокритериальной. Кроме выделения факторов сеть может прогнозировать состояние системы на основании имеющихся данных и оптимизировать работу по заданному параметру.

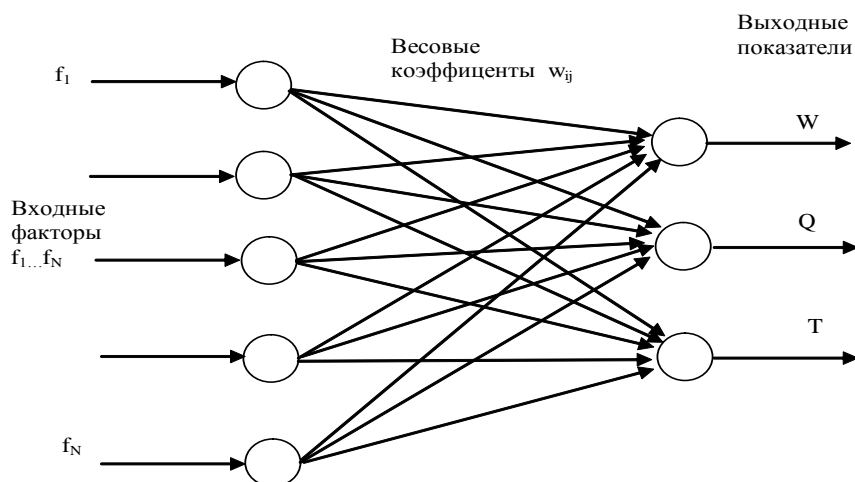

Рис 1. Нейросетевая модель дробильно-помольного комплекса

Реализуя вышеописанные принципы на имеющихся выборках данных с применением вышеописанных алгоритмов в среде Matlab были обучены ряд нейронных сетей. Каждая сеть состоит из двух слоев. Число нейронов в первом слое варьируется в пределах от 2 до 75, во втором слое 2 нейрона. Активационная функция нейронов первого слоя – сигмоидальная, второго слоя – линейная. Общий вид архитектуры сети приведен на рис.2. На входы сети подаются данные о производительности и загрузке мельницы. Выходной вектор содержит информацию о удельном электропотреблении и тоне.

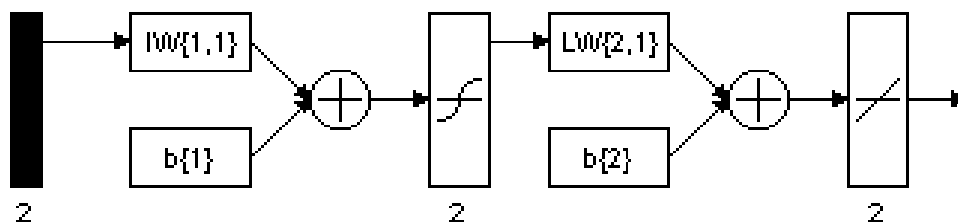

Рис. 2. Модель искусственной нейронной сети

Сравнение результатов обучения нейронных сетей при помощи разных алгоритмов обучения после 150 циклов приведены в таблице 1.

Ошибка при обучении нейронной сети

Таблица 1

Функция обучения		Число нейронов в первом слое сети										
		2	5	10	25	50	75					
Traingd	Ошибка, %	81	11.	75	15	57	10.	1	8.7	1	7.3	
Trainlm	Ошибка, %	4	8.4	1	7.9	9	7.0	8	4.3	1	2.1	1.3

Trainidx	Ошибка, %	75	11.	75	11.	75	11.	1	9.8	7	6.4	4	5.7
Traingdm	Ошибка, %	76	11.	75	11.	75	11.	21	10.	6	8.9	6	7.9
Trainгда	Ошибка, %	74	11.	77	11.	78	11.	5	8.3	8	7.5	1	6.4
Trainrp	Ошибка, %	75	11.	16	10.	8	9.5	9	7.9	1	6.1	2	5.3
Trainscg	Ошибка, %	75	11.	75	11.	35	10.	8	9.2	3	5.8	9	4.8

Выводы. Комплексный подход к описанию процессов протекающих в измелчительных устройствах, в сочетании с поставленной задачей оптимизации по электропотреблению, позволяет обеспечить экономии электроэнергии в сочетании со стабильностью технологического процесса. Модель на базе ИНС по своей структуре многосвязна, а значит, позволяет учесть влияние всех заданных факторов в той мере, в которой они определяют работу объекта в реальности. По имеющимся обучающим последовательностям сеть может установить значимость факторов (весовые коэффициенты), связь между ними и закономерности изменения каждого из факторов. Полученная информация дает возможность осуществлять прогнозирование и оптимизацию процесса помола по параметрам W, Q и T.

Литература:

1. Технологическая оценка минерального сырья. Методы исследования: Справочник / Под ред. П.Е. Остапенко М.: Недра, 1990.
2. Перов В.А., Андреев Е.Е., Биленко Л.Ф. Дробление, измельчение и грохочение полезных ископаемых.; - М., Недра, 1990.
3. Б.П. Белых, А.М. Махнев, В.К. Олейников Определение степени влияния отдельных факторов на технологическое электропотребление железнорудных обогатительных фабрик/ Промышленная энергетика №8, 1975.
4. Заенцев И.В. Нейронные сети: основные модели. - Воронеж: ВГУ, 1999.

Клавдія Ткаченко, Олександр Ткаченко, Галина Шовкова
(Біла Церква, Україна)

УДОСКОНАЛЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ ПРИ ВИКЛАДАННІ МАТЕМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Удосконалення технологій навчання посідає одне з провідних місць серед сучасних напрямів розвитку освіти, яким приділяється в останні десятиліття особлива увага дослідників проблем вищої школи. Аналіз праць провідних фахівців у галузі дидактики показує, що технології навчання лежать в основі визначення освітньої політики всіх розвинених країн світу. В останні роки цій проблемі приділяється велика увага і в Україні. У державних документах з розвитку освіти акцентовано на необхідності постійного оновлення змісту освіти і форм організації навчально-виховного процесу та розробки і запровадження освітніх інноваційних, інформаційних технологій.

Така увага до цього напрямку реформування вищої освіти пояснюється тим, що всі спроби вчених знайти науково-педагогічну формулу, засновану на принципах класичної традиційної дидактики й здатну перебороти всі труднощі, з якими зустрічаються викладачі вищої школи в умовах тотальної інформатизації, не увінчалися успіхом. Нині необхідно привести існуючі теорії навчання у відповідність із вимогами сучасної педагогічної практики, додати їм більш операційного й інструментального характеру з погляду сучасних цілей і завдань підготовки фахівців. У цьому певний досвід накопичено в Україні.

Більшість дослідників з різних країн сходяться на тому, що технологія навчання пов'язана з ефективною побудовою й реалізацією навчального процесу з урахуванням цілей навчання. Так, наприклад, В. П. Беспалько визначає її як змістову техніку реалізації навчально-виховного процесу, а Н. Ф. Талізін вважає, що сучасна технологія навчання полягає у визначенні найбільш раціональних способів досягнення поставлених цілей, Дж. Брунер [2] пропонує розглядати її як своєрідний інструмент дидактичної роботи. Таким чином, технологічний підхід до навчання ставить за мету сконструювати навчальний процес, враховуючи задані вихідні установки (соціальне замовлення, освітні орієнтири, цілі й зміст навчання).

При вирішенні проблем технологій навчання одні автори розглядають педагогічну технологію як засіб гарантованого досягнення цілей навчання, підкреслюючи при цьому, що вона завжди існує в будь-якому навчально-виховному процесі й щодо цього розвиває класичну дидактику. Інші дослідники розглядають її як спосіб реалізації змісту навчання, передбаченого навчальними програмами, що являє собою систему форм, методів і засобів навчання, що забезпечує найефективніше досягнення поставлених цілей. Треті, під цим розуміють цілісну сукупність різноякісних процедур (дидактичних, психологічних, загальнопедагогічних та ін.), зумовлену відповідними цілями й змістом навчання, які покликані здійснити необхідні зміни (аж до виникнення нових) форм поведінки й діяльності тих, кого навчають.

Отже, можна стверджувати, що педагогічна технологія являє собою системну цілісність методів, засобів і форм організації навчання, спрямованих на гарантоване досягнення дидактичних цілей, розвиток особистості того, кого навчають, і через це на формування його інтелектуального, поведінкового й професійного статусів. У цьому сенсі, на нашу думку, "Основи вищої математики" і "Математичне програмування", як один із механізмів активізації НПД студентів, у процесі навчання математичних дисциплін розглядається як цікаве навчання у співпраці.

Навчання у співпраці (cooperative learning) або навчання в малих групах є досить відомим у педагогіці. Воно є важливим елементом прагматичного підходу до освіти у філософії Дьюї (1970 р.), його проектного методу. Навчання в малих групах використовувалося у Західній Німеччині, Нідерландах, Великій Британії, Австралії, Ізраїлі, Японії. Але основна ідеологія навчання у співпраці була детально розроблена трьома групами американських педагогів: з університету Джона Хопкінса (Р. Славін), університету штату Міннесота (Р. Джонсон і Д. Джонсон), групою Дж. Аронсона, Каліфорнія. Найцікавішими варіантами цього методу є Learning Together (вчимося разом), Student Team

Learning (STL, навчання в команді), Jigsaw (пилка). У цілому метод навчання у співпраці належить до так званого гуманістичного підходу в психології і освіті, головною рисою якого є особлива увага до індивідуальності студента, його особистості, чітка орієнтація на свідомий розвиток самостійного критичного мислення.[3] Цей підхід розглядається у світовій педагогічній практиці як альтернативний традиційному підходу, заснованому, головним чином, на засвоєнні готових знань та їх відтворенні.

Досвід автора упровадження цього методу у процес навчання математичних дисциплін у педагогічному університеті дав можливість рекомендувати наступний спосіб організації роботи викладача.

1. Аналіз навчального матеріалу. На цьому етапі викладачеві потрібно розбити навчальний матеріал курсу на розділи, розділи — на теми, теми — на логічні блоки, блоки — на питання, аналізуючи, які з цих питань він встигне розкрити на лекції, а які можна дати студентам на самостійне опрацювання під час підготовки до заняття. Враховуючи можливість використання ІКТ, викладач може вибрати ті питання, які розв'язувати краще за допомогою математичних пакетів, таких як Mathcad, Maple, Matlab та ін.

Формування малих груп. Розпочати цей етап викладач повинен перед вивченням курсу. Проаналізувавши на попередньому етапі за допомогою анкетування та тестування рівні розумових здібностей, математичних навичок і комунікативних можливостей студентів певної академічної групи, можна сформулювати початковий склад малих груп. Під час наступних занять з урахуванням поточних оцінок або залежно від вибраного варіанта методу навчання у співпраці відбуватиметься корекція складу малих груп. Досвід показав, що краще починати проводити заняття згідно з цим методом на початку другої теми першого розділу або використовувати навчання в малих групах спочатку для виконання лише певних форм роботи.

Вибір виду заняття та варіантів методу навчання у співпраці, які найкраще б відповідали цілям цього заняття. Досвід показав, що заняття з формування та відпрацювання певних навичок краще проводити за таким варіантом навчання в команді (Student Team Learning), як індивідуально-груповою роботою (Student-Teams-Achievement-Divisions); заняття із закріплення та контролю сформованих навичок — методом "навчаємося разом" (Learning Together); підвищити рівень теоретичних знань студентів з певної теми та перевірити їх надає можливість інший підхід організації навчання у співпраці, названий Jigsaw (від англ. — ажура пилка, а у педагогічній практиці — скорочено "пилка") або його модифікація "Пилка-2" (Jigsaw-2). Залежно від вибраного варіанта цього методу відбудеться і розбиття на групи (з однаковим чи з різним рівнем навченості), та підбір видів фронтальних і контрольних робіт.

Підготовка роздаткового матеріалу. Викладач визначає критерії розподілу завдань за складністю (наприклад, за трьома рівнями складності: достатнім, середнім і високим), формує набори тренувальних завдань для кожної групи та контрольних — для кожного студента.

Створення системи оцінювання. Це найскладніший етап, тому що тут викладачеві потрібно враховувати багато нюансів, не пропустити жодного суттєвого моменту роботи студентів протягом заняття чи при підготовці до нього, тобто, крім письмових робіт (що є результатом навчальної діяльності студентів при традиційній системі навчання), оцінюється ще й активність студента під час роботи в групі щодо виконання запропонованих завдань та підготовки до заняття. Отже, оцінка роботи студента під час заняття складається з трьох показників:

рейтинг студента у групі;

бали за письмову роботу;

3) додаткові бали, що отримує група за місце, яке вона посіла за результатами проведеного заняття.

Наведемо приклади використання цього методу навчання при вивченні теми "Знаходження невизначених інтегралів" з курсу "Основи вищої математики".

Згідно з методикою навчальний матеріал був попередньо розподілений на такі логічні блоки:

1) поняття первісної та невизначеного інтегралу;

2) властивості невизначених інтегралів;

3) таблиця основних інтегралів;

4) основні методи інтегрування;

5) інтегрування раціональних функцій виду

$$\int \frac{A}{x-a} dx, \int \frac{A}{(x-a)^n} dx, \\ \int \frac{Ax+B}{x^2+px+q} dx, \int \frac{Ax+B}{(x^2+px+q)^n} dx;$$

6) інтегрування ірраціональних функцій виду

$$\int R \left[x, \left(\frac{ax+b}{cx+d} \right)^{\frac{m}{n}}, \dots, \left(\frac{ax+b}{cx+d} \right)^{\frac{r}{s}} \right] dx;$$

7) інтегрування за допомогою тригонометричних підстановок;

8) інтегрування за допомогою підстановок Ейлера.

Причому, оскільки протягом лекції було висвітлено лише перші чотири питання, то всі інші питання були винесені на самостійне опрацювання.

Після прочитаної лекції студенти розбиваються на малі групи по 4 особи, причому оскільки рівень складності питань різний, то бажано, щоб групи склалися зі студентів з різними рівнями знань, умінь і навичок (ЗУН). Залежно від власного рівня ЗУН з вищої математики, кожний студент отримує в групі два питання для підготовки, оскільки всього 8 логічних блоків. Заняття проводиться за рахунок годин, відведених на консультації, згідно з наступним алгоритмом.

крок. "Зустріч експертів", коли студенти, які розглядають одне й те саме питання, але належать до різних малих груп, зустрічаються й обмінюються інформацією як експерти з цього питання. Триває 10 хв.

крок. Обговорення всього навчального матеріалу студентами кожної малої групи, коли кожен член малої групи доповідає іншим про те, чого довідався самостійно та під час зустрічі експертів. Викладач має змогу взяти участь в обговоренні кожної групи та, за необхідністю, допомогти. Триває 40 хв.

III крок. Письмовий зріз знань, триває 30 хвилин (приклад 1).

Приклад 1. Завдання з письмового зрізу знань

I варіант

1. Дайте означення первісної функції (1 б).
2. Сформулюйте і доведіть властивість невизначеного інтегралу від суми скінченного числа функцій (2 б).
3. Виведіть формулу знаходження невизначених інтегралів методом заміни змінної (4 б).
4. Як знаходяться інтеграли виду $\int R(x, \sqrt{ax^2 + bx + c}) dx$? (5 б).

Заняття з формування та відпрацювання умінь даним методом можна проводити за наступною схемою.

I крок. Аналіз результатів колоквіуму та поділ згідно них на малі групи по чотири особи, які є обов'язково різними за рівнем навченості. Триває 5 хв.

II крок. Актуалізація опорних знань — фронтальна робота по обговоренню теоретичного матеріалу у вигляді бесіди. Триває 5 хв.

III крок. Формування та відпрацювання навичок у вигляді розв'язування малими групами завдань (приклад 2) або вроздріб, коли кожен студент виконує свою частину завдання, або за "вертушкою", коли кожний наступний приклад із завдання виконується наступним студентом, починати може або сильний, або слабкий. При цьому кожен студент повинен виконувати кожне завдання і це виконання контролюється всією групою. Триває 30 хвилин.

Приклад 2. Завдання для малої групи

I група

Знайти невизначені інтеграли:

- 1) $\int \frac{\sin^2 x + 2\sin x - 5}{\sin^2 x} dx$; 2) $\int \frac{\sqrt{x} dx}{\sqrt{x} - \sqrt[3]{x}}$; 3) $\int x^2 e^{3x} dx$; 4) $\int \frac{x dx}{x^4 - 5x^2 + 6}$;
- 5) $\int \sqrt{\frac{1-x}{1+x}} \frac{dx}{x}$; 6) $\int \sin^3 x \cos^2 x dx$; 7) $\int \sqrt{4x - x^2} dx$; 8) $\int \frac{dx}{1 + \sqrt{x^2 + 2x + 2}}$.

Можливість проводити заняття в комп'ютерному класі значно спростить роботу викладача та самих студентів щодо перевірки правильності виконання завдань кожною малою групою під час третього кроку за допомогою, наприклад, такої СКМ, як Mathcad.[3]. Цей пакет надає можливість при правильному введенні інтегральної функції знайти досить складні невизначені інтеграли.

IV крок. Контроль рівня сформованості навичок у вигляді розв'язування індивідуальних, диференційованих завдань (приклад 3). Триває 40 хв.

Приклад 3. Завдання для індивідуальної самостійної роботи

Знайти невизначені інтеграли		
Достатній рівень I варіант	Середній рівень I варіант	Високий рівень I варіант
1) $\int \lg^2 x dx$;	1) $\int \frac{\lg x}{x^3} dx$;	1) $\int \frac{x^2 dx}{x^3 + 5x^2 + 8x + 4}$;
2) $\int \frac{dx}{\sqrt{e^x - 9}}$;	2) $\int \frac{(8x - 11) dx}{\sqrt{5 + 2x - x^2}}$;	2) $\int \frac{\sqrt{2x - 3}}{\sqrt[3]{2x - 3} + 1} dx$;
3) $\int x \arcsin x dx$.	3) $\int \frac{\sqrt{x} dx}{\sqrt[3]{x^2 - 4x}}$.	3) $\int \frac{dx}{\sin x + \cos x}$.

V крок. Кожний студент отримує індивідуальне контрольне завдання для самостійного виконання у позааудиторний час (1 хв).

У перевірці правильності виконання так званої "роботи над помилками" може допомогти комп'ютер. Наприклад, за допомогою СКМ Mathcad лише за кілька секунд можна одержати на екрані відповіді на завдання високого рівня складності, для розв'язування яких навіть викладачу потрібно значно більше часу.

крок. Оголошення результатів роботи студентів минулого практичного заняття та з урахуванням цих результатів поділ на малі групи по чотири особи з однаковим рівнем навченості. Триває 5 хв.

крок. Перевірка виконання індивідуальних завдань у вигляді обговорення в групах. Триває 10 хв.

III крок. Корекція та закріплення навичок у вигляді розв'язування завдань у малих групах (приклад 4). Триває 30 хв.

Приклад 4. Тематика завдань для розв'язування у малих групах

Рівень складності	Завдання
Достатній	Знаходження невизначених інтегралів основними ме-

	тодами: безпосереднє інтегрування; підстановки (заміни змінної); частинами
Середній	Знаходження невизначених інтегралів від раціональних, ірраціональних і тригонометричних функцій
Високий	Знаходження невизначених інтегралів за допомогою тригонометричних підстановок і підстановок Ейлера

IV крок. Контроль рівня корекції сформованих навичок у вигляді розв'язування індивідуальних диференційованих контрольних завдань (приклад 5). Триває 35 хв.

Досвід показав: використання цієї технології у процесі навчання математичних дисциплін настільки активізує НПД студентів, що кілька осіб протягом заняття змогли, досягти певних результатів у групах із достатнім рівнем складності завдань, приєднатися до груп із середнім рівнем складності, і, як довели контрольні завдання, що подавалися в кінці заняття, не дарма.

Цей метод безперечно можна використовувати на заняттях з дисциплін різних циклів як один із шляхів активізації НПД студентів. Але при навчанні математичних дисциплін він повинен стати неодмінною складовою методичних систем навчання — про це свідчать основні принципи навчання у співпраці. По-перше, в роботу груп включаються студенти з різним рівнем навченості (це важливо, оскільки рівень знань студентів коливається від дуже низького до достатньо високого) і з різним рівнем сприйняття та швидкості реакції (це також важливо, тому що багатьом студентам досить складно сприймати матеріал математичних дисциплін у швидкому темпі, в якому викладач читає лекції, "щоб все встигнути").

Приклад 5. Контрольне завдання достатнього рівня

Знайти невизначені інтеграли і, розв'язавши, обрати правильну відповідь	
1. $\int \frac{3 \cdot 2^x - 2 \cdot 3^x}{2^x} dx$ (16)	1) $3x - \frac{2x(1,5)^x}{\ln(1,5)} + C$; 2) $3x - \frac{2(1,5)^x}{\ln(1,5)} + C$; 3) $\frac{2(1,5)^x}{\ln(1,5)} + C$
2. $\int \frac{x+1}{x\sqrt{x-2}} dx$ (26)	1) $\sqrt{x-2} + \sqrt{2} \arctg \sqrt{x-2} + C$; 2) $\sqrt{2} \arctg \sqrt{x-2} + C$; 3) $2\sqrt{x-2} - \sqrt{2} \arctg \sqrt{\frac{x-2}{2}} + C$
3. $\int \sin(\ln x) dx$ (36)	1) $\frac{1}{2}(\sin \ln x - \cos \ln x) + C$; 2) $\frac{1}{2}x(\sin \ln x - \cos \ln x) + C$; 3) $\frac{1}{2}(\cos \ln x - \sin \ln x) + C$

По-друге, допомога студентів один одному завжди має місце, але в аудиторії вона відбувається під пильним оком викладача, який у разі потреби може втрутитися і допомогти їм. По-третє, цей метод чудово інтегрується із використанням інформаційно-комунікаційних технологій при навчанні основам вищої математики. І, по-четверте, при правильній організації відбувається активізація НПД студентів за рахунок винагород і заохочень.

Література:

- Беспалько В. Слагаемые педагогической технологии. — М.: Педагогика, 1989. - 192 с.
- Брунер Дж. Процесс обучения: Пер. с англ. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1962. - 84 с.
- Компьютерна технологія навчання: Довідниковий словник. /Під ред. В. І. Гриценко, А. М. Довгало, А. Я. Савельєва. - К.: Наук, думка, 1992. - 652 с.

Дилфуза Якубжанова, Толиб Ходжаев
(Самарканд, Узбекистан)

ИССЛЕДОВАНИЕ И ОЦЕНКА АНАЛИТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК МОДЕЛИ ПОДВЕСОК КОЛЕСНЫХ ТРАКТОРОВ

Исследование и формирование модели регулирования параметров колесных тракторов является базовой основой для установления оценок их аналитических характеристик при проведении вычислительных экспериментов. При этом происходит экспериментальное-опытное формирование имитационной модели, обуславливающей процесс идентификации показателей исследуемого объекта управления.

Наиболее распространенной задачей идентификации объектов регулирования является определение передаточной функции объекта управления по его переходной характеристике.

Применительно к нашему рассматриваемому объекту управления в качестве входного воздействия рассматривается управляющий сигнал, определяющий работоспособность подвесок колесных тракторов.

На начальном этапе исследования и оценки аналитических характеристик модели подвесок колесных тракторов рассмотрим общие правила и требования, предъявляемые к их параметрической идентификации.

Исходными данными для идентификации являются информационные характеристики подвески колесного трактора. К ним относятся:

- *упругие элементы*, предназначенные для смягчения толчков и ударов, передаваемых на остоу при движении трактора по неровностям пути;

- *амортизаторы*, наличие которых обеспечивает гашение колебаний поддрессоренной части остова трактора;

- *направляющее устройство* - обеспечивает передачу всех сил и моментов, действующих между двигателем и остоном трактора, а также устанавливает необходимую траекторию перемещения колес.

Кроме того, следует отметить, что подвеска должна обеспечивать необходимую плавность хода трактора.

Выбор и идентификацию параметров подвески колесного трактора выполним на основе расчетной схемы системы поддрессоривания. При этом положим следующие допущения:

- колебания трактора - рассматриваются только в продольной вертикальной плоскости;

- движение трактора - равномерное;

- влияние навесного орудия учитывается изменением положения центра масс;

- силы сопротивления в подвеске и шинах пропорциональны скорости относительных перемещений;

- характеристики упругости подвески принимаются линейными, а пробои подвески при сжатии отсутствуют.

При выборе параметров подвески трактора на стадии проектирования обычно пренебрегают влиянием неподдрессоренных масс на плавность хода трактора. В результате схема для расчета параметров подвески колесного трактора с поддрессоренной передней осью имеет всего две степени свободы.

Важным компоновочным параметром трактора является коэффициент распределения поддрессоренных масс:

$$\varepsilon = \rho^2 / (ab).$$

Здесь ρ - радиус инерции поддрессоренной части относительно поперечной оси, проходящей через центр масс трактора;

a и b - расстояния между поддрессоренными массами, приходящиеся соответственно на переднюю и заднюю ось трактора.

В [1] установлено, что если коэффициент распределения поддрессоренных масс близок к единице, то колебания передней и задней частей остова становятся не связанными между собой. Для рассматриваемого колесного трактора колебания передней и задней части остова можно рассматривать независимо друг от друга. С небольшой погрешностью это положение распространяется практически и на тракторы, у которых $0,8 \leq \varepsilon \leq 1,2$.

Поддрессоренная масса передней и задней части трактора:

$$M_1 = Mb/L, M_2 = Ma/L \quad (1)$$

Приведенная жесткость подвески

$$c_1 = \frac{c_{p1} c_{m1}}{c_{p1} + c_{m1}} \quad (2)$$

При хорошем качестве подвески $[n]_z = 1,7 \dots 2,2$ гц.

Тогда необходимый статический ход передней и задней подвески трактора

$$f_{ст} = \frac{g}{4\pi^2 [n]_z^2} \quad (3)$$

а полный ход подвески

$$f_{п} = k_d f_{ст}. \quad (4)$$

Приведенная жесткость передней подвески

$$c_1 = G_{к ст} / f_{ст}$$

Тогда необходимая величина жесткости рессоры определяется из выражения (2).

На базе приведенных аналитических характеристик проведены вычислительные эксперименты по идентификации и оценке этих показателей. В качестве методов идентификации и оценки расчетных показателей в работе использованы подходы [2] и [3]. Здесь исходными данными приняты конечный ряд экспериментальных значений входных величин объекта x_i и соответствующие значения выходных переменных y_j .

Математическая модель функциональной связи между входными и выходными переменными задается в виде уравнения регрессии:

$$y_M = f(x).$$

Здесь, $f(x)$ - некоторая аналитическая зависимость, в качестве которой наиболее часто применяются степенные полиномы:

$$y_M = a_0 + a_1 x + a_2 x^2 + \dots + a_m x^m \quad (5)$$

В качестве критерия близости используется минимум квадратичной невязки J значений фактических переменных y_j и модельных, рассчитанных по уравнению регрессии (5).

Сравнение полученных оценок параметров вычислительного эксперимента модели с их истинными значениями, при отсутствии случайных неконтролируемых возмущений, дает практически приемлимые оценки.

Отметим, что воздействующие на объект помехи существенно влияют на точность оценивания, и их целесообразно предварительно отфильтровывать. Кроме того, точность полученных оценок зависит ещё от шага дискретизации и выбранного интервала измерений.

При использовании метода наименьших квадратов получаемые оценки вычисляются с некоторыми ошибками, которые называются смещением оценок. Для получения практически приемлемых результатов были проведены оценки на базе одно и многофакторного дисперсионного анализа [2].

Литература:

1. В.М. Шарипов, Л.А. Дмитриева и др. Проектирование ходовых систем тракторов. Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Автомобиле- и тракторостроение» - М: МГТУ «МАМИ», 2006. - 82 с.
2. Азимов Б., Якубжанова Д. Параметрическая идентификация и оценка динамических нагрузок на несущие элементы колесного трактора.
3. А.Н. Дилигенская. Идентификация объектов управления. Учебное пособие. «Самарский государственный технический университет». Самара, 2009.

СЕКЦИЯ: ПЕДАГОГИКА

Н. Абдусаматова
(Наманган, Узбекистон)

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ ИНТЕГРАЦИЯЛАШАГАН ТАЪЛИМ АСОСИДА МАЪНАВИЙ АХЛОҚИЙ ТАРБИЯЛАШДА ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ ПЕДАГОГИК ФИКРЛАРИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

“Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” да узлуксиз давом этадиган бир бутун таълим-тарбия жараёнини белгилловчи таълимнинг биринчи бўғини мактабгача таълим деб аталди. Биргина ушбу ёндашувнинг ўзиёқ бу таълим турига ҳар томонлама эҳтиёткорлик, эътиборлилик ва меҳрибонлилик билан қарамоқни талаб этади. Негаки, бугунги болакай ёки қизалоқ зиммасида ХХI асрда кучга тўлиб, соғлом, билимли, ақлли бўлиб жамиятимизнинг фаол аъзоларига айланишдек улкан вазифа турибди.

Маънавий – ахлоқий сифатларни шакллантириш узлуксиз жараён бўлиб, мактабгача таълим босқичидан бошлаш алоҳида аҳамият касб этади. Психологларнинг таъкидлашича дунёқарашнинг асосий қисми мазмун ва кўлам жиҳатидан айнан мактабгача таълим даврига тўғри келар экан. “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да мактабгача таълим ёшидаги болаларни халқнинг бой маданий –тарихий мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш учун шарт-шароитлар яратиш масалалари алоҳида кўрсатиб ўтилган.

Ўзбекистон Республикаси “Мактабгача таълим тўғрисидаги Низом” нинг 3-боб 14-бандида ҳам болаларни маънавий- ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш, уларда ватанпарварлик хиссини шакллантириш асосий вазифа этиб белгиланган.

“Мактабгача ёшдаги болалар ривожланишига – тарбиясига қўйиладиган Давлат талаблари” нинг 2-боб 3-бандида Ватан туйғуси, ватанпарварлик хислари, миллий ғурур, мустақиллик ғояси ҳамда ўз худуди, ўлкаси, халқига меҳр ва садоқатни болани ёшига мос равишда шакллантириш мактабгача таълимда маънавий-ахлоқий ишларнинг асосини ташкил этиши кўрсатиб ўтилган. Шунга кўра, мактабгача таълим ёшидаги болаларга интеграл тарзда таълим- тарбия бериш мақсадида, уларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялашга қўйиладиган талаблар қуйидагича белгиланади:

Болаларга илк ёшидан бошлаб уйда, меҳмонда ўзини тутиш қоидалари, муомала маданияти, овқатланиш, кийиниб-ечиниш, саранжом-саришта юриш, одобли, меҳнатсевар бўлиш, бошқалар меҳнатини қадрлаш каби одатларга ўргатиш. Шу одатлар болани одобли- ахлоқли, меҳнатга лаёқатли қилиб тайёрлаш мазмунининг асосини ташкил этиши керак. Агар ёшларимиздаги шижоатни, куч- қувватни, билимдонлиқни, фидоийлик ва ватанпарварлик билан уйғунлаштира олсак, бундан-да зиёда қудратни топа олмаймиз.

Мактабгача ёшдаги болаларда маънавий-ахлоқий сифатларни интеграциялашган ҳолда тарбиялаб бориши учун шарқ мутафаккирларининг фикрларига таянмоғи лозим.Чунки ахлоқий пок, шахси гўзал бўлган инсоннинг маънавияти ҳам юксак бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов ўзбек халқи маънавий меъросининг ёш авлод тарбиясидаги аҳамияти хусусида сўз юртиб.. “Улуғ бобокалонларимиз руҳига башарият тарихи ва маданияти хазинасига

катта хисса қўшган улуғ аждодларимизга, улар қолдирган улкан меросга муносиб бўлиш истаги жамиятимиз аъзолари орасида кенг ёйилиши, ҳар бир фуқаронинг онгида мустаҳкам жой олиши – бу янги замоннинг янги хусусиятидир” деб ўқтиради.

Ибн Сино ўз асарларида инсонлар ўртасидаги дўстлик ва биродарликка алоҳида аҳамият бериб, одамларни бир-бирлари билан дўст иноқ бўлиб яшашга, пасткашликка олиб келадиган адоватни йўқотишга чақиради.

Ҳаётда ўз дўстига меҳрибон бўлиш, қўлидан келадиган ёрдамларни аямаслик, дўстидан нуқсон ва камчиликларидан юз ўғирмаслик, аксинча уни йўқотишга ҳаракат қилиш кабилар Ибн Синонинг асарларида кенг ўрин олаган.

Ибн Сино таълимотига кўра киши дўст тутинишининг уч хил йўли бор:

- Ҳар қандай қийинчилик бўлишига қарамай, киши ўз дўстини фалокатдан қутқаришини.
- Ғоявий яқинлик ва дунё қарашлар умумий бўлган чинакам ва доимий дўстлик.
- Кишининг мансаби, пули ёки мавқеига қараб ўзининг шахсий манфаатини қондириш кўзда тутилган

дўстлик бўлади, деб таъкидлайди.

Ибн Сино чин дўстни кўзгуга таққослайди. Чунки кўзгу кишининг ҳақиқий борлигини кўрсатади. Киши дўстидаги нуқсонларни ўз вақтида очиб ташламаса, рўй-рост гапирмаса, у ўз дўстлик бурчини унитган бўлади. Шундай экан биз болаларни ҳақиқий дўст танлашга, уларни асраб-авайлашга, бирон ножўя иш қилганда камчиликларини ўз вақтида очиб ташлашга ўргатишимиз лозим.¹

Олим бола хулқига тавсиф бериб, қуйидагиларни таъкидлайди: - “...мўътадилликда сақлашга алоҳида эътибор бериш керак. Бундан икки манфаат бор;

Биринчи: Боланинг руҳи учун бўлиб, у ёшлиқдан бошлаб яхши хулқли бўлиб ўсади ва кейинчалик бу ажралмас малака бўлиб қолади.

Иккинчи: Боланинг бадани учундир, чунки ёмон хулқ турли мижоз бузилишларидан бўлади. Шунингдек, агар ёмон хулқ одатга кириб қолса, у мижоз бузилишини келтириб чиқаради. Масалан: ғазаб кучли қиздиради, қайғу кучли қуритади.

Улуғ Алишер Навоий таъкидлашича, одоб-одамнинг олижаноб фазилатларидан биридир. Одоби киши очик юзли, хушмуомала, ёқимли бўлади. Бундай кишилар учун икки юзламачилик, қўполлик ётдир. Одоби одам доимо дўстларини ҳурматида, иззатида бўлади. Ота-она, ака-ука, опа-сингил, дўстларни ҳурмат-иззат қилмоқ ҳар бир одобли кишининг бурчидар.

Алишер Навоий ҳар бир кишидан ёқимли, назокатли, очик чеҳрали ва хушмуомала бўлишни талаб қилади.

“Ҳар кимгаки даҳр ичра донолик эрур,

¹ Ўқувчиларнинг ахлоқий маданиятини шакллантириш муаммолари. Тошкент. 1995й 48-49 бет).

Ҳалим ила иш анга мажсис оролиқ эрур.”²

Буюк мутафаккир, форс-тожик адабиётининг классикларидан Абулқосим Фаррухий бола тарбиясининг қимматини шундай таърифлайди:

Яхши хулқ шохлик ва катта мамлакатдан яхшироқ,

Соф табиат тилла гавхар конидан ҳам яхшироқ.

Воиз Кошифий инсонларда оқ кўнгиллилик, бағрикиснглик, меҳнатсеварлик, софдиллик, ростгўйлик, саҳийлик, виждонлилик, иродалилилик, қатъиятлилилик каби фазилатлар бўлиши шарт ва булар инсоннинг баркамоллигидан далолат беради, дейди. Аммо хасислик, тамагирлик, очкўзлик, дилозорлик, пасткашлик, тўхматчилик, хоинлик, ёлғончилик кишиларни бебурд, ахлоқсиз қилиб қўяди. Бундай салбий хислатлар уларни обрўсизлантиради, ҳаётини издан чиқаради, нотўғри йўлга бошлайди. «Пасткаш, бахил одамдан яхшилик кутиш мевасиз дарахтдан мева кутишга ўхшайди», ва

«Ёлғончилик сени жарликка етаклайди,

Ростгўйлик эса бахтсизликдан сақлайди»

деб таъкидлайди.

Абу Наср Фаробий инсон ўзининг яхши одоби билан бахт-саодатга эришиши мумкин, дейди.

Ўрта Осиё мутафаккирларидан бири Юсуф Хос Ҳожибнинг асарларида ахлоқ маданияти кенг ўрин эгаллаган. Аллома ақл ва адолат, бахт-саодат, фаровонлик ҳақида гапириб, дўстлик, ҳалоллик, ростгўйлик, камтарлик, оддийлик каби инсоний хислатларнинг шахс камолотида муҳим ўрин эгаллашини ўқтиради³. Шунингдек “Ҳамма нарсанинг қондаси тартиби, таълими бор, тартиб- одоб қондаларини тўғри тутса, кишининг юзи ёруғ бўлади”⁴, деб таъкидлайди.

Халқ оғзаки ва ёзма ёдгорликларида ахлоқий тарбия инсоний фазилатларнинг эзгу мақсад йўлида ўзаро мувофиқлашган ҳолдаги ижодий жараёни сифатида баҳоланади. Бу жараёнда таълим, характер ва ақл заковатга алоҳида эътибор берилиб, улардан ҳар бирининг ўрни таъкидлаб кўрсатилади. Жумладан, таълим шахсни улуғлаб, унинг камолотига хизмат қилса, яхши хулқ характерни шакллантиради, безайди, ақл эса шахс ва унинг характерини такомиллаштириб, қалб ва руҳ тозалигини таъминлайди. Умуман ахлоқий етуқликка қаратилган барча ижобий сифатларда уларнинг эга бўлган бирорта ҳам салбий жиҳатлар бўлмаса, улар чинаккам ва тугал фазилатларга айланади. Чунончи, ақлда-манманлик, таланти-баҳиллик, вазминликда-қасоскорлик, хулқда-тубанлик, саҳийликда-талон- тарожлик, умидда-фаолиятсизлик, қарамда-тамагирлик, билимда-қалбакилик бўлмаслиги зарурлиги қайд этилади.

Ҳозирда таълимнинг сифат кўрсаткичини кафолатлайдиган омиллар яратилган. Дарҳақиқат, ёш авлоднинг келажакда қандай инсон бўлиб етишиши, унинг мактабгача таълимда олган билим, кўникма ва малакаларига боғлиқ. Болалиқда олинган билим қанчалик пишиқ пухта бўлса, у шунчалик мустақкам бардошли бўлади. Бу мақсадларни амалга оширишда албатта, шарқ мутафаккирлари фикрларидан интеграциялашган таълим жараёнида фойдаланиш қулай дидактик шароит яратади.

Фойдаланиладиган адабиётлар:

1. Педагогика тарихи //Ўқув қўлланма. К.Хошимов, М. Иномова, С. Нишонова, Р. Хасанов. -Т.: “Ўқитувчи”, 1996.
2. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб Асарлар. 15 томлик. 13- том. -Т: Бадий адабиёт нашриёти, 1996.
3. Абу Райхон Бериуний. Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар. //Танланган асарлар. 1- т -Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1968.

Айгуль Алдабергенова, Айгерим Мухамедиева
(Талдықорған, Қазақстан)

ОҚИТУДЫ ИНТЕРАКТИВТИ ЖҮЙЕЛЕР АРҚЫЛЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

XX ғасырдың соңынан бастау алған жаһандық ғылыми революция ғылымға да, қоғамға да, өнеркәсіп пен өндіріске де орасан зор өзгерістерге әкелді. Ғылымның әлеуметтік өмірге енуі, адам өмірінің барлық саласын компьютерлендіру, электрлендіру, ақпараттандыру процестерінің қамтуы, қоғамда интеллектуалды-гуманистік қайта құрулардың орын алуы білім беру саласына да радикалды түрлендірулер енгізуді талап етті [1, 98].

Баршамыз XXI ғасырдың Біріккен ұлттар ұйымы шешімімен ақпараттандыру ғасыры деп жарияланғандығынан хабардармыз. Қоғамның әрбір саласын ақпараттандыру, автоматтандыру, жаңа технологиялармен қамтамасыз ету – заман талабы. Ендеше жаңа ақпараттық технологиялардың еліміздің экономика, саясат, білім беру, мәдениет салаларына енуі мемлекетіміздің әлемдік талаптарға сай ілгері ұмтылуының құралы және асқақтай түсуінің кепілі. Ақпараттық қоғамның қалыптасуы мен оның дамуы телекоммуникация, Интернет желісі, спутниктік жүйелер, тікелей сандық теле және радио хабар тарату, шұғыл түрдегі корпоративтік және кең жолақты байланыс, навигация сынды заманауи технологияларсыз мүмкін емес. Ал қазіргі және келешектегі қоғамның негізін қалау, өркениетке бастау білімді де білікті жас мамандардың қолында. Мұны елбасымыз да талай рет атап өткен болатын.

Мәдениетті, өнегелі және бәсекеге қабілетті жастар тәрбиелеу, заман талабына сай жоғары білімді мамандар даярлау - жоғарғы оқу орындары қызметінің басты мақсаты. Жоғары оқу орындары мамандарымызға білім беріп, біліктілігін жоғарылатып, іскерлікке дағдыландырып қана қоймайды, жастарды жан-жақты дамыған жеке тұлға ретінде қалыптастырады. Өскелең ұрпақты дәл осындай азамат етіп тәрбиелеу үшін оқу үрдісіне көптеген өзгерістер мен жаңалықтар енгізілуде. Бұл өзгерістер мен жаңалықтарды жүзеге асырушылар - ұстаздар қауымы. Ал бұл ұстаздардың өз ісіне асқан жауапкершілікпен, ізденіспен қарап, білім беру саласындағы жаңалықтарды еркін меңгере отырып, әлемдік білім кеңістігіне енуіне батыл қадам жасай алатындай болуды талап етуде. Талапқа сай

³ (Юсуф Хос Ҳожиб.Қутадғу билиг.қадимий хикматлар тўплами, Тошкент 1987й 128 бет)

⁴ Юсуф Хос Ҳожиб.Қутадғу билиг. Қадимий хикматлар тўплами Тошкент 1987й 312 бет).

білім беру оқытушылардың оқытудың жаңа технологияларын меңгеру және оларды оқу процесін тиімді етіп ұйымдастыруда қолдану қажеттілігі туындатып отыр.

Елібасымыз Н.Ә.Назарбаев 2014 жылдың 17 қаңтарындағы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында барлық дамыған елдердегідей сапалы бірегей білім беру жүйесін құру үшін білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда бізді ауқымды жұмыс күтіп тұрғандығын айтқан болатын [2].

Олай болса, білім беру жүйесін жаһан кеңістігіне сай бейімдеу, біліктілікті шыңдаудың сапасын арттыру, білім берудің ғылыми-әдістемелік жүйесіне жаңалықтар енгізу, оқу әдістемелерінің жаңа түрлерін қазіргі қоғамның сұранысы бойынша қалыптастыру, білім беру жүйесіне енгізіліп жатқан жаңашылдықтарды саралау, үздіксіз білім беруді қамтамасыз ету және оның ролін арттыру – осы аталғандардың барлығы қазіргі педогогика ғылымының және педагог мамандардың өзекті проблемалары.

Білім беруді ақпараттандыру - білім беруші мен білім алушы қызметінің интеллектуалдандырылу процесі, яғни адамның жаңа интеллектуалды ортаға түсуі ретінде қарастырылады. Білім беру саласына заманауи ақпараттық технологияларды бейімдеу және оларды қолдану бойынша мәселелер ресейлік және шетелдік Я.А.Ваграменко, Т.П.Воронина, В.П. Кашицин, А.А.Кузнецов, М.П. Лапчик, Д.А. Ловцов, Е.И. Машбиц, О.П. Молчанова, Е.Н. Пасхин, И.В. Роберт, А.Я. Савельев, Е.К. Хеннер және т.б. ғалымдардың назарына ілігіп, осы сала бойынша еңбектерінің жарыққа шығуына түрткі болды. Еліміздің Б.Баймұханов, Г.Қ.Нұрғалиева, С.Е.Чакликова, Е.Ы.Бидайбеков, Д.М.Жүсібалиева, Ж.А.Қараев, Ш.Х.Құрманалина, Е.А.Набиев, Ж.К.Нұрбекова, С.С.Үсенов, А.І.Тәжіғұлова сынды ғалымдары білім беру процесіне ақпараттық-қатынастық технологияларды ендіру мәселелерін зерттеген болатын [3, 126].

Ақпараттық технологиялардың оқыту процесін белсенді етудегі, оқытудың ғылыми негізін, көрнекілігін және қолжетімділігін арттырудағы, оқытудың индивидуалдылығын, бейінділігін және интерактивтілігін қамтамасыз етудегі бірегей дидактикалық мүмкіндіктердің ашылуы, осы саланың егжей-тегжейлі зерттелуіне негіз болды. Көптеген теориялық және эксперименттік зерттеулерде заманауи ақпараттық технология құралдары мен толықтай компьютерлендірілген курстардың кешенді түрде қолданылуының тиімділігінің жоғары екендігі дәлелденуде.

XX ғасырдың басында-ақ педагогика және психология ғалымдары білім алушылардың білім алу қызметін белсенді ету үшін оқытудың жаңа тәсілдерін өңдеу қажет екенін анықтаған болатын. Бұл мәселе қазіргі уақытта да өзекті болып қалуда. Белсенді әдіс-тәсілдер проблемалы және дамыта оқытуды жүзеге асырудың негізі болып табылады. Олар білім алушылардың алған білімдерін жалпылау, ойларын еркін жеткізу, оқу материалынан негізгісін ерекшелік сияқты қабілеттерінің дамуына септігін тигізеді. Белсенді әдіс-тәсілдерді жоғары оқу орындарында қолдану біліктілігі жоғары мамандарды даярлаудың қажетті шарты және ол білім алушылардың білім, білік, дағдыларын қалыптастырып қана қоймай, оларды белсенді оқу-танымдық қызметке араластырады [4, 216]. Оқытудың белсенді тәсілдері оқытушының дайын білімді баяндауы арқылы емес, білім алушылардың білімді белсенді танымдық іс-әрекетінің нәтижесінде алуын меңзейді [5, 696].

Ал енді «интербелсенді» немесе «интерактивті» әдіс-тәсілдерге келетін болсақ, оқытудың бұл түрі өзара әрекеттесуді, яғни білім алушылардың оқытушымен ғана емес, сонымен қатар өзара әрекеттесуін қамтамасыз етеді.

Бүгінгі күнгі оқу процесін әртүрлі оқу пәндерін оқытуда кең қолданысқа ие болған заманауи ақпараттық-қатынастық технологияларсыз жүзеге асыру мүмкін емес. Интерактивті әдіс-тәсілдерінің жаңа ақпараттық-қатынастық технологиялармен сабақтасуы нәтижесінде заманауи оқыту құралдары, интерактивті оқыту жүйелері өңделіп, оқу процесіне пайдаланылуда.

Интерактивті ақпараттық-оқыту жүйелерін өңдеу және оны жоғары мектепте қолдану жоғары оқу орындарын ақпараттандыруды жүзеге асырушы негізгі компонент болып табылады. Жоғары оқу орындарындағы ақпараттандырудың мақсаты – оқу және ғылыми процестерге жаңа ақпараттық технологияларды, мультимедиа және телекоммуникация құралдарын енгізу арқылы мамандарды даярлаудың сапасын жоғарылату.

Ақпараттық технологияны оқу процесінде пайдалану қолданбалы информатика мүмкіндіктерін игеруді талап етеді. Осыған орай, интерактивті ақпараттық оқыту жүйелерін өңдеу және қолдану келесідей міндеттерді алға тартады:

- мультимедиа құралдарының негізінде бағдарламалық оқыту жүйелерін өңдеу;
- аталған оқыту жүйелерін оқу процесіне бейімдеу;
- деректер қоры мен білімдер қорын құру;
- оқытушыларды даярлау және қайта даярлаудан өткізу.

Техникалық оқу құралдарының оқу процесінде белсенді түрде қолданылуына қарамастан, олар көмекші дидактикалық құрал болып қала береді. Оқытушының білім алушымен қарым-қатынасы ақпарат берудің негізін құрайды, оның негізгі ерекшелігі жедел түрде кері байланысының болуында.

Интерактивті оқыту жүйелері дидактикалық циклдың танымдық міндеттердің қойылуы, оқу материалының мазмұнын көрсету, алған білімдерді қолдану (жеке тапсырмаларды орындау арқылы ғылыми білімді қалыптастыру), кері байланысты жүзеге асыру (студенттардың алған білімдерін тексеру), білім алу процесі бойынша бағыт-бағдар беру (пән бойынша білімін тереңдету үшін қосымша әдебиеттер оқу) сияқты барлық кезеңдерін қамтыған жағдайда ғана сапалы әрі тиімді болмақ.

Интерактивті оқыту жүйелері дәстүрлі дидактиканың келесідей талаптарын қанағаттандыруы керек:

- 1) оның құрамында нақты бір курсты оқытуға арналған барлық қажетті әдістемелік материалдар болуы керек;
- 2) оқу жұмыстарының әр түрін (ағымдық бақылау арқылы оқыту, өз бетімен оқу, өзін-өзі тексеру, ақпаратты анықтамалық қызмет, көмек көрсету);
- 3) білімді бақылау барысында білім алушының қате әрекеттері туралы диагностикалық хабарламалар беріп отыру;

4) әрбір білім алушыға қатысты оқыту және бақылау процесі бойынша статистикалық мәліметтерді сақтау және беру [6, 2-76].

Оқу-танымдық тапсырмалар - интерактивті оқыту жүйелерінің танымдық ядросы, ал педагог пен білім алушылардың өзара әрекеттесімі оның әдістемелік негізі болып табылады. Кез келген интерактивті бағдарламалардың негізін әртүрлі бағыттағы интерактивті жаттығулар мен тапсырмалар құрайды. Интерактивті бағдарлама үшін кері байланыстың болуы міндетті. Яғни бағдарлама білім алушының әрбір әрекетіне қандайда бір жауап қайтаруы керек. Ол қолданушының әрекетін бағалау, қандайда бір ой салу, кеңес беру және ұсыныс жасау арқылы білім алушымен өзіндік оқу «сұхбатын» жүзеге асырады. Сонымен қатар интерактивті технологиялар білім

алушылардың оқу материалын меңгерудің сапасын бақылаудың әртүрлі формаларын (ағымдық, қорытынды) жүзеге асыруда да табысты түрде қолданылады.

Дәстүрлі оқыту әдістеріне қарағанда интерактивті технологиялардың бірталай артықшылықтары бар. Интерактивті оқыту жүйелері білім алушының оқу материалдарын тиімді түрде меңгерілуіне мүмкіндік береді. Интерактивті технологияларды бақылауды жүзеге асыру мақсатында қолдану тақырыптар бойынша сұрақтардың электронды қорын құрып, нұсқалардың қайталану мүмкіндігін жояды. Осылайша, бұл процесті тиімді және сапалы етеді.

Интерактивті оқыту жүйесінде жұмыс істеуді тиімді етуде бастапқы, ағымдағы және соңғы мәліметтерді, өңдеудің аралық нәтижелерін адамның көру қабілетіне бейім етіп визуализациялау әдісі ерекше маңызды. Интерактивті оқыту жүйелерінің интерфейс элементтері ыңғайлы және көзге көрінетін болуы керек, алайда негізгі мазмұнынмен танысуда бөгет жасамауы керек. Интерактивті технологияларды жоғарғы оқу орындарындағы білім беру процесіне енгізу бірнеше бағытта өрбиде. Бірінші бағыт интерактивті технологияларды оқу процесіне білім алушылардың өз бетімен жұмысын (әсіресе сыныптан тыс) ұйымдастыру және оны қарқынды ету мақсатына бағытталған. Екінші бағыт интерактивті технологиялардың мүмкіндіктерін қашықтықтан оқыту формасында қолдануды меңзейді. Үшінші бағыт интерактивті технологияларды білім берудегі оқыту процесінің мазмұнын оның әдістемелік қорын жаңарту және жетілдіру, жаңа прогрессивті әдістемелерді құру және оны енгізу арқылы тиімді түрде өзгерту үшін қолданумен байланысты. Соңғы екі бағыттың бірігуі нәтижесінде пәндердің электронды-әдістемелік кешендері жасалып, олар күндізгі және қашықтықтан оқыту формаларында қолданылуда.

Осылайша, интерактивті технологиялардың дидактикалық әлеуетінің зор екені күмән келтірмейді, алайда ең жетілдірілген және жаңа интерактивті технологиялардың өзі оқытушының орнын баса аламайды. Олар тек оқу процесін тиімді және қарқынды етудің құралы қызметін атқарады. Оқу процесін табысты түрде ұйымдастыру әртүрлі типті интерактивті бағдарламалардың қажетті кешенінің болуы, қолданылатын оқыту бағдарламаларының білім беру сапасы, оқытушының әртүрлі типті бағдарламаларды оқу процесіне интеграциялау әдісін меңгеруі сияқты көптеген факторларға тәуелді.

Әдебиеттер:

1. Әлікенова К.Н. Ғылым тарихы мен философиясы: оқу құралы. -Талдықорған: ЖМУ.2012
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар
3. Ашық интерактивті тапсырмалардың компьютерлік бағдарламаларын жасаудың әдістемесі (алгебраны оқыту мысалында) // Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты, ҚР Алматы қаласы, 2010 жыл (А. О. Алдабергенова)
4. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. - М.: Академический проект, 2007.
5. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе. - М: Велби, 2007.
6. Полилова, Т.А. Внедрение компьютерных технологий / Т.А. Полилова // ИЯШ. – 1997. – № 6.

Ғылыми жетекші:

педагогика ғылымдарының докторы, профессор Баймуханов Буркит.

Тетяна Арменчук
(Ізмайл, Украина)

МЕДІАОСВІТА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ МЕДІАГРАМОТНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Розширення змісту та напрямів впливів сучасного медіапростору на учнівську молодь зумовлює необхідність формування у неї високого рівня медіаграмотності. Комп'ютерні й телекомунікаційні технології стають своєрідним інструментом інформаційної, політичної та духовної експансії, засобом для створення нових соціальних міфів. Медіаграмотність допомагає учнівській молоді спілкуватися з медіа, додержуючись критичного підходу, з розумінням значущості медіа в їхньому житті, розуміти, що кожна людина є учасником селективного та аналітичного процесу дослідження медіаосвіти.

В англійських країнах термін “медіаосвіта” досить часто замінюється аналогом “медіаграмотність” (“media literacy”). Однак, у франкомовних країнах поширено саме термін “медіаосвіта” (“l'education aux medias”). Так саме у іспаномовних – “education para los medios” (медіаосвіта) або німецькомовних (“medienpädagogic” – медіа педагогіка). Одним з найбільш поширених термінів у понятійному колі медіа-освіти є медіаграмотність. Своє походження цей термін веде від терміну “візуальна грамотність”, який був надзвичайно поширений у 60-70-х рр. XX ст. [1 ; 2]

У вітчизняному освітньому просторі провідним теоретиком медіаосвіти є О. В. Федоров. Дослідник проаналізував різні визначення медіаосвіти та опитав фахівців з різних країн світу з цього приводу. Він вважає, що медіаосвіта має такі основні напрями: 1) медіаосвіта майбутніх професіоналів — журналістів (преса, радіо, телебачення, кінематографістів, редакторів, продюсерів та ін.; 2) медіаосвіта майбутніх педагогів в університетах підготовки кваліфікації викладачів; 3) медіаосвіта як частина загальної освіти школярів та студентів, яку можна інтегрувати з традиційними дисциплінами або викладати автономно; 4) медіаосвіта в закладах додаткової освіти або рекреаційних центрах; 5) дистанційна медіаосвіта школярів, студентів і дорослих за допомогою радіо, телебачення, Інтернету; 6) самостійна, безперервна медіаосвіта, що здійснюється протягом усього життя людини [5].

Основними умовами розвитку медіаосвіти є: загальна орієнтація на розвиток особистості (включаючи формування естетичної свідомості, художнього сприйняття, смаку тощо; розвиток критичного мислення, творчий потенціал індивідуальності в річці гуманізму); урахування психічних особливостей, реальних інтересів молодіжної та дитячої аудиторії; розроблення критерію розвитку медіа сприйняття й здатності до критичного, творчого ставлення до мас-медіа; вдосконалення моделей, програм, методик, форм проведення занять зі школярами та студентами на матеріалі медіа; модернізація матеріально-методичної бази освіти; включення до вишівських та шкільних програм курсів, пов'язаних з медіаосвітою.

Сама ж система медіаосвіти охоплює: цільові настанови на розвиток особистості; компонентність (складові системи: педагоги, учні, засоби навчання та виховання, педагогічна модель, формування цілісного сприйняття аналізу медіатекстів, індивідуального творчого й критичного мислення, знайомство з основними етапами історії

медіакультури); структурність (взаємозв'язок складових системи, логічна обґрунтованість етапів моделі, переважання інтелектуального над емоційним); функціональність (змістова частина, проблемна, інтерпретаційна та ігрова методики проведення занять); комунікативність (моделі, програми, методики, відповідні сучасній соціокультурній ситуації); практична реалізація її результативності.

У сучасній практиці викладання існують три основні підходи до впровадження медіаосвіти: інтегрований - через традиційні предмети (література, образотворче мистецтво, історія, музика тощо); факультативний (створення мережі гуртків, клубів, секцій, тощо); спеціальний підхід (створення спеціальних курсів та спецкурсів).

Актуальність впровадження цих підходів у систему освіти значно посилюється у зв'язку з тим, що відбувається загальне послаблення традиційних інститутів соціалізації молоді — сім'ї, школи, дитячого співтовариства. В умовах переходу до інформаційного суспільства телевізійний і комп'ютерний екран як абстрактний сукупний дорослий дедалі помітніше відсуває на другий план (причому з усе більш раннього віку) традиційні інститути соціалізації, зокрема й шкільне навчання. Медійний бізнес у формі так званих інфантил-медіа пропонує свою продукцію все молодшій аудиторії, здійснюючи таким чином і первинну соціалізацію особистості.

Згідно з даними всеукраїнського репрезентативного дослідження часу споживання телевізійної продукції дітьми різного віку, що його провів інститут соціальної та політичної психології НАПН України під керівництвом Л.А.Найдьоновой в липні 2012 р. [4], 42 % українських дітей можна зарахувати, за світовими стандартами, до «легких» споживачів телевізійного контенту (менше ніж 1 година на добу), 47 % — до «середніх» (від 1 до 4 год.), 11 % — до «важких» споживачів (понад 4 год.). При цьому значне зростання кількості «важких» споживачів уперше спостерігаємо в 6-річному віці, коли дитина, прийшовши до школи отримує вільний від батьківського контролю час; другий пік припадає на 8—9-річний вік, коли закріплюються перші зразки доволіної споживацької поведінки й формуються зачатки вольового додання - не додання спокус, а найбільше «важких» споживачів маємо в підлітковому, 12—14-річному, віці.

Водночас серед 12-річних дітей залишається найменше (менше ніж чверть) «легких» споживачів. Далі частка «важкого» й певною мірою «середнього» споживання телепродукції зменшується, але не через автономізацію від медіа, а завдяки освоєнню підлітком Інтернету і «зависання» в ньому, що практично подвоює час контакту з медіа. Таким чином, тут напрошується аналогія зі споживанням «легких» і «важких» наркотиків: спершу на залежність «підсаджую» телебачення, а потім вона переростає в значно важчу за наслідками Інтернет-залежність.

Однак, хочемо ми того чи ні, діти й молодь масово йдуть у віртуальні світи, з головою поринають у стихію інформаційних потоків. Зупинити цей процес, що має об'єктивні причини, неможливо, тож і конкурувати з медіа сферою як значно потужнішим інститутом соціалізації безперспективно. Натомість освіта, починаючи з дошкільця й закінчуючи андрагогікою, гадаємо, може й повинна очолити цей масовий похід в інформаційну круговерть сучасного світу й тим самим узяти цей світ під свій контроль, надати йому в міру можливості впорядкованого й конструктивного характеру, наситити світоглядно, змістовно і збагатити технологічно. Іншими словами, освіта має виконувати функцію керування інформаційною поведінкою особистості з перспективою трансформації процесу керування в самокерування. Цю функцію можна назвати медіаорієнтацією, або медіаорієнтувальною.

На наше переконання, медіаорієнтаційна функція через зазначені вище чинники не лише нерозривно пов'язана з метою й функціями освіти, а є неодмінною передумовою їх реалізації. Адже очевидно, що стати «самодостатньою демократичною особистістю» може лише медіаосвічена, медіаграмотна людина. І навчити учня самостійно оволодівати новими знаннями протягом життя означає фактично сформулювати в нього здатність керувати своєю інформаційною поведінкою у світі сучасних медіа.

Медіаорієнтаційне спрямування має пронизувати весь навчально-виховний процес, починаючи з його дидактичної складової, що відповідає ідеї інформаційного супроводу засвоєння базових знань (В. Г. Кремень). Потребу такого супроводу зумовлює те, що завдяки новим можливостям медіа сфери дедалі реальнішою стає ситуація, коли учень уже не засвоює певних фактів, а постає в ролі відкривача та інтерпретатора знання, який скоріше його синтезує, ніж відтворює [2].

Водночас медіаорієнтаційна функція освіти потребує певної інституціоналізації, способом якої є медіаосвіта як перший, визначальний і системотвірний крок на шляху реалізації медіаорієнтаційної функції освітнього процесу загалом. Належно організована медіаосвіта має забезпечувати як захищеність, так і продуктивність особистості у світі медіа. Саме виходячи з цього було сформульовано головні завдання шкільної медіаосвіти, що відображено в затвердженій Президією НАПН України Концепції впровадження медіаосвіти в Україні [3].

Ці завдання полягають у сприянні формуванню в учнів: медіаімунітету як спроможності протистояти агресивному медіасередовищу й зберігати психічне благополуччя, користуючись медіапродукцією, що передбачає медіабезпечність, уміння вибрати потрібну інформацію, оминати інформації не «сміття», захищатися від потенційно шкідливої інформації з урахуванням прямих і прихованих впливів у мережі «Інтернет» та інших системах медіа; рефлексії та критичного мислення як психічних механізмів, які забезпечують свідоме користування медіапродукцією на основі ефективного орієнтування в медіапросторі та осмислення власних медіапотреб, адекватного та різнобічного оцінювання змісту й форми інформації, її повноцінного й критичного тлумачення з урахуванням особливостей сприймання мови різних медіа, набуття культури спілкування у віртуальних спільнотах та соціальних мережах; здатності до медіаторчості для компетентного й здорового особистісного самовираження, реалізації життєвих завдань, поліпшення якості міжособових комунікацій й приязності соціального середовища, розбудови мережі стосунків у значущих для особистості реальних спільнотах; низки спеціалізованих аспектів медіакультури: візуальної медіакультури (сприймання кіно, телебачення), культури комунікативної поведінки в Інтернеті, музичної медіакультури, розвинених естетичних смаків щодо форм мистецтва опосередкованих мас-медіа, та сучасних напрямів медіамистецтва тощо.

Інституціоналізувати медіаорієнтаційну функцію освіти можна у формах інтеграції елементів медіаосвіти в різні навчальні дисципліни, медіаосвітніх факультативів, гуртків і студій, відповідно зорієнтованих форм позашкільної роботи тощо. Всі вони мають право на існування й відіграють свою позитивну роль. Проте осердям шкільної медіаосвіти має стати спеціальний курс із медіакультури, що в перспективі має ввійти до державної складової освіти.

Класифікуючи наслідки медіавпливів, насамперед традиційно, визначають негативні. Їх масштабність може сягати до загрози для фізичного й психічного розвитку молоді людини. Це порушення емоційної, поведінкової й мотиваційної сфер. До вже доволі відомих узалежнень молоді від комп'ютерних ігор та Інтернету сьогодні додають й інші негативні наслідки медіавпливів, наприклад, інтелектуальне ліниство, дезадаптація у реальному світі та ін. Окрім вищезазначених негативних, існують і позитивні функції ЗМК. Відповідно підібрані медіальні програми

формують позитивне світосприйняття, розвивають емоційну сферу, вишколюють характер, розширюють інтелект й забезпечують загальнокультурне зростання. Ступінь та якість медіавпливів закономірно залежать від рівня розвитку й освіченості споживачів. Йдеться не лише про ширшу ерудованість, наявність умінь бачити й аналізувати проблеми, володіння необхідним багажем знань й розвитком критичного мислення, а також і про рівень сформованості медіаграмотності. Власне медіаграмотність охоплює систему рівнів розвитку особистості, здатної сприймати, аналізувати, оцінювати медіатекст, займатися медіаторчістю, засвоювати нові знання в галузі медіа. Ефективним шляхом формування медіаграмотності є здобуття медіаосвіти.

Література:

1. Васянович Г. Медіаосвіта: зарубіжний і вітчизняний досвід / Г. Васянович // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2007. – № 2. – С. 11-21.
2. Задорожна Н.Т., Кузнецова Т.В. Медіаосвіта: енциклопедія освіти / Акад. Пед. Наук України; головний ред. В.Г. Кремень / Н.Т. Задорожна, Т.В. Кузнецова. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. Концепція впровадження медіа освіти в Україні від 20 травня 2010 року. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.osvita.mediasapiens.kiev.ua/material/koncepciya-vprovadzhennya-mediaosviti-v-ukrayini>
4. Медіакультура особистості: соціально-психологічний аспект: навчально-методичний посібник / О. Т. Баришпольць О. Є. Голубєва, Н. В. Климчук [та ін.]; за ред. Л. А. Найдьонової, О. Т. Баришпольця. – К. : Міленіум, 2010. – 440 с.
5. Федоров А. В. Медиаобразование: история, теория и методика. - Ростов: ЦВВР, 2001. – 708 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Іванова Дарина Георгіївна.

Наталья Ашихмина

(Гомель, Беларусь)

ОРГАНИЗАЦИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С ПЕДАГОГАМИ ПО ПОВЫШЕНИЮ ПРОФМАСТЕРСТВА

Одним из действенных путей повышения профессионального мастерства педагога является методическая работа. Это «целостная, основанная на достижениях науки и передового педагогического опыта система взаимосвязанных мер, направленных на всестороннее повышение квалификации и профессионального мастерства каждого педагога, на развитие и повышение творческого потенциала педагогического коллектива в целом, а, в конечном счете – повышение качества и эффективности образовательного процесса» [1, с. 7]. Она включает подготовку методических разработок и рекомендаций, учебно-методических пособий, разработку учебно-методических материалов: текстов лекций, бесед, планов и рекомендаций по проведению семинаров, учебных игр, активных форм обучения и т.п.

В настоящее время методическая работа в системе образования выполняет следующие функции: «является важным фактором повышения профессиональной компетентности педагогических кадров; содействует развитию творческого потенциала педагогов; является одним из важных компонентов в системе управления образовательным процессом» [2, с. 19].

Методическая работа должна быть направлена, в первую очередь, на развитие и саморазвитие индивидуальной творческой деятельности педагога, на социальную защиту педагогов через оказание систематической адресной помощи с учетом их потребностей и индивидуальных качеств. Она в значительной мере удовлетворяет запросы педагогов по совершенствованию научно-методической подготовки при условии её индивидуализации и дифференциации. Организация методической работы на дифференцированной основе обусловлена необходимостью учета жизненных и профессиональных установок, ценностных ориентаций, опыта и уровня профессионализма педагогов в работе по совершенствованию научно-методической подготовки. Важным при этом представляется сохранение и развитие положительного опыта учреждения, его традиций в деятельности методической службы. Участие педагогов в методической инновационной деятельности способствует в конечном итоге формированию личной педагогической системы и индивидуального стиля педагогической деятельности.

В ситуации формирования специальной профессиональной компетентности используются методы прямого и опосредованного стимулирования, в развивающих ситуациях стимулирование осуществляется опосредованно, путем реализации рефлексивного механизма управления коллективной и индивидуальной деятельностью.

В последние годы получили распространение различные формы самообразования, способствующие повышению профессиональной компетентности педагогов (разработка методической темы, стажировка, персональное или коллективное научное исследование, дистанционное обучение и т.д.). Однако их использование эффективно при наличии у специалистов высокой мотивации, способности к продуктивной деятельности, достаточного уровня аналитических способностей и общеучебных умений и навыков [3].

Организационно-методическая работа с педагогами по повышению профессионального мастерства включает анализ и самоанализ педагогической деятельности, психологическую диагностику. Методическая работа ведется по следующим направлениям: внутришкольное повышение квалификации педагогов, экспериментальная и инновационная деятельность, обобщение опыта, диагностика педагогов.

В системе организационно-методической работы школы по повышению профмастерства педагогов выделяются такие составные элементы, как: педагогический совет, методический совет, предметные методические объединения, школа повышения педагогического мастерства, школа молодого специалиста.

Педагогический совет является высшим органом коллективного руководства учебным заведением, где обсуждаются вопросы повышения педагогического мастерства педагогов. В зависимости от выполняемых функций они подразделяются на управленческие, методические, воспитательные и социально-педагогические. Методические функции реализуются в ходе работы по следующим направлениям: информационному, обобщающе-аналитическому, развивающему, обобщающему, активизирующему. Информационное направление включает сообщения о состоянии образовательного процесса и путях его совершенствования, о достижениях педагогической науки, пропаганда передового опыта. Развивающее – развитие педагогического мастерства, овладение формами, методами и приемами воспитания, дающими наибольший эффект, использование опыта педагогов-новаторов, передовых технологий. Обучающее – повышение квалификации педагогических работников путем различных форм

передачи знаний, умений и навыков педагогического мастерства. Активизирующее – активизация усилий педагогического коллектива во всех звеньях методической службы. Обобщающе-аналитическое – анализ состояния образовательного процесса, уровня воспитательной работы, уровня воспитанности учащихся, обобщение и анализ передового опыта.

Главным органом, организующим, координирующим методическое обеспечение повышения профессионального мастерства педагогов, является методический совет школы. В состав совета входят руководители методических объединений учителей, администрация. Он формирует цели и задачи методического обеспечения образовательного процесса, осуществляет методическую учебу кадров; определяет содержание, формы и методы повышения квалификации педагогических кадров; планирует, организует и регулирует работу методической службы, педагогических кадров, проводит анализ и оценку результатов ее деятельности; занимается решением педагогических проблем, связанных с методическим обеспечением методичекой учебы; разрабатывает систему мер по изучению педагогической практики, обобщению и распространению педагогического опыта и т.д.

Методические объединения выступают главной структурой, организующей методическую работу учителей-предметников. Основное направление их работы – всестороннее повышение квалификации и профессионального мастерства учителей, способствующее, в конечном счете, повышению качества и эффективности учебно-воспитательного процесса, рост уровня образованности, воспитанности и развития школьников [4, с. 17].

На заседаниях методических объединений рассматриваются применяемые учителем приемы и методы, средства обучения и воспитания в конкретных классах, учебные программы, обеспечивающие процесс обучения и воспитания, заслушиваются творческие отчеты учителей, информация о ходе самообразовательной работы, принимается решение рекомендательного характера о присвоении учителю той или иной квалификационной категории. Один из распространенных методов работы объединений – посещение членами объединения открытых уроков различных педагогов с последующим их коллективным анализом и самоанализом.

Школа совершенствования профессионального мастерства педагогических работников – это объединение учителей, созданное для совершенствования педагогического мастерства, творческого общения, организации методической работы в педагогическом коллективе, методической поддержки и помощи, для профессионального роста педагогов.

В целях повышения педагогического мастерства используются коллективные и индивидуальные формы методической работы. К коллективным формам методической работы относятся: работа над единой методической темой, педсоветы, семинары и практикумы, научно-практические конференции, школьные методические объединения, школа молодого специалиста.

Наиболее часто используются следующие формы методической работы с педагогами: теоретические семинары (доклады, сообщения); семинары-практикумы (доклады, сообщения с практическим показом на уроках, воспитательных часах, внеклассных, внешкольных мероприятиях); диспуты, дискуссии; деловые и ролевые игры; уроки-панорамы; лектории ученых, психологов, социологов, врачей; обсуждение современных методик, технологий, достижений педагогической науки; обсуждение открытых мероприятий; обсуждение и оценка авторских программ; обсуждение результатов тестирования, анкетирования; выставки, отчеты по самообразованию; обсуждение передового педагогического опыта и рекомендации по его распространению и внедрению; конкурсы; педчтения, научно-практические конференции; педагогические советы и др.

Теоретические семинары направлены на ознакомление педагогов с актуальными вопросами, новейшими достижениями педагогической науки и передового педагогического опыта, содержанием новых технологий, методов, приемов воспитания. С докладами на них выступают ученые, опытные педагоги, члены творческих групп. При подготовке к семинару педагоги изучают научно-методическую литературу, могут консультироваться с различными специалистами.

В рамках семинаров-практикумов педагоги знакомят коллег с результатами собственной исследовательской работы, проводившейся под руководством специалистов-ученых и апробировавшейся в течение нескольких месяцев. На таких семинарах необходима связь теории с практикой, они способствуют развитию творческого потенциала, профессионализма.

Научно-практические конференции и педагогические чтения являются своеобразным подведением итогов работы педагогического коллектива школы, отдельных педагогов над актуальными педагогическими проблемами.

В рамках педсоветов проводится информирование специалистов о современных методах работы, осуществляется обмен опытом, заслушиваются творческие отчеты, анализируются причины возникающих трудностей, оказывается практическая методическая помощь. Например, различные аспекты проблемы повышения мастерства педагогов могут быть рассмотрены при проведении педсоветов по следующим темам: «Исследовательская деятельность в образовательном процессе», «Педагогическое мастерство педагога», «Самообразование – один из путей повышения профессионального мастерства педагога», «Оценка педагогическим коллективом качества образовательной деятельности школы», «Образовательные технологии – осознанный выбор».

Школа передового опыта используется при наличии одного или нескольких мастеров педагогического труда. Индивидуальное наставничество, консультации, собеседования широко применяется в работе с молодыми специалистами и теми, кто испытывает затруднения в работе.

Отчеты по самообразованию предполагают наглядную демонстрацию продуктов труда педагога (доклады, рефераты, конспекты мероприятий, авторские программы, тесты и т.д.) и продуктов труда учащихся, созданных под руководством педагога (творческие работы, рисунки, поделки и т.д.).

Обсуждение передового опыта и рекомендации по его распространению. Посещая уроки и занятия учителей, нужно учитывать уровень научно-методической подготовки педагога и технологию, по которой он работает. С целью распространения опыта используются печатная пропаганда, практический показ, творческие отчеты, презентации и т.д. Для обобщения опыта важно умение систематизировать, описать его, представить в виде целостной системы.

Таким образом, организационно-методическая работа с педагогами по повышению профмастерства осуществляется посредством функционирования педагогического совета, методического совета, предметных методических объединений, школы повышения педагогического мастерства, школы молодого специалиста. Основными формами работы с педагогами по повышению профмастерства являются: педсовет, семинары и практикумы, проведение и посещение открытых уроков с последующим их коллективным анализом и самоанализом, научно-практические конференции и педагогические чтения, обсуждение передового

педагогического опыта, составление рекомендаций по его распространению и внедрению, творческие отчеты учителей и др.

Литература:

1. Беспалько, В.П. Системно-методическое обеспечение учебно-воспитательного процесса подготовки специалиста / В.П. Беспалько. – М.: Высшая школа, 1989. – 548 с.
2. Щепотин, А.Ф. Эффективная система методической работы с педагогическими кадрами. / А.Ф. Щепотин. – М.: Профессиональное образование, 2006. – 362 с.
3. Багаева, И. Д. Учителю о профессионализме педагогической деятельности и путях его формирования: метод. рекомендации / И. Д. Багаева. – Гомель: Гомельск. обл. ин-т усовершенствования учителей, 1989. – 89 с.
4. Пахомова, Е.М. Методическая служба: современные требования и пути преобразования / Е.М. Пахомова // Методист. – 2004. – №2. – С. 15–19.

Научный руководитель:

кандидат психологических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины» Гапанович-Кайдалова Е. В.

Николай Бажанов
(Таганрог, Россия)

ОСОБЕННОСТИ КОНТРОЛЯ ЗНАНИЙ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН У СТУДЕНТОВ ИУЭЭиСС ЮФУ⁵

23 декабря 2013 г. распоряжением Правительства Российской Федерации утверждена «Концепция развития математического образования в Российской Федерации» [1]. Авторы концепции справедливо утверждают, что «Изучение математики играет системообразующую роль в образовании, развивая познавательные способности человека, в том числе к логическому мышлению, влияя на преподавание других дисциплин. Качественное математическое образование необходимо каждому для его успешной жизни в современном обществе. Успех нашей страны в XXI веке, эффективность использования природных ресурсов, развитие экономики, обороноспособность, создание современных технологий зависят от уровня математической науки, математического образования и математической грамотности всего населения, от эффективного использования современных математических методов. Без высокого уровня математического образования невозможны выполнение поставленной задачи по созданию инновационной экономики, реализация долгосрочных целей и задач социально-экономического развития Российской Федерации, модернизация 25 млн. высокопроизводительных рабочих мест к 2020 году».

Данная Концепция вызвала у автора ассоциации с известным докладом Председателя Национальной комиссии США по преподаванию математики и естественных наук в 21 веке Джона Гленна, который назывался «Пока еще не поздно». Этот хорошо известный документ был адресован в сентябре 2000 г. министру образования Р.Райли. В нем, в частности, высказывается следующее опасение: «В начале 21 века мы стоим перед еще большей проблемой. Наши школы и учителя, которые наполняют их жизнью, должны найти пути обеспечения более высокого уровня знаний учащихся в области математики и естественных наук. Американцы должны это сделать, поскольку наш мир и наше время требуют этого. Если мы не посадим дерево сегодня, нам придется сделать это завтра, в следующем месяце или в следующем году – но заплатить за это более высокую цену» [2]. Далее в докладе перечислены четыре причины срочной необходимости этого шага. Это

- требования, диктуемые изменениями в экономике и рабочем пространстве;
- непрерывная потребность демократии в высокообразованных гражданах;
- насущная связь математики и естественных наук с интересами национальной безопасности;
- высокая ценность математического и естественно-научного знания.

На мой взгляд, основные идеи «Концепция развития математического образования в Российской Федерации» созвучны с предложениями доклада Дж.Гленна, что лишь подтверждает глобальность проблемы и верный тренд национальной образовательной политики России.

Новое качество образования не может быть получено старыми технологиями. В частности, в Южном федеральном университете давно реализуется организация образовательного процесса на основе кредитно-модульной рейтинговой технологии. Один из важных элементов этой целостной современной системы регулирует контроль освоения студентами каждой дисциплины. Это осуществляется с помощью рейтинговой системы, разрабатываемой учебно-методическими комиссиями факультетов. Рейтинговые баллы переводятся в оценочную шкалу ECTS:

A (отлично) – принятие ответственных решений на основе критической оценки новых идей, способов их доказательств и экспериментальных данных;

B (очень хорошо) – разрешение проблемных ситуаций на основе анализа их причин с учетом специальных умений и навыков;

C (хорошо) – разрешение проблемных ситуаций прикладного характера на основе обширной базы знаний, умений и навыков;

D (удовлетворительно) – совершение осознанного выбора из большого числа вариантов в сложных видах деятельности;

E (посредственно) – применение знаний, умений и навыков в условиях общепринятой практики;

F и FX (плохо и плохо с правом пересдачи) – ограниченное применение небольшого диапазона прикладных знаний и умений.

Соотношения между минимальными значениями рейтинговых баллов, выраженных в процентах, и оценками ECTS приведены в таблице:

⁵ Институт управления в экономических, экологических и социальных системах Южного федерального университета

Рейтинг	0	35	50	58	68	82	92
ECTS	F	FX	E	D	C	B	A

Учитывая крайне ограниченную учебным планом возможность аудиторных учебных занятий (дисциплина «Математика»): всего 2 семестра (по 18 недель) по 36 час. на учебную группу, возникает необходимость эффективного использования кредитно-модульной технологии в части контроля знаний.

Приведем конкретную реализацию приказа «Об утверждении Положения о проведении текущего контроля и промежуточной аттестации студентов ЮФУ» [3] по дисциплине математика для студентов 1 курса, обучающихся по бакалаврской программе «Государственное и муниципальное управление». В качестве примера приводится учебная карта дисциплины «Математика» группы УЭБ-1-63 (направление подготовки – 08.1100.62).

Виды контрольных мероприятий	Количество баллов за одно мероприятие	Модуль 1	Модуль 2
		Количество баллов по модулю	
Текущий контроль	40	20	20
Посещение лекций	2	1	1
Работа на практических занятиях	8	4	4
Промежуточное тестирование	30	15	15
Реферат	-	-	-
Другое	-	-	-
Рубежный контроль	30	15	15
Контрольная работа		10	10
Тестирование		5	5
Другое			
Промежуточная аттестация	30		
Зачет/экзамен	100		

Подчеркнем, что количество баллов на текущий и рубежный контроль устанавливается Ученым советом института, а количество баллов за мероприятия текущего контроля - преподаватель дисциплины.

В заключение следует отметить особенность в контроле знаний студентов в условиях дефицита учебных часов: одним из важных критериев является содержание и уровень требований проверочной министерской работы (называемой тестами), которую вуз проходит при государственной аккредитации. Например, для студентов, обучающихся по указанной выше программе, не было вопросов по теме «Дифференциальные уравнения», однако требовалось ответить на вопрос о вертикальной асимптоте сложного графика (задание № 10). Более детальный анализ содержания министерской работы позволяет сделать вывод об эклектичности программы и очень слабой корреляции предъявляемых требований и реальных возможностей по их реализации в учебном процессе.

Литература:

1. Распоряжение Правительства России от 24 декабря 2013 года № 2506-р о Концепции развития математического образования в Российской Федерации [Электронный ресурс]//сайт Минобрнауки РФ URL: <http://минобрнауки.рф/%D0%B4%D0%BE%D0> (дата обращения 17.03.2014).
2. Пока еще не поздно [Электронный ресурс]//Математическое образование: вчера, сегодня, завтра URL: <http://www.mcsme.ru/edu/index.php?> (дата обращения 17.03.2014).
3. Проект приказа «Об утверждении Положения о проведении текущего контроля и промежуточной аттестации студентов ЮФУ» [Электронный ресурс]//сайт ЮФУ URL: http://sfedu.ru/www/stat_pages.show?p=INF/doc (дата обращения 18.03.2014).
4. Приказ ректора ЮФУ от 13.03.2012 № 32-ОД «Об утверждении Положения о проведении текущего контроля и промежуточной аттестации студентов ЮФУ» [Электронный ресурс]//сайт ЮФУ (дата обращения 18.03.2014).

Іван Бахов
(Київ, Україна)

ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

Стаття присвячена вихованню мовної особистості в соціокультурному аспекті. Означена проблема вимагає пошуку нових підходів до вивчення рідної мови. Одним із шляхів реалізації нового підходу є включення соціокультурного матеріалу на уроках рідної мови, тобто такого матеріалу, який дозволить формувати українську мовну особистість. Очевидно, становлення повноцінної мовної особистості неможливе без усвідомлення мови як

живого організму, скріпленого автентичними образами і асоціаціями з традиціями матеріальної і духовної культури нашого народу, йдучи в глибини століть.

Теоретичним та практичним аспектам проблеми соціокультурної компетентності присвячено праці дослідників в Україні та за її межами.

Соціокультурна освіта є відносно новим аспектом у викладанні шкільних предметів, і пов'язана з необхідністю формування соціокультурної компетенції, що знайшло вираження у документах міністерства освіти і науки України. Соціокультурний підхід визначає стратегію вивчення мови крізь призму національної культури.

С. Ніколаєва визначає компетентність як «набуту у процесі навчання інтегровану здатність особистості, яка складається із знань, навичок, умінь, досвіду, цінностей, ставлення тощо, які можуть комплексно реалізуватися на практиці» [1, с. 43].

У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти зазначено, що в учнів повинні бути сформовані вміння відображати засобами мови бачення світу, способу життя та мислення, особливості культури певного народу; усвідомлювати відображення у мові особливостей культури певного народу, уміння спілкуватися з урахуванням цих особливостей з представниками різних культур [2].

У Рекомендаціях Ради Європи зазначено, що соціолінгвістична компетенція пов'язана зі знаннями та вміннями, необхідними для здійснення соціального аспекту використання мови та включає в себе лінгвістичні маркери соціальних стосунків, правила ввічливості, вирази народної мудрості, відмінності у мовленні, діалекти та акценти [3].

Згідно нової навчальної програми, формування соціокультурної компетенції розглядається як процес засвоєння культурних і духовних цінностей свого та інших народів; норм, які регулюють стосунки між поколіннями, націями, сприяють естетичному і морально-етичному розвитку [4].

Тому у програмах з української мови, слід передбачити включення соціокультурного та краєзнавчого матеріалу, в першу чергу в регіональних навчальних програмах і планах.

Принцип соціокультурної орієнтованості інформації дозволяє поєднати елементи країнознавства з мовними явищами, як засобами комунікації та ознайомлення з новою дійсністю [5].

Під соціокультурної компетенцією розуміють не просто володіння інформацією про безпосередній зв'язок мовного і соціокультурного середовища, а також взаємозв'язок розвитку мови і суспільства.

Соціокультурна компетенція передбачає:

- усвідомлення того, що мова виступає не тільки засобом пізнання і спілкування, а й як форма соціальної пам'яті, як культурний код нації;
- розвинене вміння зіставляти факти мови і факти дійсності;
- вміння бачити культурний фон, що стоїть за кожною мовною одиницею;
- знання культури, історії, традицій, звичаїв свого народу;
- вміння виявити регіонально значущі лексеми і розуміти їхню роль у тексті.

Особливе значення при такому підході надається використанню краєзнавчого і особливо лінгвокраїнознавчого матеріалу в процесі викладання рідної мови. Саме такий підхід виховує в учнів дбайливе, любовне та уважне ставлення до рідної мови, а значить любов до Батьківщини і прагнення гідно їй служити. Адже саме знання її мови, історії, культури, природних умов, звичаїв і сподівань народу дадуть можливість вчителю сформувати в учнів національну самосвідомість, почуття гідності та соціальної справедливості.

Особливо ефективним, на думку методистів та лінгвістів, є використання місцевої топонімії в процесі лінгвокраїнознавчої роботи. Топонімічна лексика відображає найважливіші етапи історії матеріальної і духовної культури народу, і водночас, в ній з'являються мовні закономірності, у зв'язку з чим даний лексичний пласт становить інтерес і як історико-географічний матеріал, і як лінгвістичне джерело.

На думку Т. В. Майорової, робота з місцевим топонімічним матеріалом викликає незмінний інтерес учнів, їх прагнення розширити свій знання з краєзнавства, додавши до них знання лінгвістичного характеру, сприяє розвитку мови школярів [6]. У цьому віці діти виявляють справжній інтерес до рідного слова, до місцевої історії, до народних легенд і казок, пов'язаних з походженням тієї чи іншої географічної назви, із задоволенням беруть участь в топонімічних дослідженнях.

Особливе місце серед географічних назв займають назви вулиць, площ, провулків, бульварів тощо. Сукупність назв даного типу визначається як мікротопоніміка міста. Мікротопонімічний матеріал будь-якого міста становить особливий інтерес для наукового дослідження, оскільки цей пласт лексики містить найбільш велику й багату інформацію про історію самого міста, про історію країни, про сучасне життя міста, про розвиток культури.

Цікава в цьому відношенні і мікротопонімія міста Києва, яка представлена значною кількістю номінацій різних за походженням, структурою та семантикою. Мікротопонімічний матеріал столиці України може бути використаний на уроках української мови в початковій і середній школах як лінгвістичний і як історичний матеріал. Використання мікротопонімів дає можливість проводити повноцінну лінгвокраїнознавчу роботу, а одже реалізувати ідею включення до системи освіти регіонального компоненту, про необхідність використання якого зараз багато говорять.

На наше переконання, знайомство з мікротопонімією сприяє розвитку інтересу до своєї Батьківщини і дозволяє проводити формування найважливіших мовних умінь і навичок на місцевому мовному матеріалі. Використання саме цього лексичного матеріалу на уроках української мови видається нам найбільш вдалим в плані реалізації ідеї формування соціокультурної компетенції учнів засобами української мови. Актуальність теми дослідження обумовлена:

- необхідністю запровадження регіонального компоненту в процес викладання української мови в початковій школі;
- відсутністю до теперішнього часу спеціальних посібників, а також дидактичного матеріалу, що дає можливість використовувати топонімічний матеріал, зокрема мікротопоніми м. Києва на уроках української мови;
- новими соціолінгвістичними умовами, що зумовлюють потребу в нових функціонально грамотних носіях мови.

Кожен мікротопонім містить у собі важливу лінгвістичну та країнознавчу інформацію. Цей шар лексики має велику цінність з точки зору історії народу, його культури, історії самого міста, з точки зору української мови та її історії. В мікротопонімах як у дзеркалі відображаються зміни в суспільному і соціальному житті суспільства. Крім того, вони мають велике пізнавальне значення. Наприклад, такі назви на карті Києва, як Поділ, Кожемяки, Татарка, Мишоловка, Андріївський узвіз, Аскольдова могила, Замок Ричарда, Будинок з химерами зберігають історичну та культурну пам'ять про різні події.

Як показало дослідження, внутрішньоміські назви вулиць, площ, бульварів, провулків, проспектів, проїздів у наших містах є невід'ємною частиною життя суспільства, необхідною умовою для нормальної життєдіяльності будь-якого міста. Ми користуємося ними на кожному кроці, і відчуваємо їхню повсякденну необхідність.

Ми охарактеризували мікротопоніми за семантикою утворюючих основ і за типами і способами утворення, і прийшли до наступних висновків: мікротопоніми – це цікавий об'єкт наукового дослідження, що зумовлює необхідність їх збору та систематизації. Мікротопоніми, будучи словами української мови, входять до її загальної системи і відображають її загальні закономірності; серед усіх внутрішньоміських назв переважають однослівні мікротопоніми у формі родового відмінка, утворені від прізвищ; велике місце посідають антропонімічні мікротопоніми, тобто назви, утворені від імен і прізвищ видатних діячів науки, культури, військових, уродженців міста.

Вивчивши досвід вчителів і методистів з використання регіонального матеріалу як засобу формування соціокультурної компетенції учнів на уроках української мови ми переконалися в тому, що включення регіонального компоненту до лінгвістичної освіти школярів не вимагає перегляду традиційного змісту навчання української мови. Місцевий мовний матеріал може гармонійно входити до базової освіти з української мови.

Організована і проведена експериментальна робота за даною темою дослідження показала наступне: на етапі констатуючого експерименту рівень соціокультурної компетенції учнів був низьким: діти не знали багатьох назв вулиць, не могли пояснити походження назв, майже не вживали топонімічну лексику в мові. На етапі формуючого етапу було проведено уроки української мови, спрямовані на формування соціокультурної компетенції учнів на мікротопонімічному матеріалі. Дітям пропонувалися тексти, що містять відомості про походження назв вулиць м. Києва. Мікропопнімічну лексику виділяли, аналізували, її вводили в контекст.

На уроках використовувалися цікаві завдання (загадки про вулиці), творчі роботи (твори «Моя вулиця»), мікротопоніми були засобом для формування орфографічної уважності, граматичної компетенції учнів. Контрольний експеримент, проведений по закінченні дослідного навчання показав, що рівень соціокультурної компетенції учнів, підвищився: учні краще орієнтуються в назвах вулиць, можуть пояснити їх походження, аналізують топонімічну лексику.

На підставі отриманих результатів експериментальної роботи з використання мікротопонімічної лексики на уроках української мови ми прийшли до висновку, що даний лексичний матеріал може бути використаний в якості регіонального компоненту. Цілеспрямована систематична робота з використанням мікротопонімічного матеріалу дозволить вчителю зробити навчальний предмет не тільки цікавим, але й ширше використовувати його у виховних цілях, сприяти поглибленню знань учнів, підкріпити енциклопедичні відомості живими прикладами із сучасної практики, сприяти розвитку мислення.

У ході дослідно-експериментальної роботи знайшла підтвердження гіпотеза про те, що використання у процесі викладання української мови мікротопонімічного матеріалу в якості регіонального компоненту сприяє вихованню любові і формуванню інтересу до так званої «малої» Батьківщини, збагачення та активізації словника дітей і, в кінцевому результаті, формує соціокультурну компетенцію. Використання матеріалів мікротопонімії дає можливість реалізувати актуальну зараз ідею включення регіонального компоненту в систему лінгвістичної освіти.

Література:

1. Ніколаєва С. Ю. Сучасні тенденції формування іншомовної комунікативної компетентності в учнів початкової школи / С. Ю. Ніколаєва // Іноземні мови. – 2012. – № 1. – С. 42–51.
2. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти // Іноземні мови у навчальних закладах. – 2004. – №1. – С. 10-19.
3. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Науковий редактор українського видання доктор пед. наук, проф. С.Ю. Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
4. Коваленко О. Методичні рекомендації про вивчення іноземних мов у 2006-2007 н. р. // Іноземні мови у навчальних закладах. – 2006. – №3. – С. 6-12.
5. Яхнюк Т.О. Використання фрагментів художніх відеофільмів для навчання студентів мовних спеціальностей соціокультурної англійської лексики // Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 2002. – 20 с.
6. Майорова Т.М. Ономастика в лингвокраеведческой работе // Русский язык в школе. 2000, № 3. – С.43-46.

Маманазаров Бахром
(Узбекистан, Самарканд)

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОГРАММНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

В нашей Республике уделяется большое внимание методам и принципам совершенствования учебного процесса практически во всех образовательных структурах. Это обусловлено насущными проблемами, возникающими непосредственно при преподавании различных дисциплин, которые требуют применения современных средств информационно-коммуникационных технологий на качественно новом уровне.

Качественные преобразования системы образовательных услуг, несомненно, требуют постоянного внимания и совершенствования системы образования. Это предопределяет внедрение в систему образования процессов глобализации, затронувших практически все аспекты национальной экономики, информатизации образовательного процесса, связанных с современными информационно коммуникационными технологиями.

В современных условиях совершенствования и модернизации образовательной системы Узбекистана к преподавателям предъявляются более высокие и серьезные требования к уровню их профессиональной подготовленности. В этом плане в целях повышения эффективности подготовки бакалавров и специалистов возникает необходимость совершенствования существующих принципов, методов и методик преподавания.

В настоящее время большое внимание уделяется созданию прикладного программного обеспечения для различных учебных предметов – программных педагогических средств вычислительной техники.

Рассмотрим понятие педагогические программные средства. Педагогическое программное средство – дидактическое средство, предназначенное для частичной или полной автоматизации процесса обучения с помощью применения компьютерной техники. В состав педагогических программных средств входят:

- программа (совокупность программ), направленная на достижение заданных дидактических целей при обучении той или иной учебной дисциплине;
- комплект технической и методической документации;
- набор вспомогательных средств (не обязателен).

Основными видами педагогических программных средств являются: обучающие программы, тестовые программы, тренировочные программы.

Анализ педагогической практики использования программных средств учебного назначения позволяет заключить, что наиболее существенными причинами создания низкокачественных (с педагогической точки зрения) компьютерных программ являются, во-первых, частичное, а порой и полное игнорирование дидактических принципов обучения при их разработке и, во-вторых, неправомерный перенос традиционных форм и методов обучения в новую технологию обучения, использующую компьютер [1].

При выборе обучающей программы в качестве средства обучения, преподаватель должен уметь оценить эту программу с точки зрения средств достижения конкретной дидактической цели. Приведем несколько критериев оценки ППС:

1. Технический уровень: надежность работы программы, простота управления, ясность инструкций, четкость представления текста и графики.

2. Дидактический уровень: обладает реальной образовательной ценностью, существует взаимосвязь между целями, содержанием и методами, способствует приобретению нового учебного опыта.

3. Степень интерактивности: возможность выбора различных уровней сложности, вариантов, содержания, скорости работы; возможность обратной связи; анализ ошибок; стимуляция других видов деятельности без применения компьютера.

Широкое внедрение разнообразных программных педагогических средств в учебный процесс привело к изменению всей методической системы обучения, свидетельствовало о появлении новой информационной технологии обучения.

Анализ практики создания и использования программных педагогических средств показывает, что существуют определенные трудности и недостатки.

Во-первых, при создании программных педагогических средств не всегда уделяется должное внимание анализу и отбору учебного материала, зачастую не обосновывается необходимость и целесообразность их разработки.

Во-вторых, в большинстве случаев создание программного обеспечения для учебного процесса происходит в отрыве от разработки методики его последующего применения.

Для того чтобы повысить эффективность использования программных педагогических средств в учебном процессе, необходимо особенно тщательно подходить к анализу и отбору учебного материала.

Необходимо разработать теорию и технологию проектирования программных педагогических средств, учитывающие перспективные дидактические и психологические концепции, содержание и логику предмета, методику его преподавания, конкретный тип учебного заведения.

С методических позиций предстоит разработать систему методов отображения учебной информации, а также приемов реализации выбранных методов на уровне конкретного предмета.

Целью всего педагогического опыта является необходимость поиска критериев отбора и структурирования содержания для программно-педагогических средств, выделения способов управления учебным процессом, выделения методов и форм обучения, адекватных новому техническому средству.

Литература:

1. Информатизация образования: направления, средства, технологии / Под общ. ред. С.И. Маслова – М.: МЭИ, 2004.

Тетяна Безпала, Любов Капштик
(Пирятин, Україна)

ОРГАНІЗАЦІЯ КОНТРОЛЮ ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ВНЗ І-ІІ РІВНЯ АКРЕДИТАЦІЇ

Величезне значення для справи навчання і виховання має особа викладача, його ерудованість, бажання віддати студентам свої знання, захопити їх навчальною дисципліною, викликати прагнення до самовдосконалення. Недаремно видатні вчені, діячі культури, пригадуючи свої шкільні та студентські роки, насамперед говорять про вчителів, викладачів, які пробудили у них інтерес до знань. Особистість викладача, його фахова підготовка, моральні якості, ідейність, культура – велика виховна сила. В народі говорять: "Ніхто не може дати іншому того, чого не має сам". Саме тому викладачі Пирятинської філії багато уваги приділяють вдосконаленню навчального заняття як основної форми освіти і виховання студентської молоді, зокрема організації контролю якості підготовки фахівців.

Відомо, що сучасний ринок праці вимагає від випускника не лише глибоких теоретичних знань, а й здатності самостійно їх застосовувати в нестандартних, постійно змінюваних життєвих ситуаціях, переходу від суспільства знань до суспільства життєво компетентних громадян [1]. Сьогодні потрібні висококваліфіковані спеціалісти у різних галузях економіки, менеджменту, маркетингу, бухгалтерського обліку, діловодства, обслуговування комп'ютерних систем і мереж, екології, правознавства, які вільно володіють персональним комп'ютером та мережею Інтернет.

Безперечно, якісна освіта є необхідною умовою забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства, консолідації усіх його інституцій, гуманізації суспільно-економічних відносин, формування нових життєвих орієнтирів особистості. Наша філія створена у травні 2004 року. За десять років зроблено чимало: обладнано два комп'ютерні класи, бібліотеку, читальний зал, спортивний та тренажерний зали. Хімічний, біологічний та фізичний кабінети забезпечені найсучаснішими засобами навчання.

Свою навчальну діяльність плануємо відповідно до Національної стратегії розвитку освіти на наступне десятиріччя. В центрі уваги тримаємо питання підвищення успішності і якості знань студентів, забезпечення

особистісного розвитку людини згідно з її індивідуальними задатками, здібностями, потребами на основі навчання упродовж життя. При цьому забезпечуємо основний принцип Європейського університету "Вчись, працюючи" – наближаючи навчання до потреб реального життя. Для вирішення даного питання у нашій філії створені необхідні умови: кваліфіковані педагоги з раціональним навантаженням, повне забезпечення навчальними програмами і підручниками. Беремо на озброєння кращий досвід педагогів України і впроваджуємо його в практику.

Організація навчального процесу спрямована не тільки на забезпечення отримання студентами необхідних професійних знань та вмінь, а й на формування особистості, що впевнено може претендувати на своє місце в соціально-економічній системі держави: в науці, виробництві, підприємстві, а також створення студентом своєї інтелектуальної власності на основі поєднання навчального процесу з практикою наукової, науково-технічної та інноваційної підприємницької діяльності [2].

Таким чином, кожному студенту намагаємося дати міцні і глибокі знання. При цьому першочерговим питанням, яке поставлене і широко розглядається в нашому колективі, на засіданнях ЦК, є питання – яким має бути сучасний урок. Кожен викладач намагається, щоб проведена ним лекція, практичне чи семінарське заняття більш активно сприяли всебічному розвитку студентів.

Варто звернути увагу на те, що шлях до підвищення якості знань – це насамперед правильна організація того чи іншого виду заняття, раціональна його структура, використання найрізноманітніших і найефективніших, відповідно до заняття, методів, форм і прийомів, які повинні забезпечити активізацію діяльності студентів. Саме тому ми вважаємо, що характерними ознаками сучасної освіти є:

- відповідність уроку принципам дидактики, його науковість, систематичність, свідомість і активність засвоєння студентами матеріалу, наочність, доступність;
- встановлення логічного зв'язку з тим, що раніше вивчалось, забезпечення послідовності і наступності в опануванні програмного матеріалу, систематичне повторення головних питань з тієї чи іншої навчальної дисципліни;
- забезпечення зв'язку навчання з життям, врахування особистого досвіду студентів, вироблення в них практичних навичок і вмінь, навчання раціонального мислення і практичних дій;
- правильне використання проблемності в навчанні, розвиток самостійності та ініціативи молодих людей, залучення їх до активної діяльності, перетворення студента з об'єкта навчання в суб'єкт, створення проблемних ситуацій;
- індивідуальний підхід до студентів, врахування їх вікових особливостей, тематичний облік знань.

Відомо, що одним із засобів активізації розумової діяльності є проблемне навчання. Мислити студент буде тоді, коли у нього виникає потреба щось зрозуміти, усвідомити, дізнатись про щось нове і цікаве. На жаль, ще й досі частина викладачів не користується методами проблемного навчання, а дехто вдається до штучних і формалістичних прийомів. Дуже часто ми говоримо про надмірне завантаження студентів навчальною роботою, особливо у зв'язку з введенням нових невідомих зі школи їм предметів: культурологія, релігієзнавство, соціологія, ділова етика, менеджмент, комерційна діяльність, мікро- і макроекономіка. Не заперечуючи проти цього в принципі, все ж варто підкреслити, що переобтяження студентів часто зумовлюється нераціональним використанням часу занять [3]. Адже в багатьох випадках студенти пасивно сидять на лекції чи семінарі, що призводить до втрати інтересу, притуплення уваги тощо. Безсумнівно, зникнення інтересу до навчання на якомусь етапі породжує байдужість, лінощі, бездіяльність. На частині занять, на яких не тільки при опитуванні, а й під час розповіді викладача, навіть під час виконання лабораторних і практичних робіт частина студентів (інколи досить значна) залишається бездіяльною, їх думки блукають десь далеко за межами аудиторії, навіть навчального закладу.

І в багатьох випадках трапляється це тому, що навчальна робота на занятті зводиться до надмірної активності викладача, який намагається все до найменших дрібниць пояснити студентам, дати їм готові висновки, формулювання законів, правил, тощо. За цих умов завдання студентів зводиться лише до запам'ятовування того, що розповідалось, часто без особливої зацікавленості. Тренувальні вправи, задачі, приклади, особливо на практичних заняттях першокурсників, нерідко мало сприяють активізації студента, оскільки вони, як правило, виконуються всією групою з надмірною допомогою викладача. Внаслідок цього більша частина студентів механічно списує задачі і вправи з аудиторної дошки, не перевантажуючи себе мисленням.

Ще В. О. Сухомлинський підкреслював в одній із своїх праць, що вся система навчання має серйозний недолік: не вистачає розумового виховання – спеціальної роботи, спрямованої на розвиток здібностей студента, який рік у рік повторює чужі думки, а своїх власних не висловлює. Перед ними ставиться єдине завдання: запам'ятати, зберегти в пам'яті, повторити тощо. І проти цього не можна заперечувати. На заняттях, там де доцільно, треба ставити проблемні завдання, розумно поєднувати фронтальну, групову та індивідуальну роботу зі студентами, вчити їх вчитися, самостійно здобувати знання з підручника, посібника, довідника, самостійно працювати над літературними джерелами, таблицями, прикладами. Конспектувати, писати реферати в навчальному кабінеті, лабораторії, бібліотеці, під час навчальної та виробничої практик. Навички самостійної роботи потрібні не лише тим хто навчається, а такою або ще більшою мірою і виробничникам, і особливо тим, хто поєднує роботу із навчанням.

Отже, беручи до уваги все сказане, потрібно ще раз підкреслити, що підвищення якості знань студентів вимагає глибокого об'єктивного аналізу педагогічного процесу, ефективного використання заняття, вивчення індивідуальних особливостей студентів, піднесення рівня ідейно-політичної, морально-етичної і фахової підготовки викладачів, виявлення всіх резервів поліпшення навчання і виховання студентської молоді. Від діяльності кожного залежить успішне виконання завдань, поставлених Міністерством освіти і науки України перед вищими навчальними закладами.

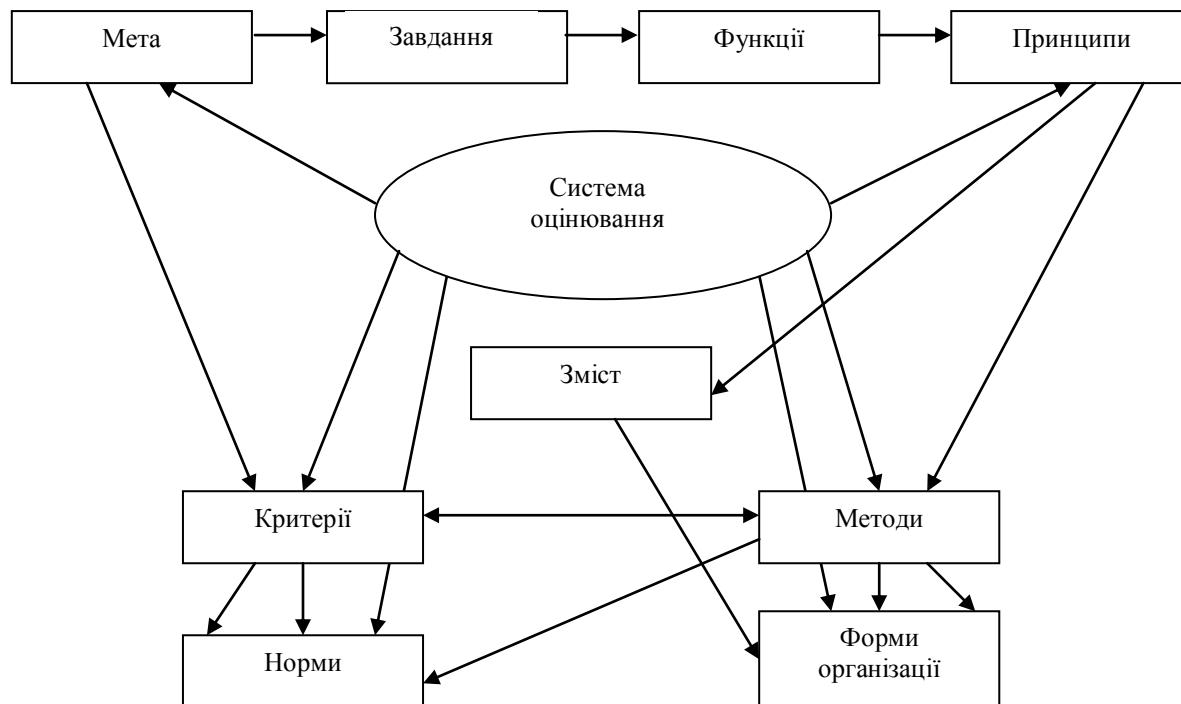
Всі ми повинні пам'ятати, що сьогоднішні студенти – це завтрашній день нашої держави. Від того, як вони будуть вчитися, як ми виховаємо їх, підготуємо майбутніх фахівців до життя і праці, значною мірою залежатимуть досягнення нашої країни. Щоб досягти успіху у вирішенні даних проблем, ми намагаємося посилити орієнтацію на людину як головне ціннісне джерело, на якому базуватиметься розвиток суспільства третього тисячоліття, і не просто людину, а гармонійно розвинену творчу особистість, здатну вирішити глобальні проблеми сучасності. Це означає, що наш навчальний заклад повинен готувати випускників, які матимуть попит на ринку праці і будуть адаптовані до цивілізованих ринкових відносин, вмітимуть самостійно розв'язувати життєві проблеми, долати труднощі, вільно спілкуватися з громадянами інших країн. Тільки досконала творча особистість, у якій поєднуються морально-духовні якості, має шанс бути визнаною суспільством.

З огляду на це, педагогічний колектив філії вважає, що важливим компонентом навчання є контроль та оцінювання досягнень студентів, який є складовою частиною навчального процесу, призначений для визначення успішності навчання кожного студента, аналізу отриманих результатів та корекції подальшого його процесу.

Моніторинг за якістю вивчення дисциплін вказує на потребу вдосконалення процедури такого контролю й оцінювання. Чинний на сьогодні модульний контроль навчальних досягнень студентів передбачає оцінювання процесу застосування знань та умінь на практиці, рівня творчої діяльності студентів, оцінювання не тільки результату навчання, а й процесу навчання. Вважаємо доцільним частіше пропонувати виконання тестових завдань або завдань з конструйованими відповідями практично з усіх навчальних дисциплін.

Інструментом підвищення якості освіти разом із реформуванням її змісту виступає вдосконалення системи оцінювання, модернізація діагностики навчання студентів. Залежно від функцій, які виконує контроль у навчальному процесі (навчаюча, вимірювання та оцінювання, виховна та розвиваюча, прогностично-методична), виділяють три основні його види: попередній, поточний та підсумковий. Вид контролю визначається метою його проведення.

Нині існує достатня кількість педагогічних програмних засобів, призначених для здійснення контролю знань. Традиційна система контролю якості підготовки фахівців, якою здебільшого користуються викладачі нашого навчального закладу має таку структуру (рис. 1):

Сьогодні досить актуальною є комп'ютерна форма тестування до переваг якої відносимо:

- об'єктивність оцінювання;
- зручність фіксації, збереження та представлення результатів тестування;
- можливість автоматизованого опрацювання результатів, ведення баз даних та статистичного аналізу;
- можливість індивідуалізації процесу навчання;
- використання графічних, динамічних, інтерактивних та інших можливостей подання тестових завдань.

Для оцінювання навчальних досягнень студентів викладачі використовують "Контрольно-діагностичну систему TEST-W" (авт. Олексій Шестопалов).

Таким чином, одним з основних завдань кожного викладача Пирятинської філії, який має на меті досягнути високого рівня освіти студента, є всіляке розширення арсеналу використовуваних методів, методичних підходів прийомів організації контролю якості підготовки молодших спеціалістів.

Література:

1. Балюк О. Особливості викладання дисципліни "Моделювання діяльності фахівця у процесі підготовки магістрів специфічної категорії "Педагогіка вищої школи" // Наука і освіта. — 2004. — № 3. — С. 29-36.
2. Білоусова Л. І., Кисельова О. Б. Технологія формування у майбутніх педагогів компетентності самоосвіти з використанням потенціалу інформаційно-навчального середовища // Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди / Інформаційні технології в освіті. — Випуск 3. — Херсон 2009. — Видавництво ХДУ. С. 142-151.
3. Гонча О. В. Соціально-гуманітарні вектори педагогіки вищої школи: матеріали II Міжнародної наукової конференції. 15-16 квітня 2010 р. // ред. кол. В. Г. Кремін'я (гол. ред.) [та ін.]. — Харків 2010. — С. 143-145.

Айгуль Бекетова
(Талдықорган, Казахстан)

ЖОБА ӘДІСІН ПРОГРАММАЛАУДЫ ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Оқыту үрдісінің қазіргі заманғы моделінде көптеген оқыту әдістерін ерекшелеуге болады, солардың бірі – жоба әдісі. Е.С.Полат осы әдіске мынандай анықтама береді: «...қандай да бір тәсілмен безендірілген нақты тәжірибелік нәтижемен аяқталуы тиіс проблеманы бөлшектеп қарастыру арқылы дидактикалық мақсатқа жету тәсілі» [1, 240 б.].

Н.В.Матяштың пікірінше жоба әдісі – «практикалық мәні бар және субъективті немесе объективті жаңалыққа ие жаңа тауарлар мен қызметтерді мұғалімнің бақылауымен жасау үрдісінде оқушы тұлғасының өз бетімен дамуына бағытталған оқыту жүйесі, оқу үрдісін ұйымдастыру моделі» [1, 241 б.].

Жоғарыда айтылғандардың негізінде жоба әдісінің анықтамасын тұжырымдайық:

Жоба әдісі – бұл оқыту үрдісіне әлеуметтік және жеке тұлғалық мәні бар оқу жобаларын кеңінен ендіруге негізделген педагогикалық технология.

Оқыту үрдісі сәттілігінің ең маңызды шарттарының бірі жүзеге асыру нәтижесінде алынатын білімнің қажеттілігі мен маңыздылығы оқушылардың зердесіне жететін педагогикалық жағдайлар жасау болып табылады. Бұл оқытудың жағымды мотивациясының қалыптасуына тікелей әсер етеді, ал ол болса өз кезегінде танымдық қажеттіліктердің туындауына алып келеді. Оқытуда жоба әдісін қолданғанда танымдық қажеттіліктердің қалыптасу үрдісіне толығырақ тоқталайық.

Білім алу қажеттіліктерінің қалыптасу үрдісін екі позициядан қарастырған жөн: бір жағынан, қажеттіліктер – бұл жеке тұлғаның психикалық күйі, екінші жағынан, - бұл оқушының мотивациялық сферасының құрамдас бөлігі.

Жеке тұлғаның күйі ретінде қажеттілік әрдайым адам бойында ағзаға қажеттінің жетіспеушілігімен байланысты көңіл толмаушылық сезімнің болуымен байланысты. Жеке тұлға қажеттілік затына таңдамалы түрде жауап қайтарады. Қажеттілік ағзаны белсендендіреді, оның қажет нәрсені іздеуге бағытталған іс-әрекетін жандандырады.

Адам қажеттіліктерінің негізгі сипаттамалары: күштілігі, туындау жиілігі және қанағаттандыру тәсілі. Қосымша сипаттамасы қажеттіліктің пәндік мазмұны, яғни берілген қажеттілікті қанағаттандыратын материалды және рухани мәдениет объектілерінің жиынтығы болып табылады. Танымдық қажеттілік жағдайында оның пәндік мазмұны білім, ал қанағаттандыру тәсілі таным үрдісі болады [2, 75 б.].

Қажеттіліктердің туындауы мен дамуы бірнеше ережеге бағынады.

Қажеттілік белгілі бір әрекетті жүйелі түрде орындау барысында ғана туындап, беки алады, бұл ағза мен тұлғаның қызмет етудің белгілі бір түріне дағдылануын қамтамасыз етеді. Барлық жаңа қажеттіліктер дағды түрі бойынша қалыптасады, олардың әрекет ету механизмдері де бірдей.

Қажеттілік оның кеңейтіліп жаңғыртылуы жағдайында дамиды, бұл оны қанағаттандыру құралдарының әр түрлілігімен және дамығандығымен қамтамасыз етіледі. Қажеттілік іс-әрекет барысында туындайды және дамиды.

Қажеттіліктің қалыптасуы іс-әрекет, әсіресе бастапқыда, жеке тұлғаның оған жағымды қатынасын қамтамасыз ететіндей салыстырмалы түрде жеңіл жүзеге асырылатын болса жылдамдық орындалады.

Қажеттіліктер дамуының маңызды шарты қайта жаңғырту әрекетінен шығармашылық әрекетке өту болып табылады, бұл жеке тұлғаның оған жағымды сезімдік қатынасын күшейтіп қана қоймай, берілген іс-әрекетті тұлғаның басты қызметі ретінде қабылдауына жетелейді.

Қажеттілік оның жеке тұлғалық және қоғамдық маңыздылығын сезінгенде бекітіледі.

Бұл ережелер жоба әдісін пайдалану негізінде танымдық қажеттіліктерді қалыптастыруда дәлел табады. Бірінші ереже алға қойылған есепті шешу жолдарын үнемі іздеу, керекті теориялық материалды іздеу мен өзектендіру қажеттіліктерімен негізделеді. Жобаны жүзеге асыруға бағытталған іс-әрекет танымдық қажеттіліктерді қанағаттандыру құралы болып табылады (екінші ереже). Жоба жасаудағы оқытушының көмегімен немесе өз бетімен жасалынған алғашқы қадамдар оңай орындалады, бұл білім алушыға талпыныс береді, оны жобаны жүзеге асыру үрдісіне «тартады» (үшінші ереже). Үлкен программалық жобада репродуктивті әдістер тек алғашқы кезеңдерде ғана қолданылады. Келесі кезеңдерде, бастапқы модельден ауытқулар санының артуы барысында, әсіресе оқытушы білім алушыны талаптардың минималды деңгейін нақты және біркәнді анықтай отыра нәтижелерді ұсыну формасының қатаң талаптарымен шектемеген жағдайда алдыңғы қатарға жобаны жүзеге асыруға шығармашылық қатынас шығады. Осының салдарында білім алушылардың әр түрлі топтарының жобалары интерфейстерімен, басқару әдістерімен, қосымша мүмкіндіктерінің әр алуандылығымен ерекшеленеді (төртінші ереже). Соңғы, бесінші ереже, біріншіден, жоба әдісінің формасы мен құрылымы бойынша программистің кәсіби қызметіне мейлінше жақын іс-әрекет болуында, екіншіден, оқытушының тапқырлығы жағдайында білім алушының, топтың, мектептің, институттың ағымдық талаптарына негізделетін жасалынатын жоба тақырыбында көрініс табады.

Кез келген педагогикалық технологияны пайдаланып оқыту әдістемесі оның технологиялық картасы мен технологиялық сызбасын анықтау негізінде құрастырылады.

Технологиялық сызба – үрдіс технологиясының шартты бейнеленуі, оны жеке функционалды элементтерге бөлу және олардың арасындағы логикалық байланыстарды айқындау.

Технологиялық карта – үрдісті қадамдық, кезеңдік әрекеттер тізбегі түрінде сипаттау (көбінесе қолданылатын құралдар көрсетілетін графикалық формада) [3, 115 б.].

Жоба әдісінің технологиялық сызбасына сәйкес оқыту үрдісі келесі түрде құрылады:

1. Оқытушыға арналған бастапқы техникалық тапсырма білім алушының оқу бағдарламасында жоспарланған білім, іскерлік, дағдының белгілі бір жиынын игеруі, олардың танымдық қабілеттерінің дамуы болып табылады. Білім алушының техникалық тапсырмасы оқу бағдарламалық жобаны дайындау болып табылады.
2. Оқытушы білім алушымен бірігіп шешу үшін белгілі бір тақырыптағы бағдарламалық жобаны жасап, жүзеге асыруды талап ететін проблемалық жағдай жасайды.
3. Білім алушы программалық жобаны алады (алғашқы кездерде), өз бетімен немесе оқытушының көмегімен оның талаптарын айқындайды. Жоба ішкі тапсырмаларға бөлшектенеді. Бұл жұмыстың нәтижесін оқытушы немесе эксперттік топ тексереді.
4. Жеке ішкі тапсырманы орындаудың алғышарттары, сонымен қатар оның салдары білім алушылардың оқыту немесе өз бетімен оқу нәтижесінде алынатын білім, іскерлік, дағдыларды игеру мен қолдану болып табылады. Ішкі тапсырманың орындалу нәтижесін оқытушы немесе эксперттік топ тексереді. Алынған шешім жоба талаптарына сай болмаған жағдайда 3 қадамға қайтып келу орын алады.
5. Келесі ішкі тапсырманы орындау үшін 4 қадамға қайтып келу жүзеге асады.
6. Оқытушы мен білім алушының бірігіп жұмыс істеуінің нәтижесі 1 қадамда анықталған барлық мақсаттарға қол жеткізу болып табылады.

Оқыту үрдісін жоба әдісін пайдаланып ұйымдастырудың әрбір білім алушы өтуге міндетті кезеңдеріне тоқталайық. Ұсынылатын оқыту үрдісі моделінің әрбір кезеңі нәтижесінде программалау бойынша білім, іскерлік, дағдыларды игерудің жоғары деңгейінің қалыптасуына бағытталған белгілі бір мақсаттарға, үрдістік сипаттамалар мен мазмұнға ие.

1 кезең. Бастапқы-орнатушылық.

Мақсаты: проблемалық жағдайды ұйымдастыру, жобаны таңдау, оның талаптарын анықтау.

Кезеңнің мазмұны:

- проблемалық жағдайды ұйымдастыру. Жүзеге асырылуы қарастырылатын проблеманы шешетін жобаны таңдау;

- функционалдық мүмкіндіктері мейлінше төмен жоба үлгісін ұсыну (кезеңнің бұл бөлімі міндетті емес);
- жоба талаптарын жалпы түрде құрастыру немесе көрсету.

2 кезең. Бастапқы-диагностикалық.

Мақсаты: жобаны жасауға қажетті программалау тілдері мен әдістері туралы білімді өзектендіру.

Кезеңнің мазмұны:

- белгілі тілдік құрылымдарды қайталау;
- программалау әдістері бойынша білімдерді өзектендіру.

3 кезең. Мазмұндық-жоспарлық.

Мақсаты: оқылатын тілдің негіздерін (лексемалар, программа құрылымы, деректер типтері) рационалды және логикалық түрде ұғыну, білім алушы үшін сәйкес функционалды мүмкін кеңістікті және оқу-танымдық қызмет мотивациясын өзгерту.

Кезеңнің мазмұны:

- жобаны жасау барысын жетілдіру мақсатында белсенді танымдық іс-әрекет мотивациясын дамыту;
- жоба блогын жасауға қажетті білім, іскерлік, дағдыны анықтау және оны жүзеге асыруға қажетті программалаудың оңтайлы әдістерін таңдау;

- алынған білім негізінде жоба талаптары элементтерін нақтылай отырып оқыту үрдісін ұйымдастыру.

Бұл кезең білім алушылар іс-әрекетін ұйымдастырудың келесі формалары мен әдістерін қолдануды көздейді: үрдісті мотивациялық қамтамасыз ету, программалаудың негізгі идеяларын ғылыми және логикалық негіздеу, құрылымдық элементтерді ерекшелік, теориялық материалдың жеке компоненттерінің сызбаларын жасау, алынған сызбаларды қолда бар сызбалармен салыстыру, сабақты ұйымдастырудың сұхбаттық формасы (топтық дискуссиялар, жобалардың топтық формалары, т.б.), бар білім негізінде программалау тренингі.

4 кезең. Мазмұндық-технологиялық.

Мақсаты: жобаның ішкі міндеттерін жүзеге асыру, оларды блоктарға біріктіру; үлкен программалық жобаларды жасауда жаңа білімді пайдалану, программалаудың жаңа әдістерін айқындау.

Кезеңнің мазмұны:

- программалауды үйрету үрдісін алынатын білімдерді жоба блоктарының жеке міндеттерін жүзеге асыруда пайдалана отырып ұйымдастыру, жаңа ұғымдық аппарат қалыптастыру;

- жоба талаптарында анықталған проблеманы шешудің үлгілерін игеру және өзіндік формаларын іздеу;

- жоба блоктарының ішкі міндеттерін жүзеге асыру, алынған шешімдерді блоктарға біріктіру, блоктарды жобаға біріктіру.

Бұл кезең білім алушылардың іс-әрекеттерін ұйымдастырудың келесі формалары мен әдістерін пайдалануды көздейді: бір жоба шеңберінде білім алушылардың бірігіп жұмыс істеуін ұйымдастыру, тілдің жаңа құрылымдық компоненттерін, программалаудың жаңа әдістері мен формаларын анықтау, программалаудың жаңа және ескі амалдарының арасынан таңдау жасау жағдайын ұйымдастыру, қандай да бір әрекетті жүзеге асыруға және қолдауға бағытталған функцияларды (процедураларды, ішкі программаларды, кластарды, т.с.с.) тұрғызу нұсқаларын бірігіп таңдау және көрсету, т.б.

5 кезең. Аралық-түзетушілік.

Мақсаты: үрдісті алдыңғы кезеңдердің кез келгеніне қайтып оралу мүмкіндігін қамтамасыз етіп аралық бақылау және түзету; білім, іскерлік, дағдыларды игеруді бақылау.

Кезеңнің мазмұны:

- білім алушылардың білім, іскерлік, дағдылары деңгейін тексеру;

- жасалынған блоктың жоба талаптарына сәйкестігін тексеру.

6 кезең. Қорытынды-бағалаушылық.

Мақсаты: жүзеге асырылған программалық жобаны қорытынды-бағалаушылық бақылау; білім, іскерлік, дағдыны игеруді бақылау.

Кезеңнің мазмұны:

- білім алушылардың білім, іскерлік, дағдылары деңгейін тексеру;

- жасалынған программалық жобаны қорғау және бағалау.

Технологиялық сызба мен карта жоба әдісін пайдаланып программалау негіздерін оқытуды әрбір технологиялық кезеңде бақыланып отыратын технологиялық талаптарды сақтау жағдайында жаңғырту қасиетіне ие қандай да бір педагогикалық үрдістік жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

1. Слинкин Д.А., Шамало Т.Н. // Роль метода проектов в развитии познавательных потребностей школьников и студентов педагогического вуза. Ғылыми-практикалық конференция тезистері, Екатеринбург, 13-16 ақпан, 2001 - 240-241 б.
2. Абушкин Х. Х. // Проблемное обучение - учителю. Саранск. Морд басылымы, 1996 - 311 б.
3. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. // Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Педагогикалық жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. Мәскеу, Академия басылымы, 2000 - 325 б.

Научный руководитель:

Кандидат педагогических наук Смагулова Лаура Амангельдиевна.

Людмила Волкова
(Одеса, Украина)

ОСНОВНІ ПІДХОДИ РОЗВИТКУ І СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Сучасна українська національна педагогіка як в теорії так і в практиці базується на гуманістичних традиціях Г. Сковороди, Г. Ващенко В. Сухомлинського, А. Макаренка, К. Ушинського та інших вітчизняних педагогів, на теоретичних і практичних розробках гуманістичної психології Л. Виготського, А. Маслоу, К. Роджерса.

Бурхливий розвиток людської цивілізації, означений поняттям «глобалізація», супроводжується виникненням нових гуманітарних проблем, які стосуються освітньо-виховної сфери, що потребує посиленої уваги вітчизняної педагогічної думки до певних реалій буття людства, педагогічної думки і практики, оптимального поєднання традицій і новаторства [4, с. 239].

Все більше науковців задають питання в якому напрямку повинно розвиватись наше суспільство, що таке позитивний розвиток суспільства, що таке прогрес в розвитку нашого внутрішнього світу, якими мають бути основні підходи розвитку і становлення особистості майбутнього вчителя? Беручи до уваги основи цілісного світорозуміння початку науки третього тисячоліття закладеного В. І. Вернадським та світоглядну позицію, яка базується на новому напрямку філософії ідеалістично-матеріалістичному, представником якого є А. Н. Петров, П. П. Гаряєв, А. І. Полетаєв постає питання, яким повинен бути майбутній сучасний вчитель, на яких світоглядних позиціях він має стояти? Адже як вважає М. Реріх вчитель може здійснити більше чим завойовники і державні голови. Вчителі можуть створити нове бачення і вивільнити нові приховані можливості людства.

Досліджуючи проблему вчителя в історичній ретроспективі, без якої неможливо в повній мірі усвідомити розвиток особистості майбутнього вчителя, дати відповідь на запитання яким повинен бути сучасний вчитель, якими професійно-особистісними якостями він повинен володіти, необхідно зазначити, що професія вчителя є однією з найдавніших і має свою велику історію та різні вектори розвитку цієї професії. Вчителем називають видатних мислителів, які здійснили значний вплив на розвиток суспільства, видатних педагогів, які створили свої школи та мають своїх послідовників, духовних наставників, звичайних вчителів, які щодня сіють розумне, добре, вічне. Історичні витоки свідчать, що професія вчителя пройшла значну еволюцію. Розглядаючи історико-педагогічний аспект формування і становлення професії вчителя, слід зазначити, що зі зміною часу, політичних, соціальних орієнтирів, де вчитель часто відігравав роль провідника ідей, які домінували у суспільстві, змінювалась і роль вчителя його функції і завдання. На перевагу існуванню тоталітарних та авторитарних систем виховання, з'явилися гуманістичні ідеї, які супроводжували професію вчителя відтоді, коли, вона стала масовою починаючи з 16 століття. За цей час, гуманістичне навчання і виховання визнано більш ефективним, чим традиційне про, що свідчать наукові дослідження різних часів та працювання відомих авторів (Коменський Я., Песталоцці І., Дістерверг А., Ушинський К., Пирогов М., Макаренко А. та інші).

Але постає питання, чому ідеї гуманізму, як кращі, за такий довгий час (протягом п'яти століть) не отримали широкого розповсюдження, а гуманістична педагогіка і сьогодні залишається актуальною і часто її, в наш час, називають навіть інноваційною? Чому, при цьому, авторитарні системи продовжують успішно існувати?

Відповідь на це запитання ми знайшли у різних авторів, які вивчали проблему опору гуманізації в закладах освіти. Серед одних із них К. Роджерс, який вказує наступні причини:

- відсутність зворотного зв'язку про істинні результати роботи школи зі сторони суспільства;
- потреба суспільства (і в першу чергу промисловості і армії) у великому числі авторитарних лідерів і підлеглих-конформістів;
- небажання багатьох функціонерів великої системи освіти (від рядового вчителя до адміністраторів із верхніх «коридорів влади») розставатись зі своїм статусом, зі своєю владою, виходити із звичної ієрархічної структури відносин.

Розуміючи, що істинно демократичні починання в сфері освіти являють собою реальну загрозу сучасному суспільному устрою так як вони є альтернативою піраміді влади, авторитарному способу буття К. Роджерс зазначав, що єдиною надійною для педагогічних інновацій є укріплення в усіх демократичних суспільствах анти тоталітарних, плюралістичних орієнтацій, які повинні залишати шанс на виживання самим різноманітним тренінговим програмам, в тому числі і гуманістичним починанням [1].

Опозиція гуманістичним інноваціям в системі освіти має багато причин, вважає Маркова А. Серед психологічних витоків ірраціонального страху, який живить агресію представників традиційного навчання по відношенню до гуманістичного вона визначає наступні. Для шкільних адміністраторів, вчителів і батьків це страхи, пов'язані перш за все з відмовою від контролю і влади, з необхідністю ризикувати, довіряючи людям, вступаючи на новий незвичний шлях між особистісних взаємовідносин. Для учнів - це головним чином страхи, обумовлені необхідністю вчитись в незвичних умовах свободи і особистісної відповідальності. Зазвичай всі ці страхи відкрито не виражаються, оскільки зараз вже ніхто не може (в демократичному суспільстві) відкрито виступати проти гуманістичних принципів і установок. Тому найбільш часта реакція педагогів, яка одночасно виражає і маскує ці страхи, така: «Ідеї гуманістичного навчання дуже добрі і привабливі, жаль лише, що вони утопічні і не можуть працювати на практиці» [1].

На наш погляд існують ще декілька, крім зазначених, причин дегуманізації сучасних закладів освіти. Це спадковість авторитарної педагогіки від радянських часів, яка ще не в повній мірі викоренена з навчально-виховного процесу закладів освіти та є певним педагогічним «атавізмом». В Радянській педагогіці переважала ідеологія комуністичного виховання, яка мала свої значні переваги, але як вважає Підласий І. П. «не дивлячись на всю привабливість її не можна визнати науковою, так як закладені положення суперечать об'єктивним даним про природу людини і її розвитку» [3]. Вчитель в такій системі здебільшого відігравав авторитарну роль, і сьогодні, унаслідуювши такий стиль від своїх вчителів, на ґрунті авторитаризму ускладнюється запровадження ідей гуманізму. Необхідно створити систему довіри, відмови від тотального контролю та делегування учасникам активної участі у навчальному процесі, а роль вчителя спрямувати на супровід, фасилітацію процесу навчання і виховання, створення умов для розвитку особистості та її самореалізації.

Другою причиною дегуманізації навчально-виховного процесу є низький соціально-економічний стан розвитку країни, зокрема соціальної сфери, який безпосередньо відображається на недопустимо низькому соціальному стані вчителів, більшості учнів, що створює атмосферу виживання і призводить до знецінення гуманістичних принципів. Забезпечення достатнього матеріального, соціального рівня життя і професійної діяльності дозволить з повагою ставитись до професії вчителя, створить умови для самореалізації та самовдосконалення, а відтак сприятиме високим моральним нормам та гуманізації навчального процесу.

Наступною причиною дегуманізації є відсутність цілеспрямованої підготовки майбутніх вчителів – гуманістів, фасилітаторів, які б могли забезпечити успішний розвиток кожного учасника навчально-виховного процесу. Для підготовки таких вчителів повинна бути достатня кількість викладачів – фасилітаторів, від яких можна перейняти, унаслідувати гуманістичний підхід, стиль навчання і виховання. За проведеними нами опитуваннями таких вчителів у закладах освіти не більше 20 відсотків. А також мають бути запровадженні тренінгові технології навчання, які

допоможуть ефективно формувати необхідні професійно-особистісні якості, в тому числі інтегративну якість - фасилітацію.

Ще однією із причин дегуманізації навчально-виховного процесу, на наш погляд, є низький духовний рівень розвитку українського суспільства. Основна роль в руйнації цивілізації, власного здоров'я, навколишнього середовища і Ноосфери, вважає Суржин В. Н., належить людині – людині бездуховній, яка втратила навіть почуття самозбереження. Людина перестала бути правильною! Вона стала розумною, цинічною і руйнівною, але не стала мудрою, співчутливою, люблячою та такою, що прощає. Для подолання цієї кризи необхідно духовний, усвідомлений розвиток людства зробити пріоритетом виховання на всіх етапах навчання. Утвердити в свідомості необхідність і обов'язковість виконання внутрішнього кодексу - моралі. Знання – свідомість – духовність є фундаментальним фактором і шляхом, який визначає стан здоров'я людини і розвитку земної цивілізації. Але на шляху духовного росту просвітленій людині не достатньо дати віру, їй потрібно дати знання, які вона зможе перевірити особисто і, коли вона переконається, що це істина, тоді її віра стане непохитною. Лише свідомо людина не здатна руйнувати навколишній світ і саму себе [5, с. 57].

Новий світ, нова епоха, в яку вступає людство, потребує нових форм співробітництва. Щоб людина, як розумна істота, діяла відповідно цілям в складному реальному світі, вона повинна не лише багато знати а й уміти. Уміти вибирати цілі, приймати те чи інше рішення. Для цього їй необхідно, в першу чергу, глибоке і правильне розуміння світу – світогляд (світорозуміння). Кожна епоха, кожна суспільна група, і відповідно кожна людина мають свої уявлення про рішення питань, які турбують людство. Система цих рішень і відповідей формує світогляд епохи в цілому і окремої особистості [2, с. 9].

Виходячи з вищезазначеного можна зробити висновок, що сьогоденне суспільство потребує педагога – який би забезпечив суб'єкт-суб'єктний характер взаємодії в педагогічному процесі, гуманістичну спрямованість тобто орієнтацію людини на іншого, як на суб'єкта, який має право на самовираження, свободу поведінки та самореалізацію, створив умови для активних самостійних дій самих учасників – учнів, студентів, який готовий до взаємодії, взаємодопомоги, відчуває, коли, кому та яку підтримку необхідно надати, щоб спрямувати учасників до висновків, відкриттів.

Перехід від авторитарної до гуманістичної педагогіки вносить свої корективи в педагогічну діяльність майбутнього вчителя і вимагає нового професійного розвитку учителя, його світоглядних позицій і його особистісних характеристик, які є показником професійного становлення педагога. Тому основними підходами щодо розвитку і становлення особистості майбутнього вчителя ми вважаємо створення системи розвитку духовної, відповідальної свідомості, формування на їх основі ціннісних орієнтацій, світогляду та відповідних професійно-особистісних якостей, в тому числі фасилітації, а ефективно цього можна досягти через запровадження в навчальний процес педагогічного тренінгу для підготовки майбутніх вчителів.

Література:

1. Маркова А. К. и др. Формирование мотивации учения: Книга для учителя. / Аэлита Капитоновна Марковна – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
2. Петров А. Н. Обращения к участникам конференции, ко всем коллегам и садарям. Сборник докладов и выступлений на конференции «Новый мир и Новое человечество». / Аркадий Наумович Петров. – Полтава «Друкарська майстерня», 2006. – 116 с. С. 9.
3. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студ. пед. вузов: в 2 кн. / Иван Павлович Подласый. – М. 1999. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.
4. Степанов О. М. Основы психологии и педагогики: Посібник. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2003. – 504 с. С. 239.
5. Суржин В. Н. Стратегические задачи человечества, пути их решения, способов их реализации на основе всеобщих законов существования информации, энергии материи. Сборник докладов и выступлений на конференции «Новый мир и Новое человечество». / Владимир Николаевич Суржин. Полтава «Друкарська майстерня». 2006. – 116 с. С. 57.

Бақыткүл Есентаева
(Талдықорған, Қазақстан)

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КРЕАТИВТІЛІК МАЗМҰНЫ

Қазақстан Республикасы орта білімді дамыту Тұжырымдамасында «Шығармашылық - бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі ұмтылуы, ізденуі, өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек» деп көрсеткен[1, с. 6].

Осыған орай, біздің ойымызша, студент бойындағы қабілеттерді дамытып, олардың өшуіне жол бермеу адамның рухани күшін нығайтып, өзін-өзі табуына креативті шығармашылық көмектеседі. Өйткені адам туынды ғана емес, тудырушы, жаратушы да, ол өзіне-өзі, өзінің шынайы болмысына бастайтын жол іздеуі керек екендігін байқайды, себебі, адам өзін-өзі жетілдіруге де, сонымен қатар өзіне-өзі жойылуға да қабілетті болады. Адамның өз болмысын тануға ұмтылысында көмектесіп, тереңде жатқан талап-тілектерін, қабілеттерін дамыту, сол арқылы оған толыққанды өмір сүру үшін жаңа рухани күш беру білімнің ең маңызды мақсаты болып табылады.

Психологиялық-педагогикалық зерттеулерде креативтілік ұғымы индивидтің жеке және ақыл-ой ерекшеліктерін, мәселелерді дербес шеше алуға қабілеті бір тума ойлардың туындауы және оларды шеше білу кешенімен түсіндіріледі. Креативтілікті индивидтің жеке және тұлғалық ерекшеліктерімен көптеген тұлғаларға тән үрдіс және кешен деп қарастыру қажет.

Қазіргі ғылыми зерттеулер тұлғада шығармашылық дамыту бұл жалпы дамуға қайталанбас ықпал беретінін дәлелдейді: эмоциялық сферасы қалыптасады, ойлауы жетіледі, әсемдікке, өнерде және өмірде бала сезімтал бола бастайды. Сабақтағы шығармашылық тапсырмалар тұлғаның жалпы шығармашылығының дамуына, бұл өз кезеңінде қайырымдылықты, қиялды, образдық – ассоциациялық ойлауды, есті белсендіріп, байқампаздықты, интуицияны тәрбиелеп, баланың ішкі әлемін қалыптасуына себепші болады.

Психология ғылымындағы креативтілікке арналған талдаулар (анализдер) жеткілікті түрде қарама-қайшылықты суреттейді бірақ «креативтілік» ұғымы ғылыми айналымға механизмдерді және адамның шығармашылық әрекетінің

зандылықтарын зерттеуші термин ретінде енген. Көптеген авторларда креативтілік түсінігінің мәніне жақын келетін «шығармашылық қабілеттер», «шығармашылық белсенділік»; синоним ретінде жиі қолданылады.

Креативтілік - бұл жеке тұлғаның интегральді мінездемесі, жан-жақты қабілеттер жүйесі, шығармашылық әрекеттің орындалуын қамтамасыз ету және жеке тұлғаның өмірлік шығармашылық үрдісінің ескертілуі.

Сондықтан креативті шығарма студент тұлғасын сапалы өзгерте алады, өйткені тұлғаның өзін-өзі креативтілікке дамытуға қажеттілігін, даярлығын және мүмкіндігін, дербес дамуын айқындайды; студенттің креативтілікке деген қатынасын жасауы мен өнімді әрекетін қамтамасыз етеді.

Сонымен, ғылыми әдебиеттерді зерттеу барысында біз студенттердің педагогикалық креативтілігін қалыптастыру үшін, педагогикалық креативтіліктің мазмұнын құру қажеттілігін анықтадық және креативтіліктің мазмұнды сипаттамасының компоненттерін қарастырдық.

Педагогикалық креативтілік мазмұнына келесі компоненттер кіреді:

1. Мотивациялық компоненттің мақсаты – педагогикалық-кәсіби әрекетерде креативтілікпен қолдану мотивациясын дамыту. Бұл компонентте креативтіліктің жаңа түсінікте және білімде, танымдық белсенділіктегі қажеттіліктер, қызығушылықтар кіреді. Креативті мотив құрылымына нақты жетістікті көрсететін нәтижеге байланысты практикалық мотив жатады. Креативтілік бұл жағдайда жетістіктегі қандайда бір мақсаттағы басқа рөлде, яғни көмекші рөлде ғана ойнайды. Арнайы мәселені шешуге бағытталмаған, креативтілік құрылымына еркін зерттеумен байланысты мотивтер жатады. Бұл зерттеу тек қызығушылыққа бағытталған. Креативтілік құрылымында мәселелі-танымдық және мәселелі-практикалық мотивті белгілеуге болады. Креативтілік мотивінің үшінші тобына субъектінің танымдық немесе арнайы практикалық мәселені шешуге емес тәжірибені жинақтау, оқыту бағыттығы жатады. Сонымен, төртінші топқа біртекті шарттарда әртүрлілік енгізу мотиві жатады.

2. Мазмұндық компонентіне екі өзара байланысты ішкі жүйені жатқызамыз:

а) ақпарат іздеудегі ішкі жүйе;

ә) ақпаратқа түсетін өңделудің ішкі жүйесі.

Бұл екі ішкі жүйе өзара байланысты болғанымен де, кей уақытта тәуелсіз де болады. Мәселен, ақпаратты өңдеу үшін алдымен оны қабылдау керек. Бұл ақпараттың қорытындысы, өңделу процесі және негізі адамның жинақтаған ақпараттарына байланысты болып келеді.

Кез-келген іс-әрекет тура және жанама нәтижеге ие. Іс-әрекетің белгілі нәтижесі шықса да, шықпаса да, қандайда бір нәтиже болмасын жеке тұлғаға байланысты әсері мен мәні бар.

3. Жеке-әрекеттік компонентінің креативтік құрылымындағы білімдерді жүйелеу және дамытумен сипатталады. Бұл компоненттің келесідей түрлерін ажыратуға болады:

Нысан туралы жаңа ақпарат - бұл креативтілікті зерттеудегі іс-әрекетке (анықталған немесе анықталмаған негізі, т.б. туралы білімі мен ақпараты) бағытталған.

Білімді иелену – креативті-зерттеушілік іс-әрекеті мен оның практикалық тәжірибесі (креативті іс-әрекет мақсаты, жеке тұлға креативтілігінің потенциалы, шешім қабылдау мен зерттеу процесіндегі конфликт және т.б.).

Кәсіби және жеке даму. ЖОО-ң білім беру жүйесіндегі әртүрлі психологиялық-педагогикалық және әлеуметтік объектілер мен субъект туралы, білімді меңгерілген сондай-ақ осы объект пен субъектілерімен іс-әрекет туралы білімді меңгеру іс-әрекет пен жеке тұлға құрылымына сапалы өзгеріс, яғни, дамытудың эффектісіне алып келе алады.

Жеке-әрекеттік компонент меңгерілген теориялық білімнің практика жүзінде нақты білікке ауысуларын, яғни іс-жүзінде жүзеге асуын қамтамасыз ететін маңызды да негізгі кезеңі болып табылады. Креативтік сапаларды жүзеге асыруға бағыттылығы, теориялық білімнің практикалық нақты білікке ауысуы.

4. Құнылықты-бағалау компонентіне өзінің және өзгенің іс-әрекетін бағалай алу қабілеттерінің болуы (өзінің педагогикалық креативтілігін бағалауда рефлексияға қабілеттілігі, т.б.) жатады. Бұл компонент меңгерілген теориялық білім мен практикалық білік-дағдыны практика жүзінде өз қажетіне қарай, кез-келген жағдаятта түрлендіре отырып, еркін креативтік мазмұнда қолдана алуды қамтамасыз ететін өзекті кезең болып есептеледі. Өзінің барлық әлеуметтік мүмкіндіктерін саналы түрде белгілеп, өзін-өзі әділ бағалауы, креативті нәтижесінде тәжірибе жинақтау білігі қалыптасты. Қазіргі технологиялар көмегімен қоршаған ортадағы деректерді танып, оларды салыстыра, талдай қорытынды жасай алуға машықтанады [2, с. 18].

Студент болашақ кәсіби іс-әрекет пен жеке тұлғаға қажетті креативтілік пен белсенділікті ерекше және маңызды қасиеті ретінде моделдеу жүйесінде және болашақ кәсіби іс-әрекетті ойын жағдаятында түсіне бастайды. Мотивациялық бағыт өзгереді, яғни, субъект келесі сапалы жаңа деңгей- мақсатты білімге көшеді. Сонымен қатар, ол сапалы, күрделі және эффективті стратегияны қолдана бастайды.

Креативтілікті қалыптастыру біздің байқауымызша субъектінің белсенділік механизмінің, өзіндік дамуы мен өзіндік қалыптасу қабілеттілігінің ішіне қосуды шамалайды. Осымен байланысты, креативтілік интегративті көп құрылымды көрініс ретінде, кез-келген жеке өзіндік стильді іс-әрекетті жүзеге асыруды қамтамасыз етуші ретінде, қалыпсыз жағдаятқа байланысты ойлау мен түсіну деңгейі, негізін таңдауда және тұрақты мотивті деңгейі ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар, креативтілік – бұл тәжірибелі-бағдарлы, кәсіби-маңызды категория, кәсіби іс-әрекет және басқа да ортадағы жеке тұлғаның мінез-құлқын, білімге деген өнімін қамтамасыз етуші.

Аталған мәселеге байланысты мынадай өлшемдері анықталды. Олар: танымдық белсенділігі, оқу-практикалық мотиві мен мақсатын түсінуі, тұлғаның жеке ерекшеліктері, креативті дайындығы, өзгермелі жағдаятта білім мен білігі жұмысы, рефлексиялық қабілеттері [3, с. 155].

Сонымен компоненттердің өзара байланыстылығы мен тұтастылығын ескере отырып, кәсіби даярлау процесінде студенттердің педагогикалық креативтілігін қалыптастырудың келесі өлшемдері мен көрсеткіштері анықтадық және оны кестеде көрсеттік (кесте 1).

Кесте 1- Кәсіби даярлау процесінде студенттердің педагогикалық креативтілігін қалыптастырудың өлшемдері мен көрсеткіштері

Компоненттер	Өлшемдері	Көрсеткіштері
Мотивциялық	Шығармашылық іс-әрекетке құндылық бағдар ретіндегі танымдық ынтасы мен танымдық қажетсінуі.	<ul style="list-style-type: none"> - креативті белсенділігі; - арнайы қабілеттерді көрсету ынтасы; - креативті іс-әрекетке танымдық ынтасы; - субъектінің креативтік қабілеттерді жүзеге асыруға бағытталаған мақсаттараға әрекет етуге дайынығы.
Мазмұндық	Өзін шығармашылық іс-әрекеттің субъектісі ретінде тани отырып, ғылыми білімдерді меңгеруі мен оны практикада пайдалану біліктілігінің болуы.	<ul style="list-style-type: none"> - креативті іс-әректі орындаудағы білімі; - жаңаны табуда танымдық біліктерінің қалыптасуы; - девергентті ойлау, кіріктіру дағдысы; - креативтілікке бағытталаған әрекет-тәсілдерін іздемпіздықпен таңдау, практикалық тұрғыда сабақтастыра білуі.
Жеке-әрекеттік	Жеке тұлғаның танымдық қажеттіліктері мен қоғамның сұранысына сай үйлесімді бағдары, әлеуметтік-психологиялық рефлексияның қалыптасуы.	<ul style="list-style-type: none"> - креативті іс-әрекетке, ізденімпаздық жұмыстарға талдау жасай білуі; - жеке іс-әрекетін ұйымдастырушылық тұрғыда өз бетімен сараптау; - жаңа ортада креативті жұмыс істеудің негізгі формалары мен әдістерін меңгеру; - өзін-өзі дамытуда рефлексиялық бағытты таңдау, жеке тұлғалық құндылықтарды саналы түсіну; - қоршаған ортада туындаған мәселелерді жаңа инновациялық технологиялардың көмегімен шеше білу біліктілігі.
Құндылықты бағалау	Өзінің және өзгенің іс-әрекетін бағалай алу қабілеттілігі (рефлексияға қабілеттілік)	<ul style="list-style-type: none"> - Өзін-өзі бағалау; - Өзінің барлық мүмкіндіктерін саналы түрде белгілеу; - Толлеранттылық; - Өз креативтілігі негізінде тәжірибе жинақтау; - Қоршаған ортаны тани білу, оларды салыстыру, өзіндік қорытынды жасай алу; - Қазіргі инновациялық технологиялармен жұмыс жасай алуда өзіне деген сенімділік.

Жоғарыда көрсетілген өлшемдер мен көрсеткіштердің негізінде кәсіби даярлау процесінде студенттердің педагогикалық креативтілігін қалыптастырудың бірнеше деңгейлерін анықтадық:

бірінші, жоғары деңгей (креативтілік) – студенттердің педагогикалық креативтілікке мотивациясы тұрақты, кіріктіру қабілеті мен дивергентті ойлауы, танымдық және коммуникативтік қабілеттері;

екіншісі, орта деңгей (эвристикалық) – студенттер жеткілікті деңгейде педагогикалық креативтілікті меңгерген, соған сәйкес креативтілік әрекет түрлерін ойлап табады, іс-әрекетке енгізу тәжірибесі орта деңгейде, шығармашылықтың көмегімен өзін-өзі анықтауы, бағалауы, басқаруы және т.б. да қабілеттері орташа, яғни толық ашылмаған;

үшінші, төмен деңгей (репродуктивті) – студенттер пәндік білімнің негізгі деңгейін меңгерген, соған сай берілген үлгіні қатаң, сол қалыпында сақтай отырып әрекет жасайды, креативтілік көмегімен өзін-өзі анықтауы, бағалауы, басқаруы, қабілеттері төмен [4, с. 4].

Қорыта келгенде, креативтілік - педагогиканың, психологияның негізгі мақсаты - бүгінгі күн талаптарынан туындаған, озық қоғамға лайықты жаңа сапа, рухани сапа қалыптастыру және дамытуда тың жолдар мен соның шешімдерін оңтайлы, жылдам іздестіру болып табылады. Креативтілік студенттің өзін-өзі, айналасындағы әлем мен ортасын өзгертуге көмектесетін, танымдық ынтасы мен әлеуметтік жағдайларға негізделген мүмкіндіктері ретіндегі мәні мен мазмұны ашылды. Сонымен қатар білім беру процесінің жаңашылдық сипатының басымдылық бағыттары мен жеке тұлғаның шығармашылық мүмкіндіктерін белсендіру арқылы оның субъектілігін қалыптастырудың қажеттігі анықталды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттары. Жалпы бастауыш білім. Алматы, 2003.
- 2 Б.А. Оспанова педагогические основы формирования креативности будущего специалиста в системе университетского образования: дис. канд. психол. наук: – Туркестан, 2006 -39 с.
- 3 Нағымжанова Қ.М. Университет студенттерінің педагогикалық креативтігін инновациялық білім беру ортасында қалыптастырудың ғылыми негіздері. пед. ғ. докт. ... автореф.: 13.00.01. - Алматы, 2010. – 345 б.
- 4 Дүйсембінова Р.Қ., Есентаева Б.Ұ. Студенттің кәсіби даярлауда педагогикалық креативтілігін қалыптастыру. // Тараз.-2012- 3 қараша

Ғылыми жетекші:

П.ғ.д., профессор Дүйсембінова Р.Қ.

Елена Игнатова, Вера Омарова
(Павлодар, Казахстан)

НАЦИОНАЛЬНАЯ РАМКА КВАЛИФАКАЦИЙ КАК УСЛОВИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

В последние годы в академической и профессиональной среде идут дискуссии по поводу квалификаций высшего образования, их признания и сопоставимости. В первую очередь это связано с поиском механизма взаимодействия системы образования с рынком труда.

Опыт европейских стран свидетельствует о значимости разработки национальных рамок квалификации (НРК), на основе которых формируются профессиональные стандарты, строятся образовательные программы, разрабатываются критерии оценки результатов образования.

В контексте Болонских реформ НРК должна быть сопоставима с Европейской структурой квалификаций, а основным принципом ее разработки должны стать непрерывность и преемственность развития квалификационных уровней от низшего к высшему, прозрачность их описания.

В настоящее время более 120 стран мира разрабатывают и внедряют НРК, обеспечивая тем самым признание квалификаций на национальном и международном уровнях.

Вхождение Казахстана в Европейское пространство высшего образования обусловило принятие Национальной рамки квалификаций (НРК). В 2007 году Трудовой кодекс республики был дополнен главой 10-1 «Национальная система квалификаций». Связано это с тем, что действующая в Казахстане квалификационная система не отражает компетенции; квалификацию определяет дипломом и стаж работы [1]. Система образования готовит специалистов в соответствии со своим видением, а не с требованиями рынка труда:

- стандарты образования не в полной мере ориентированы на формирование профессиональных компетенций;
- не все сектора экономики имеют четкие представления о компетенциях, необходимых их работникам;
- отсутствует система оценки профессиональной подготовки работников.

Принятая в Казахстане структура описания уровней квалификации задана аналогично Европейской рамке квалификаций (ЕРК) где:

- используются обобщенные показатели «знания – умения – общие компетенции»;
- учитывается накопительный принцип, направленный на признание предыдущего обучения на основе результатов формального, неформального, информального образования;
- базируется на концепции образования в течение всей жизни.

НРК содержит восемь квалификационных уровней и обеспечивает межотраслевую сопоставимость квалификаций [2].

Разработанная НРК позволяет:

- формировать общую стратегию развития рынка труда и системы образования, в том числе планировать различные траектории образования, ведущие к получению конкретной квалификации, повышению квалификационного уровня, карьерному росту;
- описывать с единых позиций требования к квалификации работников и выпускников при разработке профессиональных стандартов;
- разрабатывать процедуры оценки результатов образования и сертификации квалификаций, формировать систему сертификатов;
- создавать отраслевые квалификационные системы.

Аналогично Европейской рамке квалификаций в НРК Казахстана включены дескрипторы общей компетенции, умений и знаний, которые раскрываются через соответствующие показатели профессиональной деятельности.

Знания – показатель, определяющий требования к теоретической подготовке специалиста и зависящий от следующих особенностей:

- объема и сложности используемой информации;
- инновационности знаний;
- степени их абстрактности (соотношение теоретических и практических знаний).

Умения – показатель, определяющий требования к действиям и зависящий от особенностей профессиональной деятельности:

- множественности способов решения профессиональных задач, необходимости выбора или разработки этих способов;
- степени неопределенности рабочей ситуации и непредсказуемости ее развития.

Общие компетенции – показатель, определяющий масштабы деятельности, цену возможной ошибки для организации, отрасли, ее социальных, экономических, экологических последствий, а также полноту реализации в профессиональной деятельности основных функций руководства (целеполагание, организация, контроль, мотивация исполнителей).

Таким образом, в НРК Казахстана к знаниям отнесены базовые знания в различных областях и профессиональные знания; к умениям – проектно-деятельностные и информационно-аналитические умения; к общим компетенциям – мотивированность, коммуникативность, рефлексивные качества и ответственность, адаптивность и способность к развитию. Но наряду с этим пока не существует единых требований к системе оценки профессиональной подготовки работников.

Для решения этой задачи в странах Европы и США на национальном уровне созданы управленческие структуры по обеспечению качества рабочей силы. В разных странах структура представлена:

- сетью советов по развитию отраслевых квалификаций;
- квалификационными регуляторами или национальными квалификационными агентствами;
- органами по присвоению квалификации;
- государственными комиссиями по занятости и квалификациям [3].

Отраслевые советы созданы из влиятельных объединений работодателей, пользующиеся авторитетом в своей области и имеющие возможности для проведения исследований и анализа проблем профессиональной подготовки, разработки и практической реализации рекомендаций по совершенствованию политики в области развития человеческого потенциала отрасли. К работе советов привлекаются практики в сфере управления человеческими ресурсами, эксперты из органов государственного управления, профессиональные союзы,

образовательные учреждения. Советы взаимодействуют с органами управления на национальном и региональном уровнях. Подготовленные ими рекомендации используются при формировании государственной политики в области повышения качества рабочей силы. В тех отраслях, где советы еще не созданы, эту деятельность берут на себя специальные рабочие группы по разработке стандартов.

Квалификационные регуляторы или национальные квалификационные агентства устанавливают требования к профессиональным квалификациям, производит аккредитацию органов присвоения квалификаций и мониторинг их деятельности, определяет критерии национальной рамки квалификаций и проверяет соответствие заявленных квалификаций (профессиональных стандартов) требованиям работодателей.

Органы по присвоению квалификаций проводят экспертизу профессиональных квалификаций и аккредитацию квалификаций для национальной рамки.

Государственная комиссия по занятости и квалификациям формируется с участием организаций работодателей. Она координирует работу по исследованию, анализу и развитию профессиональных стандартов и квалификаций, лицензирует отраслевые советы по развитию отраслевых квалификаций, вырабатывает рекомендации по повышению уровня занятости, квалификациям и производительности.

Особое внимание уделяется оценке и квалификации конечных результатов обучения. Контроль этих результатов играет очень важную роль в системе обеспечения качества рабочей силы, поскольку от качества предоставляемых учебными заведениями образовательных услуг зависит уровень их финансирования [4].

Обобщая опыт зарубежных стран на пути формирования системы обеспечения качества рабочей силы можно утверждать, что, несмотря на различия в названиях, их деятельность направлена на разработку:

- национальных профессиональных стандартов;
- национальную рамку квалификаций;
- систему оценки и признания результатов предыдущего образования и др.

И в заключении, необходимо сказать о том, что национальные рамки квалификаций служат важным средством согласования спроса на квалификации работников со стороны работодателей. Эффективные механизмы правового и институционального взаимодействия обеспечивают связь высшего образования и рынка труда. Структура квалификаций и ее практическая реализация позволяет выполнить главные цели высшего образования: подготовку к рынку труда и личное развитие.

Литература:

1. Закон Республики Казахстан от 17 февраля 2012 года № 566-IV «О внесении изменений и дополнений в Трудовой кодекс Республики Казахстан» // [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31133355.
2. Национальная рамка квалификаций Республики Казахстан. // [Электронный ресурс] // Режим доступа: www.naric-kazakhstan.kz.
3. Recommendation of the European Parliament and of the Council on the establishment of the European Qualifications Framework for lifelong learning. // Official Journal of the European Union. C. 111/5, 06.05.2008.
4. Chmielecka E. Europejskie Ramy Kwalifikacji // Forum akademickie, nr 1/2009.

**Бораш Кенжебеков, Сәуле Нұрқасымова,
Әсел Аубакирова
(Казахстан Республикасы, Астана қаласы)**

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Құзыр латынның «competentis» – бейім сөзінен пайда болған, қандай да бір қажетті оқыту үдерісінде қалыптасатын білім, білік, дағдылар жиынтығы, сонымен қатар, қандай да бір іс-әрекетті жеке тұлғаның орындай алу қабілеттілігі. Ал, кәсіби құзіреттілік – жеке тұлғаның кәсіби іс – әрекетті өз бетімен арттыруға бағытталған теориялық және тәжірибелік әзірлігі мен бәсекелестік қабілеттілігінің үндестігі. Қазіргі әлеуметтік – экономикалық өзгерістер жағдайында біздің қоғамымызда өздігінше шешім қабылдай алатын және оны жүзеге асыра алатын әлеуметтік белсенді, шығармашыл жеке тұлғаға сұраныс күшейе түсуде. Осыған орай, әр тұлғаның кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың маңыздылығы да арта түседі (1).

Білім мен ақпарат үстемдік құрған қоғамда білім беру жүйесі инновациялық экономиканың негізгі бөлігі болып табылады. Қатаң талаптары қалыптасып келе жатқан инновациялық экономика қай салада болса да, бүгінгі кәсіпкердің (маманның) құзыреттілігін, яғни өз саласы бойынша ой-пікірінің қалыптасуын, кәсібилігін, өмірдің өзгермелі жағдайына бейімділігін, оған сай өз білімін пайдалану ғана емес, оны қажеттілікке қарай толықтырып отыруды талап етеді (5).

Қазіргі кезде, педагогикалық іс-әрекет бағдары инновациялық бағытта сапалы білім беріп оқытуды талап ететіні барлығымызға түсінікті. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың заңнамалық – тұжырымдамалық негіздері, әсіресе, елімізде 2011-2020 жылдарға білім беруді дамытудың тұжырымдамасы, жалпы білім беретін мектептерде тұрған көкейтесті міндеттердің қатарына пәндік емес дидактикалық техниканың құзыреттілік деңгейін жүзеге асыруда жобалап білім берудің өзекті мәселесін басты назарға қояды (1).

«Құзыреттілік– оқушылардың іс-әрекетінің жаңа технология жолдарынан көрінетін білім нәтижесінің деңгейі, ал құзырет дегеніміз алға қойылған мақсаттарға жету үшін жоба құру арқылы оқушының білім беру жүйесіне деген әлеуметтік тапсырысты құрайтын жеке және қоғам талаптарын қанағаттандыру мақсатында табысты іс-әрекетке дайындығы» - деген ұғым көптеген ғалымдардың зерттеулерінде орын алуда.

Заман талабы болашақ кәсіпкерлердің құзыреттілік сапаларын қоғамның жаңа құрылымына сәйкес белгілеп отыр. Негізгі педагог-оқытушылардың мақсаты, физика пәнін оқыту барысында оқушылар бойында құзырлықты (компетенцияны) қалыптастыру болып табылады, яғни:

- құзыреттілік – алған білімін өмірінде пайдалана білу қабілеті;
- болашақ тандайтын кәсібіне (мамандығына) қатысты қабілеттер мен шеберліктерін сапалы деңгейде меңгере білу; әлеуметтік даму деңгейіне сәйкес келетін және қоршаған ортаның әсер ету факторларына төтеп бере алатын жеке тұлғаның интегративті қасиеттер жиынтығы, кез-келген аймақта білімдар, хабардар болу болып табылады (3).

«Кәсіби құзыреттілік» ұғымын мақсатты түрде енгізу ең алдымен мазмұнының кеңдігімен, интегративті сипаттамасымен қамтылады және «кәсіби бағдар», «біліктілік», «кәсіби қабілеттер» сияқты ұғымдарды біріктіреді. Егер кәсіби құзыреттілік деп еңбек нәтижелілігін анықтайтын білім мен іскерліктің жиынтығы, ал педагогикалық әдебиеттердің анықтамасынан көретініміз, кәсіби құзыреттілікті ең алдымен коммуникативтік, ақпараттық, реттеу және интеллектуалды құзыреттіліктердің бірлігі ретінде де қарастырылып жатыр (4).

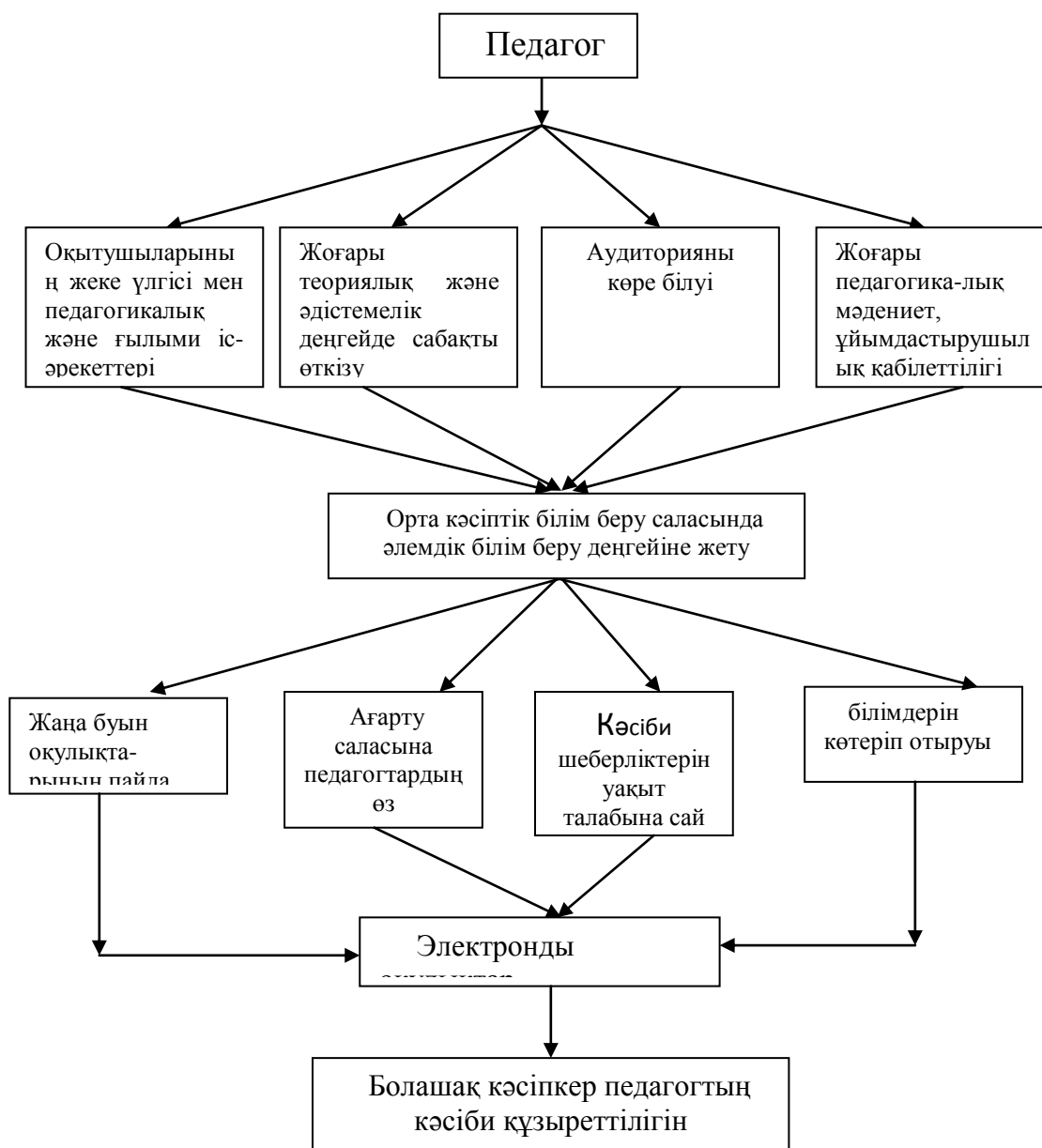
Бүгінгі педагогика ғылымындағы жаңа көзқарас бойынша оқушыларға білім негіздерін беруді, түйінді және пәндік құзыреттіліктерді қалыптастыру арқылы өзін-өзі дамытуына, қоршаған шынайылықты түйсінуге, өзінің даралығын сезінуге, негізгі оқу және айналасындағы адамдармен өзара әрекеттесу дағдыларын игеруге, өзінің оқу іс-әрекетін ой елегінен өткізуге жағдай жасауды мақсат етуге қатты назар аударылуда.

Бұл жайлы Б.Тұрғынбаева «...өзінің практикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуде қолдана алуын – құзырлылықтар деп атаймыз»(2) деп анықтаса, Ш.Таубаева: «Құзыреттілік–ол тұлғаның оқыту мен әлеуметтену үдерістері барысында меңгерген білім мен тәжірибеге негізделген, оның жалпы қабілеті мен іс-әрекетке даярлығы ретінде айқындалатын, тұлғаның кіріктірілген қасиеті» - дейді (2).

Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің өткен жылғы Жолдауында алдағы он жылдың міндеттерін саралап көрсетіп, соның ішінде осы заманғы білім беру мен кәсіптік қайта даярлауға, жаңа технологияларды, идеялар мен көзқарастарды пайдалануға қатысты ойларын айтқан.

Кәсіби құзыреттілік деп педагогтың жеке басының сапалары мен оның психологиялық-педагогикалық және теориялық білімінің, кәсіби біліктілігі мен дағдысының, тәжірибесінің бір арнада тоғысуы деуге болады. Болашақ кәсіпкер - педагог өз ісінің шебері, жақсы педагог болу үшін кәсіпкерлігіне қажетті қабілеттерді және жалпы әлемдік мәдениетті, өз елінің мәдениетін, қарым-қатынас мәдениетін, тіл мәдениетін игеріп, интеграциялық үрдістерді меңгеріп, әлемдік білім кеңістігінің өресінен шыға алуға талпынуы керек (6).

Кәсіби құзыреттілік коммуникативті, ақпаратты, регулятивті және интеллектуалды – педагогикалық құзыреттілік ретінде қарастырылады. Педагог қызметінің аса бір ерекшелігі – екі түрлі объектімен, яғни оқу материалы және оқушылармен жұмыс жүргізуінде. «Физика мұғалімінің кәсіби шеберлігінің негізі» түсінігін физикалық білімдердің, іскерліктер мен дағдылардың және физикалық мәдениетінің деңгейлері, физикадан сапалы білім алуға оқыту әдістемесін меңгеру және оны оқытуда оқушылар қабілеттілігін дамытуға ықпал ету, оқыту үдерісінде тәрбиелей білу. Студенттердің кәсіпкер-педагог болып қалыптасуына зор ықпал ету жағдайын біз мына кесте түрінде беріп отырмыз:

1 – сурет. Кәсіпкер-педагогтың қалыптасу моделі

Педагог әр баланы қайталанбайтын жеке тұлға деп оған сеніммен мейіріммен қараса онда оқу – тәрбие үдерісі жақсы жүреді. Келешектің адамын қалыптастыру ол мұғалімнің оқушыға сенуі, оқушының мұғалімді сүюі – ізгілендіру идеясы. Қазіргі сапалы оқытуда оқушыны жан-жақты, алдымен ақыл-ойды дамытуға бағытталады. Өзекті мәселелерде теориялық білімді меңгеруде, есептерді шығаруы оқушылардың ойлау іс-әрекетімен, зерттеушілік машықтары дамытылады. Сол себепті студенттер арасында түрлі сайыстар, өзекті мәселелерге сай есептерді шығарудың әртүрлі жолдарын құрастыру мәселелері қазіргі кезде сапалы оқыту үдерістерінде қатты назар аударылуда (5).

Педагогтың кәсіби құзырлығы, оның өзіне деген сенімділігінен, кәсіби іс-әрекетте өзін-өзі көрсетуінен басталады.

Педагог кәсіпкердің құзыреттіліктерін қалыптастырудың деңгейлерін:

1. Пәндік - мамандық іс-әрекетіне байланысты қойылатын проблемаларды шешу қабілеттілігі.
2. Аналитикалық бақылау - пәндік іс-әрекеттерін талдау мен бақылау проблемаларын шешу қабілеттілігі.
3. Ұйымдастырушылық – оқушылардың өзіндік іс-әрекеттерін ұйымдастыруға бағытталған өзекті мәселелерді шешу қабілеттілігі.
4. Коммуникативтік - «Педагог-Оқушы», «Оқушы-Оқушы», «Педагог – Ата-ана» және т.б. жүйелердегі коммуникативтік қарым-қатынасты өзекті мәселелерді шешу қабілеті.
5. Бейімделген - қазіргі жағдайдың өзгерістері мен талаптарына сәйкес өзекті мәселелерді шешу қабілеттілігі.
6. Ынталық психологиялық – психологиялық, жекетұлғалық, жекетұлғалар арасындағы өзара қарама-қайшылықты шешу проблемаларының қабілеттілігі.
7. Жобалық – мектепті, педагог және оқушыны дамыту жобаларын шешу қабілеттілігі.
8. Ғылыми-ізденістік – мектептің, педагогтың және оқушының даму нәтижелерін зерттеуді ұйымдастыру және оны өткізу проблемаларын шешу қабілеттілігі, деп бөлуге болады.

Ғалымдар жоғары оқу орнын бітірушілердің құзыреттіліктерінің құрылысын жалпы кәсіби құзыреттілік, арнайы кәсіби құзыреттілік деп бөліп саралайды. Сонымен бірге құзыреттілікке студенттің ғылыми-зерттеушілік, басқарушы-ұйымдастырушылық қабілеттері мен кәсіби және педагогикалық іс-әрекеті, жеке кәсіпкерлік жоба жасауы, бәсекелестік жобалауға қатысу қабілеттері жатады.

Болашақ кәсіпкер - педагогты терең әдіснамалық және теориялық тұрғыда даярлау қай кезде де күн тәртібінен түспек емес. Олай болса, республика жоғары оқу орындарының алдында жан-жақты дамыған, саяси сауатты, терең теориялық біліммен қаруланған, адамдармен қарым-қатынас мәдениетін меңгерген болашақ кәсіпкер-педагог дайындау міндеті тұр. Міне осылайша, қазіргі уақытта білім беруді дамытудың негізгі мәні – оқушылардың кәсіби іс - әрекеттерінің негізінде кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға негізделген (1).

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Асқарова Ғ.А. «Жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік құзырлығын қалыптастыру»
2. Арынханова Э.К., Байжуманова Н.С. «Кәсіби құзыреттілік негізінде студенттердің өзіндік әрекет ету дайындығын қалыптастыру»
3. Климов Е.А. Пути в профессионализм (Психологический анализ): Учебное пособие. М., Московский психологосоциальный институт; Флинта, 2003
4. Маркова А.К. Психология профессионализма. М., Международный гуманитарный фонд “Знание”, 1996
5. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация: Перевод с англ., М., 2002

Віра Кобелюк
(Київ, Україна)

ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ НА ШКІЛЬНИХ МУЗИЧНИХ ЗАНЯТТЯХ

Проблема толерантності в українському суспільстві пов'язана насамперед із необхідністю подолання внутрішньої політичної, соціальної та релігійної роз'єднаності народу. Нетерпимість, жорстокість, невихованість є однією з найбільших глобальних проблем сучасного світу. Саме тому виникає інтерес до явища толерантності, потреба дослідження даної проблеми, яка має розглядатися як один з можливих шляхів подолання соціальної напруженості серед населення.

До важливих, пріоритетних напрямків реформування навчально-виховного процесу відноситься реалізація принципів загальнолюдської моралі, формування усвідомлення взаємозв'язку свободи, прав людини та її громадянської відповідальності, вміння міжособистісного спілкування та підготовка підростаючого покоління до життя в умовах полікультурного простору.

Виховання толерантності в учнів надає можливість пізнання культури різних народів, створюючи тим самим передумови взаєморозуміння і пошани, позиції співпраці, що є запорукою соціальної міжнаціональної стабільності. Основу сучасного освітнього простору має складати педагогіка толерантності, яка передбачає зміну системи людських відносин, побудову їх на взаємній повазі.

Актуальність дослідження підтверджується результатами вивчення наукової літератури з філософії, культурології, історії, соціології, психології і педагогіки толерантності. Науковцями толерантність визначається як принцип правового, соціально-політичного аспекту (М. Мchedlov), певна філософія (В. Лекторський), категорія відносин (О. Клєпцова, В. Маралов, В. Сітаров, О. Соколова, Г. Солдатова), толерантна свідомість (О. Асмолов, О. Газман,

О. Грива, О. Кондаков, О. Насиновська), пізнавальна стратегія (А. Коржуєв, Н. Кудзієва, В. Попков, М. Поташник), основа свободи, поваги до прав іншої людини, терпимість, ненасильство, культура компромісу, діалог, особистісна або суспільна характеристика, яка припускає усвідомлення того, що світ і соціальне середовище багатомірні (В. Тішков).

Водночас вихованню і навчанню толерантності все ще приділяється недостатньо уваги на всіх рівнях освітньо-виховної діяльності, у тому числі і в початковій школі. Окремі спроби в цьому напрямку зводяться переважно до проголошення локальних освітніх концепцій або організаційно-управлінських заходів.

Для того, щоб краще зрозуміти про що йде мова, потрібно визначити, що ж таке толерантність?

Отже, **толерантність** (від лат. *tolerantia* – терпіння) – у загальному значенні, ослаблення чи відсутність можливості реакції на який-небудь несприятливий фактор в результаті зниження чутливості до його впливу. На індивідуальному рівні – це здатність сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також особливості поведінки та способу життя інших. Терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань є умовою стабільності та єдності суспільств, особливо тих, які не є гомогенними ні у релігійному, ні в етнічному, ні в інших соціальних вимірах.

Толерантність – це не поступка, поблажливість чи потурання. Толерантність – це передусім активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини. Толерантність має проявляти кожна людина, група людей держави.

Фундатор теорії лібералізму Дж. Мілль запропонував підхід, який був названий модерністським, у рамках якого поняття “толерантність” уперше набуло певної цінності. Він помістив в обґрунтування толерантності широкий захист позитивної цінності свободи як основи автономії особистості. Так толерантність стає часткою свободи індивідуума. Природно, що пригноблення більшості людей, як вважав вчений, веде до встановлення одноманітного та гомогенного суспільства, тоді як свобода сприяє різноплановості життя, саме в цьому і полягає цінність толерантності.

Надалі його погляди набули розвитку в роботах таких вчених, як С. Мендус, К. Хілла та інших, які розглядали суперечливість феномену толерантності на рівні власних переконань та межі лібералізму та толерантності загалом [1, с. 104].

Шкільний вік є періодом становлення особистості та періодом активного засвоєння суб'єктом об'єктивної дійсності. У загальноосвітній школі закладаються основи художнього світогляду, соціальні, моральні, трудові якості особистості, система духовних цінностей, поступово формується «зріла» особистість учня.

Головне завдання сучасного вчителя музики є допомога школярам зрозуміти художню цінність творів класичного та сучасного музичного мистецтва, виокремити серед них найбільш «привабливі», взірцеві зразки, що сприятиме ефективному формуванню толерантної самосвідомості особистості кожного учня.

Кожна людина визначає свою межу допустимого і свою «лінію захисту», свою стратегію поведінки у різних ситуаціях. Нарешті, можна і потрібно говорити не просто про здатність «терпіти» поруч із собою «іншого», а й про так звану «активну толерантність». Тобто, про вміння активно співпрацювати з «іншим», а для цього йти на компроміси, домовлятися, знаходити точки дотику навіть у безнадійних ситуаціях. У той же час «активна толерантність» – це ще й уміння «мирно», неконфліктно переконати «іншого» у своїй правоті, посперечатися, відстояти власну точку зору. Отже, «активна толерантність» – це часом і безпосередня дія, здатність заступитися за приниженого, захистити права іншого.

Ми вважаємо, що активна толерантність має бути у взаєминах між вчителем музичного мистецтва та учнями, тому що для сучасної педагогіки співробітництва набуває особливої значущості принцип комунікативної спрямованості, толерантності взаємин і спілкування, згідно з яким упроваджується партнерський, емпатійний тип відносин між учасниками цього процесу.

Поняття толерантності багатогранне і включає в себе різні грані міжлюдських, міжособистісних відносин. І робота з формування толерантної свідомості у юного покоління повинна бути багатогранна і цілеспрямована. Особливо важко формується толерантність до «іншого», коли йде мова про національні та релігійні відмінності. Ні для кого не секрет, що біологічний інстинкт несприйняття та агресії спрацьовує по відношенню до чогось незнайомого, незрозумілого, «чужого».

Відомо, що музичний матеріал несе у собі інформаційно-виховне значення. У процесі музичної діяльності бажано акцентувати увагу учнів на таких аспектах як розмаїття художнього світу, схожість і відмінність «живих» музичних образів тощо.

Ми вважаємо, що проблема формування толерантної свідомості учня виявляється більш ніж актуальною, і вирішення її потребує комплексного підходу, організації певної системи цілеспрямованих дій на рівні кожного освітнього закладу. Процес цей має бути різноплановим і багатоступеневим. Неповинні залишатися осторонь від процесу формування толерантності і вчителі-предметники.

Зміст різних предметів, зокрема, освітньої галузі «Мистецтво», де образно-естетична система безпосередньо особливо та сильно впливає на емоційний світ особистості школяра, її ціннісні орієнтації, звертає увагу на проблеми толерантності. Досвідчений вчитель музики знайде для цього у змісті власного предмету найрізноманітніші і несподівані можливості впливу на розвиток «толерантних якостей» у учнів.

Виховання толерантної поведінки, безумовно, має відбуватися на систематичних уроках музичного мистецтва, де учні знайомляться з національним та світовим мистецтвом, формують інтерес і повагу до нього. Під час прослуховування та обговорення художнього змісту творів різних епох та народів виховується громадянськість, любов до держави та до рідного краю, взаєморозуміння та взаємодопомога між учнями, почуття колективізму.

«Музика і життя» – це домінуюча тема, яка проходить від базової ланки навчання через усе життя людини. Вона повинна пронизувати усі шкільні та позашкільні заняття з музичного мистецтва з першого до останнього класу. Класичні вокальні та інструментальні твори виховують різні емоції та почуття у учнів, збагачуючи духовну сферу, формуючи морально-особистісні якості: людяність, порядність, щирість тощо.

Бажано підбирати музичний матеріал, який би складався з творів народної музики, зі зразків вітчизняних та зарубіжних композиторів. Велика увага на уроках музичного мистецтва має приділятися патріотичному вихованню, спрямованому на формування шанобливого ставлення до Батьківщини, її історичного минулого, рідної культури та власного народу.

Ознайомлюючи учнів з біографіями українських композиторів і виконавців треба зосереджувати їх увагу на те, що всі ці видатні люди плідно працювали на благо нашої держави. Знайомлячи дітей з народними піснями, з українськими авторськими піснями (про природу, рідний край), вчитель музичного мистецтва має закликати любити свою Батьківщину, дбайливо ставитися до природи рідного краю.

Порівнюючи взаємозв'язок музичного національного мистецтва з мистецтвом інших народів, вчителю бажано підкреслювати давні «корені» добросусідських відносин між ними, тісний взаємозв'язок різних культур.

На нашу думку, засвоєння музично-теоретичних знань на заняттях музики дає можливість учням відчувати глибоку ідейну єдність творів різних народів, спільність художнього змісту у музичній культурі різних націй, зрозуміти процес постійного взаємовпливу, взаємозбагачення національних музичних культур та композиторських шкіл різних держав.

Отже, сучасні уроки музики мають бути спрямовані на виховання толерантності, на формування між вчителем та учнями демократичних, довірливих відносин, які були б підкріплені морально-духовними цінностями та патріотичним ставленням до рідної землі.

Література:

1. Бобовнікова Л.О. Толерантність як фактор становлення сучасного українського суспільства / Л.О. Бобовнікова // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. –Т., 2004. –125 с. – (Серія «Філософія» 17(56) ; № 2).
2. Кравченко П. Толерантність як принцип консолідації вітчизняного соціуму / П. Кравченко // Філософські обрії. – К., 2000. – № 3. – С. 45.
3. Ярская В. Н. Сучасний світ і проблема толерантності / В.Н. Ярская // Вісник психолого-соціальної та корекційно-реабілітаційної роботи. – К., 1996. – № 1. – С. 65.
4. Койкова Е. І. Методика виховання толерантності молодших школярів засобами музики: навчально-методичний посібник / Е. І. Койкова. –Сімферополь: Н. Ореанда, 2007. – 108 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук Мережка Юлія Валеріївна.

**Леонід Кочеригін,
(Київ, Україна)**

УСВІДОМЛЕННЯ ПРОБЛЕМНИХ СИТУАЦІЙ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ ПРИ ФОРМУВАННІ ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ЗЕМЛЕВПОРЯДНИКІВ

Актуальність проблеми. Аналіз наукових праць, що присвячені проблемам методології педагогіки та педагогічних досліджень свідчить, що під методологією педагогіки розуміється система знань про вихідні положення, підґрунтя та структуру педагогічної теорії, про принципи підходу та способи добування знань, які правильно відображають педагогічну діяльність, що безперервно змінюється в умовах суспільства, яке розвивається.

Методологічними і теоретичними засадами дослідження виступили: концепції: всебічного гармонійного розвитку особистості (Я.Корчак, О.Леонтьєв, Г.Люблінська, В.Сухомлинський); фундаментальні положення науки про діалектичний взаємозв'язок діяльності та свідомості особистості (Л.Анциферова, Л.Виготський, С.Рубінштейн, К.Ушинський, Г.Щукина); принципи і категорії педагогічної науки (Ш.Амонашвілі, Ю.Бабанський, А.Бударний, Я.Коменський, О.Савченко); дані вікової та педагогічної психології про індивідуальні особливості навчальної діяльності студентів (П.Блонський, Д.Боголюбський, Л.Виготський, Н.Менчинська); теорія навчальної діяльності і поетапного формування розумових дій дитини (П.Гальперін, В.Давидов, Д.Ельконін, Н.Талізін, Л.Фрідман).

Мета статті – розглянути проблему щодо індивідуально-орієнтованого підходу у формуванні професійної спрямованості майбутнього землевпорядника та подальшого її вивчення, аналізу, бачення та розуміння.

Виклад основного матеріалу. Теорія пізнання – у контексті взаємозв'язку теорії та практики, експлікації емпіричних і теоретичних рівнів пізнання, пізнання як активної перетворювальної й відображувальної діяльності; положення психології про організацію навчально-пізнавальної діяльності (В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, Г.С.Костюк, С.Л.Рубінштейн, Г.С.Середина та ін.); концепція розбудови народної освіти на основі індивідуалізації, гуманізації, демократизації, інтенсифікації навчання (Ю.К.Бабанський, М.О.Данилов, Б.П.Єсіпов, С.У.Гончаренко, К.Д.Ушинський); теорія особистісно-орієнтованого навчання (Н.Ф.Талізін, І.С.Якиманська); концепція поетапного формування розумових дій (Л.С.Виготський І.Я.Лернер, Н.О.Менчинська, В.Ф.Паламарчук); система наукових знань про закономірності формування особистості у процесі життєдіяльності (Л.І.Анциферова, О.М.Леонтьєв, Б.Ф.Ломов, А.В.Петровський).

Методологія педагогіки – вчення про педагогічні знання і процес його добування. Вона включає:

1) вчення про структуру та функції педагогічного знання.

2) вихідні, ключові, фундаментальні, філософські загальнонаукові та педагогічні положення (теорії, концепції, гіпотези).

3) вчення про методи педагогічного пізнання [2].

Методологія сучасного дослідження передбачає проходження дослідником декількох логічних етапів. Сукупність цих етапів представляють собою спосіб отримання результатів. До них відносяться:

- 1) усвідомлення проблемних ситуацій дійсності – протиріччя, труднощі тощо;
- 2) постановка дослідницької проблеми, вибір або формування об'єкта дослідження;
- 3) формування системи цілей, вибір мети конкретного дослідження;
- 4) висунення гіпотези;
- 5) вибір підходу до дослідження;
- 6) вибір методичної системи і формування методичного апарату дослідження;
- 7) емпіричний етап;
- 8) аналіз, перевірка гіпотез, узагальнення, опис;
- 9) прогноз можливостей подальшого застосування результатів дослідження, включення їх в систему сучасного знання.

Принципово новими елементами змісту освіти є формування особистісного досвіду індивідуальної професійної діяльності майбутнього землевпорядника, забезпечення найновіших технологій розвитку його особистості, гуманізація навчально-виховного процесу, диференціація змісту, посилення практичного і творчого спрямування навчальної діяльності.

Наші пошуки відносяться до прикладних досліджень, в ході яких здійснюється повний цикл пізнання від проблемних ситуацій, які виокремлені безпосередньо у практиці (проблеми індивідуальної роботи зі спеціальних

дисциплін для підвищення професійної освіти майбутніх землевпорядників), через абстрагування у дослідженні (виокремлення компонентів методики організації індивідуальної роботи та обґрунтування психолого-педагогічних умов формування спеціальної компетентності у студентів вищого сільськогосподарського навчального закладу – майбутніх землевпорядників), і до повернення знов таки до практичної діяльності, тобто до впровадження результатів дослідження у професійну підготовку землевпорядників.

Становлення України як держави європейського типу, розвиток демократичних засад відкритого громадянського суспільства, засвоєння ментальності вільної людини-громадянина і цінностей гуманізму цілком залежать від ефективності соціально-економічних перетворень, відповідності їм структури і діяльності соціально-політичних інститутів, що створюються державою, способу життя і свідомості людей.

Аналіз педагогічної та психологічної літератури засвідчив, що проблемі індивідуалізації навчання завжди приділялася належна увага.

У практиці ВНЗ вона не знайшла науково-обґрунтованого вирішення, яке б забезпечувало належний рівень підготовки. Пошуки такої системи навчання здійснювалися і проводяться постійно. Про це свідчать праці класиків педагогіки Дж.Дьюї, Й.Г.Песталоцці, М.І.Пірогова, Ж.-Ж.Руссо, К.Д.Ушинського, В.О.Сухомлинського, та ін.

Проблема індивідуалізації та диференціації навчання досліджувалась у різних аспектах, а саме: загальнотеоретичні питання індивідуалізації навчання відображені у працях Ш.А.Амонашвілі, Ю.К.Бабанського, П.П.Блонського, О.О.Бударного, М.О.Данилова, Б.П.Єсіпова, І.Т.Огородникова, В.Ф.Шаталова, М.М.Шахмаєва, С.Т.Шацького, О.Г.Ярошенко; залежність між інформаційними і психічними явищами та психологічний аспект цієї проблеми досліджували Б.Г.Ананьєв, Дж. Брунер, Л.С.Виготський, Д.Б.Ельконін, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн; ефективному поєднанню групової та індивідуальної роботи учнів присвячені праці В.П.Барабаша, Т.М.Ніколаєвої, І.М.Чередова, І.А.Чурікова та інших; проблему індивідуалізації та диференціації навчання, висвітлення рівнів, форм і видів диференціації та її навчально-методичного забезпечення досліджували О.І.Бугайов, Ю.З.Гільбух, Л.В.Занков, В.В.Давидов, В.А.Крутецький, В.О.Онищук, В.Ф.Паламарчук, І.Є.Унт; зміст та методи діагностики розвитку дітей вивчали П.Я.Гальперін, З.І.Калмикова та ін. Серед найвагоміших здобутків у розробці психолого-педагогічної теорії розвитку здібностей особистості виділяються результати досліджень В.І.Бондаря, В.І.Маслова, О.Г.Мороза, В.Ф.Паламарчук та інших.

На основі аналізу педагогічної практики зі спеціальних дисциплін із землевпорядкування виявлено недостатній рівень ефективності організації індивідуальної роботи студентів при проведенні навчальних занять, відсутність конкретних методичних рекомендацій та дидактичних матеріалів до певних тем, окремих розділів, відсутність моделі організації, невизначеність критеріїв тощо.

Водночас ще не завжди повною мірою усвідомлюються організаційні і методичні аспекти індивідуально-диференційованого навчання. Нерідко виникають труднощі під час опрацювання індивідуально-диференційованих завдань для самостійної роботи студентів. Завдання диференціюються епізодично. Отже, протиріччя, що виникли між потребою організації навчально-виховного процесу одночасно з урахуванням різних рівнів складності навчання, утверджених усіма засобами цінності й гідності особистості, і недостатньою теоретичною і методичною розробленістю технологій, які можуть бути придатними для досягнення мети, зумовили вибір теми нашого дослідження.

Організаційно-педагогічною умовою є професійна майстерність викладача, його компетенція – навчити студента не тільки професійному контенту, а допомогти навчитися вчитися, отримати конкурентоздатність за рахунок формування компетентностей [3].

Детермінантами (філософсько-методологічними принципами) розвитку системи професійної освіти у ХХІ столітті є її фундаменталізація і гуманізація [1]. Згідно з ними, сучасна система професійної освіти повинна базуватись на сучасних наукових досягненнях, новітніх педагогічних технологіях і бути спрямована на людину, її інтереси і потреби. Метою і кінцевим її результатом повинні бути формування нового типу особистості – професійно-компетентної, відповідальної за доручену справу, порядної, толерантної, відкритої до демократичного спілкування і розвитку в національному і міжнародному вимірі; громадянина, який пишається своєю державою, без комплексу «меншовартості», готового до творчого співробітництва в усіх сферах своєї діяльності, в яких повинен прагнути реалізувати людські фундаментальні цінності.

Аналіз стану як вітчизняної системи професійної освіти землевпорядників в цілому, так і професійної освіти техніків-землевпорядників свідчить: сучасний етап їх розвитку характеризується тим, що старі механізми вже не діють («авторитарно-імперативні» – Ш.О.Амонашвілі), а нові (гуманістичні) ще не виникли. Організація освіти у вітчизняних ВНЗ I-II рівнів акредитації переважно спрямовується на передачу програмованих знань, навичок і вмінь, а формування ціннісно-мотиваційної сфери особистості, на жаль, залишається на другому плані, або взагалі не розглядається. Ця освіта переважно має авторитарний характер і спрямована на соціалізацію особистості з позицій його максимальної корисності для країни, а індивідуально-особистісний розвиток, потреби, схильності тих хто навчається, відповідність їх здібностей обраному фаху в багатьох випадках не враховуються.

Висновок. Принцип індивідуалізації, урахування індивідуальних характеристик кожного студента – всебічне вивчення його можливостей, моделювання найближчого розвитку (проекування власної траєкторії навчальних досягнень) на основі реального знання їхніх індивідуальних особливостей повинен стати реальним, а не декларованим підґрунтям інноваційних процесів в сучасному освітньому процесі ВНЗ.

Література:

1. Бабанский Ю.К. Рациональная организация учебной деятельности. – М.: Знание, 1981. – 96 с.
2. Білан Л.Л. Методика викладання у вищій аграрній школі: Навч. посібник/ Л.Л. Білан – Ніжин, ПП Лисенко, 2010. – 299 с.
3. Петрук В. Проблеми соціалізації та індивідуалізації навчання в умовах сучасного інформаційно-освітнього середовища / В. Петрук. - С.86-93. - Библиогр.: с. 93 // Освіта і управління : наук.-практ. журн. - Київ. 2011 р. Т. 14 Чис. 2/3.
- 4.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Кубітський Сергій Олегович.

Ігор Лакшинський
(Київ, Україна)

ЗНАЧЕННЯ ВОКАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКИХ КОМПОЗИТОРІВ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ВИКОНАВСЬКОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ

Збереження духовності української нації потребує підготовки нової генерації вчителів музики, педагогів-музикантів ХХІ століття, спроможних залучити молодь до глибокого пізнання і художнього спілкування з музичним мистецтвом не тільки зарубіжного «гатунку», але й з мистецтвом, що несе у собі зерно національного характеру.

Сучасна наука, що досліджує різноманітні прояви музично-творчої діяльності людини, є складною системою знань, пов'язаних з пізнанням різних музичних явищ, внутрішніх закономірностей музики, її функціонуванням. Теорія виконавства займає своє особливе місце в охопленні цілої низки складних проблем, вирішення яких вимагає різних наукових підходів і спільних зусиль спеціалістів у галузі педагогіки, естетики, психології та музикознавства. Плідність і перспективність теорії виконавської майстерності забезпечується її послідовною опорою на методологічні принципи та національні джерела. У теорії та методиці музичного мистецтва виконавська діяльність постає як динамічна система, складовими якої є композиторська творчість, творчість інтерпретатора та слухачка «співтворчість».

Історія розвитку музичного виховання свідчить про необхідність високого рівня особистісного потенціалу вчителів у педагогічній художньо-комунікативній діяльності [1, с. 34]. Узагальнення досвіду, аналіз діяльності вчителів музики різного рівня майстерності виявляють єдність педагогічного і виконавського аспектів, їх рівнозначність і взаємодоповнення у досягненні взаємодії вчителя із школярами. Це спричиняє введення узагальненого поняття – «педагогічно-виконавська майстерність вчителя музики».

Структура діяльності вчителя музики організована так, що виконавство виступає в якості найважливішої складової його педагогічної культури. На цю особливість, як найбільш прикметну рису даної професії, вказували видатні діячі загальної музичної освіти, а саме: О.Я. Ростовський, В.Г. Короленко, В.І. Федоришин та інші.

Музично-виконавська функція вчителя музики визначає необхідність формування його виконавської культури, яка повинна відображати широту світогляду спеціаліста, розвинений у нього естетичний смак, свідоме ставлення до музичного мистецтва. Значимість формування виконавської культури у майбутнього вчителя музики підвищується в аспекті вивчення особливостей національного, у даному випадку, українського мистецтва. Необхідність спеціального і цілеспрямованого розвитку такого компонента професійної компетентності вчителя музики, як вокально-виконавська культура, вимагає розгляд вокальних інтонацій, засобів музичної виразності на прикладах національних зразків музичного мистецтва.

Найвищим призначенням творів народної пісенної спадщини є вираження того чи іншого «ідеалу» закладеного в ній автором. Так, О. Палюк наголошує, що «народне мистецтво відображає об'єктивну суспільну потребу в естетичному осмисленні оточуючого середовища заради задоволення запитів людини і є гарною мотивацією для розвитку людини як гармонійно сформованої особистості» [1, с. 32].

Вокальна спадщина українського народу високохудожня за змістом, глибокоемоційна і різнобічна за засобами музичної виразності, здатна передавати співпереживання, радість, гнів, непримиренність тощо. Глибока змістовність, художня довершеність та доступність української музики несуть педагогічно-виховне значення у формуванні особистості майбутнього вчителя музики. На нашу думку, найкращі зразки національної вокальної спадщини сприяють вихованню у майбутнього викладача музики високих моральних та естетичних якостей, розвивають інтерес до фольклору, формують художній смак, фантазію, творчий підхід до викладу музичного матеріалу.

Період кінця ХІХ – початку ХХ століття ознаменований виходом на світову арену багатьох національних шкіл, серед яких була і українська композиторська школа. Творча спадщина таких видатних українських композиторів як М. Лисенка, П. Сокальського, С. Гулака-Артемовського, Я.Барнича, С. Людкевича та інших – є вагомим пластом національної культури минулого, на основі якого виховувались покоління українських педагогів. Ця спадщина і в наш час відіграє значну роль у музичному вихованні молоді, допомагає зрозуміти всю складність художньо-образного та емоційного змісту творів, почути різнобарв'я палітри музичної мови, досягнути непрості музичні форми та відчуті складні почуття світосприймання композиторів.

Велику увагу у власній творчості українські композитори приділяли українській народній пісні. З 60-х років ХІХ століття інтерес до народної пісні почав зростати. Видатні вчені-фольклористи, такі як М. Леонтович, Л. Ревуцький, Д. Січинський брали активну участь у збиранні народного фольклору, художній обробці народних пісень, вивченні їх специфічних можливостей. Більшість українських композиторів не тільки вивчали національний фольклор, а й робили його художньо-смісловим «ядром» музичної тканини своїх творів.

О. Серов так окреслював ідейно-художню цінність народної української пісні: «...мотиви (наспіви) народної пісні можуть і повинні бути матеріалом для створення великих музичних творів» [3, с. 138]. Саме пісенність – конкретний жанр з її образами, сюжетними лініями та метафорами увійшла в професійне українське мистецтво як елемент мислення і вплинула на безпосереднє сприйняття європейських стилів та напрямків у національному контексті та забезпечила входження у романтичний західний світогляд [4, с. 132].

Велике значення у налагодженні навчального процесу мала педагогічна діяльність класика української музики М. Лисенка. Працюючи з дітьми, він так окреслив головну мету навчання – виявити в учня індивідуальність, розвинути самостійність його художнього мислення, тонкий смак, творчу ініціативу та любов до мистецтва.

М. Лисенко був не тільки організатором музичних шкіл, а був новатором у національній музично-педагогічній сфері, який в основу шкільної музичної освіти поклав народну пісню. У власній теоретичній праці «Характеристика музичних особливостей дум та пісень, виконуваних Кобзарем Вересаєм» композитор дає яскраву характеристику ладовим особливостям народної пісні, вважаючи, що «внутрішній світ українського народу, його історія з її пристрасними, бурхливими позивами, не менша пристрасність ліричної пісні ... , до того ж любов, потяг та нахил до хроматизму у вираженні патетичних почуттів, ... з бігом часу і в первісній гамі, яка була фоном для її мелодичних сполучень, спричинилися до тих своєрідно-оригінальних ухилень, за якими з першого погляду можна відрізнити українську пісню» [2, с. 178].

Цінним внеском М. Лисенка у розвиток музичного виховання була його низка творів, написаних для виконання підростаючим поколінням. Особливе місце займають дитячі опери «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і весна». В умовах посиленого інтересу у ІІ половині ХІХ століття до народної творчості, до проблем музичного виховання,

звернення композитора до жанру казки як до літературного першоджерела не було випадковим, адже казки, засобом знайомого з дитинства сюжету, вводять виконавця у національне життя, знайомлять з національною свідомістю, світоглядом, «духом» народу. З тією ж метою композитор використовує в музичних операх-казках народні дитячі пісні, що з одного боку, приваблюють простотою мелодики та гарними віршами, а з іншого – відзеркалюють всі особливості української пісенності.

Також, індивідуальною особливістю стилю М. Лисенка – є побудова лаконічного інструментального супроводу на основі характерних поспівок народної пісні, що дає можливість виявлення образного змісту вокальної партії твору. Так, М. Лисенко відійшов від жанру опери як циклічного завершеного твору для професійних виконавців, перетворивши оперу на «територію» для навчання майбутніх виконавців.

Робота М. Лисенка по організації музичної освіти в Україні та його творчість заклали підвалини для педагогічної діяльності таких видатних українських композиторів як М.Леонтовича та К. Стеценка, які в свою чергу, вважали найголовнішим принципом естетичного виховання – принцип на основі пробудження художнього почуття особистості. Одним з найбільш дієвих шляхів досягнення виконавської майстерності вони вважали спів, який «мав стати одним з головних знарядь для виховання народу через школу як у моральному плані, та і у національному» [1, с. 45].

В історію української музики М. Леонтович увійшов як великий майстер хорової літератури, як автор праць з педагогіки та методики музичного виховання, які базувались на ідеї музичного фольклору. У педагогічній діяльності композитор прагнув не тільки викликати інтерес учнів до музики, а й залучити їх до самостійної діяльності, навчити логічно мислити.

Надзвичайно щедра і педагогічна спадщина К. Стеценка. Він вніс багато цінного у методику викладання співу дітей та молоді, з одного боку – продовжуючи традиції М. Лисенка у написанні дитячих опер-казок, з іншого – привносячи новаторські риси у музично-педагогічну науку. Так він рекомендував користуватися аналітико-порівняльним та евристичним методами, стимулюючи творчу активність виконавців, при цьому застерігав, що не пасивна насолода повинна бути прийнята за основу, а саме народна пісня, що прищеплює учням високі моральні та громадські якості.

У кінці XIX – початку XX століття в українській музиці починається новий період, який характеризувався пошуками нових засобів музичної виразності, великою кількістю стильових течій. Більшість українських композиторів цього періоду звертались у своїй творчості до традицій пізнього романтизму, для якого характерним є глибоке розкриття індивідуального світу особистості, домінуюча роль психологічного фактору.

Особливий інтерес викликає і педагогічна діяльність таких видатних творчих постатей, авторів українських солоспівів як О. Нижанківського, В.Матюка, С. Людкевича, а також, Ф. Колесси. Відомий фольклорист Ф. Колесса відзначає велике значення пісень у морально-естетичному розвитку, оскільки пісня плекає в свідомості людини почуття краси, розвиває природні обдарування, фантазію, пробуджує любов до музики. Підкреслюючи значення народної пісні для духовного життя нації композитор у своїй праці «Музикознавчі праці» пише, що «народні пісні пробуджують любов та повагу до рідного слова. Українська народна поезія пронизана гуманними та волелюбними ідеями, розвиває та піднімає все, що тільки є хорошого та прекрасного в душі людській, тому має освітній та виховний вплив на маси» [2, с. 203].

Корифей української музики С. Людкевич розпочав свою педагогічну діяльність на початку XX століття та вже тоді чітко визначив головні напрямки розвитку музичного виховання, які полягали у ідеї цілісного профільного навчання відповідно до потреб розвитку рідної національної культури. Так він поєднав в музичній культурі патріотичне служіння своєму народові та увагу до проблем світового мистецтва.

Велике значення композитор приділяв вокальному жанру. Його обробки народних пісень, такі як «Ой Морозе, Морозенку», «Про Бондарівну», «Бодай ся когут збудив», авторські романси, зокрема, «За байраком, байрак», «Одна пісня голосенька», «Спи дитинко моя» та інші, написані у дусі професіоналізму, поєднували західноєвропейські тенденції та традиції української культури, що дозволяло задовільнити смаки широкого кола слухачів.

Саме, запропоновані вище вокальні твори українських композиторів дають технічну основу виконавцям та підвищують рівень їх професійної кваліфікації. Таким чином, врахування педагогами вокалу здобутків вокальної спадщини українських композиторів минулого, новаторських рис її музичної мови, дозволить студентській молоді удосконалювати власну виконавську майстерність на справжніх зразках національної музики, ефективно розвиватись у професійному напрямку.

Література:

1. Потебня О. О. Естетика: поэтика слова / О.О. Потебня. – К. : Мистецтво, 1985. – 174 с.
2. Федоришин В.І. Формування пізнавально-естетичного інтересу до навчального репертуару майбутнього вчителя музики (теоретичний аспект) / В.І. Федоришин // Наукові записки. – К. : НПУ, 2001. – Вип. № 42. – С. 138 – 141.
3. Федоришин В. І. Формування виконавської майстерності майбутніх учителів музики в умовах колективного музикування / В. І. Федоришин // Наука і сучасність. Зб. наук. праць, т. 46. – К.: НПУ, 2004. – С. 130 – 138.
4. Шульпяков О.Ф. Техническое развитие музыканта-исполнителя / О.Ф. Шульпяков. – Л., 1973. – 67 с.
- 5.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Мережко Юлія Валеріївна.

Арина Медушевская
(Гомель, Беларусь)

ПРИНЦИПЫ И УСЛОВИЯ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕНИЧЕСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

Детское самоуправление как психолого-педагогического явление представляет собой многогранное понятие, рассмотрением которого занимались представители различных наук. Так, в социологии к самоуправлению подходят с позиции регулирования общественных отношений и определяют его как важнейшее средство социализации (Б.З. Вульф, И.Х. Кон, А.В. Мудрик, Л.И. Новикова, М.Г. Рожков и др.); в социальной психологии – с позиции фактора развития группы, считая самоуправление одной из социально-психологических функций управления (А.Г.

Кирпичник, Р.С. Немов, А.И. Тимонин, Л.И. Уманский, С.А. Шмаков, Р.Х. Шакуров и др.); в педагогике – с позиции решения учебно-воспитательных задач, стоящих перед коллективом учащихся и педагогов (И.П. Иванов, Т.Е. Конникова, В.М. Коротов Н.К. Крупская, А.С. Макаренко, Т.Н. Мальковская и др.).

Ученическое самоуправление можно определить как демократическую форму организации деятельности класса, которая обеспечивает развитие самостоятельности школьников в принятии и реализации решений для достижения общественно значимых целей. Оно способствует формированию личности, способной к саморазвитию, самовыражению, стимулировать умение действовать в целях её самосовершенствования (П.Я. Блонский, В.А. Караковский, Л.И. Новикова, Н.И. Приходько, А.С. Прутченков и др.).

Главный смысл самоуправления состоит в том, что с его помощью участники учебной жизни получают возможность влиять на политику образовательного учреждения, как через участие в принятии решений, которыми руководствуется администрация учебного заведения, так и через собственную активность в управлении внутришкольными процессами.

Анализ психолого-педагогических исследований позволил нам выделить следующие общие принципы, которыми предлагается руководствоваться при организации ученического самоуправления:

- принцип равноправия. Все участники школьного самоуправления должны иметь равные права, право решающего голоса при принятии того или иного решения в своем коллективе или ассоциации;
- принцип выборности: органы самоуправления приобретают соответствующие полномочия в результате полномочных выборов;
- принцип обновляемости и преемственности (Н.И.Приходько). Этот принцип требует периодического обновления состава органов самоуправления и их руководителей, определенного в нормативных школьных документах. В то же время должна обеспечиваться преемственность в работе между предыдущим и последующим составом того или иного органа самоуправления;
- принцип открытости и гласности. Вся работа органов самоуправления должна быть открытой для каждого члена коллектива и обеспечивать получение каждым из них оперативной и достоверной информации;
- принцип демократии. Предполагается вовлечение в самоуправленческую деятельность всех участников образовательного процесса, при этом формы прямой демократии должны иметь приоритетное значение перед формами представительной демократии (Я.А. Каменский);
- принцип законности. Необходимость неукоснительного следования органов самоуправления Конституции РБ и другим государственным правовым актам, уставу школы и ее локальным нормативным документам;
- принцип целесообразности. Деятельность органа самоуправления должна быть направлена на реализацию личностных и коллективных потребностей и интересов детей, их родителей и педагогов;
- принцип представительства. Первичные коллективы должны иметь своих представителей в избираемых ими органах самоуправления;
- принцип гуманности. Органы самоуправления должны действовать на основе нравственных ценностей, меры ответственности и наказания не должны унижать достоинство взрослого или ребенка (К.Д. Ушинский);
- принцип коллегиальности и персональности. Коллегиальное принятие управленческих решений и обеспечение персональной ответственности за выполнение каждого решения; создание условий для полного проявления и развития способностей каждого;
- принцип свободы и самостоятельности. Означает возможность каждого субъекта самоуправления свободно выбирать методы и формы реализации принятого решения, проявляя активность, творчество, самостоятельность и самостоятельность (А.С. Прутченков);
- принцип критики и самокритики.

Наряду с названными принципами могут действовать и специфические, характерные принципы самоуправления, избранные конкретной школой, вызванные национальными, региональными и местными условиями, особенностями и традициями.

Успешное развитие ученического самоуправления зависит от выполнения ряда условий, изучением которых занимались В.А. Караковский, Е.А. Литвинова, А.С. Макаренко, А.С. Прутченков и другие ученые.

Согласно Е.А. Литвиновой [1], условиями для развития ученического самоуправления являются: администрация выражает готовность поддержать новое дело, расширить и закрепить права детей, учителей и родителей; педагогический коллектив поддерживает идею; учащиеся неоднократно выражают готовность реорганизации учебной жизни, предлагают проекты, участвуют в коллективной творческой деятельности.

При формировании системы ученического самоуправления, по мнению Е.А. Литвиновой, необходимо соблюдать определенные требования: преемственности с учебной деятельностью (самоуправление способствует лучшей реализации учебной и досуговой деятельности учащихся); комплексного подхода к формированию системы самоуправления (находить формы самоуправления, наиболее успешно решающие взаимосвязанные задачи воспитательной работы); добровольности участия учащихся в различных формах самоуправленческой деятельности; разнообразия форм самоуправления, сменности его видов, обеспечивающих творческое, общественно-полезное самовыражение каждого учащегося; реализации самоуправления в разнообразных коммуникативных пространствах; координации деятельности и творческого сотрудничества различных организаций, действующих на принципах самоуправления.

А.С. Макаренко [2] выделяет следующие условия развития самоуправления учащихся: психолого-педагогическая грамотность руководителя, его безусловная компетентность в вопросах самоуправления; наличие системы в организации самоуправления; создание целостной системы самоуправления; наличие коллективной общественно значимой цели; осознание учащимися необходимости достижения коллективной цели; наличие органов самоуправления; правильное распределение обязанностей и поручений по принципу: каждому делу – свой организатор; определение задач для каждого учащегося в достижении общей цели; грамотная организация коллективной и индивидуальной деятельности учащихся; соответствие характера деятельности возрасту и интересам учащихся; самостоятельность, самостоятельность учащихся при оказании необходимой поддержки и помощи со стороны руководителя; добровольности участия школьников в самоуправленческих акциях, проявление инициативы и творчества при организации деятельности; постоянное усложнение функций актива и расширение зоны его деятельности; последовательное увеличение числа активных участников всех управленческих процессов;

усложнение деятельности коллектива и накопление у школьников опыта организаторской работы, развитие коллективных традиций самоуправления.

Согласно В.А. Караковскому [3], к условия развития ученического самоуправления относятся: осуществление принципа взаимного уважения и сотрудничества в отношениях между педагогами и учащимися, их органами самоуправления; наличие атмосферы творчества и психологического комфорта как условия развития инициативы и самостоятельности ребят; деятельностный подход в организации ученического самоуправления; связь постоянных, временных и уполномоченных органов самоуправления; коллективный самоанализ, выборность, отчетность и сменяемость актива; стимулирование выполнения общественных поручений; педагогическая поддержка ученического самоуправления.

Развитие ученического самоуправления в общеобразовательном учреждении зависит от успешности решения целого ряда задач организационного, кадрового, программно-методического, социально-психологического характера (М.П. Нечаев, А.С. Прутченков и др.).

Организационные условия состоят в том, чтобы самоуправление в школе функционировало на всех четырех уровнях (индивидуальный, первичный коллектив, коллективы школы и общешкольные органы). Прежде всего, для этого необходимо проанализировать социально-педагогическую ситуацию, в которой работает данное учреждение, выяснить интересы и потребности детей и их родителей. Важно также учесть особенности школы, ее профиль, основные задачи, которые она призвана решать, сложившиеся традиции, материально-технические и кадровые возможности [4].

Кадровые условия – возможность профессионального роста педагогов в сфере самоуправления. Проведение семинаров, курсов, педагогических дискуссий по наиболее значимым проблемам ученического самоуправления должно быть организовано в рамках продуманной системы и направлено на совершенствование педагогического мастерства работников общеобразовательного учреждения, на их самообразование и желание сотрудничества с коллегами, участвующими в процессах самоуправления.

Развитие ученического самоуправления невозможно без серьезного программно-методического обеспечения этого вида деятельности на всех уровнях. Цели и задачи программно-методических документов должны отражать общую стратегию развития, основные принципы педагогической деятельности, главные содержательные линии работы по развитию ученического самоуправления. Программы обучения навыкам организации самоуправления должны содержать разные уровни сложности и позволять педагогу найти оптимальный вариант работы с той или иной группой активистов или с отдельным ребенком.

Социально-психологические условия. Администрации школы необходимо вести систематическую разъяснительную работу среди педагогов, «постоянно поддерживать и поощрять тех педагогов, кто ведет исследовательскую работу, активно делится своим опытом, помогает коллегам, работает над повышением эффективности системы самоуправления» [5, с. 42].

На наш взгляд, совокупность всех условий даёт возможность наиболее эффективной организации ученического самоуправления.

Таким образом, при организации ученического самоуправления необходимо руководствоваться следующими основными принципами: равноправия, выборности, обновляемости и преемственности, открытости и гласности, законности, демократии, целесообразности, гуманности, коллегиальности и персональности, представительства, свободы и самостоятельности, критики и самокритики. Эффективность ученического самоуправления зависит от выполнения ряда условий: наличие системы в организации самоуправления; готовность администрации к поддержке нового дела, компетентность руководителя в вопросах ученического самоуправления; расширение и закрепление прав детей, учителей и родителей; педагогическая поддержка ученического самоуправления; соответствие характера деятельности возрасту и интересам учащихся; осознание учащимися необходимости достижения коллективной цели; самостоятельность, самодеятельность учащихся при оказании необходимой поддержки и помощи со стороны руководителя; добровольное участие школьников в самоуправленческих акциях, проявление инициативы и творчества при организации деятельности; наличие атмосферы творчества и психологического комфорта как условия развития инициативы и самостоятельности учащихся и др.

Литература:

1. Литвинова, Е.А. Методические рекомендации «Ученическое самоуправление» / Е.А. Литвинова. – Березовский: МОУДОД «ЦРТДиЮ», 2011. – 48 с.
2. Макаренко, А.С. Методика организации воспитательного процесса / А.С. Макаренко. – М.: Просвещение, 1988. – 190 с.
3. Успанова, Л. Ж. Организация ученического самоуправления в образовательном учреждении как фактор формирования социальной активности школьников [Электронный ресурс] / Л.Ж. Успанова // Менеджмент в образовании. – 2011. – URL: <http://uspanova.ucoz.ru/vypusk.doc> (дата обращения: 11.11.2013).
4. Нечаев, М.П. Методика сотворения и развития системы школьного самоуправления / М.П. Нечаев // Методист. – 2006. – № 4. – С.15–21.
5. Прутченков, А.С. Организация и развитие ученического самоуправления в общеобразовательном учреждении / А.С. Прутченков. – М.: Просвещение, 2001. – 250 с.

Научный руководитель:

кандидат психологических наук, кафедры социально-гуманитарных дисциплин ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины», Гапанович-Кайдалова Е. В.

Евгения Неведомская
(Киев, Украина)

ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЙ ЭТАП ПРИ ФОРМИРОВАНИИ НАУЧНЫХ ПОНЯТИЙ У СТУДЕНТОВ

Перед современной высшей школой стоят задачи, связанные с формированием у каждого студента осознанной системы знаний. Усвоение системы естественных знаний является сложным процессом, который помогает овладеть общественно-историческим опытом, зафиксированным в научных понятиях, фактах, законах,

теориях. Овладение научными понятиями связано с активной умственной деятельностью студентов, выполнением таких мыслительных операций, как: анализ и синтез, сравнение и сопоставление, абстрагирование и обобщение. Поэтому, чем лучше усвоены студентами научные понятия, тем эффективнее реализуются у них процессы мышления. Недаром проблема формирования научных понятий является главной как в средней, так и в высшей школе.

Определению понятия в философской, психологической и педагогической литературе уделено достаточно внимания. В педагогике устоявшимся является утверждение, что «понятие - одна из форм мышления, в которой отражаются общие существенные свойства предметов и явлений объективной действительности, общие взаимосвязи между ними в виде целостной совокупности признаков» [1, с. 264].

Сущность процесса формирования научных понятий в педагогической теории и практике заключается в том, что каждое понятие проходит три этапа на пути его усвоения, а именно: подготовительный этап - наблюдение фактов, выделение общих, существенных признаков; основной этап - построение логического определения нового понятия; этап дальнейшего углубления и обогащения понятия.

Практический опыт работы со студентами первого курса позволил установить, что большинство из них не знает, какие умственные действия надо использовать для выполнения того или иного учебного задания, не умеет самостоятельно устанавливать существенные признаки научных понятий. Это объясняется тем, что во время учебы в школе учителя с целью использования экономных способов решения поставленных задач не позволяли ученикам самостоятельно устанавливать существенные признаки понятий, а сами проводили аналитико-синтетическую обработку учебного материала. Вследствие этого сложная мыслительная деятельность, которая проводилась учителем во время представления нового понятия, порядок выполненных им мыслительных операций стали недоступными для учащихся. В психологической литературе осознание способов решения учебных задач является показателем самостоятельности мышления, но на практике это явление наблюдается лишь в единичных случаях. Привыкнув пользоваться «готовыми» знаниями, большинство студентов испытывают серьезные трудности в тех случаях, когда им приходится осуществлять поисковые действия, выносить самостоятельные решения, делать обобщения и выводы, самостоятельно приобретать, а потом и использовать знания. Кроме того, недостатки усвоения научных понятий, на наш взгляд, объясняются несформированностью у студентов еще во время учебы в школе механизма перехода от восприятия объектов (явлений) к общим представлениям о них и от них к собственно-понятийным формам отражения мира. Причиной сложности в усвоении понятий также является низкий уровень умения студентов абстрагировать и обобщать, отделять существенное от несущественного.

Анализ методики формирования научных понятий, в частности биологических, применяемой учителями в школе, обнаружил, что имеется ряд существенных недостатков. Охарактеризуем основные из них: 1) многими учителями недооценивается значение мотивации учебной деятельности учащихся при формировании биологических понятий (часто этот этап вообще отсутствует); 2) при актуализации чувственного опыта и опорных знаний учащихся преобладают вопросы "Как?", "Что такое?", а не "Почему?", "Что общего?", "Чем отличаются?", "Чем объяснить, что?", "Объясните..." и т.д., что приводит к формированию у многих учащихся представления о биологии как о наборе фактов; 3) преобладает путь формирования понятий, когда учитель подает содержание биологического понятия в «готовом» виде, а это ориентирует учащихся преимущественно на произвольное запоминание существенных признаков понятий, механическое «зазубривание» их определений, обеспечивая в основном репродуктивный уровень познавательной активности; 4) недооценивается проблемное изложение учителем содержания понятия, когда учащиеся активно работают с понятиями, которые изучаются, и самостоятельно открывают в них новое содержание; этот путь требует больше времени, однако он вполне себя оправдывает, ведь обеспечивает продуктивный уровень познавательной активности учащихся, способствует развитию мышления учащихся и их творческих способностей; 5) при формировании биологических понятий допускается обобщение на основе единичного восприятия или оно вообще отсутствует, или проводится нерегулярно в связи с ограниченным количеством времени, отводимое на изучение темы; 6) отсутствие определенных соотношений между наглядно-образным, словесно-теоретическим и практически-действенным компонентами при формировании биологических понятий: в одних случаях учитель делает акцент на демонстрационный материал (наблюдение, эксперимент), недооценивая роль слова (объяснение, рассуждение, сравнение, сопоставление и т.д.) в раскрытии содержания понятия, в других, наоборот, недооценивается роль наглядно-образного компонента. В первом случае мышление учащихся задерживается на отдельных предметах и явлениях, что приводит к торможению процесса обобщения и усвоения существенных признаков понятия. Во втором случае, когда чрезмерно доминирует словесно-теоретический компонент, наблюдается формальное усвоение понятий (и знаний вообще), отрыв теоретических знаний от практического их применения: ученики могут обозначить понятие, но не умеют им оперировать; 7) учащиеся не знакомятся с правилами формулировки определения биологических понятий по родо-видовому принципу; 8) при применении полученных знаний в основном используются такие задания, которые обеспечивают в основном репродуктивный уровень познавательной активности учащихся; 9) не обеспечивается организация самостоятельной работы учащихся по овладению биологическими понятиями на разных этапах их формирования; 10) в процессе формирования биологических понятий слабо реализуются межпредметные связи, не учитывается понятийная база, полученная раньше на уроках по другим предметам, отсутствует преемственность в их развитии при изучении различных предметов; 11) работа с биологическими терминами сводится к однотипным видам работы, в частности, при изучении нового материала: запись терминов на доске (учителем); запись терминов в тетрадь (учениками); формулировка определения терминов (учителем); раскрытие содержания понятия; работа с таблицами, рисунками; а типичными заданиями на выявление знаний учащихся терминов являются: устная проверка усвоения определения терминов, а также задание сделать подписи к «немым» рисункам; 12) не обеспечивается оперативный контроль за усвоением биологических терминов и понятий у учащихся.

Вследствие указанных недостатков подавляющее большинство учащихся имеет слабый фундамент для дальнейшего обучения в высших учебных заведениях. Поэтому в работе преподавателей вузов чрезвычайно важен подготовительный этап в формировании научных понятий у студентов.

В подготовке к формированию научных понятий у студентов следует выделить мотивационный и актуализационный этапы.

Под мотивацией мы понимаем «систему мотивов, или стимулов, которая побуждает человека к конкретным формам деятельности или поведения», а «мотив – это побудительная причина действий и поступков» [1, с. 217]. Умелое выявление мотивов активизирует деятельность студента. Физиологический механизм действия мотивов

заключается в возникновении повышенного тонуса во всех участках центральной нервной системы, связанный с выполнением необходимой деятельности [2].

Мотивация может быть проведена путем раскрытия практической и теоретической значимости новых научных понятий, которые будут формироваться. В связи с этим перед преподавателем встает важная задача активизировать знания, и не только в будущем, но и во время ознакомления с ними. С этой целью главными условиями являются: 1) применение знаний для объяснения явлений, которые студенты наблюдают в своей жизни; 2) применение научных понятий в нестандартных условиях, для решения проблем в других сферах жизни (например, искусстве, археологии, истории и т.п.). Примером такого вопроса может быть: Может ли опытный анатом по костям умершего определить, был ли он спортсменом, грузчиком или человеком, у которого жизнь была малоподвижной?; 3) систематическая работа по обеспечению межпредметной интеграции знаний для решения проблем; 4) привлечение студентов к самостоятельной исследовательской работе.

Мотивация может осуществляться также путем создания проблемных ситуаций, когда студенты сталкиваются со странными случаями или фактами, которые вызывают потребность выяснить причины конкретного явления. Например, у студентов II курса факультета «Физическое воспитание» во время изучения дисциплины «Физиология человека» перед изложением темы «Движение крови по сосудам организма» целесообразно создать проблемную ситуацию: по закону Бернулли известно, что чем больше поперечное сечение (диаметр) сосудов, тем меньше в них скорость жидкости. То есть по этому закону прослеживается обратная зависимость между поперечным сечением сосудов и скоростью жидкости в них. Преподаватель предлагает студентам ознакомиться с известными табличными данными (диаметр кровеносных сосудов и скорость протекания крови по сосудам) и сделать вывод, выполняется ли закон Бернулли в кровеносной системе организма человека. После анализа данных о поперечном сечении сосудов и скорости движения крови в них студенты отмечают, что этот закон не выполняется в кровеносной системе, ведь известно: в капиллярах наименьшее поперечное сечение и самая малая скорость движения крови; в аорте самый большой диаметр и, соответственно, наибольшая скорость крови. Однако, преподаватель отмечает, что этот закон (на то он и закон) соответствует действительности и предлагает студентам попробовать объяснить это явление (в таблице представлены данные для диаметра одного капилляра, поэтому в действительности никакого противоречия нет: поперечное сечение капиллярной сетки больше в 250 раз поперечного сечения аорты и поэтому скорость в капиллярах очень мала, что и обеспечивает осуществление процессов газообмена и обмена веществ). Это противоречие создает проблемную ситуацию, которая сначала вызывает у студентов удивление, а за ним – желание исследовать сущность явления. Кроме того, умелое применение противоречия способствует активизации познавательной деятельности студентов.

Во время актуализационного этапа необходимо воспроизвести в памяти студентов опорные знания, представления и чувственный опыт. Экономным способом актуализации опорных знаний студентов является фронтальная беседа, но, как правило, при этом только отдельные студенты активно вспоминают ранее усвоенные знания, подавляющее большинство студентов остается пассивной. Предлагаемый нами экспериментальный подход к актуализации опорных знаний заключается в том, что:

1. Вначале преподаватель предлагает студентам вспомнить все, что они знают о том или ином объекте (явлении) и сделать список этих сведений, то есть «брейнсторминг» («мозговая атака») проводится индивидуально [3]. Активное припоминание заставляет каждого студента проверять свои собственные знания и продумывать тему, над которой они начинают работать, что обеспечивает так называемое первичное погружение в учебный материал. В результате этой операции: активно работают все студенты (личные знания переходят на уровень самосознания; каждый устанавливает уровень собственного знания, к которому можно добавить новое, ведь новые знания могут формироваться только на основе того, что уже известно и понятно).

2. Далее проводится обсуждение и обмен мнениями («мозговая атака») в паре или группе студентов, в результате чего в список собственной информации добавляется и другая информация (идеи), которая может быть противоречивой. Разные взгляды приводят к появлению личных вопросов, которые могут быть сильным мотивом для изучения материала учебника или других информационных источников ради собственного понимания. Появление заинтересованности у студентов и их направленности на исследование темы является очень существенным для поддержания активного привлечения каждого студента к работе.

3. После обсуждения каждая пара или группа представляет информацию, а преподаватель записывает на доске все мнения, независимо от того, правильны они или нет. На этом этапе важно, чтобы преподаватель воздерживался от высказывания собственных идей как можно дольше и позволил это сделать студентам. Роль преподавателя состоит в направлении работы, выявлении мнений студентов и их неправильных представлений.

Таким образом проведенная актуализация опорных знаний позволяет привлекать собственный опыт студентов и выявить: 1) имеющиеся знания о том или ином объекте (явлении); 2) наличие ложных представлений; 3) круг вопросов, которые являются для них интересными.

Итак, систематическая целенаправленная подготовительная работа будет способствовать формированию научных понятий у студентов.

Литература:

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
2. Маркова А.К. Формирование мотивации учения: Книга для учителя / А.К. Маркова, Т.А. Матис, А.Б. Орлов. – М.: Просвещение, 1990. – 191 с.
3. Стіл Дж. Л., Мереди́т К.С., Темпл С. Методична система «Розвиток критичного мислення у навчанні різних предметів». (Без видавництва) – 1998. – І. – 46 с.

Сауле Нуркасымова, Тажибай Сапарбаев,
Альбина Койтолеуова
(Астана, Казахстан)

ПРИМЕНЕНИЕ ВИРТУАЛЬНО – АНИМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ

В настоящее время большое внимание уделяется повышению эффективности учебного процесса. Решение этой проблемы связано с применением в учебном процессе новых методов и приемов обучения. Новые

информационные технологии могут эффективно использоваться на традиционных уроках, включающих демонстрационные опыты по физике, на лабораторных занятиях, а также на занятиях физического практикума.

Интенсивное развитие современных информационных технологий способствовало появлению в педагогической науке новых терминов: виртуальная реальность, виртуальные технологии, виртуальная образовательная среда, виртуальное обучение, виртуальное общение, виртуальная деятельность, виртуальные способности и др. Технология виртуальной реальности, используемая в обучении, правомерно рассматривать как этап в развитии программно – педагогических средств учебного назначения. В ряде исследований на них возлагаются значительные надежды. В учебных целях виртуальные технологии начали применяться в 1960-х годах, когда с помощью специальных тренажеров пилоты осваивали способ управления самолетом.

Использование компьютера в качестве эффективного средства обучения существенно расширяет возможности педагогических технологий: физические компьютерные энциклопедии, интерактивные курсы, всевозможные программы, виртуальные опыты и лабораторные работы позволяют повысить мотивацию учащихся к изучению физики. Преподавание физики, в силу особенностей самого предмета, представляет собой благоприятную почву для применения современных информационных технологий.

При традиционном обучении по вышеуказанным темам необходимы рисунки, плакаты, чертежи графиков, большое количество физических устройств, которые требуют немалых затрат, установки с высокоразрешающей способностью. Использование информационных технологий приводит к визуализации трудно воспринимаемых или труднодоступных процессов физики. Визуализация и виртуальное обучение облегчает усвоение труднодоступных тем курса физики [2].

На уроках физики невозможно обойтись без демонстрационного эксперимента, но не всегда материальная база кабинета соответствует требованиям современного кабинета физики. И поэтому здесь на помощь приходит компьютерный эксперимент. Компьютер становится помощником не только ученика, но и учителя. Преимущество работы ученика с программным обеспечением состоит в том, что этот вид деятельности стимулирует исследовательскую и творческую деятельность, развивает познавательные интересы учеников. Программы могут быть полезными при подготовке к лабораторным занятиям с реальным оборудованием и окажутся незаменимыми при его отсутствии. Интерактивные опыты можно использовать для демонстрации на уроке. Это позволит решить вопросы, связанные с недостатком лабораторного оборудования, оптимально организовать рабочее время. Также будет эффективным использование интерактивных лабораторных работ при самостоятельной работе учащихся.

Как показывает опыт, применение только традиционной методики проведения физического эксперимента приводит к низкому уровню умений и практических навыков учащихся по физике, так как не все ученики умеют:

- анализировать, понимать и интерпретировать графики и таблицы, полученные в ходе эксперимента (не умеют использовать полученные знания по алгебре и геометрии при изучении физики);

- объяснять суть физических явлений (слабый словарный запас терминологии по физике);

- понимать закономерности физических процессов (не видят причинно следственные связи);

- самостоятельно добывать нужную информацию из различных источников, в том числе электронных (слабо развиты навыки самостоятельной работы с ПК).

Информационные технологии и программные средства, такие, как Macromedia Flash, 3d Max технологии, учебные и обучающие программы Ispring, Crocodile Physics, Interactive Physics, а так же Java, C++, MatLab, Python, Fortran и другие программы помогают наглядно изобразить эффекты и эксперименты, а также физические процессы близко к их происхождению в природе. Эти явления на компьютере изображаются в виде анимации, в движении. Визуализация физических процессов или труднодоступных, трудно усваиваемых тем курса физики и виртуальное обучение помогают усвоению труднодоступных тем. Кроме этого помогает правильному формированию мировоззрения о строении атома и вещества в целом, о реальной картине построения мира. Это и является базисом в создании методологии виртуального обучения по труднодоступным темам.

Визуализация в физике – это похожая копия на компьютере протекания физических процессов в реальности. Мы можем показать хаотическое движение молекулы, атома, электрона в виде шара. Но в реальности атом может иметь сферическую форму в виде “гантели”. Поэтому мы должны давать правильную интерпретацию необходимых понятий по строению вещества.

Визуализация в физике – это устранение неполадок и недостатков традиционных лабораторных стендов, их компьютерная визуализация и виртуальное обучение посредством компьютера. Виртуализация в физике – это использование готовых анимационных кадров, созданных средствами компьютера и интернета.

Виртуальный эксперимент – это метод теоретического познания; эксперимент, воспроизводимый с помощью компьютерных средств, позволяющих имитировать как реальные, так и идеализированные условия протекания эксперимента, при этом данный эксперимент может не быть воспроизводим в реальных условиях учебного кабинета. Виртуальный эксперимент позволяет реализовать такие методы теоретического познания как формализация, идеализация, моделирование.

Совокупность компьютерных программ, на основе которых возможна реализация виртуального физического эксперимента, образует *программное обеспечение виртуального учебного эксперимента*. Компьютерные программы интерактивности (анимации физических явлений и процессов, видеоопыты) позволяют учащимся наблюдать протекание физических явлений и процессов, не обладая возможностью изменять условия их протекания. Эти анимации мы применяем для преподавания базовых тем физики. *Компьютерные программы интерактивности* (программы виртуальных физических лабораторных работ, простые компьютерные модели физических явлений и процессов) позволяют воздействовать в заданной последовательности на объекты виртуальной реальности (виртуальные физические приборы и оборудование), и (или) позволяют изменять в узком диапазоне характеристики и условия протекания физических явлений и процессов. Внедрение виртуальных лабораторий требует комплексный подход, как со стороны образовательных структур, так и производственных и других государственных структур [6].

Физика – один из далеко непростых предметов. Но именно специфика этого предмета позволяет в полной мере использовать современные информационные и коммуникативные технологии, как при проведении различных видов уроков, так и во внеклассной деятельности.

В любом разделе курса физики можно найти главы, трудные для понимания. В физике приходится изучать явления и процессы, которые невозможно увидеть невооруженным глазом. Для этого необходимы специальные

приборы и установки. В таких условиях необходимо использование виртуальных лабораторных стендов. В таких ситуациях на помощь приходят современные технические средства обучения [4].

В «Послании народу Республики Казахстан - 2010» Президент Н. А. Назарбаев отметил, что «Образование должно быть основано на профессиональных стандартах и жестко взаимосвязано с потребностями экономики. Качество высшего образования должно отвечать самым высоким международным требованиям. Вузы страны должны стремиться войти в рейтинги ведущих университетов мира.

В настоящее время будущему учителю, в том числе и учителю физики, предоставляется широкий выбор средств информатизации, в числе которых электронные энциклопедии и, конечно же, тренажеры, программы имитационного моделирования, виртуальные физические приборы и средства доступа к реальным физическим установкам, стендам, оборудованию. Готовые стенды, виртуальные приборы и многое другое разработано совместно с педагогами физики и программистами в «Виртуальной школе «Кирилла и Мефодия» методика по физике» (CD) – М.: «Кирилл и Мефодий», «Нью Медиа Дженерейшн», 2003.

В информационном портале, полезном как и для преподавателей, так и для учащихся, есть ряд полезных ссылок, в них вы можете найти ссылку на ресурсы по физике: <http://www.den-za-dnem.ru/school.php?item=297>. Здесь указаны все сайты, журналы и статьи, где используются и разрабатываются виртуальные работы, компьютерные лаборатории и различные анимации по физике. Существенную часть готовых анимационных лабораторных работ и виртуальных экспериментов можно скачать на этом сайте или же работать в онлайн – режиме, что позволяет преподавателю широко использовать готовые интернет – ресурсы.

Если система подготовки педагогов в области информатизации образования будет расширена за счет включения подходов к созданию и использованию виртуальных приборов, то это положительно отразится на эффективности обучения студентов, повышения у них мотивации к учению, формированию умений использования средств информатизации в собственном обучении и последующей профессиональной деятельности, что, в конечном итоге, приведет к повышению качества подготовки школьников.

Список литературы

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана» (Астана, 29 января 2010 года)» <http://i-news.kz/news/914635>.
2. Yunusova G.N. Theory and methods of teaching physics in the medium of information technologies. – Т., 2003. – 512 р., Т., 2006. – 32 р.
3. Харазян О.Г. Виртуальный физический эксперимент: сущность понятия. – Мозырь, интернет конференция, 2012.
4. Дьячук П.А. Применение компьютерных технологий обучения в средней школе [Текст] / П.П. Дьячук, Е.В. Ларинов. – Красноярск: Изд-во КГПУ, 2005. -167с.
5. Роберт И.В. О понятийном аппарате информатизации образования. Информатика и образование. – 2002. - №12.С.2-6.
6. Белов В.В., Образцов И.В. Виртуализация физических процессов в теории и практике строительного образования. Теория и практика повышения эффективности строит. материалов: Мат-лы V Всерос. конф. студ., аспирантов и молодых ученых. Пенза: ПГУАС, 2010. С. 186-189

Б.А. Нурмагамбетова
(Павлодар, Казахстан)

О ПОЭТАПНОМ ВНЕДРЕНИИ ГЕНДЕРНОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ В УЧЕБНЫЕ ПРОГРАММЫ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «СОЦИАЛЬНАЯ ПЕДАГОГИКА И САМОПОЗНАНИЕ»

Для достижений гендерного равенства во всех сферах жизни и деятельности страны Указом Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева от 24 ноября 2005 года № 1677 утверждена Стратегия гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006—2016 годы [1]. Стратегия является основополагающим документом, направленным на реализацию гендерной политики государства, обеспечивающей равенство мужчин и женщин, а также расширение прав и возможностей женщин.

Реализация Стратегии предусматривает внедрение гендерных знаний в систему образования, просвещение общества по осознанию необходимости правового и гендерного равенства.

Сегодня в сфере образования республики происходят глубокие изменения, создаются благоприятные условия для эффективного развития национальной модели системы образования, обеспечивающей широкий доступ населения к качественному образованию на всех уровнях и ступенях образования.

В соответствии с поручением Главы государства разработана Государственная программа развития образования в Республике Казахстан до 2010 года, определяющая образование в качестве общенационального приоритета.

Закон Республики Казахстан «Об образовании» регулирует общественные отношения в области образования, определяет основные принципы государственной политики в этой сфере и направлен на обеспечение конституционного права граждан на образование.

Одной из важнейших задач современной школы является социализация подрастающего поколения, в процессе которой создаются условия для эффективного развития личности. Одним из ее видов, существенно сказывающимся на будущем воспитанников, является гендерная социализация. Под гендерной социализацией в педагогике понимается двусторонний социально-педагогический процесс создания у мальчиков и девочек представлений о мужественности и женственности, направленный на совершенствование их индивидуальности и ориентированный на становление и развитие полоролевого поведения [2, с.25].

Сущность ее, согласно А.В. Мудрику, заключается в том, что мальчики и девочки, развиваясь в условиях жизни конкретного общества, усваивают и воспроизводят принятые в нем гендерные роли и культуру взаимоотношения полов [3, с.11].

Важнейшим институтом образования, играющим определяющую роль в процессе гендерной социализации личности, является школа. Именно здесь учащиеся получают разнообразные уроки гендерных отношений.

В школу ежегодно приходят не просто дети, а мальчики или девочки со свойственными им особенностями восприятия, мышления, речи, эмоций, с разными установками, типами характера, поведения, разные по своему биологическому возрасту. Школа же готовится к встрече с детьми, но не с мальчиками и девочками. В педагогической и психологической литературе все усреднено. Считается, что в определенном возрасте ребенок должен обладать определенными знаниями и навыками. Однако при этом пол ребенка совершенно не учитывается. Нет ни подходов в обучении, ни специальных программ или методик именно для мальчиков или девочек. Школа нивелирует различия, обучая всех одинаково. Хотя учителя интуитивно чувствуют разницу, реагируя различным отношением к мальчикам и девочкам. Поэтому одним из наиболее эффективных способов реализации индивидуализированного и природосообразного образования является дифференцированное обучение и воспитание мальчиков и девочек с учетом половых психофизиологических и личностных особенностей учащихся [4, с.38]. Обучение с учетом гендерных особенностей учащихся требует отбора такого содержания учебного материала и применение таких методов и форм обучения, которые соответствовали бы разному типу функциональной асимметрии мозга в восприятии информации девочками и мальчиками, отвечали бы запросам и тех, и других в отношении к учебной работе. При построении процесса обучения на основе учета идей гендерного подхода следует руководствоваться тем, что при одних и тех же методах обучения, при одном и том же учителе мальчики и девочки приходят к знаниям и умениям разными путями, используя разные стратегии мышления.

В контексте гендерного подхода к обучению школьников прослеживается необходимость соответствия между типами изложения материала в учебниках и учебных пособиях, типом мышления и стилем учителя в изложении материала.

Особенно важно, что реализация гендерного подхода к обучению школьников требует изменения акцентов в деятельности учителя, требует овладения и использования им специальных методик, способствующих выявлению гендерных особенностей учащихся.

Можно выделить следующие основные направления работы по формированию основ гендерной культуры обучающихся:

- включение гендерного компонента в содержание учебных курсов как гуманитарного, так и естественно-математического циклов;
- проведение факультативов и специальных курсов по выбору гендерной проблематики («Психологические особенности мужчин и женщин», «Мужчины и женщины в истории и современном мире», «Гендерное знание как путь к гармонии во взаимоотношениях полов», «Брак и семья в современном мире», «Права человека: гендерный аспект»);
- организация исследовательской работы учащихся по изучению гендерных проблем;
- культурно-массовая работа (проведение циклов или отдельных мероприятий, направленных на воспитание ценностного отношения к представителям обоих полов, преодоление гендерных стереотипов и дискриминации по половому признаку);
- информационно-пропагандистская работа (оформление стендов, посвященных гендерным проблемам, выпуск стенгазет, проведение тематических выставок литературы, конкурсов рисунков, плакатов, стенгазет, коллажей);
- деятельность клубов, кружков и объединений по интересам гендерного направления («Я - настоящая женщина», «Хозяюшка», «Я - настоящий мужчина», «Я - глава семьи», «Мастер на все руки», «Искусство понимать друг друга», «Счастливая семья»);
- индивидуальная работа с обучающимися и их родителями (психологическое и педагогическое консультирование, сотрудничество с медиками, юристами, работниками правоохранительных органов).

Гендерный подход может реализоваться также в разнообразии форм учебной работы. В дополнение к уроку ученик может использовать и другие формы обучения, которые наиболее близки ему: это может быть самостоятельная работа в библиотеке, в учебном кабинете, работа с техническими средствами, внеклассная работа, в том числе и в рамках олимпиад и конкурсов, а также и другие формы приобретения знаний и использования способов творческой деятельности в учреждениях дополнительного образования и в стихийно возникающих группах.

В значительной мере гендерный подход внедряется в методику преподавания учебных предметов, что может выражаться в предпочтении тех или иных методических приемов. Например, учет гендерных особенностей учащихся конкретного классного коллектива определяет различные стили изложения нового материала учителем. Учитель, ориентируясь на какую-либо гендерную группу, может заведомо упрощать либо усложнять материал, что будет способствовать принятию его данной группой учащихся; а применение учебной беседы, в ходе которой ученики самостоятельно формулируют вопросы и высказывают свои предположения о путях решения тех или иных проблем, привлечет внимание другой гендерной группы.

Хорошо известно, что есть мальчики, которые в чём-то развиваются по женскому типу (и они удобны для учителей, в отличие от мальчиков более «типичных») — и есть девочки, которые в чём-то развиваются по мужскому типу (и они часто испытывают затруднения при обучении). И все же они остаются мальчиками и девочками, и никак не могут быть приравнены по своему психическому статусу к детям противоположного пола. Если девочка склонна к поиску, темп работы высокий, учитель, работающий в классе девочек, обязательно подхватит это её качество. Это поможет ей в работе с другими девочками, поможет развивать у них поисковую деятельность. В смешанном классе такая девочка может «потеряться» и её особенности могут быть не оценены учителем, так как вокруг много ребят, обладающих этим свойством иногда даже сверх меры.

Учитывая вышесказанное, все более активное развитие получает новая отрасль педагогических знаний - гендерная педагогика и в учебные программы таких дисциплин как «Педагогика», «Социальная педагогика», «Социальная адаптация и реабилитация личности», «Педагогические основы самовоспитания», «Семейная педагогика», «Технологии социально-педагогической работы», «Профессионально-этические основы деятельности социального педагога», «Теория и методика воспитательной работы».

В тематику учебных программ вошли следующие темы:

- учет социальных факторов при обучении (статус ученика в классном коллективе, внутришкольных и различных внешних влияний);
- индивидуализация обучения на основе учета физических и психологических особенностей личности

школьника;

– дифференциация обучения, с точки зрения гендерного подхода, т.е. группировка учащихся по половому признаку для обучения по несколько различным учебным планам и вариативным учебным программам;

– предоставление учащимся возможности изучать учебные предметы в индивидуальном темпе: или ускоренно, или замедленно;

– создание всевозможных типов дидактических средств с рекомендациями для их использования в различных группах учащихся, объединенных по гендерному показателю (возможно, это новые учебные пособия, компьютерные программы, тесты для индивидуального контроля, индивидуальные тетради для самостоятельной работы и др.);

– преимущественное обучение в малочисленных классах, группах, где есть возможность реализации гендерного подхода, отказ от жесткой классно-урочной системы как неприемлемой для некоторой категории учащихся.

В заключение отметим, что педагогической науке необходимо скорректировать свои позиции в гендерной социализации воспитанников. И не случайно, в последние годы предметом обсуждения зарубежных и отечественных педагогов все чаще становится гендерное образование. «Гендерное образование не должно строиться на позиции противопоставления «мальчик - девочка», необходимо искать новые возможности для развития личности ребенка», - подчеркивает С. Шаронова.

Литература:

1. Стратегия гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006—2016 годы
2. Костикова, И., Митрофанова, А., Пулина, Н., Градскова, Ю. Перспективы гендерного образования в России /И.Костикова, А.Митрофанова и др. //Высшее образование в России. - 2001. - №2. - С. 68 - 75.
3. Мудрик, А.В. О полоролевом (гендерном) подходе в социальном воспитании /А.В.Мудрик // Воспитательная работа в школе. - 2003. - №5. - С. 15 - 19.
4. Надолинская, Л.Н. Влияние гендерных стереотипов на воспитание и образование /Л.Н. Надолинская //Педагогика. - 2011. - №5. - С. 30 - 35.

**Сәуле Нұрқасымов, Сапарбаев Тажибай,
А.Койтлеуова
(Казахстан Республикасы, Астана қаласы)**

ОРТА МЕКТЕПТЕ ФИЗИКА САБАҚТАРЫНДА ВИРТУАЛДЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «Білім беру «Қазақстан-2030» ұзақ мерзімді стратегиясының маңызды басымдықтарының бірі болып табылды. Қазақстандағы білім беру реформаларының жалпы мақсаты білім беру жүйесін жаңа әлеуметтік-экономикалық ортаға бейімдеу. Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев Республиканы әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына енгізу туралы міндет қойған болатын. Білім беру жүйесін жетілдіру осы мақсатқа қол жеткізуде маңызды рөл атқарады» деп көрсетілген [1].

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында және басқа ТМД елдерінде оқушыларға білім берудің жаңа технологиялары енгізілген, яғни ЖОО – да, орта білім мектептерінде, сондай-ақ, «Техникалық және кәсіптік білім беруді жаңғырту» жобасы шеңберінің оқу үрдістерінде жалпы физика курсын компьютер көмегімен виртуалды-көрнекілік түрде оқыту, демонстрациялық практикум жасау, физикадан зертханалық демонстрациялық жұмыстарын орындау мүмкіншіліктері жаңа әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайға қарай бейімделіп келеді. Интернет желісін қарағанымызда жаңа ақпараттық технологиялар мен факторлары, ақпараттық қажеттіліктің қайшылықтары мен үйлесімділік жүйесін анықтайды. Осы бағыттағы зерттеулердің даму деңгейі ғылым мен практиканың қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды. Оның ішіндегі ең бастысы – оқу үрдісін ақпараттандыру. Физика саласынан білім беру зерттеулерді, физиканы оқыту теориясы, әдістемесі мен оқу-әдістемелік жүйесінің жоғары деңгейде жасалмаған. Мұнда жаңа телекоммуникациялық технологиялардың, мультимедиялық оқу құралдарын пайдалану заман талабына сай білім берудің талабы. Жаңа электрондық оқулықтары мен әдістемелерін жасап, оларды жүзеге асыруда білім алушылардың адамгершілік пен тұлғалық ұстанымдарына басымдық беруі, оқу үдерісін жаңа деңгейге көтеру болып табылады. Сондай-ақ, физика пәнінің мұғалімінің кәсіби дайындығын жетілдірудегі ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларын пайдалануы оқушыларға терең білім беру, физиканы оқыту теориясы мен әдістемесін және тәрбиелеу жолын елеулі түрде өзгертуге негіз салушы бола алады. Бірақ, қазақ тілінде дайындалған ғылыми еңбектерде электрондық оқулықтарды, мәселен, мультимедианы, анимацияны, электрондық пошта сияқты технологиялық қондырғылар мен үдерістерді енгізу жеткілікті дәрежеде қарастырылмаған.

Ақпараттардың көбейіп және техникалық қондырғылардың дамуы қазіргі заманда, физика білімін игеру кезінде оқытушы әрбір тақырыпқа тиісті мәліметтерді жеткізуде тек қана оқулықтағы мәліметтермен шектеліп қоймай, тақырыпқа сай көрнекіліктер, электрондық оқулық, Интернет ресурстары, әр түрлі бағдарламаларда дайындалған виртуалды-көрнекі анимациялардан, яғни дәстүрлі емес әдістерден пайдалану өте қажетті болып саналады. Дәстүрлі және дәстүрлі емес оқыту әдістерін дәріс үрдісінде және дәрістен тыс кездерде пайдалану, оқытушыдан үлкен шеберлікті (оқушылар қызығушылығын арттыру, олардың дәрісте белсенді қатынасын қамтамасыз ету) талап етеді. Дәріс түсінікті, қызықты болу үшін оқу материалдарын таңдау, оқу үрдісін жоспарлау, оқу үрдісіне тиісті болған әр түрлі тапсырмаларды орындау үшін нұсқаулар беруі тиіс. Теориялық және практикалық жаттығулар кезінде жаңа әмбебап әдебиеттерден, ғылыми-әдістемелік оқулықтарды пайдаланумен бірге, Интернет материалдары, электронды тасымалдаушылар мен оқулықтарды пайдалану, физика дәрістерінің нәтижесін арттырады. Бұл жағдайда оқытушылардан өзі дәстүрлі емес әдістерді жақсы меңгерген, жоғары білім, біліктілік және ұғымдарды игеруді талап етеді.

Физиканың заманауи даму кезеңі табиғат туралы білімді оның үлгілік бейнесін анық түрде ұғынумен сипатталады. Себебі физикалық білім тікелей шынайы нысандармен емес, олардың үлгілерімен байланысқан. Физикалық білім беру мен әдістемеді виртуалды - көрнекілік құралдарды пайдалану білім алушыларға физика түсініктерін тез ері сапалы ұғынып алуына ықпалын тигізетін анықтамалар тізбегі.

Жалпы физиканың «Механика» «Молекулалық физика және термодинамика» «Электр» «Кванттық және атом физикасы» «Тәжірибе нәтижелерін қайта есептеу» «Физика, математика, информатика бойынша тестер» және т.б. блогына физиканың әртүрлі тақырыптарына арналған виртуалды зертханалық және анимациялық жұмыстар бар, мұндағы виртуалды - көрнекілік әдістемелер [BARSIC11.23](http://www.physic.kz) бағдарламасымен жұмыс жасайды. ҚР-нің <http://www.physic.kz> «Физиктерді қолдау сайты» - «Физика курсы», «Электростатика», «Теориялық механика», «Физика сабағында оқытудың ақпараттық-коммуникациялық технологияларын пайдалану», «Ядро және элементар бөлшектер физикасы» бойынша электрондық оқулықтар, физикадан ғылыми эксперименттер мен видеолар берілген.

Бізге белгілі қазіргі таңда теледидарлардағы, радиолокациялық қондырғылардағы, компьютер мониторларында электронды-сәулелік түтіктер орнына, жазық түсті PDP (Plasma Display Panel) плазма панелдері қолданылады. Заттардың төртінші күйі-плазма тақырыбын игермей, оқушылардың «Заттар түзілісі туралы» білімдерін, олардың дүниені танып білумен, шығармашылық қабілеттерін дамыту мүмкін емес. Себебі табиғатта «Плазма» түрдегі зат өте көп таралған. Жер бейнесі атмосферасының сыртқы қабығы ионосфера, Күн мен барлық жұлдыздар жүйесі қайнау және қою күйдегі плазмадан құралған деп қаралады. Плазма әлем массасының 99% -ын құрайды. Жер жағдайында - табиғатта найзағай, ұшқын, электр тоғы разряды және т.б. плазма түрлерін кездестіреміз. Жер шары атмосферасында бір уақыттың өзінде орташа 1800-ден астам күн күркірейтіндігі анықталған, олар өз кезегінде бір секундта 100-ден артық найзағайды пайда етеді. Қазіргі кездегі үлкен электр ұзату сымдарындағы апаттардың жартысынан көбі найзағай түрінде пайда болады. Найзағайдан қорғану әдістері барлық ғылыми әмбебап әдебиеттерде көрсетілген [7]. Көп қабатты ғимараттар төбесінде ғимараттан биік орнатылған антеналар мен автокөлік жанар майын тасымалдаушы автокөліктерде сүйретіліп жүруші металл тізбек найзағай шағылдырғыш міндетін орындайды.

Қорыта келгенде зерттеуде ҚР және ТМД елдері жалпы білім мектеп бағдарламасы мен оқулықтары, сондай-ақ, Интернет сайттары талқыланып физика курсының «Әртүрлі ортадағы электр тоғы» тарауын, жаңа педагогикалық, ақпараттық технологиялар, виртуалды-көрнекілік анимациялармен және виртуалды зертханалық жұмыстар қарастырылған.

Бағдарламалар мен күнтізбелік жоспарларларды талдау, осы тараудағы тақырыптарды оқыту, сабақтардың күнтізбелік жоспарын, тақырыптардың оқулық бойынша тізбектілігі, әр түрлі оқулықтарда әр түрлі бөліктері және күнделік тұрмыста жартылай өткізгішті құрал-жабдықтардың көп қолданылуы есепке алынады.

«Әртүрлі орталарда электр тоғы» бөлімі мазмұнын дәстүрлі оқытуды: металдарда, вакуумда, жартылай өткізгіштерде, газдарда және электролиттерде электр тоғы түріндегі тізбектей оқытуды ұсынамыз. Мұнда «Вакуумда электр тоғы» тақырыбы, «Металларда электр тоғы» тақырыбында электрлік тоқты тасымалдаушы, термоэлектрондық құбылыста металдан электрон ұшып шығуын көрсетеді.

«Жартылай өткізгіштердегі электр тоғы» тақырыбын жоғары деңгейде меңгеру үшін вакуумды алу технологияларын, сондай-ақ тақырыпқа сәйкес қосымша материалдарды өз бетінше игеруі қажет, себебі $p - n$ немесе $p - p$ типтегі ауысуларын алу вакуумда орындалады. Демек, тақырыптардың тізбектілігі бірін-бірі бекітеді. Сондай – ақ, қазіргі орта мектеп физика курсына плазма күйін оқыту, негізгі қойылып отырған мәселенің маңыздылығы мен жаңа ақпараттық және көрнекілік анимациялар арқылы білім алушыларға плазма туралы толық ақпарат беру идеясы ұсынылған.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
2. Б.М.Дүйсембаев, Г.З.Байжасарова, А.А.Медетбекова «Физика және астрономия», Оқулық, Алматы «Мектеп» 2012 жыл.
3. Башаров Р.Б., Тоқбергенова У.Қ., Қазақбаева Д.М., Байжасарова Г.З., Кронгарт Б.А // Физика. Жалпы білім беретін мектептің 10-11 сыныптарына арналған бағдарламалар. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы ҚБА, 2006.
4. Мякишев Г.Я., Буховцев Б.Б., Сотский Н.Н. Физика: учеб. для 10 кл. общеобразоват. учреждений: базовый и профил. уровни. под ред. В. И. Николаева, Н. А. Парфентьевой. 17е изд., перераб. и доп. М.: Просвещение, 2008. 366 с. : ил. ISBN 978509016873].
5. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы
6. Физика: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. /Б.Кронгарт, В.Кем, Н.Койшыбаев. – Алматы: «Мектеп» баспасы. 2006-352 бет, суретті.
7. Блудов М.И. Беседы по физике: Книга для учащихся старших классов сред. шк / Под.ред.Л.В.Тарасова.- 4-е изд., дораб.- М.: Просвещение, 1992.- 384с.
8. Сайттар <http://www.prosv.ru>, <http://barsic.spbu.ru>, www.gov.uz, www.physic.kz .

Вера Омарова, Елена Игнатова
(Павлодар, Казахстан)

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗРАБОТКИ КОНТРОЛЬНО-ИЗМЕРИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ

Процессы модернизации системы образования в Казахстане предопределили необходимость реформирования системы оценивания в целях приведения ее в соответствие с современными тенденциями развития образования в мире.

В условиях внедрения образования, *ориентированного на результат*, достижения учащихся определяются путем оценивания качества овладения ими разных видов учебной деятельности, зафиксированных в ГОСО в виде *системы ожидаемых результатов*.

Государственный общеобразовательный стандарт среднего образования (начального, основного среднего, общего среднего образования) 2012 г представляет следующие результаты освоения основных образовательных программ: личностные, системно-деятельностные, предметные [1].

Отслеживание первых двух результатов осуществляется в различных формах.

Личностные результаты отслеживаются в форме психолого-педагогического мониторинга и фиксируются в портфолио школьника.

Системно-деятельностные результаты определяются достижениями обучающегося по предметным олимпиадам, курсам по выбору, выполнению творческих учебных проектов, а также другим видам исследовательской деятельности и фиксируются в его портфолио.

Проект Государственного общеобразовательного стандарта среднего образования МОН РК 2013 года, ориентированный на 12-летнюю школу, предлагает другие конечные результаты: метапредметные; предметные [2, с. 7].

Метапредметные результаты представлены системой ключевых компетенций, определенных национальным планом по развитию функциональной грамотности: *управленческие; информационные; коммуникативные; социальные; личностные; гражданские; технологические*.

Пока не существует единого мнения в выборе уровня подготовки, оценки учебных достижений учащихся.

Контрольно-измерительные материалы (**КИМ**) позволяют отслеживать ход учения путем сопоставления полученных результатов с заданными образцами для определения соответствия или несоответствия учебных достижений обучающегося целям и задачам обучения.

Перед учителем при изучении конкретной темы стоит педагогическая задача:

– определение конкретных целей-измерителей и описание уровней их проявления, каждый из которых оценивается определенным количеством баллов, т.е. разработка критериально-ориентированной шкалы оценивания.

При определении критериев оценивания учебных достижений школьников используется SMART-технология постановки целей, которую разработал Питер Друкер еще в 1954 г. [3].

SMART-технология предусматривает постановку целей с учетом следующих требований: цель должна быть – конкретной (Specific), измеримой (Measurable), достижимой (Achievable), реалистичной (Realistic), определенной по времени (Timed).

В определении целей чаще всего используется таксономия целей Блума, в частности, глаголы, которые помогают учителю определить конечный результат, который должен достичь школьник при овладении учебным материалом.

Например:

Цель: изучить использование символических обозначений на погодной карте, которая конкретизируется в следующие конечные результаты:

- уметь воспроизводить по памяти символы, употребляемые на карте погоды;
- уметь опознавать символы на карте;
- уметь читать карту, пользуясь символами;
- уметь составлять карту, пользуясь символами;
- уметь по заданной карте, пользуясь символами, давать прогноз погоды.

Между результатом, целью, содержанием и КИМами существует органическая связь. В связи с этим учитель должен определить конкретные цели-измерители

Структурирование программного материала предполагает выделение его элементов: знаний, умений, компетенций.

Так *знания* имеют следующую структуру:

- теоретические знания – понятия, идеи, постулаты, теории, законы, закономерности, принципы, правила, следствия, исключения и т.д.;
- фактические знания: даты, имена, события, факты, эксперименты, опыты.

Определенную структуру имеют умения, компетенции.

После структурирования содержания программного материала, выделения ЗУНов, компетенций (нужен бы их паспорт) необходимо описать уровни проявления признаков (или, как сейчас называют, дескрипторов).

Уровневые дескрипторы — это описание тех знаний, которые необходимы для достижения определенного уровня в процессе обучения. Они дают характеристику и приводят содержание знаний, которые предполагается получить на каком-то определенном уровне. Они предназначены для того, чтобы помочь отследить результаты процесса обучения и выработать критерии оценки [4].

Существуют различные подходы к определению уровней освоения программного материала.

ГОСО 2012 определяет следующие уровни подготовки обучающихся:

- *базовый уровень* освоения содержания образования – уровень освоения обучающимися обязательного минимума объема знаний, умений и навыков.
- *продвинутый уровень* освоения содержания образования – уровень освоения обучающимися расширенного и углубленного объема знаний, умений и навыков [1].

Существуют различные подходы к определению уровней усвоения учебного материала.

Б.Блум (знания, понимание, применение, анализ, синтез, оценка); *В.П.Симонов* (различение, запоминание, понимание, простейшие умения и навыки, перенос); *В.П.Беспалько* (ученический (узнавание), алгоритмический (решение типовых задач), эвристический (выбор действия), творческий (поиск действия); *В.Н.Максимова* (узнавание, запоминание, понимание, применение);

М.Н.Скаткин (воспроизведение понятий, узнавание понятий, применение понятий, воспроизведение системы понятий, применение системы понятий);

О.Е.Лебедев (информированность, функциональная грамотность, грамотность, компетентность); *В.И.Тесленко* (информационный, репродуктивный, базовый, повышенный, творческий) [5].

В таксономии учебных задач по *Д. Толлингеровой* все учебные задачи по степени интеллектуальной требовательности (трудности) могут быть разделены на 5 категорий:

1. Задачи, требующие *мнемонического* воспроизведения данных.
2. Задачи, требующие *простых* мыслительных операций с данными.
3. Задачи, требующие *сложных* мыслительных операций с данными.
4. Задачи, требующие *сообщения* данных.
5. Задачи, требующие *творческого* мышления [6].

Технология разработки КИМов может быть представлена следующим алгоритмом:

1. Проведение структурирования программного материала.
2. Формулировка цели, с ориентацией на структурные компоненты содержания, подлежащего усвоению.

3. Определение качественного и количественного содержания критериев.
 4. Составление продуктивного задания, создание четкой формы письменного исполнения задания.
- Итак, какова же структура КИМов?

Измерительные материалы включают: проверяемые элементы содержания, требования к уровню подготовки обучающихся, спецификация, измерительная работа (задания), инструмент оценивания.

Спецификация контрольных измерительных материалов имеет следующую структуру: назначение работы; содержание итоговой работы; характеристика структуры и содержания работы (в виде таблицы «Распределение заданий по частям работы»); время выполнения работы; дополнительные материалы и оборудование; система оценивания отдельных заданий и работы в целом; план работы.

Приведем в качестве примера распределение заданий по содержанию и видам деятельности учителя начальных классов ГУ «СОШ имени М. Кабылбекова» г. Аксу» *Ельтиновой М.К.*:

Содержательные линии: 1. Образование чисел, чтение, запись и их сравнение. 2. Геометрические фигуры

Процентное соотношение в тесте: на воспроизведение задания №№1, 2, что составляет 40%; на применение – задания №№ 3, 4 (40%); на интеграцию – задание № 5 (20%). Таким образом, соотношение заданий разного уровня составляет 40%:40%:20%.

Приведем ряд примеров дескрипторов.

Пример 1. Качественное и количественное содержание критерия умение сопоставлять художественные произведения:

а) учащийся сравнивает тексты по указанному в задании направлению анализа, умеет строить сравнительную характеристику – 2 балла;

б) учащийся сравнивает тексты по указанному в задании направлению анализа, но допускает нарушения в построении сравнительной характеристики – 1 балл;

в) учащийся, сравнивая тексты, не следует указанному в задании направлению анализа и (или) не демонстрирует умения строить сравнительную характеристику – 0 баллов.

Пример 2. Критерий – достижение цели и планирование:

0 баллов – цель не сформулирована;

1 балл – цель сформулирована, но не обозначены пути ее достижения;

2 балла – цель определена и ясно описана, представлена схема ее достижения;

3 балла – цель определена, ясно описана, представлен четкий план ее достижения;

4 балла – цель определена, ясно описана, представлен четкий план ее достижения, работа выполнена точно и последовательно.

Как видно из приведенных примеров, каждое из диагностируемых умений представлено как совокупность действий. С учетом уровней проявления сформированности умения описан сам инструмент оценивания.

Требования, предъявляемые к КИМам:

– валидность – соответствие содержанию ГОСО;

– надежность – воспроизводимость результатов;

– объективность – независимость от преподавателя.

И в заключении необходимо сказать о том, что нам нужны общие на уровне республики измерители учебных достижений школьников.

Среди проблем для обсуждения в профессиональном сообществе можно указать следующие:

1. Введение единых республиканских норм определения уровней индивидуальных достижений обучающихся по различным предметным областям и сформированности ключевых компетенций.

2. Разработка кодификатора – систематизированного перечня требований к уровню подготовки выпускников и проверяемых элементов содержания, в котором каждому объекту соответствует определенный код.

Литература:

1. Государственный общеобязательный стандарт среднего образования (начального, основного среднего, общего среднего образования). Утвержден постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года № 1080. – Астана, МОН РК, 2012 // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://online.zakon.kz>
2. Государственный общеобязательный стандарт образования Республики Казахстан (12-летнее образование). Общее среднее образование (проект) – Астана, МОН РК, 2013. – 83 с.
3. Друкер П. Ф. Практика менеджмента. – М.: «Вильямс», 2007. – С. 400.
4. Глоссарий. НКАОКО // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://nkaoko.kz/glossary/1360/>.
5. Таксономия педагогических целей // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://bongeo.ru/p149aa1.html>
6. Толлингера Д., Голоушкова Д., Канторкова Г. Психология проектирования умственного развития детей. – М.: Педагогика; Прага, 1994. – 48 с.

Юлія Семенова
(Луганськ, Україна)

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ З НАДАННЯ ПІДТРИМКИ ДІТЯМ ВРАЗЛИВИХ ГРУП В УКРАЇНІ У 70-80-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

У 70-80-ті роки ХХ століття спостерігалася тенденція до швидкого зростання шкіл та груп подовженого дня. Міністерство освіти, з метою впорядкування їх роботи, ввело типові Положення та опублікувало інструктивно-методологічний лист «Про роботу шкіл і груп продовженого дня» [2, с. 211].

У другій половині 80-х років у період так званої «перебудови» у якості першочергового ставиться завдання розвитку соціальної активності школярів. Особлива надія у цьому плані покладалась на школи з подовженим днем, в яких створювались передумови для збагачення виховної системи шляхом ефективного використання всіх потенціальних можливостей соціального середовища. Практикувались традиційні форми й методи роботи (участь у суспільно-корисній праці, організація дозвілля). Але з опорою на активність учнів, на врахування їх потреб та інтересів [5, с. 66-70]. Такі школи, в цілому, виправдали себе. Вони створювали сприятливі умови для дозвілля дітей, надавали допомогу родині.

Однією з поширених форм інтернатних закладів були, так звані, пришкольні інтернати. На початку 80-х років в Україні існували інтернати при 3268 середніх і восьмирічних школах, 739 з них були розміщені в типових приміщеннях. Усього в інтернатах при школах проживало 110 тисяч учнів [9, 77]. Пришкольні інтернати здійснили свій внесок з надання соціально-педагогічної підтримки дітям вразливих груп, сприяли розвитку соціальної активності.

Було розроблено та впроваджено низку нормативно правових документів, які мали на меті допомогти та підтримати дітей вразливих груп, а саме дітей-сиріт, дітей позбавлених батьківського піклування.

У 1985 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли Постанову «Про заходи щодо поліпшення виховання, навчання і матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у будинках дитини, дитячих будинках, школах-інтернатах». Постанова дозволила не тільки матеріально зміцнити названі установи, але і поліпшити стан вихованців. Після прийняття Постанови Ради Міністрів СРСР (1988) «Про створення дитячих будинків сімейного типу» турбота про дітей-сиріт набула більш індивідуального характеру [1, с. 216].

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли Постанову 31 липня 1987 р. №872 «Про заходи по докорінному поліпшенню виховання, навчання і матеріального забезпечення дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування». В даному документі звертали увагу на недоліки, які були виявлені у роботі інтернатних закладах. Надавались рекомендації щодо поліпшення стану вихованців інтернатних закладів, як матеріальному напрямку так і поліпшенню навчально-виховної роботи в даних закладах. Прийнято рішення про створення Радянського дитячого фонду імені В.І. Леніна - всесоюзна масова організація, що об'єднує зусилля окремих громадян, трудових колективів, установ, громадських організацій і творчих спілок, покликану всемірно розвивати ленінські традиції дбайливого ставлення до дітей. Головні завдання Фонду: надання всебічної допомоги дітям-сиротам, дітям, які залишилися без піклування батьків, і дітям-інвалідам; координація діяльності піклувальних рад; підвищення ролі сім'ї у вихованні дітей; посилення уваги суспільства до справи виховання підростаючого покоління та ін. [10, ст. 2].

У Радянському Союзі дитячі містечка почали створюватись у формі дитячих будинків сімейного типу. Їх організатором став Дитячий фонд ім. Леніна. В результаті дослідно-експериментальної роботи, яка розпочалась у 1987 році, було запропоновано дві соціально - виховні структури утримання дітей: дитячі містечка із одноквартирних багатокімнатних будинків для проживання сімей, що виховують більше 5 дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування; окремі сім'ї, що виховують не менше 5 дітей-сиріт та проживають у багатокімнатних окремих квартирах, спеціалізованих будинках.

У ході розробки педагогічних основ діяльності дитячих містечок постали серйозні проблеми саме педагогічного плану, що поставило під сумнів доцільність існування таких структур виховання. Відмова від поширення практики дитячих містечок перш за все була пов'язана з проблемами економічного характеру. Друга форма дитячих будинків сімейного типу набула досить широкого впровадження у 90-ті роки ХХ століття [8, с. 310-311].

В 70-80-ті роки зміцнювався зв'язок школи і позашкільних закладів із громадськістю. Саме така співпраця дозволяла організовувати суспільно-корисну діяльність підлітків, яка реалізовувалась у роботі піонерських та шкільних цехів, фабрик, ательє самообслуговування, бюро піонерських послуг. Це дозволяло включати школярів у посилене вирішення нагальних народногосподарських завдань країни. Позашкільні установи займалися естетичним та фізичним вихованням молоді, організацією дозвілля школярів, профілактикою бездоглядності та безпритульності дітей і підлітків [4, с. 215].

До дітей вразливих груп, насамперед, відносяться діти-сироти, діти які позбавлені батьківського піклування, діти з девіантною поведінкою. Такі діти вже мають негативний соціальний досвід, психологічні травми. Вони позбавлені батьківської уваги та любові. Всі ці, та інші фактори часто приводять до деформації особистості, як наслідок дитина стає схильна до скоєння правопорушень та злочинів.

З метою профілактики негативних явищ в дитячому середовищі у 70-80-і роки ХХ століття за ініціативою та під керівництвом опорних пунктів охорони правопорядку, які координували роботу з неповнолітніми в мікрорайоні, проводили спеціальні заходи - «Опіка», «Літо», «Підліток», «Пошук»; оформлювали куточки права у школах та на підприємствах; організовували спортивні табори та табори праці й відпочинку для важковиховуваних підлітків; успішно діяли загони та групи юних друзів міліції, спеціалізовані групи дружинників. Рада опорного пункту організовувала свою роботу за такими секціями:

- Індивідуальної профілактики - здійснювала шефство, наставництво, індивідуальний нагляд, щоденний контроль за поведінкою конкретного підлітка або його сім'ї;
- Загальної профілактики – здійснювала правове виховання, координувала роботу рад з профілактики в трудових колективах, роботи школи в мікрорайоні.
- Інші секції - профілактики правопорушень неповнолітніх, культурно-побутової роботи за місцем проживання [6, с. 79].

Одним із головних завдань в цей період була боротьба з бездоглядністю неповнолітніх, вияв, узяття на облік та проведення профілактичної роботи з неблагополучними сім'ями та підлітками. Інспекції у справах неповнолітніх аналізували причини та умови, які сприяли скоєнню правопорушень, та інформували про це місцеві державні органи, громадські організації, адміністрації за місцем навчання або роботи неповнолітніх. Інспекції у справах неповнолітніх здійснювали профілактичну діяльність у співпраці з громадськими пунктами охорони порядку за місцем проживання, спеціалізованими групами добровільних народних дружин та комсомольсько-оперативними загонами, радами профілактики правопорушень установ та організацій [7, с.207]. Таким чином здійснювалась міжвідомча взаємодія та активізація членів громади, що є одним із принципів соціально-педагогічної діяльності.

У своїй роботі працівники інспекцій керувались й суто педагогічними принципами, поєднанням переконання та примусу, використовували засоби суспільного впливу та виховання. Систему роботи будували на таких групах спеціальних заходів, що застосовували до неповнолітніх, які скоїли правопорушення: заходи педагогічного та суспільного впливу, примусові заходи виховного характеру, заходи адміністративного стягнення [7, с.211].

В цей час в радянській педагогіці продовжувався подальший розвиток загальної теорії комуністичного виховання, дослідження процесу формування окремих сторін і якостей особистості нової людини в їх взаємозв'язку: світогляду, ідейно-політичних, моральних, трудових, естетичних ідеалів.

Ідеї педагогічної підтримки були притаманні всім представникам гуманістичного підходу в освіті. Їх об'єднувала ідея про необхідність допомоги, підтримки, створення умов для максимального саморозвитку дитини. Поняття "педагогічна підтримка" з'явилося у вітчизняному науково-педагогічному просторі завдяки російському вченому О. Газману, який стояв на позиції педагогіки свободи ("педагогіка загальної турботи") – теорії та практики

діяльності професіоналів, які орієнтуються на розвиток у дітей свободоздатності. Під «свободоздатністю» вчений розумів здатність дитини до автономного, незалежного існування, самостійного будування власного майбутнього, а також здатність здійснювати незалежний життєвий вибір [2, с. 9].

У кінці 70 рр. - на початку 80 рр. XX століття в СРСР було створено перші наукові центри дослідження девіантної поведінки: лабораторія соціологічних досліджень при Ленінградському державному університеті (керівники: Л. Спиридонов, Я. Гілінський, Ю. Суслов); відділ соціальних проблем алкоголізму і наркоманії інституту соціальних досліджень АН СРСР (керівник: Б. Левін); науково-дослідна лабораторія соціології злочинності МВС Грузії (керівник: А. Габіані) [с. 86]. У 80-ті роки дослідники А. Пашков, Е. Раска, Л. Спіридонов опублікували результати перших емпіричних досліджень девіантної поведінки, а у 1984 році виходить перший вітчизняний монографічний посібник «Соціальні відхилення», в якому розкривається проблема девіантної поведінки особистості [3, с. 88].

Таким чином, з початком 70-х років розпочинаються зміни у всіх сферах життєдіяльності, зокрема в педагогічній науці. Однією з особливостей була поява нової соціально-педагогічної тенденції – швидке зростання шкіл та груп подовженого дня, які створювали сприятливі умови для організації дозвілля дітей, надавали допомогу працюючим сім'ям. Свій внесок з надання соціально-педагогічної підтримки дітям вразливих груп зробили пришкільні інтернати, які набули в цей період значного поширення. У 80-ті роки робляться спроби створити дитячі будинки сімейного типу – дитячі містечка. Хоча така форма виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не набула поширення та стикнулася з низкою проблем, проте це є свідченням початку відмови від інтернатних форм виховання та перехід до сімейних форм виховання. Значну увагу приділяли організації дозвілля дітей та підлітків, активно залучаючи їх до роботи піонерських та шкільних цехів, фабрик, ательє та ін. Всі ці заходи мали на меті не тільки боротьбу з бездоглядністю, злочинністю неповнолітніх, але й профілактику негативних явищ в дитячому середовищі. Великого значення в педагогічній науці набула поява поняття «педагогічна підтримка» та створення центрів дослідження девіантної поведінки.

Література:

1. Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика: Курс лекций: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – 2-е изд. Стереотип.-М.: Издательский центр «Академия», 2000.- 440 с.
2. Газман О. С. Теория: Что такое педагогическая поддержка? / О. С. Газман // Клас. рук. – 2000. - №3. – С. 6-33.
3. Девиантность и социальный контроль в России (XIX – XX вв.): тенденции социологическое осмысление / Под ред. Я. И. Гилинского.- Спб.: Алетейя, 2000.- 384с.
4. История социальной педагогики: Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н.Ф. Басов, В.М. Басов, А.Н. Кравченко. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 256 с.
5. Кобзар Б. С. Соціальну активність вихованцям шкіл подовженого дня // Рад. шк. – 1987.- № 8.- 66-70.
6. Кочетов А. И. Работа с трудными детьми: кн. для учителя / А. И. Кочетов.- М.: Просвещение, 1986.- 160с.
7. Селецкий А. И. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением / А. И. Селецкий, С. А. Тарарухин.- К.: Высш. шк., 1981. 238 с.
8. Соціальна педагогіка. Підручник./ За редакцією професора Капської А. Й. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 468с.
9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 9176
10. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР Постанова від 31 липня 1987 р. №872 «Про заходи по докорінному поліпшенню виховання, навчання і матеріального забезпечення дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування» /Інтернет ресурс/<http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11947.htm>.

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, професор Ваховський Л.Ц.

Елена Снегирева

(Усть-Каменогорск, Казахстан)

РАЗВИТИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Система образования суверенного Казахстана проходит сложный процесс реформирования. Реформируется законодательная база, система управления и финансирования образования в контексте задачи качественного преобразования системы образования. При этом одной из важнейших проблем реформирования образования в Казахстане является проблема доступности образования для детей с ограниченными возможностями. В Казахстане наблюдается тенденция увеличения числа детей с ограниченными возможностями. Если в 2002 году их количество составляло 120 тыс., то в 2009 году – более 147 тыс. В 101 коррекционной школе и 820 специализированных классах при общеобразовательных школах обучаются около 24 тыс. детей школьного возраста. Из особых детей дошкольного возраста, которых насчитывается порядка 37 тыс. по Казахстану, интегрированы в образовательную среду всего 4 тыс. [1] Как видно, это крайне мало. Поэтому, необходимо в процессе реформирования системы образования Казахстана особое внимание обратить на развитие инклюзивного образования.

Право всех детей на образование гарантируется государством в Конституции Республики Казахстан. Еще в 1994 году Казахстан ратифицировал Конвенцию ООН о правах ребенка, принимая на себя обязательства обеспечивать ребенку с ограничением возможностей «эффективный доступ к услугам в области образования...», который приводит к наиболее полному, по возможности, вовлечению ребенка в социальную жизнь и достижению развития его личности, включая культурное и духовное развитие ребенка» [2].

С 1990-х годов прошлого столетия в стране стали активно предприниматься меры по поиску и организации такого типа образования, которое обеспечивало всем детям равные стартовые возможности на ведение в дальнейшем самостоятельной и равноправной жизни в обычной среде. Одним из таких подходов является инклюзивное образование, которое представляет собой процесс развития общего образования, обеспечивающий детям с нарушениями в развитии доступность и равные права в получении образования, исключая любую дискриминацию детей и создающий особые условия. Инклюзивное образование – это политика государства,

направленная на устранение барьеров, которые разъединяют детей, на полное включение всех детей в общеобразовательный процесс и их социальную адаптацию, несмотря на возраст, пол, этническую, религиозную принадлежность, отставание в развитии или экономический статус, путем активного участия семьи, коррекционно-педагогической и социальной адресной поддержки персональных нужд ребенка и адаптации не ребенка, а среды к индивидуальным особенностям и образовательным потребностям детей, то есть путем создания адекватных образовательных условий [3].

Основные положения образовательной политики отражены в ряде нормативно-правовых документов, среди которых можно выделить Законы РК «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями» (2002г.), «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан» (2005г.), «Об образовании» (2007г), Государственную программу развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы и другие.

В Законе «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями» утверждаются права детей с ограниченными возможностями на получение бесплатного образования в специальных организациях образования или государственных общеобразовательных учебных организациях.

Согласно Закону «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан» инвалидам гарантируется получение бесплатного начального, основного среднего, общего среднего образования. Для детей-инвалидов, состояние здоровья которых исключает возможность их пребывания в дошкольных организациях общего типа и организациях среднего образования, создаются детские сады и другие специальные коррекционные организации в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан.

В Законе Республики Казахстан «Об образовании» среди общих задач системы образования выделяется задача создания специальных условий для получения образования лицами с ограниченными возможностями. К таким условиям отнесены специальные образовательные учебные программы, учитывающие особенности развития и потенциальные возможности обучающихся и воспитанников, которые определяются с учетом рекомендаций психолого-медико-педагогических консультаций. На основании данного закона, дети с ограниченными возможностями имеют право на обучение в рамках государственных общеобразовательных стандартов образования по индивидуальным учебным планам, сокращенным образовательным учебным программам.

Необходимо отметить, что на основании «Государственной программы...» предусматривается создание в Казахстане к 2020 году «системы инклюзивного обучения, обеспечивающей соответствующий уровень дошкольного воспитания и обучения, школьного и профессионального образования для детей и взрослых с ограниченными возможностями в развитии». Согласно Государственной программе к 2020 году:

- в 3030-ти школах будут созданы условия для равного доступа к обучению и воспитанию детей с ограниченными возможностями;
- увеличена доля школ, создавших условия для инклюзивного образования, от общего количества школ на 70%;
- доля школ, создавших «безбарьерный доступ» для детей-инвалидов, от общего количества школ – 20%;
- доля детей, охваченных инклюзивным образованием, от общего количества детей с ограниченными возможностями в развитии – 50% [4].

В 2009 году в рамках реализации постановления Правительства Республики Казахстан «Об утверждении плана мероприятий по социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями» Министерством образования и науки Республики Казахстан были разработаны «Методические рекомендации по организации интегрированного (инклюзивного) образования детей с ограниченными возможностями в развитии» [5]. Согласно данным рекомендациям, прием детей с ограниченными возможностями в общеобразовательную школу осуществляется на основании письменного заявления родителей и/или иных законных представителей, заключения психолого-медико-педагогической консультации с рекомендованной формой обучения.

Таким образом, со времени провозглашения Республикой Казахстан своей независимости значительная деятельность осуществляется в направлении обеспечения равного доступа к качественному образованию детей с особыми образовательными потребностями. На смену распространенной форме обучения в специальных (коррекционных), интернатных учебных организациях, приходит новая, признанная во многих ведущих странах мира, инклюзивная форма обучения, которая обеспечивает безусловное право каждого ребенка учиться в общеобразовательном заведении по месту проживания с обеспечением всех необходимых для этого условий.

Литература:

1. www.zakon.kz
2. Конвенция о правах ребенка <http://www.un.org/russian/document/conventions/childcon.htm>
3. Сулейменова Р.А. Социальная коррекционно-педагогическая поддержка как путь интеграции детей с ограниченными возможностями//Сб. Мат. Респ. Семинара «Проблемы включения детей со специальными образовательными потребностями в общеобразовательный процесс». – Алматы: Раритет, 2002. – С. 16.
4. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы, № 1118, утвержденная 07.12.2010.
5. Методические рекомендации по организации интегрированного (инклюзивного) образования детей с ограниченными возможностями в развитии. – Приказ МОН РК № 4-02-4/450 от 16.03.2009.

С.Б.Туякбаева
(Астана, Казахстан)

МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ПРОЕКТИРОВАНИЕ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Моментом построения образовательной системы нового типа является поиск реальных источников развития внутренней системы, поэтому существует ряд противоречий. Среди них можно выделить:

1. Противоречие между потребностями развития общества и возможностями образовательных систем, выражающееся в том, что образование не решает проблему сохранения и развития творческого потенциала

человека опережающими темпами.

2. Противоречие между возможностями раннего развития личности человека и сложившимися формами построения образовательного процесса.

3. Противоречие между природной целостностью человека и технологией воспроизводства, закрепляемого в дезинтегрируемом образовательном пространстве.

4. Противоречие между формированием и проявлением сущности человека и методами обучения и воспитания личности.

5. Противоречие, обусловленное усложнением содержания образования, возрастающим объемом необходимой информации, и временем, отведенным для их освоения.

В условиях возникающей новой парадигмы развития стратегии образования возникает и *новая цель* - идеал перехода с подхода знаний, формирующего совокупность определенных качеств личности, к созданию условий для самореализации личности, развития ее сущностных сил. При этом целями образовательного процесса могут выступать;

1. Высокий уровень самосознания, включающий способность создания объективной генеральной картины мира, осознание своего места в нем, способность к преобразованию мира и себя в нем.

2. Высокий уровень осознания идеала как интегративного образа человека в его единстве с природным и социальным окружением.

3. Высокий уровень управления процессом развития на основе восприятия разрыва между идеалом (должным) и действительностью (сущим) и стремление к их сближению.

4. Высокий уровень продуктивности деятельности на основе преобразования действительности и себя в ней.

Таким образом, целостность личности и постоянное стремление к самореализации - фундамент ее творческого развития, в основе которого опора на сущностные силы человека.

Под содержанием образования можно понимать организованную систему освоения законов и совокупности общественных отношений, построенную с учетом этапов содержания и проявления сущностных сил человека. Исходными посылами при этом выступают:

- диалектика способностей и потребностей как основы социального механизма деятельности, в форме которой реализуются сущностные силы;

- диалектика потребностей и мотивации (на основе социального интереса), ради которых реализуются сущностные силы человека.

Соотнесение этих начал диктует развитие личности. Развитие осуществляется только в целесообразной деятельности, опирающейся на сущностные силы человека, обеспечивая ее движение к внутренней целостности как системы. В развитии реализуется общая потребность человека в самореализации путем включения потенциальных способностей к мышлению, общению, труду.

Движение к внутренней целостности обеспечивается социальным механизмом, включающим три универсальные способности:

1. Способность к концептуальному мышлению (целостному видению мира сквозь призму самореализации).

2. Способность к проживанию в обществе себе подобных, умение сопереживать общему благу.

3. Способность воплощать целостное представление о мире и об общем благе в осмысленной для себя деятельности.

Эти три способности есть проявление универсальных законов развития живой материи.

Поэтому важно педагогические технологии проектировать на основе единой *генеральной картины* мира, включающей:

- социально-гуманитарную картину мира,

- естественнонаучную картину мира,

- человек как часть мира.

Конкретным направлением перехода от традиционной системы обучения к современной концепции может стать проектирование учебного процесса с целью:

- целостного развития личности человека и приобщения его к культурным ценностям,

- переориентации вуза на задачи гуманизации средствами гуманитаризации,

- уравнивания главных и второстепенных предметов в образовании,

- пересмотра методов общения человека на основе потребностей личности.

Именно деятельность психологии является основным содержанием и условием развития личности между тем, как в классической педагогике и, особенно в практическом опыте внимание фиксируется на знаниях как конечных результатах деятельности, а не на этой самой деятельности. Необходимо установить своего рода баланс между знаниями и способами деятельности как структурными единицами содержания. На наш взгляд, акцент правомерно сдвинуть в область способов деятельности. Можно указать такие способы деятельности, как наблюдение, эксперимент, спектральный анализ, работа с документами, метод текстового анализа, и др. Таким образом, содержание образования предстает как единое поле деятельности. В эпоху научно-технического прогресса знания устаревают весьма быстро, тогда как способы деятельности - значительно медленнее. Быть человеку на уровне времени - значит владеть современными способами деятельности, и современный образовательный процесс с этим фактом не может не считаться.

Известно, что учебные курсы, построенные на тематической основе, имеют растянутую, вытянутую последовательность. Так же критерий предполагает вычленение в курсе не учебных тем, а проблем и их последовательное расположение по степени их сложности и по другим, признакам.

С генеалогического уровня содержание должно быть поднято на *личностный, ценностный уровень*. Наблюдаемые процессы гуманизации, экономической и экологической направленности содержания образования, есть попытка вывести содержание на личностный уровень, стремление преодолеть разрыв между генеалогическим и личностным подходами.

В основе современного образования лежат *идея* гуманизации, признания личности развивающегося человека высшей социальной ценностью. Перемещение актуальных проблем педагогики в область субъективно-личностного потенциала студентов, реализация идеи развития как целенаправленного момента идеологии высшей школы требуют активной обращенности исследователей к сфере личности.

Актуализация гуманистических идей в современном социо - культурном мышлении предъявляет новые требования к образовательным институтам общества, к личности самого преподавателя, к процессу обучения.

Гуманистическая педагогика подтверждает, что формирование личности предопределяется не только генетической программой, но и социальными условиями развития человека. Жизнедеятельность человека происходит в условиях неповторимых и только ему свойственных. Следовательно, индивидуальная неповторимость каждой личности в значительной степени - результат воздействия микросреды. Сущность воспитанного человека в наличии таких нравственных установок, которые не подвластны обстоятельствам. Формировать их у человека можно только в условиях реальной действительности, там, где происходит его социализация, т.е. в социуме.

Студенты слабо владеют рациональными приемами учебного труда, поскольку в структуре образовательного процесса весьма незначительно представлен слой содержания, выполняющий учебно-инструментальные функции. Требуется специальная работа по освоению актов доказательства, обобщения, систематизации, выявления существенного, современных способов чтения и конспектирования научных статей.

Литература:

1. Монахова Г.А. Разработка дидактических средств контроля знаний и умений по разделу «Механика» курса физики/ - М.: 1990
2. Монахов В.М., Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. - Волгоград: Перемена, 1995.
3. Монахов В.М. Технологическая карта - паспорт проектируемого учебного процесса. - Новокузнецк, 1996.
4. Монахов В.М., Столярова И.В., Сидорова Н.В. Технологические процедуры оптимизации логической структуры учебного процесса. - Ульяновск, 1996.

С.Б.Туякбаева
(Астана, Казахстан)

ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

Понимание современного качества образования выдвигает перед преподавателем следующие задачи: - это индивидуализация образовательного процесса, то есть создание каждому студенту наиболее благоприятные условия для развития;

- внедрение во все элементы образовательного процесса нового информационного подхода;

- внедрение во все элементы образовательного процесса компетентностного подхода.

Какие бы задачи ни стояли перед высшей школой, они могут быть реализованы только компетентным педагогическим коллективом. Поэтому необходима система работы педагогического коллектива, обеспечивающая непрерывное обновление квалификации и профессионализма педагогов.

Новая технология обучения реализует и обеспечивает радикальный поворот к личности студента со стороны преподавателя, перестройку психологии их взаимодействия, выдвигая на первый план уважение к студентам как субъекту обучения и существенно обогащая содержание и формы общения преподавателя и студента, т.е. происходит гуманизация, "очеловечивание" методической системы.

Новая технология обучения - это прежде всего подход к формированию учебно-методического обеспечения реального учебного процесса, когда изначально предполагается существенное обогащение методического инструментария преподавателя. Именно процедура и характер обогащения методического инструментария преподавателя становится содержанием профессиональной деятельности методических объединений преподавателей - предметников. Здесь формируется иной подход к методической службе.

Это профессиональная деятельность преподавателей, методистов, руководителей метод-объединений, учебных станет новая методически целенаправленно "выращенная" система обучения - новая технология обучения. Практически первым результатом будет учебник для преподавателя, в дальнейшем после специальных научно-методических исследований - учебники колледжа и вузов нового поколения с реальными функциями в реальном учебном процессе.

Что понимается под технологией?

В-первых - технология – это искусство, мастерство, умение, совокупность методов обработки, изменения состояния.

Во-вторых - технология – это культурное понятие, связанное с мышлением и деятельностью человека.

В-третьих - технология – это интеллектуальная переработка технически значимых качеств и способностей.

В-четвертых - технология – это организованное, целенаправленное, преднамеренное педагогическое влияние и воздействие на учебный процесс.

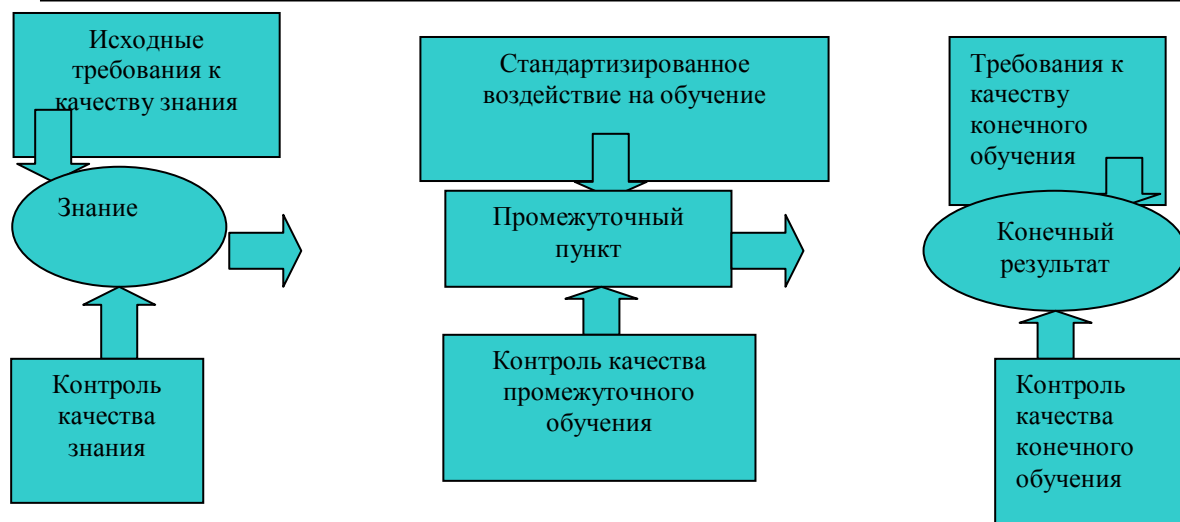
В-пятых - под дидактической технологией мы понимаем трансформирование абстрактных теоретических постановок и обобщения дидактики и методики преподавания в практической деятельности перед выполнением которой обязательно ставится определенная дидактическая цель, при которой решается данная дидактическая задача.

В-шестых - педагогическая технология – есть область исследования теории и практики (в рамках системы образования), имеющая связь со всеми сторонами организации педагогической системы для достижения специфических и потенциально воспроизводимых педагогических результатов.

Теоретической основой выделения групп профессиональных компетентностей служат сформулированные в отечественной психологии положения: а) человек есть субъект общения, познания, труда; б) человек проявляется в системе отношений к обществу, другим людям, к себе, к труду; в) компетентность человека имеет вектор акмеологического развития; г) профессионализм включает компетентности. С этих позиций требования, предъявляемые современным обществом к готовности будущего учителя физики к профессиональной деятельности, в соответствии с выполняемыми им типовыми профессиональными задачами и требованиями ГОС, можно разделить на следующие группы:

- предметные - требования, предъявляемые к подготовке выпускника по дисциплинам предметного блока:

Попробуем представить это графически:

Технология позволяет емко, системно, компактно и наглядно преподнести материал, охватывающий тему по предметам.

Технология покончила с дидактической неразберихой, связанной с продолжительностью учебной темы в разных предметах, установив границы, в которых наиболее естественно проявляются основные закономерности управляемого учебного процесса:

- педагогические - требования, предъявляемые к готовности преподавателя выполнять учебно-воспитательные, научно-методические, организационно-управленческие виды деятельности;
- социальные - требования, предъявляемые к облику, внутреннему миру и личности преподавателя. а также ценностным ориентация его в социуме.

Критериями сформированности готовности будущего преподавателя к преподаванию ИТ - дисциплин являются уровень развития ведущих элементов ее структуры. Для определения элементов структуры и изучения отношения друг к другу названных составляющих профессиональной компетентности представим образ будущего преподавателя предметника.

Социальная компетентность будущего преподавателя, в свою очередь, служит основой для формирования предметной и педагогической компетентностей.

Работа компетентностной модели в реальной системе профессиональной подготовки будущих преподавателей позволит своевременно реагировать на нарушения, корректировать цель и содержание профессиональной подготовки.

«Стандартизация – сведения многих видов изделий к небольшому числу типовых, что позволяет более рационально организовать производство. Стандартизация имеет большое значение для повышения производительности труда и качества продукции».

Учебный процесс это объект, значит, описать его можно только, сконструировав модель. Но, в педагогике и дидактике до этого не было модели учебного процесса. Как в прочем нет и до сих пор приемлемой и продуктивной теории обучения и нет дидактической теории построения учебного плана. Нет и продуктивной теории создания учебной программы, так, чтобы созданные по ней учебники при их реконструировании снова приводили к исходной программе.

Педагогическая технология несет в себе исследовательские функции:

- педагогическая технология становится мощным инструментарием преподавателя в его научно – методической исследовательской деятельности;
- педагогическая технология является основной для создания учебников нового поколения;
- педагогическая технология позволяет не только освоить Государственный образовательный стандарт, но и привести в систему все компоненты профессиональной деятельности современного преподавателя в соответствии со стандартом;
- педагогическая технология делает востребованной педагогическую компетентность преподавателя;
- педагогическая технология формирует новое педагогическое мышления преподавателя.

Технология вооружила преподавателя системой технологических процедур для проектирования всех компонентов ТК. Сама ТК выступает своеобразным паспортом проекта учебного процесса по учебной теме. Его дальнейшая конкретизация осуществляется в виде информационных карт урока – ИКУ.

Для понимания того, какого преподавателя ТК - дисциплин мы должны готовить и как его готовить нам нужно в более наглядной и функциональной форме представлять компоненты профессиональной компетентности, т.е. добиться максимальной степени формализации и детализации профессиональной компетентности преподавателя физики.

Профессиональная компетентность допускает структуризацию с возможностью последующего количественного анализа и оценки уровня сформированности и качества профессиональной подготовки.

Таким образом, готовность преподавателя к профессиональной деятельности определяется сформированностью системы профессиональных базовых компетенций.

Литература

1. Монахов В.М. Педагогическая технология М.: Москва - 2007
2. Арнаутов В.В., Монахов В.М. и др. Оптимизация учебного процесса Москва - Михайловка, 1997
3. Монахова Г.А. Основы проектирования учебного процесса по физике: Генезис, Концепция, технология. Москва. Редакционно-издательский центр «Альфа» - 2000
4. Монахов В.М. «Новая технология Монахова В.М.» Новокузнецк - 1999

У Хуймін
(Одеса, Україна)

ФЕНОМЕН ХУДОЖНЬОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ВИКОНАВСЬКІЙ ПІДГОТОВЦІ ВОКАЛІСТА-ПЕДАГОГА

Комунікативна сфера мистецтва переважно розглядається у філософському та естетичному аспектах. Так, наприклад, Є. Басін стверджує, що ці аспекти сьогодні актуалізовані у в'язку з активною комунікативною роллю культури в цілому. Культурологічні засади мистецтва динамізують осмислення символу-знакової системи мистецтва як основи художньої комунікації. Зокрема Є. Басін стверджує, що «значення в мистецтві репрезентується за допомогою різного виду знаків – природних (симптомів, ознак) і штучних [1]. Ці останні поділяються на образотворчі (образи), що є способом репрезентації в мистецтві зображень-копій через символи, алегорії, метафори, уособлення, емблеми тощо; та умовні (довільні), в межах яких «умовний» (довільний) знак – це, переважно, слово. Тому проблема „мова (мовлення) і мистецтво” належить до комунікативних, стверджує автор. Крім того Є.Басін говорить і про третій аспект– аналіз мистецтва, який він також репрезентує як мову [1].

Слід нагадати, що комунікативна функція мистецтва входить в класифікацію основних функцій у дослідженнях О.Сохора, Л.Столовича, інших музикознавців. Так, наприклад, у концепції Л.Столовича комунікативна функція розглядається як складна та синтетична, вона об'єднує соціальну, знакову, творчу, творчо-виховну функції, які наповнені та визначають смислові навантаження психологічних, ігрових, творчих аспектів діяльності особистості в мистецтві [4].

Будь який комунікативний акт здійснюється завдяки мовним атрибутам. Мова мистецтва також має у своєму ресурсі знаки, символи тощо, що сприймається як смисловий атрибут з художнім смислом. Отже музика має свою знаково-комунікативну систему, також й інші види мистецтва мають свою систему знаків, що забезпечують їх комунікативну функцію. Про це пишуть Ю. М. Лотман, М. С. Каган, С. Х. Раппорт, інші.

У педагогічному процесі розуміння мови мистецтва забезпечує адекватність його сприйняття. Усталені традиційні смисли окремих елементів мови мистецтва сприймаються як стереотипи. Так, наприклад, сприйняття мажору та мінору вже з перших кроків ознайомлення з мовою музики зумовлено тим, що більшість творів жалісного характеру написані в мінорі, а веселого, жартівливого – в мажорі. Між тим, навіть такі усталені стереотипи можуть підлягати змінам. Зухвале, безтурботне життя нерідко у народній творчості зображується за допомогою мінорного ладу, а ліричні частини жанру «Поховальної ходи» написані у мажорі. Сучасне мистецтво, модерністичні течії, авангард, алеаторика також не позбавлені руйнації стереотипів.

Між тим, основні усталені знаки у мові мистецтва дозволяють здійснювати «діалог культур» у часі та просторі. Сприймаючи їх, слухач уявляє та відчуває настрій, емоції, які відображені в творі минулих часів як символ епохи, стилю. Ментальні навантаження таких елементів мови (інтонації, лади, ритмічні рисунки, навіть особливості використання темпових ремарок) дозволяють уявити й ментальність народу, певного класу, представників етносу тощо.

Якщо скористатися елементами мови музики, які найбільш відповідають за комунікативну функцію, то варто вказати на інтонацію. Саме інтонація є тим прямим атрибутом, який має безпосереднє художньо-інформаційне навантаження. Як пишуть Г. Побережна і Т. Щерица, музична інтонація – основа будь-якого музичного мистецтва: композиторської творчості, виконавського і навіть творчого сприйняття музичного твору. Характерним є те, що саме через інтонацію, яка зіставляється та порівнюється з мовною інтонацією, мистецтво, на думку вчених, і здійснює свої складні художні функції, серед яких учені називають характеристичну, емоційну, логічно-смислову, синтаксичну, жанрово-ситуативну. Саме вони забезпечують процес комунікації [3, с.26].

Нагадаємо, що феномену музичної інтонації присвячено достатня кількість наукових праць, методичних порад музикантів та науковців. Серед яких вагоме місце займає спадщина Б.Асаф'єва. Не можна не звернути уваги на праці М.Бонфельда, А.Островського, Б.Покровського, Б.Яворського, інших, які розглядають феномен музичної інтонації в контексті музичного мислення. Між тим музична інтонація входить до складу так званого «інтонаційного комплексу», про який пишуть А.Маліковська, О.Маркова, С.Шип, інші музиканти.

Враховуючи, що музична інтонація є ключовою категорією музикознавства та музичної педагогіки, актуалізуємо проблему формування художньо-комунікативного досвіду майбутніх учителів музики в класі вокалу на основі збагачення художньо-смисловим навантаженням та розумінням під час сприйняття саме музичної інтонації. Для майбутнього вчителя музики як на Україні, так і в Китаї музична інтонація стає одним з головних феноменів професійної діяльності: вона є об'єктом уваги вчителя під час співу учнів, вона є сегментом виконавської виразності під час гри вчителя на будь-якому інструменті; вона стає атрибутом вияву етно-національних ознак музичного мистецтва; розуміння та ідентифікація «інтонаційного словника епохи», дозволяє вчителю бути художньо-компетентним у галузі педагогіки мистецтва.

Найбільш конкретного смислового навантаження має вокальна інтонація, оскільки вона співпадає з виразним поетичним словом. Отже, в підготовці вчителя музики, викладача вокалу, робота над музичною інтонацією стає домінантою навчального процесу. На думку науковця С.В.Осадчої, первинні вокальні жанри мали суто прикладний характер. «Первинні жанри – жанри обиходної музики, породжені конкретними життєвими обставинами, практикою їх соціального побутування». Завдання первинного жанру – залишатися самим

собою, бути незмінним, зберігати сталі слухачські асоціації, – пише С.Осадча [2]. Таким чином, в річці вокального мистецтва, в його православному культовому сегменті як первинних жанрових артефактах закладені традиції передавати певний смисл засобами художньої комунікативної символіки. Вже сьогодні ці культові вокальні традиції сприймаються як символи певної духовної інформації, що передаються словом та інтонацією.

Стародавні інтонаційні традиції зустрічаємо й в Пекінській опері. Це жанр, який також має своє духовне призначення – передача цінностей та правил співвідношення між людьми, людиною та природою тощо, з покоління до покоління. Мова Пекінської опери цілком символічна. Кожна маска, кожне амплуа несе в собі певний смисл, певну інформацію, виконуючи художньо-комунікативну функцію. Важливе місце займає спів та виразна декламація. При цьому артист спочатку має бездоганно засвоїти амплуа ролі, щоб бути впізнаним слухачами та глядачами. А потім вже намагатися додати свого творчого ставлення до його розкриття. Актор багато декламує текстів, подаючи певну художню інформацію. Символізм Пекінської опери найбільш чітко виконує художньо-комунікативну функцію, використовуючи елементи костюмів, маски, рухи тіла, міміку, жести і, безумовно, виразність вокальної інтонації. У Пекінській опері багато монологів та діалогів, що передбачає особливу техніку їх висловлення. Вони нібито проспівуються, але за допомогою зміни тембрів.

Певне інформаційне навантаження у Пекінській опері, так само як в інших вокальних жанрах (пісенний сказ тощо), відіграє виконавська компенсаторика: гра очима, гра тулубом, гра руками, жестикуляція, танець. Пекінська опера, таким чином, має художньо-інтегративний виконавський тип художньо-комунікативної функції.

Європейська вокальна культура має свої жанри, які також не позбавлені компенсаторики. Так, наприклад, оперні жанри містять речитативи, вокальні діалоги, якісь рухові дії тощо. Між тим, це не символічна мова, яку варто окремо засвоювати, а лише додаткові, суто природні, властиві людині рухи тіла, рук, очей тощо. Така компенсаторика має художньо-додаткове комунікативне навантаження, але не є самодостатнім інформаційним атрибутом.

Говорячи про художньо-комунікативний феномен вокального мистецтва, можна виокремити три його аспекти у виконавському процесі:

- Вокально-виконавський, який забезпечується виразністю інтонації. Остання має певне художньо-інформаційне навантаження, яке неоднозначно сприймається та розуміється слухачами.

- Компенсаторно-виразний, якій виявляється через застосування додаткових акторських, окрім вокального, дій, що підсилюють емоційність виконання та забезпечують адекватність емоційного сприйняття слухачами.

- Самодостатні художньо-виконавські символи з інших видів мистецтва, які сприймаються як незалежний від вокалу художньо-комунікативний атрибут. Між тим, виконавець вокаліст має ним володіти. До них можна віднести: ведення діалогу, декламації, речитативів; акторська гра, танцювальні рухи тощо.

Можна говорити також і про вокальне виконавство, яке не несе на собі художньо-комунікативної функції. Такий спів характеризується наступним: безпосередня увага виключно на вокальному апараті під час співу; зосереджене ставлення на власних можливостях вокального співу. Таке виконання може бути високоякісним з точки зору вокальної техніки, але не буде сприйматися як художньо-комунікативний процес. Останній відрізняється тим, що художньо-виконавський вокальний процес спрямований на подачу художньої інформації з метою бути зрозумілим та почутим й емоційно сприйнятим іншими учасниками процесу. Отже, під час вокальної роботи виникає уявний слухач, або інший вокаліст, на який спрямований вокальний спів.

Література:

1. Басин Е. Я. Искусство и коммуникация (очерки из истории философско-эстетической мысли) / Е. Я. Басин. — М. : Моск. обществ. науч. фонд : Изд. центр науч. и учеб. программ, 1999. — 240 с.
2. Осадча С.В. Художньо-комунікативний аспект православної традиції в українській музичній культурі [Електронний ресурс] / С.В.Осадча. Режим доступу: http://knmau.com.ua/chasopys/14_NBUV/docs/09_Osadcha.pdf.
3. Побережна Г. І. Загальна теорія музики: Підручник / Г. І. Побережна, Т. В. Щериця. — К.: Вища школа, 2004. — 303 с.
4. Столович Л. Жизнь, творчество, человек / Л.Н.Столович. — М.Политиздат. — 1985. — 416с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Реброва Олена Євгенівна.

СЕКЦИЯ: ПСИХОЛОГИЯ

Xursanqul Tursunmurodov, Ne'mat Isoyev
(Samarqand, O'zbekiston)

O'SPIRINLARNING JISMONIY VA AQLIY RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK HUSUSIYATLARI

O'spirinlik davrida o'quvchi yoshlar jismonan baquvvat, aqlan teran, mustaqil mexnat qila oladigan, oliy o'quv yurtlarida o'zini sinab ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi va ma'naviy jihatdan yetuklikka erishadi. Bularning barchasi o'spiringa fuqoro sifatida ishtimoiy jihatdan voyaga yetishi, jismonan rivojlanishi, aniq maqsad sari harakat qilishi, hayotda o'z o'mini topishi, mustaqil qaror qabul qilishi, va yetuk shaxs sifatida ma'naviy o'sishi, uchun barcha shart-sharoitlarni yaratadi.

Mazkur davirning yana bir xususiyati mehnat bilan ta'lim faoliyatining bir hil ahamiyat kasb etishidan iboratdir. Mavjud shart-sharoitlar ta'siri ostida o'spirinning aqliy va jismoniy jihatdan o'sishida, o'ziga xos o'zgarishlar yangi hislat va fazilatlar, namoyon bo'ladi.

O'spirinning pisixik rivojlanishini harakatga keltiruvchi kuch jamoat tashkilotlari, o'quv jamoasi, ta'lim jarayoni quyadigan talablar darjasining oshishi bilan u erishgan pisixik kamolot o'rtasidagi ziddiyatdan iboratdir. Turli qarama -- qarshiliklar, ziddiyatlar o'spirinning aqliy nafosati jihatdan tez o'sishi orqali bartaraf qilinadi.

O'spirindagi o'zini anglash turmush qurish va sport faoliyati yangi ta'lim muassasasidagi odadlanmagan vaziyatning shaxslararo munosabat va muloqat ko'lamining kengayishi o'zining aqliy, jismoniy, irodaviy, his tuyg'ularini oqilona baholash, qo'yilayotgan talablarga javob tariqasida yondashish o'zini anglashini jadallashtiradi. Agar o'smirda atrofdagi bahslashishlari orqali aniq baholash yuzaga kelsa, o'spirinda bu holat boshqacharoq kechadi, unda o'z shaxsiy fazilatlarini, hulq atvorini, aqliy va jismoniy, mehnat faoliyatini, tahlil qilish, hissiy baholash moyilligi kuchayadi.

O'spirin o'quvchilarda tabiat, san'at, adabiyot, madaniyat, ishtimoiy hayot go'zalliklarini payqash, idrok qilish, sevish, ulardan ta'sirlanish, ma'naviy ozuqa olish, hislatlari paydo bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'spirin yoshdagi qizlar katta yoshdagi kishilar ta'siriga osonroq beriladi. O'spirin yigitlar esa kattalardan ko'ra tengdoshlari ta'siriga ko'proq berilarkan, bu o'spirinlarda balog'atga yetish tuyg'usi takomillashib borib, o'zining o'mini belgilash, va ma'naviy dunyosini, ifodalashga undaydi. Bu hol uning o'zini alohida shaxs ekanligini, o'ziga xos hislatini, tan olishga intilishida aks etadi.

Aqliy rivojlanish bilan birga jismoniy rivojlanish ham yonma-yon rivojlanib borish xususiyatiga egadir.

Jismoniy rivojlanish – bu individni tekshirish davridagi morfofunksional ko'rsatkichlar yig'indisi hisoblanadi. Jismoniy ishchanlik va yoshga munosib biologik o'zgaruvchanlik asosida belgilanadi.

Jismoniy rivojlanishda ichki va tashqi omillar juda katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ichki - omillar irsiyat ginitibga bog'liq bo'ladi, tashqi omillar iqtisodiy taminlash, gigienik omillar, va jismoniy tarbiya bilan shug'ullanishni o'z ichiga oladi.

Jismoniy rivojlanish tana shakli va faoliyatining o'zgarish jarayoni sifatida asta sekinlik - bilan turlicha kechadi. Jismoniy rivojlanish 6-7 yoshda eng muhim davr hisoblanadi, eng yuqori tenpi esa 18-20 yoshgacha davom etadi.

Jismoniy rivojlanish asosiy o'zgarishi bolaning o'spirinlik davrida asosan 18-22(birinchi bosqich) yoshgacha davom etadi.

Ushbu yoshda bilishga qiziqish amaliy xususiyat kasb eta boshlaydi. Masalan, bu qiziqish ishtimoiy siyosiy masalalarga mehnatga, tabiatga, osmon jisimlariga, jamiatshunoslikka, huquqiy muommolarga, o'zbek xalqiga xos udumlarga va boshqa yo'nalishlarga, ularning to'garaklarida faol qatnashish qobiliyati aqliy va jismoniy imkoniyatlariga qarab amalga oshiriladi. O'spirin barcha faoliyat bosqichida mustaqil fikr yurita olmasligi uning pisixikasidagi jiddiy kamchiliklardan biridir.

Shuning uchun o'qituvchilar o'spirinlarga o'rganayotgan narsa va hodisalarning obektivligi, haqqoniyligi, to'g'riligiga ishonch hosil qilishlari va ularni zarur paytda isbotlashga o'rgatib borishlari zarur.

Tafakkur pisixik jarayonlardan ajralgan holda rivojlanishi mumkin emas. Tafakkur rivojlanishi bilan birga o'quvchining ongi, ruhiyati, dunyo qarashi jismoniy yetilishi va nutq faoliyati ham rivojlanib boradi, bu esa o'quvchida o'z fikrini to'g'ri, aniq, ifodalashga o'rgatadi.

O'spirinlarda moddiy dunyo to'g'risida shaxsiy fikrlar, mulohazalar, ilmiy duyoqarash tarkib topganidan kiyingina tafakkurning tanqidiylik xususiyati rivojlana boshlaydi. Aqlning yoki tafakkurning tanqidiyligini tarbiyalashda o'qituvchi o'quvchining o'ziga xos xususiyatiga aqliy komolot darajasiga, bilim saviyasiga, mulohaza doirasining kengligiga nutq qobiliyatiga shaxsiy nuqtai nazariga, o'qishga, bilim olishga, qiziqishining darajasiga qanday faoliyat yuritish kerakligini bilishiga, mavjud o'qish ko'nikmasi va malakalariga alohida e'tibor berishi lozim, va ularning hayotdagi qiziqishlariga jiddiy e'tibor berish lozim.

Xulosa o'rinda shuni aytish joizki, o'spirinning qobiliyati, layoqati va iste'dodi ta'lim jarayonida mehnat va jismoniy faoliyati davomida rivojlanadi. Uning qanchalik iste'dodli ekanligini aniqlash uchun ziyrakligi, jiddiy jismoniy sinovga shayligi, mehnatga moyilligi, intilish, pisixik tayyorgarligi, mantiqiy fikrlashining tezligi, samaradorligiga jiddiy e'tibot berish kerak.

O'spirinning jismoniy va aqliy rivojlanishi, unga berilayotgan e'tibor, imkoniyat, va yashayotgan muhiti ham uning jismoniy va aqliy rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatish kuchiga ega, uning aqliy qobiliyati o'sishi, bilimlar, malakalarining sifatiga bog'liq bo'lib, shaxsni kamol topish jarayoniga qo'shilib ketadi.

Adabiyotlar:

1. I.A.Karimov «Barkamol avlod O'zbekiston Respublikasi taraqqiyotining poydevori» Toshkent 1997 y.
2. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» Toshkent 1997 y.
3. E.G'oziyev «Psixologiya» Toshkent 1994 y.

Xursanqul Tursunmurodov, Olim Qodirov
(Samarqand, O'zbekiston)

TA'LIM-TARBIYA VA MILLIY QADRIYATLAR PSIXOLOGIYASI

Xalqimiz o'z oldiga ezgu va ulug' maqsadlar qo'yib, tinch-osoyishta hayot kechirayotgan, o'z kuchi va imkoniyatlariga tayanib, demokratik davlat va fuqorolik jamiyati qurish yo'lida ulkan natijalarni qo'lga kiritayotgan bir zamonda

yashamoqdamiz. Mamlakatimiz qiyofasi, xalqimizning hayot tarsi izchil yuksalib, yaxshilanib bormoqda. Istiqlolimizning dastlabki kunlaridan boshlab tanlab olingan, taraqqiyotning «O'zbek modeli» degan nom bilan dunyoda e'tirof etilgan milliy rivojlanish yo'limizning amaliy samarali, bugunki kunda hayotimizning barcha soha va tarmoqlarida yaqqol ko'zga tashlanmoqda.

Istiqoldan keyin ta'lim jarayonida qo'llanib kelinayotgan saboq berish, o'qish va tarbiyalashning yo'l-yo'riqlari, vosita hamda uslublari tizimiga o'zbek xalqining o'ziga xos xususiyatlarini, qadriyat va ma'naviyat durdonalarini kiritmasdan turib oliy maktabda o'qitish samaradorligini oshirish, uni takomillashtirish, sharqona tarbiya nazariyasini talabalar ongiga singdirish mumkin emasligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Jahon madaniyati va maorifining ilg'or g'oyalaridan oqilona va unumli foydalanish bilan birga bir necha o'n asrlik tarixga ega bo'lgan, hatto unutilishi darajasiga borib qolgan milliy tuyg'u, milliy xarakter, milliy qiyofa milliy did va hokazolar imyon, e'tiqod, vatanparvarlik, soflik, vijdonlilik, rostgo'ylik, mas'uliyat va burch xislarini tarkib toptirib bo'lmaydi. Ijtimoiy hayotdagi moddiy va ma'naviy qiyinchiliklarni yengishga xalqni o'rgatish uchun milliy qadriyatlardan, Qur'oni karimdan, hadislardan namunalar keltirish muhim ahamiyatga ega. Shu boisdan dunyoviy tarbiya bilan diniy tarbiyaning ba'zi jihatlarini uyg'unlashtirish orqali imyonli, e'tiqodli insonlarni kamol toptirish zarur. Buning uchun milliy psixologik xususiyatlarni hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya ishlarini yo'lga qo'yish, bunda tarbiyaga asosiy e'tiborni qaratish va uning birlamchi ekanligini tan oldirish ayni muddaodir.

Milliy o'zlikni anglash – odamni ijtimoiy etnik umumiylikka mansubligida, ijtimoiy sohadagi munosabatlarda o'z millatining egallagan mavqeyini yaqqol tasavvur qilganlarida, milliy manfaatdorligida yorqin ifodasini topadi.

Milliy tuyg'u shaxslararo munosabat jarayonida hissiy ta'sirlanishda, yuksak ma'naviy ichki tug'yonlarda (nafosat, lazzatlanish, qoniqish), ijodiy g'oyalar tug'ulishida, milliy zavq va shavqda, kayfiyat, xush ko'rish kabi ichki kechinmalarda aks etadi.

Milliy kuy – xalq his-tuyg'usi va kechinmalarning uyg'un bir maromdagi tovushlar orqali ifodalanishidir. Binobarin, milliy san'at, adabiyot, rasm-tasvir, me'morchilik o'zining jilosi, maromi, gavdalanishi, milliy ruhi, ohangdorligi va monandligi bilan betakroridir.

Milliy yurish-turish tarzi kishilarning milliy xususiyati tug'risida goh oqilona, goh xolis bo'lmagan taxminiy fikr yuritishga olib keladi. Ayrim hollarda millatlararo muloqotga kirishishda ijtimoiy to'siq vazifasini o'taydi. Shuning uchun xalq va elatlarning barqaror xulq-atvorini atroflicha o'rganmasdan turib, xoh u katta, xoh u kichik millat bo'lsin millatlararo tenglikni o'rnatish mumkin emas.

Bizningcha, uning binosi milliy uslubda, xalq me'morchilik an'alariga rioya qilgan holda qurilishi, ikkinchidan maktab hududidagi yerlar milliy bog'dorchilikka uyg'un bo'lishi, uchunchidan uning sport maydonlari ham milliy jilolarga hamohang bo'lishi kerak. Binoning ichki qismi milliy naqsh va ganch uymakorligi namunasi bilan bezatilishi, ayvonning yaxlit manzarasida milliy tuyg'u xokimlik qilishi lozim.

Ta'lim va tarbiya jarayonida Respublikamizning tarixi, madaniyati, ajdodlarimizdan yetishib chiqqan jahongashta kishilar, ilm-fan arboblari, mutafakkirlar, ma'rifatparvarlar to'g'risida bilim urug'ini sochish o'quvchilarda va talabalarda g'urur va iftixor tuyg'usini vujudga keltiradi.

O'qitishda o'zbek milliy ta'lim uslublaridan, topishmoqlaridan, muammolaridan, topqirlik qilish mashqlaridan, ijodga undovchi vositalardan foydalanish talabalar aqliy faoliyatini rivojlantiradi, aqlni peshlash vazifasini bajaradi, axloqiy qobiliyatlarni o'stiradi.

Oliy maktab tarbiyaviy ishlarida milliy an'analar, marosimlar, rasm-rusumlar bayramlar ma'lum darajada o'z o'rnini topsa talabalarga eng samarali ta'sir ko'rsatadi. Chunki umumiy harakatlar jamoatchilik faoliyati bilan uyg'unlashadi, mustahkam jamoa bo'lib yashashga undaydi. Mazkur ishlarda talabalarning ijtimoiy ishtiroki ularda faollikni orttiradi, har bir shaxs o'z qobiliyati va o'quvini sinab ko'radi.

Ota-bobolarimizdan xalqimizga me'ros bo'lib qolgan saxiylik, mehmondo'stlik, rostgo'ylik, tantilik, sadoqatlilik, poklik, odoblilik fazilatlarini milliy xarakterining eng muhim jihati hisoblanadi.

Ushbu xislatlarni ta'lim-tarbiya jarayonida talabalar ongida shakllantirish, ular ruhiyatini xalq durdonalari bilan boyitish, milliy qadriyatlarining oqilona tadbirlariga etiborni qaratish maqsadga mofiqdir. Xushaxloq va odobli bo'lish, ota-onalar va katta yoshdagi odamlarga, o'qituvchilarga hurmat, samimiylik, inoqlik, qadr- qimmat, vijdonlilik, iffatlilik, o'zaro yordam berish kabi insoniy xislatlar o'zbek xalqi ma'naviyatining ramzi sanaladi. Tug'ushganlariga, avvalo, ota-onaga nisbatan milliy tuyg'udagi munosabat, qon-qardoshlik rishtalari ham milliy ruhiyatni aks ettiradi. Bu narsalarning barchasi xalqning boy madaniyati, tili, adabiyoti, obidalarida o'z ifodasini topadi. Ana shu sababdan milliy ma'naviy boyligimizni talabalar chuqur egallashlari uchun uning bebaho durdonalarini keng ko'lamda namoyish qilishimiz, bular to'g'risidagi bilim va ma'lumotlarni talabalar ongiga singdirishimiz zarurki, ular ko'p asrlik qadriyatlarimizdan xabardor bo'lmog'i kerak. Zotan, bularning barchasi o'zbek guruhlarida milliy tuyg'uning keng ko'lamda quloq yo'yishi uchun puxta zamin hozirlaydi.

Milliy urf-odatlar va marosimlarning barqaror bo'lishi yangi mazmun, yangi mohiyat kasb etadi, uni yanada boyitadi. Mehmondo'stlik, insonparvarlik, do'stlik, bolajonlilik, mexnatsevarlik kabi xislatlar Turon xalqlarida, turkistonda mavjud bo'lgan, ular, ayniqsa endilikda, istiqoldan keyin yangicha mano kasb eta boshladi.

Adabiyotlar:

1. I.A.Karimov «Barkamol avlod O'zbekiston Respublikasi taraqqiyotining poydevori» Toshkent 1997 y.
2. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» Toshkent 1997 y.
3. E.G'oziyev «Psixologiya» Toshkent 1994 y.

Гулим Агзамова
(Семей, Казахстан)

К ПРОБЛЕМЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Перед высшей школой встает задача подготовки специалистов, владеющих профессиональной компетенцией в области инклюзивного образования, способных проектировать коррекционно-воспитательный процесс, планировать, организовывать, диагностировать и прогнозировать результаты педагогической деятельности в работе с детьми с особыми потребностями.

Проблема подготовки педагогов является одной из основных и центральных проблем современной педагогической и психологической наук как в нашей стране, так и за рубежом. Она относится к числу «вечных» проблем человеческого общества, т.к. поскольку существует общество, постольку функционирует воспитание и обучение, которое немислимо без педагога. Современное состояние общественной жизни Казахстана характеризуется переоценкой общественных ценностей. Ориентация на рыночные отношения или на человека как на ценность создают ситуацию нравственного выбора в личностном и профессиональном планах. В этих условиях необходимы педагогическая подготовка и профессионализм педагога для оказания помощи детям в процессе развития и социальной адаптации.

Профессиональная подготовка – процесс формирования специалиста для одной из областей трудовой деятельности, связанной с овладением определенным родом занятий, профессий. Цель профессиональной подготовки составляет приобретение профессионального образования, являющегося результатом усвоения систематизированных знаний, умений и навыков и необходимых личностно – профессиональных качеств. Профессиональная подготовка учителя, как и все другие виды подготовки специалистов, включает в себя приобретение определенных знаний, умений и навыков. Знания, умения и навыки в современной педагогике и психологии в любом виде познавательной и трудовой деятельности человека понимается в сложном взаимодействии и диалектическом единстве.

Инклюзивное обучение требует от педагога другого уровня подготовки, высокого профессионализма, творчества, не только обладания знаниями в области специальной педагогики, но и способностью применять их в нестандартных ситуациях. Все сказанное укладывается в понятие компетентности, предполагающей целостный опыт решения жизненных проблем. В этом ракурсе важным условием достижения профессионализма является формирование инклюзивной компетентности, позволяющей педагогу эффективно осуществлять свою профессиональную деятельность в условиях совместного обучения детей с особыми образовательными потребностями и их нормально развивающихся сверстников [1].

Педагоги должны получить в ВУЗе особую подготовку, быть профессионально компетентными для работы с детьми с ограниченными возможностями здоровья. Формирование компетенций позволит каждому выпускнику вуза достигнуть полноценной профессиональной и творческой реализации и стать активным членом общества. Педагогическая компетентность будущих педагогов становится одной из актуальных задач вуза.

С.И. Сабельникова отмечает, что для профессиональной и личностной подготовки педагогов необходимы [2]:

- представление и понимание, что такое инклюзивное образование, в чем его отличие от традиционных форм образования;
- знание психологических закономерностей и особенностей возрастного и личностного развития детей в условиях инклюзивной образовательной среды;
- знание методов психологического и дидактического проектирования учебного процесса для совместного обучения детей с нарушенным и нормальным развитием;
- умение реализовать различные способы педагогического взаимодействия между всеми субъектами образовательной среды (с учениками по отдельности и в группе, с родителями, коллегами - учителями, специалистами, руководством).

В последние несколько лет отмечается усиление внимания к субъективно личностному аспекту развития профессиональной активности и реализации инициативы педагогом как субъектом профессиональной педагогической деятельности (К. А. Абульханова-Славская, В. В. Краевский, В. А. Сластенин, И. П. Цвелюх и др.) . Несмотря на наличие научных трудов, посвященных совершенствованию педагогического мастерства специалистов и определению условий их личностно профессионального саморазвития, вопросы, касающиеся специфики профессиональной компетентности учителя, реализующего процесс инклюзивного обучения, изучаются немногими исследователями.

Интересна позиция И. Н. Хафизуллиной по формированию инклюзивной компетентности учителей в процессе профессиональной подготовки. Автор понимает инклюзивную компетентность будущих учителей как составляющую их профессиональной компетентности, включающую ключевые содержательные и функциональные компетентности. В структуру инклюзивной компетентности автор включает мотивационный, когнитивный, рефлексивный и операционный компоненты. В результате данного исследования автором разработана модель формирования инклюзивной компетентности будущих учителей в процессе профессиональной подготовки, которая основывается на технологии контекстного обучения и включает последовательность взаимообусловленных этапов: информационно - ориентировочного, квазипрофессионального и деятельностного [2].

О.С. Кузьминой была изучена исследование петербургских ученых (В. А. Козырев, С. А. Писарева, А. П. Тряпицына, Е. В. Пискунова, Н. Ф. Радионова и др.) и нашла наиболее приемлемую трактовку понятия «профессиональная компетентность». Под профессиональной компетентностью учителя авторами понимается интегральная характеристика, определяющая способность специалиста решать профессиональные проблемы и типичные профессиональные задачи, возникающие в реальных ситуациях профессиональной деятельности, с использованием знаний, профессионального и жизненного опыта, ценностей и наклонностей. Авторами отмечается, что профессиональная компетентность проявляется в процессе решения профессиональных задач разного уровня сложности в разных контекстах с использованием определенного образовательного пространства. Ориентируясь на данный подход, мы сформулировали группы профессиональных задач, отражающих компетентность педагогов в области инклюзивного образования:

- видеть, понимать и знать психолого - педагогические закономерности и особенности возрастного и личностного развития детей с ограниченными возможностями здоровья, находящихся в условиях инклюзивной образовательной среды;
- уметь отбирать оптимальные способы организации инклюзивного образования, проектировать учебный процесс для совместного обучения детей с нарушенным и нормальным развитием;
- реализовывать различные способы педагогического взаимодействия между всеми субъектами коррекционно образовательного процесса;

- создавать коррекционно развивающую среду в условиях инклюзивного образовательного пространства и использовать ресурсы и возможности общеобразовательного учреждения для развития детей с ограниченными возможностями и нормально развивающихся сверстников;

- проектировать и осуществлять профессиональное самообразование по вопросам обучения, воспитания и развития детей с ограниченными возможностями здоровья в условиях инклюзивной образовательной среды [2].

Педагог, готовящийся работать с детьми с ограниченными возможностями здоровья, должен принять следующую систему профессионально ценностных ориентаций: признание ценности личности человека независимо от степени тяжести его нарушения; направленность на развитие личности человека с нарушением в развитии в целом, а не только на получение образовательного результата; осознание своей ответственности как носителя культуры и ее транслятора для людей с нарушениями в развитии; понимание творческой сущности педагогической деятельности с детьми с ограниченными возможностями здоровья, требующей больших духовных и энергетических затрат и др.

Важная составляющая профессионально-личностной готовности педагога, работающего с лицами с ограниченными возможностями здоровья, по мнению И.М. Яковлевой, — готовность к оказанию помощи. Известный психолог Х. Хекхаузен указывал, что «под оказанием помощи, альтруистическим, или просоциальным, поведением могут пониматься любые направленные на благополучие других людей действия». Психологи считают, что готовность к помощи у разных людей неоднородна. Чем выше уровень эмпатии, ответственности, заботливости, тем выше уровень готовности к помощи. Готовность к помощи у человека развивается при соответствующих условиях.

И.М. Яковлева считает, готовность к оказанию помощи — интегральное личностное качество, включающее милосердие, эмпатию, толерантность, педагогический оптимизм, высокий уровень самоконтроля и саморегуляции, доброжелательность, умение наблюдать, способность суммировать наблюдения и использовать увеличившийся объем информации о ребенке (взрослом) для оптимизации педагогической работы; перцептивные умения; креативность, творческий подход к решению проблем, задач педагогической работы и др. Педагог должен осознавать значимость этих качеств и стремиться их развивать.

Считается что, педагог, работающий с детьми с ограниченными возможностями здоровья, должен обладать высоким уровнем регуляции своей деятельности, контролировать себя в стрессовых ситуациях, быстро и уверенно реагировать на изменение обстоятельств и принимать решения. Ему необходимо иметь в своем арсенале умения, позволяющие справляться с негативными эмоциями, навыки релаксации, умение владеть собой, способность адаптироваться в трудных, неожиданных ситуациях. Самообладание педагога, его уравновешенность, эмоциональная устойчивость позволяют предупредить конфликтные ситуации в отношениях между детьми, между детьми и педагогом, что имеет особую значимость для правильной организации учебно-воспитательного процесса, в котором важное место отводится созданию охранительного режима, щадящего нервную систему ребенка с ограниченными возможностями здоровья и оберегающего его от излишнего перевозбуждения и утомления [3].

Литература:

1. Симоненко В.Д., М.В. Ретивых, Общая и профессиональная педагогика: Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности «Профессиональное обучение»: В 2-х книгах / - Брянск: Изд-во Брянского государственного университета, 2003. - Кн.1 - 174 с.
2. Кузьмина О.С. — «О подготовке педагогов к работе в условиях инклюзивного образования», Московский городской психолого-педагогический университет PsyJournals.ru, 2011
3. И.М. Яковлева — «Подготовка педагогов к реализации инклюзивного образования», Московский городской психолого-педагогический университет PsyJournals.ru, 2011

Научный руководитель:

кандидат психологических наук Турсунгожинова Г.С.

Муножатхон Асранбаева
(Наманган, Узбекистан)

БЕРУНИЙ АСАРЛАРИДА ШАХС РУХИЯТИ МАСАЛАЛАРИ

Психология фани тараққийига, инсон шахси ва унинг руҳияти масалаларига алоҳида эътибор берган шарқ мутафаккирларидан бири бу Абу Райҳон Берунийдир.

Беруний руҳ ва руҳият масалаларига зўр қизиқиш билан қарайди. У ўзидан олдин ўтган юнон ва Рим, Шарқ олимлари, жумладан Муҳаммад Хоразмий, Форобий ва бошқа мутафаккирларнинг асарларини кунт билан ўрганган ва руҳиятга доир қарашларининг аҳамиятини тушуниб етган. Қолаверса, инсонни ўқитишда ва тарбиялашда одам руҳиятини билиш зарурлигини англаган. Булардан ташқари инсонлар билан ўзаро муносабатларда руҳий жараёнларни билиш лозим эканлигини яхши тушунган.

Беруний руҳият қарашларини руҳ олими сифатида эмас, балки йирик файласуф сифатида талқин этган. Унинг «Ҳиндистон», «Минералогия» «Китоб-ул жавоҳир-фи-маърифат — ул жавоҳир», («Ҳислар билан сезиладиган ва ақл билан билинадиган бир китобнинг таржимаси») «Умрни аниқлашда ҳиндлар тутган йўлнинг ҳикояси ҳақида», «Атрафҳим» («Мунажжимлик санъатидан бошланғич тушунчалар») деган китоб ва рисоаларида ўзининг руҳ ҳақидаги қарашлари, руҳиятнинг баъзи муҳим масалаларини билиш ва тафаккур жараёнлари ҳақида жуда кўп, ғоят қимматли фикр-мулоҳазалар мавжуд.

Олим инсондаги руҳий жараёнларни, аввало, табиатда олий мавжудот — инсоннинг билиш жараёнини, инсон билимларини бойитиш, маърифатли бўлишидаги роли жиҳатдан ўрганишга ва талқин этишга ҳаракат қилган. Шу сабабли унинг юқорида қайд этилган қатор асарларида, сезилар ва ақлий билиш, ўзини тута билиш, хотира, тасаввур, диққат, ҳис ва идрок, туйғу, қобилият, малака каби шахсий ҳислатларни оламни билиш жараёнлари билан боғлиқ ҳолда кўрсатган.

Беруний инсоннинг барча мавжудотдан устунлигини унинг тафаккури орқали эканини изоҳлайди. Шунинг учун ҳам ердаги барча ҳайвонлар унга бўйсундилар, акс ҳолда инсон энг кичик ҳайвондан ҳам ожиз бўлар эди, деб кўрсатади. Беруний инсон ташқи оламни билишда асосан ақлга таяниши ва шунинг учун ҳам у барча жонзотдан устун туришини таъкидлайди.

Олимнинг фикрича, ақл ҳодисаларнинг сирини англашга ёрдам беради. Инсон ақлга мувофиқ билиш орқали оламнинг моҳияти ҳақидаги билимларни ўзлаштиради. Лекин билимнинг чеки йўқ ва ҳамма билимларни тез эгаллаш мумкин эмас. Шунинг учун инсон ўзи билиб олган нарсалар билан кифояланиб қолмай, доимо янги билимларни ўрганишга интилиши керак. Унинг фикрича, инсон билиш, тушуниш, фикрлаш, муҳокама қилиш, ўйлаб топиш сингари истеъдодга эга.

Беруний кишиларнинг руҳий ҳолатлари, ақлий қарашларида, ахлоқий сифатларида, инсон руҳиятини ўзгартиришда (умум манфаатига хизмат қилдиришга) таълим-тарбиянинг аҳамияти катта эканлигини кўрсатган.

Беруний асарларини ўрганар эканмиз, у оламни билиш, тафаккур қилиш жараёнлари ҳақида изчил маълумотлар келтиради. Шунингдек, у инсондаги нутқ, хаёл (ўйлаш), ҳис этиш каби хусусиятларни алоҳида характерлаб берган. Зеро, буюк аллома, «ҳис этиш—сезиш, сезги хусусиятининг фаолиятидир» деган эди. Берунийнинг таъкидлашича, сезгилар ва уларнинг моддий асосларини билиш жараёни ташкил этади.

Беруний руҳий жараёнларни биология, физиология ва мантиқ билан боғлаб тушунтиради. У биология барча тирик танага, физиология жараён — барча ҳайвонларга, фикрлаш ва ақлий жараён яъни онг фақат инсонларга хос деб, тўғри тушунган. Инсон сўзлаш, ҳис этиш қобилияти билангина билим ва ҳунарни эгаллайди, бажарилиши зарур бўлган ишларни амалга оширади. Танлашда инсон бирор нарсани истайди ёки ундан қочади. Шунинг учун ҳам унда муҳаббат ва нафрат, дўстлик ва душманлик, қўрқув ва ботирлик, разиллик ва раҳмдиллик каби ҳис-туйғулар ҳосил бўлади.

Беруний баъзан асабийлик, гоҳи тарафкашлик ёки қизиққонлик туфайли тўғри йўлдан оғиб кетиш ҳақида ва бу ўринда ҳиссиётга берилиб кетишлик, одамни ақл билан иш қилишдан четлаштириши ҳақида огоҳ қилган.

Абу Райҳон Беруний инсон руҳияти жамият аъзолари билан муносабатда бўлганда такомиллашиб боришини таъкидлайди. Шунингдек, у инсоннинг табиати ҳақида сўз юритар экан, бу ҳолатни одам табиатидаги турли зиддиятлардан келиб чиққан деб таълим берган.

Беруний инсон табиати қарама-қарши кучлардан ташкил топганини кўрсатиб, унинг талаблари ҳеч қачон камаймаслиги тўғрисида мулоҳаза қилиб, инсон барҳаёт экан, унда қандайдир эҳтиёжлар сақланиб қолиши ҳақида фикр юритган.

Кўнгил кучининг кўп ҳолларда инсон вужудининг мижозга бўйсунуши ва шу сабабдан инсон табиати жиҳатидан турли-туман ва хилма-хил бўлиши мумкинлиги ҳақида фикр юритади олим. Беруний ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларни инсон онги ва иродасидан ташқарида мавжудлигини эътироф этади. Унинг фикрича, табиат барча нарсалар ва ҳодисаларнинг ижодкори, яратувчидир.

Унинг руҳ, таълим-тарбия ҳақидаги қарашлари, методлари табиий ва илмий фалсафага асосланган. Шу сабабли ўтмишдаги мутафаккирларнинг таълим-тарбияга оид фикрларини билмоқ учун унинг назарий асоси, олам, инсон ва унинг руҳияти ҳақидаги таълимотини ўрганиш ҳозирги замон зиёлисининг биринчи навбатдаги вазифасидир.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси.
2. Хайруллаев М.М. Форобий (ҳаёти ва илмий мероси). —Ўзбекистон, 1991. — 78 б.
3. Абу Райҳон Беруний. Феруза (Жавоҳирлар ҳақида нақл ва ҳикоятлар). — А.Қодирий номидаги нашриёт, 1993. — 96 б
4. Тўрақулов Э., Рахимов С. Абу Райҳон Беруний руҳият ва таълим-тарбия ҳақида. —Ўқитувчи, 1992. — 78 б.

Альона Галичанська
(Чернівці, Україна)

ТРАДИЦІЯ ЯК ІНТЕГРУЮЧИЙ ЧИННИК ВЗАЄМОДІЇ В ПІДСИСТЕМІ «БАТЬКИ - ПІДЛІТОК»

Аналіз сутності традицій і звичаїв, їх роль в духовному розвитку суспільства та сім'ї, як першого джерела соціалізації людини, закономірності історичної зміни подаються в роботах А. Алієва, А. Антонова, Ю. Бромлей, Н. Лобачової, В. Плахова, І. Суханова та інших. У фактичному матеріалі автори розкривають закономірності виникнення і розвитку народних традицій, показують спадкоємність, взаємовплив і взаємопроникнення багатьох елементів народних традицій і звичаїв минулих із звичаями, традиціями сучасного суспільства. Загальні проблеми організації сімейного дозвілля визначені в низці фундаментальних наукових досліджень. Це, зокрема, праці, присвячені особливостям виховання дітей у традиційній українській сім'ї (О. Вишневський, А. Даник, В. Постовий, Н. Бабенко); визначенню педагогічного потенціалу українських народних традицій і обрядів у виховному процесі (К. Журба, О. Кузик, Г. Майборода, Т. Мацейків, З. Німатов, М. Стельмахович); з'ясуванню місця і ролі культурно-просвітницької діяльності у духовному розвитку людини (Ю. Бохонкова, Т. Алексєєнко, С. Анісімов, І. Барвінок, Л. Бойко, О. Гавеля, Л. Миронова). Окремі аспекти проблематики сімейних традицій розкрито в роботах М. Вдовіної, Н. Данакіна, І. Максимова, П. Павленка, Л. Савінова, М. Фірсова, А. Фодоря, Є. Холостової, Є. Черняк. Б. Попов обґрунтував визначення, що характеризує національні сімейні звичаї і традиції. В. Аргунова виявила, які соціальні аспекти мають традиції, а також які поняття включені в традиції і звичаї сучасної сім'ї різних народів і роблять істотний вплив на характер сімейних відносин, на становлення і розвиток нових елементів в сімейних традиціях.

Традиційні звичаї, ритуали, пов'язані з народженням і доглядом за дитиною, її вихованням, детально аналізуються в роботах О. Сухаревої, А. Троїцької, Р. Неменової, М. Хаміджанової, А. Мардонової, З. Юсуфбекової, Р. Турсунова.

Сімейні традиції апелюють до способу життя, до що склався в сімейній повсякденності, а також до сімейної культури, властивої певній місцевості й етносу, певній конфесії, цінностей, які є складовими елементами сімейної

культури. Традиції, які властиві інституту сім'ї протягом всього періоду існування, внутрішньо детерміновані економічними, технологічними, політичними чинниками соціального часу, розщеплюються на сімейні традиції окремих сімей, що складаються з елементів національної культури, культури регіону як елементів макрорівня, етнічної, конфесійної приналежності членів сім'ї як елементів мезорівня, і елементів внутрішньої культури, ціннісної свідомості індивідів. Тому сімейна культура припускає сукупність певних культурних норм, цінностей, традицій, які властиві конкретній сім'ї і які є продуктом взаємодії традицій макро і мезорівня з власне сімейними традиціями, що формуються в рамках культурної і соціальної повсякденності сім'ї, залежать від її способу життя, складу і типу. В рамках сімейної культури окремо взятої сім'ї можна виділити традиції, що сформувалися під впливом способу життя і в рамках періоду життя окремої нуклеарної сім'ї, і традиції, які є результатом соціального досвіду декількох поколінь, або традиції, які властиві багатопокілінній сім'ї. Для дослідження традицій дослідники вважають доречним залучати сім'ї з наявністю не менше ніж трьох поколінь, саме за цей час норма, або структурний елемент побуту набуває значення традиції.

В основі системи передачі родинної традиції лежить механізм спадкоємності, за допомогою якого соціальна пам'ять актуалізується в двох формах: трансляція і трансмутація. Це завжди творчі соціальні акти, включають кілька ступенів: перший ступінь – наслідування. В межах даного процесу дитина наслідує зразок, закладений авторитетним членом сім'ї; другий ступінь припускає оволодіння ритуалами і пов'язаними з ними речами, предметами побуту і культу. Саме на цьому ступені починається власне творчість індивіда. Спілкування включає канали «комунікативної пам'яті», що фіксуються в мові, народжуючи розуміння та процеси інтерпретації. Йдеться про впорядкування соціальної інформації.

На третьому ступені індивід сам стає джерелом трансляції соціальних знань, які знаходять для нього глибинне значення. Саме ці значення є складовими соціальної пам'яті, закладаються в ментальні характеристики співтовариства для подальших дій молодших поколінь.

Діяльність людини на всіх ступенях є трансляцією соціальних знань від одного покоління до іншого. Це не просто комунікація, яка можлива при передачі інформації між «рівними». В трансляцію включені індивіди, що знаходяться на різних рівнях знань, в її основі лежить спілкування носіїв різнорівневих статусних діад, а саме прабатьки – діти, та батьки – діти. Коли підліток починає закладати основи соціальних інновацій, імпровізуючи, він переходить до процесу трансмутації – особливого виду кодування соціальної пам'яті, при якому в зміст соціальної пам'яті вводиться щось нове. «Трансмутація дозволяє відрефлексувати процес введення феноменів теперішнього часу, при визначенні їх соціокультурної значущості в ментальне поле соціальної пам'яті»[4, с. 99.]. Механізм, що об'єднує обидві форми – це традиція. Таким чином сімейна традиція об'єднуючи в собі трансляцію та трансмутацію є інтегруючим чинником взаємодії між підлітком і дорослим в разі відсутності перекосу як в бік трансляції, так і трансмутації. В першому випадку домінування старшого покоління та ригідність переданих норм призводить до вибуху непокорі, або виникнення повної безініціативності з боку підлітка, в іншому до створення субкультури, яка стає повністю далекою для батьків та прабатьків і відповідно різниця у поглядах тільки розширюється.

Взаємодія, поєднання традицій макроккультури і норм сімейної культури здійснюється за допомогою дії чинників, що сприяли виникненню самого інституту сім'ї: необхідність передачі соціальних навиків подальшим поколіннями, потреба в захисті членів сім'ї, вихованні підростаючого покоління. Відповідно, ряд функцій, властивих сім'ї і пов'язаних з її біологічною і соціальною природою, близькі за своїм змістом традиції як культурному і соціальному факту, освяченому сакральним, ідеологічним значенням, що повторюється, або набуває таке важливе значення для життя спільності через тривалість існування в рамках різних соціальних епох і різноманітності явлень, репрезентації її форм в соціальній пам'яті, менталітеті, фольклорі етносу. На основі аналізу класифікацій функцій сім'ї, а саме: А. Антонова, І. Гребеннікова, Д. Леві ми виокремили ті, які мають прямий вплив на формування взаємодії в підсистемі «дорослий – підліток» та своїм нормальним функціонуванням забезпечують попередження міжпоколінного конфлікту. В межах соціально – статусної функції первинного контролю виокремлюємо функцію передачі соціального досвіду; надання захищеного соціального простору для члена сім'ї; підтримка певного культурного зразка, в результаті усвідомленого і неусвідомленого наслідування поведінкових патернів старших членів сім'ї. В межах репродуктивної функції: біологічні інстинкти (материнство – як безумовне прийняття та любов до своїх дітей). Окреслюючи виховну функцію: соціальні установки (підтримка підростаючого покоління і навчання його в процесі соціалізації). Під впливом таких функцій сім'ї як соціального і культурного інституту макросоціальні установки, властиві суспільству, етносу, нації як би переходять на мікрорівень сімейної культури. В межах дослідження даної проблематики вважаємо за потрібне наголосити на існуванні різних соціально-психологічних механізмів соціалізації: ідентифікація, наслідування, навіювання, соціальна фасилітація, конформність. Діні механізми дозволяють з різною інтенсивністю та глибиною засвоєння здійснювати процес взаємодії в межах системи «батьки – підліток».

Функція передачі соціального досвіду реалізується в межах взаємодії підлітка з представниками старших поколінь. Звертаючись до досвіду старших генерацій, підліток вибудовує соціально бажану поведінку. Соціальний досвід, представлений як зразок для наслідування (наприклад, уміння, навички), має наступні модальні характеристики: позитивність і емоційна забарвленість, без якої він сприймається людиною як нейтральний і запам'ятовується з великими зусиллями. Він є результатом дії фізичного, духовного або розумового характеру, який згодом піддається хабітуалізації з метою економії часу та зусиль. Дії, передані молодшим поколінням як зразки поведінки, що повторюються, стають зразками для наслідування, формуючи арсенал соціального досвіду нового покоління.

До провідних феноменів соціалізації, як зазначає О. Кернберг, В. Собкін, слід віднести засвоєння стереотипів поведінки, діючих соціальних норм, звичаїв, інтересів, ціннісних орієнтацій та ін [5]. Стереотипи поведінки формуються шляхом сигнальної спадковості, тобто через наслідування дорослих в ранньому дитинстві. Вони дуже стійкі і можуть бути основою психічної несумісності. Ускладнення структури соціуму диктує прискорення швидкості реакцій людини на соціальні зміни, в нестандартних ситуаціях важко спиратися на досвід дій предків. Соціальна імпровізація формує новий якісний досвід, який, у свою чергу, вимагає соціальної відповідальності. Саме двосторонність процесу соціалізації (з одного боку готові патерни із обмеженою відповідальністю, з іншого соціальна імпровізація із значно вищим рівнем власної відповідальності) призводить до ускладнення адаптивних характеристик підлітка як в межах сім'ї так і в межах більш широких кіл взаємодії.

Так в межах класифікації підліткової дисоціальності К. Клювера можна виокремити чотири категорії підлітків: до першої увійшли психічно відносно здорові підлітки, без значних внутрішніх конфліктів та протиріч, які в процесі

соціалізації засвоюють норми та стандарти субкультури, які не узгоджуються із стандартами суспільства [6]. В даному випадку йдеться про приклад трансмутаційного перекоосу, який, на нашу думку, можливо пом'якшити за допомогою спільної діяльності та дозвілля, поглибленого усвідомлення та аналізу генограми. До другої категорії відносимо підлітків, які демонструють лабільну поведінку. В результаті ненадійних репрезентативних об'єктів, підліткам не вдалось сформувати психічні структури, що забезпечили б планову, соціально орієнтовану поведінку [Там само]. У випадку тотального досвіду трансляції, батьки та прабатьки виключають можливість підлітка до самостійного прийняття рішення, що в свою чергу, як зазначає К. Леві не дає можливості нормального формування Я-концепції та самооцінки. Третя група «невротично - дисоціальних підлітків», дорослішання яких відбувається в межах підвищеної тривожності й страху. Потреба редукувати високу внутрішню напругу призводить до формування патологічного над-Я, та поведінковому патерну – уникненню труднощів [Там само]. Четверта група формується з підлітків, що пережили в ранньому дитинстві психічну травму. Асоціальні дії виникають внаслідок бажання редукувати травму та супутні внутрішні розлади.

Різні прояви дисоціальності потребують неоднозначних підходів до профілактичних заходів. Вони орієнтовані на роботу різних соціальних інститутів. Родинна традиція, як профілактичний засіб щодо формування патологізованої самооцінки та Я – концепції підлітка в межах взаємодії системи «батьки - підліток» дає змогу створити спільну відносно стабільну систему цінностей, на основі формування спільної історії виробити шляхи взаємодії в різних конфліктних ситуаціях, в межах спільного дозвілля – закріпити позитивні патерни поведінки та узгодження їх між собою.

Література:

1. Бохонкова Ю.О. Вплив родинного виховання на розвиток девіантної поведінки підлітків / Ю.О. Бохонкова, Ю. В. Журкова // Теоретичні і прикладні проблеми психології: збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля. – 2008. – № 1 (19). – С. 43- 50.
2. Вдовина М.В. Специфика межпоколенных конфликтов в семье [Електронний ресурс] / М.В. Вдовина // Демографические исследования – № 4. – 2006. Режим доступа: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=20&idArt=440
3. Жукова С.А. Культура межпоколенных взаимоотношений / С.А. Жукова // Культура, власть, идентичность: новые подходы в социальных науках. / под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой. Саратов: Издательско-коммерческое предприятие "Волжский сад", 1999. – 344 с.
4. Лойко, О. Т. Феномен социальной памяти / О. Т. Лойко. – Томск: изд-во ТГУ, 2002. – С. 99.
5. Собкин В.С. Подросток: Виртуальность и социальная реальность: по материалам социологического исследования / Владимир Самуилович. Собкин; РАО. Центр Социологии Образования. – М.: 2001. – 156с.
6. Шьюпп Д.О. О психоаналитическом понимании юношеской диссоциальности, ее терапии и профилактике / Д. О. Шьюпп // Энциклопедия глубинной психологии / Т.2.: Новые направления в психоанализе. Психоанализ и общество / под ред. А. М. Боковикова. – М.: Когито-Центр, МГМ. – 20001. – С 61– 87.

Марія Дубовик
(Київ, Україна)

ДИНАМІКА ОСНОВНИХ ПРОЯВІВ РОЗЛАДІВ СПЕКТРУ АУТИЗМУ ВПРОДОВЖ ЖИТТЯ

Постановка проблеми. Розлади спектра аутизму (РСА) – порушення розвитку, що діагностується в ранньому дитинстві (F 84.0 – F 84.5). За даними офіційної статистики кожна 88-ма дитина страждає на розлади аутистичного спектру. Варто зазначити, що порушення, характерні для аутизму, зберігаються впродовж усього життя і накладають свій відбиток на всі сфери життєдіяльності особи з РСА. Хоча фактично діагноз аутизму стосується тільки дитячого віку, очевидно є необхідність подальших досліджень динаміки основних проявів РСА в усіх вікових періодах.

Аналіз останніх досліджень. Історія досліджень проблеми аутизму нараховує близько 70 років. За цей час науковцям вдалося розширити та збагатити розуміння етіології та патогенезу розладів спектра аутизму. Класичні теоретичні праці у сфері досліджень аутизму належать Л.Каннеру, Г.Аспергеру, Л.Вінг, Фр.Аппе та інші. К.Гілберт та Т.Пітерс здійснювали аналіз можливостей психопедагогічного впливу на осіб з РСА. Серед вітчизняних авторів проблемою аутизму займалися: В.Е.Каган, О.С.Нікольська, В.В.Лебединський, В.М.Башина та інші. Чуприков А.П., та Хворова Г.М. присвячують свої праці пошуку шляхів корекції осіб з РСА.

Кількість досліджень аутизму на різних етапах розвитку осіб з РСА обмежена. Це зумовлено, перш за все, тим, що аутизм як розлад розвитку вперше було досліджено близько 70 років тому. Таким чином, перша група людей, у котрих було діагностовано аутизм тільки зараз досягли похилого віку. Відповідно, наразі перед нами відкривається перспектива дослідження наслідків аутизму з дитинства, можливість аналізу перебігу даного розладу протягом усіх етапів розвитку, а також з'являється імовірність прогнозування.

Мета даної статті полягає в теоретичному дослідженні основних проявів розладів спектра аутизму та особливостей їх динаміки впродовж життя особи з аутизмом.

Виклад основного матеріалу. Однією з особливостей аутизму являється багатоманітність його форм та проявів. Очевидно, що існують індивідуальні відмінності в проявах аутизму, в перебігу захворювання та у прогнозованих наслідках. Хоча обличчя аутизму безліч, всі вони вказують на порушення розвитку, дизонтогенез, відповідно, існують специфічні риси аутизму (що пізніше лягають в основу діагностичних критеріїв), наявність яких дозволяє стверджувати наявність порушень. Лорна Вінг запропонувала розглядати аутизм як сукупність таких проявів, об'єднаних спільними специфічними рисами, дослідниця водить терміни «спектр аутизму» та «розлади спектра аутизму». [1] Варто зазначити, що ця ідея врешті відобразилася у найновішій версії діагностичного довідника Американської Психіатричної Асоціації DSM-V, де існує лише один діагноз під назвою Розлади спектра аутизму (РСА), куди включено також дезінтегративний розлад дитячого розвитку, синдром Аспергера та загальні розлади розвитку не уточнені.

Отже, нагадаємо, що тріаду основних порушень при аутизмі складають[1]:

- якісні порушення у сфері соціальної взаємодії;
- якісні порушення у сфері вербальної і невербальної комунікації, а також у сфері уяви;

- обмежений репертуар дій та інтересів.

Дослідники Marsha Mailick Seltzer, Paul Shattuck, Leonard Abbeduto проаналізували наявні дані стосовно динаміки розвитку основних симптомів аутизму та прийшли до наступних висновків [5]:

Зміни в сфері комунікації: основний дефіцит у спілкуванні може деякою мірою зменшитися в підлітковому і дорослому віці. Тим не менш, у більшості людей з аутизмом залишаються порушення в цій області.

Зміни в сфері соціальної взаємодії: соціальний дефіцит є постійним компонентом поведінкових проявів в підлітковому і зрілому віці в осіб з аутизмом. Наразі невідомо, чи залежить більш низький рівень соціальної взаємодії дорослих з аутизмом від відсутності бажання для дружби або відсутності навичок, необхідних для формування і підтримувати бажаних соціальних відносин.

Обмежений репертуар дій та уяви: наявні дані свідчать про те, що у переважної більшості осіб з аутизмом залишаються порушеннями в цій сфері протягом усього життя.

Загалом, Чуприков А.П. пише про 3 найбільш імовірні форми перебігу аутизму [4]:

1. Регресивний перебіг, коли після періоду активного впливу нейробіологічного процесу, що лежить в основі аутизму, настає поступове поліпшення, хоча в дитини і зберігаються ознаки психічного дизонтогенезу. Такий варіант перебігу трапляється досить часто, чим пояснюються випадки «виліковування» аутизму.

2. Хвилеподібний перебіг, коли загострення нейробіологічного процесу періодично повторюються, при цьому вони можуть мати сезонний характер. Амплітуда загострень може бути різною, але їх вираженість завжди менша, ніж на початку захворювання. Якщо дитина з перших місяців життя виявляє ознаки РСА, то можна припустити, що початок розладу відбувся ще у внутрішньоутробному періоді.

3. Неприятливий, прогресивний варіант перебігу передбачає наявність епізодів дезінтегративних психічних розладів з раннього періоду та зростання ступеня дезінтеграції і надалі, що в підлітковому віці може перейти у шизофренію.

Довгий час діагноз аутизм мав вікові обмеження, він стосувався лише дитячого віку. Однак наразі все більше досліджень підтверджують правомірність збереження даного діагнозу протягом усього життя. За даними ретроспективного аналізу розвитку групи осіб з розладами спектра аутизму, виявилось, що в дорослому віці той самий діагноз (РСА) залишається для них актуальним. [4]

Відповідно, оскільки триада основних порушень при аутизмі є сутнісною характеристикою даного розладу, можна передбачити, що обмежена уява, дефіцит соціальних та комунікативних навичок зберігаються упродовж всього життя, проте можуть мати різні прояви та значення, залежно від віку особи з аутистичним типом розвитку та вимог соціального середовища.

Більшість дітей з аутизмом демонструють порушення соціальних навичок ще протягом першого року життя. Однак, як зазначає Тео Пітерс навіть найбільш відчужені і байдужі діти, в дошкільний період зазнають позитивних змін з точки зору соціального функціонування. [3] Дитина може більше не виглядати як така, що має важкі соціальні порушення. Вона може краще сприймати мову інших людей, звернену до неї, та не уникати контактів з іншими. Деякі з аутичних дітей цього віку навіть радіють, коли їх оточують люди. Однак відсутність взаємності у відносинах залишається в більшості випадків незмінною.

Підлітковий вік характеризується найбільшою гетерогенністю у популяції осіб з розладами спектра аутизму. [2] У деяких аутичних осіб соціальний розвиток поліпшується протягом періоду підліткового віку. Невелика кількість дітей роблять значний крок вперед, а після пубертатного періоду значно краще функціонують в порівнянні з ранніми роками життя. Однак, велика частина осіб з РСА (близько 40 %) виявляють основні проблеми саме в цьому віці. [3] В основному, це погіршення симптомів аутизму, характерних для ранніх років життя. Деякі діти, що мали позитивну динаміку розвитку протягом раннього шкільного віку, у підлітковому регресують до рівня соціального розвитку дошкільного віку з більш вираженою замкнутістю, аутичною холодністю і відторгненням інших людей. Деякі навіть втрачають придбані раніше навички, зокрема мовлення та самообслуговування.

Інші дослідники зазначають, що основний дефіцит у спілкування та соціальній взаємодії осіб з РСА може бути подоланим, в певній мірі, саме в період підліткового віку. Деякі аутичні підлітки і дорослі (близько 10-20% популяції осіб з РСА) демонструють істотне поліпшення з віком, вони стають близькими до того, аби «перерости діагноз» [5]

З іншого боку, у роки підліткового періоду особливого значення набуває дружба. Хоча у більшості аутичних підлітків не відбувається формування близьких стосунків з ровесниками, тим не менш, багато з них починають шукати контактів з іншими дітьми. [2] Це, в свою чергу, свідчить на користь того, що особи з розладами спектра аутизму швидше страждають від самотності, аніж прагнуть до неї.

Починаючи з підліткового віку, стає особливо помітним розрив між намірами та можливостями осіб з РСА. [5] Сутнісні характеристики аутизму (дефіцит у сфері комунікації та соціальної взаємодії, а також обмежений репертуар дій) значним чином впливають на якість та кількість соціальних контактів аутичних осіб, надаючи їм дивного, а іноді неприйнятного вигляду. Все частіше постає питання про те, чи особи з РСА дійсно уникають соціальних контактів, чи не мають змоги їх встановити через основні порушення, характерні для аутизму.

Що стосується осіб з РСА дорослого віку, то їх доцільно умовно розділити на три категорії, як зазначає Пітерс, відповідно до ступеня соціального функціонування [3]:

1. Відокремлений (так і залишаються замкнутими, відчуженими, часто відмовляються виходити з кімнати або активно уникають інших людей)

2. Активний, але дивний (часто здійснюють спробу контакту з іншими людьми, проте без врахування зворотного зв'язку, реакції іншого; вони можуть доторкатися, фізично контактувати з іншими людьми, роблячи це у соціально неприйнятній манері)

3. Пасивний і доброзичливий (пасивно приймають компанію інших людей і можуть сприйматися оточуючими як «не аутичні»; проте у випадку зміни розпорядку їхнього життя або збільшення рівня соціального стресу може відбутися регресія до основних симптомів аутизму)

Висновок. Дефіцит у сфері соціальної взаємодії, наряду з дефіцитом комунікації та обмеженим репертуаром дій, постають сутнісними характеристиками та основними порушеннями при розладах спектра аутизму. Хоча існує певна кількість осіб, близько 10-20% загальної популяції людей з РСА, що демонструють значне покращення з віком, ніби «переростають аутизм», проте даний діагноз залишається для них актуальним. Триада порушень у сферах уяви, комунікації та соціалізації, характерна та специфічна для розладів аутистичного спектру. Відповідно, обмежена уява,

нездатність до встановлення соціальних контактів та адекватного спілкування – ці фактори пронизують усі сфери життя особи з аутистичним типом розвитку та відображаються на якості її життя загалом.

Література:

1. Аппе Фр. Введение в психологическую теорию аутизма/ Фр.Аппе. – М.: Теревинф, 2006. – 216с.
2. Коэн Ш. Жизнь с аутизмом/ Ш.Коэн. – М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2008. – 240с.
3. Питерс Т. Аутизм: от теоретического понимания к педагогическому воздействию/ Т.Питерс. – Издательство: Владос, 2003. – 240с.
4. Чуприков А.П., Хворова Г.М. Розлади спектра аутизму: медична та психолого-педагогічна допомога/ А.П.Чуприков, Г.М.Хворова. – Львів: Мс, 2012. – 184с.
5. Seltzer M. Trajectory of development in adolescents and adults with autism/ M. Seltzer, P. Shattuck, L. Abbeduto// Mental retardation and developmental disability research reviews. – 2004. – No 10. – pp.234–247.

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, Бурлачук Леонід Фокович.

Людмила Кравчук
(Чернівці, Україна)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НА ПЕНСІЇ

Інтенсивні політичні перетворення, що відбулись в нашій державі протягом останніх років зумовили серйозні зміни умов життя та діяльності значної частини населення. Соціальні проблеми, що виникли, такі як: зниження рівня життя, загроза втратити роботу чи необхідність зміни професійної діяльності, соціально-політична нестабільність, необхідність прийняти на себе відповідальність за благоустрій своєї родини, являються одночасно потужним психологічним стресором. Дана ситуація зумовлює пошук альтернативних шляхів адаптації особистості до змінених умов життя та окремих впливів різних зовнішніх та внутрішніх факторів.

Говорячи про адаптацію варто зазначити про складність та багатоаспектність змісту даного поняття, що зумовлює необхідність аналізу існуючих в науковій літературі поглядів та підходів до його розуміння. Адаптація, це міжпредметна категорія, у різних науках вона трактується по-різному. В даний час соціологами, педагогами, медичними працівниками та психологами ведуться дослідження процесу адаптації. Вагомий внесок у розробку найважливіших питань процесу адаптації внесли такі вітчизняні дослідники, як Л. Корель, Л. Лубишева, Н. Савотіна, Л. Шпак, В. Ядов. При цьому слід зазначити, що велика частина досліджень останнім часом велася на стику соціології, соціальної психології та педагогіки. Активна роль суб'єкта в адаптації розглядається в працях А. Реана, Я. Коломинського, С. Кривцова.

Радикальні економічні, політичні та соціальні перетворення, що здійснюються сьогодні в Україні не могли не торкнутися такої важливої державної структури, як Збройні Сили України. Нові умови висунули на порядок денний завдання реформування армії, великої кількості військових частин, внаслідок чого відбувається скорочення збройних сил. За даними Міністерства оборони, з 1993 по 1997 роки було звільнено більше 400 тис. офіцерів. Протягом 1998-2000 років звільнено близько 500 тис. чоловік, з них до 40% без права на пенсію. Більше 85% звільнених офіцерів - особи у віці до 45 років [1, с. 120].

У житті кожного військовослужбовця настає той час, коли необхідно звільнятися з армійських лав. У кожного цей процес проходить по-різному, тому що, вийшовши на пенсію, колишні військовослужбовці змушені пристосовуватися до нового цивільного життя.

Внаслідок цього перед військовослужбовцями, які вийшли на пенсію виникають наступні проблеми [2, с. 45 - 48]: потреба в психологічній підтримці і допомозі; потреба в кваліфікованій юридичній допомозі; вирішення житлових проблем після звільнення; працевлаштування після звільнення в запас; необхідність професійної перепідготовки на цивільні спеціальності.

Психологічна адаптація стає для більшості звільнених військовослужбовців складним процесом: необхідно освоїти нові соціальні ролі, сформувати адекватну самооцінку, знайти нову професію.

Перед військовослужбовцями, звільнених в запас і відставку, постає ряд проблем у процесі адаптації до цивільного життя. Серед них можна відзначити наступні [3, с. 3 - 16]:

- невідповідність отриманої у військовому вузі професії потребам сучасного ринку праці. В результаті цього - працевлаштування на малокваліфіковану, низькооплачувану роботу, пошук випадкових заробітків;
- проблема професійної перепідготовки на нові спеціальності у відповідності з попитом;
- забезпечення житлом. Ця проблема особливо гостро стоїть для військовослужбовців, які прослужили менше десяти років, і стає майже нерозв'язним;
- дуже часто звільнення з військової служби є психологічним ударом. Це відбувається у зв'язку з тим, що служба в армії була для людини фактором соціального захисту;
- після звільнення з армії у багатьох офіцерів на тлі загального стресового стану відбувається погіршення здоров'я і фізичного стану.

Адаптаційний період колишніх військовослужбовців в умовах цивільного життя залежить від багатьох факторів, і в першу чергу від умов побуту, змісту нової діяльності, її відповідності інтересам і нахилам звільнених з військової служби. Тому необхідна психологічна допомога таким людям - це допомогти їм знайти душевну рівновагу, в якому вони могли би прийняти зважене та продумане рішення, і тільки після цього допомагати їм визначитися з вибором роботи або адаптуватися на якийсь час з положенням безробітного.

Зокрема, на успішність проходження адаптаційного процесу можуть вплинути вікові особливості військовослужбовця. За віковим цензом військовослужбовців, звільнених у запас можна розділити на три категорії: до 30 років, 31-40 років і старше 40 років [3, с. 3 - 16].

Військовослужбовці до 30 років. В даний час не існує жорстких обмежень причин звільнення з армії. Молодий офіцер приймає рішення про звільнення, якщо відчуває, що не може повністю реалізувати свій творчий потенціал на військовій службі, порівнюючи свій життєвий шлях і його результати з тим, як живуть і чого встигли досягти його однолітки на «громадянці», або вибрав цю професію випадково. Це найбільш мобільна частина суспільства. Вони не забули скористатися можливостями, що відкрилися. Вони звільняються без пенсії, незважаючи на те, що якийсь час їм доведеться зіткнутися з фінансовими труднощами, особливо тим, хто має сім'ю. Їм необхідна така підготовка, яка дала б швидкий матеріальний достаток і зростання в професійній кар'єрі. Це найбільш успішна частина звільнених військовослужбовців з точки зору успішності проходження адаптивного процесу.

Військовослужбовці 30 - 40 років. Це група військовослужбовців, звільнених у зв'язку зі скороченням Збройних Сил, хоча це не завжди збігається з їх особистими планами. Вони вважають себе скривдженими, схильні негативно оцінювати свої перспективи, аж до агресії по відношенню до оточуючих. Поєднання матеріальних труднощів і побутової невлаштованості призводить до кризових станів психіки. Але незважаючи на труднощі, представники даної категорії намагаються зберегти емоційну і душевну гнучкість і ведуть активний пошук нових форм поведінки.

Якщо цій групі військовослужбовців вдається позитивно вирішити дану вікову кризу, то підвищується ймовірність вступу в період високої продуктивності в найрізноманітніших областях діяльності. Це та частина звільнених військовослужбовців, яка потребує ретельної і глибокої психологічної допомоги, професійного консультування, соціально-правової підтримки.

Військовослужбовці старше 40 років. Це група військовослужбовців, які повністю вислужили встановлені строки і максимально реалізували свої можливості в рамках армійської служби. Вони мають певні пільги і деяке матеріальне благополуччя. Вони прагнуть до діяльності, в якій будуть збережені атрибути їхньої колишньої влади і колишнього соціального статусу, але при цьому не прагнуть до особливо складних видів діяльності, так як це пов'язано з процедурами освоєння нової спеціальності. Процес серйозного навчання для них непривабливий, вони орієнтуються на роботу в адміністративно-господарських та контрольних органах державної і муніципальної влади, у сфері освіти або в фінансових органах. При виборі подальшого життєвого шляху вони охоче звертаються за допомогою і порадою в різні організації. Так виражається їх прагнення бути вислуханими і зрозумілими.

Процес їхньої соціальної адаптації проходить швидше та успішніше за рахунок того, що можуть змінитися ціннісні орієнтації, а саме сім'я стає головною цінністю в житті або ж відбувається максимальна концентрація уваги на самій людині, на її інтересах, захопленнях, а також на її вдосконаленні та розвитку.

Також на успішність адаптаційного процесу може вплинути соціальний досвід військовослужбовця, який він може використати в подальшому житті, зокрема при працевлаштуванні на роботу. Соціальний досвід усіх категорій військовослужбовців, звільнених у запас, має специфічні відмінності. Це породжує відмінності в підготовленості до самого процесу соціально-психологічної адаптації при звільненні з лав Збройних Сил [4, с. 76 - 81].

В цілому всі категорії військовослужбовців на пенсії, для більш успішної адаптації до нових умов життєдіяльності, необхідно мотивувати до професійної переорієнтації, а також сформувати такі соціально-психологічні якості, як комунікабельність, вміння знаходити й підтримувати контакти з людьми, доброзичливість [5, с. 25].

Таким чином, психологічна адаптація військовослужбовців на пенсії як активний процес по освоєнню ними нового соціального середовища. Вона являє собою складний процес, що включає в себе етапи орієнтації, оцінки та сумісності. Результатом успішної соціальної адаптації є продуктивне виконання трудової і професійної діяльності, задоволеність реалізацією ціннісних орієнтацій, відповідність рольової поведінки очікуванням нового соціального середовища, позитивні взаємодія та спілкування особистості в групах.

У процесі психологічної адаптації військовослужбовців на пенсії можливі дезадаптаційні стани, які обумовлені головним чином невідповідністю їх ціннісних орієнтацій умовами громадянського середовища [6, с. 21–36].

На соціальну адаптацію колишніх військовослужбовців впливає безліч факторів, що розглядаються як сукупність об'єктивних і суб'єктивних умов і обставин. Основними є ієрархічно взаємопов'язані і взаємообумовлені фактори на рівнях макро-і мікросередовища, внутрішньоособистісного. Факторами дезадаптації особистості в сучасному суспільстві стають особливості соціального контролю, швидко змінюючі умови життя, психологічні стреси, напруги, перевантаження та інші [7, с. 66–70].

Враховуючи теперішню ситуацію, яка склалася в Україні, зокрема мобілізацію військовослужбовців на пенсії, необхідно додаткове їхнє дослідження.

Література:

1. Богатырев, Е. Д. Образ жизни военнослужащих ВС: сущность, противоречия, проблемы [Текст] / Е. Д. Богатырев. – М.: ГАВС, 1992. – 188 с.
2. Виноградов, С. А., Котов, И. В. После увольнения в запас [Текст] / С. А. Виноградов // Социальная работа. – №1/4. – М., 1994. – с. 45 - 48.
3. Медведев, В.И. О проблемах адаптации [Текст] / В.И. Медведев // Компоненты адаптационного процесса. – Л., 1984. – с. 3 - 16.
4. Михайлов, Ю. Л., Павлов, Ю. А. Проблемы адаптации бывших военнослужащих в Тверском регионе [Текст] / Ю. Л. Михайлов // Социологические исследования. – № 10. – М., 2001. – с. 76 –81.
5. Розум, С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека [Текст] / С. И. Розум. – М.: Речь, 2006. – 366 с.
6. Петров, В. П. Переориентация военнослужащих на гражданские профессии [Текст] / В. П. Петров. – М., 1993. – с. 21–36.
7. Фурманова, Н. В. Сравнение адаптивной и дезадаптивной личности в период ранней взрослости [Текст] / Н. В. Фурманова // Проблемы социальной психологии личности: межвуз. сб. науч. тр. – Вып. 3. – Саратов, 2006. – с. 66–70.

Науковий керівник:

асист. Галичанська Альона Вікторівна.

ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ
З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Постановка проблеми. Успішність та життєстійкість осіб з особливими потребами у сучасному світі вимагає ефективних способів оволодіння життєвими труднощами. Особливо така поведінка є актуальною в юнацькому віці, коли молода людина визначається з майбутньою професією, місцем працевлаштування, прагне створити сім'ю і т.д. Наявність тих чи інших патологій може обмежувати життєві перспективи молоді, погіршувати соціальну адаптацію, формувати негативні переживання та особистісні установки на інвалідність [1]. В зв'язку з цим, важливим постає питання про особливості стратегій опанування (копінгу) в складних життєвих ситуаціях студентської молоді з особливими потребами під час навчання у ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. У психології поняття копінг-стратегії визначається як система цілеспрямованої поведінки, що відображає готовність особистості свідомо вирішувати складні життєві ситуації. Це змінні поведінкові та когнітивні спроби справитися із специфічними зовнішніми і/або внутрішніми надвимогами, що перевищують ресурси людини [3]. Копінг є змінним процесом, оскільки поведінка людини залежить від впливу середовища. На думку Р.Лазаруса, особистість сама визначає, наскільки ситуація є стресовою і чи достатньо ресурсів для її оволодіння.

Психологічна стійкість особистості у складних життєвих ситуаціях забезпечується низкою фізіологічних, особистісних та соціальних чинників. Як стверджує Г.С.Нікіфоров [5], її значимість проявляється у таких критеріях психологічного та соціального здоров'я, як моральність (чесність, совісність), почуття вдячності, безкорисливості, відповідальності за себе та інших, а також у таких особистісних якостях як самоконтроль, відсутність агресивності, оптимізм, здатність планувати та реалізувати свій життєвий шлях тощо.

На думку В.М.Корольчук [2, с. 257], негативно на стійкість до стресових ситуацій впливають:

а) емоційно-когнітивні фактори (недостатній рівень необхідної інформації, негативний прогноз ситуації, почуття безпорадності перед проблемою (ситуацією));

б) надмірний вплив стресогенних, психогенних чи фізичних факторів, що перевищують адаптаційні можливості людини;

в) велика тривалість стресогенного впливу, що призводить до виснаження адаптивних можливостей організму;

г) індивідуально-психологічні особливості (низький рівень емоційної стабільності, врівноваженості, високий рівень невротизації, дратівливості, особистісної та ситуативної тривожності).

Отже, у житті кожної людини є ситуації, що призводять до виникнення стресу і спонукають певним чином реагувати. Які саме стратегії обирає студентська молодь з особливими потребами ми спробували з'ясувати у дослідженні, що виконано в рамках магістерської роботи А.П.Лотвіної [4].

Емпіричне дослідження особливостей копінг-стратегій молоді з особливими потребами проводилось в 2013 р. на базі ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». До експериментальної вибірки (84 особи) входили студенти з різною категорією інвалідності (зору, слуху, опорно-рухового апарату, з порушеннями серцево-судинної та ендокринної систем). Більшість опитаних за нозологічними показниками не мають обмежень життєдіяльності. Середній вік досліджуваних – 18,7 років, кількість осіб чоловічої статі – 42, жіночої статі – 42.

Результати емпіричного дослідження піддавались кількісній та якісній обробці.

Методика дослідження включала проведення спостереження за поведінкою студентів, використання опитувальника для оцінки схильності до розвитку стресу (за Т.А. Немчиним та Дж. Тейлором) та опитувальника способів опанування (адаптація методики WCQ) (Крюков Т.Л., Куфтяк Е.В.).

В результаті дослідження було виявлено, що у 20% студентів з особливими потребами проявляється схильність до розвитку стресу. Тобто, у стресових ситуаціях, відчуваючи дискомфорт, вони здатні мобілізувати власні сили і знизити негативні впливи середовища. Цікавими є дані про те, що 54% опитаних демонструють низький рівень тривоги і високу стресостійкість у кризових ситуаціях. Проте у 24% спостерігається середній рівень тривоги і нездатність достатньо адекватно реагувати на складну життєву ситуацію, а у 2% прогнозується розвиток дистресу, що супроводжується негативними емоціями і може зашкодити здоров'ю особистості.

Результати діагностики способів опанування молоді з особливими потребами у складних ситуаціях відображені на рис. 1.

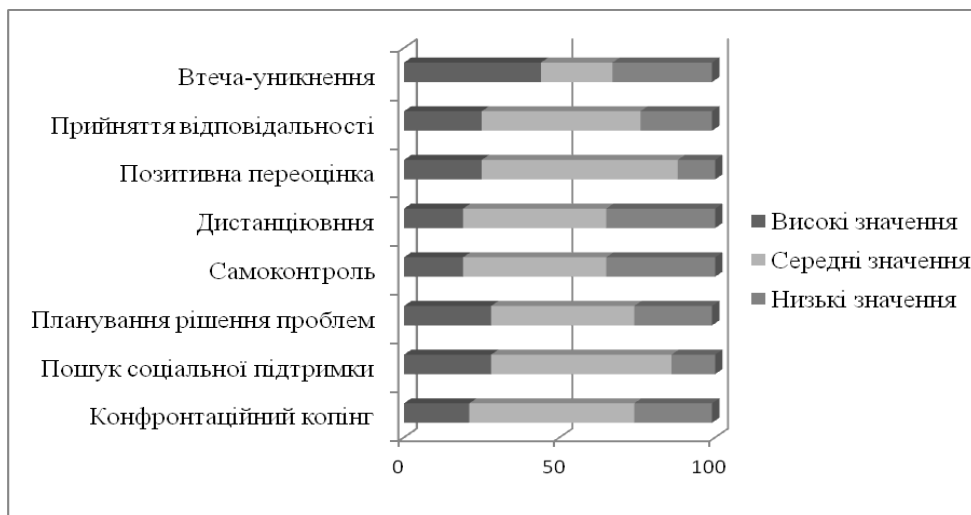

Рис. 1 – Способи опанування стресовою ситуацією студентської молоді з особливими потребами

Встановлено, що найчастіше у стресовій ситуації студенти з особливими потребами застосовують таку копінг-стратегію як *втеча-уникнення* (високі значення – 44%, середні – 23%). Тобто, вони схильні на когнітивному та поведінковому рівні уникати проблем, використовуючи при цьому шкідливі їхньому здоров'ю способи (їжа, ліки та ін.). Така незріла позиція дозволяє забути про негативні переживання, викликані стресовою ситуацією, не думати про шляхи її вирішення. На думку К.О.Іванової, використовувати неконструктивні стратегії, що орієнтовані на уникнення вирішення проблем, схильні соціально та психологічно дезадаптовані молоді люди з особливими потребами [1].

Ще однією стратегією, яку часто обирають студенти з особливими потребами, є *пошук соціальної підтримки* (високі значення – 28 %, середні – 58%) та *планування вирішення проблеми* (високі значення – 28%, середні – 47%). Для того, щоб знизити негативний вплив життєвих труднощів, молодь з особливими потребами шукає соціальну підтримку, адже прагне емоційного комфорту, підбадьорення, схвалення, допомоги у вирішенні труднощів.

Ті особи, які планують вирішення проблеми у складних ситуаціях, використовують для цього аналітичний підхід, продумуючи алгоритм дій в разі небезпеки. Проте ця стратегія поведінки не завжди є виправданою в разі надскладної для особистості ситуації.

Значна частина молоді з особливими потребами застосовують стратегію *позитивної переоцінки* у стресовій ситуації (високі значення діагностовано у 25%, середні – 63%) та *прийняття відповідальності* (високі значення – 25%, середні – 51%). Тобто, вони докладають всіх зусиль для створення позитивного значення, пошуку позитивних сторін у складних життєвих ситуаціях, а також орієнтовані на особистісний ріст та відповідально ставляться до життєвого вибору.

Найменш популярними серед студентської молоді з особливими потребами є стратегії виходу з стресової ситуації, пов'язані з дистанціюванням, самоконтролем та конфронтацією. Тобто, вони не прагнуть емоційно та когнітивно відгородитися від проблеми, не применшують її значення, не є ворожими, проте вони не здатні докласти зусиль, щоб врегулювати в такій ситуації свої почуття та дії.

Висновки. Таким чином, здійснивши аналіз результатів вивчення особливостей копінг-стратегій студентів з особливими потребами, ми можемо зробити висновок, що у сучасних умовах навчання у ВНЗ їм складно справлятися з труднощами. Виявилось, що третина студентів має підвищену схильність до дезадаптації у стресовій ситуації. Перебуваючи у складних життєвих ситуаціях, молоді люди з особливими потребами найчастіше застосовують втечу-уникнення як копінг-стратегію, або прикладають усіх зусиль для створення позитивного значення «Я», фокусуючись на рості власної особистості та формуванні відповідальності за власне життя.

Література:

1. Иванова Е.А. Психологические факторы преодоления жизненных трудностей инвалидами по зрению: автореф. дис. ... к. психол. н.: спец. 19.00.10 – «Коррекционная психология» / Екатерина Александровна Иванова. – Кострома, 2010. – 20 с.
2. Корольчук В.М. Чинники формування та розвитку стресостійкості особистості / В.М.Корольчук // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – Т. XII, ч. 7. – С. 252–261.
3. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования / Р.Лазарус // Эмоциональный стресс. – Л., 1970.
4. Лотвіна А.П. Вплив Я-образу на стресостійкість студентської молоді з особливими потребами: магіст. робота / Анастасія Петрівна Лотвіна – Івано-Франківськ, 2013. – 175 с.
5. Психология здоровья: новое научное направление // Психология здоровья / под редакцией Г.С. Никифорова. — СПб.: Питер, 2003. — 607 с.

Олександр Літаш
(Київ, Україна)

ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ

Постановка проблеми. Як відомо культура певного соціального середовища в конкретний історичний момент накладає глибокий відбиток на психологію особистості, формує індивідуальні відмінності і типові особливості. Впродовж останніх років вища школа в Україні, на відміну від інших ланок освіти, збільшила обсяг надання освітніх послуг.

Як зазначають науковці [4; 5], сучасний студент має більші переваги у виборі форми навчання (денна, вечірня, дистанційна й заочна, екстернат), ніж попередники. Також це стосується і змісту освіти (вибіркові навчальні дисципліни, факультативні заняття, індивідуальний навчальний план і графік навчального процесу тощо). Відкритий доступ до різних джерел інформації, у тому числі до сучасних інформаційних технологій. Урегульована і правова база функціонування системи вищої освіти – прийнято Закон України «Про вищу освіту», в якому чітко визначено права та обов'язки студентів, а також функції студентського самоврядування. Однак шлях до професіоналізму на теренах ВНЗ спирається на підґрунтя адекватної мотивації навчально-професійної діяльності молоді людини, її настанов щодо змісту свого соціального статусу. Відповідно, вивчення проблеми змісту настанов юнацтва щодо образу ідеального студента має прикладне значення для діяльності вищої школи, що і зумовило вибір теми дослідження.

Метою роботи є аналіз теоретичних наукових напрацювань та результатів практичного дослідження проблеми психологічних особливостей сучасних студентів.

Виклад основного матеріалу. Як стверджує відома приказка: «Студентство – золота пора». Студент – людина вже фізіологічно та психічно сформована, соціально адаптована, іншими словами, повноцінна особистість. Об'єднуюча ланка студентства – процес отримання професійних знань. Але сам процес і рівень знань значно змінюється, змінюючи самого студента. Студент сьогодення значно відрізняється від студентства минулого століття чи навіть десятиліття.

Говорячи про систему навчання студента, варто зазначити, що сьогодні студент працює сам на себе. Однією з основних ознак теперішнього навчання є систематичність і послідовність. З впровадженням Болонського процесу у вищу освіту для студентства перестала бути актуальною відома приказка «Від сесії до сесії живуть студенти весело».

Варто зазначити ще й те, що сучасний процес навчання орієнтований на розвиток творчої особистості. Особистісний підхід у навчанні дозволяє кожному студенту творчо та креативно підходити до вирішення поставлених завдань, проявляючи свої здібності. Тому діяльність студента є надзвичайно різноманітною.

До чинників, які визначають соціально-психологічний портрет сучасного студента, належать такі:

- рівень підготовки, система цінностей, ставлення до навчання, поінформованість про реалії навчального процесу, уявлення про своє професійне майбутнє – те, з чим студент приходить до вищого навчального закладу і на що можна впливати опосередковано.

- організація навчального процесу у вищій школі, рівень викладання, тип взаємин викладача і студента, чинники, які проявляються в процесі навчання та якими можна управляти [5, 69].

Одну з найважливіших ролей у діяльності сучасного студента відіграє мотиваційна база. Вона присутня і в процесі навчання, і в дозвіллі, і в особистому житті. Будь-яка діяльність студента (чи то навчальна, чи наукова, чи творча) базується на комплексі певних мотивів. Дослідженню ролі потреб і породжених ними мотивів присвячено велику кількість робіт, але як зазначено Л. І. Божович «мотиваційна сфера людини до цього часу мало вивчена» [3, 48]. Формування мотивації часто йде стихійно і дуже рідко є предметом цілеспрямованої систематичної роботи. На сьогоднішній день мотиваційна сторона школяра, студента, на думку вітчизняних психологів, найменш піддатлива до управління нею. Успіх у будь-якій діяльності залежить не тільки від здібностей або від способів досягнення мети, але й від розвитку мотиваційної сфери особистості студента. Він повинен не тільки досягати будь-яких результатів, але й хотіти це зробити.

Мотиваційна сфера характеризується рядом понять. В. Г. Асєєв включає в поняття мотивації: «...всі види спонукань, мотиви, потреби, інтереси, прагнення, цілі, потяги, мотиваційні установки чи диспозиції, ідеали і т. ін.» [1, 274]. Залежно від змісту мотиваційної сфери студентів можемо виділити їх наступну типологію:

- «навчання заради навчання» – тип студентів які є безпосередніми учасниками навчального процесу задля отримання знань, умінь та навичок;

- «навчання заради комунікації» – процес навчання сприймається такими студентами як спосіб налагодження комунікації, пошуку нових знайомств, цікавих співрозмовників;

- «навчання заради самоствердження» – тип студентів, які самостверджуються у процесі навчання;

- «навчання за рахунок інших» – це ті студенти, які навчаються за рахунок інших, не використовуючи свої знання.

А ось типологія студентів, яку запропонували науковці Л. Г. Подоляк та В. І. Юрченко, підґрунтям якої теж фігурує мотивація навчання та розумові здібності молодих людей:

- відмінники - «зубрили» – ті, хто постійно відвідує заняття і через наполегливу працю (не завжди раціонально організовану) добиваються гарних результатів. Вони дуже дисципліновані, а тому їх часто обирають старостами;

- відмінники - «розумні» – ті, хто володіє високим інтелектом, значною базою шкільних знань. Ці студенти своїми запитаннями можуть поставити деяких викладачів у складне становище. Дехто з них вважає: «Навіщо відвідувати кожне заняття, адже ми й так розумні». Взагалі навчаються за принципом «усього потроху»;

- студенти - «трудолюбники» – ті, хто постійно навчається, але з огляду на їх розумові здібності їхнім успіхам у навчанні не позаздриш;

- «випадкові» – це контингент різноманітний: дівчата, які бажають стати дипломованими дружинами; юнаки, що «косять від армії»; хулігани, яких батьки «всунули» до університету, аби вони хоча чимось займалися. Вони після закінчення ВНЗ переважно працюють не за спеціальністю;

- студенти - «труті» – ті, хто живе за рахунок інших, використовує чужі знання, матеріал (конспекти, контрольні роботи тощо) як власний; нікому не допомагає, але сам постійно потребує допомоги; здебільшого невдячно «використовує» інших [5, 71].

Інформацію, отриману з наукових джерел, ми перевіряли власним практичним дослідженням. Серед студентів 1-4 курсів спеціальностей «Історія», «Філологія (українська)» Київського університету імені Бориса Грінченка у загальній кількості 41 особи нами було проведено дослідження.

Нам цікаво було виявити типові настанови сучасних студентів щодо змісту мотивації їх навчання у ВНЗ. Так, на питання про найголовніше завдання студента 21 особа відповіла, що головним є успішне навчання. Тринадцятеро студентів вважають, що треба поєднувати навчання з особистим життям. Семеро опитаних виявили суто прагматичну мотивацію – вони навчаються для того, щоб отримати диплом.

На підставі розробленої нами типології студентів ми надали опитаним можливість осмислити питання власної навчально-професійної мотивації шляхом віднесення себе до певного типу. Із загальної вибірки 16 осіб відносять себе до майбутніх професіоналів. З них 21,4 % – першокурсники, 42,8 % – студенти другого курсу, 33,3 % – студенти третього курсу, і 75 % – випускники. Тринадцять опитаних бачать у собі громадських діячів, надаючи пріоритет не навчальній, а громадській діяльності. З них 35,7 % – студенти першого курсу, 14,2 % – другокурсники, 33,3 % – студенти третього курсу, і 37,5 % – випускники. До інтелектуалів, для яких головне – насолода від пізнання, відносять себе 7 студентів. З них 14,2 % – першокурсники, 14,2 % – студенти другого курсу, 25 % – студенти третього курсу, та 12,5 % – випускники. Є і ті, що вважають себе «випадковими пасажирками» у нашому університеті, серед нашої вибірки опитаних їх п'ятеро. З них 21,4 % – студенти першого курсу, 14,2 % – другокурсники, та 8,3% – студенти третього курсу.

У третьому питанні ми визначали риси ідеального студента. Більшість студентів не була багатослівними, а їх відповіді виявилися передбачуваними. Схематично продемонструємо портрет ідеального студента.

Все ж таки важливо, що портрет ідеального студента, створений на інтеграції відповідей опитаних, містить не лише професійно спрямовані риси, але фігурують і загальнолюдські позитивні якості на кшталт людяності та чесності.

Що ж стосується оцінки відповідності опитаними своїх якостей образу ідеального студента за 10-бальною шкалою, то маємо наступну динаміку: середній бал студентів першого курсу складає 5. У другокурсників цей показник дещо знижується, сягаючи лише 4,5 балів. А починаючи з третього року навчання показник зростає: студенти третього курсу оцінюють свою відповідність на 7 балів, а більшість випускників впевнено поставили собі 8 балів.

Як бачимо, просування студента на шляху до здобуття професійної освіти супроводжується зростанням його самооцінки.

Висновки. На підставі аналізу теоретичних джерел можемо стверджувати, що сучасні студенти відображають зміст суспільної ситуації країни та державної освітньої політики в галузі вищої школи. Науковцями напрацьовано альтернативні типології студентів, більшість з яких спирається на ознаку мотивації навчально-професійної діяльності молодих людей.

Дослідження дало змогу визначити когнітивні настанови сучасних студентів щодо власного статусу, зміст образу ідеального студента та відповідність опитаних цьому образу. Для першокурсників більш важливими є успішне навчання та громадська діяльність. А от для студентів другого курсу головним є професіоналізм у навчанні. Студенти III та IV курсів вважають, що головним є успішне навчання як запорука досягнення професіоналізму.

Література:

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. – М.: Педагогика, 1978. – 345 с.
2. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. – М.: Просвещение, 1984. – 104 с.
3. Божович Л.И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии. – 1976. – №6. – С. 45 – 54.
4. Кіпень В. Українське студентство: на що ми орієнтуємося і що цінуємо? // Управління освітою. – 2001. – С. 3 – 5.
5. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І., Психологія вищої школи: підручник. – К.: Каравела, 2008. – 352 с.

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної, вікової та педагогічної психології Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка Столярчук Олеса Анатоліївна.

**Оксана Лукашевич
(Київ, Україна)**

ОБГРУНТУВАННЯ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ У ДОСЛІДЖЕННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В ДОРОСЛОМУ ВІЦІ

Методологічний концепт, виходячи з предмету і об'єкту дослідження громадянського розвитку особистості в дорослому віці, включає фундаментальні психологічні ідеї, передусім, положення гуманістичної психології щодо самоактуалізації і розвитку особистості (А. Маслоу, Ш. Бюлер), суб'єктності в психології, за принципами якої глибинні сили особистості є сутнісним чинником її громадянського розвитку (С. Рубінштейн, К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський), акмеологічного підходу щодо піку громадянського розвитку у дорослому віці (Б. Ананьєв, О. Бодальов), феноменологічного підходу, в якому рушійною силою функціонування особистості є тенденція до самоактуалізації, тобто потреба людини реалізувати свої природні потенційні можливості (К. Роджерс), екзистенціального підходу, згідно з яким людина сама себе створює, і він відповідальна за все, що робить (С. К'єркегор, М. Хайдеггер, Ж. Сартр). А також відбиває взаємозв'язок і взаємодію різних підходів загальнонаукової й конкретно наукової методології щодо вивчення проблеми громадянського розвитку особистості в сучасній психологічній науці: системний, інтегративний, особистісний, діяльнісний (суб'єктно-діяльнісний), аксіологічний, динамічний, ціннісний, ресурсний підходи тощо, до яких звертаються більшість дослідників у своїх наукових пошуках. Проаналізуємо спроможність методологічного арсеналу щодо пояснення феномену громадянського розвитку особистості в дорослому віці.

Зasadничі принципи, з яких будуть виокремлено певні методологічні підходи повинні пояснювати природу громадянського розвитку особистості, вікові особливості протікання цього процесу у дорослому віці, відображати впливи соціального оточення на формування цього процесу. У такому баченні найбільш відповідними щодо предмету та об'єкту нашого дослідження є методологічні принципи вікової психології, які увібрали в себе загальнофілософські принципи: всезагального зв'язку, принцип розвитку, єдності теорії і практики, конкретно-історичного підходу тощо. На основі цих принципів підібрано методологічні принципи психології, якими послуговується у своїх пошуках і вікова психологія, що має за мету дослідження поетапного розвитку особистості з урахуванням місця, часу, обставин її буття та інших детермінант.

У своїх наукових пошуках ми спиратимемося на принципи детермінізму і самодетермінізму, принцип єдності психіки і діяльності, принцип особистісного підходу, розвитку психіки, суб'єктності та принцип системності.

Втілення зазначених принципів відбувається в конкретних методологічних підходах, виникнення яких обумовлено розвитком психології в цілому і потребами конкретних наукових досліджень. В контексті нашого дослідження існуючі підходи згруповані за критерієм провідного принципу та відповідності об'єкту і предмету дослідження.

Розглянемо групу, яка об'єднує методи, побудовані за принципом системності, тобто надають змогу глибше аналізувати взаємодію структурних елементів досліджуваного феномену, виявити основні закономірності цієї взаємодії, цілісно описати процес розвитку. До них ми відносимо: системний, системно-диспозиційний та регулятивно-детерміністський підходи.

Суть *системного підходу* полягає в дослідженні розвитку особистості у взаємозв'язку з її структурою, діяльністю і системою соціальних норм (О. Крупнов, Б. Ломов, В. Шадріков). Він передбачає обов'язковий аналіз структури системи (психіки, особистості). Як відомо, людська психіка є складною системою таких взаємопов'язаних елементів, як пам'ять, воля, мислення, уява тощо. Водночас це особлива відкрита система зі зворотними зв'язками. На кожному рівні детермінації вона включена у регуляцію взаємодії суб'єкта з ширшою біологічною системою (на рівні організму), із соціальною системою (на рівні індивіда), зі створюваними культурно-історичними цінностями суспільства і предметного світу (на рівні особистості) [3].

Успішність застосування принципу системності визначають наступні умови, виділені Б. Ломовим: 1) антропоцентризм - в центрі психологічного дослідження стоїть людина як «складна з відомих науці систем, така, що має унікальні характеристики, і передусім здатністю до саморегуляції» [3, с. 78]; 2) комплексний підхід, який дозволяє вивчати явище в інтеграції з іншими властивостями особистості. Системоутворюючою властивістю особистості, як

вважав автор, являється її спрямованість, що включає цілі, до досягнення яких прагне особистість, спонукальні мотиви і усі суб'єктні стосунки, в яких знаходиться та або інша людина[2].

На думку К. Абульханової-Славської, переваги механізму вивчення в системному підході полягають в тім, що явища досліджуються цілісно, не розбиваються на частини, дослідження будується таким чином, що усі складові елементи явища, що вивчається, «включені» в цей процес, утворюючи систему. «Власне буття системи описується в термінах елементів, зв'язків, структури, функції, організації, управління, розвитку та ін. Вона в певній мірі, протиставлена оточенню, може бути закритою або відкритою, механічною або органічною» [1, с. 3].

О. Крупновим був запропонований цілісний, *системно-диспозиційний підхід* до вивчення особистості та її властивостей, які розглядаються як системні утворення. Автором розроблена шестикомпонентна модель будови властивостей особистості, кожне з яких розглядалося як сукупність індивідних та особистісних характеристик, що тісно взаємодіють між собою. Особистісні характеристики включають мотиваційний, продуктивний і когнітивний компоненти. Індивідні ознаки представлені операційно-динамічними, емоційними і регуляторними компонентами. У своїй концепції О. Крупнов приділяв особливу увагу соціальному середовищу, яке впливає на мотиваційно-сміслові ознаки, та індивідним, біологічним властивостям особистості (темперамент, властивості нервової системи). Також в модель включені рефлексивно-оцінний і установчо-цільовий компоненти, що особливо важливо в контексті нашого дослідження [3]. На нашу думку, такий підхід достатньо конструктивний у дослідженні умов громадянського розвитку особистості, надає певні орієнтири у побудові моделі особистості громадянина. Але ми не бачаємо в ньому можливості пояснення вікових особливостей громадянського розвитку дорослої людини, психологічних механізмів і процесуальності досліджуваного феномену, тобто, керуючись лише цим підходом важко дослідити динаміку зазначених процесів.

Іншу інтерпретацію *системного підходу* ми знаходимо в роботі В. Циби. Вчений запропонував *регулятивно-детерміністську концепцію* особистості [5], в якій висхідними детермінуючими чинниками активності є біогенні (серед них психогенні) і соціогенні потреби. Первісними для множини біогенних потреб є потреби самозбереження й збереження роду, повніше — самозбереження себе як цінності та збереження нащадків як цінностей біосоціального середовища. Вважаємо, що така точка зору має рацію. Підтвердженням позицій автора, на нашу думку, був спалах громадянської активності і супротиву українців, як реакція на побиття студентів на мирній акції протесту (30 листопада 2013 року) і вбивство беззахисних людей на Грушевського і Євромайдані, що свідчить про активізацію захисних психологічних механізмів щодо зазначених біогенних потреб.

За автором, гармонізацію організму та психіки людини із зовнішнім фізичним і психічним середовищем доцільно розглядати не як задоволення потреб, а як умови існування людини в середовищі. В основі задоволення соціогенних потреб лежить механізм зниження й погашення психічного дискомфорту внаслідок когнітивного дисонансу. За даною соціально-психологічною концепцією особистості, універсальною детермінантою будь-якої поведінки та діяльності є механізм редукції психічного напруження, яке суб'єктивно сприймається як потяг до матеріального або ідеального предмета потреби з певним позитивним емоційним тоном (насолюди, задоволення, приємності) або як відраза від предмета з певним негативним емоційним тоном (огиди, невдоволення, біль) уразі невідповідності його потребі. Об'єктивно виникнення такого напруження зумовлено потребою в матеріальній або інформаційно-ідеальній цінності середовища.

Вчений підкреслював, що потяг виступає емоційним чинником, який активізує потребу як рушійну силу діяльності щодо її задоволення. Реалізація спонук у формі численних актів задоволення потреб суб'єктів шляхом освоєння або творення матеріальних та інформаційно-ідеальних цінностей середовища є антиентропійним процесом творення техногенно-культурних структур цивілізації.

Під структурою особистості в *регулятивно-детерміністській концепції* розуміється функціональна структура її сфери свідомості або мисленнєвої сфери свідомості (когнітивного конструкту) як психічного органа мислення й програмування своєї діяльності [5]. Зважаючи на те, що когнітивні процеси (розвиток громадянської свідомості і самосвідомості) за нашим баченням, є провідними у громадянському розвитку особистості, такий підхід надає можливість дослідження цього феномену через призму розвитку громадянської самосвідомості дорослої людини.

Розгляд громадянської самосвідомості особистості як структурованої, розгорнутої в часі і просторі системи психічних процесів, що виражається в усвідомленні особистістю себе в суспільно-культурній системі як суб'єкта самостійної діяльності, в усвідомленні відповідальності за свої дії перед суспільством, в оцінці особистістю своїх якостей в контексті соціально-значимої діяльності, припускає виявлення особливостей її системної детермінації. Така детермінація, у свою чергу, визначає своєрідність системи процесів на кожному конкретному етапі. Компоненти системи (процеси, образи, цінності і так далі) можуть виступати детермінантами її розвитку в цілому і виконувати на різних етапах формування громадянської самосвідомості підлеглу або провідну функції.

Основну роль у формуванні громадянської самосвідомості суб'єкта виконують регуляторні механізми, що відносяться до різних психологічних систем, включаючи діяльність, стани, особистісні характеристики, соціальне середовище. Звідси витікає необхідність вивчення феномену громадянської самосвідомості як «відкритої» системи, для якої характерний стан рухливої рівноваги, що зберігає постійність структур при одночасній безперервній взаємодії усіх компонентів системи.

Тож, регулятивно-детерміністська концепція дослідженні громадянської самосвідомості може бути представлена таким чином: громадянська самосвідомість розглядається як елемент загальної психологічної системи громадянського розвитку особистості, в той же час громадянська самосвідомість виступає як система до окремих проявів суб'єктності людини, що визначає її особливості [4]. Як бачимо, такий підхід, як і попередній, лише частково пояснює досліджуваний нами феномен.

Таким чином, найбільшим пояснювальним потенціалом у методологічному обґрунтуванні дослідження соціально-психологічного явища - громадянського розвитку особистості володіє системний підхід. Його переваги полягають в тому, що за його принципами можливо вивчати досліджуваний феномен як систему, що має свої закономірності функціонування та розвитку; як частину макроструктури, закономірностям якої вона підпорядковується; як мікросистему, яка є компонентом системи; як об'єкт зовнішніх впливів і умов; із врахуванням багатомірності, багаторівневості, ієрархічності досліджуваного психічного явища; врахуванням множинності, детермінованості психічних якостей особистості громадянина; як можливість вивчення психічних явищ у їх розвитку тощо.

Література:

1. Абульханова-Славская К. А. Идеясистемности в современной психологии: монография / [Абульханова К. А.]; под ред. В. А. Барабанщикова. – М.: Ин-т психологии РАН, 2005.
2. Бодалев А. А. Личность и общение. – М.: Педагогика, 1983. – 271 с.
3. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1999. – 350 с.
4. Методологические подходы к исследованию гражданского самосознания личности педагога [Электронный ресурс] / И.В. Фокина. Режим доступа : <http://scientific-notes.ru/pdf/017-35.pdf>
5. Циба В. Т. Теоретичні засади соціальної психології: системний підхід : монографія. — К. : Університет «Україна», 2011. — 359 с.

Наталія Матейчук
(Чернівці, Україна)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КРЕАТИВНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Проблема розвитку та формування творчої особистості є надзвичайно актуальною в сучасній психологічній науці. Це обумовлено як соціально-економічною динамікою та потребами суспільства, так і процесами гуманізації освіти.

У психологічній літературі проблема креативності розглядається в дослідженнях теоретичного та прикладного характеру. Так, у зарубіжній психології вона представлена у працях А. Адлера, Дж. Гілфорда, Дж. Келлі, А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса, Р. Стернберга, П. Торренса, Е. Фромма, К. Юнга та інш. Серед вітчизняних та російських досліджень із проблематики креативності варто відзначити праці Б. Ананьєва, Г. Балла, Д. Боголюбської, О. Брушлинського, Л. Виготського, В. Дружиніна, А. Коваленко, Г. Костюка, С. Максименка, О. Матюшкіна, С. Медніка, В. Моляко, Я. Пономарьова, В. Роменця.

Як показує аналіз літератури, розвиток креативності обумовлений різними факторами, в тому числі і віковими особливостями. Єдиної теорії розвитку креативності в онтогенезі немає.

Можна виділити три основні підходи до вивчення вікових закономірностей розвитку креативності. Так, представники першого підходу зазначають, що відбувається поступовий, неперервний ріст креативності (Л. Обухова, С. Чурбанова, 1994). Учені, які дотримуються другого підходу (Н. Шумакова, 2004; В. Юркевич, 1996) встановили, що у зв'язку із засвоєнням знань креативність дитини знижується. Прихильники третього підходу (В. Дружинін, 2002; П. Торренс, 1965) стверджують, що креативність розвивається нерівномірно, тобто є певні піки та спади [3, с. 208].

Т. Баришева стоїть на позиціях, що онтогенез креативності розкривається в контексті різних теорій розвитку особистості, в яких можна прослідкувати і лінію розвитку креативності. Як зазначає Т. Баришева, процес становлення креативності включає декілька етапів.

Перший етап – *«пробудження»*, накопичення сенсорного, емоційного, інтелектуального досвіду як основи творчості. Важливими моментами цього періоду є інформаційно збагачений простір, імпульс пробудження, джерела, що мотивують творчу діяльність.

Другий етап – *копіювання та імітації*, засвоєння еталонів креативної поведінки, технологій, засобів, способів творчої діяльності. Головне на цьому етапі – засвоєння технологічного досвіду.

Третій етап – *імплікації (зв'язки)*, переносу, застосування засвоєних еталонів у нових особистісно значимих умовах, експериментування, пошук нових зв'язків та відношень, джерело становлення «Я-концепції» в плані власних можливостей, імпульс до розвитку позиції творця.

Четвертий етап – *трансформації*, перетворення досвіду у відповідності з індивідуальними особливостями, можливостями, потребами.

П'ятий етап – *гармонізація* психологічної структури креативності, *індивідуалізація* творчої діяльності, становлення творчої індивідуальності [1].

Т. Баришева [1] підкреслює, що навіть у рамках однієї вікової групи креативність проявляється нелінійно і нерівномірно, кожен віковий період говорить про сензитивність розвитку певних параметрів у структурі креативності.

В. Дружинін виділяє два етапи формування та розвитку креативності. На першому етапі проходить розвиток «первинної» креативності як загальної творчої здібності, неспеціалізованої стосовно певної сфери людської життєдіяльності. Сензитивний період цього етапу настає в 3-5 років. На другому етапі (підлітковий і юнацький вік) на основі «загальної» креативності формується «спеціалізована» креативність: здібність до творчості, пов'язана з певною сферою людської діяльності. На цьому етапі особливе значення має професійний зразок, підтримка сім'ї та однолітків [3, с. 217].

Отже, ми можемо зробити висновок, що в динаміці розвитку креативності виділяють два піки: перший – дошкільний вік, другий – підлітковий та юнацький вік.

На нашу думку, саме підлітковий та ранній юнацький вік є найбільш сензитивним для розвитку креативності особистості. Це пов'язано з багатьма психологічними особливостями даного вікового періоду.

Основою для вивчення та розуміння особливостей і закономірностей *розвитку* в підлітковому та юнацькому віці стала культурно-історична концепція розвитку вищих психічних функцій, розроблена Л. Виготським. Характеристика психологічного віку визначається такими складовими:

- *соціальною ситуацією розвитку*, яка визначає специфічну для певного вікового етапу взаємодію між дитиною та середовищем, розуміння своєї соціальної позиції та стосунків з іншими людьми, які суттєво впливають на формування властивостей особистості і появу специфічних вікових новоутворень;

- *провідним видом діяльності*, виконання якої на певному віковому етапі створює оптимальні умови для розвитку і формування всіх рис особистості дитини та її пізнавальних можливостей, виникнення найважливіших психічних новоутворень;

- *протиріччями*, які виникають у процесі розвитку;

- *особистісними новоутвореннями* як результатами розв'язання цих протиріч.

Підлітковий вік – це період онтогенетичного розвитку дитини від 10-11 до 14-15 років, пов'язаний із переходом від дитинства до дорослості. Деякі психологи (С.-Г. Холл, З. Фрейд та ін.) вважають підлітковий вік найбільш критичним з усіх етапів онтогенезу, оскільки в цей час відбуваються найінтенсивніші кардинальні перетворення в організмі дитини, її свідомості і діяльності, системі міжособистісних стосунків із ровесниками та дорослими [5, с. 68].

Підлітковий вік характеризується багатьма науковцями як період суттєвих змін у психічному та особистісному розвитку. Нова соціальна ситуація розвитку та анатомо-фізіологічні зміни в організмі сприяють появі психологічних новоутворень цього віку. Серед найбільш відомих дослідників підліткового віку існують різні точки зору щодо визначення центрального новоутворення. Так, Е. Шпрангер визначив наступні новоутворення: відкриття «Я», виникнення рефлексії та усвідомлення своєї індивідуальності. Л. Виготський стверджує, що домінуючими є такі новоутворення як: розвиток рефлексії і на її основі – самосвідомості. Головним новоутворенням середнього шкільного віку, на думку Л. Божович, є мотив досягнення певного положення (статусу) в групі однолітків. Д. Ельконін відзначав, що центральне новоутворення підліткового віку – це прагнення бути і вважатися дорослим. І. Кон віддає перевагу такому новоутворенню як почуття дорослості. Сучасні дослідники (І. Дубровіна, Г. Прихожан) схилиються до думки, що найважливіше новоутворення – це потреба в неформальному, інтимному спілкуванні. Спілкування стає провідним видом діяльності підлітка.

У підлітковому віці якісно змінюються емоційні переживання, оскільки змінюються і самі стосунки підлітка з оточенням. Підлітки характеризуються підвищеною емоційною збудливістю, імпульсивністю, швидкою зміною настрою, схильністю до афектів.

Основними моментами, що визначають розвиток особистості у підлітковому віці, є відкриття свого внутрішнього світу, потреба в особистісному спілкуванні, необхідність вибору професії.

У підлітковому віці відбувається становлення нового рівня самосвідомості, який визначається прагненням зрозуміти себе та свої можливості, з'ясувати, в чому виявляється власна неповторність.

Важливо відмітити, що в процесі формування цінностей, ідеалів, цілей, професійних і особистісних планів особливого розвитку набуває «Я» особистості «як організована система поглядів, установок і мотивів особистості, які обумовлюють її неповторність, незмінність та самототожність» [за 2, с. 162].

Становлення «Я» підлітка являє собою безперервний розвиток процесів, які беруть свій початок ще з дитинства. По-перше, це досягнення значної вольової регуляції: незалежність у плануванні свого часу і прийнятті рішень; засвоєння нових значущих цінностей, безвідносно до поглядів референтних осіб; зростання довіри до групи однолітків; більший реалізм у формуванні цілей; підсилена потреба впливати на інших; зростання стійкості до фрустрацій.

По-друге, це зміна цілей на основі ціннісних уявлень; потреба в самостійності; підвищення вимог до самого себе; поглиблення самооцінки, прийняття на себе відповідальності з урахуванням загальних цінностей. По-третє, це заміна гедоністичних мотивів більш віддаленими цілями, які спрямовані на досягнення у майбутньому певного соціального статусу. І. Кон характеризує цей віковий період появою свідомого «Я», виникненням рефлексії, конфліктів і моральної самооцінки, усвідомленням своїх мотивів, інтимізацією внутрішнього життя» [за 2, с. 163].

Як показує аналіз літератури, в підлітковому віці удосконалюються необхідні для розвитку креативності когнітивні характеристики (прагнення до пізнання, висока активність, ініціативність та ін.). Формування пізнавальної сфери у підлітків характеризується становленням складних форм аналітико-синтетичної діяльності, переходом до абстрактного, теоретичного мислення, розвитком дедуктивних форм, що зумовлено змістом навчального матеріалу. Отже, розвиток мислення сприяє інтелектуалізації сприймання, вдосконаленню прийомів запам'ятовування та відтворення, стимулює розвиток творчої уяви, креативності.

Разом з тим, у підлітковому віці інтенсивно розвивається уява – це одна психічна функція, якою підліток оволодів так, що в змозі довільно нею керувати. Зовнішні та внутрішні проблеми, які можуть виникати у підлітків, вони можуть переносити в уяву, будувати власний уявний світ.

Продуктивність, оригінальність, самостійність процесу уяви, домінування активної, творчої уяви свідчить про розвиток у даний віковий період творчого потенціалу.

Отже, уява може збагачувати життя підлітка, поєднуючись з творчим мисленням, і ставати істинною креативною силою його особистості, але може і відчужувати його від реального на користь уявного світу, значно обмежуючи розвиток пізнавальної діяльності [2, с. 142].

У підлітковий період виникає потреба у самостійності і визнанні автономії дорослими, взаємини з якими починають будуватися під впливом переживання нових почуттів, які пов'язані з прагненнями дорослості та самоствердження. Водночас підліток, розширюючи свої права і демонструючи свою показну самостійність перед дорослими, чекає від них допомоги й захисту. Виникає суперечність та неоднозначність уявлень про себе та оточуючих, недостатньо адекватні судження про події, що відбуваються, сприяють виникненню протиріч, які підліток активно намагається розв'язати. Саме в такій ситуації активізується творчий потенціал підлітка, його творче мислення, вольові якості.

Н. Кузьміна до факторів прояву креативності у підлітковому віці відносить:

1. Подальший розвиток логічного та теоретичного мислення. Оволодіння окремими розумовими вміннями – класифікацією, узагальненням, аналогією сприяє тому, що підліток перевіряє можливості свого мислення. Все це розширює інтелектуальні можливості молодшої людини, розширює горизонти можливого, сприяє створенню нового.

2. Розвиток рефлексії, самосвідомості. Уточнюються та закріплюються межі свого «Я» від «Я» інших людей, розширюється зміст свого «Я». Завдяки цьому підліток відкриває для себе нові точки зору, контексти ситуацій, у нього з'являється можливість побачити нові ракурси.

3. Високу сензитивність до поведінкових проявів інших людей. Вона сприяє підвищенню креативності, оскільки дозволяє сприймати ззовні більше інформації, використовувати її у своєму досвіді, швидше реагувати на дії інших людей [4, с. 62].

Отже, аналіз літератури з даної проблеми підтверджує, що підлітковий вік є сензитивним для розвитку креативності особистості. Саме у цьому віці креативність може закріпитися у структурі особистості як стійка характеристика, яка свідомо реалізується у процесі творчості.

Література:

1. Барышева Т. А. Креативность. Диагностика и развитие. / Т. А. Барышева. – Рос. гос. ун-т им. А. И. Герцена. – СПб. : Изд-во РГПУ, 2002. – 205 с.
2. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. 2-ге вид. – К. : Каравела, 2007. – 344с.
3. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. / В. Н. Дружинин. – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 368 с.: (Серия «Мастера психологии»)
4. Кузьмина Н. Е. Креативность личности как фактор межличностного общения в подростковом возрасте : дис. канд. псих. наук : 19.00.05. / Н. Е. Кузьмина. – М., 2007. – 180 с.
5. Психологічна енциклопедія [автор-упорядник О. М. Степанов]. – К. : «Академвидав», 2006. – 424 с.

Степан Станибула
(Беларусь, Гомель)

ОСОБЕННОСТИ СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ ПСИХИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ ЛИЧНОСТИ

Согласно современным представлениям о психологической структуре личности она является неотъемлемой частью общей иерархической структуры свойств человека [4]. Исходя из этого личность имеет иерархическую структуру, в основании которой лежит соматический (телесный) уровень, далее психофизиологические свойства, следующий уровень психических состояний, психических процессов, уровень психологических свойств личности, уровень социально-психологических свойств и наконец, высший иерархический уровень занимают социальные свойства [4]. Известно как спортивная деятельность влияет на физиологический телесный уровень личности человека, то что спорт укрепляет физическое состояние человека известно давно. Как же спортивная деятельность влияет на другие уровни личности известно не достаточно, в частности на такой важный и принципиальный уровень, к которому мы относим ощущения, восприятие, память, мышление, воображение, внимание, психомоторика, уровень психических процессов. Задачей же данной работы будет выявления влияние спортивной деятельности на уровень психических процессов личности.

Одним из фундаментальных психических процессов является внимание. Внимание определяют как направленность и сосредоточенность сознания на каком-либо предмете, явлении, действии [2]. Так же внимание понимаем как процесс сознательного или бессознательного (полусознательного) отбора одной информации, поступающей через органы чувств, и игнорирования другой [3]. Внимание человека обладает пятью основными свойствами: устойчивостью, сосредоточенностью, переключаемостью, распределением и объемом [2]. Внимание в жизни и деятельности человека выполняет много различных функций. Оно активизирует нужные и тормозит ненужные в данный момент психологические и физиологические процессы, способствует организованному и целенаправленному отбору поступающей в организм информации в соответствии с его актуальными потребностями, обеспечивает избирательную и длительную сосредоточенность психической активности на одном и том же объекте или виде деятельности. Так же отметим, различают различные по своим функциям и содержанию виды внимания, такие как природное и социально обусловленное внимание, непосредственное и опосредствованное внимание, непроизвольное и произвольное внимание, чувственное и интеллектуальное внимание [3]. Из этого следует, что внимание является одним из ключевых психических процессов, причем процессом, социально обусловленным как отмечал Л.С. Выготский «Культурное развитие внимания начинается, строго говоря, в самом раннем возрасте, при первом же социальном контакте между ребенком и окружающими его взрослыми. Как и всякое культурное развитие, оно является развитием социальным. Культурное развитие какой-нибудь функции, в том числе и внимания, заключается в том, что в процессе совместной жизни и деятельности общественный человек вырабатывает ряд искусственных стимулов, знаков» [1]. Спортивная деятельность является деятельностью социальной по своей сути и характеристикам, что говорит о том, что она априори развивает такой важный и принципиальный психический процесс коим является внимание. Необходимо добавить, что спортивная деятельность обеспечивает актуализацию различных видов внимания и, наоборот, в качестве разрядки может целенаправленно отвлекать внимание [2]. Можно сказать, что спортивная деятельность обеспечивает определенное развитие основных характеристик и свойств внимания. Это особенно актуально в частности для детей 7-8 лет, для которых характерно то, что они могут удерживать произвольное внимание с высокой степенью интенсивности только 10-15 минут, а также трудом концентрируют внимание на собственных мыслях и представлениях [2]. Грамотно и детально выстраивая учебный процесс не затягивая выполнения любого упражнения, давая детям минимальное количество заданий на самоанализ движений и, объясняя ошибки, демонстрируя их мы, можем добиться полноценного и гармоничного развития интересующего нас качества. Исходя из этого мы понимаем, что коррекционно-развивающие потенции у спортивной деятельности огромны.

Так же одним из основным фундаментальным психическим процессом является мышление. В современной психологической литературе определяют мышление как это процесс познавательной деятельности, отличающийся обобщенным и опосредованным отражением действительности [2]. Мышление является высшим познавательным процессом. Оно представляет собой порождение нового знания, активную форму творческого отражения и преобразования человеком действительности [3]. Одним из отличительных признаков отличающим мышление от других психических процессов является то, что мышление всегда связано с определенной проблемной ситуацией, задачей которую нужно решить, и активным изменением условий, в которых эта задача задана. В процессе психического и интеллектуального развития каждый человек проходит определенные стадии. Выделяют три вида мышления: наглядно-действенное, наглядно-образное и словесно-логическое. Физические упражнения требуют от человека активного использования всех видов мышления и поэтому являются прекрасным способом развития интеллекта. Для этого важно, чтобы физические упражнения, отличались доступностью на начальном этапе и постепенным повышением сложности (интеллектуальной) на последующих этапах спортивной деятельности [2].

Можно утверждать, что спортивная деятельность прекрасный инструмент для интеллектуального развития для людей различной возрастной категории.

Фундаментальным психическим процессом, создающим условия для нормального функционирования мышления является память. Память – это процессы запоминания, сохранения и воспроизведения человеком мыслей, образов, эмоций и движений. Другими словами, память – это индивидуальный опыт человека. Основная функция памяти – накопление опыта. Без памяти все ощущения и восприятия исчезали бы бесследно [2]. В психологии выделяют следующие виды памяти: зрительная, слуховая, словесно-логическая, двигательная, тактильная, вестибулярная [3]. При занятиях спортивной деятельностью проявляются все виды памяти: при показе физических упражнений ведущая роль принадлежит зрительной памяти; при объяснении (описании, рассказе) – слуховая и словесно-логическая; при выполнении физических упражнений – двигательная, тактильная, вестибулярная. Особую роль при занятиях физической культурой играют двигательная, тактильная и вестибулярная память, связанные с запоминанием, сохранением и воспроизведением сигналов, поступающих в кору головного мозга с проприорецепторов, с рецепторов кожи и вестибулярного аппарата. Эти виды памяти используются человеком при разучивании физических упражнений и исполнении их. Известно, что разные движения (их параметры) заучиваются с различной степенью прочности. Труднее заучиваются ощущения, возникающие в результате мышечных усилий, необходимых для выполнения тех или иных действий, легче – пространственные параметры действий, еще легче – временные параметры движений [2]. Спортивная деятельность позволяет задействовать все виды памяти, что способствует ее гармоничному развитию.

И в завершении нашей работы мы рассмотрим еще один психический процесс в психологической науке он получил название восприятие. Восприятие – это отражение в сознании предметов, событий, явлений при их непосредственном воздействии на органы чувств. Восприятие – это прежде всего чувственное познание. Так как, с одной стороны, оно возникает при непосредственном воздействии раздражителя, а с другой – отражает в сознании человека это воздействие, а затем идет осмысливание увиденного, услышанного, почувствованного. Главная роль восприятия – получение информации из внешнего мира и о самом себе, воспринимая которую, человек ориентируется в пространстве, в ситуации, контролирует выполняемые действия, оценивает свои чувства и состояния окружающих, получает новые сведения [2]. Различают восприятие величины и формы предметов, их удаленность от наблюдателя, восприятие пространства, движения, времени и т.д. [3]. В частности для того что бы развить двигательные восприятия в результате спортивной деятельности необходимо четко и детально развивать способность отчетливо воспринимать параметры собственных движений, непосредственно для этого необходима постоянная тренировка связанная с постоянным анализом своих ощущений. При восприятии времени большая роль отведена опыту человека, приобретаемого им в течение жизни. Например, судить о длительности какой-либо выполняемой работы легче, если учитывать объем сделанного или пройденный путь, сравнивать известные данные с получаемыми. Не случайно в спорте, чтобы определить интенсивность работы спортсмена на дистанции и прогнозировать ее результаты, используют имеющиеся сведения о прохождении дистанции другими участниками соревнования. Следовательно, для развития способности воспринимать длительность события необходимо заполнить отрезки времени той или иной деятельностью [2]. Так же огромные потенциалы спортивной деятельности заключаются в развитии такой характеристики как восприятие движения. Восприятие движения отражает в человеческом сознании изменение положения объектов и самого наблюдателя во времени и пространстве. Для спортивной деятельности роль этого вида восприятия особенно велика, так как образ физических упражнений возникает не только из отдельных поз, но и из смены их во времени и пространстве (имеет динамический характер). Движение внешних объектов фиксируется, начиная с периферии сетчатки глаза, что вызывает рефлекторный поворот глаз. Так изображение объекта переходит в центральное поле зрения, тогда объект различается и опознается. С помощью зрения человек получает сведения о перемещении объектов двумя способами: непосредственным восприятием (при фиксированном взгляде, при перемещении изображения по сетчатке глаза и с помощью прослеживающих движений глаз за перемещением) и на основе умозаключений (при сопоставлении положения объекта в двух последовательных временных интервалах) [2].

Итак, исходя из выше описанного можно сделать существенный вывод, что спортивная деятельность обладает существенным потенциалом развития не только соматических (телесных) аспектов личности, но и на наш взгляд наиболее принципиально, она выступает существенным катализатором развития психических процессов личности. В частности было доказано, как спортивная деятельность влияет на такие фундаментальные психические процессы как мышление, внимание, память, восприятие. Данные теоретические знания помогут не только в качественно новом понимании структуры личности и аспектов ее функционирования, но так, же будут способствовать специалистам построению спортивной деятельности, так что бы максимально обеспечить эффективное и гармоничное развитие каждого человека занимающегося спортивной деятельностью.

Литература:

- 1 Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Изд-во «Смысл», 2005. – С.421
- 2 Гогунов Е.Н., Мартынов Б.И. Психология физического воспитания и спорта: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – С.13-16.
- 3 Немов Р.С. Психология: Общие основы психологии. Кн. 1: Учебник: В 3 кн.4-е изд. – М.: Издательский центр «ВЛАДОС», 2003. – С.218
- 4 Цагарелли Ю.А. Цагарелли Е.Б. Теория и практика системной психологической диагностики в учреждениях социального обслуживания семьи и несовершеннолетних. Научно-методическое пособие для руководителей и специалистов учреждений социального обслуживания семьи и детей / Ю.А. Цагарелли, Е.Б. Цагарелли. – Казань.: 2003. – С.15

Научный руководитель:

кандидат педагогических наук Селиванова Лариса Ивановна.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФОРІЕНТАЦІЙНОЇ РОБОТИ У МЕЖАХ ДОЛЕАНАЛІТИЧНОГО ПІДХОДУ

Професійне самовизначення є важливим кроком на шляху соціальної адаптації для будь-якої людини. Коли постає питання працевлаштування, на передній план виступає необхідність здійснення усвідомленого вибору діяльності на основі якої буде відбуватися повноцінна реалізація здібностей та прагнень особистості. Саме із цією метою забезпечується існування спеціалізованої підтримки осіб у формі професійної орієнтації та професійного консультування. Головною метою професійного консультування є необхідність у відповідь на запит надати допомогу у виборі або зміні професії з урахуванням індивідуальних соціально-психологічних характеристик, схильностей, здібностей та об'єктивних можливостей. [2] Кваліфіковане професійне консультування потребує застосування комплексного підходу. Ірраціональне використання можливостей робітника призводить до утворення бар'єрів на шляху власного розвитку, спаду виробництва, зниженню якості продукції, зростанню професійної захворюваності та травматизму. Долеаналіз, теоретичні основи якого розроблялися угорським психіатром Л.Сонді, здатний нівелювати ймовірність виникнення подібних явищ. І хоча даний напрям не набув широкого розповсюдження на теренах пострадянського простору [6, с.5], оригінальність та унікальне змістове наповнення концепції дозволили залучити багатьох авторитетних дослідників, таких як: В.Джос, А.Тихоміров, М.Вигдорчик, М.Ахтніх, Л.Собчик, А. Смірнов, Ф.Ютнер до поглиблення досліджень ключових елементів теорії Сонді.

Концепція долеаналізу є спробою встановлення взаємозв'язку між генетикою і глибинною психологією. Л.Сонді вважав власні напрацювання, до остаточного відокремлення в окрему теорію, доповненням до фундаментальних концепцій З.Фрейда та К.Г.Юнга. Досліджуючи безсвідоме Л.Сонді робить акцент на успадкуванні потягів, він зосереджує увагу на здатності адаптивних форм поведінки передаватися спадково. Ці пристосувальні реакції являють собою глибинні екзистенційні потреби, які є характерними для всього людства. У долеаналітичній концепції поняття потягу має власну ієрархію. Елементарною одиницею потягу є його тенденція. Іншим елементом потягу є потреба потягу. У потребі потягу активно діють дві тенденції, котрі частіш за все мають полярну розбіжність за напрямком своєї дії. У свою чергу, схрещування двох потреб потягів, які об'єднані спільною біологічно-психологічною метою, утворює вектор потягу. Л.Сонді виокремлює такі базові вектори потягів: сексуальний потяг, пароксизмальний потяг, Я-потяг та потяг до контактів. [1, с.22-26] Сексуальний потяг – результат схрещення чоловічої та жіночої потреби потягу. Історично сформована природа ерос-фактору полягає у коханні та ніжності, здатності приваблювати і утворювати зв'язки. Чоловічий фактор, у його соціалізованих проявах, є рушійною силою розвитку цивілізації та технічного прогресу. Пароксизмальний потяг складається із двох потреб, котрі спільно обумовлюють етичність і моральність або ж, навпаки, неетичність і аморальність поведінки окремої особи. Я-потяг є схрещенням потреб розширення і звуження сфери Я. Потяг до контактів виступає у схрещенні потреби «пошуку об'єкта» і потреби у міцному зв'язку із знайденим об'єктом. Окреслені вище, якісні характеристики структури ваблень відображаються у феномені оперогенотропізму – співвіднесенні структури потягів суб'єкта із характеристиками виконуваної професійної діяльності та побудовою відносин із колом осіб, що володіють аналогічною спрямованістю.

Розглянемо особливості конструкції тесту Л.Сонді та поширені моделі його застосування. Експериментальна діагностика потягів пов'язана із процесом вибору фотопортретів і належить до класу проєктивних методик. Вибір портретів відбувається за принципом ідентифікації та деідентифікації. Стимульний матеріал методики складається із сорока восьми карток на яких зображені особи із рядом психічних порушень відповідних аномаліям тенденцій потягів. Широкого розповсюдження набула практика застосування тесту Л.Сонді при профорієнтаційному консультуванні. В основі цього підходу лежить гіпотеза про те, що домінуючі потяги, які мають стійкий ступінь напруженості чинять визначальний вплив на професійне самовизначення особистості. [3, с.20] Дрейер запропонував модель застосування Сонді-тесту у профорієнтаційному консультуванні. [1, с.463] У 1953 році він опублікував працю «Структура потягів і професійна придатність. Глибинно-діагностичні дослідження у гірській справі». Автор праці експериментально визначив, що найкращі спеціалісти у гірничій справі належать до класу пароксизмального характеру. Дрейер відмітив, що для різноманітних професій можливо виявити чітко визначені класи потягів, тобто кондукторні фактори, він сподівався на майбутню можливість розробки особливих засобів для виявлення міжособистісної сумісності у сталих групах працюючих.

У вітчизняній психології метод портретних виборів Л.Сонді був модифікований російським психологом Л.Н. Собчик. Модифікація включає в себе творчу переробку стимульного матеріалу, а також розробку оновленого інтерпретаційного підходу. Досвід застосування тесту Л.Сонді у професійному консультуванні надав можливість Л.Н.Собчику критично оцінити сфери професійної орієнтації, котрі були виділені Л.Сонді. Л.Н.Собчик зазначає, що об'єднання професій за окремими факторами відбувається без врахування якісної специфіки тенденцій потягів. [4, с.50] Інтерпретаційний підхід, розроблений Л.Н.Собчик, дозволяє досліднику, що використовує тест Л.Сонді, застосовувати більш розповсюджену типологію особистісних властивостей і надає змогу порівнювати отримані дані із показниками інших методик. Не дивлячись на це, зміни стимульного матеріалу методики були критично оцінені ортодоксальним напрямом долеаналізу. Ф.Ютнер, експерт інституту Л.Сонді, зазначає, що використання модифікованого стимульного матеріалу призведе до отримання хибних результатів за рядом причин. [5, с.12] Малюнки модифікованого варіанту тесту Л.Сонді виконані із неточностями та відмінні від оригінальних фотопортретів, що позначається на провокуючому характері карток та їх здатності до виклику «морфогенетичного резонансу» - поняття запроваджене Р.Шелдраком з метою пояснення функціональних особливостей тесту.

Концепція долеаналітичного професійного консультування отримала завершену форму у працях М.Ахтніха, котрий створив оригінальний підхід до психології та діагностики професій – типологію професійних схильностей. [5, с.17] Тест М.Ахтніха спрямований на виявлення професійних схильностей та інтересів. Клієнту пропонуються фотокартки спеціалістів зайнятих трудовою діяльністю. У ході тестування визначаються його відношення до окремих видів діяльності. Важливим є той факт, що М.Ахтніхом була введена зміна формулювань характеристик базових потягів. Ця, на перший погляд, незначна деталь дозволила застосовувати долеаналітичні положення у вузьких рамках професійного консультування, без перенесення акценту на площину глибинних особистісних процесів та дала змогу позбавити інтерпретацію психопатологічного «підтексту». Вісім факторів, виділених Л.Сонді, були розглянуті

М.Ахтніхом з позиції радикалів схильностей, відповідних загальнолюдським потребам. Вони отримали нові назви та буквене позначення, інтерпретація зазнала докорінних змін.

Правильно підібрана професія соціалізує патологічні тенденції особистості. У випадку відповідності професійної діяльності актуальному стану сфери прагнень індивід отримує можливість у соціально-прийнятній формі розрядити спонукальні тенденції. Л.Сонді виділяє список типових професій, що дозволяють трансформувати енергію прагнень особистості у професійну площину. За значенням ерос-фактору, у разі позитивної реакції на стимульний матеріал, це наступні професії: перукар, працівник обслуговуючого персоналу, офіціант, танцюрист, артист цирку, естради, шпигун. При негативній реакції - музикант, ліричний поет, гінеколог, лікар. Для танатос-фактору це: м'ясник, операційна сестра, хірург, патологоанатом, лісник, скульптор, зубний лікар, борець, мисливець, фермер. Для фактору етичного регулювання поведінки: моряк, водій, льотчик, гірник, коваль, кочегар, сажотрус, пожежник, піротехнік, фахівець з вибухових пристроїв, священнослужитель, діяч охорони здоров'я. За фактором морального регулювання поведінки: актор, політик, натурщик, манекенщик, художник. За фактором его-систолі: педагог, викладач математики, філософ, військовий інженер, художній критик, бухгалтер, поштовий службовець. За фактором его-діастолі: поет, письменник, психолог, психіатр, міфолог, містик, геолог, палеонтолог, керівник експедиції, місіонер, аптекар, хімік. За фактором пошуку об'єкта прив'язаності: антиквар, музейний службовець, збирач творів мистецтва, художній критик, маляр, банкір, лихвар, службовець ломбарду, збирач відходів, працівник хімічності, лікар гастроентеролог. За фактором зв'язку із об'єктом прив'язаності: викладач мови, агент, представник фірми, кухар, власник ресторану, бармен, дегустатор вин, музикант духових інструментів, кінорежисер, директор музичної школи, концертного бюро. [1, с.42-43]

Очевидним є той факт, що робота, за виконанням якої ми проводимо більшу частину життя, має стати джерелом гармонії та задоволення для людини. Легковажність під час професійного самовизначення може стати вагомим чинником порушення власного розвитку. У зв'язку із цим твердженням важко переоцінити вагомість та дійсне значення ролі професійного консультування у нівелюванні ризику життєвої помилки. Проте це не означає, що консультант має покладатися у власній роботі лише на результати проєктивних методів. Розв'язання профорієнтаційних завдань, що стоять перед консультантом має включати застосування широкого спектру методик та концептуальних підходів. Л.Сонді зазначав недоречність розуміння ситуативної діагностики потягів, як повноцінного долеаналізу. Долеаналітичний розгляд оперогенотропізму має вибудовуватися на фундаменті побудови генеалогічних дерев, здобутті інформації про професійні традиції роду. Подібний підхід дозволить гарантувати надійність діагностичних висновків, але, у будь-якому випадку, варто відмітити їх рекомендаційний характер, оскільки численні професії слугують задоволенню не однієї, а одразу декількох потреб. [5, с.15]

Сучасне суспільство розвивається стрімкими темпами. Професії, що були актуальні вчора, сьогодні втрачають своє значення. Психологічний розгляд професійного середовища потребує постійного перегляду. Для того, щоб мати змогу розуміти зв'язок характеру діяльності із елементами структури потягів та вірно визначати факторну сутність нових професій необхідно володіти розумінням змісту людських потреб, яке буде досягнуто шляхом експериментальної психологічної діагностики.

Література:

1. Сонди Л. Учебник экспериментальной диагностики влечений / Пер. с нем. – М.: «Когнито-Центр», 2005. – 557 с.
2. Профессиональная ориентация персонала: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/5443/5462/>.
3. Сонди Липот: Судьбоанализ / Липот Сонди; [статьи; пер. с нем. А.В. Тихомиров]. – М.: Три квадрата, 2007. – 480 с.
4. Собчик Л.Н. Тест восьми влечений Сонди и его модификация // Введение в психологию индивидуальности. – М.: Институт прикладной психологии, 1998. – 60 с.
5. Тихомиров А.В. Судьбоанализ и профконсультирование // Соционическая газета №4, 02.04.2004. – 31 с.
6. Джос В. Судьбоанализ: первые шаги в России // Психологическая газета («ИМАТОН»). – 1996. - № 7. – 7 с.

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, Галичанська Альона Вікторівна.

Олександр Чепур

(Переяслав-Хмельницький, Україна)

КОПІНГ-ПОВЕДІНКА ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

У сучасних соціально-економічних умовах життя кожної людини насичене складними ситуаціями, які змушують її долати різні перепони, труднощі або пристосовуватися до них. Складність, динамічність та суперечливість життя ставлять особистість перед необхідністю пошуку найбільш вигідних виходів з складних життєвих ситуацій, а також різних криз – від життєвих до економічних. Проблема подолання життєвих труднощів носить назву опановуючої поведінки (копінг-поведінка) і є нині однією з актуальних у сучасній психології.

Поняття «опановуюча поведінка» походить від англ. «to cope» - опановувати, долати. Таким чином, опанування та копінг є синонімічними поняттями. Виникнення труднощів неможна уникнути, оскільки вони є природним, закономірним наслідком складного процесу взаємодії суб'єкта з оточуючим світом. У зв'язку з цим людині необхідно постійно використовувати всі можливі ресурси для того, щоб долаючи труднощі залишатися адаптивною і почуватися більш менш безпечно [1].

Копінг (coping) – це індивідуальний спосіб взаємодії людини з ситуацією у відповідності з її власною логікою, значущістю у житті та психологічними можливостями. Психологічне призначення копінгу полягає у тому, щоб якомога краще адаптувати людину до вимог ситуації, дозволяючи їй послабити або пом'якшити ці вимоги, зробити спробу уникнути або звикнути до них, тобто погасити її стресовий вплив. Тому головна задача копінгу – забезпечення і підтримання фізичного і психічного здоров'я особистості [2].

У процесі подолання складних життєвих ситуацій людина використовує великий арсенал активних (копінг-стратегій) та пасивних (захисні механізми) стратегій. Всі вони є найважливішими формами адаптаційних процесів та реагування індивіда на стресові ситуації. Від індивідуального способу розв'язання несприятливих ситуацій залежить психологічне благополуччя як окремого індивіда, так і суспільства в цілому. Саме тому вивчення способів розв'язання щоденних труднощів є однією з найактуальніших життєвих та наукових проблем. Ефективність опанування людиною життєвих задач забезпечує задоволеність собою, досягнутими результатами, успішне засвоєння світу і гармонійний розвиток особистості [3].

Виокремлюють дві основні функції копінга. Перша сфокусована на проблемі і спрямована на руйнування стресового зв'язку особистості та середовища. Друга сфокусована на емоціях і спрямована на керування емоційним дистресом. Завжди при подоланні стресової ситуації мають місце обидві зазначені функції.

Стрес може переживатися емоційно, когнітивно, поведінково, але, як правило, існують багаточисельні і неповторні комбінації всіх трьох компонентів. Саме через це, при оцінці копінга необхідно враховувати обидві його функції. Оцінка індивідом стресової ситуації визначає пропорційне представництво кожної функції. Поведінка, яка має на меті усунути або зменшити інтенсивність впливу стресора, змінити зв'язок стресу з власне фізичним або соціальним середовищем розглядається як активна копінг-поведінка. Пасивна копінг-поведінка являє собою інтрапсихічні форми подолання стресу, призначені для зниження емоційного збудження раніше, ніж зміниться ситуація.

Проблема стресу спочатку розглядалася з позицій аналізу діючих стрес-факторів. Проте психологи подолали протиріччя між «неспецифічністю стресу, як реакції на будь-який вплив» (Г. Сельє) і «залежністю реакції від психологічної оцінки загрози» (Р. Лазарус) на користь останньої тези. Об'єм поняття «стрес» завдяки працям психологів, був різко звужений у сторону екстремальності і більш особистісно-орієнтований. З метою зняття протиріччя між фізіологічною неспецифічністю та психологічною вибірковістю Р. Лазарусом вводиться поняття «копінг», як спроможність до подолання стресу. Він визначає розвиток різних його форм, що призводять до адаптації чи дезадаптації особистості [4].

До цього часу не існує термінологічної однозначності у визначенні дефініції «копінг». У наукових працях, присвячених проблемам копінг-поведінки, використовуються поняття «опанування», «опановуюча поведінка», «психологічне подолання» і просто кальковане «coping». У рівній мірі використовується термін «coping behavior», причому акцент на власне поведінці у практиці дослідження реально може і не бути присутнім. На сьогоднішній день даний термін відображає досить широке змістовне навантаження.

У більшості випадків «психологічне подолання» («копінг») розуміється як індивідуальний спосіб взаємодії з важкою ситуацією (зовнішньою або внутрішньою), який визначається її суб'єктивною значущістю для людини з одного боку, і її власними психологічними можливостями – з іншого, а поняття «копінг-поведінка» позначає досить широкий спектр активності людини – від психологічних захистів до цілеспрямованого подолання кризових ситуацій. Результатом зусиль психологічного подолання (включаючи орієнтацію на дію або інтрапсихічну активність), є усунення важкої життєвої ситуації, її зміна або адаптація до її вимог [5].

Сутність копінгу полягає в ефективній адаптації людини до вимог ситуації, а його головне його завдання – забезпечення і підтримання благополуччя людини, фізичного і психічного здоров'я, задоволеності соціальними стосунками.

Література:

1. Абабков А.В. Систематическое исследование стресса и копинга / А.В. Абабков, М. Перре, Б. Планшерев //Обозр.психиатр. и мед.психол. – М., 1998. – № 2. – С. 65–67.
2. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения:[монография] / Т.Л. Крюкова. – Кострома: КГУ им.Н.Некрасова – студия оперативной полиграфии «Авантитул», 2004.
3. Ткачук Т.А.Копінг-поведінка: стратегії та засоби реалізації: [монографія] / Таїсія Анатоліївна Ткачук. – Ірпінь: Національний університет державної податкової служби України, 2011. – 286 с.
4. Лазарус Р. Теория стресса и психосоматические исследования / Р. Лазарус // Эмоциональный стресс. – М.: Медицина, 1970. – С.178 – 209.
5. Ткачук Т.А. Копінг-поведінка: поняття, функції, основні підходи до класифікації. Науковий часопис НПУ ім. М.Драгоманова, Вип.17(41), Ч.2. — Київ, 2007. — С.130-134.
- 6.

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, завідувач кафедри практичної психології ДВНЗ «Переяслав – Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди, Ткачук Таїсія Анатоліївна.

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Aizhan Cambarova, Gulden Beisen
(Karaganda, Kazakhstan)

MATRIX-MEDITATION METHOD OF REVERSE LANGUAGE RESONANCE

"Although a statement, that it is impossible to teach you to the foreign language, is undeniable and immutable truth - like a statement, that tomorrow morning will be sunrise, - you fully can learn to the foreign language! You can TEACH YOURSELF!"

Zimyatkin Nikolay Fedorovich

Zamyatkin Nikolay Fedorovich is an author of method of independent study of foreign languages, that he named the "matrix-meditation method of reverse language resonance with elements". Essence of this method an author expounded in a book "It is impossible to teach you to the foreign language". An author graduated the faculty of foreign languages, after studied languages independently, and also taught Russian. He many years lived in the USA, where worked as a translator, taught languages the employees of CIA, military secret service, National household troops, American "greenberets", a few years worked in Institute of foreign languages of Department of defense of the USA in Montree.

Zamyatkin N.F. suggests to begin the study of any language with working off the so-called "language matrix". The language matrix is a set of texts in foreign language (both dialogues and monologues will suit), to that present also.

Texts must be not long, to contain the most often used words on possibility, the audio recording to them must be well-read native speakers, without pauses, translations, music, noise special effects. Every audio recording (long no more than 15-50 seconds, or 300-500 printed signs) is connected, it is mean that written down several times in succession.

Every repeatitive text is listened for a few hours in a day (better, if taken the study of language about 3 hours in a day) during a few days. It is then possible to proceed to listening with watching in text (too a few days). Then text during a few days readed: he must be read aloud, desirably loudly during a few hours in a day.

Each of 25-30 ringed of texts (in all a matrix, thus, plugs in itself the 15-20 thousand printed signs) is so worked over. Passing takes place to next text, when the previous is taken to the ideal. When all texts are passed, they 2-3 months

When the matrix is formed, it is necessary to proceed to reading of books in foreign language (unadapted), that can be partly replaced also by viewing of films or listening of audiobooks. A volume of reading must be considerable, and the use by a dictionary - minimum.

The method of Nikolay Zamyatkin allows to attain results the same in three basic spheres of study of any language: in understanding by ear, perception of written and colloquial speech. Thus author consciously offers a just the same order: listening, watching in text, repeatitive reading, or as he talks: "listening, analysis, imitation".

The just the same order of actions up to a point imitates behavior of child at the study of the mother tongue, a psychological barrier helps to overcome, forms a speech vehicle and allows to the brain to begin to perceive a foreign language.

Author supports the point of view, that to learn a foreign language a man can only independently, and critically.

If talk about methodology, then author suggests to break up a process on two stages.

The first stage is sanctified to the careful working of audiorecords that Nikolay names a matrix. An optimal matrix is 25-30 dialogues or other texts, from 300 to 600 signs (it is sometimes possible anymore), by duration 30-50 seconds (not more than 1 minute). All matrix will contain about 15-20 thousand signs

Valuable foreign language proficiency includes ability spontaneously to talk, understand speech by ear, to read the unadapted literature. An author considers that beginning of study of language must be the long and persistent listening, after reading aloud, that will help spontaneously to begin to speak and read without saying of about itself.

Chart of work with the matrix:

1. Two-three days of the "blind" listening of the first text (not to look at the printed variant). Obligatory condition - to occupy no less than 3 hours in a day. The first aim is complete or almost complete hearing-recognizing of voice elements of text.

2. Listening of the same text, but already with simultaneous track by eyes on the printed version.

3. Reading (certainly, without the simultaneous listening) - it is not needed to read everything at once, try to begin with separate phrases or words (those that the best of all caught and memorized).

4. Reading of whole text as possible more loud! It is needed to try as possible more precisely to imitate the heard foreign speech.

5. Passing to next text, work with him on the first to 4 points. Initial 3-4 texts are processed longer, after time it is possible to decrease on one dialogue.

6. Begin to read a matrix loudly, from the first text and to the last without stops. Then, begin again.

7. Reading of complete matrix must last two-three months. After it possible to pass to the next stage.

The second stage is sanctified to the satiation of brain information on a foreign language, for this purpose an author advises to read books, thus no less than 3 hours in a day, minimum using a dictionary. During a year, thus, you will read about 3000 pages. For this time you fully will prepare itself to the valuable intermingling with a native speaker.

Literature

1. rutracker.org
2. www.punkz.ru
3. zamyatkin.com

САМАРҚАНД ШЕВАСИ ФРАЗЕОЛОГИК БИРИКМАЛАРИДА ЎЗБЕКЧА СЎЗЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Маълумки, тожик тилини Самарқанд шевасига аслида тожикча бўлган сўзлардан ташқари яна бошқа тиллардан ҳам катта миқдорда сўзлар ўтган. Таниқли олим Лившиц В.А. ёзган эди: «Тилнинг ривожланиш жараёнида унинг жамиятдаги бошқа мавжудотлар билан ўзаро алоқа ва таъсир кўрсатишининг асосий қонуниятларини ўрганишини тақозо этади. Бошқа томондан, тилнинг ривожланиш қонуниятларини ўрганиш жараёни тил структураси алмашувининг асосий қонуниятларини тадқиқ этилиши, унинг ўзига хос мукамаллиги, ҳартомонлама ажралмас алоқалари орқали амалга оширилиши лозим».

Албатта, сўзларнинг бошқа тилга ўтиш жараёни турли тарзларда амалга оширилади. Лексика ёхуд янги сўзлар «бегона» тилга нафақат бирор маълум тил, балки узга тиллар орқали ўтиши ҳам мумкин. Шу тариқа, сўзлар тўғридан тўғри ёки бошқа тиллар орқали бирор тилга кириб келиши мумкин. Тилларнинг вужудга келиши даврларидан бошлаб сўзлар қабул қилиб олинади, аммо одамлар «... уларнинг «ўзлаштирилганлиги»ни билмасдан бегона эканлигини англамай қолардилар».

Охириги йилларда шеваларда бегона сўзларнинг кириб келиши муаммоларини тадқиқ этиш жараёнида ҳозирги тожик адабий тилининг системаси сифатида фразеологизмларни ўрганиши тамоилига қизиқиш кўпайиши кузатилмоқда.

Таниқли рус олим-лингвист Н.М.Шанский таъкидлаганидек «Ер юзида бошқа тиллар таъсиридан бутунлай озод бўлган бирор тил мавжуд эмас, зеро ҳеч қайси бир халқ, у ёки бирор бошқа тилнинг эгаси ва ижодкори бутунлай ажралган, ёлғизликда ўтадиган ҳаёт билан яшаёлмайди». Дарҳақиқат, ҳаётимизда рўй бераётган турли жамоавий, ижтимоий ва таърихий ўзгаришлар, тилларнинг ўзаро таъсир этилиши ва халқларнинг ўртасидаги алоқалар – буларнинг ҳаммаси тилнинг луғавий таркибини кўпдан кўп бойитиш ва сермазмун этилиши йўлида хизмат қилиб, унинг жиддий ва чуқур тадқиқ қилинишини талаб этади. Таърихнинг гувоҳлик берилишича, кўп асрлар давомида Ўрта Осиё территориясида, жумладан Ўзбекистонда ўзбеклар қатори тожиклар ҳам ёнмаён яшаб келмоқдалар. Шунга ўхшаш алоқаларнинг, Бернштам А.Н., Боровков А.К., Юсупов Г, Герценберг А.Г., Калонтаров Я., Хасанов А. А томонидан амалга оширилган тадқиқотлар далолат берилишича, янада кўпроқ таъсир кўрсатиш ва бирбирини бойитиш жараёнини ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида, энг муҳими тил масаласида ҳам кучга кирди.

Қайд қилиш жоизки, Ўзбекистоннинг тожик шеваларида, шу жумладан Самарқанд шевасида лексиканинг ўзлаштирилиш масаласи ҳалигача охириги хулосасидан йироқ бўлиб, тадқиқланмаган жиҳатлардан бўлиб қолмоқда.

Самарқанд шевасининг луғат таркибига унча катта бўлмаган (араб тили қиёсида), аммо сезиларли даражада ўзбекча сўзларнинг кўп миқдори кириб келган: (тўй) тўй, элчи (элчи, сафир), қабурға (қавурға), қамиш (қамиш), байтал (байтал), тузоқ (дом), қошуқ (қошуқ), чорук (чорук), йигит (чавон), байроқ (байрак), қамчин (қамчин), ямоқ (дарбех), пайт (фурсат), тумшук (башара), чечак (беморлик), элак (ғалбер) ва ғ.

Самарқанд шевасига кириб келган ўзбекча сўзлар, асосан предметлар, уларнинг аломатлари, ҳодисалар, воситаларни ифодайди.

Тожик тили сўзлашувида ўзбекча сўзларнинг ишлатилиши борасида тожик шевашунос олимлари ҳам кўп ёзганлар, зероки ўзбекча сўзларнинг катта бир қисми тожик тилининг луғат фондига, айниқса оғзаки нутқига кириб, жуда кенг ишлатилади. Лекин ўзбекча сўзларнинг Самарқанд шевасидаги фразеологик бирикмаларида, ҳамда адабий тилда ифода этилиши мавзуси махсус тадқиқ қилинмаган. Бу мақолада Самарқанд шевасидаги фразеологик бирикмаларининг фақат ўзбекча сўзлар ҳал қилувчи компонент сифатида қабул қилиниши масаласи таҳлил қилинади. Шевадаги ҳар бир фразеологик бирикма ўзбекча сўзлар иштирокида, гарчи уларнинг умумий белгиси – устуворлик, ажралмаслик, тўлиқлик бўлса ҳам, ўз хусусиятларига эга.

Табиийки барча ўзбекча сўзлар ҳам шевадаги фразеологизмни шакллантиришида ҳал қилувчи компонент бўлаолмайди. Аммо ўзбекча сўзларнинг алоҳида бир қисми фразеологик бирикмасини шакллантириши жараёнида фаол қатнашади: аспи қашқа (қашқа от) - бошқалардан аниқ фарқланадиган одамга нисбатан; вақташ чоқ будан, димоқаш чоқ будан – яхши кайфиятда эканлиги мазмунида; чор ишкелаш бутун – камчилиги бўлмаган, ҳамма имкониятларга эга бўлганлиги маъносида; ҳар мақомба йўрға мукунад – хоҳлаган кишининг дойрасига уйнайдиган маънода; эс рафтан – (кимнидир, ниманидир)узоқ кутадиган маънода; қофия тўғрў омадан – гап тўғри келгани маъносида; қошу қавоқ қадан – кайфияти бўлмаган, қиёфасида норозилик акс эттирилгани маъносида; лабба учуқ буромдан – қаттиқ кўрқиш; як чети дил сиё будан – кўнгилда қандайдир нохушликни ҳис этиш; эрка балои чон – эркалатиш – бало орттириш маъносида; қилиқи хунук – нохуш ҳаракат; қилиқи нав буровардан – янги ҳунар чиқариш; қима-қима қадан – қаттиқ уриш, жазолаш маъносида.

Ўзбекча сўзларнинг иштирокидаги фразеологик бирикмалар ўз навбатида фразеологик гаплар, фразеологик сўзлар, фразеологик бирикмаларга бўлинади. Ушбу мақолада биз фақат фразеологик бирикмаларни таҳлил этилиши билан кифояланамиз. Ўзбекча сўзлар иштирокида Самарқанд шевасида фразеологик бирикмасининг ҳал этувчи вазифасини бажариши: қавоқ димоқ қадан – норозилик билдириш; қошу қавоқ қадан – яхши кайфиятда бўлмаслик, қиёфанинг норозиликни ифода этилиши ва ҳ.

Самарқанд шеваси фразеологик бирикмаларининг ўзбекча сўзлар иштирокида лексик тузилиш таркиби мутлақо устувор, ҳамда умумий мазмуни жиҳатидан мақсадлидир. Бу турдаги фразеологик бирикмаларининг устуворлиги асосан уларнинг структуравий элементларига боғлиқ. Уларнинг структуравий элементи асосан **-у** ва **-ю** ҳарфлари орқали ифода этиладиган қўшимчаси ҳисобланади. Аммо таъкидлаш лозимки, структуравий элементни бошқа элементлар билан алмаштириши пайтида бу структура бутунлай барҳам топиб, ўз аҳамиятини юқотади. Масалан, қошу қавоқ қадан – яхши кайфиятда бўлмаслик фразеологик ифодасида **-у** қўшимчасини **ва** билан алмаштирсак, унинг структураси бузилади ва фразеологик бирикмаси ўз аҳамиятини юқотади.

Йиғилган материаллар таҳлили Самарқанд шевасининг ўзбекча сўзлар иштирокидаги фразеологик бирикмаларни қуйидаги қисмларга ажратишга имкон беради:

А) копулятив фразеологик бирикмалари;

Б) қўшимчали ва қўшимчасиз, тавтологик (такрорий) фразеологик бирикмалари.

Ўзбекча сўзлар иштирокидаги копулятив фразеологик бирикмалари: қавоқу димоқ қадан – норозиликни билдириш; а боғу тоғ гап задан – бир боғдан, бир тоғдан; қошу қавоқ қадан – яхши кайфиятда бўлмаслик; димоға чоқ қадан – хурсандчилик қилиш маъносида ва ҳ.

Тожикча- русча луғатда **қавоқ** сўзи андохтан, гирондан феъллари билан биргаликда фразеологизм шаклида келтирилган: қавоқ андохтан, қавоқ гирондан – хафа кўриниш.

Қўшма компонентли фразеологик бирикмалари: қавоқу димоғ қадан ҳам норозилик билдириш маъносида ифода этилиши мумкин.

Қавоқу димоғ компоненти кайфият маъносида ишлатилиши ҳам мумкин. Агар қошу қавоқ қадан ва қавоқу димоғ қадан фразеологик бирикмаси салбий маънони ифода этадиган бўлса, аксинча димоға чоқ қадан, димоға чоқ қада гаштан «хурсандчилик қилиш, яхши кайфиятда бўлиш» маъносида ишлатиб, ижобий ҳолатни билдириши мумкин.

Қайд қилиш лозимки, тожикча-русча луғатда чоқ сўзининг икки хусусияти келтирилган: Чоқ 1. А) меъёрда; жойида; етарли маъносида Б) хурсанд; вақташ чоқ, димоғаш чоқ – у хурсанд, яхши кайфиятда.

Чоқ 2. Вақт, фурсат маъносида. Чоқ сўзининг вариантларини ҳисобга олиб, тадқиқотчилар унинг келиб-чиқиши аслида ориёлик сўз эканлигини эътироф этадилар. Уларнинг фикрича бу сўз кейинроқ турк тилларига ўтиб бугунгача ишлатиб келмоқда (Боровков, Хромов).

Ўзбекча сўзлар иштирокидаги умумистеъмол бўлган қўшимчали ва қўшимчасиз, тавтологик (такрорий) фразеологик бирикмалари: а тўй пеш нағора задан – олдиндан бирор хабарни тарқатиш; элакба дармондан – асосий ишни бажариб қандайдир майда-чуйда нарасада иложсиз қолиш; қима-қима қадан – қаттиқ жазолаш; тумшуқа авезон қадан – ёмон кайфиятда бўлиш; ёнбош қадан – ёнбош қилиб ётиш маъносида.

Келтирилган мисоллар шуни кўрсатадики, Самарқанд шеvasидаги фразеологик бирикмаларини шакллантирилишида ўзбекча сўзлар катта рол ўйнайди ва структура жиҳатидан аниқ мақсадни ифода этиб, уларнинг компонентларини тожикча сўзлар билан алмаштириш мумкин эмас.

АДАБИЁТ

1. Бернштам А.Н. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии. — СЭ, 1947, № 6—7.
2. Болдырев А.Н. Из истории развития персидского литературного языка. — ВЯ, 1955, № 5
3. Боровков А.К. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков. — УЗИВАН, 1952, т. 4
4. Герценберг А. г. и др. Древнетюркский словарь. - Л.: Наука, 1969
5. Калонтаров Я.И. Таджикские пословицы и поговорки в сравнении с узбекскими. —Душанбе: Дониш, 1969
6. Лившиц В.А. О внутренних законах развития таджикского языка.
7. Капранов В.А. Таджикско-персидская лексикография в Индии ХУІ-ХІХ вв. - Душанбе, 1987
8. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка. -Душанбе, 2006
9. Расторгуева В. С,Бакаев Ч. Х.,Исаев М. И. Типы двуязычия у иранских народов ... М., 1964
10. Русско-таджикский словарь. - М., Русский язык. 1985
11. Таджикско-русский словарь.-М., 1954
12. Таджикско-русский словарь.-Душанбе, 2009
13. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. ҷ.1,2. — Душанбе, 1963-1964
14. Юсупов К. Узбек ва тожик тилларининг узуро таъсири. Тошкент, Фан,1974

Дилмурод Ашуров
(Наманган, Ўзбекистон)

ЭРТАКЛАРНИ ИЖРО ЭТИШ ТАРТИБИ ВА ЭРТАКЧИЛИК АНЪАНАЛАРИ

Эртақ халқ оғзаки ижодидаги бадиий насрининг энг қадимий ва оммавий намунаси ҳисобланади. Эртақлар профессионал ижрочиликка асосланган жанр ҳисобланади. Ўтмишда эртақлар йилнинг маълум даврида, белгиланган пайтда ижрочилик салоҳиятига эга бўлган ёши улў, доно, хурматли ва эътиборли кишилар томонидан айtilган. Эртақ айтувчиларни қадимда «эртақчи», «маталчи» деб аташган. Одатда, бундай профессионал ижрочилар эртақчи деб юритилади. Халқ эртақ айтмоқликка жиддий қараган. Эпик турнинг дoston, эртақ, нақл сингари жанрларига оид фольклор асарлари муайян эпик хотира, эпик билим ва ижрочилик салоҳиятига, яъни махсус тайёргарликка эга бўлган профессионал ижрочилар томонидан айtilлади. Афсона ва ривоятларнинг бундай ижрочилари йўқ. Афсона ва ривоятлар эса кенг халқ оммаси томонидан ижро этилади. Профессионал айтувчига эга бўлмаслик афсона жанрининг ўзига хос хусусиятларидан бири эканлигини қайд қилган К.Имомов «афсонани фақат профессионал эртақчи ёки дostonчи айтиши шарт эмас, балки эшитган, билган шахс хоҳлаган формада ҳикоя қила олади», - деб ёзган эди [1]. Фольклоршунос У.Жуманазаров «профессионал айтувчиларга эга бўлмаслик, кенг оммавий ижро характериға эга бўлиш хусусияти афсона ва ривоят жанрларининг муҳим белгиси эканлигини қайд қилади [2]. Эртақлар мана шу хусусиятларига кўра афсона ва ривоятлардан фарқланади.

Деҳқончилик етақчилиқ қилган даврларда, одатда, эртақ деҳқонларнинг дала юмушлари тугаган пайтда — куз ва қиш мавсумларида, узун ва зерикарли оқшомларда айtilган ва бу ўзига хос анъана тусини олган. Эртақчилик оқшомлари шомдан тонггача давом этган. Гарчи эртақ энг қизиқарли нуқтасига — кулминатциясига келиб қолганиға қарамай, тонг отган заҳоти уни айтиш тўхтатилган. Хусусан, сеҳрли-фантастик эртақлар ижрочилиғида бунга қатъий амал қилинган. Сабаби — сеҳрли-фантастик эртақларда мавжуд дев, пари, ажина сингари қоронғулик оламининг мавжудотлари ёруғлик оламиға чиқиб, инсонларға, айни пайтда эртақ тингловчиларига зиён-заҳмат етказишлари мумкин, деган эътиқод туфайли шундай йўл тутилган. Қолаверса, эртақларға хос сирлиликнинг йўқолишидан, унинг моддий ҳаёт қобиғиға сингиб кетишидан кўрқилган. Шомдан бошланувчи қоронғулик тонггача ҳукмрон бўлганлиғидан эртақлар оламиға хос сирлиликни кучайтирган омилға айланган. Эртақнинг кечқурун айтилиши анъанаси аслида ана шу асосда қарор топган.

Бошида фақат сеҳрли-фантастик эртақлар ижросига хос бу тақиқ (табу) бора-бора маиший-ҳаётий эртақлар ижрочилиғиға ҳам қўллана бошланган. Бу фикрни «Минг бир кеча» араб халқ эртақларининг афсонавий ижрочиси

Шахризода репертуари сифатида машҳур эртақлар силсиласи яққол тасдиқлайди. Зеро, Шахризода ўз репертуаридаги ҳам сеҳрли-фантастик, ҳам мажозий-аллегорик, ҳам маиший-ҳаётий эртақларни, асосан, кун ботга айтишни бошлаб, тонг отгач — эртақнинг қай ўрнига келганидан қатъий назар, уни тўхтатиб қўйган.

Эртақларнинг айрим қисмлари бевосита драматик ҳаракат ёрдамида ижро қилинади. Бундай ижрога амал қилинмаса, эртақнинг бадиий-эстетик қиммати пасаяди.

Эртақларда ва улар ижрочилигида тайёр қолипга айланган анъанавий формулалар бисёр. Улар ўқувчи ва тингловчини қизиқтиришдан ташқари, воқеаларни бир-бирига боғлашда, узоқни яқин қилишда муҳимдир. Чунончи, «Қирқ хужра бор, хужранинг қирқинчисига кирма», «Қилични бир силкитди, қилич қирқ газ чўзилибди», «Энди сўзни бошқа томондан эшитинг», «шоҳнинг қаҳри келиб, илондай заҳри келиб», «ой деса оғзи бор, кун деса-кўзи бор, шириндан ширин сўзи бор», «сув ичса томоғидан, сабзи эса биқинидан кўринади», «кулса - оғзидан» гуллар сочилар, юрса-оёғидан тилла сочилар», «йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, тоғ-у саҳро, чўл юриб...» каби анъанавий қолип шаклидаги ифодаларни истаганча келтириш мумкин.

Ўзбекистоннинг турли жойларида эртақчилик мактаблари бўлган. Уларда устоз эртақчилар ўзларига муносиб шогирдлар тайёрлаган. Шогирдини эртақ айтиш санъатининг нозик қирралари билан таништирган ва унга эртақ ижрочилигининг сир-синоатларидан махсус сабоқ берган [3].

Эртақчилик қадим-қадимдан бор. Машҳур шарқ эртақчилигининг мумтоз намунаси — «Минг бир кеча» - араб эртақлари йиғиндиси доно эртақчи — Шахризоднинг тили билан, «Уйқусиз кечани қисқартириш учун» айтилган эди. Ёзилганига ўн аср бўлган «Девону луғотит турк» да ҳам мақолчилик, эртақчиликка гувоҳ бўладиган жойлар бор: «Уларнинг бир жарчиси бор, ҳар кун уларга эшиттириб туради» деганда эртақ ва нақллар назарда тутилган [4]. Сарой эртақчиларидан ташқари профессионал эртақчилар ҳам бўлганлар. Улар тили билан халқнинг энг яхши эртақлари айтилган. Бундай эртақчилар шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ юриб халқнинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўладилар, тўрга ўтқазиб, ҳурмат-иззат қилади.

Болалар, эртақларнинг яратилишига кўра яна бир тури — ёзма эртақлар ҳам мавжудки, у жаҳон адабиёти, хусусан, ўзбек ёзма адабиётининг катта қисмини ташкил этади. Кейинги икки-уч юз йилликда франсуз эртақчиси Шарл Перро, немис эртақнавислари эрнст Теодор Амадей Гофман, ака-ука Якоб Гримм ва Велгелм-Карл Гриммлар, Вилгелм Гауф, даниялик Ханс Кристиан Андерсен, англиялик Оскар Уайлд, рус эртақчилари А.С.Пушкин ижодининг роппа-роса ўн йилини фақат болалар учун ҳикматли ҳикоялар ва эртақлар яратишга бағишлаган Л.Н.Толстой, К.Д.Ушинский ёзма эртақчиликни ривожлантиришга катта ҳисса қўшдилар. Ўзбек ёзма эртақчилиги ҳам катта тарихга эга. Жадид боболаримиз Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Сиддиқий-Ажзий ўзлари тузган мактаб дарсликлари учун кўплаб ибратли эртақлар яратдилар. Ўтган аср ўрталарида Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ», Султон Жўранинг «Зангори гилам», Шукр Саъдулланнинг «Айёр чумчуқ», «Нўхат полвон», «Лақма ит» шеърӣ эртақлари, «Ёрилтош», «Афсона яратган қиз» эртақ-песалари, «Қачал полвон» эртақ-қиссаси машҳур бўлди. Адибларимизнинг эртақчилик соҳасидаги анъаналарини кейинчалик Х.Тўхтабоев, А.Обиджон, Т.Адашбоев, Ў.Имонбердиев каби эртақнавис муаллифларимиз давом эттирдилар.

Яна бир тоифа эртақчилар бор, улар эл орасида маълум ва машҳур эмаслар, аммо улар дунёга эндигина қадам босиб кириб келаётган, ҳали ақли ҳам, хотираси ҳам тўлмаган кичик болаларга эртақлар, чўпчаклар айтувчи катталар, тарбиячи эртақчилардир. Уларнинг репертуари ҳам унча бой эмас, аммо оз чўпчакларни, ҳажман кичик эртақларни бола ёшига, бола онгига етказишнинг устаси бўлмиш бу эртақчилар ҳаммадан кўра сертаъсир, серсамара бўлганлар.

Буларни оила эртақчилари деб атасак бўлади. Оила эртақчилигининг репертуар мавзуи ва уларни айтиш манералари шу оила аъзоларига ва уларнинг эстетик тарбиясига боғланган, асосан дидактик характерда бўлади. Бу кичик эртақлар ҳам соддаликдан, мураккабликка томон кўтарилиб борадилар. Болалар эртақларини аксари бувилар, энагалар, холалар айтадилар, улар ҳайвонлар ҳақида ва шунга ўхшаган бўлади, дейди Д.Зеленин [5]. Н.Е.Ончуков ҳам аёллар эртаги йўқлигини, бироқ аёллар эртақчилиги борлигини таъкидлайди [6]. Ҳақиқатан ҳам оналар эртақларнинг, ёр-ёрларнинг, турли хил қўшиқларнинг ижодчилари, ижрочиларидир. Улар шаҳарга иш, нон қидириб, ёки узоқ жойларга ўроқчилик қилиб кетган эрларининг уйда йўқлигини билдирмай, бир парча нон ё бор, ё йўқ, болаларига бўлса ёвғон гўжа, бўлмаса жийда, туршак едириб, узоқ қоронғу кечаларда, совуқ қиш кунлари танчалар, ўчоқ-гулхан четида ажойиб ва ғаройиб эртақларни айтиб овулганлар [7].

Биз юқорида умуман эртақчилик, шу жумладан, болалар эртақчилиги ҳақида гапирдик, ёшлиқдан болаларга айтилаётган кичик, ажойиб ва ғаройиб эртақлар бор, улар профессионал эртақчилар томонидан ҳам, оиладаги тарбиячилар томонидан ҳам айтилади. Эртақчилар катталарнинг эртақларидан бир шингилни болаларга мослаб айтиб беришлари мумкин. Бу кўпинча, оила эртақчилиги томонидан қилинади. Оила эртақчилари болалар психологиясини билган, уларга индивидуал ёндашиш маҳоратини эналлаган тарбиячилардир. Шунинг учун ҳам улар болаларнинг ёш хусусиятлари, ўша эртақ айтилаётган пайтдаги шароит ва эшитувчилар талабига қараб бир эртақнинг ўзини чўзиб — каттароқ, ёки камайтириб — кичикроқ эртақ қилиб айтиб беришлари мумкин. Қисқа қилиб айтганда, бола гўдаклик давридан то ўсмирлигигача эртақ эшитади. Ўсмирлик даврида эса, у нофаол эшитувчиликдан фаол эшитувчи, баъзилари эса фолклор ташувчига айланиб қолишлари мумкин. Яъни улар ўзлари эшитган, эҳтимол эшитавериш ёд бўлиб кетган эртақларини кичик болаларга, баъзан тенгдошларига айтиб берадиган бўладилар. Энди улар ҳам эртақларни иложи борида қўл ва юз ҳаракатлари билан айтишга ҳаракат қиладилар, эртақ сюжетида унутган жойларини ўзларича, «тўлдириб» кетишга, қийинроқ воқеа-ҳодисаларни осонроқ осонроқ воқеалар билан алмаштиришга, эртақдаги айрим сўзларни, ўз савиядан келиб чиқиб, осонроқ эквивалентлари билан алмаштириб айтишга ҳаракат қиладилар. Шу хилда, болалар оғзида бир неча эртақнинг ўнлаб янги вариантлари юзага келади. Бунинг устига болаларнинг эртақ репертуарлари китобий адабиётдаги ҳикоялар, эртақлар сюжетлари ҳисобига бойиб боради.

Адабиётлар:

1. Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. -Тошкент, Фан, 1991, 67-бет.
2. Жуманазаров У. Тарихий воқелик ва ўзбек фольклори. - Тошкент, Фан, 1991, 174-бет.
3. Жўраев М. Ўзбек халқ насри жанрларини тасниф қилиш мезонлари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1996, 5-сон, 32-бет.
4. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Т., 1961, 19-бет.
5. Зеленин Д. Великорусские сказки вятской губернии, 1915.

6. Ончуков Н.Е. Северные сказки. Зап. Геогр. общ. Спб. 1908.

7. Жаҳонгиров Ф. Болалар эртақлари. Тошент, 1972.

Ҳамроқул Бердиқулов
(Самарқанд, Ўзбекистон)

ИСТИЛОҲИ ПАДАР ВА МОДАР ДАР ШЕВАҲОИ ТОЧИКӢ

Истилоҳи хешутаборӣ як ҷуз фонди асосии луғавии забон буда, номҳои оилавӣ, авлодӣ, қабилавӣ ва қавмиро дар бар мегирад. Ин номҳо бо мурури забон доираи худро васеъ мекунад ва мо ба туфайли онҳо тафовути чинию хешӣ ва синнию соли азоёни ҷамъиятиро фаҳмида метавонем. Масалан: Агар касе дар гуфтори худ калимаи падар ва модарро ба кор барад, дарҳол ки будани ва ба қадом чини инсон тааллуқ доштани исми муайян мегардад.

Аз ин нуқтаи назар омӯхтан ва таҳлил намудани истилоҳҳои хешутаборӣ яке аз вазифаҳои илми забоншиносӣ ва таъриху этнография аст.

Ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки доир ба хусусиятҳои истеъмоли истилоҳҳои падар ва модар дар шеваҳои тоҷикӣ то ҳол касе маълумоти пуррае намодааст.

Фақат дар мақолаву асарҳои ҷудогонаи шевашиносӣ ё этнографӣ тафсири баъзе луғатҳои хешутаборӣ ҷамъ дораду ҳалос.

Чунончи профессор А.К.Писарчик бевосита ба хусусиятҳои этникӣ дар бораи истилоҳи хешутабории тоҷикзабонони Помир ва баъзе ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон маълумоти мухтасар дода, қайд мекунад, ки истилоҳи **ома**, **оча** ўзбекӣ буда қариб дар ҳамаи шеваҳои забони тоҷикӣ, ба ҷои падару модар истифода мешаванд. Шевашинос Ҳ.Ҳамроқулов дар монографияи худ намудҳои шевагии як қатор истилоҳҳои хешутабориро қайд карда, аз ҷумла таъкид мекунад, ки дар Бойсун падарро **дод**, **додо** мегӯянд. Ба ҷои истилоҳи модар бошад, **очо**, **она** ва **мамак** барин калимаҳоро аз рӯи синну солашон истифода мекунанд. Баъзе истилоҳҳои хешутабории шеваҳои гурӯҳи шимолӣ ва Варзобро дар ҷилди 5-уми очеркҳои В.С. Росторгуева дучор кардан мумкин аст. Аз ҷумла, ӯ истеъмоли терминҳои падар ва модарро ҳам эзоҳ дода, қайд менамояд, ки ба ҷои калимаи модар дар Исфара **бувӣ**, дар Варзоб **оча**, дар Исфара **бувӣ** дар Косонсой **бувӣ** мегӯянд. Падарро бошад, дар Ҷиротеппа **додо**, дар Кони Бодом **дадо**, **дада** дар Риштон, **дадо**, **бобо** ва дар Сӯҳи Шаҳристон **дадо** мегӯянд. Дар ҷилди 3-уми очеркҳо дар Ҳўҷанд истифода шудани истилоҳи **буви**ро нишон додааст. Дар манбаҳои илмӣ низ қорбасти ин истилоҳ дар шеваҳои Исфараю Кони Бодом таъкид ёфтааст. **Бувагин дин** **омадан-ми?** (Кони Бодом), **Бувамоя дилашон ганда шуда монд**. (Исфара).

Аз рӯи баъзе мисолҳои овардаи В.С.Расторгуева маълум мегардад, ки дар Ҳўҷанд низ модарро **оча** ҳам мегуфтаанд. Аз ин ҷунин ҳулосае бармеояд, ки истилоҳҳои хешутабории шеваҳои Ҳўҷанд ва Кони Бодом махсусан, намудҳои лаҳҷагии падар ва модар ба таври қомил мавриди тадқиқ қарор нагирифтааст. Бинобар ин лозим донистем, ки ба фикру мулоҳизаҳои хешро доир ба ин масъала баён намоем.

Гуфтан лозим аст, ки истилоҳи падар ва модар дар забони тоҷикӣ ҳеле қадимӣ аст. Ин истилоҳҳо дар забони форсии қадим шаклҳои **matap** ва **pitar** дар забони форсии миёна бошад, **mabar** ва **pibar**-ро доштаанд. Пас ин истилоҳҳо маҳз хоси забони адабӣ буда дар шакли ҳозирашон-**падар ва модар** қобили истифодаанд.

Дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ бошад, ҷараёни тараққӣ ва инкишофи истилоҳҳои падар ва модар ранги дигарро дорад. Масалан: дар Кони Бодом ба ғайр аз **бува** шаклҳои **бувӣ**, **бове**, низ мушоҳида карда мешаванд. Дар ҷараёни инкишофи таърихӣ калимаи **модар** дар лаҳҷа шаклҳои **бува**, **буви**-ро гирифтааст.

Ба ваучуди ин дар асоси мушоҳида гуфтан мумкин аст, ки пайдоиши калимаи **бува**, **бувӣ** шояд натиҷаи тақлиди забони баччагон бошад, чунончи кӯдак ҳангоми нав ба забон омадан бештар ҳичо **бу-бу**-ро талаффуз мекунад.

Ҳангоми талаффузи ин ҳичоҳо лабони қудак ба ҳам мечаспанд ва он гоҳ ба ӯ лозим меояд, ки даҳони худро кушояд. Ана дар ин ҳол беихтиёр ҳичои-**ва** ташкил мешавад, ки шояд ҳамин ҳодиса ба вучуд омадани истилоҳи **“бува”** шуда бошад. Пас шубҳае нест, ки ин талаффузи беихтиёрон ба навмашқонаи кӯдак тадриҷан ба номи **модар** вобаста гардида, ба ӯ нисбат дода шудааст.

Азбаски **бува** ё **бувӣ** нисбат ба модар ба фаҳми кӯдакон наздиктар меистад, бо мурури замон маъмул ва умумӣ шудааст. Ғайр аз ин мо дар шеваи Кони Бодом намуди дигари истилоҳи модар: **айа** ва дар Ҳўҷанд **ойа**, **айа** ва ғайраро мебинем, ки инҳо аксаран дар байни авлодҳои **хўҷаҳо**, **эшонҳо**, **тўраҳо** маълуманд. Масалан: Хўҷаҳои Ҳўҷанд модаро **айа**, **ойа** мегӯянд, тўраҳо бошанд: **авапошо**, **ойапошо**, **айопошо** мегӯянд. Калимаи **дадо** барои ифодаи падар умумист, аммо бо вучуди ин хўҷаҳо **дада** ва тўраҳо **ата** барин ислоҳро истифода мекунанд.

Баробари ин мо баъзе истилоҳҳои номбаршударо дар байни оилаҳои ҷудогона ҳам дучор мекунем. Масалан дар Кони Бодом ҷанд оилаҳои аз Қўқанди Ўзбекистон кўчида омадаро мебинем, ки онҳо низ модарро **айа** мегӯянд.

Инчунин баъзе модарони ҷавон ҳам аз **бува** гуфтани фарзандашон шарм мекунанд ва ба таври хоксорона (шояд бо сабаби бегона будани ин истилоҳ бошад), **айа**гӯиро ёд медиҳанд. Фарзандони минбаъда бошанд, ба ӯ тақлид мекунанд. Бинобар ҷунин сабабҳо мо ҳоло ба ҳулосае омада, гуфта наметавонем, ки вучуд доштани ин истилоҳ таъсири қадоме аз инҳост.

Дар Кони Бодом ба ҷои калимаи модар истилоҳи **апа**-ро ҳам дучор кардан мумкин аст, ки ин ҳам ба назари мо, дар натиҷаи тақлид ва пайрави нисбат ба яқдигарӣ ба вучуд омадааст. Масалан: Фарзанди аввал истилоҳи **апа**-ро аз ҳола ва ё ягон хешӣ наздиктаринаш, ки модари ўро **апа** мегӯянд, мешунвад ва ба ин тариқа ӯ ҳам модарашро **апа** мегӯяд. Баъд додару хоҳаронаш низ ба ӯ тақлид мекунанд.

Истилоҳи **бичон**, **бичонакам** нисбат ба модар бо оҳанги навозиш истифода мешавад. Ин аслан аз истилоҳи **бибичон** буда, дар гуфтугӯ ҳичои дуҷум-**би** меафтад ва шакли **бичон**-ро мегирад. Ин ҳам ҷолиби қайд аст, ки дар Кони Бодом шакли **бове** нисбат ба **бува** бештар ба лафзи мардон хос аст.

Истилоҳи **падар** ҳам мисли истилоҳи **модар** дар гурӯҳи шеваҳои Ҳўҷанду Кони Бодом ба намудҳои гуногуни шевагӣ: **дада**, **додо**, **дадо** истифода мешавад. Ин истилоҳи тоҷикӣ буда, натавонӣ дар шеваи тоҷикону ўзбекони Ҳўҷанду Кони Бодом, балки дар шеваи баъзе ноҳияҳои Ўзбекистон низ ҷой дорад. Дар баъзе манзилҳои Кони Бодом падарро **ако** низ мегӯянд, ки ин ҳам, ба ақидаи мо дар натиҷаи аз каси дигар шунидан омӯхта шудааст: Аммаҳомо, ки **ака**, **ако** мегуфтанд мойам **ако** гуфтим (Кони Бодом). Фаромуш набояд қард, ки истилоҳҳои **падар ва модари** шеваҳои номабаршуда ба ғайр аз маъноҳои аслии худ боз ба маъноҳои дигар низ истифода мешаванд:

1. Арӯсу домод аз рӯзи аваали ҳамсарӣ аз рӯи эҳтиром падару модари ҳамдигарро **дадо** ва **бува** мегӯянд.
 2. Дар Кони Бодом қисман наварӯсон хоҳарони калони шавҳар-хоҳаршӯро ва баъзе фарзандони ятиммондаи модари ӯғай-модарандарро **бича** мегӯянд, ки ин аслан аз **биби** ва **ча биби** суръат ёфтааст.
 3. Чавонон барои эҳтиром ба мӯйсафедон ва пирзанони ношинос ҳам ба истилоҳҳои гуногуни шевагӣ, аз ҷумла **дадо**, **бува** мурочиат мекунанд.
 4. Баъзан модарон ҳангоми навозиши худ **бувачон**, нисбат ба духтар **оначон**, нисбат ба писар **дадачон** -ро истифода мебаранд.
 5. Мувофиқи анъана ва таамули халқ дар Кони Бодом ба кӯдак гоҳо номи шахсони ғавтидаро мегузоранд ва барои нигоҳ доштани эҳтироми шахси ғавтида **дадачон**, **бувичон**-ро истифода мебаранд.
 6. Аз қадим дар байни тоҷикон одате ҳаст, ки шаби нима шахсе ба домоду арус бо косае шарбат менӯшонанд. Дар Кони Бодом келину домод он шахсро **бува**, **уқулбува** мегӯянд.
 7. Агар дар чавонӣ бепадар ва ё бемодарро ягон хешаш хонадор кунад, ӯ онҳоро ба ҷои падар ё модар **дадо** ё **бува** мегӯяд.
 8. Баъзе падару модарон **буваш**, **дадаш** ва ё номи фарзандонро истифода намуда **дадаи Замира**, **буваи Замира** гӯён ба ҳамдигар мурочиат мекунанд, зеро аз рӯи шарияти ислом ҳамдигарро ном бурдани зану шавҳар гуноҳ аст.
 9. Баъзе кӯдакони ятиммонда, ки дар хонаи ягон хешонашон тарбия меёбанд, ҳамчун аъзои ҳамон оила монанди дигар фарзандон сардори хонаро **дадо**, **бува** мегӯянд.
- Ғайр аз шаклҳои дар боло ишорагардида дар шеваҳои Хӯҷанд шакли адабии истилоҳҳои падару модарро низ дучур мекунем, ки онҳо дар ҷунин мавридҳо истеъмоли мешаванд:
1. Дар гуфтори шахсони бомаърифат.
 2. Дар нутқи калонсолон ҳангоми сарбаландӣ (фикр кардан аз ягон мувоффақияти фарзанди худ).
 3. Дар ҷамъомаду маҷлисҳо баъзан ба ҳозирон “падарон” ё “модарон” гӯён мурочиат мекунанд.
 4. Калонсолон ҳангоми орзуи нек ҷустан ба касе низ шаклҳои адабӣ (модар ва падар)-ро қор мефармоянд.
 5. Шаклҳои адабии истилоҳҳои номбаршуда ҳангоми сӯҳбат бо шахсе, ки аз ягон ҷой омадааст, низ истеъмоли меёбанд.
- Ба ин тариқ истилоҳҳои хешутаборӣ аз исмҳои гуногун иборат буда, онҳо нафақат барои ба ин ё он шахс ба таври лозимӣ мурочиат кардан, балки барои осон гардидани мафҳумҳои “Духтарама духтараша дутараш” ба ҷои истилоҳи абера ё дадома додараша баччааш-амакбачча ва ғайраҳо хизмат мекунанд.
- Дар мақола танҳо як нави истилоҳҳои хешутаборӣ-**падару модар** аз назар гузаронида шуд. Тадқиқи ҳамаҷаҳаи ин масъала вазифаи минбаъда хоҳад шуд.

Адабиёт:

1. Граматикаи забони тоҷикӣ. Китоби дарси барои мактабҳои олий. Душанбе-1960
2. Шеваҳои тоҷикони атрофи Андиҷон. Душанбе-1974
3. Ҳомидов Д. Шевашиносии тоҷик. Душанбе-2004
4. Ҷӯраев Ғ. Баъзе қайдҳо доир ба шеваи Ворух. Ахбороти АФ. Душанбе-1965
5. Бердиқулов Ҳ., Хонӯчаева А. Шевашиносии тоҷик. Самарқанд-2012

Наталія Дейниченко
(Суми, Україна)

ЕПОНІМІЧНІ МЕДИЧНІ ТЕРМІНИ

Потреба вивчення та впорядкування сучасних національних терміносистем привертає до них увагу фахових науковців і лінгвістів. Українська різногалузева наукова термінологія вивчена, впорядкована й нормалізована неоднаково. Медична термінологія є однією з таких маловивчених мікротерміносистем.

Медичні терміни (МТ) вивчали І. Беженар (французькі медичні терміни), Ю. Віт (офтальмологічні англійські терміни), Д. Кондратьєв (російські медичні терміни, переклад), І. Гнатишена (сучасні українські медичні терміни, епоніми), Р. Стецюк (кардіологічні медичні терміни), І. Корнейко (радіологічні медичні терміни), О. Петрова (дерматологічні терміни), Н. Міцик (клінічні медичні терміни), Т. Лепеха (судово-медичні терміни).

Медичні терміни – це слова й словосполучення, що позначають спеціальні поняття в даній галузі науки. З медичної терміносистеми для дослідження нами взято назви хвороб та їх синдроми й симптоми, назви лікарських препаратів, назви методів лікування. Серед них було виокремлено тільки епоніми – медичні терміни, що мають у своїй основі власні назви – антропоніми й топоніми, що називають лікаря-винахідника або регіон масового поширення хвороби. Такі назви ніяк не характеризують денотат, а новоутворений МТ перебуває в різних термінологічних полях, підсистемах української мови.

Немає одностайної думки щодо називання термінів з власними назвами. Певний внесок у розробку термінології зробили Д. Лотте (“фамільні терміни”), О. Суперанська (“ономастичні терміни”), І. Беженар, Б. Михайлишин, М. Дмитрук, Н. Новинська, М. Дзюба (“епоніми”). Ми користуємося останнім терміном. Але в лінгвістиці, зокрема в термінологічній ономастиці, епонімічні найменування трактують по-різному: епонім – це власна назва як компонент терміна і епонім як новоутворений термін з онімом. Ми поділяємо другу думку.

Деонімізація антропонімічних і топонімічних номінативних одиниць у новій функції в системі української наукової термінології вивчалася частково.

Загальнотеоретичні засади епонімічних найменувань в українській науковій термінології детально репрезентовані в дослідженнях М. Дзюби [7; 8], Б. Михайлишин [11], А. Нелюби [12], Н. Чистякова [14].

Власна назва, що стала основою для творення мовного знака з новим значенням, уже проаналізована нами в таких мікросистемах термінології, як географічна [5], фізична [9], астрономічна [6]. Спостерігається зацікавленість науковців таким способом номінації термінів і в інших мікросистемах: ветеринарній (М. Дмитрук), фізіологічній (Т. Король), транспортній (В. Стрельникова).

Джерелами фактичного матеріалу дослідження є словники медичних термінів, праці з медицини, опубліковані в періодичних виданнях, підручники.

Наші спостереження засвідчують, що епонімічні терміни функціонують у всіх мікросистемах МТ.

До складу МТ частіше входять назви реальних осіб: *метод Фіка* (нім. А. Фік), *методика пальпації Образцова-Стражеско* (рос.-укр. В. Образцов і рад. М. Стражеско) та зрідка ірреальних (агоніми – біблійні імена та імена святих): *Антонів вогонь* “зараження крові”; Антоній – святий; *Адамове яблуко* “хвороба гортані”; Адам – за легендою ймовірно перша людина на Землі; *Атропінова кома* “хвороба”; Атропа – богиня смерті; *танатофобія* “страх смерті”; Танатос – бог смерті; *венеричні захворювання*; Венера – богиня весни, садів, кохання.

Реальні компоненти епонімічних назв становлять 81 %, а ірреальні – 19 %.

Епонімічними відантропонічними найчастіше є такі МТ, що номіновані прізвищами лікарів-винахідників: **назви хвороб** (*Аддисонова хвороба* (англ. Т. Аддисон), *Базедова хвороба* (нім. К. Базедов), *хвороба Бехтерева* (рос. В. Бехтерев), *хвороба Паркінсона* (англ. Дж. Паркінсон), *хвороба Шагаса* (браз. К. Шагас); **назви симптомів** (*симптоми Василенка* (рад. В. Василенко), *симптоми Захар'їна* (рос. Г. Захар'їн), *симптоми Грефе* (нім. А. Грефе), *симптоми Квінке* (нім. Г. Квінке), *симптоми Кохера* (швейц. Т. Кохер); **назви синдромів** (*синдром Клода Бернара* (фр.), *синдром Рейно* (фр. М. Рейно); **назви реакцій** (*реакція Петтенкофера* (нім. М. Петтенкофер); **назви рефлексів** (*рефлекс Ашнера* (нім. Б. Ашнер); **назви реактивів** (*реактив Ерліха* (нім. П. Ерліх); **назви проб** (*проба Ашнера* (нім. Б. Ашнер); **назви ліків** (*бальзам Шостаковського* (рад. М. Шостаковський); **назви мазей** (*мазь Вишневського* (рос. О. Вишневський), *мазь Вількінсонова* (англ. Дж. Вількінсонов); **назви масок** (*маска Паркінсона* (англ. Дж. Паркінсон); **назви паст** (*паста Лассара* (нім. О. Лассар); **назви мікстур** (*мікстура Бехтерева* (рос. В. Бехтерев); **назви порошків** (*Доверів порошок* (англ. Т. Довер); **назви солей** (*Глауберова сіль* (нім. І. Глаубер); **назви розчинів** (*розчин Люголя* (фр. Ж. Люголь); **назви рідин** (*Бурова рідина* (нім. К. Буров); **назви методів** (*метод Образцова* (рос. В. Образцов), *метод Фіка* (нім. А. Фік); **назви методик** (*методика пальпації Образова-Стражеско* (рос.-укр. В. Образцов і рад. М. Стражеско). Епоніми МТ представлені 23 лексико-семантичними підгрупами.

Епонімічний компонент по-різному функціонує у різних лексико-семантичних підгрупах МТ: одиничний онім маніфестований у 125 назвах, подвійний репрезентований у 41 назві, потрійний – у 4 назвах.

Продуктивність опорних лексем у МТ з епонімами різна: апелятив *проба* – 24 рази, *метод* – 20, *симптом* – 20, *хвороба* – 12, *реакція* – 7, *синдром* – 6. Ці апелятиви є переважно запозиченими: грецизми (*метод, симптом, синдром*), латинізми (*рефлекс, апарат*), запозичення з французької мови (*реакція, спіраль*). Зрідка джерелом МТ є апелятиви, що представляють національний мовний ресурс: *дихання, кільце, лампа, мазь, проба, хвороба*.

Деякі антропоніми функціонують у різних лексико-семантичних підгрупах МТ: *симптоми Образцова-Мерфі, метод Образцова-Стражеско, методика пальпації Образцова-Стражеско*; або *симптом Філатова-Коплика, хвороба Філатова-Дюкса*.

Терміносистема медичних назв, зокрема хвороб, має особливу номінацію: це позначення поняття з лексемою *хвороба* (*хвороба Боткіна* – рос. С. Боткін), конкретизація хвороби за певними її ознаками (*Віттовий танок* – св. Вітт); утворення апелятивів від прізвищ (*гайморит* – англ. Н. Гаймор; *дальтонізм* – англ. Д. Дальтон; *бруцельоз* – англ. Д. Брюс).

В основі номінації МТ можуть функціонувати по 2 антропоніми, що свідчить про паралельне відкриття різними вченими одного захворювання: *палочка коклюша Борде-Тангу* (1908 р., бельг. Ж. Борде й фр. О. Тангу), *хвороба Філатова-Дюкса* (1885 р., рос. Н. Філатов, 1900 р., англ. К. Дюкс).

Номінативний процес відбувається переважно на основі прізвищ науковців-медиків, що було продемонстровано вище. У процесі називання зрідка беруть участь прізвища письменників (*мазохізм* – австр. письменник Л. Захер-Мазох), герої легенд (*сифіліс* – легендарний пастух Сифіліс), античні герої (*кесеревий розріз* – Гай-Юлій Цезар).

Деякі антропоніми в назвах МТ позначають, як свідчить медична література, прізвища хворих, у яких уперше була виявлена ця недуга: *симптом Мюссе* (хворий фр. поет А. де Мюссе), *фактор Стюарта-Прауера* (просто хворі) або літературних героїв (*синдром Мюнхгаузена*, “Пригоди барона Мюнхгаузена” Р. Е. Распе; *синдром Аліси*, “Аліса в Країні Див” Льюїса Керролла; *синдром Піквіка*, “Посмертні записки Піквіцького клубу” Ч. Діккенса).

У процесі історичного розвитку МТ відбувається зміна в мотивації номен: первинно *кесеревий розріз* мотивувався як особливі роди римського диктатора Гая-Юлія Цезаря; вторинна мотиваційна ознака пояснюється віддієслівним тлумаченням лексеми *caedere* “розсікати”.

Окрему групу епонімічних МТ становлять відтопонімічні похідні. Вони можуть вказувати на регіони значного поширення (*трипаносомоз американський, трипаносомоз африканський*), території, на яких уперше виявлена хвороба (*туляремія* – Тулар у Каліфорнії; *іспанка* – вперше описана в Іспанії; *пендинська виразка* – Пендинський оазис у Туркменії).

Деякі МТ мають паралельні відантропонімічні й відтопонімічні назви: *хвороба Шагаса* (браз. К. Шагас) і *трипаносомоз африканський; бруцельоз* (англ. Д. Брюс) і *мальтійська лихоманка*.

Зрідка МТ мають три і більше (п'ять, дев'ять) паралельних відантропонімічних або відтопонімічних похідних: *танок св. Вітта* (*Віттовий танок*) – *хорея Сиденхема* (1646 р., англ. Т. Сиденхем) – *хорея Гентингтона* (1872 р., амер. Дж. Гентингтон); *хвороба Грейвса* – *Базедова хвороба* – *хвороба Пері* – *хвороба Флаяні* – *хвороба Грейвса-Базедова*; сифіліс має 9 назв: *французька хвороба* – *сирійська хвороба* – *італійська хвороба* – *венеціанська хвороба* – *кастільська хвороба* – *португальська хвороба* – *турецька хвороба* – *польська хвороба* – *курляндська хвороба*. Для більшості паралельних МТ (абсолютних синонімів) є спільним апелятив *хвороба*, цей компонент не характеризує денотат, а тільки називає його. Але, на нашу думку, й другий компонент не розкриває суті денотата. Особливістю таких МТ є те, що їх значення не виводиться з семантики лексем, які беруть участь у процесі номінації. Такі синонімічні ряди, у дефініціях яких не виражено істотні ознаки понять, не мають права на паралельне існування. У даному випадку треба надати перевагу одному з МТ.

Мовні знаки з компонентом власною назвою можуть вступати в омонімічні зв'язки. У такому випадку втрачається позначувана мовним знаком одиниць, і МТ може мати кілька денотатів, які й виступають омонімами: *абсцес Дугласа, дивертикул Дугласа, грижа Дугласа, пересадка Дугласа, зв'язки Дугласа, пункція Дугласа* (3 науковці медицини: шотл. Джеймс Дуглас, англ. Джон Дуглас, амер. Беверлі Дуглас); *синдром Адамса, синдром Адамса-Олівера, синдром Адамса-Стокса, синдром Хакіма-Адамса* (3 науковці медицини: ірлан. хірург Роберт Адамс, амер. викладач Раймонд Адамс, амер. терапевт Форест Адамс).

При дослідженні дериваційних характеристик МТ з власними назвами нами виявлені різні структури: одна лексема (*дальтонізм* – англ. Д. Дальтон), словосполучення іменник-апелятив + іменник-онім (*симптом Філатова* – рос. Н. Філатов), словосполучення прикметник + іменник (*сибірська виразка, карлсбадська сінь* – м. Карлсбад у США), родова назва + 2 антропоніми (*хвороба Філатова-Пфенфера* – рос. Н. Філатов, Е. Пфенфер), родова назва + 3 антропоніми (*бацила Петерсена-Дюкрея-Унни* – 1887 р., рос. О. Петерсен; 1889 р., італ. А. Дюкрей; 1892 р., нім. П. Унни).

Серед словотворчих засобів МТ, крім форми антропоніма або топоніма, поповнення відбувається шляхом усичення власної назви (*Пап-мазок* – амер. Г. Папаніколау), графічних скорочень прізвищ до ініціально-буквено-поскладових символів (*система Келл* → *система К*; *система Лютеран* → *система Lu* (Лю), диференціації інформації цифровими позначеннями (п'ять симптомів Ж. Бабінського позначаються римськими цифрами: *симптом Бабінського I*; десять симптомів і рефлексів В. Бехтерева: *рефлекс Бехтерева I*), особливого оказіонального основокладання (*гермафродит* – **Гермес** і **Афродита**).

Суфіксальний спосіб творення є продуктивним при переході оніма в апелятив: *лейдигома* (нім. Ф. Лейдиг), *лямбліоз* (укр. Д. Лямблій), *оддит* (іт. Р. Одді). Відепонімічні МТ мають такі суфікси: *-изм* (назви медичних процесів): *аддисонізм, базедовізм, меркуріалізм, морфінізм*; *-ом(а)* (назви пухлин): *лейдигома, лістеріома*; *-ит* (назви хвороб): *літтерит, мейбоміт, оддит*; *-оз* (назви хвороб): *лейшманіоз, лістеріоз, сальмонельоз*.

Незначну групу ЕМТ (4 %) становлять аббревіатурні термінологічні одиниці. Внаслідок скорочення медичного терміна-словосполучення в новоутвореній аббревіатурі подається буквена (ОР “отолітова реакція Вовчека”) або буквено-цифрова (ГС-3 “гемометр Салі”) інформація.

В ініціальних медичних аббревіатурах спостерігається така тенденція: відповідність повної й короткої назви (РУМ “рентгенівська установка медична”), часткова невідповідність назв (ОР “отолітова реакція Вовчека”). Іноді ініціальна аббревіатура є скороченням не національного, а іноземного відповідника (БЦЖ “протитуберкульозна вакцина Кальмета-Герена”; BCG “Bacilles Calmette-Guerin”).

Отже, символічне позначення таких МТ є економним (БЦЖ), але не завжди дає уявлення про значення скороченого слова (РУТ).

Отже, епонімічні назви становлять значний за обсягом сегмент у системі наукової медичної термінології, хоча вони не містять класифікаційних ознак. Найпоширенішою є епонімічна номінація хвороб (32 терміни), мінімальну групу становлять процеси лікування та медичні препарати (по 3 назви). Мотиви номінації МТ власними назвами – це прагнення увіковічнити автора відкриття (меморіалізми) або регіон масового поширення хвороби та першу територію її виявлення, що охоплюють національні та світові ареали (хороніми).

Епоніми у складі термінології, маючи узуальні й оказіональні ономазіологічні моделі номінації, як об'єкт лінгвістичних студій не втратили своєї актуальності, що спонукає до подальших наукових пошуків.

Література:

1. Беженарь И. Г. Структурно-семантическая характеристика эпонимных терминов во французской медицинской терминологии / И. Г. Беженарь // Грамматические и лексические системы в романских и германских языках : межвуз. сб. – Кишинёв : Штиинца, 1984. – С. 16-19.
2. Винокур Г. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. Винокур // Труды МИФЛИ. – М., 1939. – Т. 5. – С. 3-54.
3. Віт Ю. В. Англomовна офтальмологічна термінологія: лінгвокогнітивний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Ю. В. Віт. – Одеса, 2006. – 21 с.
4. Гнатишена І. Проблема термінів-епонімів у сучасній медичній термінології / І. Гнатишена // Проблеми української науково-технічної термінології : тези II Міжнар. конф. – Львів, 1993. – С. 236-237.
5. Дейниченко Н. П. Власні назви в географічній термінології / Н. П. Дейниченко, О. В. Калашник // Філологічні науки : зб. наук. праць. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2005. – С. 23-29.
6. Дейниченко Н. П. Власні назви в картині зоряного неба / Н. П. Дейниченко, Л. М. Лиманчук // Філологічні науки: синхронічний та діахронічний аспекти : зб. наук. праць. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. – Вип. 1. – С. 27-36.
7. Дзюба М. Епонімічні найменування в українській науковій термінології / М. Дзюба // Українська мова. – 2010. – № 3. – С. 55-63.
8. Дзюба М. Епонім як об'єкт термінознавства: спроба теоретичного осмислення / М. Дзюба // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. праць Нац. пед. ін-ту ім. М. Драгоманова. – К.: Знання України, 2009. – С. 108-114.
9. Калашник О. В. Власні назви в фізичній термінології / О. В. Калашник // Зб. наук. праць : у 2 ч. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2005. – Ч. II. Природничі та гуманітарні науки : за результатами конкурсу студ. наук. робіт. – С. 85-89.
10. Кондратьев Д. К. Современная медицинская терминология и проблемы её перевода / Д. К. Кондратьев // Семантико-синтаксические трудности перевода научно-технической литературы и документации. – Калуга, 1990. – Ч. I. – С. 123-127.
11. Михайлишин Б. П. З історії термінів-епонімів / Б. П. Михайлишин // Мовознавство. – 1994. – № 4/5. – С. 45-50.
12. Нелюба А. Явище епонімії в словотвірній номінації української мови / А. Нелюба. – Харків, 2007. – 302 с.
13. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М., 1973.
14. Чистяков Н. И. О присвоении антропонимических и топонимических названий в терминологии / Н. И. Чистяков // Научно-техническая терминология. – 1991. – Вип. 5. – С. 17-19.

Ақмарал Әбілхан
(Жезказған, Қазақстан)

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ҚАДЫР МЫРЗАЛИЕВ

Балаларға арналып жазылған шығармалар жас ұрпақты ерлік пен ізгі істерге тәрбиелейді. Адам тәнінің дамуы да, рухани жетілуі де бала кезден басталатыны белгілі. Ал бала әлемі – қашан да ерекшеліктерге толы, қиын да күрделі дүние. балалардың ойлауында, дүниетанымы мен қарым-қатынасында басқаша көрініс бар. Соны түсіне білу және бейнелеу – шеберлік.

Бала кезден басталатын рухани дамуға қазақ қаламгерлерінің қосқан үлесі де аз емес. Қазақ халқының тарихында ауыз әдебиетінен бастап, балаларға арнап жазылған өлең - жырлар көп. Жас нәрестенің дүниеге келуінен бастап, оның өмір тануының әр кезеңіне сай тілек - мұраттарын халық өлеңмен айтып жеткізген.

Қазақ фольклорының белгілі мамандарының бірі - Мәлік Ғабдуллин: "Халықтың ойына, жас бала өсе келе, ер жеткен соң еліне қызмет етуге тиісті. Мал бақ, кәсіп ет, ел - жұрттыңды жаудан қорға деген ойын халық бесікте жатқан жас балаға ақыл, тілек етіп білдіреді және кімді ардақтайтынын да аңғартады" - дейді. Ал, Серік Қирабаев : "Балаларға арналып тұңғыш айтылатын жыр - бесік жыры. Бұл жырдың мазмұны түгелдей ата - ананың нәрестесіне деген қуанышын айтудан, оның жақсы азамат болуына тілектестік білдіруден тұрады.

Көзімнің ағы, қарасы
Жүрегімнің парасы,
Көңілімнің санасы!
Айналайын, шырағым!
Көлге біткен құрағым!
Маңдайдағы құндызым,
Аспандағы жұлдызым!
Әлди-әлди, әлди-ай!
Әлди, бөпем, ұйықта жай!

Жырдан алынған бұл үзіндіде нәрестені жақсы көрген ананың оны халық ұғымындағы жақсы нәрселерге теңеуге ұмтылғаны көрінеді. Осы халықтық теңеулер («Көлге біткен құрағым», «Маңдайдағы құндызым», «Аспандағы жұлдызым») бірігіп бала санасына сіңіп, оның ұғымын, түсінігін де кеңейтеді".

Қазақ балалар әдебиеті – қазіргі заманғы барлық жанры жақсы жетілген, кемел әдебиет. Әсіресе оның ежелгі ауыз әдебиетімізден бастау алатын дүниежүзілік асыл поэзиясы бүгінгі деңгейден көзге шалынады. Өрине, әңгіме оның озық үлгілері жөнінде! Оған том-том болып жарық көріп, жалпақ жұрттың қолына көшіп, рухани кәдесіне жарап жатқан «Қазақ балалар әдебиетінің кітапханасы» куә. Қазақ балалар әдебиетіне қалам тартқан ақын-жазушылар деп Қ.Мұқышев, Б.Ысқақов, Ө.Асылбеков, Е.Ерботин, Е.Елубаевтарды айтсақ, осы аталған лектің алдыңғы шеру-шебінде, өрине қазақ балаларының сүйікті ақыны Қадыр Мырзалиев десек артық айтқанымыз емес.

Қадыр Мырзалиев – еліміздегі аты мәшһүр жыр дүлділерінің бірі. Оның бірінші туындысы 1954 жылы республикалық «Пионер» балалар журналында жарияланды. Содан бергі уақыт ішінде оның жетпістен астам поэзиялық, прозалық, сондай-ақ әдеби-сын кітаптары жарық көрді, өлеңдері мектеп оқулықтарына енді. Ал әнге арнап жазылған өлеңдерінің саны екі жүзден асты. Олардың көбі халыққа кең тарады, «Күндер-ай» атты жеке кітап болып басылып шықты. Баспа бетінде Қадыр Мырзалиев шығармалары туралы айтылған пікірлер өте көп. Қадыр Мырзалиев – қазіргі қазақ әдебиетінің майталман шебері, классигі.

Қадыр Мырзалиевтей қадау талантқа ғана айтылар бағаның салмағын ешбір сөзбен жеткізе алмайсыз. Біздің бұл сөзімізге шөк келтіретіндер балалар бақшасын кеше аттаған балдырған бөбегінің тіл ашар тақпақтарын тыңдаса болғаны. Сонда солардың аузындағы бала көкірегіне салмақтысы, оңай айтылып, қиынды ұқтырар ойнақысы, тал бойында бір мін жоқ көркемі мен жинақысы Қадыр ақынның қаламынан шыққан болып шығары даусыз. Оның қаламынан туған ертегілер мен балладалар, сюжетті өлеңдер мен пейзаждар, мысалдар мен мазақтамаалар, жаңылтпаштар мен жұмбақтар, санамақтар мен диалогтар қазақ балалар әдебиетінің классикасына қосылып, сәби оқушының рухани төбетін ашып, ой-санасын оятар хрестоматиялық үлгілерге айналды. Ер жетіп келе жатқан ұлдары мен бой жетіп келе жатқан қыздары бар ағайын солар айтып жүрген әндері мен жаттап жүрген жырларына, сезім ұштар сырларына құлақ тосып көріңіз. Сонау ұлы Абайдан бермен қарайғы «Құлақтан кіріп бойды алар» сиқыр сазды наз жырлардың ең саңлақтырының арасынан тағы да Қадыр ақынның қаламы ен таққан сүлей туындыларды мол ұшырастырамыз[1,77.б.].

Қ.Мырзалиев ең алғаш өзінің шығармашылық жолын балаларға арнап өлеңдер жазудан бастаған ақын. Ал балаларға арнап шығарма жазудың өзіндік ерекшелігі, көптеген қиындықтары бар. Балаларға арнап шығарма жазу үшін автордың балалардың мінез-құлқын, психологиясын, қабылдау дәрежесін жете білуі аса қажет. Қ. Мырзалиев балалардың психологиясын, мінез-құлқын, жазумен айналысқан педагог жазушы екенін танытты. Оның «Көктем» (1959), «Жаңғалақтар» (1960), «Кішкене Қожанасырлар» (1961), «Ноян қоян» (1962), «Алуан палуан» (1963), «Сабақ» (1964), «Шымыр жанғақ» (1984) сияқты кітаптары өзінің идеялық көркемдік сапасының шымырлығымен қазақ балалар әдебиетінің алтын қорына қосылған туындылар. [2,56.]. Ақынның өлеңдері баланың ұғымына жеңіл оқуына оңай. Бәрі де бала жүрегін жаулап алатын, олардың жан-дүниесін тербетер, әдемі, көрікті. Өмірге келген әр жасөспірімнің білім қорын байытып, өмірлік сабақ алуына ұйымды түрде тікелей жәрдемдесетін еңбектер. Көркем өнерінің аса маңызды саласы балалар әдебиетінің өсіп-өркендеуіне Қадыр ақынның сіңірген еңбегін республика жұртшылығы лайықты түрде бағалаумен келеді. Оған дәлел: оның балаларға арналған көптеген кітаптарының қайта-қайта, жеткіншектердің күнбе-күн қолдан тастамайтын рухани игілігіне айналуы.

Танымал болудың жолы көп. Даулы тақырып, даңғаз пафос, қитұрқы сөз, қиқар мінез, қызыл көрсе қаралай сұғынған ашқарақтық, өзін көрсетер жер, өзіне бас шұлғыр ел іздеген жиыншылдық...Жә, санап тауысуың мүмкін емес. Бір жабабы: Қадыр ақын соның бәрінен ада. Ол дүбір мен дүрмектен қашпаса, жүгірмейді...Бірақ, соған қарамастан, кеңінен танымал...Ең ғанибеті: көптің назарына өзі жүгіріп танымал болып жүрген жоқ, оның жыры мен сырына көптің өзі танымал болып жүр.

Мұндай даусыз даңқ, татаусыз танымалдықтың сыры неде? Қ. Мырзалиевтің жыр жинақтарын парақтай отырып оның қалам тартқан тақырыптарының әр алуан екенін көруге болады. Оның танымалдылығының бірден-бір себебі осы

деп білемін. Дей тұрғанменде, ақынның шығармашылық бітімін тұтастай хронологиялық жүйемен салыстыра қараған адам оның тақырыптарының әрқашанда өзгеріп, қарапайымнан күрделенуге бет бұрғанын аңдамай қоймайды. Оның алғашқы өлеңдері балаларға арналғанымен, сол өлең-жырларының өзі көптеген өмірлік мәселелердің қиын түйініне өзіндік баға берумен ерекшеленетінін білетінбіз. Одан кейінгі кезеңде ақын жырына өзек болған үлкен тақырыптың бірі – туған жер, өскен елге байланысты ой-толғамдар болса, алпысыншы жылдардың аяғы мен жетпісінші жылдардағы ақын поэзиясының алдыға шыққан тақырыбы – «Ана» тақырыбы. Қадыр ақын да ана тақырыбына арнап көптеген өлеңдер жазып, өзінің бұл тақырыпта да ешкімнен кем емес екенін танытқан қаламгер. Әрине, бұл тақырыптардың бәрі де сол кездегі барлық ақынға тән, ортақ құбылыстар болатын. Соның өзінде Қадыр Мырзалиев басқалар мың рет айтқан нәрседен өзгеше ой түйіп, әр тақырыпқа өзіне ғана тән ерекшелік дарыта білді. Сонда Қ.Мырзалиевтің шығармаларының әр түрлі тақырыпқа арналғанымен қоса, оқырмандарының жас ерекшеліктері де әр түрлі болатынын бйқауға болады.

Балаларға арнап жазу, бағалы туындылар беру – бақыт, қаламгер үшін өлшеусіз бақыт! Өйткені балалар үшін жазу кез келген қаламгердің қолынан келе бермейді. В.Белинский айтқан белгілі қағида бойынша, балаларға арнап жазу үшін, балалар ақыны болып туу керек. Қадыр Мырзалиев – сондай пернелі перзент. Оның сондықтан да жүз мыңдаған, бәлкім миллиондаған оқырманы, жанашыры, жеткіншегі бар. [3,56.].

Қадыр Мырзалиев балаларға жазғанда айтқысы келген мәселені маңдайдан тура соқпай, тұспалдап, мысқылдап, жанамалай жеткізіп, өлең тілімен үйіреді. «Кімге не артық?» деген өлеңіне тоқталсақ:

Тәкаппарға көз артық –
Көріп тұрып, көрмейді –
Жарымеске не артық –
Жөн сөйлеуді білмейді. –
Ғұмырында, әр уақытта,
Түк істемесе құмартып,
Жалқауларға
Құлақ та,
Көз де,
Қол да –

Бәрі артық.[4,226.]. Нақылға жақындау соңғы шумақ қалаған ойын қапысыз жеткізген, баланы ойға қалдырады, жалқаулықтан жирендіреді. Ендеше, автор өз міндетін өрнекті кестеледі – шынайы шығарма тудырды.

Қадыр ақын, Мұхтар Әуезов сөзімен айтсақ, «Бұрынғының қорынан қарбытып алып», шұрайлы сөздерді шиттей балаларға іркілмей ұсынды. Бірнеше мысал келтірсек: «Жедеқабыл қыс түсті», «Шөпшілердің күнісіп кеткен жейдесін», «Балалық тез өтсе екен», «Апай-топай төбелес» өлеңдерінде ана тіліміздің асылдығын, байлығын, оралымдылығын таныта білген. «Досымыз екеуміз» өлеңі:

Шекіссек те екеуміз,
Үйге жылап қайтпаймыз.
Сөзімізге бекембіз,

Апамызға айтпаймыз – деп бала тілімен үлкен ақылды жеткізіп тұр. [4,366.].

Қадыр Мырзалиев өлеңді көп жазған ақын. Қадыр ақын – өзіне дейінгі аса ірі ақындардай, сөздері мірдің оғындай жыр дүлдiлi. Оның жоғарыда айтылғандай, көп шығармалардың ішінде қанатты сөздер, афоризмдері де жиі ұшырайды. Ақын – XX ғасырдағы қазақ поэзиясының жан – жақты өсіп, өркендеуіне, кемелденуіне зор еңбек сіңірген үлкен ақын. Оның өлеңдері ешқашан, Абай айтқандай, бөтен сөзбен былғанған емес. Қайта ол «қиыннан қиысып, тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін айналасы теп-тегіс, жұмыр» боп келеді. Сондықтан да, оның лирикасын қалың оқырман әр уақытта сүйіп оқиды. Ол сөз өнерін еркін меңгерген, халықтың ең етене жақын рухани серігіне айналған көркем сөздің зергері.

Қадыр Мырзалиев біздің дәуіріміздегі әлемдік аренаға шыққан қазақ поэзиясының көкжиегін кеңейтіп, мазмұнын сапаландыруға, көркемдік деңгейін биіктетіп, мәртебесін көтеруге айрықша еңбек сіңірген, «Қазақтың Қадыры» деп танылып, халқы ардақтаған бірегей тұлға, ерекше дарын иесі. Қадыр Мырзалиев жасөспірімдерге арналған өлең, жаңылтпаш, жұмбақ, мысалдардан тұратын ондаған жинақ беріп, балалар әдебиетін дамытуға да үлкен үлес қосқан, өлеңдері әлемнің көптеген тілдеріне аударылған, өзі де Руми, Гейне, Гюго, Лермонтов, Есенин, Гамзатов, Межелайтис, Петевидің жырларын қазақ тіліне сәтті тәржімалаған көркем сөздің хас шебері еді. Ақынның озық үлгілі туындылары қазақ әдебиетінің алтын қорын байытқан жауһарлар қатарынан орын алып, болашақта да ұлтымыздың рухани қазынасына айнала бермек. Ақындық өнер өнер біткеннің алды екендігінде сөз жоқ. Шын талант үшін ақындық өнер емес, өмір. Заманның қилы қияндарында өмірі өлеңіне, өлеңі өміріне айналған талант тағдыры ғана талайлы болмақ. Мұндай талант үшін өлеңсіз өмір жоқ. Қадыр Мырзалиев – өмірі өлеңді, өлеңі өмірлі талант.

Демек, қазіргі қазақ поэзиясын көп дауысты, қуатты оркестр десек, мұның құрамындағы Қадыр Мырзалиев музыкасының қайталанбас өз үні, машығы мен мәнері, айшығы мен өрнегі бар; Қадыр ақын лирикасының сыңғыры бөлек, сыры терең.

Өз елін сүйген ер – Қадыр Мырзалиевтің балаларға арнап жазған шығармаларынан олардың да Отанын шексіз сүйер азамат болып өссе екен – деген арманын аңғармау мүмкін емес. Енді бүгін тәуелсіз еліміздің жаңа буын ұрпақтары қазақ әдебиетінің алтын қорындағы Қадыр Мырзалиев шығармаларымен қауышатыны және мұның ғұмыры ұзаққа созылатыны, жаңа бір дәуірлермен жалғасын табатыны күмәнсіз.

Әдебиеттер:

1. Елеукенов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: Жалын, 1997.
2. Алпысбаев Қ. Көркем шығарманы талдау жолдары. – Алматы, 1995. Ахметов К. Әдебиеттану әліппесі. – Алматы: Қазақпарат, 2000.
3. Қадыр Мырзалиев, Қастек Баянбай «Қазақ балалар әдебиетінің кітапханасы» Алматы: Балауса, 1993.
4. Қадыр Мырзалиев Тандамалы. Алматы, 1999.

СТАН ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МОВНОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОГО СТУДЕНТА

Для спеціаліста нового покоління надзвичайно важливою ознакою професіоналізму є вільне володіння мовою. Необхідно, аби він умів не лише висловлюватись на професійному рівні, а й досконало володів загальнонавчальною лексикою.

Метою даного дослідження було вивчення стану мовної культури сучасної молоді, зокрема студентів, причин поширення ненормативної лексики в молодіжному середовищі, її засмічення словами іншомовного походження, суржилом, жаргонною, сленговою лексикою тощо, розробка рекомендацій, спрямованих на превенцію поширення цього явища серед молоді. Для досягнення визначеної мети нами було поставлено такі **завдання**: розглянути поняття «культури мови», дослідити основні види порушення мовних норм, визначити основні причини вживання лихослів'я, іншої позанормативної лексики, дати рекомендації з попередження поширення ненормативної лексики.

Таким чином, **об'єктом** дослідження є українська мова, зокрема така її форма, як усне мовлення сучасної молоді, яке досліджувалося як на лексичному рівні, так і у сфері володіння орфоепічними, морфологічними, синтаксичними нормами літературної української мови.

Аналізуючи досліджувану проблему, насамперед варто звернути увагу на поняття «культура мови», що розуміється як частина загальної культури людини. Це вміння правильно говорити, писати, вживати мовні засоби відповідно до мети і умов спілкування.

Мовне питання в Україні стоїть надзвичайно гостро. Українське суспільство поділене на україномовне і російськомовне, а узаконення російської мови в якості регіональної у ряді областей України ще більше посилює її позиції не лише на побутовому рівні, а й сприятиме поступовому витісненню рідної з усіх сфер суспільного життя.

Українська мова впродовж багатьох століть була поставлена в такі умови, що можна тільки дивуватися, як вона вижила і збереглася взагалі. Кількасотрічне пригнічення української мови не могло не позначитися насамперед на усному мовленні її носіїв. Отож, у таких умовах українська мова навіть там, де вона активно функціонувала, зазнала впливу російської й перетворилася на суржик - мовний покрuch, що витворився на базі двох великих слов'янських мов.

Об'єктивними причинами виникнення цієї специфічної форми побутування мови називають не стільки тривалий контакт української та російської мов, скільки політико-ідеологічні чинники, що його супроводжували. Прагнення українців говорити російською мовою призвело до того, що, не знаючи її законів і будуючи фрази всупереч моделям рідної мови, її носії створювали мовні покрuchi.

Негативний вплив однієї мови на іншу має назву *інтерференції*, що визначає особливу взаємодію навичок. Інтерференція мовних явищ стає можливим через те, що обидві мови близькі за звуковою системою, графікою, їх правопис ґрунтується на однакових принципах.

Звичайно, процес взаємопроникнення слів з однієї мови в іншу – закономірний, однак коли слова з чужої мови вживаються бездумно, безсистемно, коли перекручується їх зміст і спотворюється звукове оформлення, це засмічує мову і не може бути ознакою культури спілкування майбутнього фахівця.

Спостерігаючи над усім українським мовленням сучасної молоді, в тому числі наших студентів, можна виділити в їх спілкуванні основні види інтерференції, а саме: фонетичну, лексико-фразеологічну, морфологічну і синтаксичну.

На **фонетичному** рівні «непрохані гості» відрізняються від автентичних українських своїм звучанням: *ноль*, *реєстратура*, *двойка*, *хожу* (замість *нуль*, *реєстратура*, *двійка*, *ходжу*), запозиченим наголосом: *одинадцять*, *чотирнадцять*, *новий* (замість *одинадцять*, *чотирнадцять*, *новий*).

Під впливом російської мови порушуються також **словотворчі** закони: *англічанка*, *лікарство*, *осінню* (замість *англійка*, *ліки*, *восени*).

Лексико-фразеологічною інтерференцією вважають явище, пов'язане з уживанням слів у невласливому їм значенні, запозиченням ненормативних для української мови слів, фразеологізмів та їх моделей: *вообще співпадає*, *короче* (замість *взагалі*, *збігається*, *коротше* тощо).

Помилки помітні насамперед тоді, коли студенти не розрізняють лексичне значення слова, тоді спостерігається міжмовна омонімія. Наприклад: *який його адрес* (яка його **адреса**); *вірне рішення* (**правильне** рішення), *другі плани* (**інші** плани) та ін.

Під впливом російської мови стали численними порушення **морфологічних норм** української мови (*поступити у продажу* (замість **надійти у продаж**), *два студента* (замість **два студенти**), *головна біль* (замість **головний біль**) тощо).

Синтаксична інтерференція спостерігається при помилковому чи надмірному вживанні дієприкметникових і дієприслівникових зворотів на зразок: *усі бажаючи взяти участь* (усі, **хто бажає** взяти участь); порушення норми керування: *говорити на літературній мові* (говорити **літературною мовою**); порушення синтаксичних функцій прийменників: *екзамен по філософії* (екзамен **з філософії**) і т. ін.

Проаналізовані явища інтерференції дуже часто трапляються у мові студентів і є свідченням того, що суржик є деструктивним чинником для національної мови.

Найбільш доцільним видом роботи для формування мовленнєвої фахової компетенції у стінах навчального закладу є використання текстів зі спеціальності, що дасть змогу досконаліше засвоювати мовні норми на основі науково-професійної термінології.

Особливого значення культура спілкування набуває і через криміналізацію нинішнього суспільства, поява у мовленні значної кількості сленгів, жаргонів, використовуваних різними групами, змушує нас серйозно замислитися над проблемою чистоти мови.

Ми намагалися з'ясувати причини, що обумовлюють зміну мовного етикету в молодіжному середовищі в останні десятиріччя, що виразилося у поширенні ненормативної лексики, простіше кажучи, лихослів'я, яке є нині ознакою не тільки усного мовлення, а й «прорвалося» у засоби масової інформації: пресу, телебачення, кіно, інтернет-комунікації та ін.

Однією із причин цього явища є втрата мовою художньої літератури своєї нормотворчої значущості через використання у сфері публічної інформації усіх видів комунікативного зв'язку. На жаль, сьогодні мову засобів масової

інформації не можна вважати нормативною. Проаналізувавши ряд телепрограм, у т.ч. і щоденні теленовини, можна відзначити масове введення сленгових вкраплень, посилення власних кореспондентських мовних нововведень, результатом чого є зниження мовної культури.

Автори теле- та радіоефіру, не обтяжуючи себе жодними дотепер усталеними нормами і рамками, шукають потрібної їм тональності своїх текстів. Виділимо основні групи таких «мовних перлів», що лунають щоденно в ефірі:

1) жаргон кримінального середовища (*замочити, пахан, глухар, стрелка, бабки, мент*);

2) молодіжний сленг. Найчастіше ним послуговуються перекладачі іноземних фільмів, а також ведучі та гості розважальних молодіжних програм: *прикольно, класно, фігня, кайф, кльово, балдіти*;

3) неологізми, що їх створюють журналісти, піарівці, рекламисти: *снікєрсни* у своєму форматі; *шейканемо, бейбі*;

4) нецензурна лексика набула «офіційного статусу», передусім у численних художніх фільмах, особливо популярних серед молоді.

Впровадження новітніх інформаційних технологій, насамперед інтернету, робить країну дедалі відкритішою до впливів на її суспільно-політичне, інтелектуальне, культурне життя. Мова не лишається осторонь цього процесу. Неодмінним супутником глобалізації виступає дво- чи багатомовність. На функційну нішу української мови дедалі більше претендує не лише російська, а й англійська мова, стаючи учасником боротьби за вплив на мовну свідомість і мовну діяльність у комунікативних середовищах України.

Одна з форм англійської мовної присутності - це паралельне звучання англійського і перекладного українського (російського) текстів у численних кінофільмах і телесеріалах. Поширенню латинки в нас дали поштовх власні назви іноземних торговельних марок - McDonalds, Sony, Coca-Cola, Motorola тощо. Деякі з них нічого не означають, являючи собою просто набір літер (Shauma Persil Rex), інші мають змістове навантаження, розраховане на знання глядачами англійської мови – *orbit winter fresh* (зимова свіжість), *only you* (тільки ти).

Англійські слова безперешкодно входять у нашу мову. Більшість уже, здається, і не помічає, що говорить напівіноземною мовою. Слова *бойфренд, гамбургер, ток-шоу, провайдер* та сотні інших серед основної маси телеглядачів не викликають подиву, не зроджують потреби протидії.

Таким чином, сучасне телебачення не є зразком української літературної мови. Це, безперечно, дуже негативна тенденція, бо ж для багатьох людей телебачення - джерело української мови, іноді навіть єдине.

Поширенню ненормативної лексики сприяє і демократизація мовної культури. У наш час певна частина інтелігенції як найменш забезпечений прошарок населення йде до сфери бізнесу. Відбувається втягування інтелігенції до інших соціальних шарів, і вона постає перед необхідністю засвоєння відповідних корпоративних мовних навичок (у тому числі і кримінального жаргону): **«кинути», «замочити», «навалом», «повний привіт», «таким макаром», «лажа», «жратва»** тощо.

Зазначеними «мовними перлами» молодь збагачується не лише завдяки телеекрану чи вулиці, а часто-густо це є звична форма спілкування в родинах, інтелектуальний рівень яких нині значно знизився через зміну життєвих пріоритетів.

Негативний вплив на стан мовної культури молоді здійснює і прогресуюче зниження якості друкованої продукції. Тираж книжкової продукції зменшується, знижується якість редакторської і коректорської обробки текстів.

Ще однією причиною поширення ненормативної лексики серед молоді є виховання в неблагонадійній родині. Соціальна позиція підлітка визначається бажанням бути схожим на своїх батьків. Якщо з раннього дитинства дитина є свідком суперечок, що супроводжуються «нецензурною лайкою», то, безумовно, вона починає ставитися до цього як до природної норми спілкування.

У процесі підготовки дослідження було проведено анкетування серед студентів коледжу, до якого залучались студенти, починаючи з першого року навчання і закінчуючи випускниками. Було розроблено питальник з 25 питань, які дозволили визначити співвідносність соціального статусу і лояльності до інтенсивності вживання ними ненормативної лексики. Питання було розбито на такі групи: демографічні характеристики, ставлення до ненормативної лексики; інтенсивність вживання ненормативної лексики; зони вживання; причини вживання; вживання «лихослів'я» батьками; ступінь впливу засобів масової інформації на характер та інтенсивність уживання ненормативної лексики; особисте ставлення до мовного етикету.

Дані свідчать, що ненормативну лексику у повсякденному житті вживають 64% студентів та ще 25% - в окремих випадках, і тільки 11% не вживають її взагалі. Відслідковується залежність частоти вживання студентами лихослів'я від соціального статусу родини. Так, у повних сім'ях, де студенти проживають з обома батьками, перший показник знижений майже удвічі, другий показник (тобто інколи) залишається майже незмінним, зате унікальних лихослів'я студенти з таких сімей майже в'ятеро менше. Результати опитування студентів, які проживають у неповних сім'ях, або ж батьки у яких перебувають на заробітках, тобто не мають прямого виховного впливу на дітей, прямо протилежні: кількість тих, що говорять брутально, зростає вдвічі, як і тих, хто обходиться без «мовних перлів», пропорційно зменшується теж вдвічі. Причинами цього є середовище спілкування, обмеженість інтересів, ступінь вихованості й освіченості самих батьків, зрештою - рівень загальної культури.

Можна виявити і таку закономірність, що частота вживання нецензурної лексики у великій мірі залежить від ситуації спілкування. Так, найвищий показник такого мовлення припадає на спілкування в компанії друзів (47%) та вуличні контакти (27%), сім'я та навчальний заклад певною мірою впливають на відбір мовних засобів, проте і тут окремі молоді люди послуговуються брутальною лексикою (12 і 14% відповідно).

На питання про причини вживання ненормативної лексики 42% респондентів назвали це звичкою, 19% не хочуть виділятися серед інших, тобто підлаштовуються під загальний молодіжний стиль, і майже третина взагалі не можуть дати відповідь, чому вони так говорять.

Проте радує, що більшість студентів усвідомлює недостатній рівень власної мовної культури: 42% прагнули б спілкуватися правильною мовою. І тільки 14% відсотків байдуже ставляться до свого мовлення. А ще 85% опитаних студентів вважають, що ЗМІ сприяють поширенню вживання ненормативної лексики.

Результати опитування з досліджуваної проблеми дають змогу зробити **висновок**, що ненормативна лексика посідає певне місце в мовній поведінці студентів. Ми дійшли висновку, що обмежити вживання ненормативної лексики можливо, а викоринити її вживання на даному етапі розвитку свідомості молоді дуже проблематично.

Тому особливої актуальності набуває нині проблема виховання у молоді загальнолюдських ціннісних орієнтирів, оскільки культура мовлення всього нашого суспільства і культура мовлення студентів зокрема – це чи не найяскравіший показник стану їх моральності, духовності, культури взагалі. Досконале володіння мовою нині є важливим компонентом професіограми фахівців різного профілю.

Елена Москалюк
(Одесса, Украина)

СТРУКТУРНЫЕ КОМПОНЕНТЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ПУБЛИЧНОЙ РЕЧИ БУДУЩИХ ПОЛИТОЛОГОВ

Постановка проблемы. Политология занимается изучением такого общественного явления, как политика. Заинтересованность широких масс населения в осуществлении политических преобразований обуславливает рост социальной активности и инициативности членов общества. В связи с этим возрастает необходимость подготовки специалистов самого широкого политического профиля, способных решать практические и теоретические проблемы. Важнейшим средством разрешения возникающих профессиональных задач как теоретического, так и прикладного характера является англоязычная публичная речь будущих политологов.

Становление англоязычной публичной речи политологов предполагает прохождение определенных этапов, направленных на формирование необходимых профессиональных знаний, навыков и умений. *Цель данной статьи* – анализ структурных компонентов понятия «англоязычная публичная речь», к которым относятся специальные иноязычные знания, навыки и умения.

Что касается знаний, то они считаются основным компонентом содержания обучения в целом. В философской науке знания рассматриваются как «проверенный практикой результат познания окружающей действительности, ее правильное отражение в мышлении человека» [1, с. 126].

В психолого-педагогической литературе знания рассматриваются как проверенный общественно-исторической практикой результат познания окружающей действительности, а также их адекватное отражение в сознании человека в виде представлений, понятий, суждений, теорий [1, с. 127].

Важнейшей характеристикой знаний являются их научность и доступность, которые обеспечиваются содержанием и структурой учебного предмета, а также действенность, которая определяется, как способность пользоваться приобретенными знаниями в разнообразной познавательной и практической деятельности.

В процессе усвоения знаний выделяют ряд этапов, а именно: восприятие, закрепление и овладение, которое дает возможность оперировать им в различных условиях, применяя его практически [2, с. 130]. Прочность усвоения материала зависит как от работы по его закреплению, так и от его первичного восприятия. Что касается осмысленного восприятия материала, то оно определяется, как первичным с ним ознакомлением, так и последующей работой, направленной на закрепление знаний. При этом важным компонентом является повторение изученного. Повторение способствует более глубокому осмыслению учебного материала.

Основными психологическими механизмами, которые формируются на основе знаний, являются навыки и умения. Охарактеризуем данные понятия.

Следует отметить, что в научной литературе отсутствует единый подход к определению сути понятия «навык». Ряд ученых (Д. Н. Богоявленский, Н.О. Менчинская и др.) рассматривают процесс формирования навыков как постепенную автоматизацию действий. С данной точки зрения, навыки трактуются как автоматизированные приемы и способы работы, которые, как правило, представляют собой составные компоненты любой сложной сознательной деятельности [1, с. 130].

Что касается образования навыков в процессе упражнения, С.Л. Рубинштейн подчеркивает, что «правильно понятая и организованная тренировка – это не повторение одного и того же первично произведенного ... действия, а повторное разрешение одной и той же ... задачи, в процессе которого первоначальное движение (действие) совершенствуется и качественно видоизменяется» [2, с. 458]. Такое повторение, как отмечают психологи, ведет к образованию новых логических и лингвистических связей между ними, значимость образования которых И.М. Румянцева обосновывает следующим образом: «Механизм процесса усвоения речевых действий основывается на том, что кора головного мозга вырабатывает сигналы прежних и новых знаний: новые звуки соединяются с уже знакомыми и образуются слова; новые слова соединяются с уже знакомыми и образуются словосочетания и целые предложения; предложения известных грамматических структур соединяются с вновь изучаемыми и образуются сверхфразовые единства. Затем на основе связей предыдущего и нового речевого материала образуются абзацы, тексты и целые речевые произведения» [3, с. 182].

Это означает, что формирование навыка предполагает его совершенствование в постоянно усложняющихся условиях. Такой вид повторений, которые осуществляются в разнообразном творчески обусловленном окружении, Р.Ю. Мартынова называет «созидательными» [1, с. 46].

Созидательные повторения представляют собой «такие творческие повторения изучаемого, когда каждое его следующее употребление совершенствуется как само содержание, так и качество его выражения» [1, с. 45]. При этом содержание высказывания совершенствуется за счет «возможности изложить информацию более широко и углубленно постоянно увеличивающимися в объеме иноязычными языковыми средствами» [1, с. 45]. Таким образом, созидательные повторения способствуют как совершенствованию ранее сформированных навыков, так и развитию на их основе необходимых речевых умений.

Что касается умений, то трактовка данного понятия также неоднозначна. Так, согласно мнению ряда ученых (П.П. Блонский, И.И. Ильясков, И.П. Пидласый и др.), умения рассматриваются как знания в действии и определяются как способность успешного выполнения действий на основе приобретенных знаний для решения поставленных задач в соответствии с заданными условиями [1 с. 127].

В процессе обучения иностранным языкам, то общепринятым является подход, в котором развитие иноязычных речевых умений осуществляется на основе прочно сформированных лингвистических знаний и автоматизированных

языковых навыков. Отсюда следует, что развитие умений англоязычной публичной речи целесообразно осуществлять на основе прочно сформированных иноязычных лингвистических знаний и автоматизированных языковых навыков.

Помимо языковых знаний, предполагающих ознакомление с фонетическими, лексическими и грамматическими средствами построения высказывания, и соответствующих им языковых навыков и речевых умений, построение эффективного публичного выступления основывается на профессиональных и риторических знаниях и умениях говорящего.

С учетом вышесказанного, определим основные компоненты содержания обучения англоязычной публичной речи будущих политологов.

Исходя из существующих квалификационных требований, которые предъявляются к будущим политологам, определим знания и умения, которыми должны обладать студенты.

Студент-политолог *должен знать*:

- 1) категориальный аппарат политической теории и смежных научных дисциплин;
- 2) политическую историю Украины и зарубежных стран;
- 3) методику проведения политологических исследований;
- 4) основные закономерности политической жизни общества;
- 5) главные тенденции зарождения и развития политических процессов, политических теорий и партийных доктрин, идеологий, элементов политической культуры общества;
- 6) принципы организации и деятельности органов государственного и местного управления;
- 7) основы законодательства, регулирующего деятельность государственных и негосударственных учреждений и организаций, а также деятельность государственных служащих и т.д.

Студент-политолог *должен уметь*:

- 1) на основе знаний категориального аппарата политической теории, а также знаний политической истории Украины и других государств анализировать политические события и явления, происходящие как в нашей стране, так и за рубежом;
- 2) на основе знаний закономерностей политической жизни общества и данных, полученных в ходе политологических исследований, прогнозировать возможные социально-политические события и разрабатывать адекватные рекомендации касательно реакции на них со стороны, как органов управления, так и рядовых членов общества;
- 3) на основе знаний и анализа основных тенденций развития политических процессов, теорий и доктрин, а также политических идеологий прогнозировать возможные социальные и политические конфликты;
- 4) организовывать и принимать участие в научных конференциях, диспутах, дебатах, дискуссиях и т.п.

С помощью профессионально ориентированных знаний и умений будущий политолог способен придать своему публичному выступлению информационную насыщенность. Но, для того чтобы публичное сообщение оказывало необходимое воздействие на слушателя, в процессе его построения следует соблюдать соответствующие риторические законы. К таким законам, согласно результатам исследований Г.М. Сагач, относят стратегический закон риторики, концептуальный закон и закон моделирования аудитории.

Стратегический закон риторики предполагает построение программы воздействия на слушателя. Данный закон основывается на концептуальном законе и законе моделирования аудитории.

Концептуальный закон риторики предполагает наличие у говорящего способности анализировать и систематизировать знания о предмете общения. С помощью данного закона говорящий «учится предвидеть последствия своих действий, определять цель своей деятельности, выделять в ней главное и второстепенное» [4, с. 80].

Закон моделирования аудитории, «предполагает изучение тех, на кого направлено осуществление замысла» [4, с. 81]. Значимость слушателя в процессе построения и реализации высказывания подчеркивали еще древние риторы, которые зачастую являлись и видными общественными и политическими деятелями.

Соблюдение вышеназванных риторических законов предполагает наличие у говорящего достаточного уровня риторической компетенции, которая рассматривается как совокупность таких знаний, умений и качеств личности, которые определяют ее способность к успешному речевому взаимодействию.

Проведенный нами анализ существующих научных источников по исследуемой проблеме *позволяет определить* понятие «англоязычная публичная речь будущих политологов» как способность будущих политологов на основе овладения иноязычными навыками и умениями, а также профессиональными и риторическими знаниями и умениями, позволяющими эффективно реализовать функцию убеждения и воздействия на аудиторию слушателей в процессе публичного выступления.

Литература:

1. Мартынова Р. Ю. Цілісна загальнодидактична модель змісту навчання іноземних мов. – К.: Вища шк., 2004. – 454 с.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2004. – 713 с.
3. Румянцева Е. С. [Методологическая модель обучения микронавыкам чтения как основа освоения чтения и перехода к другим видам речевой деятельности](#) // В кн.: Ното Loquens: Актуальные вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков (2013) / Под общ. ред.: И. Ю. Щемелева. Вып. 5. СПб.: Астерион, 2013. С. 285-291.
4. Татарина И.А. Теоретические основы формирования иноязычной коммуникативной культуры. [Текст] / И.А. Татарина – Одесса: Изд. ФОП «БВВ», 2008. – 134 с.

Научный руководитель:

кандидат педагогических наук, доцент Татарина Инна Александровна.

АЯУЛЫ АРУЛАРДЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРКЕМ КӨРІНІСІ

Қазақ әйелі нендей ауыртпалықты болса да халқымен бірге көтеріп, жаугершілікте ерлермен бірге атқа қонып, қолына қару алса, бейбіт кезеңде бесік тербетіп, ұл-қызын дала даналығына баулыған. Оған дәлел көп. Ежелгі эпостық шығармалардан бастап, бергі дәуірдегі Домалақ ана, Айша биби мен Абақ ана, тарихтағы Қасым ханның анасы Жаған бике, Есім ханның анасы Жақсы бике, одан беріде ұлы Абайды тәрбиелеген Зере мен Ұлжан, қол бастаған Бопай мен ел билеген Айғаным, Ұлпан аналарымыз жұрт жадында есімі қалған сол әйелдердің бір шоғыры ғана.

«Шаншардың екінші әйелі Айбикеден Келдібек, Тыныбек, Жәнібек, Есіркеп тарайды. Келдібек кезінде аузына ел қаратқан белгілі шешен, би болты. Ол отыз жасқа келгенше үйленбей жүріп алыпты. Оның себебін ел былай аңыз етеді: Бұлбұл бабасы түсінде – сен қатын алмайсың, ешбір әйелге көзіңді салмайсың. Алатын әйелің мынадай болады: ұзын бойлы сары қыз, оң аяғы ақсақ, оң жақ құлағында меңі бар, екі емшегінің арасында алақандай қалы болады. Сен оған үйлен, - депті. Айтқандай сол қызға көш жөнекей кездеседі. Ол қыздың аты Тоқмейіл екен. Айттырып алмақ болып жүргенде әке-шешесі:

- Балам-ау басқа сұлу қыздар тұрғанда, өзі түсі келмеген қыз екен, уәделескен құда, жекжаттарды қайтеміз?- дегенде, Келдібек:

Қаймағын піскен сүттің алдым қалқып,

Аяғы ақсақ болғанымен, ақылы артық,

Көзі қыли, сөзі мен ісі түзу,

Сөйлескеннен өн бойым кетті балқып, -

депті. Тағы бірде құрбы-құрдастары Келдібектің үйінде отырып, оны кекетіп, келемежге айналдыра беріпті. Сонда жаңа түскен жас келіншек әдеппен сыпайы ғана:

Көзім қыли, жасырмаймын, ақсақпын,

Келдікеңмен сондай тату жақсы-ақпын,

Татулықтың белгісіндей тамаша,

Төрт Бошанды билейтін ұл таппақпын, -

дегенде, әлгілер «бұл тегін адам емес екен, қалжыңды қоялық» депті. Айтқандай-ақ Тоқмейіл анадан атақты Қазыбек би дүниеге келеді». (1.88-89б.)

«Қазыбектің анасы Тоқмейіл ұтымды да тапқыр сөздерді көп білетін зерек кісі болыпты. Анасы айтқан есті сөздерді кішкентай күнінен жаттап өскен ол ер жете келе өзі де солай сөйлеуге машықтана бастайды. Осы өнерінің арқасында бала биден дана биге айналып, «қара қолды кең жарған Қаз дауысты Қазыбек би» деген атаққа ие болады». (2.117б.)

«Әбілхайырдың екінші әйелі Бопай сұлу Кіші жүздегі белгілі батырдың қарындасы болатын. Әбілхайырдың Бопай сұлуға үйленуі және екеуінің арасындағы шынайы махаббат пен ынтық туралы ел ішінде көптеген аңыз әңгімелер бар. Көп нұсқасы бар, сол аңыздардың біріндегі Әбілхайыр мен Бопай сұлудың ғашықтық тарихы қазақтың лиро-эпос жырындағы «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» бейнесіне ұқсас.

...Кіші жүздегі әйгілі батыр Жәнібек пен Әбілхайыр бір жақтан келе жатып бір ауылға күн батар алдында түседі. Үй иесі аса бай адам, жасы үлкен кісі екен. Оның бой жетіп отырған қызы Бопай сұлуды көргенде Әбілхайыр ес-ақылы кетіп ғашық болады. Жәнібек батыр бұған таң қалады. Себебі, ол бұрын қыз көрмей жүрген жігіт емес, үйленген, яғни отау иесі жас төренің мына мінезіне таңданбай қайтсын. Келесі күні аттанып жолға шыққан соң, Әбілхайыр күтпеген өнер шығарып сол жерде қалатынын айтады. Жәнібек батырға өз жөнімен кетуге тура келеді. Сол ауылға қайтып келген Әбілхайыр өзінің төре тұқымынан екенін жасырып, Бопайдың әкесінің малын бағуға жалданады. Ұзын бойлы, батыр тұлғалы, жігіттің сұңқары Әбілхайыр батыр жылқышы болып жүрсе де аз уақыт ішінде ауыл адамдарына жақсы жағынан көрініп құрметке ие болады. Әрине, көп ұзамай Бопай сұлуға да ұнап қалады... Сырын ашқан жас батырды Бопай сұлуда жан-тәнімен ұнатып ғашық болады. Осылай ғашықтар романы басталады. Ғашықтар ажырамас дәрежеге жеткенде Бопай сұлудың әкесінің рұқсатын сұрайды.

Бұл бұрыннан малды және белді ауыл болған соң, оның үстіне қыздың басы бос болушы ма еді, айттырулы болса керек, сұлтан деген аты болғанмен жалғыз атты кедей жігітке қызын бергісі келмеген шал неше түрлі айла шарғыны ойлап табады. Соның бірі қызымның қалың малына ала аяқты 90 күрең ат және 60 ақсұр ат әкелесің, әйтпесе қызымды бермеймін...» - деп шарт қояды... Осындай ауыр шартқа амалсыз келіскен жас батыр: «Бір айдың ішінде осы айтқаныңызды әкелемін деп аттанып кетеді.

Жәнібек батыр Әбілхайырға көмектесіп, 150 айғырды өз жылқысынан шығарып санап береді. Оған қоса ол өзі барын Бопай сұлудың әкесіне қазақ әдет ғұрпы бойынша құда түседі... Сөйтіп, әйгілі қазақ батыры Жәнібек екі ғашықтың басын қосып азаматтық жасайды...

Бопай сұлудың өз басы да қазақ әйеліне тән кішіпейілділік, ақылдылық, ұстамдылық, парасаттылық және басқа сол сияқты қасиеттерімен Әбілхайыр шаңырағында жақсы келін, әрі жақсы бәйбіше атанды. Әйел болса да ердің ақылы мен батырлығын өз бойына сыйдырған абзал жан еді. Әбілхайырға ақыл айтып тоқтау салып, сабырлыққа шақырып, сабасына түсіріп, қиын мәселелерді шешіскен. Сондай-ақ ел ішінде аса қадірлі Бопай ана «Бара бәйбіше» атанған.

Бара бәйбіше деген термин туралы батыс Қазақстанда бірнеше ұғым бар. Негізінен өз ақылымен, даналығымен елге қадірлі болған бәйбішелерді солай атаған. (3. 57-8б.)

Қыз Данай – Кіші жүз қызы, Таз руындағы Төремұрат батырдың әйелі. (XIX ғ) Сүймеген адамға еріксіз қосылған Данай сұлу өз еркімен Төремұртқа қосылады. Кейін батыр жігіт түркімендер қолына түсіп соғыста қаза табады. Қыз Данай тұтқыннан қашып шығып өз еліне жетеді. Атақты күйші Құрманғазының Қыз Данайға арнаған бірнеше күйі бар.

Ақбикеш ана (XVIII ғ) – Найман бағаналы елінің қызы, Арғын Әйдерке Солтанның әйелі, қазіргі Жылқыайдар Солтан руының анасы. Мырза Ақбикеш атаған, өзі перзент көтермеген соң, еліне төркіндеп барып, жақын сіңлісі Мақпалды ерлік, батылдық істерімен қалап алып, өз еріне әкеліп қосқан. Осы екі анадан тараған жеті ұрпақтан кейін бес жүзден астам шаңырақ тараған.

Бопай – Қасым ханның қызы, Кенесарының апасы. 1837-1847 жылдары Кенесері, Наурызбай бастаған азаттық көтерілісте ерекше топты басқарған батыр әйел.

Айғыз Көшкінбаева (1876-1918) – Азамат соғысына қатысқан, Аягөз ауданында туған. Сермопольдегі қорғанысқа қатысып, жаралы жауынгерлерге көмек көрсеткен, тамақ тасыған. Колчак әскерлері Айғызды азаптап өлтірген. Жазушы Қ.Исабаев «Айғыз» атты роман жазды». (4.130-132б.)

«Алып анадан туады» демекші, қарап отырсақ тарихтағы батырлардың анасы, әжесі де батыр болғанын көреміз.

«Қазақ қыздарының қырғын шайқастарда ерлермен бірдей ерлік көрсетуі тосыннан бола салған жағдай емес. Оның өзіне тән тарихы, терең тамыры бар. Қазақ халқының дархан даласына, шексіз байлығына көз тіккен үлкенді-кішілі көрші мемлекеттер болды. Олар ғасырлар бойы қазақ жеріне шабуыл жасады, ал қазақтар ғасырлап елін, жерін жаудан қорғады. Сол шайқастарға қазақтың қыз-келіншектері де, тіпті балалы әйелдері де қатысып отырады. Қазақ қыздарының жауынгерлігі осыдан туады. Ол рухани жалғастық.

Сонау бағзы заманының Тұмар (Томирис) патшайымнан кейін де қазақ қыздары көптеген шайқастарда ерлермен бірге еліне қорған болған. Бұған жоңғар басқыншыларына қарсы қазақ халқының күресі кезінде көрсеткен қыздарымыздың қаһармандықтары куә. Ірі шайқастарда көрсеткен ерлігі үшін Абылай ханның қызы Айтолқын «батыр» атағына ие болған. Шаппа бидің қызы батыр Айбике сан рет жау қатарын сиреткен. Атақты Қаракерей Қабанбай батырдың әйгілі әйелі Гауһар мен қызы Назым сан шайқастарда қайсарлық танытқан. Есет батырдың қызы Ботагөз, Олжабай батырдың анасы Есенбике, Есенгелді батырдың қызы Тәтібике, Бұламбай батырдың жары Айбике сияқты атағы елге танымал батыр қыз-келіншектеріміз, әжелеріміз, аналарымыз талай жауды жер жастандырған. Қызданбике, Нұрбике, Айбике сияқты аналар ерлігі кейінге үлгі болған. Қайсар ханымыз Кенесарының қарындасы, атақты Бопай қыз да әскер басқарған. Ол өз қолымен Ресей отаршылдарына сан рет ойран салып, заманның жаңа қаруымен жабдықталған, соғыс тәсілдерін жетік меңгерген басқыншылардың тұрақты әскерін де тоқтата білген. Осылайша қазақ қыздарының қаһармандығы ғасырлар бойы жалғаса берді.

Аңыз-әңгімедегі әсем аруларымыз, ардақты аналарымыз, данагөй әжелеріміздің көркем келбеті осылайша жалғаса бермек. Тарих толқынында қаншама өзгерістер болса, сол өзгерістерге осы табиғаттың ерекше жаратылыстары өзіндік ізін қалдырды. Алдағы уақытта қоғамдық құбылыстарды өзге арнаға бұруда да олар құр алақан отырмас.

1. Төреқұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. Алматы: Жалын. 1993.
2. Жолдасбеков М., Салғарыұлы Қ., Сейдімбек А. Елтұтқа. Астана: Күлтегін. 2001.
3. Өтенияз С., Қарабалаев Х. Әбілхайыр мен Бопай сұлу. //Ақиқат №10. 2000
4. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. 1.2-кітап. Алматы: Ана тілі. 2003.

Жансая Ошақбаева Ж.Е.
(Талдықорған, Қазақстан)

Ж. ӘБДІРАШ ЭПИГРАММАЛАРЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әр жанрдың генетикалық тегі болады. Эпиграманың генетикалық төркіні – эпиграфиялар. Эпиграмма грекше «надпись» деген сөзден шыққан. Антикалық дәуірдегі гректер атақты адамдарының ескерткіштеріне, салтанат сарайына, пайдаланылған тарихи мүлік-заттарды, ыдыс-аяқ, ер-тұрман, қару-жарағына жазылған ескерткіш жазуды эпиграмма деп атапты. Атап айтқанда, құдайлар мен аңыз қаһармандары атына құлдық ұра қашалған еңселі ғимараттардағы, ерен ескерткіштердің тас тұғырларындағы сиқырлы «сөзтаңбалар» соның айғағынан саналады. Бертін келе, көне грек әдебиетінде лирикалық поэзияның шағын түрі ретінде өз алдына отау тігіп, өрелі өмір сүрген бұл жанрдың жалауын желбіреткен жүздеген ақындар арасында «әліпті таяқ деп білетіндерге» де әйгілі Платон, Анакреонт, Эзоп, Эсхил, Менандр, Алкей, Лукиан, Диоген, Лазертский, Аполанарий және тағы басқалар бар. Эпиграмма өзінің жеке бір адамға арналып айтылатын ақыл – кеңес, ізгі тілек немесе сын-ескертпелік сипатын осы дәуірде айқындап, қысқалық пен нұсқалықтың, тапқыр ой, әдемі әзіл, өткір сатираның үлгісі қатарына қосылар үлкен мәдениетін осы дәуірде танытқан. Ал оның латын әдебиетіндегі алып өкілдерін ауызға алар болсақ, олар - Катулл, Марциал, Тибул, Проперцийлер.

Бертін келе эпиграмма сол кездегі қысқалығын, адамға арналып шығарылатындығын сақтай отырып, біреудің ісіндегі, шығармашылығындағы, тәртібіндегі, мінезіндегі немесе бір нәрсенің сиқындағы, мазмұнындағы кем-кетіктерді, олақтың пен ағаттықты солардың өзіне қарап, арнап сөйлеп отырып сынап-мінейтін, сол кемшіліктерден арылуды үндейтін сатиралық поэзияның бір жанрына айналған. Қазірде де эпиграмма – белгілі бір адамды, затты, болмыс-құбылысты әзіл тұрғысынан бағалайтын немесе күлкі, келемеж ететін, қажет болса, ашық әшкерелейтін сатиралық поэзияның шағын жанры, өз кезінің көкейтесті мәселелеріне тез үн қоса қоюдың тиімді де оперативті формасы.

Біздің қазақ әдебиетінде эпиграмmanın аты кейінгі жылдарда ғана төбе көрсеткен, Абайдың бұл дәстүрін кейін С.Торайғыров, С.Дөнентаев сергектікпен іліп әкеткенімен, ыждақат қоя ілгері дамыта алған жоқ. Сөйтсе де, қай-қайсында да бірен-саран бірегей эпиграммалар ұшырасады.

Қазақ әдебиетінде бұл жанға алғаш ат басын тірегендер С.Сейфуллин, І.Жансүгіровтер болса, одан бері жылдап жатып, айлап түстенбесе де, айрықша іштартқандар С.Ерубаяев, Қ.Аманжоловтар, Х.Ерғалиев, Қ.Бекхожин, Ж.Молдағалиев, С.Мәуленов сияқты ұшқыр ойлы ақындарымыздың күнделікті өмірде көзіміз көріп, құлағымыз естіп жүрген, талай жерде талай талғампаз қауымның күлкіден көздеріне жас алғызар әдемі әзіл - оспақтары шығармашылықтарында кеңірек өріс алды.

Қазақ әдебиетінде тұңғыш рет жарық көрген, тек қана эпиграммалар мен шарждардан тұратын Жарасқан Әбдіраштың «Әзілің жарасса» деген кітабы - авторлардың әдебиетшілермен көп жыл қоян-қолтық араласуының, олардың қаламгерлікте, қарапайым пенделік те мінез-құлықтарын қаламдас һәм замандас көзімен бақылап - байқауының, оны «Аялда, тоқта қас-қағым» деп Гете айтқандай, қалт жібермей қағазға түсіруге талпыныс жасауының нәтижесі.

Туған халқымыздың «әзілің жарасса, атаңмен ойна» деген тапқырлығын темірқазық еткен, үлкенді үлкендей, кішіні кішідей, ал құрдастарын құрдастай сыйлаған, «сөз тапқанға - қолқа жоқ» деп анау-мынау айтыс-тартыстан

арашалап алатын сөзі мен қалжыңдағысы келгенде кімге де болса қарсы қояр қисындарына арқа сүйеген Жарасқан Әбдіраш бұл кітабын «Өкелерге-наз», «Ағаларға-уәж», «Он жас –о да құрдас», «Бес жас - бел құрдас», «Құлынтайдай тебіскен» атты бес бөлімге бөлген.

Қазақ қаламгерлерінің көпшілігіне дерлік эпиграммалар жазылған. Олардың қатарында З.Қабдолов, Ө.Нұршайықов, С.Шаймерденов, Р.Бердібаев, Х.Абдуллин, А.Егеубаев, М.Қаратаев, Б.Соқпақбаев, Қ.Мырзалиев, Т.Молдағалиев, С.Жиенбаев, Р.Тоқтаров, С.Мұратбеков, Ө.Тәжібаев, Т.Әбдіков, С.Сматаев, Х. Ерғалиев, Ж.Нәжімеденов, О.Бекеев, Ө.Жұмабаев, Ф.Оңғарсынова, Қ. Жұмалиев, А.Бақтыгереева, Д.Әбілов, Қ.Бекхожин, Д.Исабеков, Б.Нұржекеев, Ө.Сәрсенбаев, С.Мәуленов, Ш.Смаханұлы, Ө.Нұрғалиев, Ө.Тарази, А.Сүлейменов, Ш.Сариев, С.Әшімбаев, С.Асанов, Т.Бердияров, О.Сәрсембаев, Т.Медетбеков, Қ.Мырзабеков, Е.Әукебаев, Т.Қожакеев, О.Әубәкіров, Қ.Ысқақов, Т.Нұрмағанбетов, Р.Нұрғалиев, А.Сейдімбеков, С.Адамбеков, Д.Досжанов, Б.Алдамжаров, Қ.Найманбаев, М.Шаханов, Қ.Сәрсекеев, т.б. бар. Ол көбінесе жеке ақын, жазушы шығармашылығындағы идеясыздық пен көркемсіздікті, формалистік пен стильшілдікті т.б. кемшіліктерді нысана етеді. Әдебиеттегі мұндай кемшіліктерді ақын пародиядағыдан басқаша әдіспен сынап –мінейді. Мұнда қаламгерге еліктеу, оның материалын пайдалану болмайды. Бұлардың барлығы дерлік – жағымды эпиграмма. Жанды жаралайтын ауыр сын жоқ – ары кеткенде, жеңіл мысқыл ғана.

Әбу Сарсенбаевқа

Өзге шалдай «өлем» деп жыламайды,

Өзге шалдай «көлем»деп сұрамайды.

Көкірегін сыздатқан сыры болса,

Сыздақтатып өлеңге сыналайды... [1,83].

Бұл юморлық эпиграмма ақынға деген іш тартудан, симпатиядан туады. Онда негізінен жағымды қайраткердің жеке бір қасиеті қарапайымдылығын айта келе, ақынның бет келбетін, шашының бұйралығын ажуа етеді.

Қалихан Бекхожинге

Асыл болса -

Сыртынан мақтасады Қалекең!

Ашуланса –

Мұртынан от шашады Қалекең!.. [2,36].

Жарасқан Әбдіраш ақын-жазушылар туралы пікірін тура айтады. Өз сөзімен, өз түрімен айтады. Тура айту, арнайы айту арқылы бір мінін бетке басып отырған.

Әбдіжәміл Нұрпейісовке

«Қан мен терді» сарылып та,

Сарғайып,

Жазуыңда бар кінә,

Бар ма айып!..

«Сеңнен» кейін кітап күтіп тағы да,

Жылдар бойы сең соққандай болмайық...[2,55]

Мұнда Ж.Әбдіраш сынап –мінеу дәрежесіне тұтастай жағымсыз, мансұқ етпеуге, жерден алып, жерге салып өшкерелемеуге тырыспай тек қаламгердің бір жазғанын шығармасын қайталап жазғаны, түзегені оны оқып отырған оқырманды мезі етіп, жалықтырып жіберетіндігі туралы пікір айтып, жаңа тың дүниелер жазса екен деген ойын жеткізеді.

Әдебиет - таза ардың ісі, зор таланты бардың ісі, оның қадыр-қасиетіне, ел күткен сыр –сыпасына нұқсан келтіруге ешкімнің ақысы жоқ деп білген ұлы ақын туралы оның мінезінің ерекше қырларын айтып кеткен. Ғ.Мүсіреповке мынандай эпиграмма арналды:

Лауазым бөгет етпесін,

Есіркейік ерте біз.

Қайта қалғып кетпесін

Жаңа «оянған өлкеңіз»! [2,69].

Осы ізгі ниеттен туған, «Оянған өлке»романның екінші кітабын құмарта күткен қазақ оқырмандарының тілек-ниеті ретінде айтылған.

Жарасқан Әбдіраш эпиграмманың өзімен аралас – құралас жүрген жанрлардың кейбір әдіс-тәсілдерін, жанрлық белгілерін пайдаланады. Одан өлең – фельетонның публицистикалық пафосын, пародияның түпнұсқаға еліктеуін, мысалдағы астарлылықты, сюжеттілікті кездестіруге болады. Байқап қарасақ, Ж.Әбдіраштың әлгі эпиграммасында пародия белгілері аңғарылады.

Эпиграмманы объекті туындыларынан үзінді, цитата келтіре отырып та жазуға болады. Мысалы:

С.Мұқановқа

«Сен оған айт, ақын тасыды де,

Тасытқан коммунизм заманы де...»

Ойға орасыз, көкейге көп қонбайтын

Оқушы кей өлеңнен жасыды де!

Шертетін шабытпенен өмір күйін

Іздесін жырдың маржан, асылы де.

Поэзия кездейсоқ кейбіреудің

Айналмасын күн көріс кәсібіне! [2,77]

Осының ең алдыңғы екі жолы – Сәбеңнің өзінен алынған цитата. Мәнді, салмақты эпиграммалар нақты бір авторды ғана нысанаға алмайды, жалпы әдебиетке ортақ, әркімге –ақ тән кемшіліктерді тілге тиек етеді, яғни ол жеке бастағы комизммен шектеліп қалмай, әлеуметтік ортақ ой айтуға тиісті. Жоғарыдағы эпиграммада да осындай жинақтаушылық қасиет бар. Онда сол тұстағы қазақ поэзиясында, әр ақынның – ақ шығармашылығында қоғдай жасық, борықтай татымсыз жырлардың көбейіп бара жатқаны сыналған. Бұл сын Сәбеңнің аузымен, Сәбеңнің бір жыр үлгісімен пародияландырылып айтылған. Егер кейбір эпиграммаларда сын, ой өте астарланып, жіңішкеленіп, кінәнің кімге тағылып отырғаны көмескілендіріліп те жіберіледі дегенді ескерсек, бұл эпиграммада кезінде Сәбеңнің өз поэзиясында да жасық жолдардың орны алып жүргені айтылған деп түсінуге болады. Асылы, мұндай системаға

айналып бара жатқан басты, типті кемшілікті нысанаға алған эпиграмма объектіні ренжітпейді, мәнін тез жоймайды, өркімге - ақ сабақ болады.

Міне, бұлар - әдебиеттің жай-күйін, жазушылардың шығармашылық сыңайын көрсететін, әзіл-қалжыңға сүйей жазылған достық реуіштегі әдеби эпиграмма. Пародия нақтылы бір шығарма, немесе бір кемшілік мінез, эпиграмmanın нысаны – қаламгер, оның өзіне ғана тән бір, не бірнеше кемшілігі, немесе, осы қалай болар екен дегізетін өзгешеліктері. «Қазақ әдебиеті» газеті эпиграммаларды «Қожанасыр қоржынынан» беріп тұрыпты. Газеттің осы айдары 1988 жылдың 1 қаңтарындағы номерінде «Аттестация», «Алғашқы сынақ» деген ортақ тақырыппен шығыпты. Онда бірнеше сықақ әңгімелермен бірге Қожанасырға қолбалалық жасап жүрген Ж.Әбдіраштың Ә.Әбішевке, С.Жүнісовке, М.Айтхожинаға, С.Тұрғынбековке арналған эпиграммалары беріліпті. Бұларда олардың шығармашылығынан гөрі мінез – құлық ерекшелікте көбірек нысанаға айналыпты.

Жарасқанның эпиграммаларында Х. Абдуллин «Ұйғырлардың серкесі, қазақтардың еркесі», А.Егеубаев «Ашуланса, сын жазып, жыр жазады - шаттанса» («Жұлдыз», 1985, №1), Б.Соқпақбаев «Дулатты Төленменен, ал Төленді – алады Бексұлтанмен шатастырып», («Жұлдыз», 1982, №8), Т.Молдағалиев «Жетілдім!» - деп айтпай қойды –ау, Тұмағаң» («Жұлдыз», 1982, Қ.Жұмағалиев - «Кетеді кейде сайрап тым, таппайсың, тіпті, ойлап мін!» («Жұлдыз», 1983), С.Мәуленов «Жырының, бірақ, қызуы баяғы градусында!», Ә.Сәрсенбаев «Шамырқанған шабыттың - қызуынан, шаштың өзі қалғандай ширатылып» («Жұлдыз» 1983, №9), А.Сүлейменов «Қаламдастарға келгенде - қаламы жүрмей қалады!» («Жұлдыз», 1984, №1), Т.Медетбеков «Темірхан деген білгіш бар, темірден өлең «кемірген!» («Жұлдыз», 1984, №5), О.Әубәкіров «Оспанхан өзін жазады» («Жұлдыз», 1984, №6), Қ.Найманбаев «Көрген емес жолынан бір «жаңылып», алмай-бермей атанды «Мырза жігіт (Жұлдыз», 1985, №3), М.Шаханов «Еңбегі ақындыққа сіңген артист, Артистікке еңбегі сіңген ақын» («Жұлдыз», 1985, №3) ретінде көрінеді эпиграммалардың көпшілігі достық сатира ретінде жазылған.

Эпиграмма - өзінің мәні, мазмұны жағынан негізінен лирикалық жанр. Өйткені ол адам туралы, адамның ісі, психологиясы, арман – аңсары туралы жазылады. Өрі онда объекті жөнінде автордың көзқарасы, сезінуі, тұщынуы айтылады. Ол болмыс – құбылыс, оқиға, ситуация жайлы жазылғанда да, эпиграмматистің лирикалық «мені» аңғарылып тұрады.

Эпиграммаға қойылар басты талап - нысананы дәл табу, кімді, не үшін, қалай сынауды айқын түсіну. Бұл шартты орындау сырларын Ж.Әбдіраш эпиграммаларынан байқаймыз. Онда адамгершілік, психологиялық аспект бірінші орында тұрады. Саясатшылдық, сырттай әлеуметшілдік, үстірт көкейтестілік, жалған әдемішілдік, алдамшы философияшылдық – міне, ол қарсы күрескен әлеуметтік – тұрмыстық типті мәселелер.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әбдіраш Ж. Құлпытас. Эпитафиялар, өлең, поэмалар, эпиграммалар. А., Атамұра, 2001
2. Әбдіраш Ж. Әзілің жарасса. Эпиграммалар. А., Жалын 1989
3. Әбдіраш Ж. Саяхат. Өлеңдер, тақпақтар, ертегі, жаңылтпаштар, санамақтар, жұмбақтар. Алматы: Жазушы, 2003

Ғылыми жетекші:

ф.ғ.к., доцент Қожағұлов Сайлау Қажыбекұлы, І.Жансүгіров ат. ЖМУ, Қазақ филологиясы және журналистика кафедрасының меңгерушісі

Анастасія Рябошапка
(Київ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ РЕДАГУВАННЯ ТЕЛЕВІЗІЙНИХ ТЕКСТІВ (НА ПРИКЛАДІ КАНАЛУ СТБ)

На сучасному етапі розвитку інформаційного суспільства більшість повідомлень реципієнти отримують із аудіовізуальних джерел, головним з яких є телебачення. Підготовка телевізійних програм має свої специфічні особливості. Першопочаткове завдання – вдало написаний сценарій, від якості та оригінальності ідеї якого залежатиме успіх і рейтинги майбутнього продукту. Найбільшою складністю підготовки телепередач є взаємодія тексту і аудіовізуального ряду.

Мета роботи – визначити специфіку та особливості редагування телевізійних текстів на прикладі каналу СТБ, а також з'ясувати роль редактора в цьому процесі. Мета дослідження передбачає виконання таких завдань:

- Визначити особливості телевізійних текстів.
- Описати функціональні обов'язки редактора під час створення тексту телепередачі.
- З'ясувати методи та аспекти редагування телевізійних текстів на каналі СТБ залежно від принципу відбору та методів подання матеріалу.

Телебачення є потужним засобом масової інформації. Телебаченням називають також виробництво аудіовізуальних програм та передач або комплектування (пакетування) придбаних аудіовізуальних програм та передач і їхнього поширення незалежно від технічних засобів розповсюдження [4]. Власне від цього останнього визначення терміна «телебачення» й треба відштовхуватись, досліджуючи телевізійні тексти. Телевізійним називається текст, який першопочатково передбачає реалізацію на екрані за допомогою звуку та візуальних засобів (фото, відео). Взаємодія зображення і слова має свої, зумовлені певними теоретичними засадами, технологічні прийоми і правила (передусім, мається на увазі досягнення гармонійного співвідношення мовного ряду та зображення у їхньому цілісному змістовому поєднанні). Логічна відповідність мовних засобів змістові повідомлення та відповідність їхнього оформлення нормам літературного мовлення є запорукою адекватного розуміння тексту автором та глядачем телепрограми [5].

Телевізійне редагування – система виробничих дій у сфері телевізійного мовлення, спрямованих на підготовку матеріалу до виходу в ефір [1]. Предметом редагування на ТВ може бути як і текст, так і ілюстрації відеоряду. Завдання редактора – досягти максимального ефекту впливу того матеріалу, який він редагує. Редактор допомагає глядачу або читачу правильно оцінити матеріал, дає корисні поради автору для подальшої праці [2].

Одна з особливостей телевізійних текстів – інтертекст, що полягає у використанні інших текстів або ремінісценцій інших текстів. Здебільшого це цитати з різних текстів, прислів'я, приказки, алюзії, перифрази, які разом з іншими (візуальними) засобами набувають додаткової семантики і стилістичних відтінків. Завдяки ним телетворчі підсумовують і сигналізують про актуальність проблеми, розповідають про злободенні явища, акцентують на політичних інтерпретаціях, окреслюють наміри посадовців, коректують соціальні реалії з метою перестороги, використовують репродукований продукт як естетичний прийом, який надає фразі колоритності.

Текст на телебаченні – це не лише словесна тканина, у якій, до речі, взаємодіють та взаємодоповнюють себе усне й писемне мовлення; він розгортається послідовно й водночас на різних рівнях – вербальному, відеоряду, звукового супроводу, утворюючи цілість і зберігаючи риси об'ємності, багатоаспектності, нагромаджуючи різноманітні шари [3].

На підставі сказаного вище, спробуємо дати власне визначення телевізійного тексту. Телевізійний текст – різновид медіатексту, написаний з урахуванням особливостей телебачення, зокрема супроводження фото й відеорядом, переважно у сценарній формі.

Відповідно до специфіки телебачення та телевізійних текстів редактор, що працює на ТБ має відмінні від інших редакторів функціональні обов'язки. Зокрема на каналі СТБ редактор, під час роботи над створенням того чи іншого проекту, може виступати в ролі автора, цензора, редагувати вже готові тексти авторів (журналістів), займатись написанням сценаріїв, працювати з учасниками програми як психолог, а також обов'язково має бути присутнім під час монтажу програми.

Головне для редактора – уміння приймати рішення. Редактор визначає, вартий сюжет ефіру чи ні, наскільки значущим є матеріал, оцінює, як впишеться сюжет у канву програми. Уся відповідальність лежить на ньому. Роль редактора полягає у пошуку гарних, оригінальних учасників: ведучого, героїв, підготовці цікавих питань, врахуванні менталітету глядачів, від цього буде залежати успіх тої чи іншої передачі.

Канал СТБ має свій власний формат і стиль. Більшість програм цього каналу – це різноманітні шоу. На це і треба спиратись, аналізуючи особливості реагування текстів.

Телевізійним програмам на СТБ притаманна експресивність, динамічність, ефектність, висока образність. На першому плані в роботі редактора тут будуть виступати функції розваги, релаксації. Такі передачі впливають на людину не через розум, а через емоції, що дозволяє реципієнту краще засвоїти матеріал і дає можливість психологічно розслабитись та відпочити. Ось тут редактор і стикається з проблемою потреби постійно дивувати глядача, привертати його увагу. Керівник, стратег і тактик – це все має поєднувати у собі сучасний телевізійний редактор. Письменник, оператор, монтажер в одній особі – це редактор телевізійних передач сьогодні. Тексти мають бути ємними, логічно викладеними і зрозумілими всім. Все це контролює редактор. Особливість редагування на телебаченні – уміння працювати із зображенням та звуком. Підготувати неготову відеозйомку для монтажера і звукооператора із зрозумілим для них розкадруванням: що показується і говориться, а що – вирізається. І, у той же час, витримати формат передачі, зібравши все в єдине ціле, знайти логічні зв'язки при підбірці сюжетів. Відчуття міри, органічності, правдивості – складові майстерності редактора на телебаченні.

Матеріали, що йдуть в ефір відбираються з розрахунку на ментальність українських телеглядачів. Українці емоційні, тому передачі насичені, яскраві.

Сентиментальність – це ще один сегмент, який дає українським каналам чималу глядацьку прихильність. Найголовніший чинник у телевізійних передачах, що формує рейтингову глядацьку шкалу це – живі емоції. І чим більша емоційна амплітуда, тим ефективніша візуальна інформація. Ще одна реалія української ментальності, яка виявляється і в смаках на телепродукти, тягіння до казковості. Людям більше подобаються історії про попелюшок і принців, ніж, іноді дуже жорстока, реальність між людських взаємин. Крім того на телеканалі існує так звана редакційна політика, яка зумовлена існуванням певного шаблону, створеного ТО (творчим об'єднанням), відповідно до якого і відбираються всі матеріали.

Усі матеріали на телеканалі СТБ подаються відповідно до створеного ТО шаблону, який орієнтований на ментальність телеглядачів, а саме сентиментальність та схильність до співпереживання. Кожен з телевізійних проєктів має свою мету, форму, змістове навантаження, свою модель.

На телеканалі існують два різновиди проєктів: форматні і не форматні проєкти.

Форматний проєкт – авторський проєкт, створений конкретною людиною (автором) з усіма авторськими правами та можливістю подальшого продажу ідеї. Усі умови створення ідеї містяться у базовому сценарному синопсисі проєкту. Тобто такий проєкт – не авторська ідея телеканалу, а придбаний проєкт у колег з інших країн, але який за всіма параметрами відповідає оригіналу.

Прикладами таких проєктів на СТБ є *«Битва екстрасенсів»*, *«Весільні битви»*, *«Зважені та щасливі»*, *«Кохана, ми вбиваємо дітей»*, *«КУБ»*, *«МастерШеф»*, *«Україна має талант!-3»*, *«Холостяк-2»*, *«Національне талант-шоу»*, *«Танцюють всі!-4»*, *«Детектор брехні»*, *«Х-Фактор»*.

Неформатний проєкт – авторський проєкт телеканалу СТБ, тобто проєкт власного виробництва. Приклади:

«Зіркове життя», *«Караоке на майдані»*, *«Містичні історії з Павлом Костициним»*, *«Моя правда»*, *«ВусоЛапоХвіст»*, *«Неймовірна правда про зірок»*, *«Неймовірні історії кохання»*, *«Паралельний світ»*, *«Хата на тата»*.

Форматні передачі становлять 70% медіа-простору в усьому світі. Тож їхні розробники намагаються зробити продукт цікавим для якнайширшої профільної аудиторії в максимальній кількості країн. Коли канал купує форматну передачу, то її необхідно адаптувати для українського глядача. Особливість українських адаптацій великих програм – у феєричності й ошатності. В програмах використовуються експресивно-динамічна форма, ефективна подача матеріалу, яскраві образотворчі прийоми.

Отже, головними принципами і особливостями в поданні матеріалів на каналі СТБ – є живі емоції, саме вони формують рейтингову глядацьку шкалу.

Літературне опрацювання тексту включає в себе стилістичну обробку і літературну правку. Розрізняють чотири види літературної правки: правка-скорочення, правка-обробка, правка-переробка, правка-вичитка. Основними вимогами до стилістичної обробки є стислість і простота речень, динамічність тексту, чітке вираження основної ідеї матеріалу у перших фразах, відсутність жаргону, використання в дозволених межах розмовного стилю. Слід пам'ятати: текст не повинен повторювати відео, пояснювати його.

Робота над композицією починається із зіставлення тексту із завданням та темою матеріалу: чи в повній мірі все збігається, чи не з'явилися відхилення в інший бік, чи не виникла паралельна тема в тексті як результат накопичення зайвого матеріалу. Працюючи над композицією рукопису, редактор повинен виходити із загальних вимог до неї – послідовності викладу, композиційної цілісності (а звідси – сумірності частин), чіткості членування тексту. Вносячи зміни до твору, автор має розуміти залежність композиції від тих, на кого розрахований текст, який у нього жанр.

Перевірка фактичного матеріалу. Починаючи редагування фактичного матеріалу, треба спершу визначитись, наскільки вдалим є відбір основного фактажу, наскільки вдало факти поєднуються між собою та з допоміжними даними. Будь-яка помилка або неточність викладу фактичного матеріалу підривають довіру як до самого тексту, його автора, редактора, так і до телевізійної компанії, яка пропустила неточність. Особливу увагу слід звертати на внутрішнє текстове співвідношення цифр, повторів імен, назв, дат і чисел, а також на уточнення термінів, особливо перекладних, на перевірку джерел, цитат [6, с. 7, 57].

Отже, розглянувши та проаналізувавши на прикладі каналу СТБ специфіку телевізійних текстів, особливості їх редагування та роль редактора в цьому процесі, можна зробити наступні висновки. Телевізійний текст – це така організація мовних знаків, в якій поєднується, окрім власне тексту, звук та зображення. З цього випливає, що редактор на телебаченні відповідальний не тільки за безпосередньо текстове наповнення передачі, але й за аудіовізуальний ряд, від якого залежить правильність розуміння глядачем сприйнятого повідомлення. Таким чином процес створення і редагування телевізійного тексту (сценарію) на телебаченні, а отже з тим, і робота редактора докорінно відрізняються від процесу створення будь-якого іншого сучасного інформаційного продукту.

Література:

1. Бакало А. Багатоаспектність поняття «телевізійний редактор» [Електронний ресурс] / А. Бакало, М. К. Литвинова // Електронна бібліотека Інституту журналістики. – Режим доступу : <http://journlib.univ.kiev.ua/> (17.02.2014). – Назва з екрана.
2. Гаймакова Б. Д. Основы редактирования телепередач: пособие рассчитано на слушателей ИПК работников ТВ и РВ, а также редакторов-практиков информационных и публицистических программ / Б. Д. Гаймакова. – М. : Искусство, 2001. – 131 с.
3. Сербенська О. Культура ефірного мовлення. Телевізійний текст як об'єкт вивчення / О. Сербенська В. Бабенко // Теле- та радіожурналістика. Збірник науково-методичних праць. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – Вип. 8. – С. 105 – 118.
4. Телебачення [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – 2011. – 26 лист. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Телебачення> (21.01.2014). – Назва з екрана.
5. Моржук Л. Телевізійний текст у технологічному дискурсі [Електронний ресурс] / Л. Моржук // Стиль і текст. Наук. зап. Ін-ту журналістики, 2011. – Вип. 1. – Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2078> (15.01.2014). – Назва з екрана.
6. Алексеева М. И. Практикум по редактированию материалов телевизионных передач / М. И. Алексеева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 144 с.

Науковий керівник:

доцент кафедри видавничої справи та редагування, кандидат наук із соціальних комунікацій Сегол Радміла Ігорівна.

Н.У.Сайбекова
(Алматы, Қазақстан)

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРКІ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ТАЗША БАЛА БЕЙНЕСІ

Қазақ фольклорының тарихи танымдық, идеялық көркемдік ерекшеліктеріне қатысты Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, Ә.Диваев тәрізді ғалымдардың еңбектерін атап көрсетуге болады. Сонымен қатар, фольклорлық мұраларға зерттеулер жүргізіп, тұжырымдар жасай отырып, маңыздылығын айқындаған С.Сейфуллин, В.В.Радлов, А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Қ.Жұбанов, Р.Бердібаев, Е.Ысмайылов еңбектерінің тағылымдық мәні айрықша.

XX ғасырда халық ауыз әдебиеті мұрасын жинақтау мен зерттеу саласында көптеген іс шаралар атқарылды. Фольклордың таңдаулы нұсқалары қарапайым әңгіме, ертегі деңгейінен көтеріліп, халық даналығы атты танымды танытқандығын көруге болады. Өмір шындығын, философиялық ойлау жүйесінің дәрежесін, танымдық, көркемдік қызметін, дәстүрлілігін танытумен қатар қазақ философиялық танымының кемеліне жеткендігін тағы да дәлелдеп берді. Халық даналығы ретінде фольклор туындылары өзінің өміршеңдігімен халық саналылығының таңдаулы үлгілері ретінде баршаның назарын аудартқандығын атап айтуға болады.

Фольклорлық туындылар тұрмыс тіршілік негізінде пайда болған дүниелер ретінде философиялық ойдың түрлі даму сатысындағы түсініктер мен ұғымдардан тұратындығын және халықтың ниеті мен қалауына сәйкес кейіпкерлердің барлығы да жақсылықпен мақсат мұратына жететіндігін көрсетеді. Әлеуметтік, материалдық және рухани сарын мотивтерді көрсете отырып, олардың қарама қайшылықтары негізінде қалыптасқан ойдың даму сатысының желісін пайымдатады. Эпос, жыр, ертегілер мен аңыз әңгімелер негізінде өрбіген Алдар көсенің, Тазша баланың, Қожанасырдың, Шық бермес Шығайбай байдың, Алпамыс батырдың, Қобыланды батырдың, т.б. да батырлардың басынан кешкен қызықты да шытырман хикаялары мен олардың тапқырлықпен жасаған іс әрекеті арқасында өз мұраттарына жетулері халық мүддесіне орай өрбіп, өзінің шырқау шегіне жетіп отыратындығын фольклор туындыларынан көруге болады. Қазіргі таңда қайсыбір ұғымдар көне дүние адамдарының наным сенімі мен танымына сәйкес туған ойдың нышаны екендігін де аңғартады.

Қазақ мәдениеті мен әдебиетін зерттеген Ә.Диваев, Г.Н.Потанин, В.В.Радлов, М.Әуезов, А.Байтұрсынов әдеби этнологиялық еңбектеріндегі Тазша бала туралы алғашқы деректер халық әдебиетінің өтірік өлең, ертегілеріндегі айтылған эмпирикалық үлгілерге сүйеніп айтылса, шежіре аңыздарда көрініс тапқан және орта ғасырлардан бері

Рашид —ад —диннен бастау алған «алапес» бала туралы мифтерді Ә.Баһадүр, Қ.Халид, Ш.Құдайбердиев, М.Көпеев, сонымен қатар Н.Аристов, А.Чулошкинов тәрізді зерттеуші ғалымдар ауызекі тарихнама ізімен саралайды.

А.Байтұрсыновтың «Ақжол» атты еңбегінде өтірік өлең табиғатын аша отырып, өтірік идеалында қанықтырылған тарихи көмескі аллегорияны оның басты кейіпкері Тазшаның құладүзде жалғыз жүріп, ханға қырық өтірікті жаңылмай айту арқылы қызына қосып хандығын да иемденгені туралы айтылады. Қазақ ертегілерін алғаш топтастыруда едәуір еңбек сіңірген ғалымдардың бірі М. Әуезов еді. Белгілі ғалым Л. Соболевпен бірге жазған «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» деген көлемді мақаласында қазақ ертегілерін шартты түрде келесі топтарға жіктейді: қиял-ғажайып ертегілер, хайуанаттар жайлы ертегілер, тұрмыс-салт ертегілері, балаларға арналған ертегілер, аңыз әңгімелер, күй аңыздары [1]. Жоғарыда аталған Тазша бала ертегісі қиял-ғажайып ертегілерге жатады.

Қиял - ғажайып ертегілер халық арманын қиял-ғажайып бейнедегі кейіпкерлер арқылы тілге тиек етеді. Қиял - ғажайып ертегілер алғашқы қауымдық қоғамда туа бастаған деген болжам бар. Оны ертегілерде кездесетін өте ертедегі қоғамдық өмірдің қалдықтарынан байқауға болады. Мысалы, матриархат заманына тән аналық ру мен көптеген әдет - ғұрыптардың көріністері (жұптық ұйым, аналық мекен, аналық неке, куада, авункулат, т.б.), ерте замандағы анимизм, тотемизм, магия сияқты діни нанымдар мен сенімдер, т.б. Бірақ көне дәуірдің бұл көріністерін кейінгі заманда халық тек қиял деп түсінген. Сол себепті ерекшеліктер әңгімесін ерте уақытта болған деп ескертеді. Қазақтың қиял - ғажайып ертегілері жанрлық жағынан біркелкі емес. Оның құрамында алғашқы қауымға тән қарапайым миф, хикая, әңгімелермен бірге батырлық ертегілер кездеседі, сондай-ақ, тұрмыс-салтқа байланысты шығармалар ұшырасады. Демек, біздің қиял - ғажайып ертегілеріміз жанр жағынан синкретті, яғни дараланбаған. Қазақ қиял - ғажайып ертегілерінің тағы бір ерекшелігі - үнемі трансформациялық үдерісте болуы, яғни бір жанрдың екіншіге ауысып отыруы. Қазақ халқы өмір бойы басқа халықтармен қоян-қолтық аралас, тығыз қарым-қатынаста болды. Ерте заманда туып, көне дәуірдің көріністерін сақтап келсе де, қиял - ғажайып ертегілер қазақ халқының тұрмысын, салтын бейнелейді, күнделікті өмірін көрсетеді. Қиял - ғажайып ертегілердің бас қаһарманы, эстетикалық мұраты - халық арманы [2].

Түркі халықтары мәдениетіне ортақ бейнелердің ішінде Тазша бала бейнесін атап айтуға болады. Бұл ортақ бейненің әр түркі халықтарында өз атауы бар, мысалы, түріктерде Келоглан, қазақтарда Тазша бала, азербайжандықтарда Кечел, Кечел Мехеммед, Кечел Жиен, керкүкте Кечелоглан, түрікмендерде Келдже Батыр, Қырымда Тазбала, Алтайда Тас, Тастарақай секілді есімдері бар. Сонымен бірге, грузиндер «Таз басты қаз шопан» атауы осы Келоглан бейнесіне қатысты қолданған. Немістерде «Гриндкопф/Голденер» деген кейіпкерлердің Келогланмен кейбір ұқсастықтары байқалады [3]. Сеффер Айтекиннің «Қазақ ертегілері» [4] атты кітабында 11 ертегіге орын берілген. «Қырық өтірік» Тазша бала ертегісі болғанымен, бұл жерде оның аты толық берілмей, «жас жігіт» болып аталған. Ертегі аяқталмай қалған сияқты болып көрінеді:

«...Хан таңқалып айқайлайды: Сенің ертегілерің әлі бітпеген бе?

- Жоқ, ұлы хан. Бұл айтқандарым - тек қана басы. Негізгі қырық өтірікке енді келеміз, енді бастаймыз...» дегенде ертегі бітеді. Әрі қарай қырық өтірікке кірмеген. Сонымен Қырық өтірік ертегісінен үзінді келтірсек:

Бар екенде де, жоқ екен, аш екен де, тоқ екен. Ерте, ерте, ертеде, ертегі өткен заманда, халықты хан билепті, халық ханнан зар илепті. Хан бүлік болып, хан еріксе, халық ойыншық болыпты... Нақ осы айтқанның өзіндей хан, ұстараның жүзіндей хан, қанны тасып еріккен хан шарап ішіа желіккен хан халқына жар шақыртты: «Кімде-кім алдыма келіп, кідірмей-мүдірмей, бір өтірік әңгіме құрастырып айтып өтсе және артынан қырық ауыз өтірікті өлең қылып айтса, сол адамға қызымды беріп, күйеу қыламын, тіпті, уәзір де етемін. Бірақ бір сертім бар: «Әңгімесінің, я өлеңінің ішіне бір ауыз рас сөз қосылса, дарға тартқызамын!»— депті. Бұл хабар жұрттың құлағына тегіс тиген соң, ханның қызын алып, күйеу болуға қызықпайтын адам болмайды. Әркімдер-ақ дәмелі болып: «Ой, айтпай несі бар!»— деп, ханның алдына барады, бірақ өтірігін келістіріп айта алмай, дарға тартылып жатады. Жұрттың ең соңынан бір тазша бала кіріп, иіліп, тәжім етіп, сөйлеуге ханнан рұқсатын сұрайды. Сонда хан тұрып:

— Е, не арызың бар?— дейді.

— Тақсыр, жарлығыңызды естіп, өтірік әңгіме мен өтірік өлең айтқалы келіп тұрмын,— дейді тазша бала.

- Жаным-ай, жас бала көрінесің! Сенен естияр талай адамдар да айтамын деп келіп, айта алмай кеткен. Жарқыным, өлуге асығып жүрген не қылған баласың? Тілімді ал да, қайта ғой!— дейді хан.

— Тақсыр-ау, солардан жаным артық па? Айта алмасам, обалым өзіме ғой, рұқсат етіңіз!— дейді.

— Ал, ендеше, сөйлей ғой!— дейді хан.

Сонымен, Тазша бала қырық өтірікті айтуды бастайды. Мысалы:

Айдадым, жылқы қылып, тоқсан түлкі,

Борсықты ұстап мінсең — аттың мүлкі.

Ішінде топ адамның тулап жығып,

Қылдың-ау, ойбай, қарсақ, жұртқа күлкі!

Мен көрдім қара шіркей бала қаздай,

Жүк арттым бес қарсаққа ала жаздай.

Түлкісін қырдың қызыл жайлаймын деп,

Қан түсіп аяғына, өле жаздады-ай.

Мұнда Тазша баланың қырық өтірігінің осы бір екі шумағында барша халық тәнті болған баланың тұрмыс тіршілігі сайрап жатқандығын көруге болады. Аң аулап, кедей кепшікті аулаған олжасымен қырық қылған және тойындырған баланың ерлігін жоғарыдағы өлең шумақтарынан байқауға болады. Сонымен, қырық өтірікті айту аяқталып, хан да, жиналған жұрт та тәнті болады. Тазшаның әңгімесі де, өлеңі де, бастан-аяқ ханның өзі айтқандай, рас сөзден бір ауыз қосылмай айтылғанына ханның мейірі қанып: «Адам қай іске бет түзеп ұмтылса, сол істің үдесінен шығарына көңілім сенеді. Түбінде мұның қолынан үлкен-үлкен жұмыс келер»,— деп, айтқан уәдесімен қызын да береді, уәзір де қылады. Тазша сөйтіп, мұратына жетеді.

Ал, Түркі еліндегі Тазша бала туралы келесідей мәліметтер берілген.

Tazşa – Türk ve Altay mitolojisinde ve masallarında sık sık adı geçen kel kahraman. Taşşa veya Tazca olarak da söylenir. Bazen Kalca (Kalca) veya Kelce (Kelce) şeklinde de geçer. Daz (kel) başlı bir yiğittir. Gücünü kelliğinden alır. Türk söylencelerinde kellik bir güc ve zeka simgesidir. Aynı zamanda dolaylı olarak ve kendiliğinden ortaya çıkan kurnazlık ve yenilmezlik gibi özellikleri barındırır. Daz (kel) başlı yiğit asla yenilmez. Bazı durumlarda normal, sıradan bir insan olan kahraman silkinerek ton (don, biçim) değiştirerek birdenbire Taşşa'ya dönüşür. Hatta onunla birlikte atı da silkinir1 ve daz başlı

olur. Böylece ikisi de yenilmez hale gelirler. Taşşa, Keloğlan'ın önsel ve ilkel biçimidir. Ancak Keloğlan gibi gülünç değildir. Aksine kelliğe birlikte yiğitliği ve ciddiyeti, ayrıca fiziksel özelliklerinin gelişmişliği ile gücü de artar. Avarların söylencelerinde, soyundan türedikleri dazbaşı (kel) ataları vardır. Kelçe; Çokbilmiş, kurnaz ve talihlidir [5].

Бұдан көретініміз Тазша бала тек қана ертегілерге тән болып және онымен шектеліп қана қоймай, халық әдебиетінің басқа тармақтарына жайылып, осы жолмен халық тілінде және халық есінде маңызды бір орынға ие болған. Сонымен, Тазша бала барша түркі халқына ортақ жағымды бейне болып табылады.

Тазша бала туралы тағы бір ертегіге назар аударсақ:

Ерте заманда бір тазша баланың әке-шешесі өліп, жетім қалыпты. Күндерде бір күн тазша базарды аралап жүрсе, мұңайып отырған бір шалды көреді. Тазша шалдың қасына келіп отырады. Шал: – Не қылып жүрген баласың? – деп сұрайды. Сонда тазша: – Баласы жоққа бала болайын деп жүрмін, – дейді. Шал: – Ендеше, балам жоқ еді, маған бала бола ғой! – деп, тазшаны ертіп, үйіне алып келіпті. Бір күні шал тазшаға: – Анау көрінген ағаштың басында ақ сары деген құстың ұясы бар, сол ұяда құстың жұмыртқасы бар. Сен барып құсқа білдірмей, астынан бір жұмыртқасын алып келші, – дейді.

Тазша: – Жарайды, – деп, жүгіріп барып, ағаштың бұтақтарын сылдыратпастан басына шығады да, құсқа білдірместен бір жұмыртқасын алып келіп, шал әкесіне береді. Сонда шал: – Енді жұмыртқаны апарып, құсқа білдірместен, ұясына салып келе қойшы, – депті. Тазша: – Жарайды, – деп жұмыртқаны апарып, құсқа білдірместен, ұяға салып келіпті. Сонда шал: – Жарайсың, балам! Қолыңнан іс келеді екен, – депті. Тазша бала бұл ертегіде де жағымды бейненің іс-әрекетін, яғни жарлыларға болысып, елді зар жылатқан хандардың сазайын тарттыру арқылы өз кезегінде қарапайым елге көмектеседі.

Қорыта келгенде, Тазша баланың ертегілерінен оның батыр да батыл болғандығын, барша жұртқа қайырымдылық жасап, аулаған аңымен бөліскендігін, жарлы жақыбайларға болысып, мейірімділік пен үміт отын сыйлай білгендігін байқауға болады. Сонымен, Тазша бала түркі халқына ортақ жағымды бір кейіпкер болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ауезов М., Соболев Л. “Эпос и фольклор казахского народа.” – Алматы: Литературный критик. 1940.
2. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010. ISBN 9965-26-096-6
3. Alangu T. Keloğlan masalları / Mitostan kurtuluş-gerçeğe yöneliş, Türk Dili (Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı), cilt XIX, Sayı: 207. – Ankara: Aralık, 1968. – 516.
4. Kazak Masalları (çev. Aytekin S.) – Ankara: Emek Basım-Yayınevi, 1958. – 94.
5. Bahaeddin Ogel, Turk Mitolojisi (Cilt-2, Sayfa 85)

Азиза Саидова
(Самарканд, Узбекистан)

О ПЕРЕВОДЕ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ НОВООБРАЗОВАНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Общая системно-инновационные процессы в семантико-деривационном развитии языка, А.М. Бушуй замечает: “Язык как особым образом организованное целое и компонент социальной системы выполняет общественную функцию, которая представляет собой практическое проявление сущности языка, реализацию его назначения в системе общественных явлений. Общественная функция языка придаёт ему постоянное движение и развитие. Внутренние процессы в самой структуре языка вызваны необходимостью её упорядочения, стремлением говорящих поддерживать механизм языка в состоянии коммуникативной пригодности. Важной стороной движения языка под действием экстра и интралингвистических факторов является непрерывное создание, которое происходит при актуализации языка в его конкретной речевой реализации по действующей словообразовательной системе. Именно в речи реализуются существующие словообразовательные модели (= схемы построения новых слов) из конструктивных элементов, извлекаемых из имеющихся в языке слов, производятся по языковым моделям новые лексические единицы” [2009, с. 20].

Исходя из вышесказанного, интерес представляет активно развивающаяся научно-техническая терминология. Так, новообразования терминологически употребляемых глаголов встречаются в английском языке только как производные с суффиксом -ize, для которых характерны семантические варианты

“to make A” → diagonalize, “to provide with S” → topologize. Последний из проведенных семантических вариантов не типичен для общеязыкового обихода [Л.К.Кондратьева, 2004, с. 11].

В целом, в англоязычном [математическом] терминологическом образовании задействовано порядка 20 суффиксов, передающих семантику действия, состояния, качества, схожести или принадлежности [G.Eisenreich, R.Sube, 2003].

В случае полисемантности суффикса используются в математической терминосфере не все из них. Так, у суффикса -ation в математической терминоподсистеме отсутствует семантический вариант “instrument”, -or/-er показывает только семантический вариант “something that V∞s”.

С другой стороны, у отдельных суффиксов актуализируются семантические варианты, которые не задействуются в общеязыковом обиходе: -y -or/-er – это “having property of V-ing”[operator], -y -ity – это “possibility to perform action”[closability] и -y -ize – это “provide with” [topologize].

Наибольшую семантическую согласуемость с общим языком демонстрируют терминологические производные адъективы.

Вышерассмотренная проблематика интересна и в сравнительно-типологическом плане. Так, если обратиться к аналогичным явлениям в немецком математическом языке, то здесь отмечаются соответствующие эквиваленты для англоязычных терминов. При этом часто [особенно при новейших производных и наличии общего латинского базового компонента] употребляется в англо-немецких эквивалентах один и тот же латинский суффикс. Ср. у -ation, -or, -ity: Translation [= “параллельный перенос”, “трансляция, сдвиг” (в вычислительной математике)], Kommutator, [= “коммутатор”, “переключатель”].

Обычно же англо-немецкая терминологическая эквивалентация достигается в математической сфере посредством следующих суффиксов:

-англ. -ation, -ing, -ment //нем. -ung: compactification = Kompaktifizierung, mapping = Abbildung, displacement – Verzerrung; -англ. -ity и -ness // нем. -heit/-keit: limitability = Begrenztheit, closedness = Abgeschlossenheit; -англ. -able/-ible // нем. -bar: diagonalizable = diagonalisierbar; -англ. -ic/-ical // нем. -isch: harmonic = harmonisch, topological = topologisch; -англ. -al/-ial // нем. -al: sinusoidal = sinusoidal; -англ. -ize // нем. -isieren: topologize = topologisieren.

Тем самым вышеотмеченные параллели наглядно свидетельствуют о возможности установления достаточно установившихся закономерностей в деривационном развитии разноязычных терминологических систем и их сближении в процессе реализации внутренней системности при терминологическом образовании.

Разумеется, как и в прочих языковых подсистемах, и здесь отмечаются всевозможные исключения (хотя и не такие уж многочисленные). Образцом для терминологической подсистемы математики английского и немецкого языка будут пары типа arrangement = Ansatz [“математическое выражение величины”; “составление уравнения по математическим условиям задачи”].

К особенностям словообразовательной структуры терминологической лексики может быть отнесено почти полное отсутствие в ней оценочных, уменьшительно-ласкательных пейоративных суффиксов, используемых для образования типа birdie, boykin, squirreling.

Следует указать, что рассмотрение корреляции буквального и терминологического видов значения в термине является основным вопросом в работе терминоведов при создании рациональной упорядоченной терминологии.

Так, например, в “airplane” буквальный значение раскрывает данный объект как нечто, имеющее отношение к воздуху и к плоскости.

Лексическое значение этого термина сводится к следующему: “летательный аппарат с мотором и крыльями”, тогда как только терминологическое значение раскрывает полное смысловое содержание предмета, несёт указание на всю совокупность необходимых и достаточных признаков терминируемого класса, к которому принадлежит данный термин.

Специфика словообразования в технической терминологии заключается в отборе суффиксов и префиксов, наиболее удобных для построения терминов. В результате наблюдается закрепление или стремление к закреплению за некоторыми аффиксами определённых терминологических значений, особенно в химической и геологической терминологии. Так, суффиксы со значением свойства и качества -ity, процесса и действия -ment, -tion, -ling могут рассматриваться с точки зрения их многозначности.

В силу своей деривационной продуктивности и частотности употребления некоторые словообразовательные элементы терминов приближаются к суффиксальному [полусуффиксальному] статусу [B.L.Raad, 2009, с. 148-149]. Так, полусуффиксы -tron активно используется для образования терминов, которые обозначают:

1. Усилительные и генераторные приборы: carcinotron [karkinos pak + electron] – [“карсинотрон” (лампа обратной волны)]; здесь в основе названия лежит сходство функций движения.

2. Газоразрядные приборы thyatron [thyreos (щит) + electron] – [“тиратрон” (газоразрядная лампа с горячим катодом, в котором есть один или более управляющих электродов)].

3. Электронно-лучевые трубки: colotron [color + electron] – [“колортрон” (трёхлучевой цветной кинескоп)].

4. Приборы для усиления и генерирования микроволн: versitron [versus (“изгиб”, “вращение”) + electron] – [“верситрон” (квантово-механический усилитель)]; tecnetron [“текнетрон” (транзисторная схема, работающая на принципе модуляции посредством воздействия поля)].

5. Выпрямительные приборы и устройства: kenotron [kenos (“пустой”, “вакуумный”) + electron] [“кенотрон” (двухэлектродная лампа для выпрямлений)].

6. Приборы ядерной физики: cosmotron [cosmos (“вселенная”) + electron] [“ускоритель протонов высокой энергии”].

7. Электронные приборы: phototron [phos, photos (свет) + electron] – [“фототрон” (матричный фотоэлемент)].

8. Элементы и понятия кибернетики: datatron [datum (pl.) data (“данные”) + electron] [“дататрон” (машина для обработки информации)]; perception [perception → perceptio (“восприятие”, “понимание”) + electron] – [“перцептрон” (модель мозга человека)].

9. Приборы вычислительной техники: digitron [digitus (цифра в арифметике) + electron] – [“дигитрон” (газоразрядный прибор для визуализации знаков, применяемый в вычислительной технике)].

10. Измерительные приборы: galvatron [Galvani (собственное имя итальянского физика) + electron] – [“гальватрон” (фирменное название чувствительного регистрирующего прибора)].

11. Цифровые индикаторные лампы: inditron [indicare (“указывать”, “показывать”) + electron] – [“индитрон” (электронная лампа, фиксирующая цифровую информацию)].

12. Обычные электронные лампы: arcotron [arco (комбинирующая форма arcus + electron)] [“аркотрон” (высоковакуумная лампа с внешним управляющим электродом)]; здесь в основе образования термина лежит внешнее сходство управляющего электрода с другой.

13. Полупроводниковые приборы: reactatron [“реактатрон” (малошумящий полупроводниковый усилитель на микроволнах)]; transistor / transis (tor) / transfer → transferre + resistor [resistere – “сопротивляться”] + [tron] – [“транзистрон” (название транзистора)] и др.

Кроме того, полусуффикс -tron применяется ещё и при образовании других терминов, обозначающих:

1. Элементарные частицы: mesotron [mesas – (“средний”, “срединный”, “промежуточный”) + electron] – [“мертрон”, (частицы в космических лучах)].

2. Специальные пластмассы: elastron [elastikos – “эластичный” + electron] – [“эластрон” (фирменное название материала из пластмассы)].

3. Название фирм, изготавливающих те или иные приборы: eltron [electric → electron + tron] – [“элтрон” (фирма, выпускающая электрооборудование)]; mechanitron [mechanikos – (“относящийся к механике или механизму”) + electron] + [“мэканитрон” (фирма и её изделия)].

4. Фирменное название приборов, используемых в медицине: kardia – “сердце” + electron + – [“кардиотрон” (фирменное название электрокардиографа)].

5. Фармацевтический состав витамина: ertron [erice – “здоровье” + tron] – [“эртрон”].

6. Удобрение для фруктовых деревьев: vitron [vital → vitalis + tron] + [“витрон”] и т.д. [W. Evans, 2010, с. 250-251].

Для современной английской терминосистемы показательны и такие инновационные образования, которые основаны на деривационной активности следующих суффиксов:

1) Неологистические суффиксы: -ie, -ry: deepie (three - dimensional film); slippie (bus conductress); adhocery (process of evading problems by appointing adhoc committees); circuitry; rocketry;

2) суффиксы, возвращённые из старины – manship: workmanship (xlv век), craftsmanship (xvll век), chairmanship (xlx век);

3) новое суффиксальное использование –ness: wideawakeness, calculatingness, divisiveness;

4) компрессионный суффикс –wise, позволяющий превратить фразу в одно слово: advertisementwise (by way of advertizing), manpowerwise (in terms of manpower); jet wise (by flying in jet-propelled plane);

5) Суффикс -ize, посредством которого образуются новые терминологии типа transistorize, departmentalize, cannibalize, finalize, optimize и т.д.

Литература:

1. Бушуй А.М. О семантико-деривационном соотношении между производящим словом и его производным в современном французском языке // Вопросы теории языка и методики преподавания иностранных языков. – Часть 1. – Сборник трудов 3 Международной научной конференции [5-7июня, 2009. Таганрог, Россия]. – Таганрог: Издательский центр ГОУВПО, 2009. – С. 20-22
2. Кондратьева Л.К. Становление и развитие терминологии вычислительной техники в английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – СПб. : СПбГУ, 2004. – 15 с.
3. Eisenreich, Günther, Sube, Ralf. Mathematik: Englisch, Deutsch, Französisch, Russisch. Mit etwa 35000 Wortstellen. – 2., bearb. Aufl. – Berlin: Technik-Wörterbuch – 2003. – 670p.
4. Evans W. “Time”. Computer terms // American speech. – Vol. 85, №3. – Irvington, 2010. – P. 233-263
5. Raad B.L. Modern trends in scientific terminology: Morphology and metaphor // American speech. – Tuscaloosa, 2009. – Vol.74, №2. – P.128-156

Абдусалом Самадов
(Самарканд, Узбекистан)

ТАРЧУМАИ ДОСТОНИ «ЛАЙЛИ ВА МАЧНУН»-И АЛИШЕР НАВОЙ БА ТОЧИКӢ

Шоир халқи Тоҷикистон Лоик Шерали дар сарсухани худ ба мачмӯи шеърҳои «Саховат»-и Чонибек Қувноқ доир ба шахсияту эҷоди ӯ чунин гуфта буд:

«Чонибек ба қавли хуш «пайвандгари ду соҳил» - шаҳрпе буд миёни Тоҷикистону Ўзбекистон, шаҳрпе буд миёни тоҷикону ўзбекон, миёни тоҷикону ўзбекон ҳамеша тор метанид, ба хотири дӯстӣ, бародарӣ, ҳамдиливу ҳамзабонӣ, ваҳдати маънаӣ ва рӯҳонӣ, ҳақиқат, адолат, садоқат, самимият, ғуруру ифтихор, нангу номус ва якпорчагии миллати тоҷик чон меканд, мекоҳид, месӯхт»¹.

Дар ҳақиқат, ин гуфтаҳо асоси ҳаёти доранд: Чонибек Қувноқ дар қори мустаҳкамӯ пайдор намудани равобити фарҳангии ин ду халқи аз қадим дӯсту бародар хизматҳои шоистае намудааст. Ӯ баробари дар ду забон–тоҷикию ўзбекӣ ашъори дилнишин офаридану анъанаи зулфсонайноро дар адабиётҳоямон идома додан боз тарҷумони соҳибистеъдод ҳам буд.

Дар байни тарҷумаҳои Чонибек Қувноқ баргардониши достони аз ишқу муҳаббат саршори Алишер Навоӣ «Лайли ва Мачнун» ба тоҷикӣ мавқеи ҷудогона дорад. Ин ишқнома баъди чанд соли вафоти ӯ - соли 1999 бо саъю эҳтимоми як зумра равшанзамини маърифатпешаи Самарқанд тариқи нашриёти «Сӯдиён» дастраси хонандагонӣ саршумор гардидааст.²

«Лайли ва Мачнун» сеюмин достони «Хамса»-и Алишер Навоӣ аст, ки дар вазни ҳазачи мусаддаси аҳраб (мафъӯлу мафоилун фаълун; - - У / У - У - / У - -) навишта шудааст. Шоир ва мутарҷимӣ хушсалика Чонибек Қувноқ низ ин ишқномаи дилғудозро бо вазни хуш ба тоҷикӣ равону фаҳмо тарҷума карда, ба мазмуни достон даҳолат накардааст. Вай аз ҳар як байти Навоӣ як байти тоҷикӣ эҷод карда, ифодаву ибора ва санъатҳои дилангези ўро, аз қабилӣ ташбеҳ, истиора, тавсиф, ташхис, кинояву рамзҳо бо таровати зебандаи аслият ба тоҷикӣ баргардондааст. Зеро шоирони бузург ва гуфтаҳои онҳо ба тақмили тағйир ниёз надоранд. Аз ин рӯ, вазифаи тарҷумони чунин асарҳои воло, ки ҳар як байташон як мўъҷизаи каломӣ мавзун аст, ба тоҷикӣ аз нав эҷод кардан ва ба ин восита тарҷумаи муносиби килки сеҳрофарини муаллифашро офаридан мебошад. Чонибек Қувноқ ҳам бо қамолӣ маҳорат аз ўҳдаи ин вазифа барномадааст.

Дар тарҷумаи ӯ бисёр байтҳои Навоӣ бо хусну қамолӣ худ чилванамӯи менамоянд, ки хонандаро хуш меоянд, ба дилаш завқу сурури беандоза бахшида, бо шеърӣ рангину сеҳрофарини ўзбекии Навоӣ ошно месозанд. Тарҷумаи ин порчаи шеърӣ, ки дар он зикри устои бебадали Навоӣ – Абдурахмони Чомӣ рафтааст, тасдиқи ин муддао шуда метавонад:

Навоӣ:

Сўз гулшанининг шугуфта варди,

Илм оятининг варақнаварди.

Қадрӣға ул авҷ узра поя,

Ким меҳр тутуб тағида соя...³.

Дар тарҷума:

Дар боғи сухан шукуфтаварде,

Дар ояти фан варақнаварде,

Қадраш, ки ба арш суда поя,

Афканда ба рӯи меҳр соя... (саҳ.21).

Дар аслият зикри асарҳои Чомӣ ва арзиши маънавию бадеии онҳо низ басо самимӣ тараннум шудааст. Онро мутарчимӣ адофаҳму сухансанҷ ҳам бо ҳамон бадеияту латофат ин тавр ба тоҷикӣ баргардондааст, ки қиёсашон ба ҳукии хонанда.

Навой дар дoston баъди ҳамду санои офаридгор, муноҷоти рафеуддараҷот, васфи гавҳари сухан, таърифи килки гуҳаррези Низомӣ ва сеҳрофарини Хусрав, мадҳи устои раҳнамои худ Чомӣ қиссаи шаберо меоварад, ки бухори дами оташбори аждаҳои савдои ишқ ва шарафи оташи оламафрӯзи анҷум буд. Тарҷумаи ин манзараи лирикӣ чунин оғоз ёфтааст, ки дар он паҳлӯҳои мухталифи ҳар як вожа, ба хусус вожаи «қир», бори маънӣ кашидаанд:

Пешинашабе сипеҳри пурфан,
Шуд бар сари нур зулматафкан.
Дар даҳр яке насими шабгир,
Ангехт ба тоқи осмон қир.
Ман - маҳбуси гунбади пур аз қир,
Он қир дарах фасурд охир (саҳ.22).

Порчаи зерини шеърӣ ҳам як мисоли равшан аз тасвирҳои дили пурҷӯшу хурӯш ва пурэхсоси Лайлӣ аст, ки дар роҳи ишқи Мачнун буди шудӣ худро сарф кардааст. Навой ишқи беинтиҳо ва поки ин дилдодаҳоро бо эҳсосоти оӣ, бо тамоми санъати шоиронааш ин тавр дилкаш тараннум кардааст:

Фарзанди араб-нигора Лайлӣ,
Бар Қайси ғариб дошт майле.
Дардаш ба замир нуҳуфта буд ў,
На хӯрдаву на хуфта буд ў.
Дар дил шабу рӯз ёд мекард,
Бо ёди висол шод мекард... (саҳ.52)

Дар тарҷума мисли аслият на танҳо воқеаҳо пурдарду ғамангезанд, балки байтҳо, қофияву радиғҳо низ аз тапишҳои дили лабрети ишқи Мачнун гувоҳӣ медиҳанд. Чунончи, ҳолати дар чоҳи фироқ ҳамчун оташи танӯ афрӯхтану «мисли мурғи қафас» изтироб кашидани ў басо табиӣ ва муассир ба тасвир омадаанд, ки аз маҳорати феълсозӣ ва калимоту таркибҳои тоҷикиро дуруст корбаст намудани тарҷумон ба даст омадааст.

Чонибек Қувноқ дар рафти тарҷумаи дoston баъзе мисраъҳоро каме дигаргун ҳам кардааст. Зеро чунин тағйирот дар тарҷумаи шеър қонунӣ буда, бе ин «қурбониҳо» ба мақсад расида намешавад. Дар ин ҳолатҳо ҳам тарҷумон ба тағйироти зарурӣ аз рӯи андоза ба мазмун, маънои конкретии байт ва рӯҳу равия, пафоси дoston эътибори хоса додааст. Ибораҳои, ки ў ба ҷои гуфтаҳои Навой қор фармудааст, аз доираи мантиқи байт берун нестанд ва ба маънои онҳо осеб нарасондаанд. Байтҳои тоҷикӣ бо шакли мазмун, зарбу шиддат, равонии вазну ҳусни қофия ба байтҳои ўзбекӣ баробарқиматанд. Як мисол. Тарҷумон латофати гулшани ҳусни Лайлӣ ва ба «пой дили Қайс халидани хорҳои ишқи» вайро чунон дишнӣшину ҷаззоб ба тоҷикӣ баргардондааст, ки дар ин амал корбасти санъатҳои бадеии ташбеҳу истиора, гардиш образҳои мачозиро барҷастатар кардаанд.

Тавзеҳан бояд гуфт, ки дар тарҷумаи осори классикон байтро ба асос гирифтани аҳамияти калон дорад. Алалхусус дар дoston ин боз ҳам муҳимтар мебошад. Зеро байт ин ҷо воҳиди тарҷумавӣ ба шумор меравад. Ба ин маънӣ, тамоми маҳорати суханпардозӣ, тағйироти зарурӣ бояд айнан дар ҳудуди байт зоҳир гардад. Порчаи зерини шеърӣ низ маҳсули ҳамин гуна сухангустарии тарҷумон аст, ки басо дилангезу хотирмон ба қалам омадааст. Дар он дарди дили Мачнун басо соҳирона таровиш ёфтааст:

Дар сина фазо ҳарими ишқ аст,
Дар ҷисм ғизо насими ишқ аст!
Мушқин дамам аз нисори ишқ аст,
Рангин руҳам аз шарори ишқ аст!
«Айн»-аш бувадо ба гарданам тавқ,
«Шин»-аш дар қалб шўълаи шавқ.
«Қоф»-аш бинамой кўҳи андўҳ,
Бар дил ғами он фирист чун кўҳ! (саҳ.31)

Дар ин гуна порчаҳо ташбеҳу истиораҳои мураккаб, санъатпардозии сухан дида намешавад. Ҳолати ошиқ, шиддати дарди дарунии ў дар баргардониш соддаю равон, дақиқу муассир тасвир шудааст, ки кас ин байтҳоро хонда дар ҳайрат меконад, ба муволиғаю игроқи шоир беихтиёр бовар мекунад, ба маҳорати тарҷумон тасанно мекунад. Ба ин маънӣ, Чонибек Қувноқ кўшиш кардааст, ки хусусиятҳои барҷастаи характери Лайлию Мачнун, ҳолатҳои рӯҳии ин ошиқони нокомро бо тамоми нозукиҳои аз нав ифода кунад, сурудаи шоири мумтоз Навоиро бо забони худ тараннум намояд. Дар натиҷа тасвир ва таъриғҳои ҳусни Лайлӣ, лаваҳои драмавӣ ҷаззобу дилҷасп рӯи қоғаз омадаанд. Инчунин гуфтан ҷоиш аст, ки дoston аз намунаи дишнӣшину санъатҳои бадеӣ, мисли тазод, тарсеъ, такрор, тамсил, киноя, истиора, тачнис ва дигарҳо саршор аст. Шоир барои барҷаста нишон додани муомила ва муносибати қаҳрамонҳо, ҳолати рӯҳии онҳо, барои тасвири воқеаҳо, ҳодисаҳои асар аз санъатҳои анъанавӣ дар мавридаш моҳирона истифода бурдааст.

Баъзан кас тарҷумаҳои тоҷикии осори адибони ўзбекро бо аслият қиёсан мутолиа карда, бе ҳеч гуна дигаргунӣ «аз худ шудани» бисёр калимоту иборот ва ҳатто, таркибҳои яклухт, баъзан мисраъҳои комили тоҷикиро мушоҳида мекунад. Тарҷумаи дostonи «Лайлӣ ва Мачнун»-и Навой ҳам аз ин ҳолат мустасно нест. Сабаби ин «қонуният»-ро аз наздикии адабиёти тоҷикӣ ўзбек ҷустан лозим аст. Зеро адабиёти ўзбек асрҳои аср бо адабиёти форсу тоҷик алоқаи доимӣ ва мустақкам дошта, пайваста аз комёбиҳои он файзу шукӯҳ дидааст, тарзу равия, услуб ва суннатҳои онро қабул карда, дар ҳамин замина рушду нумўё ёфтааст. Ин умумияти поэтика, ба як типӣ эстетикӣ мансуб будани ду адабиёт барои тарҷумонҳо имконияти мусоид ба вучуд меоварад ва қори тарҷумаро як дараҷа осон ҳам мекунад. Ёне дар ин ҷараён тарҷумон ба масъалаи мувофиқаткунонии ду адабиёти ҳар қадом дорои хусусияти хос ва таъриху табиати гуногундошта рӯ ба рӯ намеояд. Аммо ин чунин маънӣ ҳам надорад, ки тарҷумонро дар баргардониш ҳеч мушкилие пеш намеояд, гўё байтро ба байт рост карда рафтан мегирад. Дар ин ҷо умумияти анъанаҳои адабӣ як ҷиҳати қорро осон кунад, дигар ин ки тарҷумаи бадеӣ, ба хусус тарҷумаи шеър муаммоҳои дигари ҷиддиро ҳам пеш мегузорад. Дар байни ин муаммоҳо фарқи байни забонҳо ва таҷдиди услуби ба худ хоси шоир, санъати суханпардозии ў аз ҳама муҳим аст.

Дар ҳақиқат, тарҷумаи бадеӣ заҳмати пурмашаққат аст. Тарҷумашиноси маъруф Ғ.Саломов ҳам дар ин хусус барҳақ дуруст навиштааст: «Тарҷимон учун бошқа (хорижий) тилда яратилган матн (текст)ни ўз тилига ўтказиш билан тарҷима жараёни тугамайди. Ҳақиқӣ ижодкор учун, аксарият, бу билан иш эндигона бошланади.

Ўғриллаётган материалнинг тури, мазмуни, хусусияти, яратилиш даври ва ҳоказоларга қараб, икки тил билан боғлиқ барча лисоний-грамматик ҳодисалар: фонетика, морфология, синтаксис, услубиёт, лексикология, фразеология, паремиялогия, талаффуз, имло, пунктуация – буларнинг барчаси тарҷимон меҳнати ва машаққатларининг бир томонини ташкил этади» 4.

Маълум аст, ки дар забони адабии ўзбек як қисми калимоти тоҷикӣ истеъмол шуда меояд, суҳанҳои арабии дар ҳар ду забон баробар азхудшуда низ мавҷуданд. Вале сохти грамматикӣ забонҳои ўзбекию тоҷикӣ ба қуллӣ аз ҳам фарқ доранд, ки ин ҳангоми тарҷумаи асарҳои бадеӣ душвориҳои муайяно ба миён меорад. Аз ин рӯ, дар тарҷумаи достони «Лайлӣ ва Мачнун» ҳам калимоти ба тоҷикӣ тарҷумашудаи байтҳои ўзбекӣ ба ҳамон вазн, яъне баҳри ҳазачи мусаддаси аҳраб, ки вазни он аст, ҳама вақт мувофиқ омада, «ғунҷойиш» наёфтааст. Ба вучуди ин тарҷумон ба пуррагӣ пухтагӣ ва саҳеҳияти дигар унсурҳои байт муваффақ гаштааст. Яъне ин ҷо эҷодкорӣ, маҳорати шоирии вай қудрати суҳанофаринии худро воло намоиш дода тавонистааст.

Чонибек Қувноқ дар чараёни тарҷума аз имконияти наздикии суннатҳои адабиёти тоҷикӣ ўзбек, умумияти калимоти фаровон истифода бурда, байтҳоро бо ҳама ибороти ифодаҳои эҷодкорона ба тоҷикӣ тарҷума кардааст. Дар ин амали заҳматталаб усулҳои гуногунро истифода бурдааст. Чунончӣ, аввалан ибора, қофия ва радифӣ дар аслият бударо «бе тарҷума» қабул кардааст. Дуюм, ибора ва қофияро радифӣ ўзбекиро бо дигар калимаҳои ўзбекӣ ё арабие, ки дар забони адабии тоҷик дар истеъмолад, иваз намудааст. Сеюм, байтро пурра бо калимаҳои аслан тоҷикӣ тарҷума кардааст.

Ба вучуди ин гуфтан ҳам даркор аст, ки дар тарҷума на ҳамаи байтҳои бо қамоли маҳорат эҷодкардаи Навоӣ ба тоҷикӣ пурра ифодаи маъноии худро ёфтаанд. Ба ҳамин маънӣ, дар тарҷума баъзе байтҳои хеле «содакардашуда» ҳам дучор мешаванд. Ба вучуди ин дар онҳо сактагӣ вазн ё худ нуқси қофия ба мушоҳида намерасанд.

Ҳамин тавр, дар тарҷумаи достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Алишер Навоӣ байтҳои тоҷикӣ айнан, калима ба калима ба аслият мувофиқанд, дар онҳо сактагӣ ё қусуре дида намешавад. Тарҷумон аз сатрҳои шавқовари Навоӣ илҳому мадад гирифта, байтҳои ҳароратнокӣ тоҷикӣ офаридааст. Тасвирҳои Навоӣ, ки маҳсули сабки хоси шеър ва нишонаи иқтидори нуктапардозии ўст, дар тарҷумаи Чонибек Қувноқ, ўҳдабароёна, санъаткорона ифода ёфтааст. Дар ин хусус аз тарҷума бисёр порчаҳои шеърӣ иқтибос намудан мумкин аст, вале ҳудди ҳамин чанд намунаи дар боло овардашуда ҳам аз қобилияти хуби шоирӣ ва санъати баланди тарҷумонии ин пайвандгари ҳассосу фидои адабиёти тоҷикӣ ўзбек Чонибек Қувноқ гувоҳӣ дода метавонанд. Тарҷумон мусиқии форами байтҳои Навоӣро, оҳангҳои диловези ўзбекиро бо суҳани тоҷикӣ ба хонанда дилкашу хотирзед расондааст. Вай бо тарҷумаи худ санъати шеъри Навоӣро барои хонандагонӣ тоҷик бори дигар кашф намуда, хизмати арзишмандеро адо кардааст.

АДАБИЁТ

1. Чонибек Қувноқ. Саховат: Мачмӯаи шеърҳо. – Душанбе: Адаб, 1998, сах.3.
2. Алишер Навоӣ. Лайлӣ ва Мачнун. Достон (Аз забони ўзбекӣ тарҷумаи Чонибек Қувноқ). – Самарқанд: Суғдиён, 1999.
3. Алишер Навоӣ. Тўла асарлар тўплами. 8-жилд. – Тошкент: Бадиий адабиёт ва санъат нашриёти, 1965, 24-бет.
4. Саломов Ғ. Адабий анъана ва бадиий тарҷима. – Тошкент: Фан, 1980, 21-22-бетлар.

Олег Тарнопольский, Олег Нестеренко,
Максим Корниенко
(Днепропетровск, Украина)

О НЕОБХОДИМОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ВТОРЫХ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ВУЗАХ УКРАИНЫ: ВВЕДЕНИЕ К ИССЛЕДОВАНИЮ

Сегодня ни у кого не вызывает сомнения необходимость владения английским языком специалистом с высшим образованием, практикующим в любой области человеческой деятельности. Речь идет о владении этим языком не просто как языком международного общения, которых достаточно много (например, языками международного общения являются французский, испанский, немецкий и русский языки), а как уникальным языком общепланетарной или глобальной коммуникации [1; 6]. В принципе, в условиях общемировых интеграционных процессов невладение специалистом с высшим образованием английским языком можно приравнять к неграмотности, поскольку этот специалист полностью выпадает из таких процессов, будучи обреченным осуществлять свою профессиональную деятельность исключительно в узких рамках страны своего родного языка, что нередко сводит его профессиональную ценность к нулю.

Именно с такими потребностями в овладении английским языком связано то внимание, которое уделяется его изучению в средней и высшей школе Украины и то, можно сказать, неисчислимо, количество исследований, посвященных усовершенствованию методики преподавания этого языка для наиболее эффективного усвоения его учащимися в кратчайшие сроки.

Однако наметившиеся успехи в организации и результатах преподавания английского языка в высшей школе Украины делают все более ясным недостаточность знания только одного иностранного языка – английского – выпускниками украинских вузов. Эта недостаточность связана с твердым намерением нашей страны войти в общеевропейское экономическое, политическое, образовательное и гуманитарное пространство. Такое намерение предполагает, в числе прочих мер, и присоединение к языковой политике европейских стран, и первую очередь, стран Европейского Союза (ЕС).

Сегодня в него входит 27 стран и 23 языка являются официальными языками Евросоюза в целом. Любой гражданин объединенной Европы, обратившись в любую из инстанций ЕС на одном из этих языков, имеет право получить на нем же официальный ответ. Неудивительно поэтому насколько большое значение придается правящими органами Евросоюза изучению иностранных языков его гражданами, поскольку тем самым решается одна из главных

задач общеевропейского объединения: задача обеспечения полной внутри-европейской мобильности, беспрепятственности перемещения в пределах Европы населения стран-членов, устранения национальных границ в их трудоустройстве и проживании.

По утверждению, приведенному в онлайн-статье Н. Пелагеша [3]: «Благоприятствование изучению иностранных языков уже давно стало отдельным направлением деятельности Еврокомиссии, которое называется Language Learning Policies, то есть «политика в сфере обучения иностранным языкам». Первой всеобъемлющей программой, направленной на это, была Lingua, введенная в 1989 году. С тех пор, как подчеркивает Еврокомиссия, «изучение иностранных языков находится в сердце европейских образовательных программ». Актуализировал языковую проблематику Европейский год языков, который прошел в 2001 году. По его завершении Европейский парламент и Европейский совет приняли резолюции, призывавшие Европейскую комиссию разработать и ввести ряд мер, направленных на благоприятствование изучению иностранных языков. По данным Евробарометра, 67% европейцев считают, что преподавание иностранных языков должно стать политическим приоритетом, еще 29% абсолютно уверены в этом. Всего 84% европейцев считают, что каждый гражданин в ЕС должен владеть как минимум одним языком, кроме своего родного».

В этой же статье отмечается, что на Барселонской встрече Европейского совета на высшем уровне «... главы государств или правительств объявили о внедрении в образовательные системы стран-членов принципа «родной язык плюс два иностранных» и «индикатора лингвистической компетентности». Он предусматривает изучение как минимум двух иностранных языков с раннего возраста и должен стать частью деятельности учреждений школьного, университетского и профессионально-технического образования ЕС».

Чрезвычайно интересными в плане обсуждаемого вопроса являются приводимые в цитируемой статье данные о том, что в условиях наметившейся перспективы абсолютного доминирования английского языка в ЕС все шире проявляется тенденция поощрения изучения гражданами объединенной Европы второго (помимо английского) иностранного языка, который бы не был языком международного общения. Это поможет решить одну из важнейших гуманитарных задач сообщества – сохранения языкового разнообразия. При этом нужно подчеркнуть, что в качестве второго иностранного предлагается изучать язык, близкий к родному. «Фактически вводится концепция второго родного языка, изучение которого должно начинаться в школе и продолжаться в высшем учебном заведении. Изучение этого языка должно сопровождаться изучением истории, культуры и литературы народа, носителя этого языка» [3].

Таким образом, основой языковой политики Евросоюза является направленность на обеспечение как минимум *трехязычия населения стран-членов: владения каждым гражданином, помимо родного языка, еще двумя иностранными*.

Кроме вышеуказанных причин, объясняющих принятие именно такой концепции, можно назвать еще, по меньшей мере, две причины.

Первая состоит в более или менее завуалированном желании стран-членов ЕС не давать явных языковых преимуществ англофонам в связи с международной ролью и все большим распространением английского языка в качестве межнационального средства общения в современной Европе [2]. Так, по данным Евробарометра, в 2006 г. 13% жителей ЕС считали английский родным языком и 38% владели им как вторым. При этом каждые 5 лет число граждан, владеющих названным языком как вторым, растет на 9% [10]. Это означает, что к настоящему моменту английским языком как вторым, по самым скромным подсчетам, владеет более 60% населения ЕС. Данное явление вызывает определенную тревогу в плане того, не начинает ли английский язык вытеснять языки других народов в современном мире. Возник даже термин «лингвистический империализм» [8]. Он относится к все расширяющемуся преобладанию английского языка в мире. Например, можно говорить об англоязычном лингвистическом империализме в сфере образования, вызывающем поток исследований, посвященных тому, не вытесняет ли этот язык национальные языки в высшем образовании европейских стран [4; 7; 9]. Подобная угроза для ЕС связана именно с многоязычием сообщества, которое требует наличия языка-посредника. Как отмечал A. De Swaan: «чем больше языков, тем больше английского языка» [5, с. 144] (*перевод на русский язык наш – О.Т., О.Н., М.К.*).

Оставляя в стороне вопрос, насколько реальна в современном мире угроза «лингвистического империализма» со стороны английского языка, нужно подчеркнуть, что языковая политика ЕС, нацеленная на поощрение изучения гражданами стран-членов других иностранных языков, кроме английского, безусловно, способствует снижению этой угрозы.

Другая причина, побуждающая рекомендовать гражданам Евросоюза изучать иные иностранные языки, помимо английского, состоит в том, что, продолжая распространяться как язык планетарного общения, английский язык в некоторых областях начинает сдавать свои монопольные позиции, так что владение только им оказывается явно недостаточным.

Наиболее характерным примером является Интернет. Если в период своего возникновения и становления эта система была практически целиком англоязычной, то, по данным D. Graddol [6, с. 44], в 2000 году лишь 51,3% ресурсов Интернета было на английском языке, а остальное Интернет-пространство распределялось между другими языками мира. По данным того же автора, к 2005 г. доля англоязычного Интернета снизилась до 32%, а в настоящее время эта доля, видимо, еще меньше. Это значит, что, если человек владеет только английским языком, то его возможности в плане пользования самым богатым в мире информационным ресурсом – ресурсом Интернета – ограничиваются. Не исключено, что эта ограниченность продолжит увеличиваться, если доля англоязычных ресурсов в «мировой паутине» будет становиться меньше за счет расширения ресурсов на других языках.

Таким образом, стремление руководящих органов Евросоюза всемерно поощрять и способствовать изучению не менее чем двух иностранных языков гражданами стран-членов является следствием очень взвешенной, продуманной и рациональной для данной конкретной геополитической ситуации языковой политики.

Можно смело утверждать, что, если Украина твердо намерена стать членом Европейского сообщества, то она должна следовать той же самой языковой политике, т.е. всемерно способствовать овладению ее гражданами не менее чем двумя иностранными языками. Один из них непременно должен быть английским языком, т.е. языком глобального общения. Вторым рационально избрать один из языков стран-членов Евросоюза – тот язык(и), который мог бы наилучшим образом помочь как в общегосударственной евроинтеграции Украины, так и в «индивидуальной евроинтеграции» ее граждан.

Попытки внедрения именно такой языковой политики в Украине уже делаются. Имеется в виду принятое в 2013/2014 учебном году решение Министерства образования и науки о введении в учебный процесс второго иностранного языка, начиная с пятого класса общеобразовательной школы. К сожалению, пока что такое изучение проводится лишь в отдельных школах и то только на уровне попыток, а не систематизированного обучения.

Что касается уровня высшей школы, то вообще никак не регулируется и очень ограниченно внедряется преподавание вторых иностранных языков в неязыковых вузах (где они, возможно, нужнее всего, поскольку именно выпускники таких вузов максимально задействованы во внешнеэкономической и внешнепроизводственной деятельности – в первую очередь на основе связей со странами-членами ЕС). Подобное ограниченное внедрение чаще всего представляет собой организацию факультативных занятий по изучению того или иного дополнительного иностранного языка. Но такие факультативы организуются не часто и в весьма небольшом числе неязыковых вузов Украины.

И только в языковых вузах изучение студентами вторых иностранных языков является систематическим, регулярным и обязательным. Однако выпускников таких вузов не так много, чтобы удовлетворить потребности страны в людях, владеющих двумя иностранными языками. Наметить пути решения этой проблемы – *главная цель* нашего исследования, *введением* к которому является настоящая статья.

Литература:

1. Кристал Д. Английский язык как глобальный. Пер с английского / Д. Кристал. – М.: Изд-во «Весь мир», 2001. – 240 с.
2. Крючкова Т.Б. Языковая политика и реальность [Электронный ресурс] / Т.Б. Крючкова. – Вопросы филологии. – 2010. – №1 (34). – Режим доступа: http://journal.mosinyaz.com/page_30_34/
3. Пеллагеша Н. Язык родной и два иностранных [Электронный ресурс] / Н. Пеллагеша. – 2008. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/EDUCATION/yazyk_rodney_i_dva_inostrannyh.html.
4. Coleman J.A. (2006). English-medium teaching in European higher education / J.A. Coleman. – Language Teaching. – 2006. – 39. – P. 1-14.
5. De Swaan A. Words of the world. The global language system. – Cambridge: Polity Press, 2001. – 272 p.
6. Graddol D. English next. Why global English may mean the end of 'English as a Foreign Language' / D. Graddol. – British Council. 2006. – 128 p.
7. Labi A. Europe's push to teach in English creates barriers in the classroom [Электронный ресурс] / A. Labi. – Chronicle of Higher Education. – 2011. – Режим доступа: chronicle.com.
8. Phillipson R. Linguistic imperialism / R. Phillipson. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – 365 p.
9. Phillipson R. English: A cuckoo in the European higher education nest of languages? / R. Phillipson. – European Journal of English Studies. – 2006. – 10(1). – P. 13 – 32.
10. Special Eurobarometer 243. Europeans and their languages. – Brussels, 2006. – 65 p.

Шолпан Темирболатова
(Экибастуз, Казахстан)

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

В настоящее время русский язык изучается как официальный язык, употребляемый наряду с государственным языком, и как язык межнационального общения. Учителю-словеснику следует всегда помнить, что преподавание русского языка с учетом статуса и его функционирования в государстве имеет свои особенности. Этой позиции придерживались и продолжают придерживаться ученые, в чьих исследованиях представлена методика преподавания русского языка как языка межнациональной культуры, сотрудничества и согласия.

В преподавании русского языка знание «основ науки» обеспечивается изучением его грамматической и лексической систем, овладением словарным запасом и грамматическим строем языка. Без осознанного усвоения грамматических понятий невозможно привитие прочных навыков владения устной и письменной речью не только при изучении родного, но и неродного языка [1, с. 132].

Основная цель обучения русскому языку казахов и других лиц нерусской национальности – помочь учащимся овладеть знаниями о русском языке и его богатствами, вооружить учащихся умениями и навыками свободного пользования устной и письменной речью.

Цель определяет задачи:

- независимо от типа школы по языку обучения учащиеся должны знать язык Республики Казахстан и язык межнационального общения;
- быть подготовленными к дальнейшей жизни, учебе, труду в условиях Казахстана.

Повышение эффективности уроков обуславливается многими факторами, но важнейший из них – это совершенствование учебного процесса, и прежде всего правильное распределение учебного времени на уроке. Структура урока определяется его целью, темой, этапом обучения. Но при любой структуре будут иметь место и повторение, и закрепление, и выявление знаний, и в большинстве случаев – изучение нового материала. Таким образом, для многих уроков характерно соединение нескольких дидактических задач (усвоение новых знаний, повторение, учет, закрепление), соответственно которым урок делится на части, и каждая из них требует своих методов и приемов обучения.

Методика построения и проведения важнейшего элемента урока – объяснения нового грамматического материала зависит от характера языкового материала, степени подготовленности учащихся, цели, которая ставится учителем на данном уроке. Основных методов изучения грамматического материала три – метод беседы учителя с учащимися, метод связанного изложения материала самим учителем и метод самостоятельного изучения учащимися правила по учебнику [2, с.53].

На уроках русского языка, на этапе усвоения новых знаний можно использовать методы критического мышления. Сущность применения элементов технологии критического мышления заключается в создании условий для

творческой самореализации учащихся. Критическое мышление – это способ мыслить критически, наивысшая организация мыслительных функций, заключающихся в анализе, синтезе, сопоставлении информации, нахождении причинно-следственных связей, умение делать собственные выводы. Положительная мотивация использования технологии критического мышления заключается в том, что она позволяет соединить обучение и воспитание в один целостный процесс развития творческой личности. Методика развития критического мышления включает три этапа или стадии. Это «Вызов – Осмысление – Рефлексия».

Первая стадия – вызов. Ее присутствие на каждом уроке обязательно. Эта стадия позволяет:

- актуализировать и обобщить имеющиеся у ученика знания по данной теме или проблеме;
- вызвать устойчивый интерес к изучаемой теме, мотивировать ученика к учебной деятельности;
- сформулировать вопросы, на которые хотелось бы получить ответы;
- побудить ученика к активной работе на уроке и дома.

Вторая стадия – осмысление. Здесь другие задачи. Эта стадия позволяет ученику:

- получить новую информацию;
- осмыслить ее;
- соотнести с уже имеющимися знаниями;
- искать ответы на вопросы, поставленные в первой части.

Третья стадия – рефлексия. Здесь основным является:

- целостное осмысление, обобщение полученной информации;
- присвоение нового знания, новой информации учеником;
- формирование у каждого из учащихся собственного отношения к изучаемому материалу.

На стадии рефлексии осуществляется анализ, творческая переработка, интерпретация изученной информации.

Работа ведется индивидуально, в парах или группах [3, с. 2-4].

Используя в работе технологию развития критического мышления, наиболее приемлемыми для себя я считаю такие приемы, как дискуссия. Дискуссия – одна из весьма сложных форм речи, для овладения которой необходима предварительная подготовка, поэтому при проведении такого урока с правилами ведения дискуссии, с речевыми штампами, помогающими выражать свои мысли.

Основные задачи дискуссии:

- обмен первичной информацией;
- выявление противоречий;
- переосмысления полученных сведений;
- сравнение собственного видения проблемы с другими взглядами и позициями.

При любом из этих методов следует помнить основное правило активизации: школьники лучше запоминают тот материал, который усваивается в результате активной мыслительной деятельности, а не тот, который преподносится им в готовом виде. Это требует от учителя при объяснении нового грамматического материала использовать такие приемы, как вопросы к учащимся в ходе живого рассказа, привлечение учеников к подбору приемов, иллюстрирующих изучаемое правило, широкое использование доски для записи слов, предложений, всевозможные подчеркивания контрольных орфограмм и т.д. Нужно приучать учеников больше работать с учебником, настенными таблицами, орфографическим словарем, текстом.

Не менее серьезного внимания требует подготовка и проведение разного рода тренировочных упражнений.

При изучении русского языка очень часто возникает необходимость в проведении таких уроков, которые целиком посвящены закреплению знаний и выработке навыков. Схема урока повторения и закрепления может быть представлена так:

- 1) Проверка выполнения домашнего задания;
- 2) Повторение правил и выводов, сделанных учащимися на предыдущих уроках;
- 3) Упражнения: списывание предложений с грамматическим заданием по учебнику; грамматический разбор; придумывание примеров, иллюстрирующих правило; работа со связным текстом (диктант, небольшое изложение и сочинение);
- 4) Проверка выполнения данных учителем упражнений;
- 5) Задание на дом [4, с. 71].

Повышение эффективности урока во многом зависит от умения учителя экономить время на уроке. Предварительная подготовка всех видов заданий и вопросов для самостоятельной работы, запись их заранее на доске, размещение таблиц, схем, которые остаются закрытыми от учеников до момента их использования, предварительный подбор раздаточного материала и текстов – все это устраняет ненужные паузы, уплотняет учебный процесс.

Известно, что качество обучения русскому языку во многом определяется правильной организацией тренировочных упражнений, которые помогают связать изучение теоретического материала с практикой применения его в устной и письменной речи учащихся.

Методика проведения грамматико-орфографических упражнений не вызывает особых затруднений, так как учебник обеспечивает их последовательность, четко определяет задачи каждого упражнения и способ выполнения (письменно).

Значительно большие трудности вызывают упражнения по развитию речи, что объясняется многообразием задач, стоящих перед учителем при работе над ними.

Известно, что процесс развития речи предусматривает овладение нормами литературного произношения, расширение словарного запаса, усвоение системы формообразования, приобретение навыков соединения слов в словосочетания и предложения, а также овладение формами творческой передачи мыслей на русском языке. Эти задачи и определяют подбор соответствующих упражнений, включающих задания на отработку произношения, на активное усвоение словаря (запись и запоминание слов, прописи, работа по словообразованию, работа со словарем и т.д.), задания на составление словосочетаний и конструирование предложений [5, с. 98].

Повышение эффективности урока требует решения многих вопросов, и прежде всего вопроса о том, как сделать, чтобы работа на уроке была активной, творческой, развивала интерес к изучаемому предмету, давала прочные и осмысленные знания. Именно повышенным вниманием к проблеме содержания и методики проведения урока со

стороны учителей объясняется наличие обширной методической и педагогической литературы, раскрывающей особенности построения уроков русского языка как в русской, так и в национальной школе.

Литература:

1. Масгутова С.С., Мусталова Л.Н. Новое в стратегии преподавания русского языка и литературы // Исторические основы методики преподавания русского языка в национальной (казахской) школе: Хрестоматия для студентов филологических факультетов РК. Сост. В.К.Павленко, А.А.Чингисова. Алматы, 2005. С.132.
2. Р. Д. Есенжолова. Проблемы развития и совершенствования содержания и методов обучения русскому языку в казахской школе - Алма-Ата, 2007. - 140 с.
3. Солтанбаева, Г. Ж. Несколько слов о технологии "Развитие критического мышления через чтение и письмо" // Русский язык в школах и вузах Казахстана, 2012. - №1. - С. 2-4
4. Боранбаева З.И. Методика преподавания русского языка в казахской школе – Алматы, 2002.
5. Методика создания и использования средств обучения русскому языку/ ред.: Н. М. Шанский, К. З. Закирьянов. - Л.: Просвещение, 1988. - 271 с.

Tetiana Turchyn
(Ukraine, Lviv)

CONTRASTIVE ANALYSIS OF ADJECTIVES DENOTING FACIAL EXPRESSION IN REFERENCE TO BASIC EMOTIONS IN ENGLISH AND UKRAINIAN

READING FACES: WINDOW TO THE SOUL?
Leslie Zebrowitz

In contrastive analysis, it has been important to compare items that are comparable. The contrastive analyst James writes: 'the first thing we do is make sure that we are comparing like with like: this means that the two (or more) entities to be compared, while differing in some respect, must share certain attributes. This requirement is especially strong when we are contrasting, i.e., looking for differences—since it is only against a background of sameness that differences are significant. We shall call this sameness the constant and the differences variables' [4, p.169].

In translation theory this factor of sameness has been referred to as equivalence or tertium comparationis [2, p.192]. Tertia comparationis can be placed at any level of textual organisation, from microlinguistic levels (i.e., phonological, lexical and syntactic levels) to macrolinguistic levels (i.e., textual).

A useful guide to how contrastivists have understood the notions of equivalence is the work of [T.P. Krzeszowski](#) [5]. He adopts a taxonomic view to this concept and considers various types of equivalence: statistical equivalence, translation equivalence, system equivalence, semanto-syntactic equivalence, rule equivalence, substantive equivalence and pragmatic equivalence. It is beyond the scope of this paper to discuss these different conceptions and how they have evolved over time [2, p.194-195; 9].

It is clear from contrastive analysis and translation theory, that the concept of equivalence or tertium comparationis is a relative concept, and that the original idea of identity is giving way to the idea of maximum similarity. The other conclusion seems to be that judgments about what constitutes maximum similarity and how it is to be measured depend on the assessors. Thus, definitions of equivalence, or maximum similarity, will be relative to the theoretical framework in which they are made.

Lexical semantic field is the group of paradigmatic related lexical units which are united by the similar sense and reflect the similarity of notion, phenomena and function they denote.

Expression on somebody's face implies a revelation about the characteristics of a person, a message about something internal to the expresser. In the context of the face and nonverbal communication, expression usually implies a change of a visual pattern over time, but as a static painting can express a mood or capture a sentiment, so the face can also express relatively static characteristics. Facial expressions are an important channel of nonverbal communication. Even though the human species has acquired the powerful capabilities of a verbal language, the role of facial expressions in person-to-person interactions remains substantial. Messages of the face that provide commentary and illustration about verbal communications are significant in themselves [3].

Kuznietsova D., Liusher M., Pastushenko T., Shelepova N. investigate facial expression in English discourse. Unfortunately, face expression in Ukrainian discourse have not been investigated yet.

Face expression has been the object of research in psychology but lingual units denoting different facial expressions have not been studied in linguistics or contrastive linguistics.

The study of human facial expressions has many aspects, from computer simulation and analysis to understanding its role in art, nonverbal communication, and the emotional process. Many questions about facial expressions remain unanswered and some areas are relatively unexplored. Facial expressions and the ability to understand them are important for successful interpersonal relations, so improving these skills is often sought [3].

Linguistics of emotions as a science formed in the 20th century on the basis of traditional psychology and linguistics. However, till the middle 70-th the problem of expressing emotions was not major in linguistics, and linguists were not much interested in it. There are a number of problems that define several key research areas, including communication of emotions, categorization of emotions and emotive semantic space of the language at this stage of the linguistic studies of emotions [12].

During a day we experience thousands of various feelings, states and emotions. Nowadays a great importance is attached to human inner world, to feelings and emotions. People are franker and aren't any longer embarrassed to show their emotions. Through demonstration their feelings people become consolidated, crack problems and can freely communicate with other individuals.

Emotional movements, such as mimicry, gestures and mime, express feelings and work as a function of impact or as a function of intercourse. Emotions are human's inner language. Often neither words nor thoughts and even nor our actions show us to other people as fully as it do emotions.

Such notion as emotion is widely studied nowadays. There are various classifications of emotions, but the oldest is the Li Chi classification (1st Century BC. Chinese encyclopedia). He distinguished such basic emotions as joy, anger, sadness, fear, love, disliking and liking [13]. The following step is to show the relation between these emotions and words denoting facial expressions.

The English and Ukrainian adjectives that denote expressions on human face have been selected from dictionaries and grouped according to the Li Chi expressions classification [1, 7, 8, 10, 11]. The results are presented in Table 1 and Table 2.

joy	excited, happy, laughing, radiant, smiley
anger	angry, glowering, glowing, scowling, snarling
sadness	bitter, bleak, cheerless, dejected, dismal, doleful, faint, glazed, pained, sad, wistful, woebegone
fear	haunted, wide-eyed
love	beatific
disliking	bored, chilly, cold, cool, icy, pouting, scornful, sour, stony-faced, straight-faced, vacant
liking	-

Table1. English basic emotions and their facial expressions

радість	веселий, грайливий, жвавий, життєрадісний, радісний
злість	агресивний, гнівний, грізний, злий, роздратований, розлючений
сум	журливий, зажурений, замислений, засмучений, кислий, невдоволений, понурий, похмурий, пригнічений, розчарований, скорботний, сумний, сумний
страх	збентежений, переляканий
любов	-
неприязнь	байдужий, злобний, непривітний, суворий
симпатія	доброзичливий, зацікавлений, привітний, щирий

Table2. Ukrainian basic emotions and their facial expressions

The investigation has shown that verbal interpretation of negative emotions in both languages prevails.

Does it mean that the negative emotions overwhelm in both nationalities? It should be the main issue for further investigation.

And now let us see the results in numbers:

There are 5 (13.5% Eng., 14.7% Ukr.) adjectives denoting facial expression in both languages for joy, for anger the numbers are 5 (13.5%) in English and 6 (17.7%) in Ukrainian. There is only 1 (2.7%) facial expression in English denoting love and there is no such in Ukrainian. Almost the same thing is with liking in English, but in Ukrainian there are 4 (11.8%) adjectives. Emotion of sadness has the most verbalizations of facial expressions: 39.2% in Ukrainian and 32.4% in English.

To sum up, it should be noted that even the fact that negative emotions have more verbalization in reference to facial expression, which express these emotions in all their beauty, does not mean that negative emotions prevail in humans attitude.

References:

1. Cambridge Idioms Dictionary, 2nd edition. Cambridge University Press, 2006
2. Chesterman, A. (1998) Contrastive Functional Analysis. Amsterdam: John Benjamins.
3. Facial Expression: A Primary Communication System [Internet resource]
<http://face-and-emotion.com/dataface/expression/expression.jsp>
4. James, C. (1980) Contrastive Analysis. Harlow: Longman.
5. Krzeszowski, T.P. (1990) Contrasting Languages: The Scope of Contrastive Linguistics. Berlin: Mouton de Gruyter.
6. Leslie Zebrowitz, "Reading Faces: Window To The Soul?" <http://ebookey.org/Reading-Faces-Window-To-The-Soul-246918.html>
7. Longman dictionary of contemporary English. – Pearson Ed., 2005. – 1950 p.
8. Merriam Webster Dictionary and Thesaurus online [Electronic resource]. <http://www.merriam-webster.com/>
9. Moreno, A.I. (1996) Estudio Contrastivo Inglés-Español de la Expresión de las Relaciones de Coherencia Causal Interoracional: el Artículo Académico sobre Economía y Empresa. Published doctoral dissertation: Universidad de León, Spain.
10. Oxford Advanced Learner's Dictionary of current English, 7th edition. Oxford University press, 2006. – 1715 p.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпін: Перун, 2005. — 1728 с.
12. Романова Н. В. Проблема емоційної і емотивної лексики / /Філологічні науки, - К., Наукова думка, 2011. - № 3 – с.176 - 179
13. Семантичні поля [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/semahtychni_polia

Supervisor:

Doctor of philological science, Professor, Andreichuk Nadiia Ivanivna

Олима Ўринова
(Карши, Узбекистан)

ҚОРАМОЛЧИЛИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАСНИФИ

Ўзбек тилининг умумистеъмол лексик қатламида бўлгани каби, унинг соҳавий лексикаси тизимини ўрганишда ҳам мавзу-мазмун асосида катта ва кичик гуруҳларга ажратиб тадқиқ қилиш устувор аҳамият касб этмоқда. Тадқиқот объекти бўлган қорамолчилик терминологияси тизими ҳам бу соҳанинг ўзи каби узоқ тарихий тараққиётни босиб ўтди ва шу боисдан қўлимизда тўпланган қорамолчилик соҳаси терминлари катта миқдорни ташкил этади. Бу миқдорнинг ўзиёқ ушбу соҳа лексик тизимининг кенг қамровлиги ва ўз-ўзидан қўлаб микротизимларга эгаллигини кўрсатади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мазкур терминларнинг тахминан 30-40 фоизи изоҳли луғатда акс этмаган. Шу

билан биргаликда шу кунгача ушбу соҳа лексикасини ўз ичига қамраб олган бирорта, катта ёки кичик бўлсин, терминологик луғат (хоҳ изоҳли, хоҳ изоҳсиз) тузилмаган. Шунинг ўзиёқ халқимизнинг шу соҳага мансуб бой лисоний мероси ўз тадқиқотчисини кутиб турганлигини ва бу лексикографларимиз зиммасига улкан масъулият юклашини кўрсатади.

Ўзбек тилининг умумистеъмол лексик қатламида бўлгани каби, соҳа лексикаси, хусусан, қорамолчилик лексемалари тизимида ҳам лексик-семантик гуруҳлар муҳим аҳамият касб этади.

Бошқа соҳавий лексик бирликлар каби қорамолчилик терминлари ҳам гарчи «қорамолга хос» умумий архисемик белгига эга бўлса-да, қорамолга тегишли турли тушунчаларни ифодалаганлиги сабабли, уларни таснифлаш, гуруҳлаш, қорамолчилик терминлари макросистемаси структурасини, унинг микросистемаларини аниқлаш, уларнинг макросистемадаги бошқа микросистемаларга муносабатини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Таснифлаш умумфалсафий категория бўлиб, унинг хусусий соҳалардаги воқеланишларини ойдинлаштириш, биринчидан, шу соҳага дахлдор айрим муаммоларни ечишда қўл келса, иккинчидан, назариянинг муайян фанлардаги татбиқидан келиб чиққан ҳолда уни тўлдириш, мукаммаллаштириш учун далиллар вужудга келтиришга замин ҳозирлайди.

Мантиқ илмида таснифнинг икки кўриниши фарқланади:

а) политомик тасниф;

б) дихотомик тасниф⁶.

Қорамолчилик терминлари таҳлилида таснифнинг тўрт туридан фойдаланган маъқул:

а) политомик тасниф;

б) дихотомик тасниф;

в) полидихотомик тасниф;

г) дихополитомик тасниф.

Политомик таснифда таснифланган гуруҳлар иккитадан ортиқ бўлади. Масалан, қорамол номларини билдирувчи терминларни политомик таснифлаш мумкин, яъни:

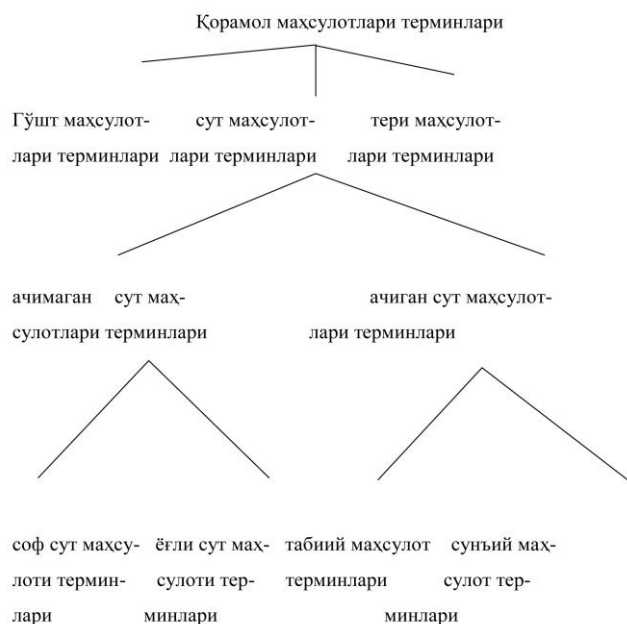
- қорамолни зотига кўра номловчи терминлар;

- қорамолни тусига кўра номловчи терминлар;

- қорамолни тана тузилишига кўра номловчи терминлар ва ҳоказо.

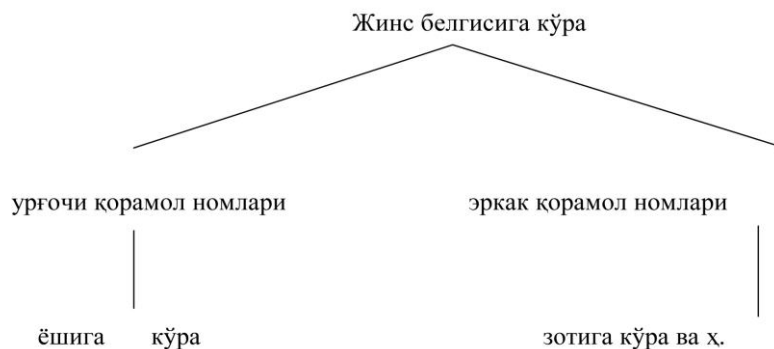
Дихотомик таснифда қорамол номи лексемалари қатъий икки гуруҳга ажралади. Масалан, қорамолнинг жинсини ифодалашига кўра: эркакликни ифодаловчи лексемалар, урғочиликни ифодаловчи лексемалар.

Полидихотомик таснифда тасниф кўп аъзога ажралишдан бошланиб, икки аъзоли тасниф билан тугайди: (чизма-1).

Дихополитомик таснифда тасниф иккига ажралишдан бошланиб, кейинги босқичларда кўп аъзоли тасниф билан давом этади:

⁶ Гетманова А.Д. Логика. – М.: Высшая школа, 1986. –С.50.

Бир босқичли тасниф, политомик ҳам, дихотомик ҳам, кўп босқичли тасниф албатта, дихополитомик, полидихотомик, шунингдек, дихотомик ҳам, политомик ҳам бўлиши мумкин.

Қорамолчилик терминлари таснифида тушунчалар таснифининг қуйидаги умумий тамойилларига асосланиш керак:

- 1) таснифланган бўлақлар таснифланаётган бутунлик ҳажмига тенг бўлиши;
- 2) тасниф бир асосда амалга оширилиши;
- 3) таснифланган гуруҳлар бир-бирини инкор қилиши;
- 4) тасниф узлуксиз бўлиши, яъни таснифда «сакраш» бўлмаслиги⁷.

Қорамолчилик терминларини дастлаб политомик асосда таснифлаш лозим бўлади. Бунда тасниф белгиси сифатида «қорамол номлари», «қорамолларни парвариш қилиш билан боғлиқ терминлар», «қорамол маҳсулотлари номлари», «қорамол анатомияси ва унда учрайдиган касаллик номлари», «чўпонлик ҳаёти билан бевосита боғлиқ бўлган терминлар» гуруҳлари ажралиб чиқади. Бу терминлар ҳам ўз ўрнида яна политомик таснифий гуруҳларни беради:

1. Қорамол номини билдирувчи терминлар.
 - а) зотига кўра номловчи терминлар;
 - б) тусига кўра номловчи терминлар;
 - в) тана тузилишига кўра номловчи терминлар;
 - г) жинсига кўра номловчи терминлар;
 - д) вазифасига кўра номловчи терминлар;
 - е) ҳаракатига кўра номловчи терминлар;
 - ж) характер-хусусиятига кўра номловчи терминлар;
- з) анатомик ва физиологик хусусиятига кўра номловчи терминлар.

Бу ўринда яна шуни ҳам таъкидламоқ жоизки, айти таснифни давом эттириб, «қорамол маҳсулотлари номлари» гуруҳини ажратиш ва бу гуруҳни: 1) гўшт маҳсулотлари номлари; 2) сут маҳсулотлари номлари; 3) тери маҳсулотлари номлари ва ҳ.к. тарзидаги гуруҳчаларга бўлиш лозимга ўхшайди. Юқорида тасниф турини кўрсатиш мақсадида шундай қилинди. Аммо бундай мазмуний гуруҳ ва гуруҳчалар, аввало, фақат қорамолчилик мазмуний майдонидагина эмас, балки, умуман, чорвачилик макромайдонида дахлдордир. Қолаверса, сут ва гўшт маҳсулотлари номлари қайта ишлаш технологиялари соҳаси терминосистемаси объектидир, шунингдек, тери маҳсулотлари номлари жуда қадим замонлардан бошлаб шаклланган мустақил кўнчилик ҳунари терминосистемасига мансубдир. Ана шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, мазкур номлар қорамолчилик терминологияси мазмуний майдонга киритилмади.

2. Қорамол анатомияси ва унда учрайдиган касаллик номлари:
 - а) қорамол анатомияси билан боғлиқ номлар;
 - б) қорамол касалликлари номлари.
3. Қорамолни парвариш қилиш билан боғлиқ бўлган терминлар:
 - а) қорамоллар боқиладиган жой номлари;
 - б) қорамоллар озиқланадиган ем-хашак номлари;
 - в) кишиларнинг қорамолчиликка дахлдор ҳаракати ва ҳолати номлари.
4. Чўпонлик ҳаёти билан боғлиқ терминлар:
 - а) шахс номини билдирувчи терминлар;
 - б) чўпонлар тайёрлайдиган озиқ-овқат номлари;
 - в) қорамолчиликда ишлатиладиган зурурий асбоб номлари.

Ўзбек тили лексикаси, хусусан, соҳавий терминосистемалар орасида қорамолчилик терминологияси алоҳида ўринга эга, яъни қорамолчилик ўзига хос алоҳида система сифатида соҳавий терминосистемага киради. У адабий тил ва шева материалларини бирлаштирган ҳолда марказида қорамол турган алоҳида мазмуний майдон сифатида тадқиқ этилганда, бу микросистеманинг бутун моҳияти аниқ намоён бўлади.

Чорвачиликнинг қорамолчиликка оид терминлари минг йиллар давомида тилда яшаб келаётган ўзбек халқининг турмуш тарзи тарихини холис акс эттирувчи ўзига хос омил эканлигидан далолатдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдиев М. Соҳавий лексикасининг систем таҳлили муаммолари. - Т.: Мерос, 2004. - 262 б.

⁷ Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Қарши: Насаф, 2004. —45 б.

2. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. -М.: Наука, 1974. - 368 с.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М., 1966.
4. Баскаков И.А. Современное состояние терминологии. -М.: АН СССР, 1961.
5. Гетманова А. Д. Логика. -М.: Высшая школа, 1986. -287 с.
6. Исхакова Ф.Х. Структуры терминологических систем. Тюркские языки. -М.: Наука, 1987. - 125 с.
7. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. -М.: Наука, 1975. - 357 с.
8. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. -Т.: Ўқитувчи, 1996. - 48 б.
9. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. -М.: Прогресс, 1977. - 285 с.
10. Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принципы семантического описания лексики. -М.: Наука, 1986. -204 с.
11. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1985. - 127 б.

Ёркиной Ҳамраева
(Қарши, Ўзбекистон)

МАНЗУИЙ ЛУҒАТЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ ВА НУТҚИЙ АСОСЛАРИ

Миллий лексикографиямизнинг тараққий этишида тематик луғатлар алоҳида ўрин тутди. Бундай луғатларнинг асосий вазифаси сўзларнинг турли маъноларини бус-бутун, яхлитлигича ўрганиш ва уларни ўз ўрнида қўллашни ўргатишга йўналтирилади. Турли тематик гуруҳларга мансуб сўзларни алоҳида-алоҳида ёки тартибсиз ўрганиш ўқувчини чалғитиши мумкин ва бу сўзларнинг маъно қўламини ўзлаштириш жараёнини мураккаблаштириши эҳтимолдан холи эмас. Мазкур лексемаларни маълум тематик гуруҳ ёхуд семантик майдонларга (мас., **қариндош-уруғ: ота, она, ўғил, қиз, ака-ука, опа-сингил** ёки **табиат ҳодисалари: қор, ёмғир, дўл, булут, шамол, бўрон** ва ҳоказо) жамлаб, қисқаб ўрганиш эса анча қулай ва осонроқ кечади. Демак, лексикани маълум умумийликларга асосланган тематик гуруҳ ва семантик майдонлар нуқтаи назаридан ўрганиш самарали натижалар беради.

Одатда тематик луғатлар тузишда бутун эътибор асосан от туркумидаги сўзларга қаратилади. Бошқа сўз туркумларининг таҳлили семантик жиҳатдан ўрганишга асосланади. Бу икки усул ўзаро ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатларга эга, баъзида улар уйғунлашиб кетиши ҳам мумкин. Масалан, маза-таъмини билдирувчи сифатлар (*аччиқ-нордон; ширин-шўр, мазали бемаза*), психологик хусусиятлар (*ёвуз-раҳмдил, баджаҳл-хушмуомала, қўпол-мулойим*). Бу сўзлар бир томондан семантик майдон элементлари сифатида антонимик жуфтликлар ҳосил қилса, иккинчи томондан мазмуний яқинлик асосида маълум тематик гуруҳларни ташкил этади.

Ғарб лексикографиясида семантик майдон асосида тузилган луғатлар билан боғлиқ назариялар алоҳида бир босқич сифатида муҳим ўрин тутди. Инглиз, немис, француз, испан тилларида яратилган бундай луғатлар идеографик луғат номи билан машҳур. Булар орасида М.Роже, Ф.Дорнзайф, Х.Касарес, Р.Халлиг ва В.Вартбургларнинг идеографик луғатлари алоҳида аҳамиятга эга.

Семантик ҳамда тематик луғатларни қуйидаги икки жиҳат бирлаштириб туради:

1. Алифбо тартибига риоя қилмаслик;
2. Сўзларни муайян тематик ёки семантик гуруҳларга бирлаштириш.

Бу типдаги луғатларга тартиб беришда муайян гуруҳга кирувчи ва шу гуруҳда қўлланувчи сўзлар қатори аниқ ажратилади. Натижада мазмун ва манзу каби икки тушунча юзага келади. Мазмуннинг юзага келиши лисоний асосга эга бўлса, манзунинг ҳосил қилинишига кўпроқ ситуациялар, яъни нутқий ҳолатлар туртки бўлади.

Туркий тиллар, хусусан, ғзбек тилида тематик тамойил араб луғатчилиги асосида юзага келган. Туркий тилларга бағишлаб ёзилган арабча филологик асарлар орасида XIV асрнинг маданий ёдгорликларидан бири бўлган «Таржумон туркий ва аҷамий ва мўғулий» (қисқартирилган номи «Таржумон») асари алоҳида ўрин тутди. Номаълум муаллиф томонидан яратилган ушбу асарнинг исмларга бағишлаб тузилган биринчи қисми 26 фаслдан иборат. Унда маълум тартиб асосида *осмон, ер, сув, ўсимликлар, қушлар, йиртқич ҳайвонлар, уй ҳайвонлари, ҳашаротлар, озиқ-овқатлар, уй асбоб-анжомлари, сон, вақт, ранглар, маъданлар, қариндош-уруғ, касалликлар* ва ҳоказоларга тегишли тушунчаларга батафсил изоҳ берилган.

Фасллар таркибида 30-40 дан ортиқ сўз (баъзиларида ундан ҳам кўпроқ) бўлиб, айримлари бир неча майда бўлимларни ўз ичига олади [4; 6].

Луғатнинг биринчи фасли «Осмон ва унга тегишли нарсалар исми ҳақида» деб аталади. Эътиборли жиҳати шундаки, юқорида тилга олинган Европа олимларининг идеографик луғатларида ҳам осмон ва унга алоқадор тушунчалар номлари етакчи ўринда туради. «Таржумон»даги аксарият манзу номларини кейинчалик Европа тилларида яратилган идеографик луғатларга киритилган семантик майдонлар таркибида учратиш мумкин. Мисол учун, «Осмон ва унга тегишли нарсалар», «Ер ва ундаги жойлар», «Сув, сув ичидаги нарсалар», «Дарахтлар, мевалар ва (бошқа) ғсимликлар», «Экин ва донлар», «Қушлар ва уларга ўхшаш нарсалар», «Йиртқич ҳайвонлар», «Ҳашаротлар ва шунга ўхшаш нарсалар», «Отлар, уларнинг тури ва ранги», «Озиқ-овқат ва сутлар», «Уй асбоб-анжомлари», «Ҳунар турлари», «Сон ва ўйғиқ сонлар», «Вақт», «Маъданлар», «Қурол-аслаҳа ва уруш асбоблари», «Дард-касалликлар, дори-дармон» сингари манзу гуруҳлари Р.Халлиг ва В.Вартбургларнинг «Универсум»ида айнан шундай ёки шунга яқин номлар остида алоҳида семантик майдонларни ташкил қилади. Шунингдек, Европа тилларида яратилган идеографик луғатларнинг асосий ва анча катта қисми инсон шахсига тегишли. «Таржумон»да ҳам «Инсоннинг ташқи ва ички аъзолари ҳақида», «Кишиларнинг сифатлари ҳақида», «Ҳунар турлари, одамларнинг мартабалари ҳақида», «Туркий ва туркий бўлмаган исмларнинг изоҳи ҳақида», «Уй асбоб-анжомлари, аёлларга хос нарсалар ҳақида», «Кийим-кечак, газмол ва шунга алоқадор нарсалар ҳақида», «Озиқ-овқат ва сутлар ҳақида», «Қариндош-уруғлар, ҳўжайин, қўл-чўри, таниш-билишлар ҳақида», «Дард-касалликлар, дори-дармон ва флим ҳақида» каби кўплаб манзу гуруҳлари бевосита инсонга алоқадор.

«Осмон ва унга тегишли нарсалар исми ҳақида» деб номланган фасл таркибига қуйидаги сўзлар киритилган: *қўқ, қир, қун, қояш, ой, ойдин, янги ой, тўғлиқ ой, юлдуз, ҳулқар, булут, тукман, йағмур, ел, қор, бурчак (дўл), буз (муз), совуқ, иссиқ, яшин, қўқремак (момақалдирик), йилдирик (чақмоқ), дўз (тўзон), қисирқа (қуюн).*

Замонамиз тилшунослари томонидан “идеографик луғатнинг ажойиб намунаси” [3;104] сифатида эътироф этиладиган “Келурнома” луғатида ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Ушбу асар XVII асрда бобурийлар саройида яшаб ижод этган Ўхориддин Ёқуб хайитов томонидан тузилган. “Келурнома”нинг ён бешинчи бобининг биринчи қисми “Осмон ва унга алоқадор нарсалар” деб номланади. Ушбу қисм қуйидаги тушунчаларни ёз ичига олади: *қўқ, қўяш, кунеш, кун, ой, ойдин, юлдуз, йетдиген (Катта айиқ туркуми), хулқар, ағил (ой ёруғи), ёруқ, ёруқлук, яшин, чақин, йилдирим, булут, яғиш (ёғин), йағмур, чибер (майда ёмғир, қор, муз, чапқун (совуқ шамол), йуз (шабнам), йел, қиров, шудрун, сув, фт, чоғаш (жазирама), чанг, аяз, тонг, кундуз, кеча, эрта, кеч, ақшам, қарангу, олов, қиш, яз, савуқ, исик* [2; 70].

Демак, “Келурнома”да ушбу мавзу гуруҳига “Таржумон”дагига нисбатан қўпроқ сўзлар киритилган. Муаллиф луғатда айрим сўзларнинг синонимларини (*қўяш, кунеш, кун*), шунингдек, юлдузлар номларини ҳамда осмон ва ҳаво таъсири натижасида юзага келадиган ҳолат ва ҳодисаларнинг имкон қадар барчасини беришга ҳаракат қилган.

“Таржумон”да “Ер ва ундаги жойлар номи ҳақида” деб номланган фасл 39 та сўзни ўз ичига олади [4; 30-32]. “Келурнома”да эса бу қисм “Ер ва унда мавжуд нарсалар” деб номланади. Бу мавзу гуруҳига жами 142 та сўз киритилган бўлиб, “Таржумон”даги сўзларнинг барчаси, бундан ташқари, тоғ ва адирликлар, уларда яшовчи жонзотлар, ёғоч (дарахт) ва унинг таркибий қисмлари номлари, турли мева номлари, уй ва унинг таркибий қисмлари номлари, уй-рўзгор анжомлари, шунингдек, экин номлари ҳам киритилган.

Европа тилшунослари Р.Халлиг ва В.Вартбургларнинг “Универсум”ида “Борлик” семантик майдонининг дастлабки поғонасида “Осмон ва самовий жисмлар”, иккинчи ўринда эса “Ер” микромайдонлари жойлаштирилган. “Осмон ва самовий жисмлар” семантик майдонининг ўзи икки гуруҳга ажратилган: 1. Осмон ва самовий жисмлар; 2. Об-ҳаво ва шамоллар.

Кўриниб турибдики, бу луғатда тушунчалар умумийликдан хусусийликка тамойили асосида системавий равишда дастлаб каттароқ мазмуний майдонларга, сўнгра микромайдонларга, ёёинги поғонада мавзу гуруҳларига булиниб кетади. Аммо муаллифлар айрим мазмуний майдонлар ҳамда уларнинг таркибидаги мавзу гуруҳларининг номланишларида такрорларга йўл қўйишган. Масалан, “Осмон ва самовий жисмлар” номи юқори ва қуйи поғоналарда такроран берилган. Бу гуруҳ қуйидаги тушунчаларни қамраб олади: *фазо, қўёш системаси, офтоб, ой, юлдуз, комета, планета...*

Иккинчи мавзу гуруҳи “Об-ҳаво ва шамоллар” таркибида қуйидаги сўзлар келтирилган: *атмосфера, иқлим, совуқ, иссиқ, қор, ёмғир, сел, қиров, шабнам, шамол, ел, елвизак* ва ҳоказо.

“Ер” деб номланган микромайдон ёз навбатида қуйидаги мавзу гуруҳларига ажралади: 1) Рельеф ва пейзаж; 2) Сув; 3) Тупроқ ва унинг таркиби; 4) Минераллар; 5) Металлар [1; 256-257].

Мазкур мавзу гуруҳлари ҳам қўллаб тушунчаларни ифодаловчи лексик бирликларни ёз ичига олади. Демак, Р.Халлиг ва В.Вартбург томонидан ҳамкорликда яратилган луғатни “Таржумон” ёки “Келурнома”дан фарқловчи жиҳат – бу “Универсум”да системавийликнинг мавжудлигидир. Мазкур луғатда «Осмон ва осмон жисмлари», «Ер» микромайдонлари «Борлик» макромайдони қамровига, «Сув», «Маъданлар» ва «Минераллар» «Ер» микромайдони қамровига, шунингдек, «Дарахтлар» ва бошқа ёсимлик турлари «Ер» микромайдони билан бир поғонада турувчи «ёсимликлар дунёси» микромайдони қамровига киритилган. Касалликлар ва дори-дармонларга оид тушунча майдонлари эса «Инсон» макромайдонининг «Инсон тирик организм сифатида» микромайдони қамровидан жой олган ва ҳоказо.

Таҳлил қилинган луғатлар асосида қуйидаги фикрларга келишимиз мумкин. Идеографик луғатда системавийлик биринчи планда туради. Бунда қатъий иерархияга, тадрижийликка, умумийлик-хусусийлик, бутун-бўлак тамойилига амал қилинади ва бу тамойил максимал семантик кўламдан минимал даражага етгунга қадар давом эттирилади. Шунинг учун дастлаб гиперсемантик майдон, сўнгра унинг таркибида кичикроқ мазмуний майдонлар ҳосил қилинади, кейинги поғонада бу майдонлар ҳам яна бир қанча семантик синфлар ва гуруҳларга ажралади. Демак, идеографик луғат мақолалари соф лингвистик фалсафага асосида ҳосил қилинади. Мавзуий луғатда эса бундай тадрижий системавий иерархия кузатилмайди. Унда муаллифлар дастлабки билимлар учун зарур бўлган тушунчалар, шунингдек, нутқий вазиятлар асосида мавзу гуруҳларини ҳосил қиладилар. Бу мавзу гуруҳлари эса бошқа майда бирликларга бўлинмайди, чунки тематик луғатда поғонавийлик йўқ.

Адабиётлар:

1. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 365 с.
2. Мухаммед Якуб Чинги. Келур-наме. – Ташкент: Фан, 1982. – 148 с.
3. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 232 б.
4. Таржумон – XIV аср ёзма обидаси. Нашрга тайёрловчи А.Юнусов. – Тошкент: Фан, 1980. – 128 б.

Анзурат Хонхўжаева
(Самарқанд, Ўзбекистон)

ТАҲЛИЛИ ЛЕКСИКИ – СЕМАНТИКИ ВОЖАХОИ ЭТНОГРАФИИ ТОЧИКОНИ САМАРҚАНД (дар асоси маводи маросими мотам)

Дар забоншиносии тоҷик як қатор масъалаҳои баҳсноку ҳалталаб мавҷуданд, ки ҳоли ҳозир ҳаллу фасли ҳешро мунтазиранд ва яке аз чунин масъалаҳо тадқиқи амиқи лексикаи этнографии ғуиши тоҷикони Самарқанд аст.

Таҳлили мухтасари этнографизмҳо собит намуданд, ки дар ин соҳа то ҳол муваффақияти ба назар намоёне ба даст наомадааст ва маводи ғановатманди лексикаи этнографии ғуиши тоҷикони Самарқанд, алалхусус маросимҳо тадқиқи ҷудогонаву ҳамачонибаро такозо доранд. Маводи этнографии маросими мотами тоҷикони Самарқанд дар захираи забони тоҷикӣ чун воҳиди забон яке аз ғуруҳҳои серистеъмоли таркиби луғавиро ташкил медиҳанд ва он маводи тайёри бинокории забон дар мубодилаи афкор фаёл истифода мегардад.

Хаминро бояд зикр кард, ки маводҳои этнографӣ, таърихӣ ва санъатшиносӣ низ ҷун маъҳази калимаҳои маросимӣ хизмат хоҳанд кард. Ҳарчанд ин асарҳо хусусияти этнографӣ доранд, аммо ҷун сарчашмаи тадқиқоти лисонӣ маводи муҳим хоҳанд буд.

Маҳсули тадқиқоти олимони Б.Шермуҳаммадов «Таронаҳои Самарқанд», «Афсонаҳои Самарқанд», Ф.Зеҳнӣ «Маросими тӯи тоҷикон» ва ғайра собит намуданд, ки ин маъҳази гаронбаҳо аз ҷониби олимони забоншиносӣ тоҷик мувофиқи матлаб ҷун дигар шоҳаҳои забоншиносӣ тоҷик мавриди таҳлил ва тадқиқи ҷиддӣ қарор нагирифтааст.

Инчунин дар сарчашмаҳои адабиёти классикӣ, фарҳангҳои бостонӣ ва ҷунунӣ оиди истилоҳҳои маросимӣ - этнографӣ маълумотҳои зарурӣ оварда шудаанд ва ин сарчашмаҳо барои тадқиқи ин соҳа маъҳази гаронбаҳоанд, ки ба тӯфайли онҳо аз захираи ғановатманди луғавӣ ин соҳа боҳабар хоҳем шуд.

Ҳоло садҳо калима - истилоҳҳои этнографии маросимӣ дар лаҳҷаҳо дар забони зиндаи мардум, байни халқ мавҷуданд, ки тадқиқ ва ғирд овардани луғати онҳо вазифаи таъхирнопазир аст, зеро дар натиҷаи тараққиёти пуравчи ҷамъиятӣ ва гузашти айём расму оин ва урфу одатҳои халқӣ тағйиротҳои куллиро аз сар меғузaronанд. Баъзе аз онҳо ҳатто бо тақозои замон барҳам ҳурда истодаанд.

Ҳар як маросими халқӣ ба луғати ҳоси худ соҳиб аст. Дар байни ин маросимҳо маросими мотам мақоми ҳосса дорад, зеро ин маросим дар тӯли таърих пайваста бо ҳаёти халқ яқҳо буда, аз аср ба аср гузашта омадааст. Сайри таърихӣ маросими мазкур кулли ҷараёнҳои ба ин маросим вобастаро дар худ таҷассум намудааст ва тадқиқи сайри таърихӣ як мавзӯи алоҳида аст. Ҳоло дар асоси маводи этнографии як лаҳҷа - ғушӣ Самарқанд тадқиқ намудани вазъи ҷунунӣ онро дар ҳаҷми як мақолаи илмӣ баррасӣ хоҳем кард.

Дар илми забоншиносӣ зери мафҳуми таҳлили луғавӣ қабатҳои лексикӣ маводи маросимӣ фаҳмида мешавад ва аз ҳамин нуқтаи назар таҳлили мо низ дар ин рушн сурат гирифт.

Қабатҳои лексикӣ маводи маросими мотамро этнотопонимҳо ташкил медиҳанд ва дар навбати худ онҳо ба ғурӯҳҳои зер таҷсиф мешаванд:

а) Калима ва ибораҳои, ки ҷараёни қор ва ё иҷрои амали маросими мефаҳмонад:

Авоз андохтан (овоз андохтан).

Дар ҳонадон касе аз олам гузарад, пагоҳи барвақт, вақти саҳар ҷи мард ва ҷи зан овоз андохта баланд-баланд меғирянд, ки он аз ғавтидани яке аз аъзоёни оила дарак медиҳад.

Овозандозӣ. Дар мавридҳои муҳталифи маросими мотам, то баровардани майит марду зан хусусан падар, додарҳо, наздикони дар берун ва занҳо назди майит ва дар саҳни ҳавлӣ бо меҳмон хешовандон дар ҷараёни садр ва ғайра овозандозӣ мекунад.

Чаноза ғуфтан. Ин ҷараёно, яъне хабарӣ ғавтро пайқоли гузар ба аҳли маҳалла ва гузарҳои ҳамсоҷ мерасонад.

Ҷотийа хондан - Пеш аз баровардани мурда хешовандон, аҳли гузару маҳалла, меҳмонон омада даст ба рӯ мекашанду «худо раҳмат қунад» меғунд.

Миён бастан. Аҳли оила ва хешовандони майит то бегоҳи се бо миёнбанди маҳсус аз болои ҷапон миён мебанданд. Миёнбандон мардони наздики аҳли оила мебошанд ва бо ҳамин ҷараён азодории худро ифода менамоянд. Мардон дар сар қалпоқ (дӯппӣ), дар тан ҷапон ва дар миён миёнбанд мебанданд, ки онро дар шеваи тоҷикони Самарқанд миён бастан меғунд.

Покшӯ каан. Мурдари шуста тоза кардан.

Об ғарм каан. Барои шустани мурда ходими маҳалла об ғарм карда медиҳад.

Об пошидан. Аз оби ғармшуда ба рӯи меҳмонон ва наздикон об мепошанд. Ин ҷараёно ба «сабуқӣ тобеъ» ғӯён мепошанд. Инчунин меҳмонон дасту рӯяшонро низ мешӯянд. Баъзе аз онҳо ба шишаҳо андохта ба ҳонаҳояшон низ мебаранд.

Кафан кардан. Мурдари пас аз шустан бо матои сафед печонда кафан мекунад.

Чаноза хондан. Дар ҳаққӣ майит ё дар назди манзил ва ё дар маҷит (масҷид) чаноза меҳонанд. Чанозаро имомхатиб ва ё домӯллои мутасаддӣ меҳонанд.

Товут (тобут) бардоштан. Баъд аз мурдари тобут андохтан, онро оварда ба нордбон мемонанд, сонӣ ба берун бароварда мебаранд. Тобутро аҳли маҳалла ва меҳмонон бо навбат мебардоранд. пеш-пешӣ мурда миёнбастагон овоз андохта меғирянд. Агар ба тобутбардорӣ касе аз берун ҳамроҳ шавад, ба он шахс тобутбардорӣ бенавбат имконият дода мешавад.

Кавутӣ (кабутӣ) додан. Ба хешовандон матои кабӯд медиҳанд ва онҳо дар навбати худ курта дӯзониди то 40 (чил) ва сол меғунд.

Оби маҳрам ғифтан (ғирифтан). Агар мурда меҳмон карда шавад, аз ҷониби наздикон то киндик (ноф) шуста, тоза карда мешавад.

Чилёсин хондан. Барои ба осонӣ баромадани ҷон домӯлло чилёсин меҳонад.

б) Лексикаи этнографии маросими мотами шеваи тоҷикони Самарқанд, ки номи доҳилии мотамро ифода мекунад.

чаноза, бегоҳи се, бегоҳи ҷумъа (рӯзи панҷшанбе), бегоҳи душанбе (рӯзи якшанбе) бист, чил, хатми қуръон, сол ёки оши сол.

в) Лексикаи этнографии маросими мотами шеваи тоҷикони Самарқанд, ки номи таомҳоро ифода мекунад:

Оши палав (палав), оши орд, шӯрбо, талқон, ҳалвои тар.

г) Калимаи ифодакунандаи мафҳумҳои абстрактӣ: ҷаннат, дузах, азроил, малоикаҳо, арвоҳ ва ғайра.

д) Лексикаи этнографии маросими мотами шеваи тоҷикони Самарқанд, ки номи маконро ифода мекунад: мурдаҳона, ғӯристон, ҷаннат, дӯзах.

Ҷӣ тавре ки аз мушоҳидаҳои болоӣ маълум ғардид, лексикаи этнографии маросими мотами лаҳҷаи тоҷикони Самарқанд таърихӣ тӯлонӣ дошта, бо хусусиятҳои худ аз расму оинҳои дигар маҳалҳо фарқ доштааст. Ҳар як ҷараёне, ки дар маросими мотами тоҷикони Самарқанд ба амал меояд, мувофиқи оинҳои динӣ ва расму русуми маросимӣ маҳсуси ин сарзамин гузаронида мешавад. Шумораи лексикаи этнографии маросими мотами лаҳҷаи тоҷикони Самарқанд аз ғановатмандии таркиби луғавӣ он дарак медиҳад. Ҳамаҷониба таҳлилу тадқиқ кардани хусусиятҳои забонӣ ин маросим барои равшан кардани таърихӣ пайдоиши калимаҳо ва сохти онҳо ёрии амалӣ хоҳад расонд.

Дар поин хостем намунае аз гуиши бихалфа орем,ки дар маросими мотами тоҷикони Самарканд кироат карда мешавад:

Эй худо мушкили ҳар бандаро осон бикун
 Вақти мурдан гавҳари иймон ба ман ҳамроҳ бикун
 Умри ман беҳуда гузашту ман накардам як бор тоат
 Ман ба ҳасрат мераваму он рӯз бипӯшонанд кафан
 Ту худат илочамро бикун куртаи беостин бипӯшонанд ба ман
 Оби гармро резанд бар сарам он рӯз илочамро бикун
 Роҳи пуршӯри хатар бисёр, ман накардам сафар
 Дар суворон аспи чӯбин рафта нам осон бикун
 Хоҳару додар, ҳама фарзанд шаванд аз ман чудо
 Ҳам намози рӯзаи маро ҳам хайри маро ҳамроҳ бикун
 Ду малак оянд бипурсанд ту кист
 Э худоё дар саволам роҳи эрот осон бикун
 Ғури тангу торикам эй худо равшан бикун
 Пурсиши Мункар, Накирро дар забонам гӯё бикун
 Эй худоё талхаи чон канданро осон бикун
 Чумла ёру дӯстонам ҳамроҳи тобутам шаванд
 Ва бар ҳоли ман мискин чи хоҳанд, ки шаванд
 Бударам набударам, ки чӯби бед овардам
 Боз рӯи сиёҳ мӯи сафед овардам
 Худ гуфта бидех, ки нокофир аст ба фармони ту
 Бударам ба ту умед овардам
 Чони ширини маро аз қолибам берун баранд
 Оху вовайло бароранд чумлаи хешони ман
 Чони ман аз тан чудо гардад ба сад оху фиғон
 Тани афтода бубинад чумлаи хешони ман
 Боз ғассолу диҳад ғул бипечад
 Дар кафан дар миёни хона бимонад ин тани бечони ман
 То биёранд аспи чӯбин аз барои дармони ман
 Дӯстон омада маро аз пойи тобутам баранд
 Аз барои пурсиш ояд ду малак меҳмони ман
 Номи он Мункар асту номи дигар ҳам Накир
 Ҳар ду оянд бо саломат бар даруни айвони ман
 Рабби ту ки бигӯянд ду малак маро
 Эй худо дар саволам рабби ман осон бикун
 Қадам ранчида сӯи интизорон мекуни ё не
 Ба муштоқон чамоли худ намоён мекуни ё не
 Масехои давои дард мекуни ё не
 Нигоҳи чониби мо хоксорон мекуни ё не
 Ба раҳмат илтифоти мо асирон мекуни ё не
 Худоё Юсуфи моро ба қанон мекуни ё не
 Ба боғи дарахти худ фасли баҳорон мекуни равшан
 Чу қатраҳои абри найсон мекуни равшан
 Шаби торикро аз моҳи тобон мекуни равшан
 Даруни ғури торикам чароғон мекуни ё не
 Гунаҳкори ғарқи баҳри усёни ту мебошам
 Ба ғафлат доди умр аз баски нодони ту мебошам
 Асири мубтало дони шайтони ту мебошам
 Шаби аввал, ки ман дар қабр меҳмони ту мебошам
 Шаби иноми эсонат ба меҳмон мекуни ё не
 Барои пурсишу нуқсу қамолат ду малак ояд.
 Ба шои тираи бад аз чи фарқи то ҳарому то ҳалолам ду малак ояд
 Накиру Мункар аз баҳри саволаш ду малак ояд
 Забонам дар ҷавобаш робби гӯён мекуни ё не
 Илоҳи ғарқи раҳмат карда боши бандагонатро илоҳи омин
 Насиби рафиқу хури ғилмон карда бош бандагонатро илоҳи омин
 Тараби ҳавзи Кавсар дода боши бандагонатро илоҳи омин
 Халоси ҳафт дӯзахат карда боши бандагонатро илоҳи омин
 Ки чояш дар биҳишту хуру ғилмон мекуни ё не

Foziljon SHUKUROV, Shahriyor JO'RAEV
 (Samarqand, O'zbekiston)

ARAB TILI VA ARABIYLASHTIRILGAN SO'ZLAR

Arab tili uzoq qadim zamondan Arabiston katta yarim orolida vujudga kelgan. Eng qadimgi arablarning paydo bo'lishi milodgacha bo'lgan birinchi mingyillikning boshlariga to'g'ri keladi. Aslida arablar o'zlarini qadimgi Qahton – janubiy arablar va Adnon – shimoliy arablar urug'idan tarqalgan deb hisoblashadi.

Arab tili aslida somiy tillar guruhining janubiy shoxobchasiga taalluqli. Somiy tillar guruhi bo'lsa uch shoxobchaga bo'linadi. Janubiy shoxobchasiga habash, arab va suqotra tillari, shimoliy-g'arbiy shoxobchasiga oromiy, yahudiy (ivrit), finiqiy, ugoriy va hokazo, shimoliy-sharqiy shoxobchasiga aqqod tili (bobil va assuriy lahjalari bilan) kiradi. Bu tillarning ko'pi o'lik tillar hisoblanadi va bugungi kunda habash tili amhar, kuraga, tigra kabi lahjalar shaklida mavjud. Ivrit tili Isroil davlatida qaytadan tiklandi.

Arab tili taraqqiyotini o'rganish jarayonida uch bosqichga ajratiladi: qadimgi zamon arab tili, klassik arab tili va hozirgi zamon arab tili.

Qadimgi arab tilidan bizgacha ba'zi yodgorliklarda bitilgan yozuvlar shaklida etib kelgan. Ushbu yozuvlar asosida tadqiqotchilar qadimgi arab tilining grammatik qurilishini aniqlashga muvaffaq bo'lishdi. Bu tilning so's boyligi ham qisman aniqlandi.

Klassik arab tilidan esa bizgacha juda ko'p miqdorda turli navdagi namunalar etib kelgan. Bu namunalarda biz mukammal grammatik qurilishga ega bo'lgan, keng leksik tarkibga ega bo'lgan, johiliy davri nazmi va arab qabilalar lahjalari hodir xususiyatlarini o'zida umumlashtirgan boy va qudratli tilni ko'rishimiz mumkin.

Klassik arab tili islom tarqalayotgan davrda Yaqin va O'rta Sharqqa, Markaziy Osiyo va Afrika qit'asining ko'p qismiga tarqalib ketdi. O'rta Osiyoda arab tili uzoq muddat xalqaro va ilmu ma'rifat tili sifatida xizmat qildi. Buyuk vatandoshlarimiz, dunyo madaniyati va ilmu fan ravnaqiga o'zlarining bebaho asarlari va chuqur ilmiy mulohazalari bilan ta'sir ko'rsatib ulkan hissa qo'shgan Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Muhammad Xorazmiy va Mahmud Zamaxshariylar shu tilda samarali ijod qilishgan. Shu bilan birga arab tilidan Xilofat tasarrufiga kirgan xalqlar tillariga, jumladan fors tili, o'zbek tili, hatto yunon va hind tillariga nihoyatda ko'p so'zlar kirib kela boshladi. Shu bilan birga ushbu va boshqa tillardan ham o'z navbatida katta miqdorda so'zlar o'tib arabiylashtirilgan darajagacha etdi. Klassik arab tili hozirgi zamon arab tilining zamonaviy til sifatida shakllanishi uchun zamin yaratdi.

Hozirgi zamon adabiy arab tili Arabiston yarim oroli va undan shimolroqda joylashgan, hamda Shimoliy va Sharqiy Afrikadagi yigirmadan ortiq davlatlarning rasmiy tili hisoblanadi. Bu til 19-asr oxirlarida shakllangan. Adabiy arab tili bugunda barcha arab davlatlari uchun umumiy hisoblanadi. Bundan tashqari har bir alohida arab davlatida mahalliy lahjalar ham mavjud. Birmuncha umumlashtirilgan holda bu lahjalar asosan quyidagilarni ifoda etadi: saudiya lahjasi, yaman lahjasi, suriya-falastin, iroq, misr, sudon va mag'rib lahjalari.

Arab tili taraqqiyotining ushbu 3 bosqichini hisobga olgan holda, arab tilining boshqa tillarga ta'sir etishi, hamda aksincha boshqa tillarning unga ta'sir ko'rsatgani masalasida bu jarayonni ham 3 bosqichga ajratish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu masalaning ikkinchi tomoni, ya'ni arab tiliga boshqa tillarning ta'siri jarayonida arab tiliga o'tgan so'zlarni tadqiq etilishini ilmiy ishimizning bosh maqsadi hisoblanadi.

Arab tilining so'z tarkibi arab xalqlarining ta'rix jarayonida erishgan taraqqiyotini o'z ichiga oladi. Qadimgi arab tilida so'zlashuvchi qabilalar tili asosan qabila a'zolari ehtiyojini qondirish uchun zarur bo'lgan so'zlar bilan chegaralanardi. Qadimgi Arabiston hududlari asosan Vizantiya va Eron davlatlari ta'siri ostida edi va til masalasida ham bu davlatlardagi tillar ta'siri seziladi. Yillar davomida Adnon va Qahton qabilalarining bir-biriga aralashib ketishi natijasida arab tili leksikasi ham biroz boyidi. Islom tarqalayotgan davrlarda esa arab tilining boshqa xalqlar tillari bilan to'qnashuvi natijasida arab tiliga juda ko'p yangi unsurlar ham kirib keldi. Hozirgi zamon adabiy arab tili ham leksik nuqtai nazardan ancha jiddiy o'zgarishlarga uchradi. Texnika va ilmu fan taraqqiyoti jarayoda arab tili ham zamonga moslashish maqsadida o'z ichida o'zgarishlar o'tkazishga majbur bo'ldi. Shu bilan birga ko'pgina texnika va fan terminlarini ifoda etadigan so'zlarni arab tiga qabul qilinishi tabiiy hol edi. Bu jarayon esa bugungacha davom etmoqda.

Quyidagilarni nazarga olgan holda aytish mumkinki arab tiliga o'tgan so'zlarnin jarayoni ham 3 bosqichga bo'linadi:

- 1) Johiliya, ya'ni islom tarqalishidan oldin o'tkan so'zlar;
- 2) Islom davridan (7-asr) boshlab yangi adabiy arab tilining shakllanishi davrigacha (19-asr);
- 3) 19-asrdan boshlab to bugungacha arab tiliga o'tgan (asosan baynalmilal hisoblangan evropalik) so'zlar.

Ta'kidlaganimizdek, arab tili ham boshqa tillarga o'xshab leksik jihatdan faqat ichki so'zlar bilan kifoyalanmasdan, o'zga tillar hisobidan ham lug'at zaxirasini boyitib kelmoqda. Ayniqsa fors, yunon, hind tillari bu borada katta ta'sir ko'rsatgan bo'lib o'zbek tili ham shunday tillar sirasiga kiradi.

Arabiylashtirilgan begona so'zlar asosan ikki guruhga bolinadi:

- 1) **Ad-daxil.** Arab grammatikasida kelib chiqishi o'zga tillar bo'lgan so'zlarni daxil deyiladi. Bu turkumdagi so'zlarning dastlabgi shakllari imkon qadar saqlanib qolinadi. Bunda yot tovushlar talaffuzi yaqinlari bilan va agar yaqinlari mavjud bo'lmasa eng o'xshashlari bilan almashtiriladi. So'zlarning bu turkumiga asosan atoqli nomlar, geografik tushunchalar nomlari taalluqlidir.

Masalan, Toshkent طشقند (Toshqand), Navro'z نوروژ (nauru:z) va h.

Jumladan, o'zbek tilidagi «bosh» so'zi bugungi kunda ham arab tilida sardor, boshliq ma'nosida keng ishlatiladi. Arab tilida bu so'zning hisobidan ko'pgina yangi so'zlar ham vujudga kelgan. Chunonchi, ka:tib arabcha so'z bo'lib sekretar ma'nosida ishlatiladi, b:ashk:atib esa o'zbek tilidagidek bosh kotib, mu'a:vin arabcha so'z bo'lib o'rinbosar, ba:shmua:vin – bosh o'ribosar (sudda), ba:shja:vish – politsiyada serjant unvonini ifoda etadi.

- 2) **Al-mu'arrab.** Bu turkumdagi so'zlarga arabcha shakl berilgan va arab tilida mavjud bo'lgan qoliplarga moslashtirilgan so'zlar kiradi. Muarrab so'zlar aniqlik artikli (-al) qabul qilishi, ulardan siniq ko'plik yasash va turli jins shakllariga ega bo'lishlari mumkin.

Masalan, vaqtda o'zbek tilida tabiblarning ma'lum bir turini tomirchi deyilardi. Ushbu so'z arab tiliga **tamarjiy** shaklida qabul qilingan va bugungi kunda tibbiyot sohasida **sanitarni** tamarjiy deyiladi. Yuqorida misol keltirilgan o'zbekcha bosh so'zini ham bunga qo'shib arab tilida ba:shtamarjiy – bosh sanitar so'zi ham muomalaga kiritildi.

«Al-ibriq» so'zi arab tilida suv olinadigan idish ma'nosida ishlatiladi. Bu so'z aslida fors tilidagi «obrez» so'zining arablashtirilgan shakli bo'lib «ob» – suv va «rez» - to'kilmoq ma'nosini bildiradi. «Obrez» so'zi fors tilidan arab tiliga kirib «ibriq» shaklida qabul qilindi. Natijada «ibriq» arablashtirilgan shaklida turk tili hamda kurd tillariga kirib bordi va muomalaga kiritildi. Keyinroq hatto forslarning o'zlari ham «obrez» o'rniga «ibriq»ni ishlatiladigan bo'lishdi. Chunonchi buyuk shoir Umar Xayyom ham bir ruboysida aytadi:

**Ibriqi mayi maro shikasti, rabbi,
Bar man dari ayshro bubasti, rabbi.**

Bu misralarda «ibriq» so'zi may olinadigan idish ma'nosida ishlatilgan. Ko'rinib turibdiki aslida forsha bo'lgan ibriq so'zi arab tiliga kirib borib arablashtirildi, ya'ni muarrab shaklida yana forslar tomonidan ushbu shaklda iste'molga kirdi.

O'zbek tilidagi «ari» so'zi arab tiliga ary (un) shaklida qabul qilindi, ammo ari ma'nosida emas balki «asal» ma'nosida ishlatiladigan bo'ldi.

Ko'rib turganimizdek, nafaqat arab tili o'zbek tiliga ta'sir ko'rsatib katta miqdordagi so'zlar o'zbek tiliga qabul qilindi, balki o'zbek tilining ham arab tiliga ta'siri katta bo'lib o'zbekcha so'zlar ham ko'p miqdorda arab tiliga kirib borib hatto bugungi kunda ham keng ishlatilmoqda.

Adabiyot:

1. Э. Талабов. «Араб тили», Тошкент, 1993.
2. Ковалёв А.А., Шарбатов Г.Ш. «Учебник арабского языка». Т; 1998 г.
3. В.Холидов. Учебник арабского языка. Тошкент, 1977.
4. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. М., 1989.

ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ СВЕДЕНИЯ ОБ УЧАСТНИКАХ КОНФЕРЕНЦИИ

- Аббосов Бекзод Бахтиёрович** – преподаватель кафедры «Истории» Наманганского государственного университета. Узбекистан.
- Абенова Амина Ерлановна** – студентка АО «Финансовая Академия».
- Агзамова Гулим Жамбулатовна** – магистрантка Государственного Университета имени Шакарим, г. Семей, Казахстан.
- Аймагамбетов Нурсултан Александрович** – студент АО «Финансовая Академия».
- Алдабергенова Айгуль Оналбековна** – кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой «Информационных технологий» Жетысуского государственного университета имени И.Жансугурова.
- Алечка Аліна Михайлівна** – викладач бухгалтерського обліку та економіки Пирятинської філії ПВНЗ «Європейський університет», спеціаліст з обліку і аудиту.
- Арменчу Тетяна Євгеніївна** – магістранта Ізмаїльського державного гуманітарного університету.
- Ашихмина Наталья Николаевна** – слушатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины». Заместитель директора по воспитательной работе ГУО «Зябровская средняя школа».
- Асранбаева Муножатхон Халимжановна** – старший преподаватель. Наманганский государственный университет.
- Ашурова Зебинисо Рахимовна** – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры математического анализа Самаркандского государственного университета. Узбекистан.
- Бажанов Николай Николаевич** – кандидат технических наук, доцент Южного федерального университета. Россия.
- Бахов Іван Степанович** – кандидат педагогических наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Міжрегіональної Академії управління персоналом.
- Бекетова Айгуль Жумановна** – магистрантка Жетысуского государственного университета имени И.Жансугурова.
- Болтабоев Ёдгор** – преподаватель кафедры «Истории» Наманганского государственного университета. Узбекистан.
- Власов Володимир Іванович** – головний науковий співробітник, доктор сільськогосподарських наук, доктор економічних наук, ННЦ «Інститут аграрної економіки».
- Волкова Людмила Йосипівна** – старший викладач кафедри педагогіки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.
- Галичанська Альона Вікторівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.
- Геращенко Олександра Олександрівна** – аспірант кафедри Міжнародної економіки/асистент кафедри менеджменту Маріупольський державний університет
- Давлатова Саодат Тиловбердиевна** – кандидат исторических наук. Институт истории АН РУз, Узбекистан.
- Дворецька Олена Миколаївна** – студентка Запорізького національного університету. Виходцев Артур Вікторович – студент 6 курсу кафедри електропостачання. Національний технічний університет України „КПІ”, Інститут енергозбереження та енергоменеджменту.
- Дедаєва Людмила Вікторівна** – викладач математичних та комп'ютерних дисциплін Пирятинської філії ПВНЗ «Європейський університет».
- Дейниченко Наталія Павлівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови навчально-наукового інституту філології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.
- Дубовик Марія Олександрівна** – аспірант кафедри клінічної психології та психодіагностики Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка.
- Ехилевский Степан Григорьевич** – доктор технических наук, профессор, декан факультета «Информационных технологий», УО «Полоцкий государственный университет».
- Әбілхан Ақмарал Мұратқызы** – преподаватель казахского языка в учебно-методическом центре «Тілтану». Магистрант Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.
- Жабыкбаева Динара Маратқызы** – Мемлекеттік басқару және менеджмент кафедрасының магистранттары Талдықорған қ. І.Жансүгіров к-сі №187.
- Жақсылық Қаһарман** – Мемлекеттік басқару және менеджмент кафедрасының магистранттары Талдықорған қ. І.Жансүгіров к-сі №187.
- Жангельдина Жулдыз Аскарровна** – АО «Финансовая Академия».
- Жураева Нодири Юнусовна** – кандидат физико-математических наук, кафедра высшей математики ТАДИ.
- Жураева Умидахон Юнусалиевна** – студент механико-математического факультета Самаркандского государственного университета. Узбекистан.
- Жылкыбаев Кенжебек Дуйсебаевич** – Казахстан, г. Астана.

Игисинова Айгерім – «Қаржы академиясы» АҚ 3-ші курс студенті.

Игнатова Елена Васильевна – директор офиса регистратора, доктор PhD, специальность социология управления Павлодарского государственного педагогического института.

Искакова Айгуль Болатбековна – «Есеп және аудит» кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы «Қаржы академиясы» АҚ.

Исхаков Бехзод Баркамолевич – преподаватель Наманганского государственного университета. Узбекистан.

Калінчик Василь Прокопович – кандидат технических наук, с.н.с., доцент кафедры электропостачання НТУУ «КПІ».

Капшик Любов Володимирівна – старший викладач ЦК загальноосвітніх дисциплін, заступник директора з навчально-методичної роботи Пирятинської філії ПВНЗ «Європейський університет».

Кобелюк Віра Василівна – студентка Інституту мистецтв Київського Університету імені Бориса Грінченка. **Кочеригін Леонід** – аспірант кафедри соціальної педагогіки та інформаційних технологій в освіті Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Койтолеуова Альбина – магістрант Євразійського національного університету імені Л.Н.Гумилева.

Комаринська Зоряна Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Львівського інституту Університету банківської справи Національного банку України (м. Київ).

Корниенко Максим Олегович – студент Днепропетровського університету імені Альфреда Нобеля.

Кравчук Людмила Юріївна – Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича.

Кузикулов Икром Умаралиевич – старший преподаватель кафедры «Истории» Наманганского государственного университета. Узбекистан.

Кулеша-Любінець Мирослава Миронівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Курбанов Бахтияр Журабаевич – преподаватель кафедры «Истории» Наманганского государственного университета. Узбекистан.

Лакшинський Ігор Олександрович – магістрант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Літаш Олександр Олександрович – магістрант 6 курсу спеціальності Українська мова та література Київського університету імені Бориса Грінченка.

Лукашевич Оксана Миколаївна – кандидат психологічних наук, доцент, докторант, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Мадрахимов Зоҳид Шарофович – старший преподаватель, кандидат исторических наук кафедры «Истории» Наманганского государственного университета. Узбекистан.

Мамадалиев Хушнудбек Исломович – преподаватель кафедры «Истории» Наманганского государственного университета. Узбекистан.

Мамажонов Даврон Исожонович – студент НамГУ. Узбекистан.

Мамасайдов Лутфулло Пайзулло ўғли – студент Наманганского государственного университета. Узбекистан.

Матейчук Наталія Георгіївна – асистент кафедри практичної психології Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Махмудов Мансур Абдуғоппорович – преподаватель кафедры «Истории» Наманганского государственного университета. Узбекистан.

Медушевская Арина Сергеевна – слушатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины».

Мейта Олександр Вячеславович – старший викладач, к.т.н. кафедра електромеханічного обладнання енергоємних виробництв, НТУУ «КПІ».

Мирасбекова Арайлым Уадутбекқызы – студентка АО «Финансовая Академия».

Мирзавалиев Жавлон – студент Наманганского государственного университета. Узбекистан.

Мирзажонов Бахтиёр Тулкунович – преподаватель кафедры «Истории» Наманганского государственного университета. Узбекистан.

Мінєнкова Олена Вадимівна викладач – здобувач кафедри вищої математики та економіко-математичних методів Харківського національного економічного університету імені С. Кузнеця.

Москалюк Олена Вікторівна – аспірантка Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Мухамедиева Айгерим Оралбаевна – магістрант Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова.

Мухторов Журабек Журакулович – студент механико-математического факультета Самаркандского государственного университета.

Насриддинов Шукрулло Назруллаевич – преподаватель кафедры «Истории» Наманганского государственного университета. Узбекистан.

Наурызбаев Асет Мураткалиевич – студент АО «Финансовая Академия».

Неведомская Евгения Алексеевна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры анатомии и физиологии человека Института человека Киевского университета имени Бориса Гринченко.

- Нестеренко Олег Афанасиевич** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры прикладной лингвистики и методики преподавания иностранных языков Днепропетровского университета имени Альфреда Нобеля.
- Норкузиев Дадахон Рахмонжонович** – преподаватель кафедры «Истории» Наманганского государственного университета. Узбекистан.
- Нуркасымова Сауле Нуркасымовна** – доктор педагогических наук, профессор, член-корреспондент Российской Академии Естествознания №6160, заслуженный деятель науки и образования Российской Академии Естествознания.
- Омаркулова Ләззат Кенжебековна** – старший преподаватель ТарМУ имени М.Х.Дулати.
- Омарова Вера Константиновна** – кандидат педагогических наук, профессор кафедры педагогики, доцент ВАК. Павлодарский государственный педагогический институт.
- Оспанова Айжан Бериковна** – студентка АО «Финансовая Академия».
- Оспанова Риза Азатовна** – студентка Евразийского Национального Университета имени Л.Н. Гумилева.
- Потапенко Евгений Павлович** – аспирант, ассистент кафедры «Строительное производство» УО «Полоцкий государственный университет».
- Сапарбаев Тажибай** – кандидат педагогических наук.
- Саримсоқов Абдилатип Абдирахимович** – старший преподаватель, кандидат исторических наук кафедры «Истории» Наманганского государственного университета. Узбекистан.
- Сатыбаева Асем Ахатовна** – «Қаржы Академиясы» АҚ 4 курс студенті.
- Семенова Юлія Юріївна** – аспірант кафедри соціальної роботи ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».
- Сербіненко Наталія Вікторівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри бізнес-адміністрування і менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Запорізького національного університету.
- Снегирева Елена Евгеньевна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики и психологии Восточно-Казахстанского Государственного университета имени С.Аманжолова.
- Станибула Степан Александрович** – ассистент Гомельського Государственного Университета имени Франциска Скорины.
- Страшкевич Анатолій Романович** – студент Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича.
- Сушко Антоніна Дмитрівна** – Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана.
- Такенова Айнура Сакеновна** – студентка АО «Финансовая Академия».
- Тарнопольский Олег Борисович** – доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой прикладной лингвистики и методики преподавания иностранных языков, Днепропетровского университета имени Альфреда Нобеля.
- Таштанова Нуриля Нурмашевна** – «Есеп және аудит» кафедрасының аға оқытушысы магистр.
- Темирболатова Шолпан Ахановна** – КГУ СОШ №18, г. Экибастуз, Казахстан.
- Ткаченко Клавдія Антонівна** – Білоцерківська філія Одеської державної академії технічного регулювання і якості.
- Ткаченко Олександр Вікторович** – кандидат сільськогосподарських наук, професор МКА, завідувач кафедри фундаментальних дисциплін Білоцерківської філії ПрАТ «ВНЗ МАУП».
- Турсунов Фаррух Рузикулович** – студент механико-математического факультета Самаркандского государственного университета. Узбекистан.
- Турсунов Фаридун Мустафоевич** – студент механико-математического факультета Самаркандского государственного университета.
- Тұяш Жұлдыз Бекетқызы** – студент АО «Финансовая Академия».
- У Хуймін** – аспірантка кафедри музичного мистецтва та хореографії ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського».
- Уринова Олима Тогаевна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель Каршинского государственного университета. Узбекистан.
- Філяр Світлана Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, обліку і аудиту Черкаської філії ПВНЗ Європейського університету.
- Халмуратов Бахтиёр Режавалиевич** – старший преподаватель кафедры «Истории» Наманганского государственного университета. Узбекистан.
- Хамраева Ёркиной Набижановна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель Каршинского государственного университета. Узбекистан.
- Ходжаев Толиб Тахирович** – кандидат технических наук, доцент Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий. Узбекистан.
- Хуаныш Лена Хуанышқызы** – «Есеп және аудит» кафедрасының магистр, аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы «Қаржы академиясы» АҚ.
- Хайдаралиев Шухрат Абдулазизович** – старший преподаватель, кандидат исторических наук кафедры «Истории» Наманганского государственного университета. Узбекистан.
- Шевченко Володимир Іванович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародного менеджменту Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана.

Шовкова Галина Василівна – старший викладач кафедри економіки і менеджменту Білоцерківської філії ПрАТ «ВНЗ МАУП».

Шыныбеков Болат Шамкенович – Казахстан, Астана.

Юсупов Зафар Усмонович – старший преподаватель, кандидат исторических наук кафедры «Истории» Наманганского государственного университета. Узбекистан.

Якубжанова Дилфуза Кодировна – старший преподаватель. Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий. Узбекистан.

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые преподаватели, аспиранты, студенты!

Государственное высшее учебное заведение

«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет

имени Григория Сковороды»,

молодежная общественная организация «Независимая ассоциация молодежи»,

студенческое научное общество исторического факультета

«Комитет исследования истории и современности»

Информируем Вас, что с 29 по 30 апреля 2014 г. проводится I Международная научно-практическая интернет-конференция
«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии».

Планируется работа по секциям:

I. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Систематика и география высших растений.
2. Структурная ботаника и биохимия растений.
3. Микология и альгология.
4. Ресурсоведение и интродукция растений.
5. Молекулярная биология, микробиология.
6. Зоология.
7. Физиология человека и животных.
8. Биохимия и биофизика.
9. Генетика и цитология.
10. Биоинженерия и биоинформатика.

II. ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

1. Регионоведение и региональная организация общества.
2. Наблюдение, анализ и прогноз метеорологических условий.
3. Гидрология и водные ресурсы.
4. Биогеография, биоресурсоведение, биоразнообразие.
5. Картография и геоинформатика.
6. Природопользование и экологический мониторинг.
7. Техника и технологии геологоразведочных работ.
8. Почвоведение.
9. Экономическая география.

III. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

1. Повышение роли государственного служащего на современном этапе развития общества.
2. Современные технологии управления.
3. Взаимодействие различных ветвей власти.
4. Подготовка государственных служащих.

IV. ЭКОЛОГИЯ

1. Состояние биосферы и его влияние на здоровье людей.
2. Экологические и метеорологические проблемы больших городов и промышленных зон.
3. Радиационная безопасность и социально-экологические проблемы.
4. Промышленная экология и медицина труда.
5. Проблемы экологического воспитания молодежи.
6. Экологический мониторинг.

V. ЭКОНОМИКА

1. Банки и банковская система.
2. Внешнеэкономическая деятельность.
3. Финансовые отношения.
4. Инвестиционная деятельность и фондовые рынки.
5. Управление трудовыми ресурсами.
6. Маркетинг и менеджмент.
7. Учет и аудит.
8. Математические методы в экономике.
9. Экономика промышленности.
10. Экономика предприятия.
11. Логистика.
12. Экономика АПК.
13. Региональная экономика.
14. Экономическая теория.
15. Государственное регулирование экономикой.
16. Макроэкономика.

VI. ИСТОРИЯ

1. История Украины.
2. Всемирная история.
3. История науки и техники.
4. Этнография.
5. Устная история.
6. История стран СНГ.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Дифференциальные и интегральные уравнения.
2. Перспективы систем информатики.
3. Теория вероятностей и математическая статистика.
4. Прикладная математика.
5. Математическое моделирование.

VIII. ИСКУССТВО

1. Музыкальное искусство.
2. Искусство танца.
3. Театральное искусство.
4. Фото и киноискусство.
5. Искусство дизайна.

XIX. ПЕДАГОГИКА

1. Дистанционное образование в высшей школе.
2. Проблемы подготовки специалистов.
3. Методические основы воспитательного процесса.
4. Стратегические направления реформирования системы образования.
5. Современные методы преподавания.
6. Социальная педагогика.

X. ПОЛИТОЛОГИЯ

1. Избирательные технологии.
2. Проблемы интеграции Украины в мировое сообщество.
3. Отношения Украины с НАТО.
4. Отношения Украины со странами СНГ.

XI. ПРАВО

1. История государства и права.
2. Административное и финансовое право.
3. Охрана авторских прав.
4. Трудовое право и право социального обеспечения.
5. Уголовное право и криминология.
6. Борьба с экономическими преступлениями.
7. Экологическое, земельное и аграрное право.
8. Конституционное право.
9. Гражданское право.
10. Хозяйственное право.
11. Криминалистика и судебная медицина.
12. Предпринимательское и банковское право.
13. Уголовно-процессуальное право.

XII. ПСИХОЛОГИЯ

1. Место психолога на производстве.
2. Формы работы психолога-практика.
3. Современные тенденции в методологии психологических исследований.
4. Психология терроризма.
5. Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях.
6. Клиническая психология.
7. Общая психология.
8. Педагогическая психология.
9. Психология развития.
10. Психология труда.
11. Психофизиология.
12. Социальная психология.

XIII. СОЦИОЛОГИЯ

1. Кадровый менеджмент.
 2. Современные технологии социального опроса.
- XIV. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ**
1. Компьютерная инженерия.
 2. Вычислительная техника и программирование.
 3. Программное обеспечение.
 4. Информационная безопасность.

XV. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

1. Физическая культура и спорт: проблемы исследования, предложения.
2. Развитие физкультуры и спорта в современных условиях.

XVI. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Методика преподавания языка и литературы.
2. Риторика и стилистика.
3. Теоретические и методологические проблемы исследования языка.
4. Синтаксис: структура, семантика, функция.
5. Методы и приемы контроля уровня владения иностранным языком.
6. Актуальные проблемы перевода.
7. Язык, речь, речевая коммуникация.
8. Украинский язык и литература.
9. Русский язык и литература.
10. Этно-, социо- и психолингвистика.

XVII. ФИЛОСОФИЯ

1. Философия литературы и искусства.
2. Социальная философия.
3. История философии.
4. Философия культуры.
5. Философия религии.
6. Философия науки.

Оргкомитет конференции планирует размещать доклады на Web-странице по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua>.

По результатам конференции будет сформирован электронный сборник материалов, который можно будет скачать в PDF-формате на главной странице конференции по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Рабочие языки конференции – украинский, польский, русский, английский французский, белорусский, грузинский, армянский, азербайджанский, казахский, узбекский, таджикский, киргизский, молдавский, туркменский.

Последний срок подачи материалов – 29 марта 2014 г. (включительно).

Стоимость участия в конференции и размещение статьи в электронном сборнике составляет:

Оргвзнос - 10 USD США или 10 ЕВРО (перевод в рублях – 400 рублей). (в оргвзнос входит оплата за размещение на сайте, верстка макета, редактирование текстов).

Объем статьи – не более 7 страниц. Скачать сборник можно будет **через неделю** на главной странице конференции.

Для участников стран Европы и Азии (за исключением Украины) средства перечисляются следующим образом:

1. СПОСОБ ПЕРЕВОДА.

Переводы по системе «Юнистрим» для Бобровника Юрия Викторовича в пунктах Приват Банк г. Переяслав-Хмельницкий (в квитанции должен быть указан **код перевода и Ф.И.О.** того, кто переводил деньги, страна).

(комиссия 0,15 USD США)

2. СПОСОБ ПЕРЕВОДА (Через ОАО «Сбербанк России»)

Для участников из Российской Федерации (370 руб.) оплаты оргвзноса в рублях РФ (RUB) в отделениях ОАО «Сбербанк России» для того, что бы оргвзнос дошел, в разделе **НАЗНАЧЕНИЕ ПЛАТЕЖА**, нужно указывать **«ПЕРЕВОД ЛИЧНЫХ СРЕДСТВ» и только эти три слова.**

56A: Банк-Посредник:	ОАО «Сбербанк России», Москва, РФ БИК 044525225, К/С 30101810400000000225 ИНН 7707083893 СВИФТ: SABRRUMM
57D: Банк Бенефициара:	/30111810100000000540 АО «СБЕРБАНК РОССИИ» Киев, Украина
59D: Бенефициар:	/ 26207017148867/ Бобровнік Юрій Вікторович

3. СПОСОБ ПЕРЕВОДА

Или почтовым переводом на **Ф.И.О.:** Бобровник Юрий Викторович, 08401, Украина, Киевская обл, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 32, к. 108.

4. СПОСОБ ПЕРЕВОДА Western Union на **Бобровник Юрий Викторович** (укажите код переводу Ф.И.О того, кто переводит оргвзнос)

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Научная степень и ФИО автора
по образцу Иван Петренко (Киев, Украина)

**Секция, подсекция по образцу (Филологические науки
Методика преподавания языка и литературы.)**

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ (БОЛЬШИМИ БУКВАМИ)

Текст статьи

(Ссылки на литературу по тексту в квадратных скобках по образцу [1, с. 23])

Литература:

1. Евремов С. Михаил Коцюбинский / / Ефремов С. Избранное: Ст. науч. разведки. Монографии - К.: Наук. мысль, 2002. – 760 с.

Научный руководитель:

кандидат исторических наук Бобровник Юрий Викторович

Внимание!

После литературы (в правом углу указывается научный руководитель (для студентов и аспирантов)) подаются сведения об авторах (Ф.И.О. (полностью) домашний адрес, код города, телефон, E-mail, место работы или учебы, должность, ученое звание, ученая степень.

К участию в конференции принимаются статьи объемом до 7 страниц набранных в редакторе **WORD** в виде компьютерного файла с расширением *. doc. Шрифт Times New Roman 14. Междустрочный интервал 1,5. Поля со всех сторон 20 мм. Материалы на конференцию принимаются по электронной почте по адресу: neasmo@gmail.com (тема сообщения: **29-30 апреля 2014 г.**) (в случае если Ваш почтовик выбрасывает **ошибка не отправления** отправляйте на адрес neasmo@ukr.net) или на CD-дисках (дискеты не принимаются) с добавлением печатных материалов + отсканированную копию или ксерокс квитанции об оплате оргвзноса. **В случае отправки научной статьи по электронной почте**, печатные материалы присылать не надо, а к статье, нужно прикрепить отсканированную копию квитанции об оплате оргвзноса.

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 32, к. 108.

Контактное лицо в Украине и за рубежом: Бобровник Юрий Викторович

Контактные телефоны: +38 (097) 923 16 58, : +38 (093) 335 78 86.

E-mail: neasmo@gmail.com

ВНИМАНИЕ!

Работы с рисунками и таблицами принимаются только в том случае, если они представлены в формате **JPEG** отдельным файлом.

ВНИМАНИЕ!

После того, как мы получили от Вас статью, Вы обязательно должны получить ответное сообщение: **«Вашу статью получили и приняли»**. Если такой ответ не поступил, через день после отправки, тогда обязательно позвоните в оргкомитет и сообщите о ситуации.

РАБОТЫ ОБЪЕМОМ более 7 страниц не принимаются!

Тексты, набранные межстрочным интервалом 1,0 **НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!**

С результатами и форматом проведения подобных мероприятий можно ознакомиться по адресу <http://conferences.neasmo.org.ua/>

Участие в конференции – это отличная возможность осветить свои научные работы для студентов, аспирантов и преподавателей!

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ УЧАСНИКІВ З УКРАЇНИ

Шановні викладачі, аспіранти, студенти!

**Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
молодіжна громадська організація «Незалежна асоціація молоді»,
студентське наукове товариство історичного факультету
«Комітет дослідження історії та сучасності»**

Інформують Вас, що з **29-30 квітня 2014 р.** проводиться **I Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії».**

Планується робота за секціями:**I. БІОЛОГІЧНІ НАУКИ**

1. Систематика та географія вищих рослин.
2. Структурна ботаніка та біохімія рослин.
3. Мікологія та альгологія.
4. Ресурсоведення та інтродукція рослин.
5. Молекулярна біологія мікробіологія.
6. Зоологія.
7. Фізіологія людини та тварин.
8. Біохімія та біофізика.
9. Генетика та цитологія.
10. Біоінженерія та біоінформатика.

II. ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

1. Регіоноведення і регіональна організація суспільства.
2. Спостереження, аналіз та прогноз метеорологічних умов.
3. Гідрологія та водні ресурси.
4. Біогеографія, біоресурсоведення, біорізноманітність.
5. Картографія та геоінформатика.
6. Природокористування та екологічний моніторинг.
7. Техніка та технологія геологорозвідувальних робіт.
8. Ґрунтознавство.
9. Економічна географія.

III. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

1. Підвищення ролі державного службовця на сучасному етапі розвитку суспільства.
2. Сучасні технології управління.
3. Взаємодія різних гілок влади.
4. Підготовка державних службовців.

IV. ЕКОЛОГІЯ

1. Стан біосфери та його вплив на здоров'я людей.
2. Екологічні та метеорологічні проблеми великих міст і промислових зон.
3. Радіаційна безпека та соціально-екологічні проблеми.
4. Промислова екологія і медицина праці.
5. Проблеми екологічного виховання молоді.
6. Екологічний моніторинг.

V. ЕКОНОМІКА

1. Банки та банківська система.
2. Зовнішньоекономічна діяльність.
3. Фінансові відносини.
4. Інвестиційна діяльність та фондові ринки.
5. Управління трудовими ресурсами.
6. Маркетинг та менеджмент.
7. Облік та аудит.
8. Математичні методи в економіці.
9. Економіка промисловості.
10. Економіка підприємства.
11. Логістика.
12. Економіка АПК.
13. Регіональна економіка.
14. Економічна теорія.
15. Державне регулювання економікою.
16. Макроекономіка.

VI. ІСТОРІЯ

1. Історія України.
2. Загальна історія.
3. Історія науки і техніки.
4. Етнографія.
5. Усна історія.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Диференціальні та інтегральні рівняння.
2. Перспективи систем інформатики.
3. Теорія ймовірностей та математична статистика.
4. Прикладна математика.
5. Математичне моделювання.

VIII. МИСТЕЦТВО

1. Музичне мистецтво.
2. Мистецтво танцю.
3. Театральне мистецтво.
4. Фото і кіномистецтво.
5. Мистецтво дизайну.

XIX. ПЕДАГОГІКА

1. Дистанційна освіта у вищій школі.
2. Проблеми підготовки фахівців.
3. Методичні основи виховного процесу.
4. Стратегічні напрями реформування системи освіти.
5. Сучасні методи викладання.
6. Соціальна педагогіка.

X. ПОЛІТОЛОГІЯ

1. Вибірчі технології.
2. Проблеми інтеграції України у світове співтовариство.
3. Відносини України з НАТО.
4. Відносини України з країнами СНД.

XI. ПРАВО

1. Історія держави та права.
2. Адміністративне і фінансове право.
3. Охорона авторських прав.
4. Трудове право та право соціального забезпечення.
5. Карне право та кримінологія.
6. Боротьба з економічними злочинами.
7. Екологічне, земельне та аграрне право.
8. Конституційне право.
9. Цивільне право.
10. Господарське право.
11. Криміналістика та судова медицина.
12. Підприємницьке та банківське право.
13. Кримінально-процесуальне право.

XII. ПСИХОЛОГІЯ

1. Місце психолога на виробництві.
2. Форми роботи психолога-практика.
3. Сучасні тенденції в методології психологічних досліджень.
4. Психологія тероризму.
5. Психолого-виховні проблеми розвитку особистості в сучасних умовах.
6. Клінічна психологія.
7. Загальна психологія.
8. Педагогічна психологія.
9. Психологія розвитку.
10. Психологія праці.
11. Психофізіологія.
12. Соціальна психологія.

XIII. СОЦІОЛОГІЯ

1. Кадровий менеджмент.
2. Сучасні технології соціального опитування.

XIV. СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

1. Комп'ютерна інженерія.
2. Обчислювальна техніка та програмування.
3. Програмне забезпечення.
4. Інформаційна безпека.

XV. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

1. Фізична культура і спорт: проблеми дослідження, пропозиції.
2. Розвиток фізкультури і спорту в сучасних умовах.

XVI. ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Методика викладання мови та літератури.
2. Риторика і стилістика.
3. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження мови.
4. Синтаксис: структура, семантика, функція.
5. Методи та прийоми контролю рівня володіння іноземною мовою.
6. Актуальні проблеми перекладу.
7. Мова, мовлення, мовна комунікація.
8. Українська мова та література.
9. Російська мова і література.
10. Етно-, соціо- та психолінгвістика.

XVII. ФІЛОСОФІЯ

1. Філософія літератури та мистецтва.
2. Соціальна філософія.
3. Історія філософії.
4. Філософія культури.
5. Філософія релігії.
6. Філософія науки.

Оргкомітет конференції планує розміщувати доповіді на web-сторінці за адресою: <http://conferences.neasmo.org.ua/>

Робочі мови конференції: українська, польська, російська, англійська, французька, білоруська, грузинська, вірменська, азербайджанська, казахська, узбецька, таджицька, киргизька, молдавська, туркменська.

Останній термін подання статей – 28 квітня 2014 р. (включно).

Вартість участі в конференції та розміщення статті в електронному збірнику складає:

Оргвнесок – 90 грн. (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстака макету, редагування текстів). Об'єм статті – не більше 7 сторінок. Скачати збірник можна буде через тиждень після закінчення роботи конференції за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/> натиснувши на слово **ТУТ**.

Кошти перераховуються на рахунок:

Р/р: 26002273854001

ПАТ КБ «Надра» ЦЕНТР

МФО 380764

Одержувач: МГО «Незалежна асоціація молоді».

Ідентифікаційний код за ЄДРПОУ – **26426765**.

Призначення платежу: благодійний внесок на проведення конференції П.І.П. автора статті.

Або на картку **Приват банку 5457 0829 1319 9290** (одержувач - **Бобровнік Юрій Вікторович**) та відправити SMS підтвердження про оплату на моб. **097 923 16 58** у повідомленні вказати прізвище учасника конференції.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

ПІБ автора
Місто
за зразком *Іван Петренко*
(Київ, Україна)

Секція, підсекція за зразком **ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**
(Методика викладання мови та літератури)

Назва статті (великими літерами)

Текст статті

(посилання на літературу по тексту у квадратичних дужках за зразком [1, с. 23])

Література:

6. Коцур В.П. Історія середніх віків: [у 2-х т.]. – Т.1. Раннє середньовіччя: курс лекцій. / В.П. Коцур, В.О. Балух. – Чернівці: Наші книги, 2009. – 496 с.
7. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. / Б.П. Пангелов. – К.: Академвидав, 2010. – 248 с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, Петренко Іван Петрович

Увага!

Після літератури (у *правому куті вказується науковий керівник (для студентів та аспірантів)*) подаються **відомості про авторів** (П.І.П. (повністю) домашня адреса, код міста, телефон, E-mail, місце роботи або навчання, посада, вчене звання, науковий ступінь).

До участі у конференції приймаються статті **обсягом від 5 до 7 сторінок** набраних у редакторі WORD у вигляді комп'ютерного файлу з розширенням *.doc. Шрифт Times New Roman 14. Міжрядковий інтервал 1,5. Поля з усіх сторін 20 мм. Матеріали на конференцію приймаються електронною поштою за адресою: **neasmo@gmail.com** (тема повідомлення: **29-30 квітня 2014 р.** (уразі якщо Ваш поштовик викидає помилку не відправлення відправляйте на адресу **neasmo@ukr.net**)) або на CD-дисках (**дискети не приймаються**) із додаванням друкованих матеріалів + відскановану копію або ксерокс квитанції про сплату оргвнеску. У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приватбанку ксерокопію квитанції не надсилається (достатньо відправити SMS вказавши прізвище **автора доповіді**).

Увага! У разі відправки статті та квитанції про оплату оргвнеску електронною поштою, надсилати друковані матеріали Укрпоштою не потрібно!

Увага! Після того, як ми отримали від Вас статтю, Ви обов'язково маєте отримати повідомлення-відповідь: **«Вашу статтю отримано та зараховано»**. Якщо така відповідь не надійшла через день після надсилання, тоді обов'язково зателефонуйте оргкомітету і повідомте про ситуацію.

Адреса оргкомітету:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, гурт. 1, кім. 108.

Координатор – Бобровнік Юрій Вікторович

Контактні телефони: (097) 923 16 58, (093) 335 78 86.

УВАГА! Роботи з малюнками та таблицями приймаються лише у тому разі, якщо вони подані у форматі JPEG окремим файлом.

РОБОТИ ОБ'ЄМОМ МЕНШЕ 3 СТОРІНОК НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!

ТЕКСТИ, НАБРАНІ МІЖРЯДКОВИМ ІНТЕРВАЛОМ 1,0 НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!!!

З результатами та форматом проведення попередніх конференцій можна ознайомитися за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/>

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

D.M. Zhabykbayeva, D.M. Kasenova, M. Asetova (Taldykorgan city, Republic of Kazakhstan) ІННОВАТИВНІ ПІДХОДИ ДО УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМИ РЕСУРСАМИ В ПІДПРИЄМСТВІ	6
Артур Виходцев (Київ, Україна) ПЕРСПЕКТИВИ ВИДОБУТКУ ТА ВИКОРИСТАННЯ ВУГІЛЬНОГО МЕТАНУ	7
Олександра Геращенко (Маріуполь, Україна) ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ТНК В ТУРИЗМІ	8
Динара Жабыкбаева, Қаһарман Жақсылық (Талдықорған қ., Қазақстан) ҚР АӨК ИНДУСТРИАЛДЫ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫ	11
Айгуль Искакова, Айгерім Игисина (Астана, Қазақстан) МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС АКТИВТЕР	12
Зульфия Каирканова, Амина Абенова, Айнур Такенова (Астана, Казахстан) МЕТОДИКА ОЦЕНКИ СТОИМОСТИ БИЗНЕСА	14
Зульфия Каирканова, Асет Наурызбаев, Нурсултан Аймагамбетов, Жулдыз Туяш (Астана, Казахстан) НЕПІЗГІ ҚҰРАЛДАР	15
Світлана Конькова (Миколаїв, Україна) ПРИНЦИП БЮДЖЕТУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВА	17
А. Мирасбекова, А. Оспанова (Астана, Қазақстан) НЕПІЗГІ ҚҰРАЛДАР БОЙЫНША ЖАЛ ЕСЕБІ МЕН АУДИТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ	19
Олена Мінєнкова (Харків, Україна) ЗСП ЯК АНАЛІТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ОЦІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА	20
Риза Оспанова (Астана, Казахстан) МОТИВАЦИЯ КАК АКТИВ В БАЛАНСЕ	23
Кунсулу Садуакасова, Арайлым Мирасбекова, Айжан Оспанова (Астана, Казахстан) НЕПІЗГІ ҚҰРАЛДАР БОЙЫНША ЖАЛ ЕСЕБІ МЕН АУДИТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ	25
К.Ж. Садуакасова, Л. Хуаныш, Жулдыз Туяш, Жулдыз Жангельдина (Астана, Казахстан) ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРМЕН ЕҢБЕКАҚЫ БОЙЫНША ЕСЕП АЙЫРЫСУ ЕСЕБІ	26
Наталія Сербіненко, Олена Дворецька (Запоріжжя, Україна) ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ І ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО МЕНЕДЖМЕНТУ	28
Антоніна Сушко (Київ Україна) МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЯ ОБЛІКУ ПОТОЧНОЇ ДЕБІТОРСЬКОЇ ЗАБОРГОВАНOSTІ	30
Нурилла Таштанова, Лена Хуаныш Асем Сатыбаева (Астана, Қазақстан) ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІКТІ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ	32
Світлана Фімяр (Черкаси, Україна) НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ	34
Лена Хуаныш, Айгерім Игисина, Сабина Есенбекова (Астана, Қазақстан) ҚЫСҚА МЕРЗІМДІ АКТИВТЕР ЕСЕБІ: АҚША ҚАРАЖАТТАРЫ ЖӘНЕ ДЕБИТОРЛЫҚ БОРЫШТАР	37
Лена Хуаныш, Гульбану Шынбай, Каирова Каирова (Астана, Казахстан) ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРМЕН ЕҢБЕКАҚЫ БОЙЫНША ЕСЕП АЙЫРЫСУ ЕСЕБІ ЖӘНЕ АУДИТІ	38
Лена Хуаныш, Сабина Есенбекова, Айгерім Игисина (Астана, Қазақстан) АҚША ҚАРАЖАТТАРЫ МЕН ОЛАРДЫҢ БАЛАМАЛЫРЫНЫҢ ЕСЕБІ МЕН ТАЛДАУЫ	40
Володимир Шевченко (Київ, Україна) ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО СТРАХОВОГО РИНКУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	41

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Бекзод Аббосов (Наманган, Ўзбекистон) ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛИГИ АРХИВ ИДОРЛАРИ ТАРИХИ	43
Маргарита Башли (Ізмаїл, Україна) БЛАГОДІЙНІСТЬ БЕССАРАБСЬКОГО ДВОРЯНСТВА В 60-70-х рр. ХІХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «КИШИНІВСЬКИХ ЄПАРХІАЛЬНИХ ВІДОМОСТЕЙ»)	44
Ўдгор Болтабоев (Наманган, Ўзбекистон) ФАРҒОНА ВИЛОЯТИ ШАҲАР ДУМАЛАРИГА САЙЛОВЛАРНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ ТАРИХИГА ДОИР	45
Бахтиёр Бўронов (Наманган, Ўзбекистон) АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ЖАМИЯТ ВА УНИ БОШҚАРИШ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ	47
Володимир Власов (Київ, Україна) ФІЛОСОФІЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	48
Володимир Власов (Київ, Україна) Глобальна економіка І соціальні наслідки глобалізації	49
Саодат Давлатова (Тошкент, Ўзбекистон) АНЪАНАВИЙ МИЛЛИЙ ҲУНАРМАНДИЛИКДА РАМЗЛАР СЕМАНТИКАСИ	51
Даврон Мамажонов (Наманган, Ўзбекистон) ХІХ АСР ОХИРИ-ХХ АСР БОШЛАРИДА НАМАНГАН ШАҲРИДА МАОРИФ СОҲАСИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР	53
Кенжебек Жылкыбаев (Астана, Казахстан) ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ ГЕНЕЗИСИ МЕН ТАРИХИ ЭВОЛЮЦИЯСЫ	55
Шавкатжон Имомов (Наманган, Ўзбекистон) МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТАРИХИЙ ТАЖРИБА ВА АҲДОДЛАР МЕРОСИНІНГ АҲАМИЯТИ	57
Қодиржон Инамов (Наманган, Ўзбекистон) МИЛЛИЙ-МАДАНИЙ МАРКАЗЛАР ФАОЛИЯТИДА МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК ҲОЯСИНИНГ СИНГДИРИЛИШИ	58
Бекзод Исхаков (Наманган, Ўзбекистон) ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ЎЗБЕКЛАРИНИНГ АНЪАНАВИЙ ТАБИАТДАН ФОЙДАЛАНИШ ТИЗИМИ	60

Зоряна Комаринська (Львів, Україна)	
РУХ ОЩАДНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВА	61
Икром Кузикулов (Наманган, Ўзбекистон)	
КАСПИЙОРТИ ВИЛОЯТИДА РУС ПОСЁЛКАЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ	63
Бахтияр Курбанов (Наманган, Ўзбекистон)	
ХИВА ХОНЛИГИНИ АҒДАРИЛИШНИНГ ИЖТИМОИЙ–СИЁСІЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ОҚИБАТЛАРИГА ДОИР	65
Зоҳид Мадраҳимов, Улуғбек Юлдашев (Наманган, Ўзбекистон)	
XVIII-XIX АСР 70-ЙИЛЛАРИДА ҚЎҚОН ШАҲРИ БОЗОР ВА КАРВОНСАРОЙЛАРИ	67
Хушнудбек Мамадалиев (Наманган, Ўзбекистон)	
АНДИЖОН ШАҲРИНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА МАЪМУРИЙ ҲУДУДИЙ ЎЗГАРИШЛАРИ (XIX АСР ОХИРИ ХХАСР БОШЛАРИ)	69
Акрамжон Мамасиддиқов (Наманган, Ўзбекистон)	
ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ВА УНИНГ ДАВЛАТЧИЛИК ТАРИХИМИЗДА ТУТГАН ЎРНИ	70
Гулнора Маматвалиева (Наманган, Ўзбекистон)	
МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТИЗИМИДАГИ ИСЛОҲОТЛАР	72
Улуғбек Мансуров, Санжар Абдукаримов (Наманган, Ўзбекистон)	
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА МИЛЛИЙ АРМИЯНИНГ БАРПО ЭТИЛИШИ ВА ҲАРБИЙ ИСЛОҲОТЛАР	74
Мансур Махмудов (Наманган, Ўзбекистон)	
XX АСРНИНГ 20–30 ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТИДА МАДАНИЙ МЕРОС ОБЪЕКТЛАРИГА БЎЛГАН МУНОСАБАТ МАСАЛАСИ	75
Жавлон Мирзавалиев (Наманган, Ўзбекистон)	
ФАРҒОНАНИНГ ЗОТЛИ ОТЛАРИ (ЎТМИШ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН)	76
Бахтиёр Мирзаджанов (Наманган, Ўзбекистон)	
ХАРАКТЕРИСТИКА КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ БОЛЬШЕВИКОВ В ТУРКЕСТАНЕ	78
Шукрулло Насриддинов (Наманган, Ўзбекистон)	
ҚАДИМИЙ ДИНИЙ ТАСАВВУРЛАРНИНГ МОДДИЙ МАНБАЛАРДА АКС ЭТИШИ	80
Дадахон Норқўзиев (Наманган, Ўзбекистон)	
ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛИГИНИ ИДОРА ЭТИШ УЧУН ҚАБУЛ ҚИЛИНГАН НИЗОМЛАР ВА УЛАРНИНГ ЎЛКАНИ ИДОРА ЭТИШДАГИ АҲАМИЯТИ	81
Абдилатип Саримсоқов (Наманган, Ўзбекистон)	
СОВЕТ ДАВРИ ТАҚИҚОТЛАРИДА ТАҚВИМИЙ МАРОСИМЛАР МАВЗУСИНИНГ ЁРИТИЛИШИ	82
Мухриддин Содиржонов (Наманган, Ўзбекистон)	
ЎЗБЕКИСТОНДА ЁШЛАРГА ОИД ДАВЛАТ СИЁСАТИ ВА УЛАРНИ ИЖТИМОИЙ ХИМОЯЛАШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИ ШАҚЛЛАНТИРИЛИШИ	84
Муяссар Тожирахмедова (Наманган, Ўзбекистон)	
МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛИЙ ВА МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ТИКЛАНИШИ	86
Турсунов Шокир (Наманган, Ўзбекистон)	
ПОЛОЖЕНИЕ НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ В 20 Х ГГ. XX ВЕКА	88
Шухрат Ҳайдаралиев (Наманган, Ўзбекистон)	
МАРКАЗИЙ ОСИЁ ВА ЎЗБЕКИСТОН	89
З.У. Ҳайдаров, Б. Б. Инатуллаев (Наманган, Ўзбекистон)	
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ФАОЛИЯТ КЎРСАТАЁТГАН МУЗЕЙЛАР ТАРИХИДАН (НАМАНГАН ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА)	90
Бахтиёр Халмуратов (Наманган, Ўзбекистон)	
ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ЎЗБЕКЛАРИНИНГ “ДАҲА” МАРОСИМИ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР	93
Болат Шыныбеков (Астана, Казахстан)	
ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІ	94
Анвар Эркўзиев (Наманган, Ўзбекистон)	
ЎРТА ОСИЁ ВА ЕВРОПА ЎРТАСИДАГИ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРИДА МОСКВА ДАВЛАТИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ ХУСУСИДА (XVI-XVII асрлар)	95
Зафар Юсупов, Лутфулло Мамасаидов (Наманган, Ўзбекистон)	
ЎЗБЕКИСТОНЛИК УКРАИНЛАР – БУ БИЗНИНГ УКРАИНЛАР	97
СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА	
Людмила Дедяєва, Аліна Алечка (Пирятин, Україна)	
ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНІ МЕТОДИ В КОМПЛЕКСНОМУ АНАЛІЗІ ФІНАНСОВОГО СТАНУ ПІДПРИЄМСТВА	99
Зебинисо Ашурова (Самарканд, Ўзбекистон), Нодира Жураева (Ташкент, Ўзбекистон), Фаридун Турсунов(Самарканд, Ўзбекистон,)	
ОБ ОДНОМ КЛАССЕ ГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ ОПРЕДЕЛЕННЫХ В НЕОГРАНИЧЕННЫХ ОБЛАСТЯХ	102
Зебинисо Ашурова (Самарканд, Ўзбекистон), Нодира Жураева (Ташкент, Ўзбекистон), Журабек Муторов (Самарканд, Ўзбекистон)	
ОБ ОДНОЙ СВОЙСТВАХ ГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ В НЕОГРАНИЧЕННЫХ ОБЛАСТЯХ	103
Зебинисо Ашурова, Умидахон Жураева, Фаррух Турсунов (Ўзбекистон, Самарканд)	
ISHKI URINUVCHI AYLANALARDAGI BA'ZI METRIK MUNOSABATLAR	105
Степан Ехилевский, Евгений Потапенко (Полоцк, Беларусь)	
МОДЕЛИРОВАНИЕ РАБОЧЕГО ПРОЦЕССА ДЫХАТЕЛЬНОГО АППАРАТА НА ХИМИЧЕСКИ СВЯЗАННОМ КИСЛОРОДЕ ПОСЛЕ ИЗМЕНЕНИЯ РЕЖИМА ЕГО ЭКСПЛУАТАЦИИ	107
Василий Калинчик, Александр Мейта (Киев, Украина)	
НЕЙРОСЕТЕВАЯ МОДЕЛЬ ШАРОВОЙ МЕЛЬНИЦЫ	111
Клавдія Ткаченко, Олександр Ткаченко, Галина Шовкова (Біла Церква, Україна)	
УДОСКОНАЛЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ ПРИ ВИКЛАДАННІ МАТЕМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН	113
Дилфуза Якубжанова, Толиб Ходжаев (Самарканд, Ўзбекистон)	
ИССЛЕДОВАНИЕ И ОЦЕНКА АНАЛИТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК МОДЕЛИ ПОДВЕСОК КОЛЕСНЫХ ТРАКТОРОВ	116

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Н. Абдусаматова (Наманган, Узбекистон)	
МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ ИНТЕГРАЦИЯЛАШАГАН ТАЪЛИМ АСОСИДА МАЪНАВИЙ АХЛОҚИЙ	119
ТАРБИЯЛАШДА ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ ПЕДАГОГИК ФИКРЛАРИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ	
Айгуль Алдабергенова, Айгерим Мухамедиева (Талдықорған, Қазақстан)	
ОҚЫТУДЫ ИНТЕРАКТИВТІ ЖҮЙЕЛЕР АРҚЫЛЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ	120
Тетяна Арменчу (Ізмаїл, Україна)	
МЕДІАОСВІТА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ МЕДІАГРАМОТНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ	122
Наталья Ашихмина (Гомель, Беларусь)	
ОРГАНИЗАЦИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С ПЕДАГОГАМИ ПО ПОВЫШЕНИЮ ПРОФМАСТЕРСТВА	124
Николай Бажанов (Таганрог, Россия)	
ОСОБЕННОСТИ КОНТРОЛЯ ЗНАНИЙ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН У СТУДЕНТОВ ИУЭЭИСС ЮФУ	126
Іван Бахов (Київ, Україна)	
ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ	127
Маманазаров Бахром (Узбекистан, Самарканд)	
НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОГРАММНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ	129
Тетяна Безпала, Любов Капштик (Пирятин, Україна)	
Організація контролю якості підготовки фахівців у ВНЗ І-II рівня акредитації	130
Айгуль Бекетова (Талдықорған, Қазақстан)	
ЖОБА ӨДІСІН ПРОГРАММАЛАУДЫ ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	132
Людмила Волкова (Одеса, Україна)	
ОСНОВНІ ПІДХОДИ РОЗВИТКУ І СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ	134
Бақыткүл Есентаева (Талдықорған, Қазақстан)	
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КРЕАТИВТІЛІК МАЗМҰНЫ	136
Елена Игнатова, Вера Омарова (Павлодар, Қазақстан)	
НАЦИОНАЛЬНАЯ РАМКА КВАЛИФИКАЦИЙ КАК УСЛОВИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ	139
Бораш Кенжебеков, Сәуле Нұрқасымова, Әсел Аубакирова (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)	
БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	140
Віра Кобелюк (Київ, Україна)	
ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ НА ШКІЛЬНИХ МУЗИЧНИХ ЗАНЯТТЯХ	142
Леонід Кочеригін (Київ, Україна)	
УСВІДОМЛЕННЯ ПРОБЛЕМНИХ СИТУАЦІЙ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ ПРИ ФОРМУВАННІ ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ЗЕМЛЕВПОРЯДНИКІВ	144
Ігор Лакшинський (Київ, Україна)	
ЗНАЧЕННЯ ВОКАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКИХ КОМПОЗИТОРІВ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ВИКОНАВСЬКОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ	146
Арина Медушевская (Гомель, Беларусь)	
ПРИНЦИПЫ И УСЛОВИЯ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕНИЧЕСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ	147
Евгения Неведомская (Киев, Украина)	
ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЙ ЭТАП ПРИ ФОРМИРОВАНИИ НАУЧНЫХ ПОНЯТИЙ У СТУДЕНТОВ	149
Сауле Нурқасымова, Тажибай Сапарбаев, Альбина Койтолеуова (Астана, Қазақстан)	
ПРИМЕНЕНИЕ ВИРТУАЛЬНО – АНИМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ	151
Б.А. Нурмагамбетова (Павлодар, Қазақстан)	
О ПОЭТАПНОМ ВНЕДРЕНИИ ГЕНДЕРНОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ В УЧЕБНЫЕ ПРОГРАММЫ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «СОЦИАЛЬНАЯ ПЕДАГОГИКА И САМОПОЗНАНИЕ»	153
Бақыткүл Есентаева (Талдықорған, Қазақстан)	
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КРЕАТИВТІЛІК МАЗМҰНЫ	155
Вера Омарова, Елена Игнатова (Павлодар, Қазақстан)	
ТЕХНОЛОГИЯ РАЗРАБОТКИ КОНТРОЛЬНО-ИЗМЕРИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ	156
Юлія Семенова (Луганськ, Україна)	
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ З НАДАННЯ ПІДТРИМКИ ДІТЯМ ВРАЗЛИВИХ ГРУП В УКРАЇНІ У 70-80-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ	158
Елена Снегирева (Усть-Каменогорск, Қазақстан)	
РАЗВИТИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ	160
С.Б.Туякбаева (Астана, Қазақстан)	
МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ПРОЕКТИРОВАНИЕ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА	161
С.Б.Туякбаева (Астана, Қазақстан)	
ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ	163
У Хуймін (Одеса, Україна)	
ФЕНОМЕН ХУДОЖНЬОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ВИКОНАВСЬКІЙ ПІДГОТОВЦІ ВОКАЛІСТА-ПЕДАГОГА	165
СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ	
Xursanqul Tursunmurodov, Ne'mat Isoyev (Samarqand, O'zbekiston)	
O' SPIRINLARNING JISMONIY VA AQLIY RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK HUSUSIYATLARI	167
Xursanqul Tursunmurodov, Olim Qodirov (Samarqand, O'zbekiston)	
TA'LIM-TARBIYA VA MILLIY QADRIYATLAR PSIXOLOGIIYASI	167
Гулим Агзамова (Семей, Қазақстан)	
К ПРОБЛЕМЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	168
Муножатхон Асранбаева (Наманган, Узбекистан)	
БЕРУНИЙ АСАРЛАРИДА ШАХС РУХИЯТИ МАСАЛАЛАРИ	170
Альона Галичанська (Чернівці, Україна)	
ТРАДИЦІЯ ЯК ІНТЕГРУЮЧИЙ ЧИННИК ВЗАЄМОДІЇ В ПІДСИСТЕМІ «БАТЬКИ - ПІДЛІТОК»	171

Марія Дубовик (Київ, Україна)	
ДИНАМІКА ОСНОВНИХ ПРОЯВІВ РОЗЛАДІВ СПЕКТРУ АУТИЗМУ ВПРОДОВЖ ЖИТТЯ	173
Людмила Кравчук (Чернівці, Україна)	
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НА ПЕНСІЇ	175
Мирослава Кулеша-Любінець (Івано-Франківськ, Україна)	
ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ	177
Олександр Літаш (Київ, Україна)	
ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ	178
Оксана Лукашевич (Київ, Україна)	
ОБГРУНТУВАННЯ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ У ДОСЛІДЖЕННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В ДОРОСЛОМУ ВІЦІ	180
Наталія Матейчук (Чернівці, Україна)	
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КРЕАТИВНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	182
Степан Станибула (Беларусь, Гомель)	
ОСОБЕННОСТИ СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ ПСИХИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ ЛИЧНОСТИ	184
Анатолій Страшкевич (Чернівці, Україна)	
ОСОБЛИВОСТІ ПРОФОРІЕНТАЦІЙНОЇ РОБОТИ У МЕЖАХ ДОЛЕАНАЛІТИЧНОГО ПІДХОДУ	186
Олександр Чепур (Переяслав-Хмельницький, Україна)	
КОПИНГ-ПОВЕДІНКА ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ	187
СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ	
Aizhan Cambarova, Gulden Beisen (Karaganda, Kazakhstan)	
MATRIX-MEDITATION METHOD OF REVERSE LANGUAGE RESONANCE	189
Вахидов Абдувахоб (Самарканд, Узбекистан)	
САМАРҚАНД ШЕВАСИ ФРАЗЕОЛОГИК БИРИКМАЛАРИДА ЎЗБЕКЧА СЎЗЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ	190
Дилмурод Ашуров (Наманган, Ўзбекистон)	
ЭРТАКЛАРНИ ИЖРО ЭТИШ ТАРТИБИ ВА ЭРТАКЧИЛИК АНЪАНАЛАРИ	191
Хамрокул Бердикулов (Самарканд, Ўзбекистон)	
ИСТИЛОҲИ ПАДАР ВА МОДАР ДАР ШЕВАҲОИ ТОЧИКӢ	193
Наталія Дейниченко (Суми, Україна)	
ЕПОНІМІЧНІ МЕДИЧНІ ТЕРМІНИ	194
Ақмарал Әбілхан (Жезказган, Казахстан)	
ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ҚАДЫР МЫРЗАЛИЕВ	197
Оксана Матійчук (Заліщики, Україна)	
СТАН ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МОВНОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОГО СТУДЕНТА	199
Елена Москалюк (Одесса, Украина)	
СТРУКТУРНЫЕ КОМПОНЕНТЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ПУБЛИЧНОЙ РЕЧИ БУДУЩИХ ПОЛИТОЛОГОВ	201
Ләззат Омарқұлова, Луиза Кукубаева (Тараз, Казахстан)	
АЯУЛЫ АРУЛАРДЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРКЕМ КӨРІНІСІ	203
Жансая Ошақбаева Ж.Е. (Талдықорған, Қазақстан)	
Ж. ӘБДІРАШ ЭПИГРАММАЛАРЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	204
Анастасія Рябошапка (Київ, Україна)	
ОСОБЛИВОСТІ РЕДАГУВАННЯ ТЕЛЕВІЗІЙНИХ ТЕКСТІВ (НА ПРИКЛАДІ КАНАЛУ СТБ)	206
Н.У.Сайбекова (Алматы, Қазақстан)	
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРКІ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ТАЗША БАЛА БЕЙНЕСІ	208
Азиза Саидова (Самарканд, Узбекистан)	
О ПЕРЕВОДЕ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ НОВООБРАЗОВАНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	210
Абдусалом Самадов (Самарканд, Ўзбекистон)	
ТАРЧУМАИ ДОСТОНИ «ЛАЙЛИ ВА МАЧНУН»-И АЛИШЕР НАВОЙ БА ТОЧИКӢ	212
Олег Тарнопольский, Олег Нестеренко, Максим Корниенко (Днепропетровск, Украина)	
О НЕОБХОДИМОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ВТОРЫХ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ВУЗАХ УКРАИНЫ: ВВЕДЕНИЕ К ИССЛЕДОВАНИЮ	214
Шолпан Темирболатова (Экибастуз, Казахстан)	
МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА	216
Tetiana Turchyn (Ukraine, Lviv)	
CONTRASTIVE ANALYSIS OF ADJECTIVES DENOTING FACIAL EXPRESSION IN REFERENCE TO BASIC EMOTIONS IN ENGLISH AND UKRAINIAN	218
Олима Ўринова (Карши, Узбекистан)	
ҚОРАМОЛЧИЛИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАСНИФИ	219
Ёркиной Ҳамраева (Қарши, Ўзбекистон)	
МАВЗУИЙ ЛУҒАТЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ ВА НУТҚИЙ АСОСЛАРИ	222
Анзурат Хонхўжаева (Самарканд, Ўзбекистон)	
ТАҲЛИЛИ ЛЕКСИКӢ – СЕМАНТИКИИ ВОЖАХОИ ЭТНОГРАФИИ ТОЧИКОНИ САМАРҚАНД (дар асоси маводи маросими мотам)	223
Foziljon SHUKUROV, Shahriyor JO'RAEV (Samarqand, O'zbekiston)	
ARAB TILI VA ARABIYLASHTIRILGAN SO'ZLAR	225
ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ /СВЕДЕНИЯ ОБ УЧАСТНИКАХ	228
НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ	
Информация для участников из стран СНГ	232
Інформація для учасників з України	235

Збірник наукових праць / Сборник научных работ

Українською, російською, казахською, вірменською та англійською мовами

Матеріали XXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2014 р. – 244 с.

Материалы XXI Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах СНГ»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2014 г. - 244 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,

ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Упорядники: Ю.В. Бобровнік, Ю.С. Табачок.

Верстка та дизайн: Ю.В.Бобровнік, А.М. Вовкодав, Ю.С. Табачок.

Проведення **XXI** Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД»** та видання збірника наукових матеріалів стало можливим завдяки організаційній підтримці **молодіжної громадської організації «Незалежна асоціація молоді»**

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Матеріали конференції розміщені на сайті МГО «Незалежна асоціація молоді» за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua>

Адреса оргкомітету конференції:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

ДЛЯ НОТАТОК

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

